

**T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**XVI. YÜZYILIN İLK YARISINDA DİYARBEKİR
EYALETİ'NDE İKTİSADİ HAYAT
(1518-1568)**

**Durmuş Volkan KARABOĞA
1040204304**

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Behset KARACA**

ISPARTA 2017

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin Adı Soyadı	Durmuş Volkan KARABOĞA	
Anabilim Dalı	Tarih	
Tez Başlığı	XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadi Hayat (1518-1568)	
Yeni Tez Başlığı ¹ (Eğer değişmesi önerildi ise)	-	
<p>Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği hükümleri uyarınca yapılan Doktora Tez Savunma Sınavında Jürimiz 26/05/2017 tarihinde toplanmış ve yukarıda adı geçen öğrencinin Doktora tezi için;</p> <p>☒ OY BİRLİĞİ ☐ OY ÇOKLUĞU²</p> <p>ile aşağıdaki kararı almıştır.</p> <p>☒ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarılı bulunmuş ve tez KABUL edilmiştir. ☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda tezin DÜZELTİLMESİ³ kararlaştırılmıştır. ☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarısız bulunmuş ve tezinin REDDEDİLMESİ⁴ kararlaştırılmıştır.</p>		
TEZ SINAV JÜRİSİ	Adı Soyadı/Üniversitesi	İmza
Danışman	Prof. Dr. Behset KARACA	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ	
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Hakan KARAGÖZ	

¹ Tez başlığının DEĞİŞTİRİLMESİ ÖNERİLDİ ise yeni tez başlığı ilgili alana yazılacaktır. Değişme yoksa çizgi (-) konacaktır.

² OY ÇOKLUĞU ile alınan karar için muhalefet gerekçesi raporu eklenmelidir.

³ DÜZELTME kararı için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır.

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM-ÖĞRETİM VE SINAV YÖNETMELİĞİ Madde 39-(4) Tezi hakkında DÜZELTME kararı verilen öğrenci sınav tarihinden itibaren en geç altı ay içinde gereğini yaparak tezini aynı jüri önünde yeniden savunur.

⁴ Tezi REDDEDİLEN öğrenciler için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır. Tezi reddedilen öğrencinin enstitü ile ilişkisi kesilir.

T.C.

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “ XVI. YÜZYILIN İLK YARISINDA DİYARBEKİR EYALETİ’NDE İKTİSADİ HAYAT (1518-1568)” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Durmuş Volkan KARABOĞA

26.05.2017

ÖZET

Doktora tezi olarak yapılan “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadi Hayat (1518-1568)” adlı çalışmamız ile 1515 senesinde Osmanlı topraklarına katılarak Diyarbekir Eyaleti'nin Paşa Sancağı olan Amid başta olmak üzere, Eyalet içerisinde yer alan diğer sancak ve kazaların tahrir dönemleri süresince sahip olduğu sosyal ve iktisadi özellikler, sayısal verilerle analiz edilmeye çalışılmıştır. Diyarbekir Eyaleti sınırları dahilinde bulunan tüm sancakların nüfus, toprak, tarım, ticaret ve sınıî alandaki hususiyetleri özelden genele ele alınarak, Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldaki Güneydoğu Anadolu coğrafyası ile Orta doğu coğrafyasında zuhur eden sosyo-iktisadi gelişme ve değişimler aydınlatılmaya gayret edilmiştir. Tez; giriş, beş bölüm ve sonuçtan teşekkül etmektedir. Giriş kısmında, konu hakkında bilgi verildikten sonra konunun bilimsel aydınlığa kavuşmasında yararlanılan arşiv belgelerine dair açıklamalarda bulunulmuştur. Birinci bölümde Diyarbekir Beylerbeyliği'nin tesis edilmesinden hemen sonra uhdesinde yer alan sancak ve kazaların 16. yüzyıldaki idari yapılanması değerlendirilmiştir. İkinci bölümde, Diyarbekir Eyaleti'nin yerleşme ve nüfus özellikleri, yörede kesif durumda olan konar-göçer aşiretlerin demografik durumu; üçüncü bölümde toprak, üretim ve vergilendirme konularında ayrıntılı bilgi verilmeye çalışılmıştır. Dördüncü bölümde, Diyarbekir Eyaleti'nde müşahede edilen sınıî tesisler ve bu tesislerden sağlanan gelirler irdelenmiş, bunların Eyalet genelindeki payları değerlendirilmiştir. Beşinci bölümde ise Diyarbekir Eyaleti'nin bölgesel ticaret ağı içerisindeki potansiyel konumu aydınlatılmış, ticari faaliyetlerden sağlanan gelirlerin, sancak ve kazalar bazındaki dağılımı analiz edilmiştir. Çalışmada ağırlıklı olarak dönemin tahrir defterlerinden istifade edilmiş, bunun yanında Türkçe yazma eserler ile İngilizce ve Türkçe tetkik eserlerden de yararlanılmıştır. Şüphesiz bu çalışma, Diyarbekir Eyaleti'nin sosyo-iktisadi yapısı üzerine yapılan son araştırma olmayacaktır. Dolayısıyla, bu çalışmanın ileride bu alanda yapılacak çalışmalara bir nebze de olsa ışık tutacağı, mevcut boşluğu biraz olsun dolduracağı kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler:

Diyarbekir Eyaleti, Amid, Nüfus, Toprak, Tarım, Tarımsal Verimlilik, Üretim, Vergi, Ticaret, Sınıî, Konar-Göçer Türkmen Aşiretleri.

(KARABOĞA, Durmuş, Volkan, *Economic Life in the province of Diyarbekir in the Latter Half of the 16th Century (1518-1568)*, Diss., Isparta, 2017.)

ABSTRACT

This doctoral dissertation titled “Economic Life in the province of Diyarbekir in the Latter Half of the 16th Century (1518-1568)” attempts to analyze, through statistical data obtained from the tax registers of the mentioned period, the social and economic conditions of Amed, which became a part of the Diyarbekir province as the pasha sanjak in 1515 as well as other sanjaks (equivalent of a district in the Ottoman administrative system) and kazas (administrative subdivisions within a sanjak) within the Diyarbekir province. Having examined all the sanjaks within the Diyarbekir province, from particular to general, in terms of population, land, agriculture, trade, and industry, the study aims at elucidating the socio-economic developments and changes which took place in the South-eastern Anatolia and the Middle East regions of the Ottoman Empire in the 16th century. The dissertation consists of an introduction, five chapters, and a conclusion. The introduction gives information on the subject and provides explanations with regard to the archive documents used to elucidate the subject scientifically. In the first chapter, the administrative structure of the sanjaks and kazas in the 16th century that fell under the authority of the Diyarbekir province following its establishment has been scrutinized. The second chapter focuses on the settlement and population aspects of the Diyarbekir province and the demographic condition of the nomadic tribes of the region, whereas the third chapter gives detailed information on the subjects of land, production, and taxation. The fourth chapter looks through the industrial facilities within the Diyarbekir province and the revenue generated by them, and the revenue’s share within the whole province is also analyzed. Finally, the fifth chapter elucidates the potential position of the Diyarbekir province in the regional trade network, and then analyzes the distribution of the income generated by the commercial activities between the sanjaks and kazas. The study has benefitted mainly from the tax registers. Besides, works written originally in Turkish and works translated into English or Turkish have been used. Undoubtedly, this study will not be the last one regarding the socio-economic structure of the Diyarbekir province. Therefore, we hope that this study will pave the way for studies to follow, and that it will, at least to a certain extent, fill in the gap within the literature.

Keywords:

The Diyarbekir province, Amed, Population, Land, Agriculture, Agricultural Productivity, Production, Tax, Trade, Industry, Nomadic Turkmen Tribes.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	x
TABLolar DİZİNİ	xi
GRAFİKLER DİZİNİ	xiv
HARİTALAR DİZİNİ	xix
ÖNSÖZ	xx
GİRİŞ	1
1. KONU VE KAYNAKLAR	1
1.1. Konu	1
1.2. Kaynaklar	3
1.2.1. Arşiv Kaynakları	3
1.2.1.1. BOA. TD 64	4
1.2.1.2. BOA. TD 998	5
1.2.1.3. BOA. TD 200(H.947-M.1540)	5
1.2.1.4. BOA. TD 213(947-1541)	6
1.2.1.5. BOA. TD 195 (946- 1539-1540)	6
1.2.1.6. BOA. TD 308 (965-1557)	7
1.2.1.7. BOA. TD 413 (963-1555/1556)	7
1.2.1.8. TKGM. TTD 106 (974-1566)	7
1.2.1.9. TKGM. TTD 332 (974-1566)	8
1.2.1.10. TKGM. TTD 155 (975-1567)	8
1.2.1.11. TKGM. TTD 151 (975-1568)	8
1.2.1.12. TKGM. TTD 97 (975-1567)	8
1.2.1.13. TKGM. TTD 188 (957-1550)	8
1.2.1.14. TKGM. TTD 126 (960-1553)	9
1.2.1.15. TKGM. TTD 127 (976-1568)	9
1.2.1.16. BOA. TD 406 (975-1567)	9
1.2.1.17. BOA. MAD 351 (947-1540)	9
1.2.1.18. BOA. TD 134 (932/1526)	9
1.2.1.19. BOA. TD 208(M.1541)	10
1.2.1.20. TKGM. TTD 96 (H.975-M.1567)	10
1.2.1.21. TKGM. TTD 311(H.973)	10
1.2.1.22. TKGM. TTD 117	10
1.2.1.23. Mühimme Defterleri	11
1.2.2. Telif Eserler	12

BİRİNCİ BÖLÜM

DİYARBEKİR BEYLERBEYLİĞİ'NE GENEL BAKIŞ

1. DİYARBEKİR BEYLERBEYLİĞİ'NİN KURULUŞU	13
2. DİYARBEKİR BEYLERBEYLİĞİ'NE TÂBİ OLAN SANCAKLAR	24
2.1. Amid Sancağı (Paşa Sancağı):	24
2.2. Mardin Sancağı:	24

2.3.Bitlis Sancağı:	25
2.4.Ruha Sancağı:	26
2.5.Siverek Sancağı:	26
2.6. Ergani Sancağı:	26
2.7.Çermik Sancağı:	27
2.8.Harpur Sancağı:	28
2.9.Arabgir Sancağı:	28
2.10.Kiğı Sancağı:	28
2.11.Çemişgezek Sancağı:	29
2.12. Musul Sancağı:	30
2.13.Hasankeyf Sancağı:	31
2.14.Siird Sancağı:	31
2.15.Kulb Sancağı:	32
2.16.Atak Sancağı:	32
2.17.Tercil Sancağı:	33
2.18.Nusaybin Sancağı:	33
2.19.Rakka Sancağı:	33
2.20.Çapakçur Sancağı:	34
2.21.Habur, Deyr ve Ana Sancakları:	34
2.22.Berriyecik Sancağı:	34
2.23.Akçakale Sancağı:	35

İKİNCİ BÖLÜM YERLEŞME VE NÜFUS

1.COĞRAFİ YAPI.....	36
2.YERLEŞME.....	42
2.1.Nefs (Şehir).....	44
2.2.Kârîye (Köy)	48
2.3.Mezra'alar	57
3.NÜFUS.....	67
3.1.Şehir Nüfusu	67
3.1.1.Müslim Nüfus	76
3.1.2. Gayrimüslim Nüfus	91
3.1.3. Şehirli Genel Nüfus	106
3.2.Köy Nüfusu.....	112
3.2.1.Müslim Nüfus	120
3.2.2. Gayrimüslim Nüfus	131
3.2.3. Köylü Genel Nüfus.....	137
3.3.Eyalet Geneli Toplam Nüfus	142
4. BAZI ÖNEMLİ AŞİRET VE CEMA'ATLER.....	155
4.1. Cemaat-i Bucyân.....	157
4.2. Cemaat-i Pısbân	157
4.3. Cemaat-i Zilan	157
4.4.Cemaat-i Dögerni.....	158
4.5. Cemaat-i Berazi	159
4.6.Cemaat-i Milli.....	159
4.7.Cemaat-i Bazeki/Bazikî	160
4.8.Cemaat-i Sürgücü/Sürgücüyân	160
4.9. Cemaat-i Halıdlü.....	161
4.10. Cemaat-i Batlu/Badıllu	161
4.11. Cemaat-i Şeyh Osmanlı	162
4.12. Cemaat-i Merdanlu	162
4.13. Şahlu Cemaati	162
4.14. Cemaat-i Ebu Talıblü.....	163
4.15. Cemaat-i Okculu	163

4.16. Bozulus Cemaati	164
-----------------------------	-----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM TARIMSAL ÜRETİM VE HAYVANCILIK

1. TOPRAK.....	166
1.1. Çiftlik.....	166
1.2. Mezra'a.....	180
2. HUBUBAT ÜRETİMİ.....	185
2.1. Buğday (Hinta)	185
2.2. Arpa (Şa'ir).....	198
2.3. Darı (Dıhn, Erzen)	212
2.4. Mezra'alarda Hububat Üretimi	225
3. BAKLİYAT ÜRÜNLERİ ÜRETİMİ.....	227
3.1. Mercimek (Ades)	227
3.2. Çeltik (Pirinç)	230
3.3. Nohut	245
3.4. Börülce (Maş, Fasulye, Barbunya)	247
3.5. Bakla	248
4. SINÂÎ BİTKİLERİ ÜRETİMİ.....	249
4.1. Pamuk (Penbe, Kutun).....	249
4.2. Susam (Küncid, Sımsım) ve Çörek Otu.....	255
4.3. Kenekerçek	259
4.4. Kendir ve Keten.....	260
4.5. Sumak ve İsoT.....	262
4.6. Zeytin ve Zeytinyağı.....	263
5. BAĞCILIK, MEYVE VE SEBZE ÜRETİMİ	264
5.1. Bağcılık, Meviz ve Şıra Üretimi	264
5.2. Meyve, Bostan ve Sebze.....	273
6. DİYARBEKİR EYALETİ'NDE NARH FİYATLARI	285
7. DİYARBEKİR EYALETİ'NDE TOPRAK VERİMLİLİĞİ	292
8. HAYVANCILIK VE HAYVANCILIK İLE İLGİLİ VERGİLER.....	300
8.1. Arıcılık ve Arıcılık İle İlgili Vergiler (Resm-i Asel, Resm-i Kovan).....	300
8.2. Koyun ve Keçi Yetiştiriciliği ve Adet-i Ağnâm	306
8.3. Mevâşi ve Camûs Üretimi İle Resm-i Mevâşi ve Resm-i Camûs.....	318
8.4. Yaylak ve Kışlak Resmi.....	322

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM SINÂÎ VE HİZMET SEKTÖRÜ

1. SINÂÎ TESİSLER.....	329
1.1. Değirmenler ve Resm-i Âsiyâb.....	329
1.2. Bezirhâne ve Resm-i Bezirhâne.....	337
1.3. Boyahâne	338
1.4. Tabakhâne (Debbağhâne)	348
1.5. Başhâne(Kellehâne)	352
1.6. Kirişhâne.....	354
1.7. Şem'hâne(Mumhâne).....	355
1.8. Meyhâne (Hammâre)	357
1.9. Bozahâne.....	360
1.10. Macûnhâne.....	361
1.11. Kasabhâne.....	362
1.12. Tahunnhâne ve Revgân-ı Şirûgân (Susam Yağı).....	364
1.13. Darphâne.....	366

1.14. Cendere-i Sof (Sof Dokuma Atölyesi) ve Cullâhi	368
1.15. Madenler ve Tuzlalar	370
1.16. Kelekve Sefine	378
1.17. Silâhhâne (Cephane)	383
2. HİZMET SEKTÖRÜ	384
2.1. İhtisâb	384
2.2. Asesiye	390

BEŞİNCİ BÖLÜM **TİCARET HAYATI VE TİCÂRİ GELİRLER**

1. BÖLGESEL TİCARET AĞI VE DİYARBEKİR	393
2. KONAKLAMA VE TİCARET YAPILARI	397
2.1. Han(Kervansaray)	397
2.2. Çarşı, Pazar ve Bedestenler	402
3. TİCARİ FAALİYETLER VE BUNDAN SAĞLANAN GELİRLER	406
3.1. İpek Ticareti ve Tamgâ-i Harîr, Mizân-ı Harîr, Bâc-ı Harîr	406
3.2. Bâc-ı Übürr, Bâc-ı Büzürk ve Gümrük Resimleri	410
3.3. Bevvâb Gelirleri(İç Gümrük)	415
3.4. Tamga-i Siyah	417
3.5. Tamga-i Himl	419
3.6. Bâc-ı Kavafil	421
3.7. Hayvan ve Esir Ticaretinden Sağlanan Gelirler	422
3.7.1. Tamga-i Ağnam	422
3.7.2. Bazar-ı Esb, Devâbb ve Üsarâ	426
3.8. Toptan ve Perakende Satış ve Ticareti İle İlgili Gelirler	429
3.8.1. Mizan ve Kapan Gelirleri	429
3.8.2. Bâc-ı Bazar-ı Rişte ve Penbe(İplik ve Pamuk Pazarı Gelirleri)	432
3.8.3. Bâc-ı Sûk ve Tamga-i Kayseriyye	433
SONUÇ	435
GENEL SONUÇ	438
KAYNAKLAR	440
EKLER	453
ÖZ GEÇMİŞ	479

KISALTMALAR

a.g.t.	:Adı geçen tez
Bkz.	:Bakınız
BOA.	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	:Cilt
çev.	:çeviren
Edt.	:Editör
İA.	:İslam Ansiklopedisi
İÜEF.	:İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜİFM.	:İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
Haz.	:Hazırlayan
MAD.	:Maliyeden Müdevver
MD.	:Mühimme Defteri
nşr.	:neşreden
ODTÜ.	:Ortadoğu Teknik Üniversitesi
OTAM.	:Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi
örn.	:örneğin
s.	:sayfa
S.	:Sayı
ss.	:sayfa sırası
TAD.	:Tarih Araştırmaları Dergisi
TDVİA.	:Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TDA	: Türk Dünyası Araştırmaları
TİD	: Tarih İncelemeleri Dergisi
TSMA.	:Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TTD.	:Tapu Tahrir Defteri
TTK.	:Türk Tarih Kurumu
SDÜ.	:Süleyman Demirel Üniversitesi
TKGM.	:Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü
vd.	: ve devamı
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1: 1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Diyarbekir Vilâyetine Tâbî Sancaklar

Tablo 2: 1520-1521 Tarihli Bir İdâri Taksimât Defterine Göre Diyarbakır Eyaleti'ne Tâbi Sancaklar

Tablo 3: 1523 Tarihli İcmâl Defter'e Göre Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancaklar

Tablo 4: 1526-1527 Tarihli İdari Taksimât Defteri'ne Göre Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancaklar

Tablo 5: Vilayet-i Kürdistan

Tablo 6: Kavânin-i Âl-i Osman Der Hülâsa-i Mezamin-i Defter-i Divan'a Göre Diyarbekir'e Tâbi Sancaklar

Tablo 7: Yurtluk- Ocaklık ve Hükümet Sancak Olarak Ayrılan Sancaklar

Tablo 8: 1518-1568 Yılları Arasında Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancakların Karye Sayıları

Tablo 9: 1518-1568 Yılları Arasında Diyarbekir Eyaleti'ndeki Sancakların Şehirli Hane ve Mücerredlerin Dağılımı

Tablo 10: 1518-1568 Yılları Arasında Diyarbekir Eyaleti'ndeki Şehirli Hane ve Mücerred Sayıları

Tablo 11: 1518-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Genel Şehirli Mücerred Sayıları

Tablo 12: 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Şehirli Hane Dağılımları

Tablo 13: 1518-1568 Dönemlerinde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Sancakların Şehirli Genel Hane Sayılarının Değişimi (%)

Tablo 14: Diyarbekir Eyaleti'nde Dönemlere Göre Şehirli Müslim Hane ile Mücerredlerin Oran ve Sayıları

Tablo 15: XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde Tahmini Şehirli Müslim Nüfus ile Dönemler Bazındaki Değişim Oranları

Tablo 16: Diyarbekir Eyaleti'nde Dönemlere Göre Şehirli Gayrimüslim Hane ile Mücerredlerin Oran ve Sayıları

Tablo 17: XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde Tahmini Şehirli Gayrimüslim Nüfus ile Dönemler Bazındaki Değişim Oranları

Tablo 18: 1540-1550 ile 1550-1568 Dönemi Arasında Mevcut Sancak ve Kazaların Şehirli Gayrimüslim Nüfus Artış Sayısı ve Oranları

Tablo 19: 1518-1568 Yılları Arasında Diyarbekir Eyaleti'ndeki Sancakların Köylü Hane ve Mücerredlerin Dağılımı

Tablo 20: 1518-1568 Yılları Arasında Diyarbekir Eyaleti'ndeki Köylü Hane ve Mücerred Sayıları

Tablo 21: 1518-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Genel Köylü Mücerred Sayıları

Tablo 22: 1523 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancak/Kazaların Köylü Hane Sayıları

Tablo 23: 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancakların Genel Köylü Hane Sayıları

Tablo 24: 1518-1568 Arası Dönemde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Sancakların Genel Köylü Hane Sayılarının Değişimi (%)

Tablo 25: Diyarbekir Eyaleti'nde Dönemlere Göre Köylü Müslim Hane ile Mücerredlerin Oran ve Sayıları

Tablo 26: XVI. Yüzyıl Diyarbekir Eyaleti'nde Tahmini Köylü Müslim Nüfus ile Dönemler Bazındaki Değişim Oranları (%)

Tablo 27: 1550-1568 Diyarbekir Eyaleti'nde Köylü Müslim Nüfusun Sancaklar Bazında Dağılımı

Tablo 28: Diyarbekir Eyaleti'nde Dönemlere Göre Köylü Gayrimüslim Hane ile Mücerredlerin Oran ve Miktarları

Tablo 29: 1518-1568 Arası Dönemde Tahmini Köylü Gayrimüslim Nüfus ile Dönemler

Bazındaki Değişim Oranları (%)

- Tablo 30:** 1518-1568 Dönemleri Arasında Diyarbekir Eyaleti'ndeki Köylü Nüfusun Artış/Azalma Oranları
- Tablo 31:** 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Toplam Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı ile Müslim Nüfus ve Gayrimüslim Nüfus Oranları
- Tablo 32:** 1523 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Toplam Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı ile Müslim Nüfus ve Gayrimüslim Nüfus Oranları
- Tablo 33:** 1540 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Toplam Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı ile Müslim Nüfus ve Gayrimüslim Nüfus Oranları
- Tablo 34:** 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Toplam Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı ile Müslim Nüfus ve Gayrimüslim Nüfus Oranları
- Tablo 35:** 1518 Tahririne Göre Diyarbekir Eyaleti'nde Toprak Tasarrufu
- Tablo 36:** 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Hane Başına Düşen Dönüm Miktarı
- Tablo 37:** 1540 Tahririne Göre Diyarbekir Eyaleti'nde Toprak Tasarrufu
- Tablo 38:** 1540 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Hane Başına Düşen Dönüm Miktarı
- Tablo 39:** 1550-1568 Tahririne Göre Diyarbekir Eyaleti'nde Toprak Tasarrufu
- Tablo 40:** 1550-1568 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Hane Başına Düşen Dönüm Miktarı
- Tablo 41:** 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Kile ve Kg. Bazında Buğday Üretimi
- Tablo 42:** 1550-1568 Tahririnde Kişi Başına Düşen Buğday Miktarları (Kg.)
- Tablo 43:** 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Kile ve Kg. Bazında Arpa Üretimi
- Tablo 44:** 1550-1568 Tahririnde Kişi Başına Düşen Arpa Miktarları (Kg.)
- Tablo 45:** 1518 Tahririnde Kişi Başına Düşen Darı Miktarları (Kg.)
- Tablo 46:** 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Kile ve Kg. Bazında Darı Üretimi
- Tablo 47:** 1550-1568 Tahririnde Kişi Başına Düşen Darı Miktarları (Kg.)
- Tablo 48:** 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Çeltik Üretimi Yapılan Mevkîiler ve Çeltik Hasılları
- Tablo 49:** 1523/1526 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Çeltik Üretimi Yapılan Mevkîiler ve Çeltik Hasılları
- Tablo 50:** 1540 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Çeltik Üretimi Yapılan Mevkîiler ve Çeltik Hasılları
- Tablo 51:** 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Çeltik Üretimi Yapılan Mevkîiler ve Çeltik Hasılları
- Tablo 52:** 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Pamuk Üretimi
- Tablo 53:** 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Üzüm ve Şıra Üretimi
- Tablo 54:** 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Sebze Üretimi
- Tablo 55:** 1518-1568 Dönemi Diyarbekir Eyaleti'ndeki Sancak ve Kazalarda Uygulanan Narh Fiyatlarının Dağılımları
- Tablo 56:** 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Bal Üretimi ve Öşrü
- Tablo 57:** 1540 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Bal Üretimi ve Öşrü
- Tablo 58:** 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Bal Üretimi ve Öşrü
- Tablo 59:** 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Gânem Sayısı ve Âdet-i Ağnam Miktarları
- Tablo 60:** 1523 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Gânem Sayısı ve Âdet-i Ağnam Miktarları
- Tablo 61:** 1540 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Gânem Sayısı ve Âdet-i Ağnam Miktarları
- Tablo 62:** 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Gânem Sayısı ve Âdet-i Ağnam Miktarları
- Tablo 63:** 1550-1568 Döneminde Deyr ve Rahbe Sancağı'ndaki Camûs Sayısı ile Resm-i Camûs Miktarı
- Tablo 64:** 1518-1568 Dönemleri Arasında Diyarbekir Eyaleti'ndeki Mevâşi ve Camûs Üretimi ve Bunlardan Alınan Resimler

- Tablo 65:** 1518-1568 Dönemleri Arasında Diyarbekir Eyaleti'nde Yaylak ve Kışlak Resimlerinin Sancak ve Kazalar Arasındaki Dağılımı ve Sürü Sayıları
- Tablo 66:** 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Değirmen Sayılarının ve Resm-i Âsiyab Bedellerinin Sancaklar Arasındaki Dağılımı
- Tablo 67:** 1540-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Değirmen Sayılarının ve Resm-i Âsiyab Bedellerinin Sancak ve Kazalar Arasındaki Dağılımı
- Tablo 68:** 1518-1568 Dönemleri Arasında Diyarbekir Eyaleti'ndeki Tabakhâne(Debbağhane) Gelirlerinin Dağılımı ve Dönemlerdeki Toplamı
- Tablo 69:** 1518-1568 Dönemi Arasında Diyarbekir Eyaleti'nin Başhâne Gelirleri
- Tablo 70:** 1518-1568 Dönemi Arasında Diyarbekir Eyaleti'nin Kirişhâne Gelirleri
- Tablo 71:** 1518-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Maden İstihşâli ve Sağlanan Gelirler
- Tablo 72:** 1518-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Asesiye Gelirleri
- Tablo 73:** 1540 Tahririne Göre Amid Şehrindeki Bazı Vakıflara Gelir Sağlayan Ticaret Üniteleri

GRAFİKLER DİZİNİ

- Grafik 1 :** Diyarbekir Eyaleti'nin 1518-1568 Dönemindeki Karye Sayıları
- Grafik 2 :** 1518-1523Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancaklardaki Karyelerin Dağılımı
- Grafik 3 :** 1523-1540Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancaklardaki Karyelerin Dağılımı
- Grafik 4 :** 1540Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Mevcut Sancaklardaki Karyelerin Dağılımı
- Grafik 5 :** 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancaklardaki Karyelerin Dağılımı
- Grafik 6 :** 1518-1523Tahrir Dönemi Diyarbekir Eyaleti'ndeki Mezra'a Sayılarının Sancaklara Göre Dağılımı
- Grafik 7 :** 1523-1540 Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nin Mezra'a Sayılarının Sancaklara Göre Dağılımı
- Grafik 8:** Diyarbekir Eyaleti'nin 1518-1523/1523-1540 Dönemlerinde Mezra'aların Mukayesesi
- Grafik 9:** 1540 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Mezra'a Dağılımları
- Grafik 10:** Diyarbekir Eyaleti'nin 1523-1540 ile 1540 Tahrir Dönemlerinde Mezra'aların Mukayesesi
- Grafik 11:** 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Mezra'aların Sancaklara Göre Dağılımı
- Grafik 12:** 1540 Dönemi ile 1550-1568 Döneminde Mevcut Sancaklara Ait Mezra'aların Mukayesesi
- Grafik 13:** 1518-1568 Arası Dönemde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Toplam Mezra'a Sayısı
- Grafik 14:** 1518-1523 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancakların Şehirli Hane Sayıları
- Grafik 15:** 1523-1540 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancakların Şehirli Hane Sayıları
- Grafik 16:** 1540 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancakların Şehirli Hane Sayıları
- Grafik 17:** 1518-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Şehirli Vergi Mükellefi Müslim Hane Oranlarının Dağılımı
- Grafik 18:** 1518-1568 Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde Şehirli Müslim Hane ve Mücerred Oranlarının Dönemlere Göre Değişimi
- Grafik 19:** 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Şehirli Müslim Hane Sayıları
- Grafik 20:** 1523 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Şehirli Müslim Hane Sayıları
- Grafik 21:** 1540 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Şehirli Müslim Hane Sayıları
- Grafik 22:** 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Şehirli Müslim Hane Sayıları
- Grafik 23:** 1518 Tahrir Dönemine Göre Diyarbekir Eyaleti'ndeki Şehirli Müslim Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı
- Grafik 24:** 1523-1540 Dönemine Göre Diyarbekir Eyaleti'ndeki Şehirli Müslim Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı
- Grafik 25:**1540 Döneminde Eyalet Dahilindeki Sancaklarda Müslim Şehirli Nüfus Dağılımları
- Grafik 26:** 1550-1568 Tahrir Döneminde Eyalet Dahilindeki Sancaklarda Şehirli Müslim Nüfus Dağılımları
- Grafik 27:** 1518-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Mevcut Sancakların Şehirli Müslim Nüfus Değişimi
- Grafik 28:** 1518-1568 Arası Dönemde En Fazla Nüfus Artış Oranına Sahip Sancaklar
- Grafik 29:** 1518-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Şehirli Vergi Mükellefi Garimüslim

Hane Oranlarının Dağılımı

- Grafik 30:** 1518-1568 Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde Şehirli Gayrimüslim Hane ve Mücerred Oranlarının Dönemlere Göre Değişimi
- Grafik 31:** 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Gayrimüslim Hane Sayıları
- Grafik 32:** 1523-1540 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Gayrimüslim Hane Sayıları
- Grafik 33:** 1540 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Gayrimüslim Hane Sayıları
- Grafik 34:** 1550-1568 Tahrir Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nin Şehirli Gayrimüslim Hane Sayısı ile Sancakların Eyalet Bazındaki Toplam Şehirli Gayrimüslim Haneye Olan Oranları
- Grafik 35:** 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Şehirli Yahudi Hane Sayıları
- Grafik 36:** 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Şehirli Gayrimüslim Nüfusun Dağılımları
- Grafik 37:** 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin Tahmini Genel Şehirli Nüfusu
- Grafik 38:** 1523 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin Tahmini Genel Şehirli Nüfusu
- Grafik 39:** 1540 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin Tahmini Genel Şehirli Nüfusu
- Grafik 40:** 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin Tahmini Genel Şehirli Nüfusu
- Grafik 41:** 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancakların Genel Köylü Hane Sayıları
- Grafik 42:** 1540 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancakların Genel Köylü Hane Sayıları
- Grafik 43:** 1518-1568 Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde Köylü Müslim Hane ve Mücerred Oranlarının Dönemlere Göre Değişimi
- Grafik 44:** 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin Köylü Müslim Hane Sayılarının Sancaklara Göre Dağılımı
- Grafik 45:** 1523 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin Köylü Müslim Hane Sayılarının Sancaklara Göre Dağılımı
- Grafik 46:** 1540 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin Köylü Müslim Hane Sayılarının Sancaklara Göre Dağılımı
- Grafik 47:** 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin Köylü Müslim Hane Sayılarının Sancaklara Göre Dağılımı
- Grafik 48:** 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Köylü Müslim Nüfusun Sancaklar Bazında Dağılımı
- Grafik 49:** 1523 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Köylü Müslim Nüfusun Sancaklar Bazında Dağılımı
- Grafik 50:** 1540 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Köylü Müslim Nüfusun Sancaklar Bazında Dağılımı
- Grafik 51:** 1518-1523 Dönemleri Arasında Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancaklarda Müslim Nüfusun Artış/Azalma Oranları
- Grafik 52:** 1518-1550/1568 Dönemleri Arasında Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancaklarda Müslim Nüfus Artış/Azalma Oranları
- Grafik 53:** 1518-1568 Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde Köylü Gayrimüslim Hane ile Mücerred Oranlarının Dönemlere Göre Değişimi
- Grafik 54:** 1518 Tahrir Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde Gayrimüslim Hane Sayılarının Dağılımı
- Grafik 55:** 1523 Tahrir Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde Gayrimüslim Hane Sayılarının Dağılımı
- Grafik 56:** 1540 Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde Gayrimüslim Hane Sayılarının Dağılımı
- Grafik 57:** 1550-1568 Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde Gayrimüslim Hane Sayılarının Dağılımı
- Grafik 58:** 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Köylü Genel Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı
- Grafik 59:** 1523 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Köylü Genel Nüfusun Sancaklara

Göre Dağılımı

- Grafik 60:** 1540 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Köylü Genel Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı
- Grafik 61:** 1550-1568 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Köylü Genel Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı
- Grafik 62:** Diyarbekir Eyaleti'ndeki Genel Hane Sayılarının Dönemlere Göre Değişimi
- Grafik 63:** 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Genel Hanelerin Sancaklara Göre Dağılımı
- Grafik 64:** 1523 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Genel Hanelerin Sancak ve Kazalara Göre Dağılımı
- Grafik 65:** 1540 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Genel Hanelerin Sancak ve Kazalara Göre Dağılımı
- Grafik 66:** 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Mevcut Sancakların Hane Miktarlarının Dağılımı
- Grafik 67:** 1518-1568 Dönemi Diyarbekir Eyaleti'ndeki Toplam Müslim ve Gayrimüslim Nüfus Oranları
- Grafik 68:** 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Çift ve Nimçift Miktarlarının Dağılımı
- Grafik 69:** 1540 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Çift ve Nimçift Miktarlarının Dağılımı
- Grafik 70:** 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Çift ve Nimçift Miktarlarının Dağılımı
- Grafik 71:** 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nin Mezra'a Gelirleri(Akça)
- Grafik 72:** 1523 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nin Mezra'a Hasılları (Akça)
- Grafik 73:** 1540 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nin Mezra'a Gelirleri (Akça)
- Grafik 74:** 1550-1568 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nin Mezra'a Gelirleri (Akça)
- Grafik 75:** 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Buğday Üretiminin Kile Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı
- Grafik 76:** 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Buğday Üretiminin Kilogram Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı
- Grafik 77:** 1518 Tahririnde Kişi Başına Düşen Buğday Miktarları (Kg.)
- Grafik 78:** 1540 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Buğday Üretiminin Kile Bazında Sancak ve Kazalar Arasındaki Dağılımı
- Grafik 79:** 1518-1540 Tahrirlerinde Bazı Sancak ve Kazaların Buğday Üretiminde Meydana Gelen Artış ve Azalma Oranları(%)
- Grafik 80:** 1540 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Buğday Üretiminin Kilogram Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı
- Grafik 81:** 1540 Tahririnde Kişi Başına Düşen Buğday Miktarları(Kg.)
- Grafik 82:** 1550-1568 Tahririnde Kişi Başına Düşen Buğday Miktarları(Kg.)
- Grafik 83:** 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Arpa Üretiminin Kile Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı
- Grafik 84:** 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Arpa Üretiminin Kilogram Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı
- Grafik 85:** 1518 Tahririnde Kişi Başına Düşen Arpa Miktarları(Kg.)
- Grafik 86:** 1540-1550 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Arpa Üretiminin Kile Bazında Sancak ve Kazalar Arasındaki Dağılımı
- Grafik 87:** 1518-1540 Arasında Arpa Üretiminin Artış ve Azalma Oranları(%)
- Grafik 88:** 1540 Tahririnde Arpa Üretiminin Kilogram Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı
- Grafik 89:** 1540 Tahririnde Kişi Başına Düşen Arpa Miktarları(Kg.)
- Grafik 90:** 1550-1568 Tahririnde Buğday ve Arpa Üretiminde Yüksek Payı Olan Sancak ve Kazaların Eyalet Bazındaki Oranları(%)
- Grafik 91:** 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Darı Üretiminin Kile Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı
- Grafik 92:** 1518 Tahririnde Darı Üretiminin Kilogram Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı

- Grafik 93:** 1540 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Darı Üretimine Kile Bazında Sancak ve Kazalar Arasındaki Dağılımı
- Grafik 94:** 1518-1540 Döneminde Darı Üretimine Artış ve Azalma Oranları(%)
- Grafik 95:** 1540 Tahririnde Darı Üretimine Kilogram Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı
- Grafik 96:** 1540 Tahririnde Kişi Başına Düşen Darı Miktarları(Kg)
- Grafik 97:** 1540 ile 1550-1568 Döneminde Darı Üretimine Mevcut Sancak ve Kazalardaki Artış ve Azalma Oranları
- Grafik 98:** 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Mercimek Üretimine Kile Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı
- Grafik 99:** 1518 Tahririnde Mercimek Üretimine Kilogram Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı
- Grafik 100:** 1523-1550 Arası Dönemde Çeltik Üretimine Artış Olan Sancaklar
- Grafik 101:** 1540-1550/1550-1568 Arası Dönemde Mevcut Sancakların Çeltik Üretim Hasıllarındaki Değişim
- Grafik 102:** 1540-1550/1550-1568 Dönemleri Arasında Nohut Üretilen Sancak ve Kazalar
- Grafik 103:** 1550-1568 Döneminde Börülce Üretim Oranları(%)
- Grafik 104:** 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Pamuk Üretimi
- Grafik 105:** 1540-1550 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Pamuk Üretimi
- Grafik 106:** 1540 ile 1550-1568 Arasında Pamuk Üretimine Sancak ve Kazalar Arasındaki Değişimi
- Grafik 107:** 1540 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Susam Üretimi
- Grafik 108:** Diyarbekir Eyaleti'nde 1540 ile 1550-1568 Tahrir Dönemlerinde Susam Üretimi Gerçekleştirilen Sancak ve Kazaların Üretimdeki Miktar Değişiklikleri
- Grafik 109:** 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Susam Üretimine Bulunan Sancak ve Kazalar İle Üretim Miktarları
- Grafik 110:** 1550-1568 Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde Kenekerçek Üretimi(%)
- Grafik 111:** 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Kendir-Keten Üretimine Sancaklar Arasındaki Dağılımı
- Grafik 112:** 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Şıra Üretimine Sancaklar Bazında Dağılımı
- Grafik 113:** 1540 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Kök Bağ Sayısının Sancaklar Arasındaki Dağılımları
- Grafik 114:** 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Kök Bağ Sayısının Sancaklar Arasındaki Dağılımları
- Grafik 115:** 1540 ile 1550-1568 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Mevcut Sancaklardaki Tevek Sayılarının Artış/Azalma Oranları
- Grafik 116:** 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Meyve Üretimi
- Grafik 117:** 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Üretilen Besatin'in Akça Bazında Kıymeti
- Grafik 118:** 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Gerçekleşen Meyve Üretimine Sancaklar Arasındaki Dağılımları
- Grafik 119:** 1540 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Piyaz Üretimi
- Grafik 120:** 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Tarımsal Verimlilik
- Grafik 121:** 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Tarımsal Verimlilik
- Grafik 122:** 1518/1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Mevcut Sancak ve Kazaların Tarımsal Verimlilik Mukayesesi
- Grafik 123:** 1540 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Üretilen Petek Sayısı
- Grafik 124:** 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Boyahâne Gelirleri
- Grafik 125:** 1523 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Boyahâne Gelirleri
- Grafik 126:** 1540 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Boyâhane Gelirleri
- Grafik 127:** 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Boyâhane Gelirlerinin Sancak ve Kazalar Arasındaki Dağılımı
- Grafik 128:** 1518-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Meyhâne Gelirleri

- Grafik 129:** 1518-1568 Dönemleri Arasında Diyarbekir Eyaleti'nde Tespit Edilen Macunhâne Gelirlerinin Sancaklar Arasındaki Dağılımı
- Grafik 130:** 1518-1568 Dönemleri Arasında Diyarbekir Eyaleti'nde Tahunhâne ve Susam Yağı Gelirlerinin Sancaklar Arasındaki Dağılımları
- Grafik 131:** 1518-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Demir Madeni ile Tuzlalara Ait Gelirlerin Dönemlere Göre Dağılımı
- Grafik 132:** 1518 Tahririne Göre Diyarbekir Eyaleti'ndeki Sancakların İhtisab Gelirleri
- Grafik 133:** 1523-1526 Tahririne Göre Diyarbekir Eyaleti'ndeki Sancakların İhtisab Gelirleri
- Grafik 134:** 1540 Tahririne Göre Diyarbekir Eyaleti'ndeki Sancakların İhtisab Gelirleri
- Grafik 135:** 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Sancakların Mevcut İhtisab Gelirleri
- Grafik 136:** 1518-1523/1526 Dönemlerinde Amid ve Mardin Sancaklarının Tamga-i Ağnam Gelirlerindeki Değişim Oranları
- Grafik 137:** 1523/1526 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Tamga-i Ağnam Gelirleri

HARİTALAR DİZİNİ

Harita I: 1518-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti

Harita II: 1550 -1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Sancakların Nüfus Dağılımı

Harita III: Diyarbekir Eyaleti'nde Konar-Göçer Türkmenlerin Yaylak ve Kışlak Alanları

Harita IV: 1518-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin Paşa Sancağı Olan Amid'te Değirmen Bulunan Köyler

ÖNSÖZ

16. yüzyılda Amid şehri ile birlikte bölgenin diğer önemli yerleşim birimlerinin Şii-Safevi tehlikesinden kurtarılmasından sonra Paşa Sancağı Amid olan Diyarbakir Eyaleti tesis edilmiş ve Osmanlı Devleti'nin Güneydoğu Anadolu coğrafyasında siyasi bütünlüğünün sağlanmasından sonrabölge; tarım, ticaret, sınâi ve üretim konularında önemli bir rol üstlenmiştir. Bu bölgede bulunan Fırat ve Dicle gibi iki önemli nehir, Eyalet'teki tarımsal faaliyetlere canlılık verdiği gibi, ticari taşımacılık noktasında da büyük önem arz etmiştir. Yine Diyarbakir Eyaleti'nde müşahede edilen demografik çeşit zenginliği, zirai üretim faaliyetleri,bölgedeki sınâi faaliyetlerin yoğunluğu ve Ortadoğu şehirleriyle bu bölge arasında gerçekleşen ticari faaliyetler, Diyarbakir Eyaleti'nin 16. yüzyıl'daki sosyo-iktisadi önemini ortaya çıkarmıştır. Klasik dönem Osmanlı ekonomi zihniyeti, büyük oranda direkt toprağa bağlı bir üretim özelliği göstermekle beraber, o dönemin şartlarına göre değerlendirildiğinde sahip olunan sınâi tesisler vemadencilik sektöründe görülen gelişmeler, Diyarbakir Eyaleti'nin tüm iktisadi faaliyet kollarında öne çıkma gayreti içerisinde olduğunu göstermektedir.

Diyarbakir Eyaleti'nin sosyo-iktisadi yönünün bütünsel perspektifte değerlendirilerek analiz edilmesi gerektiği bilincinin oluşmasında ve araştırma konusunun belirlenmesinde bana yol göstererek, çalışmanın başlangıcından son aşamasına kadar her türlü desteği gösteren vedeğerli mesâisini ayırarak tezi baştan sona okuma zahmetinde bulunup, yerinde tespit ve önerileriyle tezin şekillenmesinde çok büyük katkı sağlayan, her daim yardımlarına başvurduğum değerli hocam **Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL**'a özellikle minnettarım. Tezin araştırma safhasında ve yöntem açısından gelişiminde, yerinde tenkit ve tespitleriyle bana yol gösteren ve her konuda yardım ve desteğini gördüğüm danışman hocam Prof. Dr. Behset KARACA'ya sonsuz şükranlarımı sunarım. Yine çalışmanın her aşamasında katkılarını gördüğüm, akademik bilgi ve tecrübelerini benimle paylaşan Yrd. Doç. Dr. M. Salih ERPOLAT'a, Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK'a ve Prof. Dr. Ahmet KANKAL'a sonsuz minnet ve şükranlarımı sunarım.

Durmuş Volkan KARABOĞA
2017, DİYARBAKIR

GİRİŞ

1. KONU VE KAYNAKLAR

1.1. Konu

Osmanlı Devleti, hem hali hazırda bulunan kendi arazisinin hem de yeni fethettiği ülkelerin arazisiyle ilgili toprağın mülkiyet ve tasarruf usulü ile vergi miktarını tayin ve tespit etmek amacıyla belirli dönemlerde istatistiki bilgiler edinmek için tahrir sistemini uygulamıştır. İdari, askeri, zirai ve nüfusla ilgili birçok bilgiyi ihtiva eden Tahrir Defterleri, bu anlamda sancaklar açısından önem arz eden kaynaklar olmuştur. Dolayısıyla tımar sisteminin tatbik edildiği, Rumeli, Anadolu ve Suriye'nin bir çok kesimlerinin XV.,XVI., XVII. yüzyıllarına ait sosyal, iktisadi ve demografik vaziyeti hakkında Tahrir Defterleri'nde yer alan bilgiler vazgeçilmez değer taşımaktadır.

Çalışma sahamız 1518-1568 yılları arasında Diyarbekir Beylerbeyliği'ne tabi olan ve tahrir sistemi uygulanan sancak ve kazaların nüfus yapısı, üretim ve vergilendirme durumu üzerinde yoğunlaşmıştır. Konumuzu mekân olarak sınırlandıran Diyarbekir Beylerbeyliği, XVI. yüzyıl boyunca dört kez umumi tahrir süreci geçirmiştir. Bunlar 1518, 1523, 1540, 1566'da gerçekleşmiştir. Beylerbeylik dâhilinde yer alan bazı sancakların bütün tahrirleri günümüze dek ulaşmış olmasına karşılık, bazılarının ise bir kısmı ulaşabilmiştir. Bazı sancakların ise "hükümet" tarihiyle idare olunmasından ötürü tahrirleri yapılmamıştır. Nitekim bu sancaklar hakkında bilgi verme imkânı sunulamamıştır. Bu çalışmamızda Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı bütün sancaklara ait Tahrir Defterleri'nin tamamı kullanılmaya çalışılmıştır.

Araştırma konumuzun mekânsal sınırını çizen Diyarbekir Beylerbeyliği'nin 1518-1568 yılları arasındaki idari birimlerin nüfus, toprak, zirai üretim ve hayvancılık faaliyetleri, yetiştirilen ürünlerin miktar ve oranları, sınai ve ticari ürünlerle ilgili vergiler ve faal olan sınai tesisler vb. gibi geniş sosyo-ekonomik alan içerisinde yer alan

konular üzerinde etraflıca durularak bölgenin iktisadi hayat şartlarının ortaya çıkarılması amaçlanmış ve böylece 16. yüzyıl Osmanlı Güneydoğu coğrafyasının sosyo-ekonomik tarihine bir nebze olsa ışık tutulmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan bu coğrafyada yaşamış müslim ve gayr-i müslim nüfus miktarları, ödedikleri vergiler ile toplumun önemli bir kesimini oluşturan Yörük Taifeleri'nin coğrafya üzerindeki dağılımları ve üretim faaliyetleri hakkında da bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmamız ile yaklaşık elli yıllık süre zarfında Diyarbekir Beylerbeyliği'ne tabi olan ve tahriri yapılan sancakların nüfus, üretim ve vergiler hususunda değerlendirmeler yapılmaya çalışıldığı gibi aynı zamanda ortaya çıkarmaya çalıştığımız sayısal veriler ile beylerbeylikteki diğer sancakların sayısal verilerinin mukayesesi yapılarak bölgenin iktisadi hayatı tümevarımsal bir metodla analiz edilmiştir.

Çalışma konumuz itibariyle Diyarbekir Beylerbeyliği sınırları içerisinde yer alan tek bir sancağın ya da kaza'nın idari, sosyal ve iktisadi yapısının incelenmesinden öteye beylerbeylik genelindeki tüm sancakların, ziraî, ticari, demografik bağlamda hususiyetleri mercek altına alınarak eyalet ölçeğinde özelden genele sosyo-iktisadi bir panorama çizilmesi amaçlanmıştır. Diyarbekir Beylerbeyliği içerisindeki bazı sancaklar, yüksek lisans, doktora ve makale çalışmalarına konu olmuş ancak yapılan bu çalışmalar söz konusu sancağın lokal anlamda değerlendirilmesinden öteye geçememiştir. Çalışma sürecimiz içerisinde 1518-1568 yılları arasındaki Diyarbekir Beylerbeyliği'ne tabi sancakların tahrir defterlerinden ulaşabildiklerimiz tek tek incelenmeye çalışılmış ve değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Konumuz açısından büyük önem taşıyan ve bize içerik yönünden yol gösteren çalışmalardan da istifade etme imkânımız olmuştur. Söz konusu istifade edilen kaynaklara, çalışmamızın Kaynaklar bölümünde yer verilmiştir.

I.2. Kaynaklar

I.2.I. Arşiv Kaynakları

XVI. yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı sancaklara ait arşiv vesikaları Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde bulunmaktadır. Bunlar Tapu Tahrir Defterleri ile çalışma konumuzu kapsayan yıllara ait Mühime Defterlerindeki hüküm ve fermanlar'dır. Ancak hemen ifade etmeliyiz ki, çalışma konumuz 1518-1568 yılları arasındaki Diyarbekir Eyaleti'nin iktisadi hayatı olması hasebiyle söz konusu tarihler arasında konumuzu yakından ilgilendiren mühimme kayıtları oldukça azdır. Nitekim bu çalışmada söz konusu yıllar arasında dört kez umumi tahrir geçiren Diyarbekir Beylerbeyliği'ne tabi sancakların Tahrir Defterleri kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde, ihtiyaç duyulduğunda ya bütün vilayetlere şamil umumi ya da sadece bir kısım liva ve vilayetleri ihtiva eden, nüfus ve arazi tahrirleri¹ yapılmıştır. Osmanlılardan evvelki Türk-İslam devletlerinde de büyük nüfus ve arazi tahrirleri yapılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda da tahrir sistemi ile alakalı olarak yeni bir uygulama tertip etme ihtiyacı duyulmadan önceki Türk İslam devletlerinden intikal eden metod ve kaideler devam ettirilerek idari teşkilat esasları gereğince yeni fethedilen memleketlerin genel durumu tespit edilirdi ki, bu işleme "tahrir" denirdi². Bir bölgede asayişsizlik, eşkıya hareketleri veya harpler dolayısıyla reaya kayıtlı oldukları yerleri terk etmiş ise, bu durum ora sahiplerinin gelirlerinde eksilme meydana getireceğinden, bu gibi yerlerde yeni bir tahrir yapıldığı gibi, reayanın yeni yerleştikleri yerler de ayrıca tahrir tabi tutulmakta idi³. Ayrıca her yirmi otuz yılda bir veya bölgenin vergi gelirlerinde değişiklik göze çarptığında da tahrir yapılırdı. Tahrirden sorumlu "tahrir emini", köy ve mezralardaki bütün aile reislerinin ve mücerredlerin (bekârların) adlarını ve ellerindeki toprağın yaklaşık miktarını ayrıntılı

¹ "Tahrir" kelimesi yazmak demek olmakla beraber ıstılah olarak sayım anlamına gelir. Tahrirlerin asıl gayesi vergi ve asker toplamayı belirli bir sisteme kavuşturmadır. Mehmet Ali Ünal, "Tahrir", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011, s.659.

² Ö. L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirleri'nin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İÜİFM*, C.II, (1940-1941), s.28.

³ Koçi Bey, *Risale*, (nşr. Ali Kemal Aksüt), İstanbul 1939, s.96.

bir tahrir defterine “mufassal defter”e kaydederdi⁴. Ayrıca köylünün ürettiği mahsuller ve mahsullerden alınan vergi nispetleri ayrı ayrı yazılırdı⁵.

Aynı sancağa ait birden çok Tahrir Defteri mevcut ise ilkinde Defter-i Atik ya da köhne, yeni tutulana ise Defter-i Cedid adı verilmekte idi⁶. Tahrirleri yapan eminler yanlarına katipler ve bölgenin kadısını da alırlardı⁷. Bu kişiler, rüşvet ve iltimas gibi yolsuzluklara meydan verilmemesi için, her yönden mükemmel bir şahsiyete sahip, dürüst, âdil, dindar ve tahrir tekniğini iyi bilenler arasından seçilirdi⁸.

1.2.1.1.BOA. TD 64

Diyarbakır Beylerbeyliği'nin yapılan ilk tahrir verilerini ihtiva eden ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Tapu Tahrir Katalogu 64 numarada kayıtlı bulunan bu mufaasal defter,⁹ bir çok araştırmaya temel kaynak olmuştur¹⁰. Bu deftere göre Diyarbakır Beylerbeyliği 12 sancaktan müteşekkil idi. Defterin 1-202. sayfaları arasında Amid (Paşa Sancağı) ile ilgili bilgiler yer almaktadır. 203-324. sayfalar arasında Mardin, 325-346 Sincar, 347-384 Berriyecik, 385-452 Ruha, 453-504 Siverek, 505-530 Çermik, 531-602 Ergani, 603-670 Harburd (Harput), 671-714 Arabgir, 715-754 Kiği ve 755-862 sayfaları arasında Çemişgezek Sancaklarına ait bilgilere yer verilmiştir. Mezkur olan sancaklara ve bazı nahiyelere ait müstakil kanunnâmeler de bu defterde mevcuttur. Defterin çeşitli sayfalarında Gurre-i Ramazan 924 (Temmuz 1518) tarihi yer almaktadır. Bu ilk tahrir, Diyarbakır Beylerbeyi ve kadısının gözetiminde Ali

⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul 2008, s.112.

⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Barkan, “Tahrir Defterleri'nin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma”, *IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948*, Ankara 1952, s.290-294.

⁶ Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Ankara 1987, Giriş, s.XV.

⁷ Ö. L. Barkan, “Türkiye’de İmparatorluk Devirleri'nin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri”, C. II, s. 41.

⁸ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989, s.3.

⁹ Her köyün ve mezranın, isimleri ile vergi mükellefleri re'âyânın adları, o bölgede yetişen ürünler ve bunlardan alınacak öşür miktarı ve diğer vergi ve resimlerin miktarlarının yazılı olduğu defterlerdir. Bunlar iki nüsha olarak tanzim edilir. Biri defterhanede diğeri de ilgili eyalet veya sancak merkezinde muhafaza edilirdi. Mehmet Ali Ünal, “Mufassal Defter”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.484.

¹⁰ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, Ankara 1989; A. Nezihî Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Ankara 2012; M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, Ankara 2000; Behset Karaca “1518 (H.924) Tarihli Tahrir Defterine Göre Kiği Sancağı”, *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun 1993, s.137-169; H. Basri Karadeniz, “XVI. Yüzyılın Başlarında Ergani Sancağı'nda Yerleşme ve Nüfus”, *TDAD*, S. 93, (Aralık 1994), s.45-47; Mehmet Salih Erpolat, *XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya 1993; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara 1999.

Çelebi tarafından yapılmıştır¹¹. Mufassal olan bu defterde, her sancakta padişaha ait haslar, sancakbeyi hasları, zeametler, tımarlar, tımar ve zeamet sahiplerinin adları ile tasarruf ettikleri kar'ye (köy) ve mezraların isimleri, ödedikleri vergiler ve miktarları ile vergi mükelleflerinin isimleri tek tek belirtilmiştir.

1.2.1.2.BOA. TD 998

Diyarbakir Eyaleti'nin ilk tahririnden 5 yıl sonra, Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta geçişi ile yapılan umumi tahrir neticesinde ortaya çıkmış olduğu kabul edilen bu defter, beylerbeyliğe ait icmâl¹² bilgileri ihtiva etmektedir. Bu defterin mufassalı günümüze ulaşmamıştır. İcmâl olarak kabul edilse de, içindeki bilgiler defterin icmalden oldukça farklı olduğu izlenimini vermektedir. Zira bu defterde mufassalda yer alan şahıs adları, vergi kalemleri ve dirlik sahiplerinin adları hariç tüm bilgiler verilmiştir. Defterin üzerinde tarihine dair kesin bir kayıt bulunmamaktadır. Tarihi konusunda 1522-1523 senesinde tutulduğuna dair bir ilmi kanaat mevcuttur¹³. Bu defterin ilk tahririnden kısa bir süre sonra yapılmış olması, Sultan Süleyman'ın tahta geçmesinden sonra, devletin tamamını şamil bir tahrir yaptırma politikasının¹⁴ neticesi olmalıdır.

Defter'in ilk 281 sayfası Diyarbakir Vilayeti'ne ayrılmış iken, diğer kısımlarında Şam, Adana ve Dulkadiye vilayetlerine ait bilgilere yer verilmiştir. Defterin tamamı 682 sayfadır. Diyarbakir Vilayeti ile ilgili olan kısımda ilk kez Musul Sancağı, Ana ve Hit Sancakları, Deyr-Rahbe Sancakları ile Siird ve Hasankeyf kazalarına ait veriler bulunmaktadır.

1.2.1.3.BOA. TD 200(H.947-M.1540)

Diyarbakir Beylerbeyliği'nin 1540'ta tekrar yapıldığı anlaşılan umumi tahririn sonrasında Amid, Mardin, Kulp sancakları ile Berriyecik, Nusaybin kazalarına ait bilgileri içeren mufassal bir defterdir. Başında kanunnamesi yer almaktadır. Ayrıca

¹¹ N. Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin*, s.36, not 1.

¹² Sadece idari teşkilatla köy adlarını ve yıllık hasıl miktarlarını gösteren özet defterlerdir. Mehmet Ali Ünal, "Tahrir Defteri", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.660.

¹³ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.5.

¹⁴ Ö. Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C. X/1953, s.11.

defterin 915-1006 sayfaları arasında da Dulkadir Türkmenleri'ne ait mensup olan bazı aşiretlere dair bilgiler de vermektedir. Bu defterde Bozulus taifesinin müstakil kanunnamesine de yer verilmiştir. Defteri tahrir eden hakkında ise farklı isimler zikredilmektedir. M. Mehdi İlhan, Haydar Çelebi tarafından tahrir edildiğini ifade ederken¹⁵ Tufan Gündüz ise Tahrir Emimi Musa tarafından yapıldığını belirtmektedir¹⁶.

1.2.1.4.BOA. TD 213 (947-1541)

Çemişgezek Sancağı'na ait müstakil mufassal bir defterdir. Başında kanunnamesi vardır. Defterde hangi tarihte tutulduğuna dair bir kayda tesadüf edilmemektedir. Defterin 1541 tarihli olduğuna dair bazı tarihçilerimizin beyanları mevcuttur¹⁷. 16. Yüzyıl Çemişgezek Sancağına ait diğer tahrir defterleriyle beraber yayınlananbu defterin, 1541 tarihli olduğu Mehmet Ali Ünal tarafından kesin olarak saptanmıştır¹⁸.Defter, 208 sayfadan ibaret olup içinde sırasıyla Belde, Ovacık, Kernik, Ribat, Çatakkale, Gündüz, Pertek, Girbüzek, Vazgird, Sibtoros ve Çemişgezek nahiyeleri ve bunlara bağlı köy ve mezra'a isimleri ile buralarda meskun olan vergi mükelleflerinin adları yer almaktadır. Bu defter, Mehmet Ali Ünal tarafından "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı" adlı eser içerisinde yayınlandığı için Çemişgezek Sancağı'na ait verilerbu eserden istifade edilmiştir.

1.2.1.5.BOA. TD 195 (946- 1539-1540)

Bu defter, 946 (1539-1540) tarihli olup, Musul Sancağı'na ait müstakil bir mufassaldır. İlk üç sayfası Musul ve Ana Sancaklarının muhasebesi, 7-9. sayfalarında Musul Kanunnamesi mevcuttur. 36-57. sayfaları arası padişah hasası, 58-70. sayfaları sancakbeyi hasası olarak ayrılan köy ve cema'atlerin, 70-101. sayfaları arası zeamet ve tımar köylerini 102-105. sayfalar arası vakıf köylerini 116-144. sayfalar cema'atlerin isim ve nüfuslarını ve 142-147. sayfalar arasında Musul Sancağı'nda bulunan vakıfların gelir giderleri kaydedilmiştir.

¹⁵ M. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları, 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", *TAD*, Ankara 1992, C. XVI. S. 27, s.45.

¹⁶ Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri Bozulus Türkmenleri 1540-1640*, İstanbul 2007, s. 1.

¹⁷ Zeki Arıkan, "1518 (924) Tarihli Çemişgezek Livası Kanunnamesi", *İÜEF, Tarih Dergisi*, İstanbul 1984, S.34, s.105.

¹⁸ Mehmet Ali Ünal, *XVI. YüzyıldaÇemişgezek Sancağı*, s.4.

1.2.1.6.BOA. TD 308 (965-1557)

Musul Sancağı'na ait, 194 sayfadan oluşan mufassal bir defterdir. Defterin giriş kısmında sancağın muhasebe icmâli bulunmaktadır. Defterin ilk on sayfası kanunnâme kısmına ayrılmıştır.

1.2.1.7.BOA. TD 413 (963-1555/1556)

Bitlis Sancağı'na ait 213 sayfadan müteşekkil olan mufassal tahrir defteridir. Defterin ne zaman yazıldığı ile ilgili kesin bir tespitte bulunamamakla beraber Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi'nde defterin sadece Kanuni dönemine ait olduğu bilgisi verilmiştir¹⁹. Ancak bu defterin kesin bir tarihine dair malumatın bulunmayışı bizi farklı belgelere sevk ettiğinden konuyla ilgili taramalar neticesinde 3 Numaralı Mühimme Defteri'ndeki Bitlis Sancağı'nın tahriri ile ilgili verilerden hareketle söz konusu tahrir defterinin düzenlenme tarihinin 1558'den hemen birkaç yıl öncesine ait olduğu kanısına vasıl olduk²⁰. Zira divan-ı hümayûnda alınan bu kararın H.966/M.1558 tarihli olduğu göz önünde tutulursa ve tahrir işleminin de en az 1-2 yıl sürebileceği²¹ tasavvur edilirsebu defterin 1555 senesine ait olduğu ifade edilebilir. Mufassal tahrir defterleri metodolojik kural gereği ilgili sancağın kanunnamesiyle başlamasına karşın zikredilen bu defterin Bitlis'e ait ilk mufassal tahrir defteri olmasına rağmen başında kanunnamesi bulunmamakta, “defter-i mufassal-ı livâ-i Bitlis” ibâresi ile başlamaktadır. 94, 95, 158, 171, 213 no'lu sayfaları boş bırakılan defterin 203-213. sayfalarında Bitlis vakıflarına yer verilmiştir.

1.2.1.8.TKGM. TTD 106 (974-1566)

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde 106 numarada kayıtlı bu mufassal defterde Çemişgezek, Harput, Ergani, Çermik Sancakları'na ait bilgiler yer almaktadır. Defterde her sancağa ait kanunnâme yer almaktadır. Defterin tamamı 402 varaktır.

¹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İkinci Baskı, İstanbul 2000, s.104.

²⁰ BOA, MD 03, s.71. “ Van Beylerbeyliği'ne hüküm ki, haliya vilâyet-i Van'da tahrir olunan Van ve Bitlis ve Adilcevaz ve Erciş ve Bargiri Sancaklarının Mufassal ve İcmâlleri ve zikr olan sancaklardan olan havas-ı hümayûnumun dahi müstakil defteri ve Erzurum Beylerbeyliği'ne tâbi olan Hınıs Sancağı'nın dahi defteri müstakil bir kiseye mühürlenib sana gönderildi...”

²¹ Mehmet Ali Ünal, “ Tahrir Emni”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.662.

1.2.1.9.TKGM. TTD 332 (974-1566)

Bu defter, 106 numarada kayıtlı mufassal defterin icmâlidir. Fi Gurre-i Rebi'ülâhır sene 974²² kaydından defterin 1566 tarihli olduğu anlaşılmaktadır. Bu defterde TD, 106 'da yer almayan Tercil, Kulb, Atak ve Pertek livalarına ait bilgiler de bulunmaktadır.

1.2.1.10.TKGM. TTD 155 (975-1567)

Amid Sancağı'na ait mufassal bir tahrir defteridir. Defterde Amid Sancağı'na tabi nahiyeler, köyler ve mezra'alar ile vergi mükellefleri, vergi miktarları bulunmaktadır. Defter 306a varakından, 380b varakına kadar Pisiyân, Boçiyân ve Zilân cema'atlerinin köyleri, oymakları ve vergi mükelleflerine ait bilgiler ihtiva etmektedir.

1.2.1.11.TKGM. TTD 151 (975-1568)

Ruha, Rakka ve Siverek Sancakları'na ait bilgiler muhteva etmektedir. Defter'in 194a varakına kadar olan kısmı Ruha Sancağı'na, 199b-337b Siverek Sancağı'na ve 339b-385b araları ise Rakka Sancağı'na ayrılmıştır.

1.2.1.12.TKGM. TTD 97 (975-1567)

Kulb, Tercil, Atak, Hasankeyf, Siird, Nusaybin, Akçakale, Sincar, Habur ve Deyr Sancaklarının 1567'ye ait köy, mezra'a, cema'at ve vergi mükelleflerini muhtevi mufassal bir defterdir. Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde başka bir nüshası 96 numarada kayıtlıdır. Fakat 96 numaralı defter baştan ve sondan eksiktir. Defter 430 varaktır.

1.2.1.13.TKGM. TTD 188 (957-1550)

Çapakçur Sncağı'nın elimizdeki tek mufassal Tahrir Defteri'dir. Bu defterde, Çapakçur'a tabi 7 nahiyeye bulunmaktadır. Ayrıca has, zeamet ve tımar olan köy ve gelirler tespit edilmiş olup 65 varaktan oluşmaktadır.

²² TKGM, *TTD 332*, s. 2a.

1.2.1.14. TKGM. TTD 126 (960-1553)

Kiğı Sancağı'na ait müstakil tahririnin neticelerini ihtiva etmektedir. Söz konusu defter 94 varaktır. Defterde Kiğı, Sancak, Gevenlü, Küçük, Anderes, Kurd Öküzü, Koçakmaz ve Lekzi nahiyeleri ve bunlara bağlı olan köy ile mezra'alar bulunmaktadır. Ayrıca Ebu Taliplü, Okçulu ve Şaranlü cema'atleri ile vergi mükelleflerine dair bilgiler de mevcuttur. 91ab varaklarında ise Kiğı'da bulunan vakıflara ait bilgiler mevcuttur. Bu tahrirde Kiğı, Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlı bulunmakta idi.

1.2.1.15. TKGM. TTD 127 (976-1568)

Arabgir'e ait müstakil, mufassal bir defterdir. İçinde Arabgir'in mahalle, nahiyeye, köy ve mezra'aları ile padişah ve sancakbeyi hassı ile zeamet ve tımara ayrılmış köy ve gelirlere yer verilmiştir.

1.2.1.16. BOA. TD 406 (975-1567)

Ana Sancağı'na ait mufassal bir defter olup içinde Ana, Hadisa, Alus, Hızâne, Cubbe, Nause, Beled'el Devâili ile Zor ve Hit nahiyeleri ve bunlara bağlı mezra'alar yer almaktadır.

1.2.1.17. BOA. MAD 351 (947-1540)

Maliyeden Müdevver Katoloğu'nda yer alan mufassal tahrir defteridir. Ruha ve Çermik Sancakları'na dair bilgiler veren bu defterin baş ile son kısımları eksik olup zikredilen sancaklardaki köy, mezra'a isimleri ile cem'aatler ve vergi mükelleflerinin adları yer almaktadır. Ayrıca köylerde oturanların hangi aşirete mensup olduklarına dair kayıtlar da mevcuttur. Bu özelliğinden dolayı Ruha Sancağı'na bağlı köylerin hangi aşiretler tarafından iskân edildiğini tespit etme imkanını vermektedir.

1.2.1.18. BOA. TD 134 (932/1526)

Amid Sancağı'nın Ciska, Asma, Hani, Kulb, Tercil nahiyelerindeki karyelerin tımarları hakkında bilgi veren icmâl defterdir. 13 varaktan oluşan bu defterin 2. sayfasında “ fi 13 Rebiülahir 932” ibaresinden 1526 yılına ait olduğu bilinmektedir.

BOA, TT 998'de Amid Sancağı'na dair verilerin olmamasından dolayı BOA, TT 134 numaralı icmâl defterin 998 numaralı defterin ön kısmını oluşturabileceği ihtimalini düşündürmektedir.

1.2.1.19. BOA. TD 208(M.1541)

Üzerinde "24 Ca 947" tarihli olduğuna dair bilgi verilen bu icmâl defterin 1541 yılına ait olduğunu düşünmekteyiz. Hasankeyf Sancağı ve Siird Sancağı'na dair verilerin de yer aldığı defterin 97-100 arası Tercil Sancağı, 101-109 numaralı sayfa aralıkları Atak Sancağı'ndaki köylerinhasıllarına aittir. Tercil ve Atak Sancağı'na ait ilk defter olması yönüyle önem arz etmektedir.

1.2.1.20.TKGM. TTD 96 (H.975-M.1567)

TKGM'de kayıtlı olan 97 numaralı defterin başka bir nüshası olan mufassal defterdir. 1b'den 113a'ya kadar olan bölüm Hasankeyf Sancağı, 113a'dan 132a'ya kadar olan Siird Sancağı, 132b-185a arası Sincar Sancağı, 185a-278b arası Berriyecik Kazası'na aittir. Bu defterin tamamı 280 varaktır.

1.2.1.21. TKGM. TTD 311(H.973)

Hasankeyf, Siird, Nusaybin ve Akçakale sancaklarının icmâl verilerinden müteşekkil olan bu defter, M.1566-1567 tarihlidir.

1.2.1.22. TKGM. TTD 117

Hicri 972 (M. 1566) senesine ait olan ve bu dönemde Amid Sancağı'na bağlı birer kaza durumuna getirilen Mardin ile Berriyecik kazalarına ait mufaasal tahrir defteridir. Toplam 397 varaktan müteşekkil olan defterin 298b'ye kadar olan kısmı Mardin Kazası'na, 300a'dan 397b arası da Berriyecik Kazası'na aittir.

1.2.1.23.Mühimme Defterleri

Devletin iç ve dış meseleleri ile ilgili siyasi, askeri ve sosyal alandaki önemli kararların kaydedildiği bu defterlerden 966-968/1558-1560 tarihli III Numaralı,973/1565/1566 tarihli V Numaralı, 972/1564-1565 tarihli VI Numaralı, 975-976/1567-1569 tarihli VII Numaralı Mühimme Defterleri taranarak çalışma konumuzla doğrudan ve yakından ilgili olan hükümlerden de istifade edilmeye çalışılmıştır.

1.2.2.Telif Eserler

XVI. yüzyıl Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı sancakların fiziki, demografik, idari ve iktisadi yapısını ortaya koyan eserler de çalışmamıza ışık tutmaları açısından büyük önem taşımaktadırlar. Bu cümleden olmak üzere özellikle XVI. Osmanlı Güneydoğu coğrafi ve sosyo-iktisadi tarihini aydınlatma bağlamında öncülük yapmış sayılan Nejat Göyünç'ün XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı adlı eseri bize ışık tutmuştur. Yine Diyarbakır Eyaleti içerisinde yer alan bir sancak olan Harput'un 1518-1566 yılları arasındaki fiziki, demografik, idari ve ekonomik yapısını ortaya koyan, hem metodolojik olarak hem de bilgi hacmi yönünden önceki eserle kıyas edilemeyecek derecede ciddi değer taşıyan Mehmet Ali Ünal'ın XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566) isimli eseri çalışmamızda başvuru kaynağı olarak kullandığımız eserlerin başında gelmektedir. Yine aynı yazarın XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı isimli eseri ile Mustafa Akdağ'ın Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi I-II, A. Nezihi Turan'ın XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı, M. Mehdi İlhan'ın Amid (Diyarbakır), Nilüfer Bayatlı'nın XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti, Hüseyin Özdeğer'in Onaltıncı Asırda Ayıntab Livâsı, Ömer Lütfi Barkan'ın XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları I, Kanunlar, Ahmed Akgündüz'ün Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri II-V, konumuzla ilgili önemli çalışmalar olarak bize örnek teşkil etmiştir.Çalışmada yerli ve yabancı seyyahlara ait seyahatname türü eserlerden de geniş anlamda istifade edilmiştir. Bu anlamda İbn Batuta ile Evliya Çelebi'ye ait Seyahatnameler başta olmak üzere Josaphat Barbarao'nun Anadolu'ya ve İran'a Seyahat'i, Hans Dernschwam'ın İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü, Jean Baptiste Tavernier'in Tavernier Seyahatnamesi, Joseph de Tournefort'un Tournefort Seyahatnamesi, Jean Chesneau'nun D'aramon Seyahatnamesi zikredilmesi gereken eserlerdir.Kaynaklarla ilgili geniş bilgi, dipnot ve bibliyografyada belirtilmiştir.

I. BÖLÜM

DIYARBEKİR BEYLERBEYLİĞİ'NE GENEL BAKIŞ

1. DIYARBEKİR BEYLERBEYLİĞİ'NİN KURULUŞU

Diyarbakır'ı konu alan hemen her araştırmanın başında bölgenin bir tarihçesi yer almaktadır²³. Bilinen tarihçenin tekrar tekrar yazılmasının bir fayda sağlamayacağını düşünmemiz dolayısıyla Diyarbakır Beylerbeyliği²⁴'nin kuruluş sürecini ve idari taksimatını ana hatlarıyla ele aldıktan sonra, XVI. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır Beylerbeyliğine bağlı sancaklar hakkında genel bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Doğu- Batı ticaret yolları üzerinde, önemli bir jeo-stratejik mevkide yer alan Güneydoğu Anadolu, Osmanlı hakimiyetinden önce nüfuz sahibi Kürt beyleri tarafından küçük beylikler şeklinde idare edilmekteydi. Bunların bir bölümü aslen Türkmen beyleri iken, sonradan birtakım nedenlerden dolayı dil ve görenek bakımından Kürtleşmişlerdi. Bu bölgede Kürtlerin yanı sıra Ermeni ve Süryani cemaatler de etnik çeşitlilik sağlamaktaydı. Sırasıyla Selçuklular, Karakoyunlular ve Akkoyunlular'dan sonra bölgede Safevi Devleti'nin²⁵ tesiri ağır basmaya başlamış ve Diyarbakır, Mardin gibi önemli şehirler XVI. yüzyılın başında Erdebil Sûfileri menşinden gelen Şeyh Haydar oğlu Şah İsmail tarafından ele geçirilmiştir²⁶. Kürt beylerinin her biri kendi bölgesinde istiklallerini kazanmışlar ve aralarında hiçbir zaman anlaşma sağlayamayıp

²³ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.6-34; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.12-27; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.6-18; Ahmet Nezih Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, s.9-12.

²⁴ Osmanlı idari teşkilatında en büyük idari birim olan Beylerbeylik (eyâlet), birden fazla sancaklardan teşekkül etmiş olup, idarecisine de "beylerbeyi(mir-i mirân)" adı verilirdi. Fahmeddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, Ankara 1997, s.4. Ayrıca bkz. Mehmet Ali Ünal, "Beylerbeyi", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.114-115.

²⁵ Safevi Devleti'nin ortaya çıkması Anadolu'ya etkileri ve Anadolu'da çıkardığı isyanlarla ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, (Sadeleştiren: Neşet Çağatay), C.I-II, Ankara 1987, s.55-82; Hoca Sadettin Efendi, *Tacüt-Tevarih*, (Haz. İsmet Parmaksızoğlu), C.IV, Ankara 1999, s.42-50; Yusuf Küçükdağ, "Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri", *Osmanlı*, C. I, Ankara 1999, s.269-288; Behset Karaca, "Safevi Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve II. Bayezid Dönemi Osmanlı-Safevi İlişkileri", *Türkler*, C. IX, Ankara 2002, s.409-420.

²⁶ Behset Karaca, "Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesini Fethi ve Burada Uyguladığı İdari Sistem", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2003, S.8, s.62.

devamlı surette birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Bu sebepten ötürü Şah İsmail'e karşı etkisiz durumda kalmışlar, isteyerek ya da istemeyerek Şah'a tabi olmuşlardır²⁷. Şeyhlik ve şahlığı uhdesine alan Şah İsmail, İran ülkesini tamamen ele geçirerek elde ettiği başarılarla ve askerlerinin kesretine mağrurlanarak, Timur'un planını uygulayıp Anadolu'yu Üsküdar'a kadar hâkimiyet altına almayı ilke edinmişti²⁸.

XVI. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin başında bulunan Sultan Selim (1512-1520), 23 Ağustos 1514 tarihinde Çaldıran Ovası'nda Safevi Şah İsmail'i (1501-1524) yenilgiye uğratarak²⁹ önce Orta ve Doğu Anadolu'yu, sonra da Güneydoğu Anadolu'yu 1515-1517 yıllarında Osmanlı topraklarına katmayı başarmıştır. Diyarbakır ve havalisinin Osmanlı Türkleri tarafından hâkimiyet altına alınması, Sultan Selim'in takip ettiği doğu siyasetinin bir neticesidir. Sultan Selim Han, Anadolu'yu tamamen hakimiyeti altına almak ve Şii tehdidinden korumak istemekteydi. Bundan dolayı, Şah İsmail'i Çaldıran'da mağlup ettikten sonra Tebriz'e girmiş, Akkoyunlu Devleti'nin Diyarbakır'dan sonra ikinci başkenti olan bu şehirde bir süre kalmıştı. Sultan Selim, zaferden sonra İstanbul'a hemen dönmeyerek, kış mevsimini Amasya'da geçirmiş ve ilkbaharda yeniden Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya kuvvetler göndermişti. Kısa bir süre sonra da Amasya'dan, Çaldıran seferinde yanında bulunan Şeyh Hüsamettin oğlu İdris-i Bitlisi'yi, Urmiye Gölü'nden Malatya'ya ve Diyarbakır'a kadar uzanan bölgeyi Şah İsmail'e karşı, Osmanlı Devleti'ne bağlanmasını teşvik etmek amacıyla Doğu Anadolu'ya yollamıştı³⁰. Çünkü Çaldıran zaferine rağmen Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki pek çok kale ve şehir halen Safevi hâkimiyetinde bulunmaktaydı. İdris-i Bitlisi, derhal bölgeye giderek yörenin kuvvetli Kürt beyleriyle temasta bulunmuştur³¹. Beş bin kadar Kızılbaş ile Çapakçur istikametinden geçerek Diyarbakır şehrini kuşatan Safevi valisi Kara Han üzerine³², İdris-i Bitlisi'nin olumlu girişimleri ve nüfuzlu Kürt beylerinin de katkıları neticesinde Sivas Beylerbeyi olan Şadi Paşa ile Akkoyunlu

²⁷ Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara 1999, s.19.

²⁸ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic Ül-Vukuat*, s.56.

²⁹ Andre Raymond, bu seferin neticelerinin Arap dünyasına ait toprakların Osmanlı hakimiyetine geçiş sürecindeki en önemli aşama olduğunu belirtmektedir. Bkz. Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (çev. Ali Berktaş), İstanbul 1995, s.1.

³⁰ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 15.

³¹ Mehmet Ali Ünal, "Diyarbakır'da Osmanlı Hakimiyeti'nin ve Diyarbakır Beylerbeğliği'nin Kurulması", *I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Diyarbakır 2004, s.567.

³² Hoca Sadettin Efendi, *Tacüt-Tevarih*, s.252-253.

ümerasından Bıyıklı Mehmed Paşa gönderilmiş ve bu birliklere Osmanlı kuvvetlerinin de katılması üzerine 10 Eylül 1515'te Diyarbekir, Safevi kuvvetlerinden kurtarılmıştır. Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Beylerbeyiliğe tayini ile Diyarbekir Beylerbeyiliğinin tesisi süreci başlamıştır³³. 1516 yılında Diyarbekir Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa, Mardin kalesini fethederek; Erdebil hududundan, Çemişgezek ve Arapgir tarafına varıncaya kadar, bu bir aylık mesafe idi, bütün Güneydoğu Anadolu ile Kürt vilayetlerinin tamamı padişahın fermanına tabî olmuştur³⁴. Nitekim Safevi Devleti'nden önce de sahipleri Türk hanedan üyeleri ve devletleri olan bölge, XVI. yüzyılda Safevi Devleti'nden devralınarak yine Türk hakimiyetine geçmiştir.

XVI. yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun büyük bir kısmı Urfa ve doğusunda kalan kesim Diyarbekir Beylerbeyliği hudutları içerisinde yer almaktaydı³⁵. İdris-i Bitlisi ve Bıyıklı Mehmed Paşa'nın gayretleri neticesinde Osmanlı hâkimiyetine kazandırılan Güneydoğu Anadolu'da yine onların çalışmaları ile Diyarbekir merkez olmak üzere Musul, Diyar-ı Rabia³⁶, Muzar³⁷ ve Bitlis'in de içinde bulunduğu geniş bir eyalet tesis edilmiştir³⁸. Bölgenin idari teşkilatlanma sürecinde de doğrudan İdris-i Bitlisi ve Bıyıklı Mehmed Paşa'nın önemli rolleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu hususta İdris-i Bitlisi'ye "boş ahkam kağıtları" gönderilerek sancak tevcih edilen beylere verilmesi istenmiştir. Bunların 22'si berat, 1'i beylerbeyi beratı, geri kalanlarında istimalname olmak üzere toplamda 30 adet olduğu anlaşılmaktadır³⁹.

³³ Mehmet Ali Ünal, *Aynı makale*. s.570.

³⁴ Solak-Zâde Mehmed Hemdemi Çelebi, *Solak-Zâde Tarihi*, (Haz. Vahid Çabuk), C.II, Ankara 1989 s.46.

³⁵ Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar (8-10 Haziran 1973)*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, s.2211-2212.

³⁶ Diyâr-ı Rabî'a: Başkent Musul olup diğer önemli şehirleri Hâdise, Ma'lesâyâ, Haseniyye, Tellüa'fer, Sincar, Cibâl, Beled, Ezrame, Berka'id, Nusaybin, Dârâ, Kefertûsâ, Re'su'l-'Ayn ve Semânîn. Bkz. Cem Zorlu, "İlk İslâm Coğrafyacılarına Göre Diyarbakır", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Diyarbakır 2004, s.852.

³⁷ Diyâr-ı Mudar: Ruha(Urfa), Harran, Şimşât, Rakka ve Karkisyâ gibi önemli şehirlerden oluşan bölgedir. Bkz. Cem Zorlu, "İlk İslâm Coğrafyacılarına Göre Diyarbakır", s.852.

³⁸ M. H. Yınanç, "Diyarbakır", *İ.A.* III, s.623. Diyarbekir Beylerbeyliği 27 Ramazan 921/4 Kasım 1515 tarihinde kurulmuştur. Bkz. Nejat Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", *Tarih Dergisi*, S. XXIII (İstanbul 1969), s.25.

³⁹ Nejat Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", s.26.

Bu düzenlemelerden sonra Diyarbekir vilayetinde⁴⁰ üç ayrı statüde sancak zuhur etmiştir. Bunları kısaca ele almak konumuz açısından uygun olacaktır:

1- Klasik Osmanlı Sancakları: Bu tür sancaklar, sancakbeylerinin merkezden tayin edildiği, gerektiğinde görevinden azledildiği ve tahrir uygulamasının yapıldığı sancaklardır. İmparatorluğun tımar sistemi uygulanan her bölgesinde görülen sancak şeklidir. Bunlar, genel olarak feodal yapının zayıf olduğu, aşiret gücüne dayanan aristokrat yapılanmanın az görüldüğü mahallerde kurulmuştur. Devlet-i Aliye'nin imparatorluğun her tarafına şamil kılmak istediği sancak tipi olmasına rağmen Güneydoğu Anadolu'da bu tür sancakların siyasi atmosferin gerektirdiği durumlarda imtiyazlı sancaklar haline dönüştürülebildiği görülmektedir⁴¹.

2- Yurtluk- Ocaklık* Sancaklar⁴²: Bunlar Osmanlı Devleti'nin siyasi yönden hareketli olan sınır bölgelerinde yer almaktaydı. Bunun en önemli sebebi bu bölgelerdeki yerli beylerin nüfuzundan istifade etmek ve merkezi otoriteyi bu beyler aracılığıyla tesis etmektir⁴³. Bu tür sancakların tevcih edildiği sancakbeyleri, merkezden istenilen anda nasb ve azl edilememekte, sancakbeyi kayd-ı hayat şartıyla beylik yapmaktadır. Kaynaklarda “ekrad” sancakları adı verilen bu sancaklarda da tahrir yapılmakta, tımar ve zeamet tatbik edilmektedir. Sancakbeyi sadece kendisine ait olan hasları tasarruf edebilmektedir⁴⁴.

3- Hükümet Sancakları: Aynı “yurtluk-ocaklıklar” gibi, fetih esnasındaki yararlılık ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilen sancaklardır. Beylerinin ellerine “sancakbeyliği”nin “mülkiyet üzere” tevcih edildiğini belirten bir temlikname

⁴⁰ XVI. Yüzyılın ortalarına kadar eyalet yerine vilayet tabiri kullanılmıştır. Bkz. Mehmet Ali Ünal, “Eyalet”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011, s.240.

⁴¹ Mehmet Ali Ünal, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaleti'ne Tabi Sancakların İdari Statüleri”, *X. Türk Tarih Kongresinden Ayrı Basım*, TTK, Ankara 1994, s.2212.

* “Ocaklık” kavramı hakkında bilgi için bkz. Nejat Göyünç, “Ocaklık Deyimi Hakkında”, *XI. Türk Tarih Kongresi, 5-9 Eylül 1990 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.III, Ankara 1994, ss.873-877.

⁴² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 2005, s.223-224.

⁴³ Orhan Kılıç, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM*, 1999, S. 10, s.122.

⁴⁴ Mehmet Ali Ünal, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaleti'ne Tabi Sancakların İdari Statüleri”, s.2212.

verilmiştir. Yurtluk- ocaklıklardan farklı olarak bu sancaklarda tahrir sistemi uygulanmamaktadır⁴⁵. Hükümetler, eyaletlerin bir alt birimi olduğu için idari bakımdan sancaklarla eşdeğer olarak nitelendirilebilir. Ancak yönetimlerinin hâkim olarak adlandırılan mahallî bir bey ile temsil edilmesi sebebiyle, livâ veya sancak tabiri kullanılmadan ifade edilmektedir. Hükümet sancaklar, Diyarbakır, Van ve Bağdat eyaletlerinde tesis edildiği görülmektedir. Bunun en önemli sebebi bu eyaletlerin sınırları dahilinde güçlü ve özellikle Osmanlı-Safevî mücadelesinde hangi tarafa meylederlerse, o tarafın gücünü artıracak yerel beylerin bulunmasıdır. Bu beyler güçlü bir aşiret geleneği ve maiyetlerindeki askerleri ile kendi bölgelerinin idaresini ellerinde tutmak gayesini güdüyorlardı. Bu sebeple Osmanlı merkezi yönetimi Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren, Doğu Anadolu'daki mahalli beylere, yurtluk-ocaklık dışında bir de hükümetlik statü ile bölgelerinin idaresini tevcih etmiştir. Bu türden sancaklarda idari anlamda mahalli beylerin yönetimi söz konusu olmakla beraber, bu beyler tamamen serbest bırakılmamış, Osmanlı idaresi tarafından devamlı surette kontrol altında tutulmuştur. Öyle ki, Hükümet dâhilindeki ahalinin hâkimden memnun olmaması durumunda yapılan tahkikat sonucunda ahaliye kötü muamele yapıldığı tespit edilirse, bu kişi görevden alınır ve aileden bir başkası göreve getirilirdi. Zira Osmanlı yönetimi için esas gaye, bu bölgelerde huzur ve dirliğin sağlanması idi. Yine hâkimler herhangi bir iş veya görev için hükümetlerinden ayrılmak zorunda kaldıklarında, merkezin onayını aldıktan sonra yerlerine genellikle oğullarından birini vekil olarak bırakıyorlardı. Mesela, 1556 yılında Palu Hükümeti⁴⁶ hâkimi, Cemşid Bey ve Hoy hâkimi Bahaeddin Bey, Hacc'a gitmek istediklerinde, merkezden icazet alarak dönüncüye kadar vekil olarak oğullarını yerlerine bırakmışlardır⁴⁷.

⁴⁵ Mehmet Ali Ünal, "Hükümet Sancak", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.328-329.

⁴⁶ Palu Hükümeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Palu Hükümeti", XI. Türk Tarih Kongresi, 5-9 Eylül 1990, C.III, Ankara 1994, s.1071-1096; Ayrıca bkz. Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Palu Hükümeti", *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Isparta 2008 ss.211-234.

⁴⁷ Orhan Kılıç, "Klâsik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkâri Örneği", XIV. Türk Tarih Kongresi, 9-13 Eylül 2002 Kongreye Sunulan Bildiriler, C.II, I.Kısım, Ankara 2005, s.704-708.

Diyarbakir vilayetine tabi sancakların sayılarıyla ilgili olarak belgelerdeki bilgilerin çelişkili olduğu tespit edilmektedir. 1518 senesinde tamamlanmış olan Diyarbakir vilayetine ait ilk Mufassal Tahrir Defterinde 12 sancak yer almasına rağmen, 1520-1521 senelerinde düzenlendiği anlaşılan bir idari taksimat defterinde de 37 sancak yer almaktadır(Tablo 1-2).

Tablo 1: 1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Diyarbakır Vilâyetine Tâbî Klâsik Sancaklar

1	Amid Sancağı
2	Mardin Sancağı
3	Sincar Sancağı
4	Berriyecik Sancağı
5	Ruha Sancağı
6	Siverek Sancağı
7	Çermik Sancağı
8	Ergani Sancağı
9	Harput Sancağı
10	Arapgir Sancağı
11	Kiğı Sancağı
12	Çemişgezek Sancağı

Tablo 2: 1520-1521 Tarihli (D.9772) Bir İdari Taksimat Defterine Göre Diyarbakır Eyaleti'ne Tâbî Sancaklar⁴⁸

1	Amid	11	Palu⁴⁹	21	Fûsul	31	Musul
2	Kemah*	12	Süleymaniyan	22	Hilvan	32	Çüngüş
3	Harput	13	Hizo	23	Bidlis	33	Posadı
4	Ruha	14	Atak	24	Sason	34	Hâcuk
5	Arapgir	15	Berriyecik	25	Cezire	35	Sincar
6	Ergani	16	Eğil	26	Hizan	36	Aşiret-i Ulus
7	İspir	17	Çermik	27	Siverek	37	Genç
8	Bayburd	18	Hısnıkeyfa	28	Berdiç		
9	Kiğı	19	Cire	29	Haytan		
10	Çemişgezek	20	Çapakçur	30	Zırkî		

Tablo 2’de görüldüğü üzere bu dönemde Diyarbakır Eyaleti’ne tâbî olduğu belirtilen sancaklardan büyük bir kısmının hükümet sancak olması icab eder. Diğer taraftan 1523 yılına ait İcmâl Tahrir Defteri’nde Diyarbakır vilayetine bağlı 15 sancak yer alırken, 1526-27 yıllarına ait olduğu bilinen başka bir idari taksimat defterinde ise Diyarbakır vilayetine tâbî 28 sancak bulunmaktadır(Tablo 3, 4 ve 5).

⁴⁸ Ömer Lütfi Barkan, “H.933-934(M.1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler- Makaleler*, (Yay. Haz. Hüseyin Özdeğer), C.1, İstanbul 2000, s.679-680. Barkan, bu belgenin 1520-1521 yılına ait olduğunu tespit etmiştir. Bkz. *Aynı makale*, s.676, dipnot 1.

⁴⁹ Bugün Elazığ iline bağlı bir ilçe olan Palu, Osmanlı klâsik döneminde “hükûmet” olarak anılmaktadır. Doğuda Bingöl ve Genç, kuzeyde Karakoçan ve Kiğı, batıda Uluova ve güneyde Akdağ ile çevrilidir. Mirdesi aşireti reisi olan Cemşid Bey’in Çaldıran Savaşı’na giderken Karaman’da Yavuz Sultan Selim’in huzuruna çıkıp itaatini arz etmesi üzerine Palu ve havalisi Cemşid Bey ve ailesine hükümet olarak verilmiştir. Doğu’nun siyasi durumunu çok iyi bilen Cemşid Bey, Palu’yu 60 yıl idare etmiştir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, “XVI. Yüzyılda Palu Hükümeti”, *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, s.212-215.

* Kemah ve Bayburd’un Diyarbakır Beylerbeyliği’ne tâbî sancaklar arasında yer alması, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun fethedilmesinde büyük rolü olan Bıyıklı Mehmed Paşa’nın, 4 Kasım 1515 tarihinde Diyarbakır Beylerbeyliği’ne getirilmesinden önce Erzincan ve Bayburd Beylerbeyliği görevinde bulunmasından kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Bkz. İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, Ankara 1990, s.17-19. Nitekim Diyarbakır Eyaleti’nin ilk tahrir verilerini ihtiva eden defter olan BOA. TD 64’te Kemah ve Bayburd sancaklarının Diyarbakır Eyaleti’ne tâbî olmaması bununla ilgili olmalıdır. Bkz. Nejat Göyünç, “Diyarbakır Beylerbeyliği’nin İlk İdari Taksimatı”, s.34; Mehmet Ali Ünal, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaleti’ne Tâbî Sancakların İdari Statüleri”, s.2215.

Tablo 3: 1523 Tarihli İcmâl Defter’ne Göre Diyarbekir Eyaleti’ne Tâbî Sancaklar⁵⁰

1	Amid	7	Çemişgezek	13	Siverek
2	Harput	8	Çermik	14	Kiğı
3	Mardin	9	Ergani	15	Sincar
4	Musul	10	Arapgir	16	Hısn-i Keyf K.
5	Ana ve Hit	11	Ruha		
6	Deyr ü Rahbe	12	Siird K.		

Tablo 4: 1526-1527 Tarihli İdari Taksimât Defteri’ne Göre Diyarbekir Eyaleti’ne Tâbî Sancaklar⁵¹

1	Amid	5	Ruha	9	Ane ve Hit
2	Mardin ⁵²	6	Kiğı	10	Bire
3	Harput	7	Ergani	11	Asâir-i Ulus
4	Arapgir	8	Mûsul		

Tablo 5: Vilâyet-i Kürdistan⁵³

1	Eyalet-i Cezire	7	Eyalet-i İmadiye	13	Eyalet-i Sincar
2	Eyalet-i Bitlis	8	Eyalet-i Hayzan	14	Eyalet-i Atak
3	Eyalet-i Hısnıkeyf	9	Eyalet-i Sason	15	Eyalet-i Çermik
4	Eyalet-i Siverek	10	Eyalet-i Palu	16	Eyalet-i Hayzo
5	Eyalet-i Mir Zahid	11	Eyalet-i Çapakçur	17	Eyalet-i Zerrik
6	Eyalet-i Çemişgezek	12	Eyalet-i Eğil		

⁵⁰ BOA, TD 998.

⁵¹ TSMA D.5246 numarada kayıtlı bu defter neşredilmiştir. Bkz. İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978, s.130-131.

⁵² Beylerbeyinin tasarrufunda.

⁵³ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, s.130-131.

Diyarbakir vilayeti'nin hudutlarının tespiti açısından değinmememiz gereken önemli bir eser daha bulunmaktadır; bu da 17. Yüzyıl müverrihlerinden olan Ayn Ali Efendi'ye ait eserdir⁵⁴. Osmanlı ülkesindeki sancak beyleri, mîrmîran ve tımar defterdarlarının kanunlarını ve Beylerbeyilerinin maiyetlerindeki askerleri bir cetvel halinde ele alan bu eserde müverrih Diyarbakir Eyaleti'nin 11 sancak, 8 ekrad beyi sancağı, 5 hükümet sancağından müteşekkil olduğunu belirtmektedir(Tablo 6,7).

Tablo 6: Kavânin-i Âl-i Osman Der Hulâsa-i Mezamin-i Defter-i Divan'a Göre Diyarbakir'e Tâbi Olan Sancaklar⁵⁵

1	Liva-i Amid	5	Liva-i Nusaybin	9	Liva-i Mefarîkin
2	Liva-i Harput(Has. Mir)	6	Liva-i Hısnıkeyf	10	Liva-i Akçakale
3	Liva-i Ergani	7	Liva-i Çemişgezek	11	Liva-i Sincar ve Habur
4	Liva-i Siverek	8	Liva-i Siird		

Tablo 7: Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancak Olarak Ayrılan Sancaklar⁵⁶

Yurtluk-Ocaklık Tarihiyle Tasarruf Olunanlar				Hükümet Sancağı Olanlar	
1	Liva-i Sağman ⁵⁷	5	Liva-i Atak	1	Hükümet-i Cezire
2	Liva-i Kulb	6	Liva-i Pertek ⁵⁸	2	Hükümet-i Eğil
3	Liva-i Mihranî	7	Liva-i Çapakçur	3	Hükümet-i Kiğı
4	Liva-i Tercil	8	Liva-i Çermik	4	Hükümet-i Palu
				5	Hükümet-i Hazro

⁵⁴ Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman Der Hulâsa-i Mezamin-i Defter-i Divan*, İstanbul 1280.

⁵⁵ Ayn Ali Efendi, *Aynı eser*, s.30.

⁵⁶ Ayn Ali Efendi, *Aynı eser*, s.31.

⁵⁷ Sağman, 1518, 1523 ve 1541 tahrirlerinde Çemişgezek Sancağı'nın bir nahiyesi durumundadır. 1541'den sonra Mazgird ve Pertek gibi hemen yurtluk-ocaklık haline getirilmiş, Çemişgezek Sancağı Beyi olan Pir Hüseyin'in oğulları olan Keyhüsrev, Keykâvus ve Keypervâz adlarını taşıyan üç oğluna zeametler verilmekle yetinilmiş olmasına rağmen bu oğulların kendilerine sancak tevcih edilmesi için divân'a müracaat etmeleri üzerine Keyhüsrev Bey'e Sağman Sancakbeyliği tevcih edilmiştir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyleri", *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Isparta 2008, s.204.

⁵⁸ Pertek; 1518,1523,1541 tahrirlerinde Çemişgezek Sancağı'na tâbi bir nahije idi. Mazgird ve Sağman'la birlikte 1541'den sonra yurtluk-ocaklık haline getirilmiş ve Pir Hüseyin oğullarından Rüstem Bey'e tevcih edilmiştir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, , "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyleri", *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, s.202.

Diyarbakir Eyaleti sınırları içerisindeki sancak sayılarının çeşitlilik arz etmesi aslında dönemler bazında tutulan tahrir defterleri ile bundan farklı olan idari taksimat defterleri arasındaki farklılıktır. Tahrir Defterleri ile idari taksimat defterleri arasındaki farklılığın esas sebebi olarak Tahrir Defterlerinde sadece tımar sisteminin tatbik edildiği sancakların yer alması, tahrir yapılmayan sancaklardan bahsedilmemesi gösterilebilir.

Dolayısıyla 1518 tarihli Mufassal Tahrir Defterinde 12 sancağın mevcut olması, Diyarbakir Vilâyetinin 12 sancaktan müteşekkil olmadığını, vilâyete bağlı sancaklardan yalnız 12'sinde tahrir yapıldığını göstermektedir. İdari taksimat defterlerinde ise, tahrir yapılsın ya da yapılsın vilâyete bağlı bütün idari birimler bulunmaktadır. Diğer taraftan 1521 tarihli idari taksimat defterinde idari birimlerin düzenlenmesini yapan kişilerin bilgi eksikliğinden kaynaklanan bir kısım hatalar göze çarpmaktadır. Örneğin zikredilen defterde Kemah, İspir ve Bayburd Diyarbakir Beylerbeyliğine tabi gösterilmelerine rağmen gerçekte bu sancaklar hiçbir zaman Diyarbakir'e bağlı olmamışlardır⁵⁹.

1540-1541 yıllarına gelindiğinde Diyarbakir vilayetine tabi sancakların sayısı 19'a düştüğü bilinmektedir. Bunun sebebi olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın "İrakeyn Seferi"nden sonra idari teşkilatlanmada yeni bir düzenleme yapılarak bir çok sancağın Diyarbakir Eyaleti'nden ayrılarak müstakil eyaletler haline getirilmiş olması gösterilebilir. 1560 yıllarında tamamlanan tahrirlere göre ise Beylerbeyliğinin sancak sayısında önemli bir değişiklik olmamıştır⁶⁰.

Diyarbakir Beylerbeyliği'nde bahsetmeye çalıştığımız Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet sancak uygulamasının yanında bölgedeki bazı aşiret beylerine, "mîr-i âşiret sistemi" dâhilinde imtiyazlı tımarlar verildiği de bilinmektedir. Mîr-i aşiret sistemi, Güneydoğu Anadolu'nun fethedilmesiyle ortaya çıkmış olup Diyarbakir Eyaleti'nin ilk tahriri olan 1518 tarihli mufassal tahrir defterinde bununla ilgili uygulamaların olduğu görülmektedir. Mîr-i aşiretler, zeamet statüsünde yani serbest dirlik hükmündedir. Dolayısıyla cürüm ve cinayet resimleri, arûsiye gibi bad-ı hevâ grubu vergilerin

⁵⁹ Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakir Eyaleti'ne Tabi Sancakların İdari Statüleri", s. 2215.

⁶⁰ Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakir Eyaleti'ne Tabi Sancakların İdari Statüleri", s. 2216.

tasarrufu tamamen bu dirlik sahibine aittir. Mîr-i aşiretler, yurtluk-ocaklık sancaklar gibi babadan oğla geçmektedir. Oğul yoksa tımar, mîr-i aşiretin varislerinden birine intikâl etmekte, başkasına verilmemektedir. Aslında aşiret beyliği tamamen ırsî değildir. Gerek aşiret kethüdâsı ve gerekse aşiret beyi, aşiret içerisinde cesareti, mali kudreti ve doğruluğu ile tanınmış kimseler arasından seçim yoluyla göreve gelmekte idi. Mîr-i aşiretler sefer zamanlarında bağlı oldukları sancakbeyinin sancağı altında seferlere katılmak zorundadırlar. Devlet, mîr-i aşiretin her yıl kendisine ödenmesi gereken meblanın daha fazlasını ödeyene mîr-i aşiretliği tevcih edebilmekte idi. XVI. yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'ne tâbi sancaklardan olan Amid, Savur, Kiğı, Siverek, Ruha, Hasankeyf gibi bölgelerde mîr-i aşiret sisteminin uygulandığına dair çok sayıda örnek mevcuttur. Örneğin; 1565 tarihli Diyarbekir icmal defterine göre Amid livâsında 8 mîr-i aşiret bulunmaktaydı⁶¹. Netice itibarıyla, Osmanlı Devleti, bölgenin hassas yapısını gayet çok iyi bildiğinden, Kürt beylerinin bölgedeki idâri nüfuzlarını zedelemekten burada alternatif yönetim biçimleri uygulamaya koymuştur. Devlet, bu şekilde Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyasının, merkeze olan organik bağlılığını bu yönetim sistemleri aracılığıyla sürdürmeye çalışmıştır.

⁶¹ Mehmet Ali Ünal, “XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu’da Tımar Tevcihleri (Mîr-i Aşiret ve Cebelü Tımarları)”, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (Edt. İbrahim Özcoşar-Hüseyin Güneş), İstanbul 2006, s.284-293.

2. DİYARBEKİR BEYLERBEYLİĞİ'NE TÂBİ OLAN SANCAKLAR*

2.1. Amid Sancağı (Paşa Sancağı):

Günümüzde Diyarbakır olarak bilinen şehir Osmanlı döneminde Amid ya da Kara Amid ismiyle *Paşa Sancağı* konumundaydı. Bölge 1515 senesinde Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra, aynı yıl içinde eyalet haline getirildi⁶². Amid Sancağı, 1518 yılında merkez Amid olmak üzere⁶³ Hani, Tercil, Kulb, Meyafarikin, gibi nahiyeleri olup oldukça geniş sınırlara sahip birim idi. Söz konusu idari vaziyet 1526 yılında da devam etmiş, 1540 yılında gerçekleşen tahrir ile Kulb ve Tercil'in sancak, Hani'nin ise kaza haline gelmesi neticesinde Amid Sancağı'nın sınırları daralmıştır. Bölgenin elimizdeki son mufassal tahriri ise 1566 yılında gerçekleşmiştir. Bölgenin ikinci tahriri ise 1523'te yapılmış olmasına rağmen diğer sancaklarda olduğu gibi Amid Sancağı'nda da bu döneme ait icmal veriler bulunmaktadır.

2.2. Mardin Sancağı:

1515 yılında Mardin'in Osmanlı hakimiyetine geçmesiyle birlikte⁶⁴ sancak haline getirilerek Diyarbekir Eyaleti'ne bağlanmıştır. Mardin Sancağı 1518 yılında Mardin Kazası⁶⁵, Savur⁶⁶, Nusaybin⁶⁷ ve Habur⁶⁸ nahiyelerinden müteşekkil idi. 1523 yılına gelindiğinde sancağın idari yapısında birtakım değişiklikler meydana gelmiş ve

* Burada zikredekiler olduğumuz sancaklar, çalışma alanımızı kapsayan sancaklardır. Tarihi süreç içerisinde bu sancaklar arasında başka eyaletlere bağlananlar olduğu gibi, önce nahiye mesabesinde olup sonra sancak itibar olunanlar da olmuştur. Nitekim geniş bir coğrafi alana şamil olan Diyarbekir Beylerbeyliği sınırları dahilinde olan bu sancaklar siyasi şartların icabına göre idari yönden değişikliklere maruz kalmıştır.

⁶² Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Türk Kültürü*, Şubat 1994, S. 370, s.77.

⁶³ M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır)*, s. 85.

⁶⁴ Nejat Göyünç, *Mardin Sancağı*, s.18.

⁶⁵ BOA, *TD 64*, s. 233.

⁶⁶ BOA, *TD 64*, s. 311.

⁶⁷ BOA, *TD 64*, s.235.

⁶⁸ BOA, *TD 64*, s. 239.

dolayısıyla Mardin⁶⁹, Savur⁷⁰ ve Berriyecik⁷¹ olmak üzere kaza sayısı üçe yükselmiştir. 1540 senesinde tutulan tahrir defterinde ise Mardin Kazası'nda Duraçlı ismiyle yeni bir nahiyenin tesis edildiği görülmüştür. Kısa bir müddet sonra sancak özelliğini kaybeden Mardin, 1568'de kaza statüsünde Amid Sancağı'na bağlanmıştır⁷².

2.3.Bitlis Sancağı:

Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferi sonrasında Osmanlı idaresine giren ve "Hükümet Sancak" itibar edilen Bitlis⁷³, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Bitlis Emiri IV. Şeref Han'ın İran himayesine girmesi neticesinde Osmanlı idaresinden çıkmıştır. Önceden İran'ın Azerbaycan Valisi olan ve Kanuni döneminde Osmanlı himayisine giren Ulama Han, 1532'de Bitlis'i Osmanlı topraklarına kesin olarak katmıştır⁷⁴. Osmanlı Devleti'nin 1526 yılı idari teşkilatının durumu hakkında önemli bilgiler veren vesikaya göre Bitlis, "Vilayet-i Kürdistan" başlığı altında Çemişgezek, Çermik, Çapakçur, Sincar ve Atak Sancakları ile birlikte zikredilmiştir⁷⁵. Bitlis'in bu dönem öncesine dair mufassal tahrir defterinin şu an için bulunmadığından ve Van Eyaleti'nin tesisinden önce Diyarbekir Eyaleti'ne tâbî bir sancak olması dolayısıyla Bitlis Sancağı'nı da Diyarbekir Eyaleti içerisinde değerlendirmeyi uygun bulduk.

⁶⁹ BOA, TD 998, s.6.

⁷⁰ BOA, TD 998, s.40.

⁷¹ BOA, TD 998, s.52.

⁷² "Defter-i Mufassal-ı Kaza-ı Mardin der Liva-i Amid", TKGM, TTD 117, s.18a.

⁷³ Bitlis'in Kanuni dönemine kadar olan süre içerisinde tahrir kayıtlarına rastlanmaması buranın Hükümet Sancak olarak itibar edildiğini göstermektedir. Zira Hükümet Sancaklarda tahrir sistemi uygulanmamaktaydı. Mehmet İpşirli, "Hükümet" TDVİA, İstanbul 1998, C.XVIII, s.470.

⁷⁴ Metin Tuncel, "Bitlis", TDVİA, İstanbul 1992, C.VI, s.227.

⁷⁵ Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s.130-131.

2.4.Ruha Sancağı:

1518 senesinde Diyarbekir Eyaleti'ne bağı sancaklardan biri olan Ruha, 1523 yılında da idari yönden bu eyalete tabi idi. Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde Ruha'yı Kanuni Sultan Süleyman döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne tabi bir sancak olarak göstermese de⁷⁶, bu bilgide yanlışlık olduğu kanaatindeyiz. XVI. yüzyılın son yirmi senesine kadar Diyarbekir Eyaleti'ne bağı kalmıştır⁷⁷.

2.5.Siverek Sancağı:

Diyarbekir Eyaleti'nin tesis edilmesine müteakip 1518 yılında yapılan ilk tahrir ile Siverek'e, sancak hüviyeti verilerek buraya bağlanmıştır. 1518 yılında Siverek (Şehir), Bucak, Oşun, İn ve Heylun olmak üzere 5 nahiyeye sahip iken;1530 ve 1566 yıllarında bu nahiyelere Çaykadan'ın da katılmasıyla Siverek Sancağı'nın nahiyeye sayısı 6'ya yükselmiştir⁷⁸.

2.6. Ergani Sancağı:

Yavuz Sultan Selim, Diyarbekir'in (Amid) fethi için Karaman Beylerbeyi Hüsrev Paşa'yı görevlendirmiştir. Bu yıllarda Amid şehrine gidiş ve geliş güzergâhı düşman elinde bulunan Harput ve Ergani üzerinden mümkün olmakta idi. Netice olarak Amid'in fethi için Ergani'ye giriş kapısı kabul edebileceğimiz Harput Kalesi'nin fethini mecbur kıldığından Kemah Beyi Karaçin oğlu Ahmed Bey'in girişimleriyle sözü edilen kale fethedilerek bu kale ile beraber Ergani de Osmanlı idaresine girmiştir⁷⁹.

⁷⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. III-IV., İstanbul 1966, s. 437.

⁷⁷ Nezihi Turan, *Aynı eser*, s.12.

⁷⁸ Mehmet Salih Erpolat, "XVI. Yüzyılda Siverek Sancağı'nda İskân ve Nüfus", *Tarihte Siverek SempozyumuBildirileri*, 13-14 Ekim 2001, s. 76.

⁷⁹ Hoca Sadettin Efendi, *Aynı eser*, s.261-262.

1518 yılında Ergani, Çüngüş ve Hasaran olmak üzere 3 nahiyeden müteşekkil Ergani Sancağı'ndan 1523 yılında Hasaran Nahiyesinin ayrılmasıyla beraber sancak sınırında bir daralma söz konusu olmuştur⁸⁰. Çüngüş nahiyesinin idari bağıllık anlamında bir karışıklık içinde olduğu görülmektedir. Zira söz konusu nahiyenin 1523 yılına ait tahrir defterinde hem Çermik'e bağlı olduğu hem de Ergani'ye bağlı olduğunu belirten kayıt bulunmaktadır⁸¹.1566 yılına gelindiğinde Ergani, Çüngüş ve Hasaran'a ilave olarak Behrimaz Nahiyesi'nin de teşekkül etmesiyle sancağın nahiye sayısı 4'e yükselmiştir⁸².

2.7.Çermik Sancağı:

Diyarbakir'in fethine müteakip sancak itibar edilerek "Yurtluk-Ocaklık" yoluyla Şah Ali Bey'e tahsis edilmiştir⁸³. 1518 senesinde Çermik ve Berdinç olmak üzere iki nahiyeden müteşekkil olarak zikredilen sancak 1523'te ise Hasaran ve Çüngüş ile Harput Sancağı'na bağlı olan Ebu Tahir'in de kendisine bağlanmasıyla nahiye sayısı 5'e yükselmiştir⁸⁴. Fakat adı geçen nahiyeler kısa bir süre sonra 1518'de bağlı oldukları sancaklara yeniden dâhil edilmişlerdir.

⁸⁰ "Nahiye-i Hasaran Tâbi-i Liva-i Çermuk", BOA, TD 998. s.121.

⁸¹ "Tımarha-i Züemâ ve erbâb-ı tımar der kazâ-i mezbûr, der nahiye Çüngüş tabi-i kazâ-i mezbur". BOA, TD 998, s.119; "Karye-i Nefs-i Ribât tâbi-i Ergani", BOA, TD 998, s.119.

⁸² TKGM, TTD 106, s. 289b-294a.

⁸³ "Hass-ı Şah Ali Beğ mirlivâ-i Çirmik", BOA, TD 64, s. 508.

⁸⁴ BOA, TD 998, s. 119-121 ve 122.

2.8.Harpur Sancağı:

26 Mart 1516 baharında fethedilen Harput⁸⁵, XVI. yüzyıl boyunca hep Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı klâsik bir Osmanlı sancağı mesabesinde idi. 1518 yılında Harput, Ebu Tahir, Gölcük-i Ulya, Gölcük-i Sufla ve Hersini nahiyeleri ile birlikte 5 nahiyeden ibaretti. 1523'te Behrimaz ve Sarıkamış nahiyeleri ilave olarak nahiye sayısı 7'ye çıkmıştır. Bu arada Harput nahiyesi Kuzâbâd ve Uluâbâd olmak üzere iki ayrı nahiyeye taksim edilmiştir. 1566 yılındaki tahrirde 1523'teki idari yapı muhafaza edilmiştir⁸⁶.

2.9.Arabgir Sancağı:

1515'te Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı klasik Osmanlı sancaklarından birisi olan Arabgir, 1568 yılında merkezi Sivas olan Rum Vilâyeti'ne bağlanmıştır⁸⁷. 1518 ve 1523'teki tahrir defterlerinde Şehir'den başka nahiye adı geçmemekte olup⁸⁸ 1566'da Abâd, Dağ-ili, ve Poşadi nahiyelerinin tesis olmasıyla nahiye sayısı 5'e yükselmiştir.

2.10.Kiğı Sancağı:

Günümüzde Bingöl'ün ilçelerinden olan Kiğı, 1514 yılında Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Doğu Anadolu'da "Erzincan-Bayburt Vilayeti" adıyla tesis edilen uç beylerbeyliğine bağlanmış ve bu vilayetin beylerbeyliği'ni elinde bulunduran Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Diyarbekir Beylerbeyliği'ne getirilmesine müteakip

⁸⁵ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.26.

⁸⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.37.

⁸⁷ Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s.139.

⁸⁸ BOA, TD 64, s.673; BOA, TD 998, s. 93.

Diyarbakir Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır⁸⁹.1535 yılında Erzurum Beylerbeyliği'nin tesis edilmesi ile de Diyarbakir'den ayrılarak buraya bağlanmıştır⁹⁰.

Tahrir defterlerine göre XVI. yüzyılda onbir nahiyesi bulunuyordu. Tahrir kayıtlarında yer almamasına rağmen farklı arşiv kaynaklarında Okçulu ve Kozlu'nun da nahiyeye oldukları anlaşılmaktadır⁹¹. Böylece Kiğı Sancağı'nın onüç nahiyesi olduğu tespit edilmektedir. 1518'de Kiğı, Küçük, Belde, Günlü, Andiris, Sancak, Karlık, Kurti ve Koçakmaz nahiyelerinden oluşmakta olup⁹² 1523'te bu nahiyelere Kızıuçan ve Gürzelik Nahiyeleri, Kurd Öküzü Nahiyesi, 1553 yılında da Lekzi Nahiyesi bağlanmıştır⁹³.

2.11.Çemişgezek Sancağı:

Çaldıran Seferi'nin Yavuz Sultan Selim'in zaferi ile neticelenmesinin ardından Çemişgezek beyi Pir Hüseyin bey, padişaha itaatini belirtmiş ve Diyarbakir Beylerbeyliği'nin kurulmasının ardından Çemişgezek Eyaleti⁹⁴ de bu beylerbeyliğe bağlanmıştır⁹⁵. 1518 yılına ait tahrir defterinde Pir Hüseyin bey idaresindeki bu sancağın 21 nahiyeden oluştuğu görülmektedir. Bunlar: Çemişgezek, Keban, Şehir, Titinik, Şirzu ma'a Tillik, Pertek, Kerbüzek, Ulukale, Çatalkale, Ovacık, Sebtoros, Lartik, Havik, Rabat, Sağman, Vavgird, Mazgird, Günlü, Poşadi, Kızıuçan, Gürzelik'tir⁹⁶. 1523'te yapılan ikinci tahrirde Kerbüzek ve Ovacık başka nahiyelerle birleştirilmiş; Gürzelik, Kızıuçan, Poşadi ve Şirzu nahiyeleri ise Çemişgezek sancağından ayrılarak başka sancaklara bağlanmıştır. Nitekim sancağın nahiyeye sayısı 13'e

⁸⁹ Behset Karaca, "1518 (H.924) Tarihli Tahrir Defterine Göre Kiğı Sancağı", s.140.

⁹⁰ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri*, Ankara 1998, s.233.

⁹¹ Dündar Aydın, *Aynı eser*, s. 234.

⁹² Behset Karaca, "1518 (H.924) Tarihli Tahrir Defterine Göre Kiğı Sancağı", s.141.

⁹³ Mehmet Salih Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbakir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya 1999, s.424-426.

⁹⁴ Osmanlı hakimiyetindeki ileri gelen Kürt beylerinin topraklarına "Eyalet" ve "Liva" da denilmekte idi. Nejat Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", s.30.

⁹⁵ Mehmet Ali Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s.16-17.

⁹⁶ BOA, *TD 64*, s.755-862.

düşmüştür. 1541 yılında gerçekleşen üçüncü tahrirde, sancağa tabi olan 15 nahiye olduğunu görmekteyiz. Bu tahrirde Kerbüzek ve Ovacık nahiyeleri yeniden müstakil duruma getirilmişlerdir⁹⁷. Çemişgezek Sancağı'nın 1566 yılına ait son tahririnde ise nahiye sayısı 11'e düşmüştür. Bu tarihteki mevcut nahiyeler ise: Belde, Çatalkale, Gündüz, Havik, Keban, Kernik, Ovacık, Ribat, Sebtoros, Ulukale, Vasgird idi⁹⁸.

2.12. Musul Sancağı:

1518 yılında Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Mardin'i fethetmesinden hemen sonra Cizre Beylerbeyi Bedri Bey'in muvanetiyle Musul kalesini muhafaza eden Kızılbaş hakimi Ahmed Bey Afşar etkisiz hale getirilerek Musul Osmanlı hakimiyetine girmiştir⁹⁹. 1518 yılına ait BOA, TD 64 no'lu defterde yer almayan Musul Sancağı hakkındaki konumuzla ilgili ilk malumatları Diyarbekir Beylerbeyliği'nin 1523 yılına ait tahrir defterinden edinmekteyiz¹⁰⁰. Musul, 1535'te Diyarbekir Beylerbeyliği'nden ayrılarak ayrı bir eyalet merkezi olmuştur¹⁰¹.

1566 yılına ait bir Mühimme kaydında¹⁰² Şehr-i Zor'a bağlandığı görülen Musul Sancağı'nın 1568'de ise Bağdad Beylerbeyliği'ne bağlandığına tanık olmaktayız¹⁰³.

Musul'a ait tahrir defterlerinde, sancağın XVI. yüzyılda Musul, Ayn Safna, Deyr'el Maklub, Acuz ve Tigris olmak kaydıyla beş nahiyeden müteşekkil olduğu görülmektedir. 1523'te Musul, Ayn Safna ve Tigris olmak üzere 3 nahiyesi bulunan

⁹⁷ Mehmet Ali Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s. 27.

⁹⁸ Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı İdari Yapısı", *Osmanlı Araştırmaları*, XII, İstanbul 1992, s. 383.

⁹⁹ Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, s.18.

¹⁰⁰ BOA, TD 998, s.72.

¹⁰¹ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası'na Giriş I*, Ankara 2000, s. 89.

¹⁰² BOA, MD 5. hüküm: 1083, s.408. " Bağdad Beylerbeyine hüküm ki, Mektub gönderüb Şehr-i Zor Beylerbeyi'ne ilhâk olunan Musul Sancağı girü Bağdad'a tâbi lâzımdır diyü arz eyşemişsin buyurdum ki arzettiğün üzre zikrolunan sancak girü Bağdad'a tâbi olsun hidmet vâki oldukda senunle eşe". Tıpkı Basım, Ankara 1994.

¹⁰³ İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalet*, s. 144.

Musul Sancağı'nın 1540'ta Musul, Ayn Safna; 1557'de Musul, Ayn Safna, Deyr Maklub ve Acuz nahiyelerinden oluşmakta idi¹⁰⁴.

2.13.Hasankeyf Sancağı:

1523'te Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı olarak önce kaza, sonra da sancak itibar edilmiştir¹⁰⁵. Bu tarihte Tur, Behmerd, Hasankeyf (Şehir), Beşiri ve Ağcakale olarak 5 nahiyesi bulunan Hasankeyf'in 1567'de Ağcakale'nin müstakil sancak olması dolayısıyla nahiye sayısı 4'e düşmüştür¹⁰⁶.

2.14.Siird Sancağı:

Bölgenin Osmanlılar tarafından fethedilmesinden sonra 1523 yılında Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı bir kaza idi¹⁰⁷. Siird'in tam olarak hangi tarihte sancak itibar edildiğini tespit edememiş olmakla beraber 1567 yılına ait tahrir defterinde sancak olarak görülmektedir¹⁰⁸. Bu durum söz konusu sancağın 1540'tan itibaren sancak olduğunu göstermektedir.

¹⁰⁴ Mehmet Salih Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, s.496-497.

¹⁰⁵ BOA, TD 998, s.250.

¹⁰⁶ TKGM, TTD 97, s.300a.

¹⁰⁷ BOA, TD 998, s.270.

¹⁰⁸ TKGM, TTD 97, s. 225a.

2.15.Kulb Sancağı:

1518 senesinde Amid Sancağı'na bağlı nahiye olan Kulb'un¹⁰⁹ bu idari durumu 1540 senesine kadar sürmüştür. Bu zamana kadar sancak olarak Kulb adına rastlanılmaması Kulb'un 1540'ta müstakil bir sancak olduğu ihtimalini vermektedir¹¹⁰. 1564 yılında Kulb, Ciska, Asma, Ribat ve Boşat olmak üzere 5 nahiyeden oluşan sancak¹¹¹, 1566'da Meyyafarikin'in de idari yönden bağlanmasıyla nahiye sayısı 6'ya yükselmiştir¹¹². Sancak, yurtluk-ocaklık usulüyle idare edilmekte olup idaresi de Süleymani aşiretine mensup beylere bırakılmıştır¹¹³.

2.16.Atak Sancağı:

Günümüzde Diyarbakır ilinin Lice ilçe sınırlarını kapsayan Atak, sancak itibar olduktan sonra, idari yönden Diyarbakır Eyaleti'ne bağlanmıştır. Atak Sancağı ile ilgili ilk belge 1520 tarihine aittir¹¹⁴. Bu tarihten itibaren Diyarbakır idari taksimatı hakkında bilgi veren tüm kaynaklarda yer almıştır¹¹⁵. Zırkânlı aşireti ile Kaçar aşiretine mensup beylerin arasında el değiştiren idareleri altında Yurtluk-Ocaklık tarikiyle yönetilmiştir¹¹⁶. Atak Sancağı XVI. yüzyılda 3 nahiyeden müteşekkil idi.

¹⁰⁹ BOA, TD 64. s. 184.

¹¹⁰ BOA, TD 200, s.355.

¹¹¹ Mehmet Salih Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbakır Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, s.558.

¹¹² TKGM, TTD 332, 58b. [قلب قضاء تابع مضاف بقن ناحساء در]

¹¹³ Alpay Bizbirlik, "16. Yüzyılda Kulb Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, S.XIII, İstanbul 1993, s.137.

¹¹⁴ Nejat Göyünç, , "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı", s.27.

¹¹⁵ Ayn Ali Efendi, *Aynı eser*, s. 31, M. Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s.131 ve 143.

¹¹⁶ Mehmet Salih Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbakır Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, s.569-570. Atak Sancağı hakkında bkz. Alpay Bizbirlik, "16. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.XIV, İzmir 1999, s.109-133.

2.17.Tercil Sancağı:

Yurtluk- ocaklık tarikiyle Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlanan Tercil Sancağı, 1518¹¹⁷ ve 1526¹¹⁸ yıllarında Amid (Paşa) Sancağı'na bağlı bir nahiye iken 1540'dan itibaren müstakil bir sancak olmuştur. Sancak'ta Tercil adında tek nahiye bulunmakta idi.

2.18.Nusaybin Sancağı:

1518¹¹⁹ ve 1523¹²⁰ yıllarında Mardin Sancağı'na bağlı bir nahiye konumunda olan Nusaybin 1540 'ta müstakil kaza olmuştur¹²¹. 1567 yılında ise bu kez müstakil bir sancak kimliğine kavuştuğunu görmekteyiz¹²². Bu tarihte Nusaybin Sancağı'na ait Nehr-i Çalı, Nehr-i Dere ile Nehr-i Kertuvan adlarında üç nahiyesi mevcuttu.

2.19.Rakka Sancağı:

Rakka¹²³, Osmanlı idaresine katıldıktan sonra idari yönden Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır. 1585/86 yılına kadar devam eden idari bağlılık, bu tarihte Rakka Eyaleti'nin tesisiyle beraber sona ermiştir¹²⁴. Rakka'nın bu dönemde sahip olduğu coğrafya münhal ve ıssız niteliklere sahip olup umumiyetle de muvakkat zaman için aşiretlerin kışlağı olarak tercih edilmekte idi. Çünkü tespitlerimize göre 473 adet mezra'ası olan sancağın sadece 24 adet köyü bulunmaktaydı. Bir sancak nazarında, köy sayısının oldukça az olması tahminimizi kuvvetlendirmektedir.

¹¹⁷ BOA, TD 64, s.191-201.

¹¹⁸ BOA, TD 64, s.8-9.

¹¹⁹ BOA, TD 64, s.235.

¹²⁰ BOA, TD 998, s.8.

¹²¹ BOA, TD 200, s.763.

¹²² TKGM, TTD 97, s.246b-300a.

¹²³ E. Honigmann, "Rakka", İA, IX, İstanbul 1964, s.607.

¹²⁴ Tuncer Baykara, Aynı eser, s.164.

2.20.Çapakçur Sancağı:

Çaldıran Savaşı'ndan sonra Güneydoğu ve Doğu Anadolu topraklarının Osmanlı hakimiyeti altına girmesi ile beraber Çapakçur Sancağı, yurtluk-ocaklık olarak Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlanmış ve idaresi bölgenin nüfuzlu beylerinden Sultan Ahmed Bey'e tevcih edilmiştir¹²⁵. 1550 yılına ait mufassal deftere göre Çapakçur Sancağı'nın 7 nahiyesinin bulunduğu tespit edilmiştir.

2.21.Habur, Deyr ve Ana Sancakları:

Fırat ve Dicle nehirleri arasında yer alması dolayısıyla "el-cezire"¹²⁶ olarak adlandırılan bölgenin güneyinde, oldukça geniş düzlüklerin ve verimli ovaların mevcut olduğu coğrafya üzerinde kurulan bu sancaklar, umumiyetle Arap aşiretlerinin meskun olduğu araziler olarak karşımıza çıkmaktadır¹²⁷. Deyr Sancağı'na ait 3 ve Ana Sancağı'na ait 9 nahiyeye bulunmakta idi. Ana Sancağı'na dair dikkat çeken nokta, nahiyesinin bulunmasına rağmen köylerinin olmaması idi.

2.22.Berriyecik Sancağı:

1518 yılında Diyarbekir Eyaleti içerisinde müstakil bir sancak olan Berriyecik, 1523'te kaza statüsüne düşürülüp Mardin Sancağı'na bağlanmıştır¹²⁸. 1540 yılında ise müstakil kaza olarak karşımıza çıkmaktadır¹²⁹. Fakat 1540 dönemi ile ilgili olarak M.

¹²⁵ Ö. L. Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", s.680.

¹²⁶ "El-Cezire" hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Adnan Çevik, "Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı, *Osmanlı Araştırmaları*, S.XXXIII, İstanbul 2009, s. 36; Ayrıca bkz.Mehmet Ali Ünal, "Elcezire", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.221.

¹²⁷ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, (Tıpkı Basım), Ankara 1996, C.3, s.2007.

¹²⁸ BOA, TD 998, s.52.

¹²⁹ BOA, TD 200, s. 837. Bu hususta Nejat Göyünç de Berriyecik'in müstakil bir kaza hüviyetine sahip olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Nejat Göyünç, *Mardin Sancağı*, s.43.

Salih Erpolat, Berriyecik'in Mardin Sancağı'na, Mardin Sancağı'nın lağvedilmesinden sonra da 1564'te Amid Sancağı'na bağlı kaza haline getirildiğini ifade etmektedir¹³⁰.

2.23.Akçakale Sancağı:

1523'te Hasankeyf Kazası'nın beş nahiyesinden biri olan Akçakale¹³¹, 1567 yılında sancak olarak karşımıza çıkmaktadır. 1568-1574 yıllarında Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı¹³² iken 1578-1588 döneminde Musul Eyaleti'ne bağlandığı görülmektedir¹³³.

¹³⁰ M. Salih Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, s.120.

¹³¹ BOA, TD 998, s. 259.

¹³² Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s.143

¹³³ Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s.180.

II. BÖLÜM

YERLEŞME VE NÜFUS

1.COĞRAFİ YAPI

Yerleşme özellikleri ve nüfusun arazi üzerindeki dağılışı, o bölgenin sahip olduğu coğrafi nitelikleriyle çok yakından ilgilidir¹³⁴. Zira coğrafya, her yerde aynı özellikte olmadığından yeryüzünde birtakım farklılıklara sebebiyet vermekte ve bu farklılıklar da yüzey şekilleri, bitki örtüsü, yetiştirilen hayvanların türü, ısı, yağış, nem, yer altı ve yer üstü zenginlikleri şeklinde ortaya çıkmaktadır¹³⁵. Netice olarak Diyarbakir Eyaleti'ndeki ürün çeşidi ve üretim miktarları bu faktörlere göre şekillendiği gibi nüfus dağılışı da yine bu zikredilen farklılıklara göre nitelik kazanmıştır.

Diyarbakir Eyaleti'nin içerisinde bulunduğu alan, Cezîre bölgesini ve bunun periferisindeki kısımları kapsamaktadır. Yukarı Mezopotamya'daki ovaların, Fırat ve Dicle nehirlerinin yukarı çığrılarıyla çevrili olması dolayısıyla, bu bölgeye Araplar tarafından Cezîre adı verilmiştir¹³⁶. Kuruluş tarihi açısından Osmanlı Devleti'nin 5. Beylerbeyliği olarak bilinen Diyarbakir Eyaleti'nin¹³⁷ merkez (paşa) sancağı olan Amid, 37° 25' 20" Kuzey Paralelleri ile 38° 2' Doğu Meridyeni arasında yer almakta olup¹³⁸, periferisindeki sancaklarla birlikte geniş bir araziye teşmil bulunmakta ve *el-Cezire* bölgesinin önemli bölümünü oluşturmaktadır¹³⁹. Umumiyetle geniş mikyasta ovalık arazi görünümüne sahip olan eyaletin, doğusunda Van, şimalinde Erzurum, garbinde

¹³⁴ Mesut Elibüyük, "Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak, Mufassal Defterler", *Coğrafya Araştırmaları*, C.I (1990), s.20.

¹³⁵ Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, Ankara 2010, s.144

¹³⁶ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya-İran ve Orta Asya)*, (Haz. Adnan Eşikurt-Cengiz Tomar), İstanbul 2015, s.124.

¹³⁷ Orhan Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilatı: Beylerbeylikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)", *Türkler*, C.9, Ankara 2002, s.892.

¹³⁸ Şemseddin Sami, *Kâmûs 'l-A 'lâm*, s.2202.

¹³⁹ El-Cezire'nin yerleşim merkezleri Siirt, Hizan, Erzen, Meyyâfarikin, Hani, Amid, Hısn-ı Keyfa, Tel Fâfân (Çattepe), Mardin, Tûr Abidin, Nusaybin, Ceziretü İbn Ömer (Cizre), Musul, Beled, Dara, Sincar, Re'sü'l-Ayn, Kefertoşa, Koçhisar (Kızıltepe), Harran, Ruha, Sümeysât, Rakka ve Surûç'tan müteşekkildir. Adnan Çevik, *Aynı makale*, s.42.

Sivas, güneyinde Rakka ve Musul yer almakta idi¹⁴⁰. Dolayısıyla eyaletin sınırları kuzeyde Çapakçur ve Kiğı sancaklarından güneyde Ana ve Hit sancaklarına kadar uzanmaktadır. Beylerbeğlik merkezi olan Amid Sancağı'nın hemen güneyinde ise Mardin Sancağı; güneydoğusunda Nusaybin Sancağı; kuzeyinde Kiğı, Çapakçur, Tercil, kuzeydoğusunda Kulb, Atak; kuzeybatısında sırasıyla Arapgir, Çemişgezek, Harput, Ergani, Çermik; batısında Siverek ve Ruha Sancağı; doğusunda ise Hısn-ı Keyf ve Siird Sancakları yer almaktaydı¹⁴¹(Harita 1).

Coğrafi anlamda yaklaşık 100.000 km² alana sahip Diyarbekir Eyaleti¹⁴², Dicle ve Fırat nehirleri sayesinde hayat bulmaktadır¹⁴³. Fırat vadisini Dicle vadisinden ayıran Akdağ silsilesi, Mihrab Dağı ismiyle Eyaletin kuzeyini kuşatırken; Tur Abidin silsilesi de Mardin Dağları ismiyle Eyaletin güneydoğusunda önemli yer kaplamakta idi¹⁴⁴. Ayrıca Amid ile Fırat arasında Karacadağ, Habur ile Dicle arasında Sincar Dağı, Musul'un güneyindeki Cebel Makhul, Cizre ile Musul arasında Dicle havzası boyunca

¹⁴⁰ Katip Çelebi, *Cihan-nümâ*, İstanbul 1145, s.436. Katip Çelebi bu eserinde Diyarbekir Eyaleti'ndeki iki yerleşim yeri arasındaki mesafeler hususunda da malûmat vermiştir. Örn; Meyâfarikin 'den (Silvan) Hasankeyf'e olan mesafe 6 gün, Siird ile Amid arası 4 gün vb. Bkz. s. 437 ve 439. Diyarbekir Beylerbeyliği'nin coğrafi konumu hakkında ayrıca bkz. Nejat Göyünç, "Kanuni Devri Başlarında Güney-Doğu Anadolu", *Atatürk Konferansları V* (1971-72 den ayrı basım), Ankara 1975, s.64. Refet Yınanç, "Osmanlı Tahrir Defterleri'ne Göre Güneydoğu Anadolu'nun Nüfus ve Etnik Yapısı", *Tarih Boyunca Anadolu'da Türk Nüfus ve Kültür Yapısı (Tebliğler)*, Ankara 1995, s.37.

¹⁴¹ Zikrolunan sancakların söz konusu sınırları, 1567-1568 tarihlerindeki Eyaletin mevcut durumu esas alınarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Zira bu tarihleri baz almamızın sebebi ise önceden sancak olarak itibar edilmeyen kaza ve nahiye statüsündeki yerlerin (Hasankeyf, Siird, Kulb, Tercil, Nusaybin) bu yıllara ait tahrir defterlerinde sancak olarak geçmesi dolayısıyladır.

¹⁴² Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, s.2203-2204. Şemseddin Sami, eserinde eyaletin yüzölçümünü 46,800 km² olarak göstermektedir; ancak eserin 19.yüzyılın sonlarına doğru hazırlandığı düşünülürse bu dönemdeki Diyarbekir Eyaleti'nin coğrafi sınırları ile 16. yüzyıldaki coğrafi sınırlarından oldukça farklı olduğu görülecektir. Zira 1845 yılına gelindiğinde Harput Sancağı, Diyarbekir Eyaleti'nden ayrılarak ayrı bir mutasarrıflık, 1 Nisan 1846 tarihinde de müstakil bir eyalet haline getirilmiştir. Bkz. Ahmet Aksın, *19.Yüzyılda Harput*, Elazığ 1999, s.29-30. 1535'te Diyarbekir Eyaleti'nden ayrılarak ayrı bir eyalet olan Musul Eyaleti de1850-1851 yıllarında mutasarrıflık statüsüne getirilmiştir. Bkz. Tuncer Baykara, Aynı eser, s.89; Nilüfer Bayatlı, Aynı eser, s.38. 1586-87 yıllarında Rakka Eyaleti'nin tesis edilmesiyle de Ruha, Diyarbekir'den ayrılmıştır. Bkz. M. Salih Erpolat, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*, s.219.

¹⁴³ Evliya Çelebi, Dicle nehrini "Şat" olarak isimlendirerek Şat ile Fırat nehirlerinin arasındaki mesafeyi 50 fersah olarak belirtir. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C.IV., İstanbul 1896, s.41. Fersah, atla 1 saatte alınan mesafedir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "Fersah", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.250. Ayrıca bkz. Fersah, 3 mile eşittir, yaklaşık 6 km'dir. Bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul 1990, s.76. Dolayısıyla bu bilgiler doğrultusunda iki nehrin arasını takriben 50 saat ya da 300 km olarak düşünebiliriz.

¹⁴⁴ Şemseddin Sami, Aynı eser, s.2204.

uzanan Cebel Cudi¹⁴⁵, Cebel Tinîn, Cebel Ebyad, Cebel Mağlub da Beylerbeyliği sınırları içindeki diğer önemli dağ kütleleri olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁴⁶.

Harput Sancağı, Çermik Sancağı, Çüngüş Sancağı, Siverek Sancağı, Sincar Sancağı ve bu sancağın hemen güney cenâhında bulunan Ana ve Hit sancakları, Fırat nehrinin bereketli sularıyla sulanmakta iken; Amid Sancağı, Tercil Sancağı, Hani Sancağı, Hasankeyf Sancağı ve Musul Sancağı ise Dicle nehri havzasında yer almakta olup bu sancaklardan özellikle Amid, Hasankeyf ve Musul bu nehrin ana mecrâsı üzerinde konumlanmıştır. Eyaletin güney sancaklarından olan Nusaybin ise doğrudan Dicle nehri mecrâsında yer almamakla beraber bu nehrin güneye doğru kıvrım yapan ve sağ kola ayrılan vadi içerisinde bulunmaktadır.

Diyarbakir Eyaleti hududları içerisinde Fırat nehrinin kollarını teşkil eden irili ufaklı çok sayıda çaylar ve dereler mevcut olup bilhassa eyaletin güneyindeki Circib (جرجيب), Zertmân (زرتمان) ve Cağcağa (جاعجاغا) çayları bölge halkı açısından büyük önem arz etmekte idi. Eyaletin kuzey ve doğu taraflarında akıp Dicle nehrine dökülen çaylar da eyaletin diğer yörelerindeki zirai hayatı kolaylaştırmaktaydı. Bu cümleden olmak üzere Ziğne (زيعنا), Hazur (خازور), Çataltış (چانلتيش), Batman (باتمان) çayları da Dicle'ye tabi çaylar olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁴⁷. Büyük kervanların geçiş güzergâhında bulunan Cağcağ nehri üzerindeki köprüyü kontrol eden Nusaybin, bu suyun stratejik mevkilere dağıtımında çok önemli bir rol üstlenmekteydi¹⁴⁸. Nusaybin'in güneyinde, Musul'un da batısında bulunan Sincar Dağı'nın eteklerinden 70-80 adet akarsu doğup, bütün ülkeyi sulayarak batı tarafa doğru akıp, Fırat nehri'ne karışmaktadır¹⁴⁹.

¹⁴⁵ Nuh tufanından sonra ilk imâr edilen şehrin burada olduğu bilinmektedir. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 4. Kitap, C.1, İstanbul 2012, s.85-86.

¹⁴⁶ Adnan Çevik, *Aynı makale*, s.43.

¹⁴⁷ Şemseddin Sami, *Aynı eser*, s.2204.

¹⁴⁸ Wolf Hütteroth, "Methods of Historical Geography-Examples From Southeastern Turkey, Syria and Irak", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler*, (21-25 Ağustos 1989), Ankara 1990, s.493.

¹⁴⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 4. Kitap, C.1, s.90.

Diyarbakir Eyaleti'nde Ruha Sancağı'nın da su kaynakları bakımından oldukça zengin bir bölge olduğunu görmekteyiz. Bu cümleden olmak üzere, şehrin içinden geçerek, adeta şehri çevreleyen ve tarih boyunca şehrin en önemli akarsuyu olma özelliğini koruyan *Karakoyun Deresi*, kuzey ve batı kısımlardaki pek çok kaynaktan beslenerek, Harran Ovası'na inmekte ve güneydoğuya yönelerek, kuzeyden gelen *Sırrın Çayı* ile birleşip "Cülap Deresi" adını almaktadır. Yine şehrin kuzeybatısından doğan Cavsak Suyu ile şehrin kuzeyinde bulunan Karaköprü mahallindeki kaynaklardan beslenerek, güneyde Cavsak Deresi ile birleşen Sırrın Deresi, bölgenin güneyinde yer alan tarım arazileri açısından hayat kaynağı konumundadır¹⁵⁰.

Fırat bölgesinin önemli bir bölümünü teşkil eden¹⁵¹ ve güneyde Deyr ve Rahbe'ye kadar uzanarak geniş bir alana teşmil olan Habur Vadisi'nde hiçbir köy mevcut olmayıp, bu alan sayıca kalabalık aşiretlerden olan Keys Kabilesi, Tayy Kabilesi gibi göçebe Araplarca meskun durumda idi¹⁵². Habur'un kaynakları yanındaki "Pınarbaşı" anlamındaki Re'sü'l-'Ayn (Ceylânpınar), tümünün 360 adet olduğu söylenen sayısız kaynaklarıyla meşhurdu ve suları çevresindeki araziye büyük bir bahçe haline getirmişti. Bu kaynaklardan özellikle Aynü'z-Zâhirîye'nin çok derin olduğu bilinmektedir¹⁵³. Beslendiği kaynakların büyük bir kısmını Re'sü'l-'Ayn'dan alan Habur nehri, güneyde Rahbe'ye yakın bir muhitte dökülmektedir. Deyr livâsında da, her biri birer nahiye merkezi olan ve pazar kasabası niteliği gösteren Deyr, Rahbe ve Asara'nın haricinde hiçbir yerleşim birimi bulunmamakta; nüfus sadece Akedat ve Bakara gibi aşiret gruplarından oluşmaktadır. Fırat'ın orta havzasındaki ekilebilir, tarıma elverişli araziler, bu sevimsiz göçebe Arap aşiretlerinin saldırılarına maruz kalabilmekteydi¹⁵⁴.

¹⁵⁰ Mehmet Sait Şahinalp, "Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluşuna Etki Eden Etmenler", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2006, 4(1), s.110-112.

¹⁵¹ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, (çev. Ahsen Batur), İstanbul 2015, s.150.

¹⁵² Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 4. Kitap, C.1, s.90.

¹⁵³ Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya-İran ve Orta Asya)*, s.136.

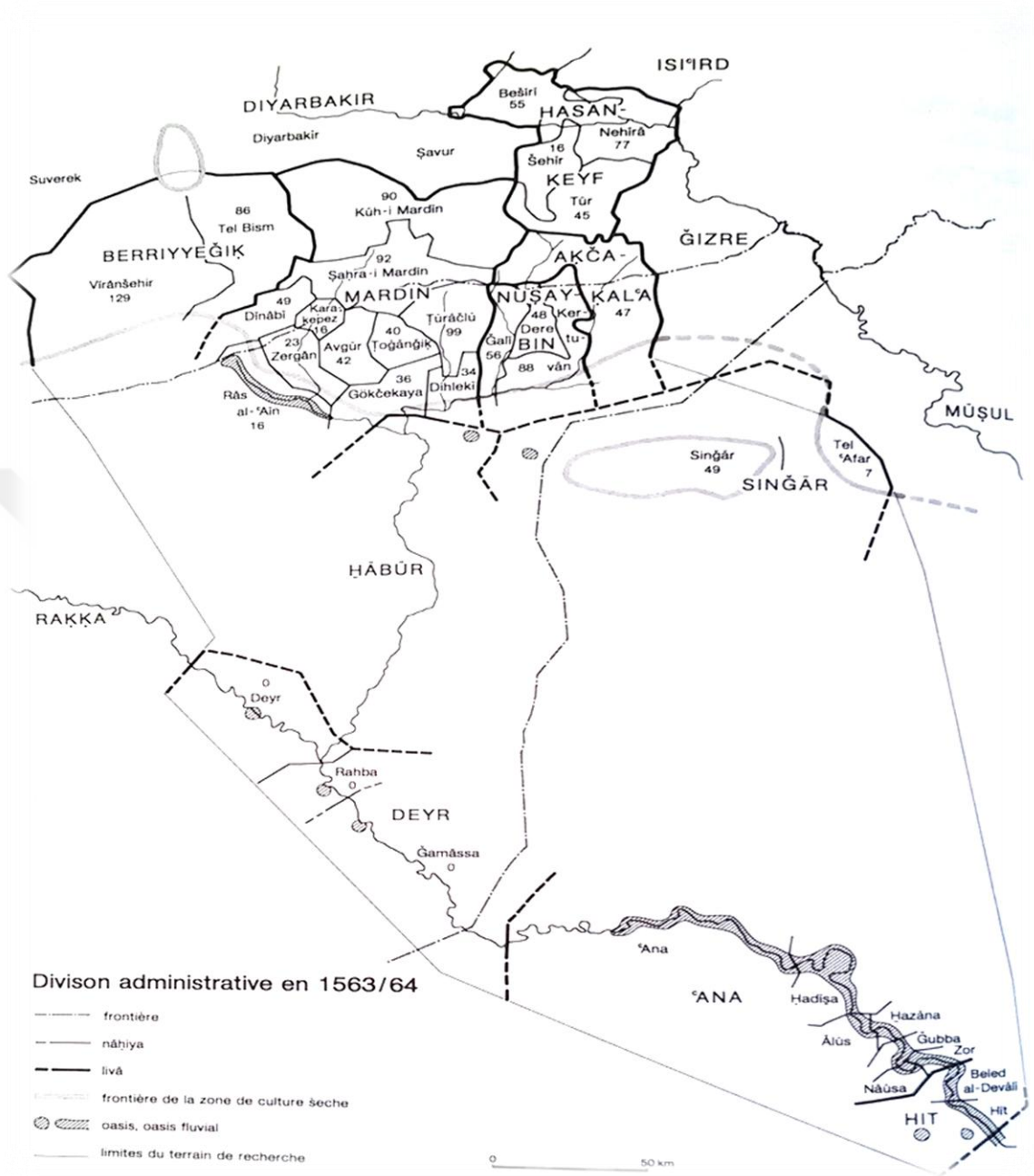
¹⁵⁴ Wolf Hüttheroth, "Methods of Historical Geography-Examples From Southeastern Turkey, Syria and Irak", s.495.

Diyarbakir Eyaleti'nin önemli sancaklarından olan Bitlis'te de 27 adet tatlı su nehrinin bulunduğu bilinmektedir. Bunlardan özellikle, İskender Deresi, Avih Deresi, Aynu'l Berut, Husul Nehri, Taklaban Suyu, Nakşut Deresi, Karadere Nehri, Değirmen Deresi gibi nehirler, Bitlis şehri'nin dört tarafındaki yüksek dağlardan doğup şehrin bağ, bahçe ve bostanlarını sulayıp şehir içinde akarak, Debbağhane önünden batı'ya doğru yol almakta ve iki günlük mesafeden sonra Batman Nehri'nde birleşip, en nihayetinde de Dicle Nehri'ne katılmaktadırlar¹⁵⁵.

¹⁵⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 4. Kitap, C.1, s.139-140.

Harita 1: 1518-1568 Döneminde Diyarbakir Eyaleti¹⁵⁶

¹⁵⁶ Wolf Hüttheroth, "Methods of Historical Geography-Examples From Southeastern Turkey, Syria and Irak", ss.487-496.

2.YERLEŞME

Yerleşme, hem tabiat şartlarının hem de insan yaşayışının karşılıklı münasebeti ile vücuda gelen bir olgudur¹⁵⁷. Yerleşmenin konusu olan insanlar ancak, hayatta kalabilmeleri için gerekli olan ihtiyaçlarını tatmin edebildikleri alanlarda yerleşmeler kurabilmiştir¹⁵⁸. Dolayısıyla bir bölgedeki insanlar, yaşadıkları bölgenin fiziki şartlarına uygun olarak ve o muhit içinde tesis ettikleri sosyo-ekonomik faaliyetlerinin içeriğine göre kendilerine uygun olan yerleşme şekillerini benimsemişlerdir¹⁵⁹.

Nüfusun bölge üzerindeki dağılımı ile doğrudan bağlantılı olan yerleşme, tür olarak iki grupta ele alınabilir. İnsanların bir bölgede tüm yıllar boyunca iktisadi, ticari, sosyal faaliyette bulunmaları “sürekli yerleşmelerin” zuhur etmesine sebep olurken, insanların muvakkat bir zaman için faaliyet içinde olmaları ise “geçici yerleşmeleri” ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla daimi yerleşme alanları şehir, kasaba ve köy; geçici yerleşme alanları da mezra, yaylak, kışlak olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁶⁰.

XVI. yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nin Paşa Sancağı olan Amid'in; Bağdad-Musul-Mardin, Siverek-Urfa-Halep, Malatya-Sivas güzergâhlarının kesiştiği noktada önemli bir transit merkezi özelliğine sahip olması¹⁶¹, kuzeyindeki ve doğusundaki dağlık alanları (Tercil ve Atak Sancakları) hariç, genel olarak düz ovalık ve verimli sulak arazilerinin tarıma elverişli olması, bölgedeki yerleşme özelliklerini şekillendirmiştir. Bu cümleden olmak üzere eyaletteki yerleşme alanlarının kesif olduğu bölge, Fırat ve Dicle nehirlerinin arasında kalan havza ile bu nehirlerle bağlı kolların yatakları üzerindedir. Bu havzanın kuzeyine doğru yüksek dağ kütlelerinin yoğunluk kazanması ve yükseltinin artarak arazinin engebeli hale gelmesi, bu cemahta bulunan Çapakçur, Tercil, Kulp ve Kığı Sancakları'nın yerleşme şekillerini olumsuz yönde

¹⁵⁷ Hamit Sadi Selen, “Türkiye’de Köy Yerleşmeleri ve Şehirleşme Hareketleri”, *Türk Coğrafya Dergisi*, S.7-8, (1945), s.97.

¹⁵⁸ Osman Gümüştü, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Ankara 2001, s.22.

¹⁵⁹ Necdet Tunçdilek, *Türkiye İskân Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1967, s.29.

¹⁶⁰ Osman Gümüştü, *Aynı eser*, s. 23-24.

¹⁶¹ Diyarbekir, Halep yolu üzerinde önemli bir durak merkeziydi; Tebriz’den yola çıkan ticaret kervanları Bitlis, Diyarbekir ve Birecik’ten ubur ederek Halep şehrine vasıl olurlardı. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Halep’in ipek ticaretindeki önemi azalınca kadar Diyarbekir’in stratejik önemi devam etmiştir. Bkz. Martin Van Bruinessan, *Evliya Çelebi Diyarbekir’de*, İstanbul 2003, s.76.

etkileyerek¹⁶² bu sancakların yerleşik nüfus yoğunluğunun eyaletin diğer sancaklarına nazaran düşük seviyede kalmasına sebep olmuştur. Yine eyaletin doğusunda yer alan Atak, Çemişgezek, Siird sancakları da Çapakçur ve Kiğı Sancakları'nın sahip olduğu fiziki özelliklere haizdi. Bu yöreler daimi yerleşmelerden ziyade genel olarak konar göçer aşiretlerin meskun olduğu alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Eyaletin kuzeyinden güneyine doğru yüksek dağ kütlelerinin azalarak yerini geniş ovalık arazilere bırakması, Amid'in de aralarında bulunduğu Harput-Ruha-Mardin-Nusaybin gibi arazi eğim oranının en az olduğu eksen üzerindeki yerleşmelerin yoğunluk kazanmasına imkân sağlamıştır¹⁶³.

Genel olarak bakıldığında Diyarbekir Eyaletinde, kayıtlı nüfusun az olduğu ya da hiç olmadığı fakat defterlerden zirai faaliyetlerin yapıldığını müşahade ettiğimiz mezra'a kaydedilen sahaların da bir hayli yoğun olduğu görülmektedir. Özellikle XVI. yüzyılın ilk yarısı boyunca Mardin, Ruha, Kiğı, Ergani ve Musul mezra'a sayısının çok olduğu sancaklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Sancaktaki köy nüfusunun artı zirai üretim alanları olarak değerlendirebileceğimiz bumezralar aynı zamanda konargöçer etrak ve ekrad aşiretlerin de üretim yaptığı sahalar olarak bilinmektedir.

¹⁶² Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.54; Behset Karaca, "1518 (H.924) Tarihli Tahrir Defterine Göre Kiğı Sancağı", s.141.

¹⁶³ Güneydoğu Anadolu Bölgesi sahip olduğu % 9'luk eğim ile düzlük oranının en yüksek olduğu bölgedir. Mesut Elibüyük-Erkan Yılmaz, "Türkiye'nin Coğrafi Bölge ve Bölümlerine Göre Yükselti Basamakları ve Eğim Grupları", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, S.8, Ankara 2010, s.52.

2.1.Nefs (Şehir)

İktisadi bir tanımlamayla şehir, sakinlerinin hayatlarını tarımdan değil, esas itibariyle ticaret ve alışverişle kazandıkları bir yerleşim yeri olarak tanımlanmaktadır¹⁶⁴. Osmanlı Devleti'nin kurucu unsuru olan Türkler'in şehir hayatıyla tanışmaları XI. yüzyıla kadar gitmekle beraber Türk dünyasında asıl şehirleşme kültürünün XIII. yüzyılın başlarında inkişaf ettiği bilinmektedir¹⁶⁵.

Şehir, Osmanlı toplumunun bilinen heterojen bileşkesinin tersine, yerleşmiş ve homojenleşmiş bir tekstürü oluşturmakta¹⁶⁶ ve hem barındırdığı nüfusa hem de periferisindeki yerleşmelere hizmet etmekteydi¹⁶⁷. İlk etapta şehirlerin kurulması için *müsait bir çevre*; zirâî ve ziraat dışı faaliyetler için dönemin şartları ölçüsünde *yeterli teknoloji*; karmaşık *sosyal organizasyon* olmak üzere üç temel faktörün mevcut olması gerekmektedir. Müsait çevreden kasıt verimli arazi, uygun iklim koşulları ve su kaynağının varlığıdır. Tarihteki şehirlerin nehir boyları üzerinde tesis edilmesi tesadüf değildir. Osmanlı dönemi Anadolu şehirlerinin büyük bir kısmının ırmak boylarına kümелendiği bilinmektedir. Ziraata uygun verimli bir çevre ise, çok miktarda nüfusu besleyecek ürün yetiştirilmesini mümkün kılacaktır. Zirâî teknolojinin günümüz standartlarına kıyasla fazla gelişmediği sanayi öncesi dönemde, toprağın verimliliği ve su kaynağının bolluğu, ziraatle uğraşmayan nüfusun beslenmesi için daha da önemli olmaktadır¹⁶⁸.

Osmanlı döneminde şehir merkezlerine “nefs” adı verilmekte olup¹⁶⁹, Diyarbakir Eyaleti'ne ait tahrir defterlerinde de ilgili sancağın merkezini belirtmek amacıyla “nefs” kavramı kullanılmıştır. Bazen çevresine göre nüfusça büyük olan

¹⁶⁴ Max Weber, *Şehir (Modern Kentin Oluşumu)*, (çev. Musa Ceylan), İstanbul 2000, s.74.

¹⁶⁵ Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara 1993, s.88

¹⁶⁶ Doğan Kuban, “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, S.7, İstanbul 1968, s.72.

¹⁶⁷ Mehmet Bayartan, “Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi*, S.13, İstanbul 2005, s.94

¹⁶⁸ Fatma Acun, “Osmanlı Döneminde Anadolu Şehirlerinin Gelişmesinde Devletin Rolü: Karahisar Örneği”, *Bellekten*, C.LXV/S.242, s.164-165.

¹⁶⁹ Mehmet Ali Ünal, “Nefs”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.514.

nahiye merkezleri de “nefs” olarak gösterilmiştir¹⁷⁰. Diyarbekir Eyaleti’nde; nefs-i şehir-i Amid¹⁷¹, nefs-i Şehir-i Mardin¹⁷², nefs-i Şehir-i Ruha¹⁷³, nefs-i şehir-i Siverek¹⁷⁴, nefs-i Ribat-ı Berriyecik¹⁷⁵, nefs-i şehir-i Çermik¹⁷⁶, nefs-i şehir-i Ergani¹⁷⁷, nefs-i şehir-i Harput¹⁷⁸, nefs-i şehir-i Arabgir¹⁷⁹, nefs-i şehir-i Kiğı¹⁸⁰, nefs-i şehir-i Çemişgezek¹⁸¹, nefs-i şehir-i Sincar¹⁸², nefs-i Musul, nefs-i Ana, nefs-i Deyr, nefs-i Hasankeyf, nefs-i Siird, nefs-i Rahbe şehir merkezleri olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁸³. Mali açıdan vergi kaybını önlemek, diğer yandan genel dirlik ve düzenliği istenilen biçimde sağlamak için Osmanlı şehirinde vergi mükellefi reaya, isim isim oturdukları mahallelere göre tespit edilmiş ve barındıkları binaların da hangi mahallenin sınırı içinde bulunduğu kesinlikle belirlenmiştir¹⁸⁴. Yerleşim biriminin şehir kategorisine sahip olabilmesi için bazı hususiyetlere sahip olması gerekmektedir. İdari açıdan bakıldığında şehir yerleşmesinde bir sancakbeyi ile en azından bir kadı’nın mevcut olması gerekir. Pazar faaliyetlerinin olduğu, ilgili vergi kalemlerinin mevcudiyeti ile ispat edilmeli, özellikle nüfusun önemli bir kesimi geçimini tarım dışı faaliyetlerden sağlamalıdır¹⁸⁵. Dolayısıyla şehir halkı umumiyetle ticaret, sınâi ve benzeri işler yaparak geçimini bu işlerden sağlayan reayadan oluşmaktadır¹⁸⁶. Nitekim daha çok ticaret ve zanaat erbabları ile onların ailesinin yaşadığı bir mekan olarak karşımıza çıkan şehir yerleşmelerinde para dolaşımının hızlı olması dolayısıyla tarım ile ticaretin birbirini tamamladığı söylenebilir. Bu cümleden olmak üzere Diyarbekir Beylerbeyliği’nin Paşa sancağı konumundaki Amid Sancağı’nın şehir merkezinde ciddi sayıda esnafın ve

¹⁷⁰ BOA, TD 998, s.8.

¹⁷¹ BOA, TD 64, s.12

¹⁷² BOA, TD 64, s.216; BOA, TD 998, s.6

¹⁷³ BOA, TD 64, s.388; BOA, TD 998, s.198

¹⁷⁴ BOA, TD 64, s.460; BOA, TD 998, s.137

¹⁷⁵ BOA, TD 64, s.352.

¹⁷⁶ BOA, TD 64, s.508; BOA, TD 998, s.115

¹⁷⁷ BOA, TD 64, s.535; BOA, TD 998, s.140

¹⁷⁸ BOA, TD 64, s.614; BOA, TD 998, s.179

¹⁷⁹ BOA, TD 64, s.673; BOA, TD 998, s.92

¹⁸⁰ BOA, TD 64, s.717; BOA, TD 998, s.148

¹⁸¹ BOA, TD 64, s.757; BOA, TD 998, s.163

¹⁸² BOA, TD 64, s.327; BOA, TD 998, s.64

¹⁸³ BOA, TD 998, s.72, 231, 244, 250, 270, 244.

¹⁸⁴ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.II, Ankara 1981, s. 1270-1271

¹⁸⁵ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, (çev. Neyyir Berktaş), İstanbul 2014, s. 12-13.

¹⁸⁶ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 2007, s.103

tüccarın faaliyet gösterdiğine şahit olmaktayız. Örneğin şehirdeki mahallelerde saraç¹⁸⁷, helvacı, hayyat(خائط)¹⁸⁸, kettân¹⁸⁹, hamal, bakkal, ases¹⁹⁰, haddad¹⁹¹, kasap, sıvacı, abacı¹⁹², attâr¹⁹³, dellak¹⁹⁴, hallac¹⁹⁵, çerağî¹⁹⁶, karbuzci, farraş¹⁹⁷, bezirgan¹⁹⁸, nalbur, ırgad, debbağ¹⁹⁹, yüncü, habbaz(حَبَّاز)²⁰⁰, boyacı, baltacı, cullah²⁰¹, tarakçı, hattab²⁰² sellah²⁰³, kirbasi²⁰⁴, bazarcı, neccar²⁰⁵, allef²⁰⁶ gibi çok sayıdaesnaf erbabı²⁰⁷, icra ettikleri mesleki faaliyetleri ile gerek şehirde yaşayan, gerek civar köylerden şehre gelen reayaya hizmet vermekte idiler.Amid Sancağı'na ait nefis-i Amid'teki mahaller, farklı türdeki iktisadi faaliyet kollarına mensup esnaflardan teşkil olmasına rağmen 1567 yılında 101 hanelik²⁰⁸ Cami-i Alipaşa Mahallesinde 50 hanenin hayyatlık (terzi) işi ile meşgul olması, 8 hanelik Mahalle-i Aparlu'da 6 hane sahibinin bakkallık yapması, 152 hanelik Rum Mahallesinde 54 hane sahibinin cûllahlık (dokumacı)

¹⁸⁷ Meşin ve sahtiyandan at, araba koşumları ve eyer vs. yapan ve bunları sırma ve ipek işlemelerle süsleyen sanatkâr. Mehmet Ali Ünal, "Saraç", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.593.

¹⁸⁸ Terzi. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Büyük Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 2012, s.401.

¹⁸⁹ Ketenci, keten satan kimse. Erdoğan Merçil, Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, Ankara 2000, s. 24

¹⁹⁰ Şehir ve kasabalarda asayişini temin etmekle görevli kişi. Mehmet Ali Ünal, "Ases", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.53.

¹⁹¹ Demirci. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "Haddad", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.281.

¹⁹² Aba, yünden imâl olunmuş kaba kumaş. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Büyük Ansiklopedik Lûgat*, s.3.

¹⁹³ Çeşitli iş kolları olan attâr, güzel kokular ve yağlar baharatlar, ve tabiblerin reçetelerine göre doğal ilaçlar hazırlayıp satan kişidir. Erdoğan Merçil, *Aynı eser*, s.41.

¹⁹⁴ Hamamlarda müşterileri keseleyerek yıkayan kimse. Mehmet Ali Ünal, "Dellâk", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.190.

¹⁹⁵ Pamuk ve yünü yay yardımı ile kabartan kimse. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.288.

¹⁹⁶ Tekkelerin lambalarını yakmakla görevli kişi. Erdoğan Merçil, *Aynı eser*, s.165.

¹⁹⁷ Evlerde etrafı süpüren hizmetli, cami ve mescitlerde halıları yaymak, katlamak ve temizlemekle vazifeli kişi. Erdoğan Merçil, *Aynı eser*, s.74.

¹⁹⁸ Eskiden Musevi tüccarlara verilen bu isim, sonraları ticaretle meşgul olanlar için de kullanılmıştır. Mehmet Ali Ünal, "Bazirgân", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.100.

¹⁹⁹ Hayvanların kurutulmuş olan derilerinin sınaide işlemeden evvel tabaklanması ve terbiye olunması gerekmektedir. Bu işi yapan zanaat erbabına denir. Erdoğan Merçil, *Aynı eser*, s. 33.

²⁰⁰ Fırıncı. Erdoğan Merçil, *Aynı eser*, s.50.

²⁰¹ Dokumacı. Mehmet Ali Ünal, "Cullah", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.154.

²⁰² Oduncu. Erdoğan Merçil, *Aynı eser*, s.174.

²⁰³ Deri yüzücüsü. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları:1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", s.48.

²⁰⁴ Keten ve pamuklu bez satıcısı. Erdoğan Merçil, *Aynı eser*, s.25.

²⁰⁵ Dülger, doğramacı veya marangoz. Mehmet Ali Ünal, "Neccar", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.513.

²⁰⁶ Allef, hayvan yemi demek olup, bunu satan kişi anlamına da gelir. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Büyük Ansiklopedik Lûgat*, s. 29.

²⁰⁷ BOA, TD 64, s.12-27; BOA, TD 200. s.17-56; TKGM, TTD155. s.1-55. Mesleki kavramlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, *Aynı eser*, s.13-193.

²⁰⁸ Hâne, Farsça'da ev, bina, ikmetgâh manasına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde vergiye esas bir maliye birimidir. Vergi birimi olarak hâne baba, anne ve çocuklardan müteşekkildir. Ancak geçimini kendisi sağlayan yetişkin bekar erkekler (mücerred) hâne birimine dahil değildir. Mehmet Ali Ünal, "Hane", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.291. Ayrıca bkz. Nejat Göyünç, "Hâne", *TDVİA*, C.XV, İstanbul 1997, s.552.

mesleğini icra etmesi²⁰⁹ bazı meslek gruplarının egemen olduğu mahalle birimlerinin de var olduğunu açıkça göstermektedir. İktisadi ve sosyal anlamda hareketli bir yapıya sahip olan şehirler, müslim ve gayri müslimlerin ayrı olarak yaşadığı mahallelere bölünmesi nedeniyle Müslüman mahallelerde imam, bulunduğu mahallenin temsilcisi konumunda olup²¹⁰, imamın yanında da mahallelinin çeşitli hizmetlerinin görülmesini sağlamak için “yiğitbaşı” veya “kethüda” ünvanı ile yeni görevliler yer almakta idi²¹¹. İmamlar, genellikle nâibin ilâmı ile merkeze teklif edilmekte, teklif “Ru’us Kâlemi”nde incelendikten sonra, onay için padişaha sunulmakta, padişah tarafından atanacak imamın adı, görev yapacağı, camii veya mescid, kaç vakit görev yapacağı, günlük olarak alacağı “vazife” denilen maaşının belirtilerek, Berât-ı Şerif’in verilmesiyle atama işlemi tamamlanmış olurdu. İmamlar, mahallelerde doğanların, ölenlerin, evlenenlerin, boşananların, ev değiştirenlerin işleriyle ilgilenmek, mahallelerde içki içenlerin, sazlı sözlü âlem yapanların, tesettüre uymayarak genel ahlaka aykırı davrananların engellenmesi, mahalle halkına kefil olmak gibi çeşitli görevleri yürütüyorlardı²¹². Bu cümleden olarak Diyarbekir Eyaleti’ndeki mahallelerin nüfus kayıtlarında ilk evvela imamların adlarının yazılmış olması, imamların mahalle idaresindeki öneminden kaynaklı olmalıdır²¹³. Şehirde yeni mahallelerin tesis edilmesi, o şehrin sosyal ve iktisadi açıdan geliştiğinin bir göstergesi olduğundan bu durumu Diyarbekir Eyaleti’nin Paşa (Amid) Sancağı’nda da görmekteyiz. 1518 yılında Amid nefsinde 9 mahallenin olmasına karşılık²¹⁴ 1567 senesinde aynı sancakta 106 mahallenin tesis edildiğini müşahade etmekteyiz²¹⁵.

²⁰⁹ TKGM, *TTD 155*, s.11a-12a; s.13a; 25a-26a.

²¹⁰ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki << Mahalle >> nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. IV, İstanbul 1984, s.72-73.

²¹¹ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, s.1271.

²¹² Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara 1986, s.173-174.

²¹³ Diyarbekir Eyaleti’nin Paşa Sancağı olan Amid’teki 1567 yılına ait nüfus kayıtlarında bu metod uygulanmıştır. Bkz. TKGM, *TTD 155*, s.2a, 2b,3a ,4a, 7a, 8a, vd.

²¹⁴ BOA, *TD 64*, s.12-27.

²¹⁵ TKGM, *TTD 155*, s.1b-55b.

2.2.Kârye (Köy)

Osmanlı döneminde iktisadi faaliyet çeşitliliğinin şehire oranla mikro seviyeye indiği ve umumiyetle ahalisinin ziraatle meşgul olduğu yerleşim birimlerini kârye olarak adlandırabiliriz.

Devletin uhdesindeki “mîrî” olarak adlandırılan araziler, işlenmeleri ve ait olduğu sancağın kanunnamesinde belirlenen vergilerin ödenmesi mükellefiyetine mukabil köylü ailelerine bırakılmakta idi²¹⁶. Osmanlı yönetim anlayışına göre köylü olmanın birtakım şartları bulunmakta idi. Buna göre köylü babadan olup, tahrir defterine de bu şekilde kaydedilmek ve aktif olarak köy sınırlarında yaşamak gerekmekte idi²¹⁷. Köylü ekonomisinin üretim aracı bir çift öküz ile çekilen saban; emek birimi ise evlenmiş erkek köylü hane sahibi idi²¹⁸. Osmanlı uygulamasında 1 hane’ye sahip yerler dahi “karye” olarak defterlere kaydedilmekteydi²¹⁹. Dolayısıyla bir ya da birkaç vergi mükellefinin varlığı bir yerin köy sayılması için yeterli olmakta idi²²⁰. Bir köyün tesisi için o yerin arazisinin zirâi faaliyetler açısından elverişli olması, yeterli düzeyde su kaynaklarının bulunması köyün meskûn mahalleri çevresinde hayvan sürülerinin beslenmesi için de otlâk ve yaylak mekânlarının mevcut olması zaruri bir durum teşkil etmekteydi²²¹. Nitekim Osmanlı köy toplumu, kesintisiz olarak ziraat ile meşgul olan ve geçimini bu alandan sağlayan, birbirleri arasında yaşam biçimi bakımından hiçbir farkı olmayan çiftçi ailelerinden müteşekkil idi²²². 16. yüzyıl Diyarbakir Eyaleti’ndeki karyelerde de bu hususiyetler geçerli olmakla birlikte eyaletteki karye (köy) dağılımlarına baktığımızda 1518-1523 yılında 1975 adet, 1523-

²¹⁶ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul 2007, s.39.

²¹⁷ Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, C.1, İstanbul 2000, s.223

²¹⁸ Halil İncalcık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s. 2.

²¹⁹ Mehmet Ali Ünal, “Karye”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.384.

²²⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.65.

²²¹ Yunus Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağı’nın İskân ve Nüfus Yapısı*, Ankara 1989, s.36-37.

²²² Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İctimâî Tarihi 2 (1453-1559)*, İstanbul 1995, s.37. Osmanlı dönemi köy hayatı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, (çev. Emine Sonnur Özcan), İstanbul 2006.

1540 yıllarında 2286, 1540 tahririnde 1697, 1550-1568 yıllarında da 5042 adet karyenin olduğu görülmektedir(Tablo 8)²²³.

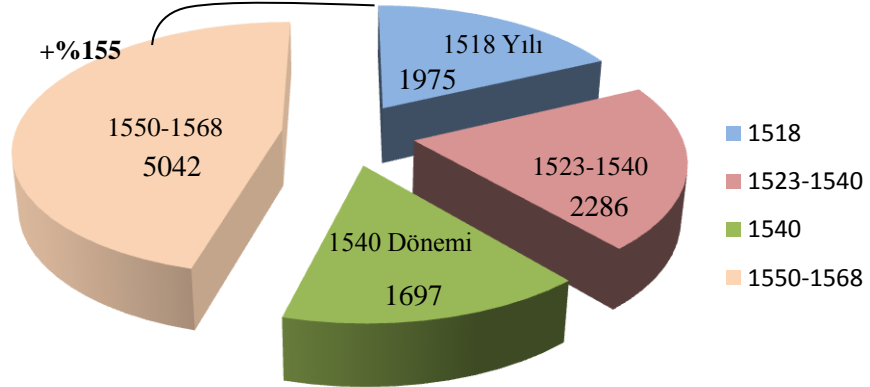
²²³ Daha önceden de ifade edildiği gibi çalışma alanımız 1518-1568 yılları arasındaki Diyarbakir Eyaleti'nin sancakları olmasına rağmen zaman içerisinde Hasankeyf, Siird, Nusaybin gibi sancak statüsüne getirilmeden önce kaza statüsünde olan idari birimler de mevcuttur. Nitekim bu idari birimlerin kaza itibar oldukları dönem ile sancak itibar edildikleri dönem arasındaki sosyo-iktisadi değişimleri değerlendirmeyi de amaçladığımızdan bu üç idari birim tabloda sancaklar kategorinde verilmiştir. Tabloda yer alan 1518 yılına ait sancaklardaki karye miktarları, BOA, TD 64 numaralı mufassal defterden (s.6-862); 1523-1540 yıllarına ait karye miktarları, BOA, TD 998 numaralı icmal defterden (s.1-281); bu döneme ait Amid Sancağı'ndaki karye verileri ise BOA, TD 134 numaralı icmal defterden istifade edilerek tespit edilmeye çalışılmıştır. 1540 yılına ait karye miktarları için BOA, TD 200 (Amid ve Mardin Sancakları s.17-1059), Nusaybin Kazası (s.761-898); BOA, MAD 351 (Ruha ve Çermik Sancakları), BOA, TD 195 (Musul Sancağı, s.1-147) istifade edilirken Çemişgezek Sancağı'ndaki bu döneme ait veriler ise Mehmet Ali Ünal'a ait, "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı", kitabının 65. sayfasından alınmıştır, BOA, TD 208, Atak ve Tercil (s.97-109). 1550-1568 dönemine ait olmak üzere TKGM, TTD 155 Amid Sancağı (s.1-370), TKGM, TTD 151 (Ruha Sancağı, s.5-194;Siverek Sancağı, s.199-337; Rakka Sancağı, s.339-385);TKGM, TTD 106, [Çemişgezek Sancağı, s.4-66; Harput Sancağı, s.67-209; Ergani Sancağı, s.212-328; Çermik Sancağı, s.329-402]; TKGM, TTD 126, [Kiğı Sancağı, s.5-91]; TKGM, TTD 127, [Arapgir Sancağı, s.10-86]; TKGM, TTD 97, [Kulb, Tercil, Atak, Hasankeyf, Siird, Nusaybin, Akçakale, Sincar, Habur ve Deyr Sancakları]; TKGM, TTD188, [Çapakçur Sancağı, s.2-73]; 1564 yılında Amid Sancağı'na bağlı bir kaza olarak karşımıza çıkan [(*"Defter-i Mufassal-ı Kaza-i Mardin Tabî Livâ-i Amid"*, bkz TKGM TTD, 117, s.18b.)] Mardin ile Berriyecik kazalarına ait köy miktarları için TKGM, TTD 117 no'lu defterden istifade edilmiştir.

Tablo 8: 1518-1568 Yılları Arasında Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbî Sancakların Karye (Köy) Sayıları*					
1	SANCAKLAR	1518-1523	1523-1540	1540 Dönemi	1550-1568
2	AMİD	507	212	435	747
3	MARDİN	247	503	258	769
4	RUHA	53	86	147	640
5	ÇEMİŞGEZEK	397	334	362	104
6	HARPUT	140	175	-	182
7	KİĞİ	117	199	-	201
8	ARAPGİR	105	153	-	156
9	SİVEREK	119	213	-	356
10	SİNCAR	30	39	-	55
11	BERRİYECİK	70	-	100	233
12	ÇERMİK	53	57	60	65
13	ERGANİ	137	115	-	208
14	HASANKEYF	-	79	-	174
15	SİİRD	-	25	-	27
16	KULB	-	-	30	108
17	ATAK	-	-	61	63
18	TERCİL	-	-	66	83
19	NUSAYBİN	-	-	93	193
20	AKÇAKALE	-	-	-	68
21	RAKKA	-	-	-	30
22	ÇAPAKÇUR	-	-	-	88
23	DEYR VE RAHBE	-	-	-	2
24	MUSUL	-	96	85	115
25	BİTLİS	-	-	-	375
26	ANA	-	-	-	-
27	HABUR	-	-	-	-
	TOPLAM	1975	2286	1697	5042

* 1540 yılına ait Atak ve Kulb Sancakları'ndaki karye (köy) verileri için bkz. BOA, *TD* 208, 97-109.

Eyalet genelinde 1523-1540 dönemindeki karye sayısının 1518 dönemine nazaran %16 oranında arttığını, 1540 dönemindeki karye sayısının 1523-1526 yıllarına göre % 26 civarında azaldığını müşahade etmekteyiz. Şunu hemen ifade etmeliyiz ki, 1540 yılındaki sancaklardan önemli bir kısmının tahrir defterinin bulunamamasından dolayı eyalet genelindeki köylerin sayısı oldukça düşük gözükmemektedir. 1550-1568 döneminde ise, 1540 dönemi tahririne kıyasla köy sayıları eyalet bazında, yaklaşık % 197 oranında artış göstermiştir. Bu derece yüksek miktarda artış yaşanmasının sebebi olarak daha önceki tahrirlerde nahiye ya da kaza durumunda olan birimlerin bu dönemde sancak itibar edilmeleri, “Hükümet Sancak” konumundan “Klâsik Sancak” konumuna getirilen²²⁴ sancakların ortaya çıkması gösterilebileceği gibi 16. yüzyılda genel nüfus artışından kaynaklı olarak nüfusun iskân edilebileceği yeni yerlerin iskâna açılması ihtiyacından mütevellit de olabilir. 1518-1568 arasında ise eyalet genelinde % 155 oranında karye sayısı artışından söz edilebilir(Grafik1).

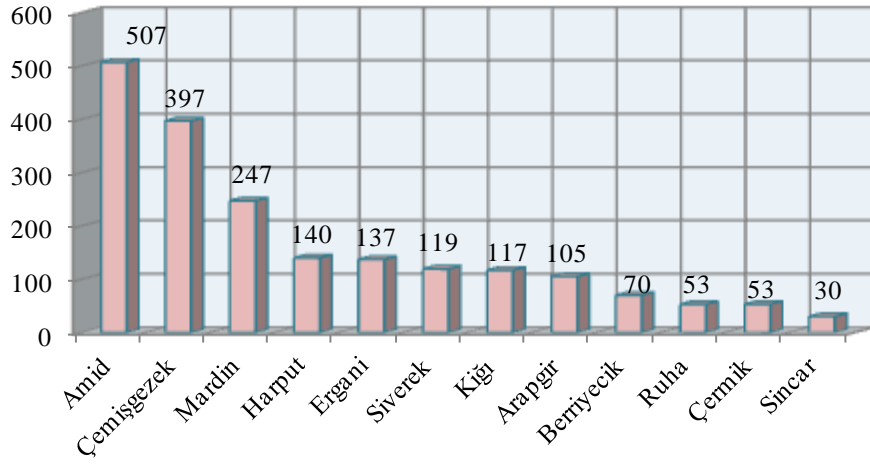
Grafik 1: Diyarbekir Eyaleti'nin 1518-1568 Dönemindeki Karye Sayıları

Yukarıda da görüldüğü üzere 1550-1568 döneminde, Diyarbekir Eyaleti'nde karye sayısının en yüksek seviyede olduğu söylenebilir.

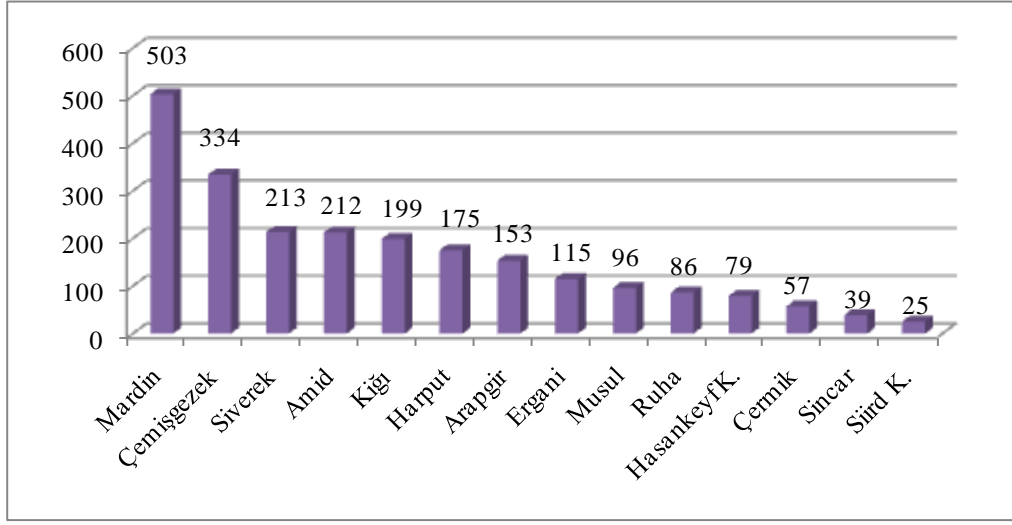
²²⁴ Bitlis Sancağı.

Grafik 2:1518-1523Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbî Sancaklardaki Karyelerin Dağılımı

1518-1523 arasında karye sayısının en fazla olduğu sancak Amid Sancağı'dır. Amid Sancağı'nı sırasıyla Çemişgezek, Mardin ve Harput Sancakları takip etmektedir. Karye sayısının bu dönemde en az olduğu sancak ise Sincar'dır. 1518 yılına ait defterde hane sayısı verilen köylerin yanı sıra bir de "*karye-i nam virân*"terkilimli köylerinde önemli miktarda olduğu görülmektedir. Fakat biz bu türden olan köyleri nüfusun olmaması dolayısıyla mezra'a olarak değerlendirmeyi uygun gördük. Nitekim bu dönemde Amid Sancağı'nın 507, Çemişgezek Sancağı'nın 397, Mardin Sancağı'nın 247, Harput Sancağı'nın 140, Ergani Sancağı'nın 137, Siverek Sancağı'nın 119, Kiğı Sancağı'nın 117, Arapgir Sancağı'nın 105, Berriyecik Sancağı'nın 70, Ruha Sancağı'nın 53, Çermik Sancağı'nın 53 ve Sincar Sancağı'nın 30 köyü mevcut idi (Grafik 2).

Grafik 3:1523-1540Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancaklardaki Karyelerin Dağılımı

1523-1540 döneminde eyaletteki köylerin dağılımında önemli mikyasta değişmelerin olduğu görülmektedir. Amid Sancağındaki karye sayısının kritik düzeyde düşüş göstermesi dikkate değer bir durumdur. Tespitlerimize göre Amid Sancağı'nın 1518 yılına ait tahrir defterinde yer alan Bırazi aşiretinin meskûn olduğu 28 karyeden müteşekkil Bırazi nahiyesinin 1526 yılına ait icmâl defterde²²⁵ yer almadığı saptanmıştır. Yine bu dönem içinde karye miktarı açısından ciddi anlamda artış gösteren Mardin Sancağı'nın sıralama içerisinde ilk sıraya yerleştiğini görmekteyiz. 1518 yılında Mardin Sancağı'nda nahiye olarak kaydedilen Savur ile 1518'de sancak olan Berriyecik, 1523'te Mardin'e bağlı kaza olarak itibar edilmiştir²²⁶. Bu cümleden olmak üzere bir nahiye'nin idari açıdan kaza mertebesine yükseltilmesi ve yeni idari birimin sancağa dâhil olması o bölgede karye sayısının da artmasına neden olmuştur diyebiliriz.

1518 yılında karye sıralamasında 2. sırada yer alan Çemişgezek Sancağı bu dönemde aynı yerini korumasına rağmen karye sayısında %16 oranında azalma gerçekleşmiştir. Bu azalmanın sebebi ise Gürzelik, Kızıuçan ve Poşadi nahiyelerinin sancaktan ayrılmış olmalarıdır²²⁷. 1523-1540 döneminde eyaletin Paşa Sancağı olan Amid ise 4. sıraya gerilemiştir. Bu dönemde Siverek, Kiğı ve Harput sancaklarında önemli oranda karye artışı gözlenmiştir. Siverek Sancağı'nda %79, Harput Sancağı'nda

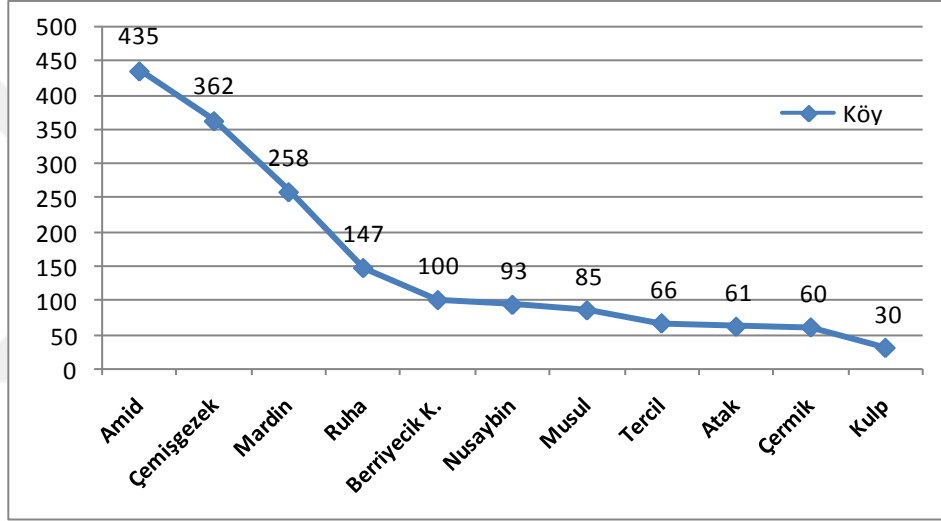
²²⁵ BOA, TD 134.

²²⁶ BOA, TD 998, s.40 ve s.52.

²²⁷ Mehmet Ali Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s.64.

%25, Kiğı Sancağı'nda %70 oranındaki yükselme dikkate değer bir gelişme olarak söylenebilir. Nitekim bu verilerden hareketle eyaletin batı ve kuzey istikametinde karye sayısının artış gösterdiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu dönem Eyalet genelindeki köy dağılımlarına baktığımızda ise, Mardin Sancağı'nda 503, Çemişgezek Sancağı'nda 334, Siverek Sancağı'nda 213, Amid Sancağı'nda 212, Kiğı Sancağı'nda 199, Harput Sancağı'nda 175, Arapgir Sancağı'nda 153, Ergani Sancağı'nda 115, Musul Sancağı'nda 96, Ruha Sancağı'nda 86, Hasankeyf Kazası'nda 79, Çermik Sancağı'nda 57, Sincar Sancağı'nda 39, Siird Kazası'nda 25 köy bulunmakta idi(Grafik 3).

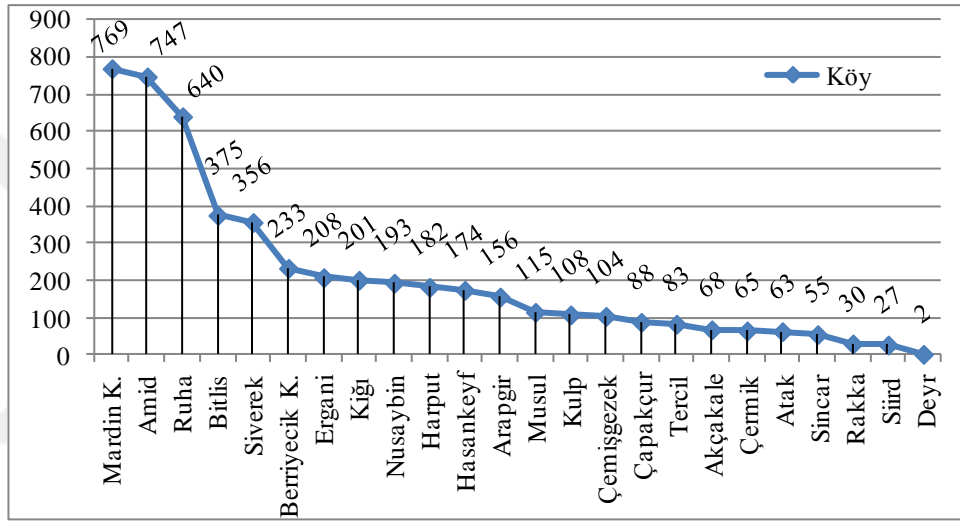
Grafik4: 1540 DönemindeDiyarbakirEyaleti'ne Tâbi Mevcud Sancaklardaki Karyelerin Dağılımı

1540 tahrir döneminde Amid Sancağı, 435 adet karyesi ile, karye sayısı bakımından ilk sırada yer almaktadır. Bu dönemde Kulb ile Tercil'in sancak olması dolayısıyla 1518 tahririnde sahip olduğu karye sayısında önemli ölçüde azalma gerçekleşmiştir. Çemişgezek Sancağı, 362 karye ile bir önceki döneme kıyasla %8 oranındaki artışla eyalet çapında yine ikinci sırayı muhafaza etmektedir. 1540 yılında Mardin Sancağı ise sahip olduğu 258 karye ile 3.sırada yer almaktadır. Bu grafikte bir kaza hüviyetinde olan Nusaybin'e yer vermemizin nedeni ise 1567'de sancak itibar olması hasebiyle Nusaybin'inbu iki dönem arasındaki karye durumunu kıyaslamaya çalışma gayesidir. 60 adet karyesi bulunan Çermik Sancağı ile 30 adet karyesi olan Kulb Sancağı, bu dönemin en az karye sayısına sahip sancakları olarak karşımıza

çıkılmaktadır. Bu dönem içerisinde Ruha'da %71 oranında artışın olması ayrı bir dikkat çekici bir gelişmedir. Bunun sebebi olarak nüfusun bu bölgede yoğunluk kazanmaya başlamasına paralel olarak mezra'aların da iskana açılması gösterilebilir²²⁸. 1540 döneminde Atak Sancağı'nın hemen hemen Çermik Sancağı kadar karyesi bulunmaktadır. Musul Sancağı ise %11 oranında azalma göstererek bir kaza mesabesindeki Nusaybin'in gerisinde kalmıştır(Grafik 4).

Grafik 5: 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbî Sancaklardaki Karyelerin Dağılımı

1550-1568 tahrir döneminde idari anlamda birtakım önemli değişikliklerin meydana geldiğini görmekteyiz. 46 yıl boyunca Diyarbekir Eyaleti'nin sancağı olan Mardin, 1564 yılında kaza haline getirilmesine rağmen sahip olduğu karye miktarı bakımından sıralamada Amid Sancağı'nın önünde yer almaktadır. Bu döneme ana hatlarıyla bakıldığında Amid, Mardin ve Ruha sancaklarında ciddi anlamda karye artışından söz edebiliriz. Amid Sancağı bir önceki döneme göre %71 oranında artış ile ikinci sırada yer almaktadır. Mardin Kazası % 198'lik oranla ilk sıradadır. Ruha Sancağı ise %335 oranındaki artışla 3. sırada yer almaktadır. Diğer tahrir dönemlerinde yer almayan Bitlis Sancağı'nda ise 375 adet karyenin bulunduğunu tespit etmekteyiz. Daha önceki üç döneme ait sıralamalarda hep ikinci sırada yer alan Çemişgezek Sancağı ise

²²⁸ Örneğin Harran nahiyesinde 1523 yılında mezra'a olarak kaydedilen "Don Ali mezra'ası, 1540 senesindeki tahrirde karye olarak kaydedilmiştir. Bkz. BOA TD 998, s.207; BOA, MAD 351, s.53.

bu dönemde 15. sıraya gerilemiştir. Bu gerilemenin sebebi olarak Sağman, Mazgird ve Pertek nahiyelerinin müstakil sancak haline getirilmeleridir²²⁹. Genel sıralamada Bitlis Sancağı 4. sırada, Siverek Sancağı da 5. sırada yer almaktadır. 2 karyesi olan Deyr Sancağı ise sıralamada sonuncudur. Bu dönemde dikkatimizi çeken asıl önemli gelişme ise Mardin Sancağı'na bağlı bir kaza olan Nusaybin'in sancak, Mardin Sancağı'nın ise kaza haline getirilmesi durumudur. Nitekim Nusaybin'in sancak hüviyetine sahip olduğu dönemde %108 oranında karye artışı gerçekleşmiştir. Amid Sancağı'na bağlı bir kaza olan Berriyecik Kazası'nda ise % 133 oranın da karye artışının olduğu tespit edilerek karye sayısının 233' e çıktığı görülmektedir. Nitekim bu döneme ait Eyalet'in köy dağılımlarını sıralayacak olursak; Mardin Kazası'nda 769, Amid Sancağı'nda 747, Ruha Sancağı'nda 640, Bitlis Sancağı'nda 375, Siverek Sancağı'nda 356, Berriyecik Kazası'nda 233, Ergani Sancağı'nda 208, Kiğı Sancağı'nda 201, Nusaybin Sancağı'nda 193, Harput Sancağı'nda 182, Hasankeyf Sancağı'nda 174, Arapgir Sancağı'nda 156, Musul Sancağı'nda 115, Kulb Sancağı'nda 108, Çemişgezek Sancağı'nda 104, Çapakçur Sancağı'nda 88, Tercil Sancağı'nda 83, Akçakale Sancağı'nda 68, Çermik Sancağı'nda 65, Atak Sancağı'nda 63, Sincar Sancağı'nda 55, Rakka Sancağı'nda 30, Siird Sancağı'nda 27, Deyr Sancağı'nda ise 2 köy mevcut idi(Grafik 5). Diyarbekir Eyaleti'nde Liva-i Ana'da yukarıda zikrettiğimiz sancaklardan farklı bir tarzda yerleşim yeri olarak “kârye” yerine “dolab”, “cezire” gibi birimlerin mevcut olduğu müşahede edilmektedir. Mehmet Ali Ünal, “dolab” terimini, “*nehirlerde sulama amacıyla kullanılan alet*” olarak tarif etmektedir²³⁰. Nitekim Ana Sancağı'nın Fırat nehrinin akış güzergâhının tam merkezinde yer alması, bu sancakta karye kavramının yerine dolab'ın kullanılmasında da etken rol oynamıştır diyebiliriz. Ana Sancağı'na ait ilk bilgileri edindiğimiz BOA, TD 998'de sancakta 461 adet dolab mevcut iken²³¹, bu sayı 1567 yılında 673'e yükselmiştir²³².

Deyr ve Rahbe Sancağı da daha çok aşiret mensuplarının meskûn olduğu idari birim olarak karşımıza çıkmaktadır.

²²⁹ Mehmet Ali Ünal, “XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı İdari Yapısı”, s.384. Mazgird, Pertek ve Sağman sancakları yurtluk-ocaklık sancak durumuna getirildiğinden 1566 yılındaki tahrirde dahil edilmemişlerdir. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.32.

²³⁰ Mehmet Ali Ünal, “Dolab”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.205.

²³¹ BOA, TD 998, s.230-239.

²³² BOA, TD, 406. Bu sancakta 673 dolab'a ilave olarak 66 adet de cezire bulunmaktadır.

2.3.Mezra'alar

Zirâi faaliyetlerin yapıldığı ancak devamlı surette nüfusun barınmadığı yerlere ve genellikle önceleri meskûn iken zamanla nüfusunun perakende olduğu köy yerlerine “mezra'a” denilmektedir²³³. Boyutları değişiklik gösteren mezra'alar, 1-2 çiftlikten ibaret olabileceği gibi, bir köy arazisi büyüklüğü kadar da olabiliyordu²³⁴. Bir yerin mezra'a sayılabilmesi için harabesi, suyu ile mezarlığı olup olmadığına bakılırdı²³⁵. Osmanlı döneminde diğer sancaklarda olduğu gibi Diyarbakir Eyaleti'ndeki sancaklarda da mezra'alar çoğu kez çevre köy halkları²³⁶, bazı cemaatler²³⁷ tarafından ekilip biçildiği gibi bazı şahıslar tarafından da mezra'aların tasarruf edildiği görülmektedir. Örneğin, 1523 yılında Diyarbakir Eyaleti'nin Sincar Sancağı dahilinde yer alan “*Mezra-i Bennû*” ile “*Mezra-i Aygırgölü*”nü şahısların tasarruf ettiğini öğrenmekteyiz²³⁸. Ayrıca mezra'alar, nüfusun fazla meskûn olmadığı ve münhal olan yerleri şenlendirme konusunda önemli tesirleri olan zaviyeler tarafından da tasarruf edilmekte idi. Hasankeyf Kazası'nda Şeyh Çoban Zaviyesi'nin tasarruf ettiği “*Mezra-i Çekilü*”, buna örnek gösterilebilir²³⁹. Mezra'aların bir kısmında üretiminin yapıldığı zirai ürünler ile bunların oşür miktarı ayrı ayrı gösterilirken²⁴⁰ bir kısmında ise sadece vergi hasılı²⁴¹ belirtilmekteydi.

Mezra'alarda tarımsal üretimin yapıldığına dair verilerin olması buralarda hayvancılığın yapılmadığı anlamına gelmemelidir. Zira Osmanlı dönemi köy hayatında tarım ve hayvancılık birbirinden ayrılmaz bir bütün oluşturması dolayısıyla, zirai

²³³ Mehmet Ali Ünal, “Mezraa”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.472.

²³⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.I, s.210.

²³⁵ “... haric-ez defter kalmış mezre'a bulunursa ki bir köyün ekinliği olup hin-i kitâbetde hasılı bile mahsûb olmuş olmayub harabesi ve suyu olup müstakil mezre'a olduğu bi- haseb-iş şer'i sabit ve zahir oldukdan sonra...” Ö. Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda ZirâiEkonominin Hukuki ve Mâli Esasları*, C.1, İstanbul 1943, s.133.

²³⁶ 1567 yılında Amid Sancağı sınırlarında yer alan Mezra-i Hadise, Karye-i Kerte ve Karye-i Ahur Kebir'in ortak kullanımındaydı. TKGM, *TTD 155*, s.109.

²³⁷ 1568 yılında Ruha Sancağı sınırları dâhilindeki Mezra-i Kulakviranı, Karaulus Aşiretine tâbi Bazıkî taifesi tarafından ziraat edilmekteydi. TKGM, *TTD 151*, s.155.

²³⁸ 1523 yılına ait defterde mezkur mezra'aların üzerine “*der tasarruf-u züemâ*” ibaresi yer almaktadır. BOA, *TD 998*, s.66.

²³⁹ “*mezra-i Çekilü vakf-ı zaviye-i Şeyh Çoban*” BOA, *TD 998*, s.258.

²⁴⁰ 1567 yılında Amid Sancağı dahilindeki Mezra-i Karacaviran ve Mezra-i Beyanoğlu buğday ve şair üretiminin yapıldığını müşahade etmekteyiz. TKGM, *TTD 155*, s.69,75.

²⁴¹ 1523 yılında Mardin Sancağı sınırları içerisinde yer alan Mezra-i Kutlubey, Mezra-i Kızılyar, Mezra-i Tur İlyas'ta sadece vergi hasılları bulunmaktadır.

faaliyetlerin yapıldığı mezra’alarda hayvancılık faaliyetlerinin de gerçekleştiğini düşünmekteyiz. Nitekim mezra’adaki araziye ekip biçen reaya, yeni bir araziye tarıma açtığı için bu arazinin tapu bedeli ile hububat ösrünü ödemeye mecburdu. Fakat kayıtlı olduğu köyünde vergisini ödediği hayvanı için aynı vergiyi ikinci kez mezra’ada ödemesini haksız bulan düşünceye²⁴² karşılık, eyalet bazında bazı mezra’alarda kışlak resminin alındığını da gösteren verilere rastlamamız, buralarda hayvancılık faaliyetlerinin yapıldığını açıkça göstermektedir. Örneğin, 1523 yılında Ruha Sancağı dahilinde olan “mezra-iUzunburc ve Karapınar ve Yircemağara ve Keberlü viranı ve Gökviran, Taşan ve Karaviran ve Mağaracık ve Bağluca ve Sabluca ve Melikviranı, Çopanikviran, Beyanluca” ile “Çömlekçi Sufla, Kadı Kendi, Çatak-ı Sufla, Kavaklu”, resm-i kışlak vergi kalemi başlığı altında verilmiştir²⁴³. Nitekim zirâi ve hayvancılık faaliyetlerinin bir arada uygulandığı yerleşme tiplerinden olan mezra’alar, yaz aylarında bir yandan hayvanların otlatıldığı diğer yandan da hububat ekiminin yapıldığı mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diyarbakir Eyaleti’ndeki mezra’alar, Osmanlı coğrafyasındaki diğer sancaklara ait mezra’alar gibi ya müstakil olarak²⁴⁴ ya da civarındaki köye bağlı olarak²⁴⁵ defterlere kaydedilmekte idi. Burada hemen şunu ifade etmeliyiz ki, virân olan karyeler de mezra’a kategorisine girmektedir. Zira tahrir memurları, tek bir kişinin meskûn olduğu yeri dahi karye olarak yazmaktaydı²⁴⁶. Dolayısıyla biz de virân olan karyeleri mezra’a grubuna dahil etmeyi uygun gördük. 669 adet mezra’anın mevcut olduğu tespit edilen 1518-1523 dönemi eyalet genelinde mezra’a sayısına en fazla sahip sancak ise 144 adet mezra’a ile Ruha idi. 123 adet mezra’a ile de Amid Sancağı 2. sırada idi. Amid Sancağı’nı sıra ile Ergani ve Siverek Sancakları takip etmektedir. 1518 yılında mezra’a sayısının en az olduğu sancak ise Çemişgezek idi (Grafik 6). Ancak Mehmet Ali Ünal, Çemişgezek Sancağı’nda bu dönemde bu tek mezra’adan başka mezra’alarında olabileceğini ifade etmektedir²⁴⁷. Dolayısıyla bu dönemde Ergani Sancağı’nda 92, Siverek Sancağı’nda 75, Harput Sancağı’nda 60, Berriyecik Sancağı’nda 54, Kiğı

²⁴² Osman Gümüşçü, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, s.122.

²⁴³ İlk mezra’a grubundan 500 akça, ikinci mezra’a grubundan 475 akça kışlak resmi alınmıştır. BOA, TD998, s.210 ve s.211.

²⁴⁴ “mezra-i Umar Üyüğü” ile “mezra-i Hasan Viranı”, TKGM, TTD 155, s.137.

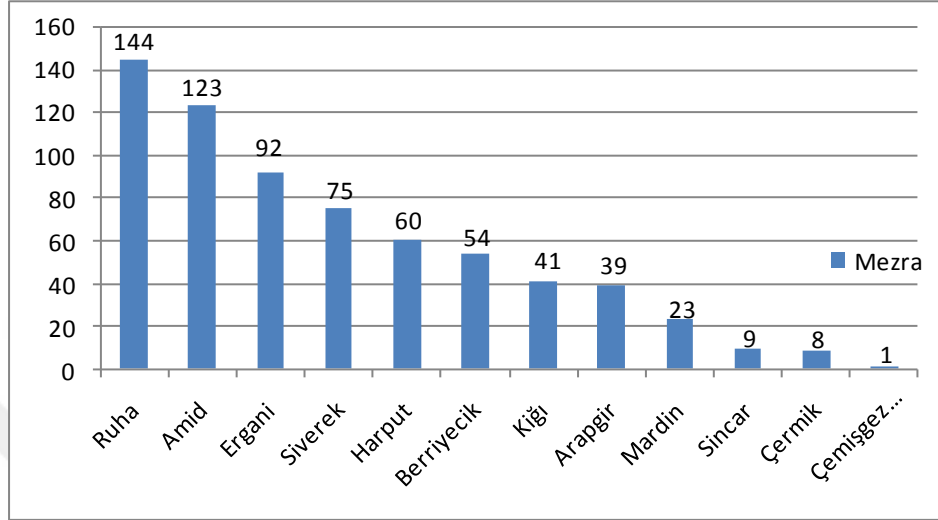
²⁴⁵ “Karye-i Acı-i Ulya ma’a mezra-i Sülüklü”, TKGM, TTD 155, s.72.

²⁴⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.92.

²⁴⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.93.

Sancağı'nda 41, Arapgir Sancağı'nda 39, Mardin Sancağı'nda 23, Sincar Sancağı'nda 9, Çermik Sancağı'nda 8 ve Çemişgezek Sancağı'nda ise 1 adet mezra'a bulunmakta idi.

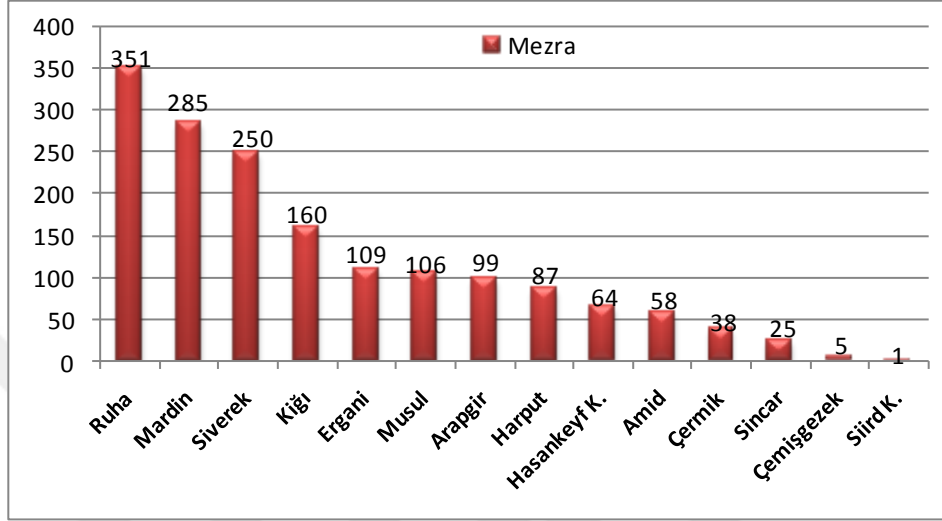
Grafik 6: 1518-1523 Tahrir Dönemi Diyarbekir Eyaleti'ndeki Mezra'a Sayılarının Sancaklara Göre Dağılımı

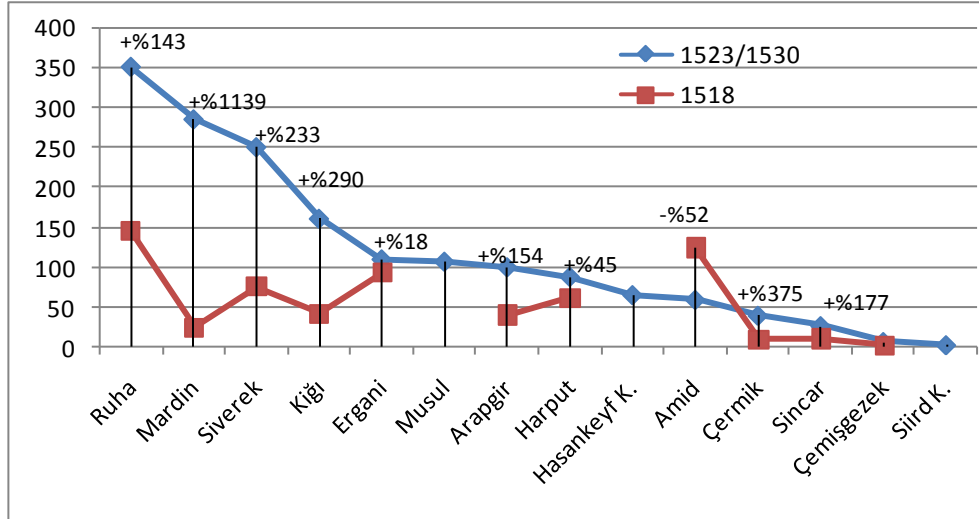
1523-1540 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde mezra'a sayısının ciddi ölçüde arttığını tespit etmekteyiz. Tespitlerimiz ölçüsünde eyalet bazında 1638 adet mezra'a bulunmakta idi. Böylece bir önceki döneme nazaran %144 oranında artış gerçekleşmiştir diyebiliriz. Bu tahrir döneminde mevcut sancaklar arasında mezra'a sayısındaki artışın en hızlı olduğu sancak %1139 oran ile Mardin Sancağı'dır. Eyalet içerisinde mezra'aların en fazla olduğu sancak ise yine Ruha Sancağı'dır. Ruha ve Mardin'i sırasıyla Siverek, Kiğı ve Ergani sancakları izlemektedir (Grafik 7). Mezra'a miktarı açısından Ruha Sancağı'nda %143, Siverek Sancağı'nda %233, Kiğı Sancağı'nda %290, Ergani Sancağı'nda %18 Harput Sancağı'nda ise %45 artış meydana gelirken Amid Sancağı'nda %52 civarında düşüş gerçekleşmiştir. Arapgir Sancağı'nda ise %154, Çermik Sancağı'nda %375 oranında artışın zuhur ettiği görülmektedir (Grafik 8). Diyarbekir Eyaleti'nde bu dönemde mevcut olan mezra'a dağılımları ise şu şekilde idi: Ruha Sancağı'nda 351, Mardin Sancağı'nda 285, Siverek Sancağı'nda 250, Kiğı Sancağı'nda 160, Ergani Sancağı'nda 109, Musul Sancağı'nda 106, Arapgir Sancağı'nda 99, Harput Sancağı'nda 87, Hasankeyf Kazası'nda 64, Amid

Sancağı'nda 58, Çermik Sancağı'nda 38, Sincar Sancağı'nda 25, Çemişgezek Sancağı'nda 5, Siird Kazası'nda ise 1 adet mezra'a bulunuyor idi.

Grafik 7: 1523-1540 Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nin Mezra'a Sayılarının Sancaklara Göre Dağılımı²⁴⁸

Grafik 8: Diyarbekir Eyaleti'nin 1518-1523/1523-1540 Dönemlerinde Mezra'aların Mukayesesi

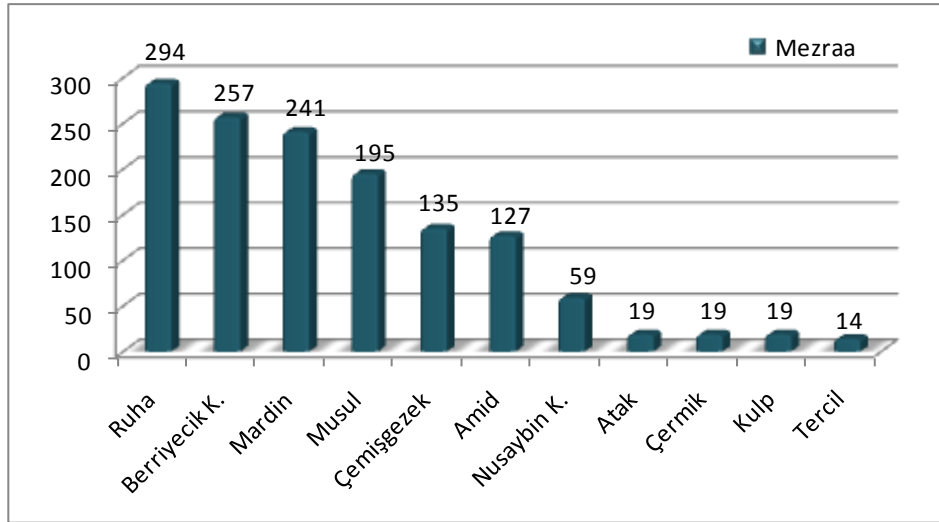

²⁴⁸ Bu döneme ait Amid Sancağı'ndaki mezra'a sayıları BOA, TD 134 no'lu icmâl defterden, diğer sancaklardaki veriler ise BOA TD 998 no'lu defterden istifade edilerek saptanmıştır.

Grafik 8’de görüldüğü üzere Amid Sancağı’nın mezra’a sayısındaki düşüşü dikkate almazsak, eyalet genelinde kayda değer oranda mezra’a miktarının arttığını ifade edebiliriz.

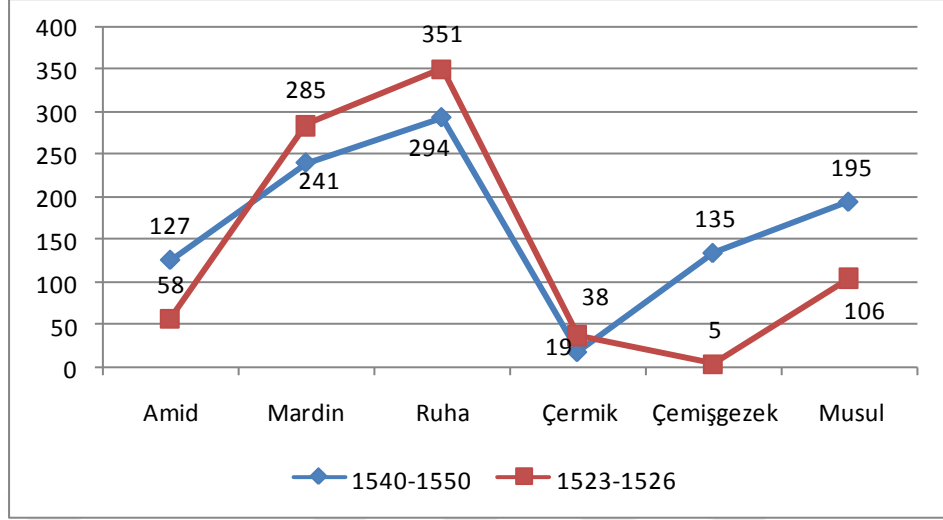
1540 döneminde ise 9 sancak ve 2 kaza’ya istinaden eyalet genelinde toplam 1379 adet mezra’a bulunmakta idi. Ancak hemen şunu belirtmeliyiz ki, burada 11 sancak ve kazaya ait verilerin olması bu dönemde eyaletin verilerine ulaşamadığımız diğer sancaklarında mezra’aların olmadığı anlamına gelmemelidir. Bu dönemde Ruha Sancağı sahip olduğu 294 mezra’a ile ilk sırada yerini muhafaza etmektedir. İkinci sırada 257 mezra’a ile Berriyecik Kazası yer alırken,241 adet mezra’a ile Mardin Sancağı üçüncü sırada gelmektedir. Tercil Sancağı ise mezra’a sayısı bakımından sonuncudur. Bu dönemde Musul Sancağı’nda 195, Çemişgezek Sancağı’nda 135, Amid Sancağı’nda 127, Nusaybin Kazası’nda 59, Atak Sancağı’nda 19, Çermik Sancağı’nda 19, Kulb Sancağı’nda 19 ve Tercil Sancağı’nda 14 adet mezra’a bulunmakta idi(Grafik 9). Bu dönemdeki mezra’a sayılarını bir önceki dönem ile mukayese ettiğimizde Amid, Çemişgezek, Musul sancaklarının mezra’a miktarlarında artış gözlenirken Mardin, Ruha, Çermik sancakları’nda ise azalmanın olduğu görülür(Grafik 10).

Grafik 9: 1540 Dönemi Diyarbekir Eyaleti’ndeki Mezra’a Dağılımları²⁴⁹

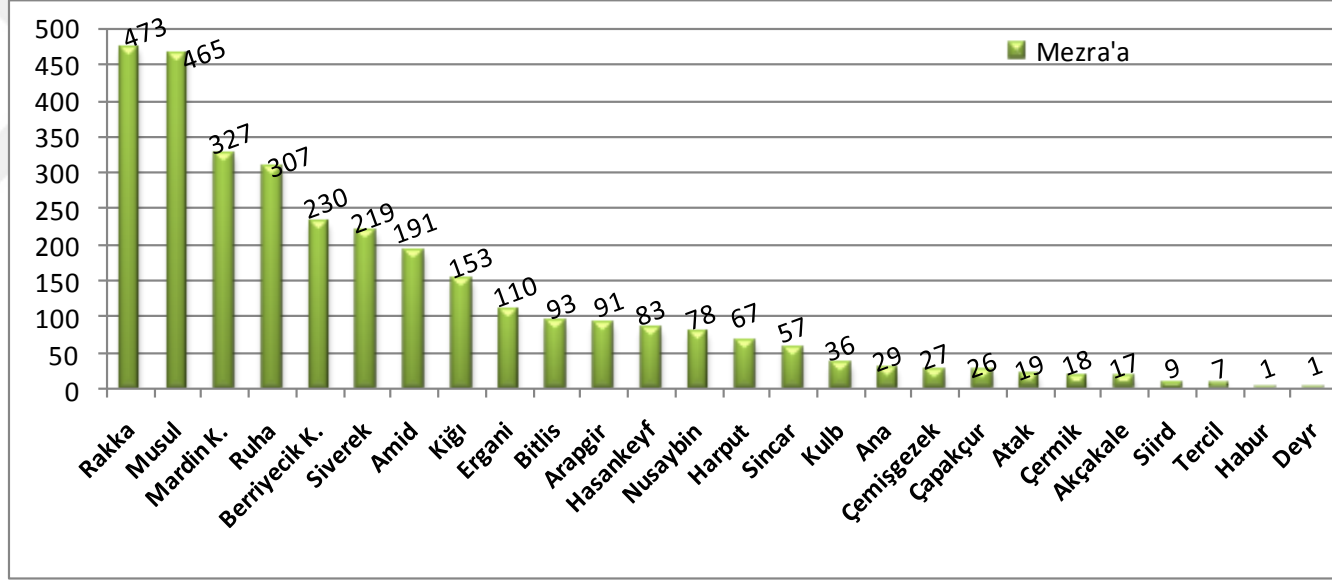
²⁴⁹ Bu döneme ait verilerden bkz. Amid, Mardin ve Kulb Sancakları ile Berriyecik ve Nusaybin Kazaları için BOA, TD 200; Ruha ve Çermik Sancakları için BOA, MAD 351; Atak ve Tercil Sancağı için BOA, TD 208; Musul Sancağı için BOA, TD 195; Çemişgezek Sancağı’na ait veriler için bkz. Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı, s.93-95.

Grafik 10: Diyarbekir Eyaleti'nin 1523-1540 İle 1540 TahrirDönemlerinde Mezra'aların Mukayesesi

Mezraa'a sayılarındaki artma ve azalmaların zuhur etmesi o yörede nüfus bakımından bir hareketlilik yaşandığını göstermektedir. Dolayısıyla mezra'a sayısındaki artış, yeni tarım alanlarının kullanıma açılması anlamına da geldiği için iktisadi açıdan gelir artışlarına da sebebiyet vermiştir. Yukarıdaki grafikte de görüldüğü üzere Çemişgezek, Musul ve Amid Sancakları'nda mezra'a artışının yaşanması, buralarda yeni zirai sahaların kullanımda olduğunu göstermektedir.

Grafik 11: 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Mezra'aların Sancaklara Göre Dağılımı²⁵⁰

²⁵⁰ TKGM, *TTD 155*, s.1-370. [Amid Sancağı]; TKGA, *TTD 151*, [Ruha Sancağı, s. 5-194; Siverek Sancağı, s. 199-337; Rakka Sancağı, s.339-385]; TKGM, *TTD 332*, [Çemişgezek Sancağı, s. 70b/85b; TKGM, *TTD 106*, [Harput Sancağı, s.67-209; Ergani Sancağı, s.212-328; Çermik Sancağı, s.329-402]; TKGM, *TT 126*, [Kiğı Sancağı, s.5-91]; TKGM, *TTD 127*, [Arapgir Sancağı, s.10-86]; TKGM, *TTD 97*, [Kulb, Tercil, Atak, Hasankeyf, Siird, Nusaybin, Akçakale, Sincar, Habur ve Deyr-Ana Sancakları]; TKGM, *TTD 188*, [Çapakçur Sancağı, s.2-73], BOA, *TD 413*, s.2-213, [Bitlis Sancağı]; BOA, *TD 308*, s.1-192, [Musul Sancağı];TKGM, *TTD 117*, [Mardin Kazası, s.1a-298b; Berriyecik Kazası, s.300a-398b].

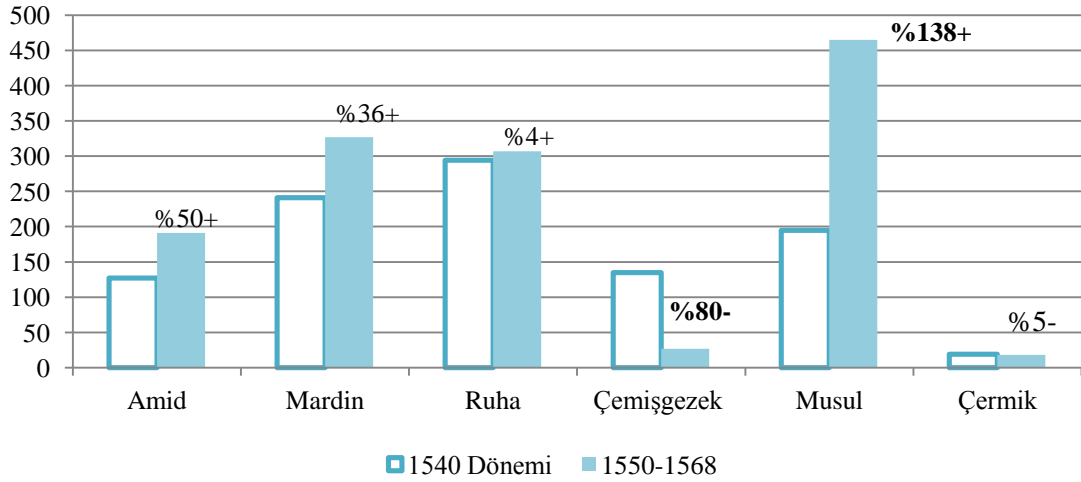
1550-1568 döneminde tespitlerimize göre eyalet dâhilinde 3134 mezra'anın olduğu saptanmıştır. Bu dönem için dikkat çeken nokta 30 adet karyesi bulunan Rakka Sancağı'nın 473 adet mezra'asının olmasıdır. Bu durumun nedeni olarak, bazı konar-göçer aşiretlerin Rakka'da meskun olmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Zira mezra'aların önemli bir kısmının "*hâric ez defter*"²⁵¹ olarak kaydedilmesi bu mezra'aların dışarıdan gelen reaya tarafından tasarruf edildiğini açıkça göstermektedir.

Rakka Sancağı'ndan sonra ikinci sırada olan Musul Sancağı'nda bir önceki döneme nazaran % 138 oranında artış zuhur etmiştir. Mardin Kazası, bu dönemde % 35 mezra'a artışı ile üçüncü, Ruha Sancağı da % 4 oranındaki artış ile dördüncü sıradadır. Diyarbakir Eyaleti'nde bu dönemde mevcut olan mezra'a sayılarının dağılımları ise şu şekildedir: Musul Sancağı'nda 465, Mardin Kazası'nda 327, Ruha Sancağı'nda 307, Berriyecik Kazası'nda 230, Siverek Sancağı'nda 219, Amid Sancağı'nda 191, Kiğı Sancağı'nda 153, Ergani Sancağı'nda 110, Bitlis Sancağı'nda 93, Arapgir Sancağı'nda 91, Hasankeyf Sancağı'nda 83, Nusaybin Sancağı'nda 78, Harput Sancağı'nda 67, Sincar Sancağı'nda 57, Kulb Sancağı'nda 36, Ana Sancağı'nda 29, Çemişgezek Sancağı'nda 27, Çapakçur Sancağı'nda 26, Atak Sancağı'nda 19, Çermik Sancağı'nda 18, Akçakale Sancağı'nda 17, Siird Sancağı'nda 9, Tercil Sancağı'nda 7, Habur Sancağı'nda 1, Deyr Sancağı'nda 1'dir (Grafik 11). Nitekim bu verilerden hareketle 1550-1568 dönemi için eyalet genelinde mezra'a sayısında ciddi bir artışın gerçekleştiği söylenebilir. Mezra'aların umumiyetle Rakka-Ruha-Siverek-Amid-Musul gibi oldukça düz arazi özelliklerine sahip sancaklarda yoğunluk kazanması, mevcut tarım arazilerine alternatif oluşturduğunu göstermektedir.

²⁵¹ TKGM, *TTD 151*, s. 379b/384b. Yeni arazi tahriri yapılırken eski tahrirde kıyasla fazla çıkan ya da herhangi bir nedenle eski tahrirde kaydedilmemiş olan nüfus ve araziye "*hâric ez-defter*" denilmektedir. Hâric reaya da hâric ez-defter sayılmakta idi. Mehmet Ali Ünal, "*Hâric ez-defter*" ve "*Hâric Re'âyâ*", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.299. Tımar arazisine hariçten gelen reaya, bu türden bir araziye tasarruf ederse sipahiye dönüm resmi ödemekteydi. Bu nevi hâric reaya genellikle göçebelere aitti. Bkz. Halil İnalçık, "*Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu*", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1996, s.47. Hariç Raiyyet hakkında detaylı bilgi için bkz. Oktay Özel, "*XV ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Hariç Raiyyet*", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.43, İstanbul 1986, s.159-171.

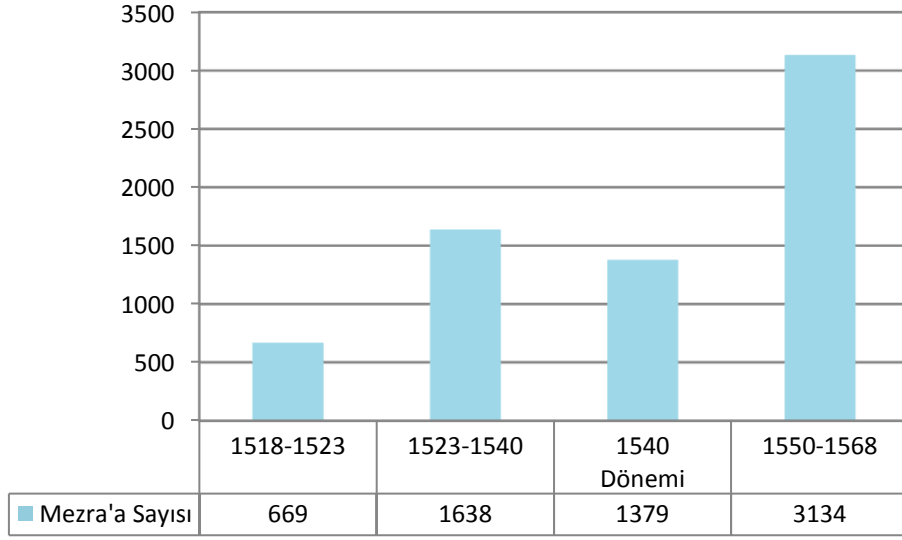
1540 tahrir dönemi ile 1550-1568 dönemlerine istinâden tüm sancaklar için mezra'a durumunu mukayese imkânına sahip olamasak da her iki dönem bazında Amid, Mardin, Ruha, Çemişgezek, Musul, Çermiksancaklarının mezra'a miktarlarını mukayese edebilme imkânına sahip bulunmaktayız. Söz konusu iki dönem arasında mezra'a miktarında en yüksek artış kaydeden sancağın Musul Sancağı olduğu ifade edilebilir. Çemişgezek Sancağı'ndaki mezra'a sayısında önemli ölçüde azalma tespit edilmektedir(Grafik 12).

Grafik 12: 1540 Dönemi ile 1550-1568 Döneminde Mevcut Sancaklara Ait Mezra'aların Mukayesesi

1518-1568 dönemi için Diyarbekir Eyaleti'ndeki sancakların mevcut mezra'a sayısının en yüksek olduğu dönem 1550-1568 dönemi olmuştur. Nitekim bu dönemde meydana gelen hızlı nüfus artışı, reaya'yı rezerv özelliğine sahip yeni tarımsal alan arayışına itmiştir. Zira bu son dönemde mezra'aların büyük bir bölümünün köylere ait olarak gösterilmesi bunu teyit etmektedir(Grafik 13).

Grafik 13: 1518-1568 Arası Dönemlerde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Toplam Mezra'a Sayısı

3.NÜFUS

3.1.Şehir Nüfusu

Köy yerleşmelerinde nüfus hususunda herhangi bir kıstas şartı bulunmazken şehir yerleşmeleri için 400 nefer barındırması gerektiği bilinmektedir²⁵². Güneydoğu ve Doğu Anadolu'nun sosyal ve kültürel yapısı göz önüne alınarak hane birimini 5 kişi kabul ettiğimizde²⁵³ şehirli nefer sayısının bir hayli yüksek olacağı aşikârdır. Diyarbakir Eyaleti'ndeki şehirlerin toplam haneyekünlerine genel olarak baktığımızda 1518-1568 dönemi boyunca 1540 tahrir dönemi dışında sürekli artış gerçekleşmiştir diyebiliriz. Zira 1540 dönemindeki verilere göre değerlendirmede bulunursak bir önceki döneme nazaran 2234 hanelik bir azalmanın olduğu görülmektedir. Nitekim 1540 yılına ait diğer sancak verilerine şu an için ulaşma imkânımız olmadığından sadece bu değerlendirmeyi yapabilmekteyiz. 1550-1568 döneminde eyalet geneli şehirli hane miktarında ciddi bir artış gerçekleştiği söylenebilir. 1550-1568 tahrir dönemine ilişkin dikkatimizi çeken diğer bir husus ise Yahudi cemaatinin hane sayısındaki artıştır(Tablo 9-10). Dönemler bazında mücerred sayısındaki umumi değişim oranı ise 1518-1523/1523-1540 döneminde +%164, 1523-1540 ile 1540 tahrir döneminde -%13, 1540 ile 1550-1568 arasında +%99, 1518-1568 arasında +%358, 1523-1568 dönemi arasında +%73 olduğu tespit edilmektedir(Tablo11).

²⁵² Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kent ve Kentliler*, s. 12

²⁵³ Hane deyiminin kaç kişiden oluştuğuna dair çeşitli metodolojik yaklaşımlar mevcuttur: Ö. Lûtfi Barkan kendisinden sonra pek çok araştırmacının da uyguladığı, hane birimini 5 katsayısı ile çarpma kuralını tatbik etmiştir. Ö. Lûtfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", s.21 (dipnot 21); Nejat Göyünç de hâne'yi 5 kişi kabul etmiştir. Nejat Göyünç, *Mardin Sancağı*, s.86; M. A. Cook, hâne sayısını 4,5, nefer sayısını da 3 ile çarpma suretiyle sonuca ulaşmaya çalışmıştır. M. A. Cook, *Population Pressure In Rural Anatolia 1450-1600*, Oxford University Press, London 1972, s.85; Ronald C. Jennings nefer sayısını 3 ve 3,5 ile çarpma metodunu tatbik etmiştir. Ronald C. Jennings, "Urban Population in Anatolia in The Sixteenth Century: A Study Of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, And Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, VII(1976), s. 51. Halil İnalçık, hane birimini 9 kişi olarak kabul etmektedir. Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, S. 60 (II. Baskı), Ankara 1995, s.637; Mehmet Ali Ünal ise günümüzde dahi 7-8 çocuklu ailelerin çoğunlukta olduğu Doğu Anadolu'da XVI. ve XVII. yüzyıllarda da aynı durumun söz konusu olabileceğine istinaden hâne birimini 7 kişi kabul etmiştir. Mehmet Ali Ünal, *Harput Sancağı*, s.63. Behset Karaca da hane birimini 7 kişi olarak kabul etmiştir. Behset Karaca, "1518 (H.924) Tarihli Tahrir Defterine Göre Kiği Sancağı", s. 141.

Tablo 9: 1518-1568 Yılları Arasında Diyarbekir Eyaleti'ndeki Şehirli Hane ve Mücerredlerin Dağılımı²⁵⁴

	1518-1523				1523-1540				1540 Dönemi				1550-1568 TAHRİRİ											
	İSLAM		ERAMİNE		YAHUDİ		İSLAM		ERAMİNE		YAHUDİ		İSLAM		ERAMİNE		YAHUDİ							
	H	M	H	M	H	M	H	M	H	M	H	M	H	M	H	M	H	M	H	M	H	M		
SANCAKLAR																								
AMİD	1274	111	1065	127	28	3	-	-	-	-	-	-	1337	351	2022	485	27	11	2524	219	2793	347	59	11
MARDİN	618	94	796	156	92	20	775*	233	1273	502	131	103	966	308	1393	803	121	59	736	335	2635	44	198	6
SİNCAR	214	41	-	-	50	7	279	111	-	-	81	-	-	-	-	-	-	-	573	414	12	-	86	-
BERRİYECİK	15	5	107	39	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
RUHA	782	75	300	42	-	-	988	182	334	89	-	-	-	-	-	-	-	-	1704	705	866	221	-	-
SİVEREK	76	17	130	30	-	-	82	14	254	3	-	-	-	-	-	-	-	-	152	61	327	45	-	-
ÇERMİK	121	19	88	55	-	-	146	23	135	27	-	-	311	45	277	-	-	-	426	200	337	51	-	-
ERGANİ	127	19	111	21	-	-	104	26	133	49	-	-	-	-	-	-	-	-	136	57	316	60	-	-
HARPUT	425	50	320	47	-	-	463	88	495	165	-	-	-	-	-	-	-	-	717	128	845	275	-	-
ARAPGİR	144	50	112	42	-	-	121	124	188	153	-	-	-	-	-	-	-	-	344	55	681	-	-	-
KİĞİ	22	-	58	-	-	-	50	21	239	49	-	-	-	-	-	-	-	-	76	28	308	112	-	-
ÇEMİŞGEZEK	50	5	200	80	-	-	94	16	235	68	-	-	227	35	344	150	-	-	225	77	319	100	-	-
HASANKEYF	-	-	-	-	-	-	494	178	807	262	-	-	-	-	-	-	-	-	694	96	1006	161	-	-
SİİRD	-	-	-	-	-	-	406	58	217	74	14	4	-	-	-	-	-	-	978	203	563	125	31	4
KULB	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ATAK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	3	287	77	-	-
TERCİL	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	171	58	-	-
NUSAYBİN	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	362	57	165	83	-	-	381	113	169	62	9	1
AKÇAKALE	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
RAKKA	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	81	14	-	-	-	-
ÇAPAKÇUR	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
DEYR ve RAHBE	-	-	-	-	-	-	971	151	-	-	41	-	-	-	-	-	-	-	688	140	-	-	35	-
MUSUL	-	-	-	-	-	-	1328	129	521	61	31	4	1446	270	676	-	82	-	1683	167	692	-	105	-
BİTLİS	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	283	74	1080	-	44	-
ANA	-	-	-	-	-	-	505	84	-	-	55	-	-	-	-	-	-	-	1262	407	-	-	101	32
HABUR	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
TOPLAM	3868	486	3287	639	170	30	6806	1438	4831	1502	353	111	4649	1066	4877	1521	230	70	13668	3496	13407	1738	668	54

* Nejat Göyünç bu dönemdeki Mardin şehirli hane ve mücerred sayıları ile ilgili olarak farklı rakamlar vermiştir. Müslüman Hane:753-Mücerred:344; Hıristiyan Hane:1140-Mücerred:399. Nejat Göyünç, *Mardin Sancağı*, s.83. Çalışmada tespit edilen değerler için bkz. BOA, *TD 998*, s.7.

²⁵⁴ H: Hane M: Mücerred

Tablo 10: 1518-1568 Yılları Arasında Diyarbekir Eyaletindeki Şehirli Hane ve Mücerred Sayıları

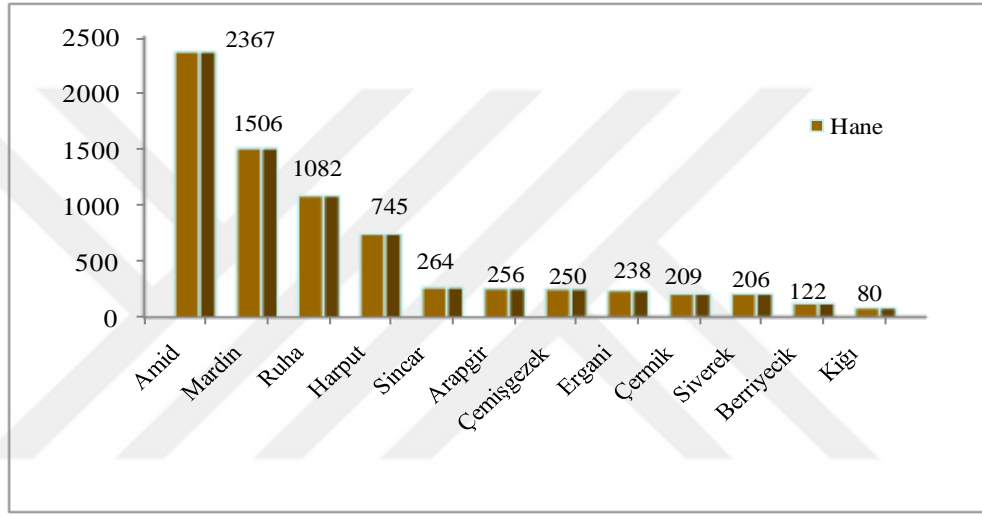
	1518-1523	1523-1540	1540	1550-1568
Müslim H.	3868	6806	4649	13668
Eramine H.	3287	4831	4877	13407
Yahudi H.	170	353	230	668
TOPLAM	7325	11990	9756	27743
Müslim M.	486	1438	1066	3496
G.Müslim M.	669	1613	1591	1792
Toplam	1155	3051	2657	5288

Tablo 11: 1518-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Genel Şehirli Mücerred Sayıları

	1518-1523	1523-1540	1540	1550/1568
AMİD	241		847	577
MARDİN	270	838	1170	385
SİNCAR	48	111		414
BERRİYECİK	44			
RUHA	117	271		926
SİVEREK	47	17		106
ÇERMİK	74	50	45	251
ERGANİ	40	75		117
HARPUT	97	253		403
ARAPGİR	92	277		55
KİĞİ		70		140
ÇEMİŞGEZEK	85	84	185	177
HASANKEYF		440		257
SİİRD		136		332
KULB				
ATAK				80
TERCİL				58
NUSAYBİN			140	176
AKÇAKALE				
RAKKA				14
ÇAPAKÇUR				
DEYR ve RAHBE		151		140
MUSUL		194	270	167
BİTLİS				74
ANA		84		439
HABUR				
TOPLAM	1155	3051	2657	5288
ARTIŞ/AZALMA ORANI				
1518-1523	1523-1540/1540	1540-1550/1568	1518-1568	1523-1568
+%164	-%13	+%99	+%358	+%73

1518 tahrir döneminde eyalet dahilindeki şehirli hane miktarlarına* sancaklar bazında genel olarak baktığımızda Amid Sancağı'nın ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Amid Sancağı'nı Mardin ve Ruha takip etmektedir. Bu dönemde en az şehirli haneye sahip sancak Kiğı Sancağı idi²⁵⁵. Çemişgezek ve Arapgir ile Çermik ve Siverek Sancakları'ndaki şehirli hane sayılarının birbirlerine yakın olduğu müşahade edilmektedir(Grafik 14).

Grafik 14: 1518-1523 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbî Sancakların Şehirli Hane Sayıları

1523-1540 tahrir döneminde Amid Sancağı'nın şehirli hane sayısı ile ilgili değerlendirmeyi şu an için yapamadığımızdan şehirli hane sayısı bakımından Mardin Sancağı'nın ilk sırada yer aldığını ifade etmekle yetiniyoruz. Bu dönemdeki Amid Sancağı'nın şehirli nüfusu hakkında malumatımızın bulunmamasının sebebi bu döneme ait diğer sancakların şehirlerindeki hane ve mücerred miktarlarına dair bilgi veren tahrir defterinin²⁵⁶ Amid Sancağı'na dair verilerden bahsetmemesinden kaynaklanmaktadır. Ancak bir önceki tahrir dönemiyle mukayese ettiğimizde Ergani Sancağı haricinde, eyaletin diğer sancaklarındaki şehirli hane miktarlarının artış gösterdiği dikkate alınırsa

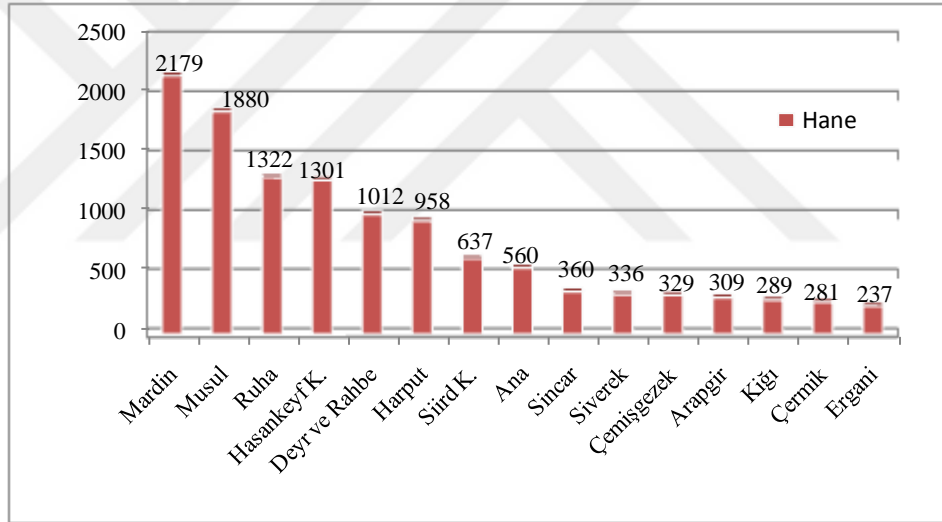
* Tüm tahrir dönemleri için hane miktarları tespitinde Müslüman Hanesi+Eramine Hanesi+Yahudi Hanesi baz alınmıştır.

²⁵⁵ Behset Karaca, bu dönemdeki Kiğı şehri ile ilgili olarak büyükçe bir köy görünümü arz ettiğini ifade etmektedir. Behset Karaca, "1518 (H.924) Tarihli Tahrir Defterine Göre Kiğı Sancağı", s. 141.

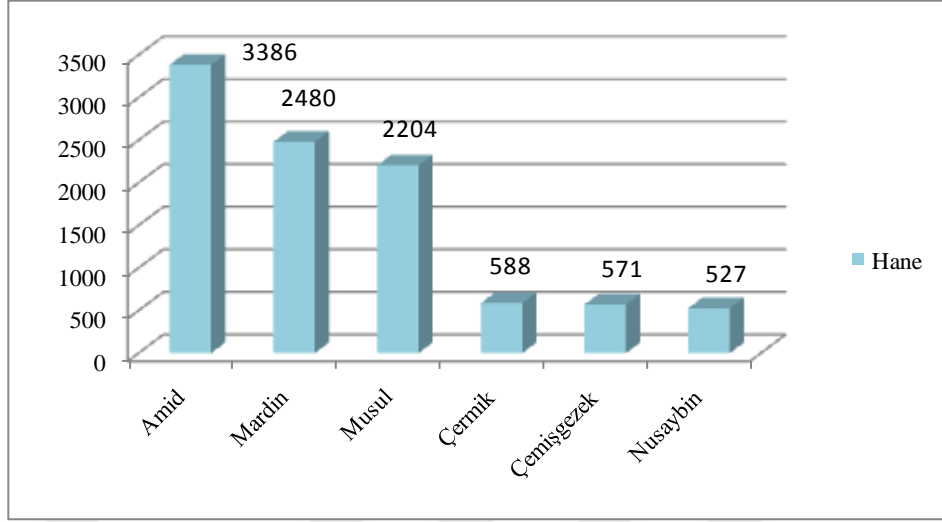
²⁵⁶ BOA, TD 998.

ve Amid Sancağı'nın aynı zamanda bir Paşa Sancağı olduğu göz önünde bulundurulursa bu sancağın şehirli hane miktarında da aynı artışın gerçekleştiği tahmin edilebilir. Mardin Sancağı'nı sırasıyla Musul ve Ruha Sancakları takip etmektedir. Bu ikinci tahrir döneminde bir kaza statüsünde olan Hasankeyf'in, 1518 tahrir döneminde sıralamada 4. olan Harput Sancağı'nın önünde yer alması, yine Siird Kazası'nın da Ana ve Sincar gibi sancaklar'ın önünde yer alması dikkate değer bir durum olarak ifade edilebilir. Bu dönem Kiğı Sancağı'nda da ciddi anlamda genel hane artışının olduğu tespit edilmektedir. Çermik ile Ergani sancakları ise şehirli genel hane sayısı bakımından son sıralarda bulunmaktadır(Grafik 15).

Grafik 15: 1523-1540 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbî Sancakların ŞehirliHane Sayıları

Grafik 16: 1540 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbî Sancakların ŞehirliHane Sayıları

1540 tahrir döneminde Amid Sancağı'nın şehirli hane miktarı, bu dönemdeki Mardin²⁵⁷ ve Musul Sancakları'ndaki hane miktarlarından oldukça fazla idi. 1540 yılı için Ruha Sancağı'nın köylü hane miktarlarını tespit edebilme imkanına sahip olmamıza rağmen şehirli hane miktarları için aynı şeyi söyleyememekteyiz. Zira bu dönemin Ruha Sancağı'na ait defterde* şehirli hane verileri bulunmamaktadır. Nusaybin'in bu dönemde kaza olduğu dikkate alınırsa sancak statüsünde bulunan Çemişgezek ve Çermik Sancakları'nın hane miktarlarına yakın olması, eyalet genelindeki demografik gelişme açısından önemli bir durum addedilebilir(Grafik 16).

1550-1568 döneminde ise genel hane miktarı bakımından ilk sırada yer alan Amid Sancağı'nı Mardin Kazası takip etmektedir. Ruha Sancağı ise üçüncü sırada yer almaktadır. Daha önceki dönemlerde kaza statüsünde bulunan Hasankeyf ile Siird şehirli hane miktarında hızlı bir artış göstererek Harput Sancağı'nın önüne geçmişlerdir. Bu dönemin en az şehirli hane miktarına sahip birimleri ise Rakka Sancağı ile Tercil Sancağı idi(Tablo 12). Tercil Sancağı'ndaki mevcut 171 hanenin tamamının eramine milletine ait olması dikkat çeken noktadır. Tercil Sancağı'nın önünde yer alan Atak

²⁵⁷ Nejat Göyünç, mezkur dönemde Mardin Sancağı'na Nusaybin Kazası'nın dahil olmadığını ifade etmektedir. Bkz. Nejat Göyünç, Mardin Sancağı, s.43. Biz de Nusaybin Kazası'nın 1567 yılında müstakil sancak hüviyetine kavuşacak olmasından dolayı bu kazayı Mardin Sancağı'ndan ayrı değerlendirmeye tâbî tutmayı uygun gördük.

* BOA, MAD 351.

Sancağı'nın ise sadece 5 hanesi Müslümanlara ait iken,287 hane Eramine milletine ait bulunmaktaydı.

Tablo 12:1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Şehirli HaneDağılımları*

	<i>SANCAKLAR</i>	<i>HANE</i>
1	AMİD	5376
2	MARDİN K.	3569
3	RUHA	2570
4	MUSUL	2480
5	HASANKEYF	1700
6	SİİRD	1572
7	HARPUT	1562
8	BİTLİS	1407
9	ANA	1363
10	ARAPGİR	1025
11	ÇERMİK	763
12	DEYR VE RAHBE	723
13	SİNCAR	671
14	NUSAYBİN	559
15	ÇEMİŞGEZEK	544
16	SİVEREK	479
17	ERGANİ	452
18	KİĞİ	384
19	ATAK	292
20	TERCİL	171
21	RAKKA	81

* Bu tabloda Kulb, Akçakale, Çapakçur ve Habur Sancakları'nın şehirli hanelerine ait veriler, söz konusu sancakların tahrir defterlerinde (bkz. Kulb, Akçakale ve Habur Sancakları için TKGM, *TTD 97*; Çapakçur Sancağı için TKGM, *TTD 188*, Berriyecik Kazası için TKGM, *TTD 117*) yer almamaktadır.

Diyarbakir Eyaleti'nintahrir dönemleri arasındaki şehirli genel hane miktarlarının değişim oranlarına dair değerlendirmede bulunmadan evvel, eyalet içerisindeki sancakların mevcut veriler ışığında geçirdikleri yüzdelik değişimler üzerinde durmanın yerinde olacağını düşünüyoruz.

1518-1523 ile 1523-1540 döneminde Kiğı Sancağı'nda ciddi oranda hane artışı gerçekleşmiştir. Kiğı Sancağı'nı takip eden Siverek ve Mardin sancakları da hane artış oranının yüksek olduğu diğer bölgeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer sancaklardan farklı olarak Ergani Sancağı'nın hane miktarında %1 azalmanın olduğu müşahede edilmektedir. 1523-1540 ile 1540 tahrir döneminde ise, mevcut verilere göre Çermik Sancağı'nda hane artış oranının (%109) en yüksek olduğu görülmektedir. Çermik Sancağı'ndan sonra hane artış oranının yüksek olduğu sancak ise Çemişgezek idi. Mezkur sancakta ise bu oran %74 idi. 1540 ile 1550-1568 tahrir dönemine bakacak olursak bu dönemde hane artış oranının en yüksek olduğu idari birim Amid Sancağı (%59) idi. Amid Sancağı'ndan sonra %44 ile Mardin Kazası ikinci sırada gelirken üçüncü sırada yer alan Çermik Sancağı'nda ise bu oran %30'dur. Çemişgezek Sancağı'nın bu dönemdeki hane miktarında bir önceki döneme nazaran %5 oranında azalmanın olduğu görülmektedir. 1518-1568 arası dönemde ise Kiğı Sancağı, hane artış oranının en yüksek olduğu (%380) sancak olarak karşımıza çıkmaktadır. %300 artış ile Arapgir Sancağı, ikinci sırada; Çermik Sancağı ise %265'lik oran ile üçüncü sırada yer almaktadır. Eyaletin Paşa Sancağı statüsünde olan Amid Sancağı'nın ise, sekizinci sırada yer aldığı görülmektedir(Tablo 13).

Eyalet genelinde ise 1518-1523 ile 1523-1540 dönemi arasında %64 artış, 1523-1540 ile 1540 tahrir dönemi arasında %19 azalma, 1540 ile 1550-1568'de %184 artış, 1523-1568 döneminde %131 artış, 1518-1568'de ise %279 artışın olduğu tespit edilmektedir(Tablo 13).

Tablo 13: 1518-1568 Dönemlerinde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Sancakların Şehirli Genel Hane Sayılarının Değişimi (%)

	<i>SANCAKLAR</i>	<i>1518-1523/1523-1540</i>	<i>1523-1540/1540</i>	<i>1540/1550-1568</i>	<i>1518-1568</i>	<i>1523-1568</i>
1	Amid	-	-	+%59	+%127 (8.)	-
2	Mardin	+% 45	+% 14	+%44	+%137 (6.)	+% 64
3	Sincar	+% 36	-	-	+%154 (4.)	+%86
4	Berriyecik	-	-	-	-	-
5	Ruha	+% 22	-	-	+%138 (5.)	+%94
6	Siverek	+% 63	-	-	+%133 (7.)	+%43
7	Çermik	+% 34	+%109	+%30	+%265 (3.)	+%172
8	Ergani	-% 1	-	-	+%90 (11.)	+%91
9	Harput	+% 29	-	-	+%110 (10.)	+%63
10	Arapgir	+% 21	-	-	+%300 (2.)	+%232
11	Kiğı	+% 261	-	-	+%380 (1.)	+%33
12	Çemişgezek	+% 32	+%74	-%5	+%118 (9.)	+%65
13	Hasankeyf	-	-	-	-	+%31
14	Siird	-	-	-	-	+%147
15	Kulb	-	-	-	-	-
16	Atak	-	-	-	-	-
17	Tercil	-	-	-	-	-
18	Nusaybin	-	-	+%6	-	-
19	Akçakale	-	-	-	-	-
20	Rakka	-	-	-	-	-
21	Çapakçur	-	-	-	-	-
22	Deyr ve Rahbe	-	-	-	-	-%29
23	Musul	-	+%17	+%13	-	+%32
24	Bitlis	-	-	-	-	-
25	Habur	-	-	-	-	-
26	Ana	-	-	-	-	+%143
	Toplam	+ % 64	-%19	+ %184	+ %279	+%131

3.1.1.Müslim Nüfus

1518 tahririne göre Diyarbekir Eyaleti'nde şehirli vergi mükellefi Müslim hane toplamı 3868'dir. Bunun eyaletteki şehirli toplam vergi hanesine nispeti ise %53'tür. 1523 tahririnde ise hane sayısı yaklaşık %76 artarak 6806 olmuş ve toplam hane'ye göre oranı da % 57'ye yükselmiştir. 1540 yılına ait olarak ulaşabildiğimiz veriler ölçüsünde* ise şehirli müslim hane oranı %48'e düşmüş vetoplam Müslim hane miktarı ise 4649olarak tespit edilmiştir.1550-1568 döneminde Müslim hane oranı %49, hane sayısı ise 13668 olarak görülmektedir(Grafik 17). Bu dönemde yeni sancak itibar edilen birimlerin ortaya çıkması Müslim hane oranının da artışına sebep olmuştur diyebiliriz. Müslim mücerred²⁵⁸ oranları ise 1518'de %42, 1523'te %47, 1540'ta %40, 1550-1568'de %66idi. Nitekim 1550-1568 dönemi, Müslim mücerred sayısının en fazla olduğu periyot idi(Tablo 14).

Tablo 14: Diyarbekir Eyaleti'nde Dönemlere Göre Şehirli Müslim Hane ile Mücerredlerin Oran ve Sayıları

H / M**	1518	1523	1540	1550-1568
Müslim H. Oranı	%53	%57	%48	%49
Müslim H.	3868	6806	4649	13668
Gayrimüslim H***.	3457	5184	5107	14075
Toplam	7325	11990	9756	27743
Müslim M. Oranı	%42	%47	%40	%66
Müslim M.	486	1438	1066	3496
Gayrimüslim M.	669	1613	1591	1792
Toplam	1155	3051	2657	5288

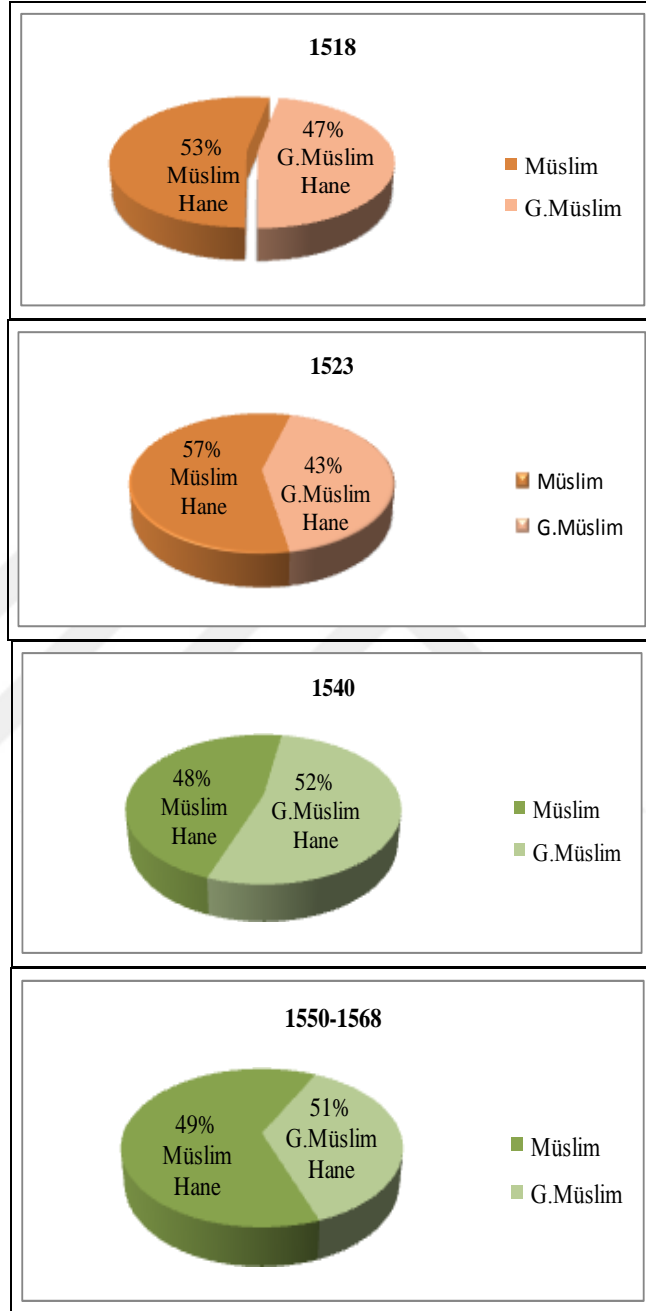
* 1540 yılında Diyarbekir Eyaleti genelinde yeni bir tahririn uygulandığı bilinmekle beraber bu dönem ile ilgili sancakların önemli bir kısmına ait tahrir defterlerine tüm çabalarımıza rağmen ulaşmak mümkün olmamıştır. Zira bu durum bazı sancakların ayrı tahrir edilmesi ve bunların başka bir defter şeklinde düzenlenmesi ile ilgili olmalıdır.

²⁵⁸ Mücerred, vergi mükellefi olan bekâr erkek'tir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, "Mücerred", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.493.

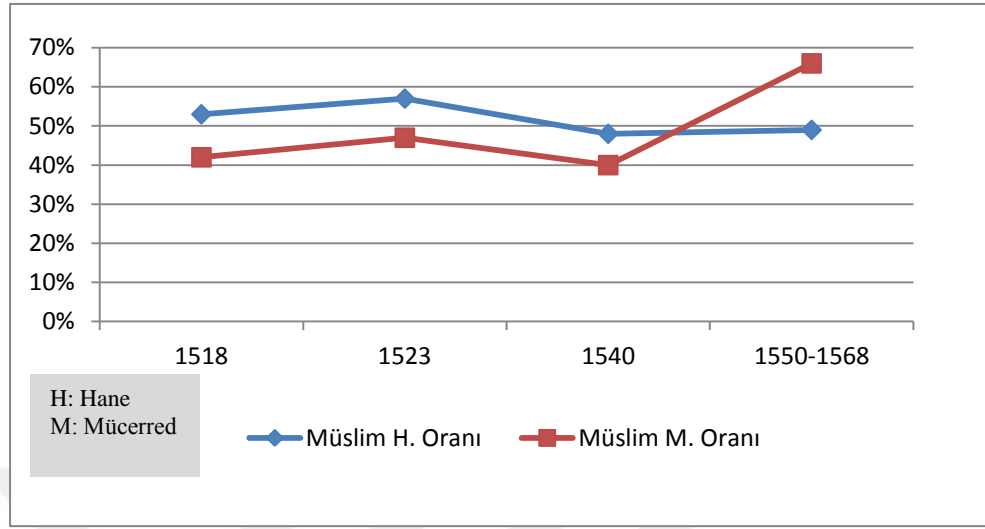
** H: Hane, M:Mücerred

*** Eramine ve Yahudi haneleri.

Grafik 17:1518-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Şehirli Vergi Mükellefi Müslim Hane Oranlarının Dağılımı

Grafik 18: 1518-1568 Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde Şehirli Müslim Hane ve Mücerred Oranlarının Dönemlere Göre Değişimi

Grafik 18'de görüldüğü üzere 1540 döneminde %40 olan şehirli Müslim mücerred oranının 1550-1568 döneminde ise %66'ya çıktığı, fakat aynı süreç içerisinde Müslim hane oranının ise %48'den ancak %49'a ulaşabildiği müşahede edilmektedir. Dolayısıyla mücerred sayısındaki artış oranının, hane sayısındaki artış oranına göre daha fazla olduğu ifade edilebilir. Diyarbekir Eyaleti'ndeki vergi mükellefi Müslim hane oranlarını ve sayılarını makro ölçekte değerlendirdikten sonra eyaletteki sancakların hane oran ve sayılarını dönemlere göre analiz edebiliriz:

1518 döneminde vergi mükellefi şehirli müslim hane sayısının en fazla olduğu sancak Amid Sancağı idi²⁵⁹. Amid Sancağı'ndaki şehirli Müslim hane, eyalet genelindeki toplam şehirli Müslim hanelerinin %33'ünü oluşturmaktaydı. Amid Sancağı'ndan sonra ikinci sırada yer alan Ruha Sancağı'ndaki şehirli Müslim hane ise, eyalet genelindeki şehirli müslim hanelerinin % 20'sini oluşturmaktaydı. 1518 tahrir

²⁵⁹ Amid Sancağı'nın 1518 tahririne göre şehirli Müslüman hane miktarı ile ilgili olarak rahmetli Nejat Göyünç hocanın tespitleri ile Amid Sancağı üzerinde yaptığı çalışmaları ile bilinen Mehdi İlhan hocanın sayısal tespitleri arasında farklılıkların olduğu müşahede edilmiştir. Nitekim Nejat Göyünç'e göre bu dönem şehirli İslam hane 1220, şehirli İslam mücerred 170'tir. Bkz. Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", s.73. Mehdi İlhan'a göre ise şehirli İslam hane 1274, şehirli İslam mücerred 111'dir. Bkz. M. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", s.57. Bu döneme ait arşiv belgeleri üzerinde yaptığımız tespitler neticesinde Amid'te 1274 şehirli İslam hane, 111 şehirli İslam mücerred tespit edilmiştir.

döneminde şehirli Müslim hane miktarı bazında üçüncü sırada bulunan Mardin Sancağı'nın şehirli Müslim haneleri, Diyarbakır Eyaleti'ndeki toplam şehirli müslim hanelerinin %16'sını teşkil etmekteydi. Harput Sancağı'ndaki şehirli Müslim hane ise eyaletteki şehirli İslam hane toplamının %11'ini, Sincar Sancağı %6'sını, Arapgir Sancağı %4'ünü, Ergani Sancağı %3'ünü, Çermik Sancağı %3'ünü, Siverek Sancağı %2'sini, Çemişgezek Sancağı %1'ini, Kiğı Sancağı %0,5'ini, Berriyecik Sancağı %0,5'ini oluşturmaktaydı. Bu dönemde Berriyecik Sancağı ise sahip olduğu 15 şehirli Müslim hane ile eyaletteki en az şehirli İslam hanesine sahip sancak idi(Grafik 19).

1523-1540 tahrir döneminde eyalet genelinde şehirli Müslim hane miktarının en fazla olduğu sancağın Musul olduğu müşahede edilmektedir. Musul Sancağı'nı sırasıyla Ruha, Deyr ve Rahbe, Mardin Sancakları izlemektedir. Bu dönemde en az şehirli Müslim hane miktarına sahip sancak ise Kiğı Sancağı idi. 1523-1540 dönemi Diyarbakır Eyaleti genelindeki şehirli Müslim hane miktarının % 20'sini Musul Sancağı, %15'ini Ruha Sancağı, %14'ünü Deyr ve Rahbe Sancağı, %11'ini Mardin Sancağı, % 7'sini Ana Sancağı, %7'sini Hasankeyf Kazası, %7'sini Harput Sancağı, %6'sını Siird Kazası, %4'ünü Sincar Sancağı, %2'sini Çermik Sancağı, %2'sini Arapgir Sancağı, %2'sini Ergani Sancağı, %1'ini Çemişgezek Sancağı, %1'ini Siverek Sancağı, %1'ini de Kiğı Sancağı'ndaki şehirli Müslim haneler teşkil etmekteydi(Grafik 20).

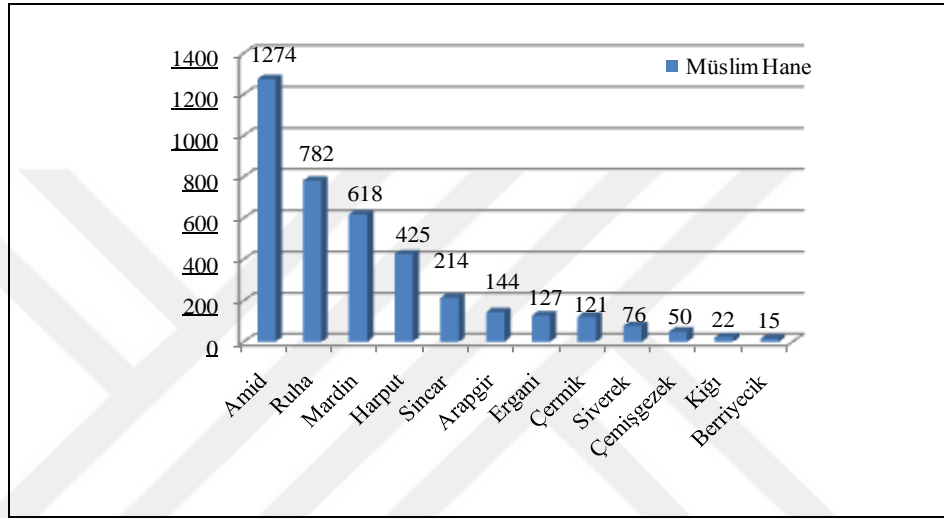
1540 döneminde şehirli vergi mükellefi hane sayısı bakımından 1446 hane ile Musul Sancağı ilk sırada yer almaktadır. Musul Sancağı'ndan sonra ise 1337 hane ile Amid Sancağı gelmektedir²⁶⁰. 1518 ve 1540 tahrirleri arasında ciddi anlamda bir savaş ya da doğal afet yaşamayan Amid şehri için Müslüman hanedeki %5 artışı doğal artış ile açıklayabiliriz²⁶¹. Nitekim aradan 20 yıl gibi uzun bir sürede İslam hanesindeki bu artış pek tabiidir. Amid Sancağı'nı sırasıyla Mardin Sancağı ve Nusaybin Kazası takip etmekte idi. Bu dönemde kaza statüsünde bulunan Nusaybin'in şehirli Müslüman hane

²⁶⁰ 1518 tahririnde olduğu gibi 1540 dönemi Amid'e ait tahrir verileri üzerinde de Nejat Göyünç ile Mehdi İlhan arasında ihtilaflar bulunmaktadır. Nejat Göyünç bu dönemdeki şehirli İslam hanesi olarak 1299, mücerred olarak da 361 rakamlarını verirken, Mehdi İlhan ise 1337 İslam hanesi olduğunu, 351 mücerred mevcut olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", s.73; M. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", s.58.

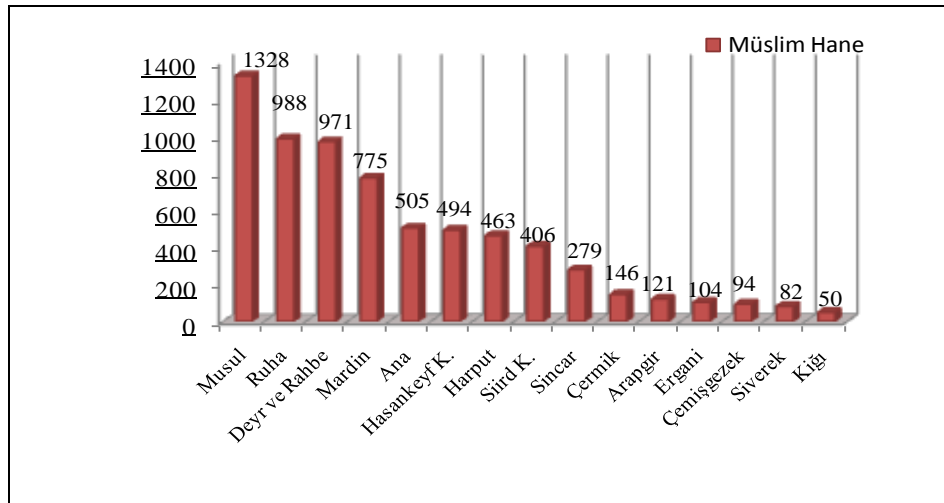
²⁶¹ M. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", s.60.

sayısı, Çermik ve Çemişgezek sancaklarının şehirli Müslüman hane sayısından fazla idi. Eyalet çapında toplam Müslüman şehirli hanelerinin %31'ini Musul Sancağı, %29'unu Amid Sancağı, %21'ini Mardin Sancağı, %8'ini Nusaybin Kazası, %7'sini Çermik Sancağı ve %5'ini de Çemişgezek Sancağı oluşturmaktaydı(Grafik 21).

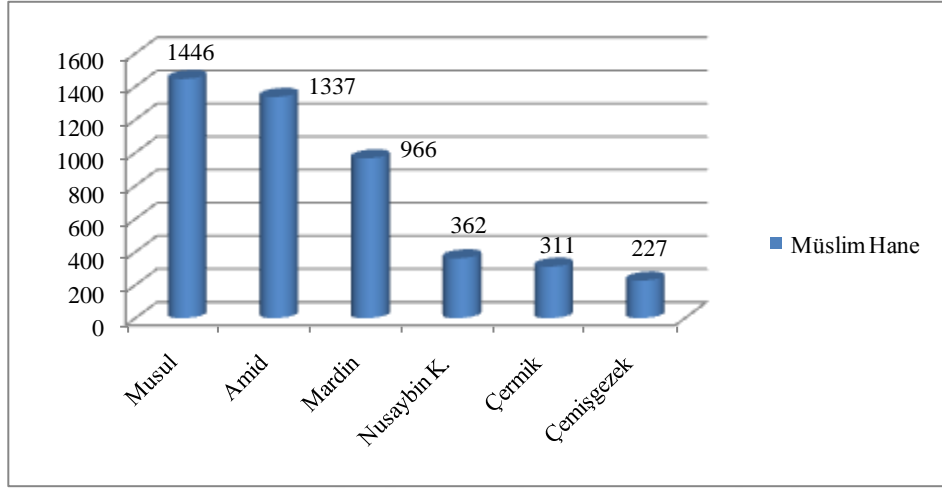
Grafik 19: 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Şehirli Müslim Hane Sayıları

Grafik 20: 1523 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Şehirli Müslim Hane Sayıları

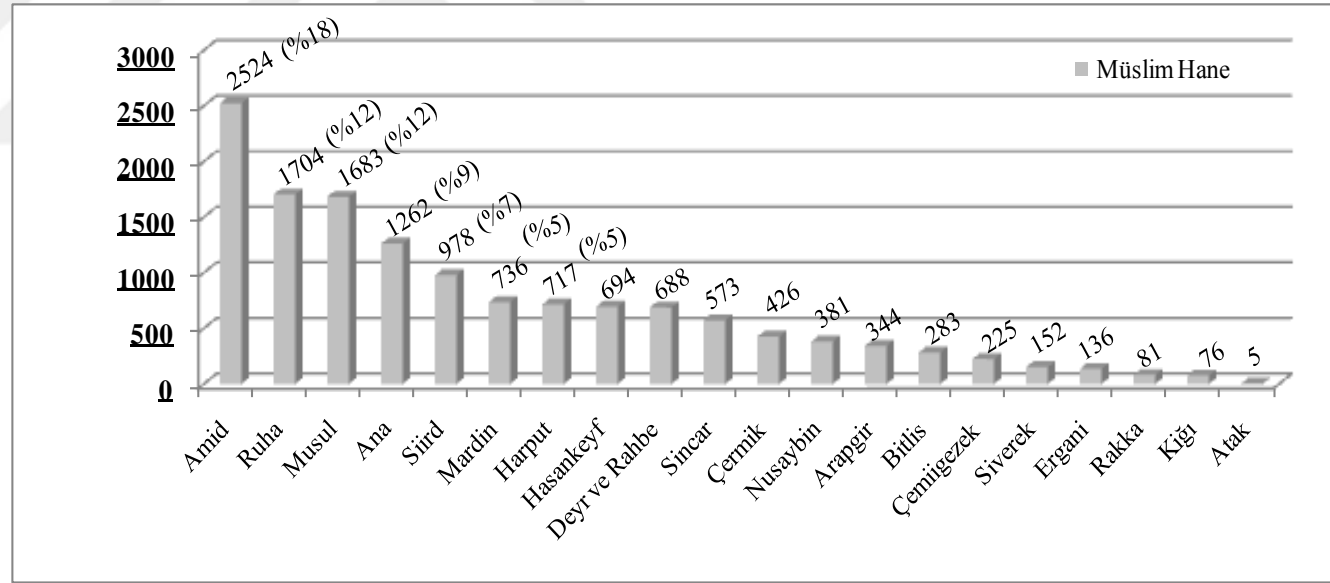

Grafik 21: 1540 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Şehirli Müslim Hane Sayıları

Şehirli vergi mükellefi Müslim hane sayısının 1550-1568 döneminde en fazla olduğu sancak Amid Sancağı idi. İkinci sırada Ruha, üçüncü sırada Musul Sancağı yer almaktaydı. Önceki dönemlerde kaza statüsünde iken bu tahrir döneminde sancak statüsü kazanan Siird, Hasankeyf ve Nusaybin Sancakları'ndan Siird Sancağı'ndaki Müslim hane sayısı, Harput Sancağı'ndan fazladır. Eyalet genelinde şehirli Müslüman hane'nin %18'ini Amid Sancağı, %12'sini Ruha Sancağı, %12'sini Musul Sancağı, %9'unu Ana Sancağı, %7'sini Siird Sancağı, %5'ini Mardin, %5'ini Harput Sancağı, %5'ini Hasankeyf Sancağı, %5'ini Deyr ve Rahbe Sancağı, %4'ünü Sincar, %3'ünü Çermik, %3'ünü Nusaybin, %3'ünü Arapgir, %2'sini Bitlis, %2'sini Çemişgezek, %1'ini Siverek Sancağı oluşturmakta idi. Atak, Kiğı ve Rakka ise Müslüman hane oranının en az olduğu sancaklar olarak karşımıza çıkmaktadır(Grafik 22).

Grafik 22: 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Şehirli Müslim Hane Sayıları

Diyarbakir Eyaleti'nin 1518-1568 yılları arasındaki mevcut vergi mükellefi şehirli müslim hane ve mücerred sayılarından hareketle (askeri zümre ve muaflar hariç)* nüfus miktarını tahmini olarak hesaplayabiliriz. Tahmini nüfusu hesaplarken [(Hane Sayısı X 5) + Mücerred Sayısı] formülünü kullanırsak karşımıza çıkan tabloya göre; 16. yüzyılda Eyaletteki nüfusun her tahrir döneminde artış gösterdiği görülmektedir. Bu artışla ilgili olarak daha önceden de ifade edildiği üzere 1540 yılındaki mevcut sancaklar haricindeki sancaklara ait tahrir defterlerinin elimize ulaşamaması nedeniyle bu döneme ait eyalet nüfusunda azalma olduğu izlenimi oluşmaktadır. Ancak diğer sancaklara ait verilerin de gün yüzüne çıkarılmasıyla beraber bu döneme ait belirsizliğin aydınlanacağı kanaatindeyiz. Hemen şunu ifade etmeliyiz ki, dönemler bazında 1540 dönemini hariç tutarsak diğer üç dönem boyunca düzenli oranda nüfus artışından söz edebiliriz. Dolayısıyla bu artışın 1540'ta da yaşanmış olabileceği ihtimalini düşünüyoruz. Diyarbakir Eyaleti'nde 1523-1540 döneminde 1518 tahrir dönemine nazaran %78 oranında nüfus artışının yaşandığı, 1540 döneminde ise bir önceki döneme göre nüfusun %32 oranında düşüş gösterdiği görülmektedir. 1540-1550/1568 tahrir döneminde ise %195'lik artışın gerçekleştiği ifade edilebilir. 1518-1568 döneminde umumi duruma baktığımızda ise bu oranın +%262 olduğu görülmektedir(Tablo 15).

Tahmini nüfusun eyalet genelindeki değişim oranlarını değerlendirdikten sonra sancakların dönemler bazındaki dağılımlarının analizini etmeninkonumuz açısından uygun olacağı kanaatindeyiz. 1518 tahrir döneminde Amid Sancağı, nüfus sayısı açısından ilk sırada bulunmakla beraber eyaletteki toplam şehirli müslim nüfusun %33'ünü, Amid Sancağı'ndan sonra ikinci sırada bulunan Ruha Sancağı %20 sini, üçüncü sıradaki Mardin Sancağı % 16'sını, dördüncü sırada yer alan Harput Sancağı %11'ini oluşturmaktaydı(Grafik 23).

* Nüfus hesaplamalarında askeri zümre ile muaf sınıfını dahil etmeyen araştırmacılardan Behset Karaca'nın uyguladığı metodu tatbik etmeyi uygun gördük. Behset Karaca, "1518 (H.924) Tarihli Tahrir Defterine Göre Kiğı Sancağı", s.141.

Tablo 15: XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde Tahmini Şehirli Müslim Nüfus ile Dönemler Bazındaki Değişim Oranları

SANCAKLAR	1518-1523	1523-1540	1540	1550-1568
AMİD	6481	-	7036	12839
MARDİN*	3184	4108	5138	4015
SİNCAR	1111	1506		3279
BERRİYECİK	80	-		-
RUHA**	3985	5122		9225
SİVEREK	397	424		821
ÇERMİK	624	753	1600	2330
ERGANİ	654	546		737
HARPUT***	2175	2403		3713
ARAPGİR	770	729		1775
KİĞİ	110	271		408
ÇEMİŞGEZEK	255	486	1170	1202
HASANKEYF		2648		3566
SİİRD		2088		5093
KULB				-
ATAK				28
TERCİL				-
NUSAYBİN			1867	2018
AKÇAKALE				-
RAKKA				419
ÇAPAKÇUR				-
DEYR ve RAHBE		5006		3580
MUSUL		6769	7500	8582
BİTLİS				1489
ANA		2609		6717
TOPLAM	19.826	35.468	24.311	71.836
ARTIŞ ORANLARI				
	1518/1523-1523/1540	1523/1540-1540	1540-1568	1518-1568
	+%78	-%32	+%195	+%262

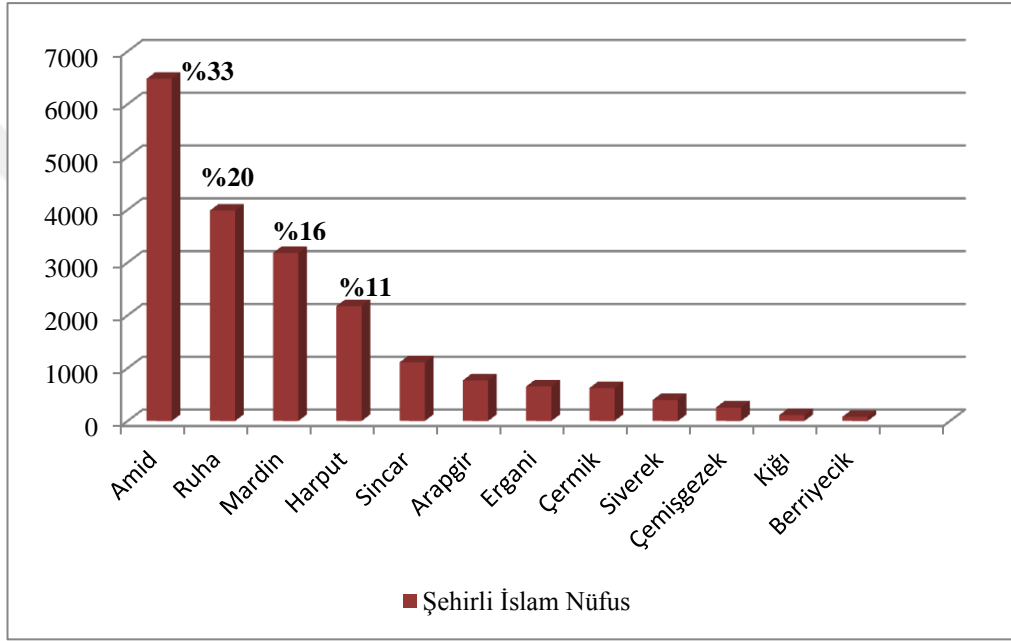
* Nejat Göyünç, Mardin Sancağı'ndaki şehirli Müslim nüfusun 1518'de: 3594, 1526'da: 4610, 1540'ta 5511 olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.86-88.

** Ahmet Nezih Turan, şehirli Müslim nüfusa askeri sınıfı da eklemiştir. Buna göre, 1518'de: 4985 kişi, 1523'te: 6482 kişi, 1566'da: 10.190 kişi olarak tespit etmiştir. Bkz. A. Nezih Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, s.56.

*** Mehmet Ali Ünal, Harput Sancağı şehirli Müslim nüfusa askeri sınıf mensuplarını da ilave etmiş ve böylece 1518'de: 3775 kişi, 1523'te: 4720 kişi; 1566'da: 7247 kişi olarak tespit etmiştir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.60.

Diyarbakir Eyaleti'nin toplam şehirli nüfusunun %6'sını Sincar, %4'ünü Arapgir, %3'ünü Ergani, %3'ünü Çermik, %2'sini Siverek, %1'ini Çemişgezek Sancakları, %1'ini de Kiğı Sancağı (%0,5) ile Berriyecik Sancağı (%0,5) oluşturmaktadı. Dolayısıyla eyaletin en az nüfusuna sahip sancakları da sırasıyla Berriyecik ile Kiğı Sancakları'nın olduğu ortaya çıkmaktadır.

Grafik 23: 1518 Tahrir Dönemine Göre Diyarbakir Eyaleti'ndeki Şehirli Müslim Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı

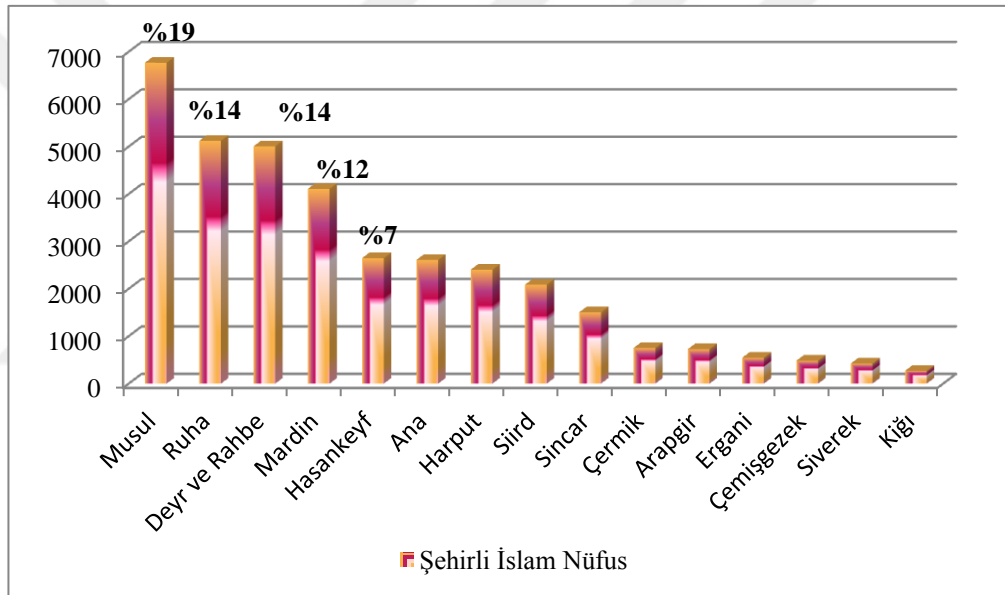

1523-1540 tahrir döneminde ise Musul Sancağı, nüfus sayısı bakımından ilk sırada olup²⁶², sahip olduğu şehirli Müslim nüfus sayısı, eyaletteki toplam müslim nüfus sayısının %19'unu teşkil ederken, ikinci sırada bulunan Ruha Sancağı ise %14'ünü, üçüncü sırada bulunan Deyr ve Rahbe Sancağı %14'ünü, dördüncü sırada bulunan Mardin Sancağı %12'sini, bu dönemde kaza statüsünde olmasına rağmen eyalet

²⁶² 1523 tahrir döneminde Amid Sancağı'nın şehir nüfusu hakkında malumat veren mufassal defter bulunmadığından şu an için Musul Sancağı'nın ilk sırada yer aldığına dair öngörülebilir bulunabilmekteyiz. Ancak şunu hemen ifade etmeliyiz ki, Amid Sancağı'nın 1518 ile 1540 tahrir dönemlerine ait şehirli Müslim nüfusunu mukayese ettiğimizde %8 oranında artışın olduğu görülür. Nitekimbu artışın ortalamasını aldığımızda ise ortaya çıkan %4 oranı, bizi Amid Sancağı'nın 1523'teki şehirli müslim nüfusunun en az yaklaşık 6740 olabileceği sonucuna götürmektedir.

genelindeki nüfus ortalamasının²⁶³ üzerinde bir sayıya sahip Hasankeyf Kazası, genel Müslim nüfusun %7'sini oluşturmakta idi (Grafik 24). Bu durum Hasankeyf Kazası'nın nüfus potansiyeli açısından önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bu dönemde Ana Sancağı, Eyalet genelindeki nüfusun %7'sini, Harput Sancağı %7'sini, Siird Kazası %6'sını, Sincar Sancağı %4'ünü, Çermik Sancağı %2'sini, Arapgir Sancağı %2'sini, Ergani Sancağı %2'sini, Çemişgezek Sancağı %1'ini, Siverek Sancağı %1'ini ve son olarak Kiğı Sancağı da %1'ini oluşturmakta idi.

Grafik 24: 1523-1540 Dönemine Göre Diyarbekir Eyaleti'ndeki Şehirli Müslim Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı

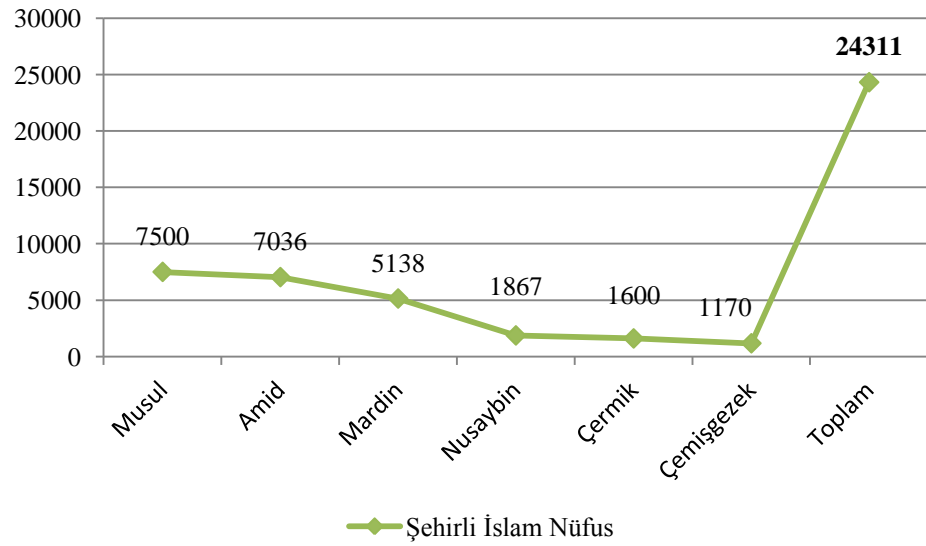
1518-1523 dönemleri arasında mevcut sancakların nüfus mukayeselerini yapma imkanına sahip bulunmaktayız. Bu durumda Kiğı Sancağı, % 146 artış ile en yüksek nüfus artış oranına sahip sancak olarak karşımıza çıkmaktadır. İkinci artış oranının en yüksek olduğu sancak ise %90 oranı ile Çemişgezek Sancağı'dır. Sincar Sancağı'nda ise %36 artış gerçekleşmiştir. Ruha ve Mardin sancakları'nda %29 artış gözlenirken, Çermik Sancağı'nda %21, Harput Sancağı'nda %10 artış gerçekleştiği müşahedelerimiz arasındadır. Bu belirttiğimiz sancaklardan farklı olarak Ergani Sancağı'nda %17, Arapgir Sancağı'nda da %5 oranında azalmaların meydana geldiği görülmektedir. Amid

²⁶³ “[Nüfus Ortalaması = Eyaletteki Toplam Nüfus/Sancak Sayısı]” formülünden hareketle, $35468/15 = 2365$ 'tir.

Sancağı'na ait şehirli nüfus verilerine ulaşamadığımızdan bu sancağın iki dönem arasındaki nüfusunu kıyaslamamışımıza sahip değiliz.

1540 tahrir döneminde şehirli müslim nüfus üstünlüğü yine Musul Sancağı'nda idi. Bu bakımdan Musul Sancağı, 7500 nüfus ile bu dönem Diyarbekir Eyaleti'nin şehirli Müslüman nüfus açısından en kalabalık sancağıdır diyebiliriz. Genel şehirli Müslim nüfustaki payı ise % 31'dir. Amid Sancağı ise 7036 nüfusıyla, Musul Sancağı'ndan sonra ikinci sırada gelmekte olup toplam şehirli Müslim nüfustaki payı ise %29'dur. Üçüncü sırada olan Mardin Sancağı'nda nüfus 5138 (%21) iken, dördüncü sıradaki Nusaybin Kazası'nda 1867 (%8), beşinci sırada olan Çermik Sancağı'nda 1600 (%7) ve son sıradaki Çemişgezek Sancağı'nda 1170 (%5) nüfus bulunmaktaydı. 1540 yılında Nusaybin Kazası'nın nüfus sayısı bakımından Mardin Sancağı'ndan hemen sonra gelmesi, kazanın nüfus açısından önemli gelişme kaydettiğini göstermektedir(Grafik 25).

Grafik 25: 1540 Döneminde Eyalet Dâhilindeki Sancaklarda Müslim Şehirli Nüfus Dağılımları

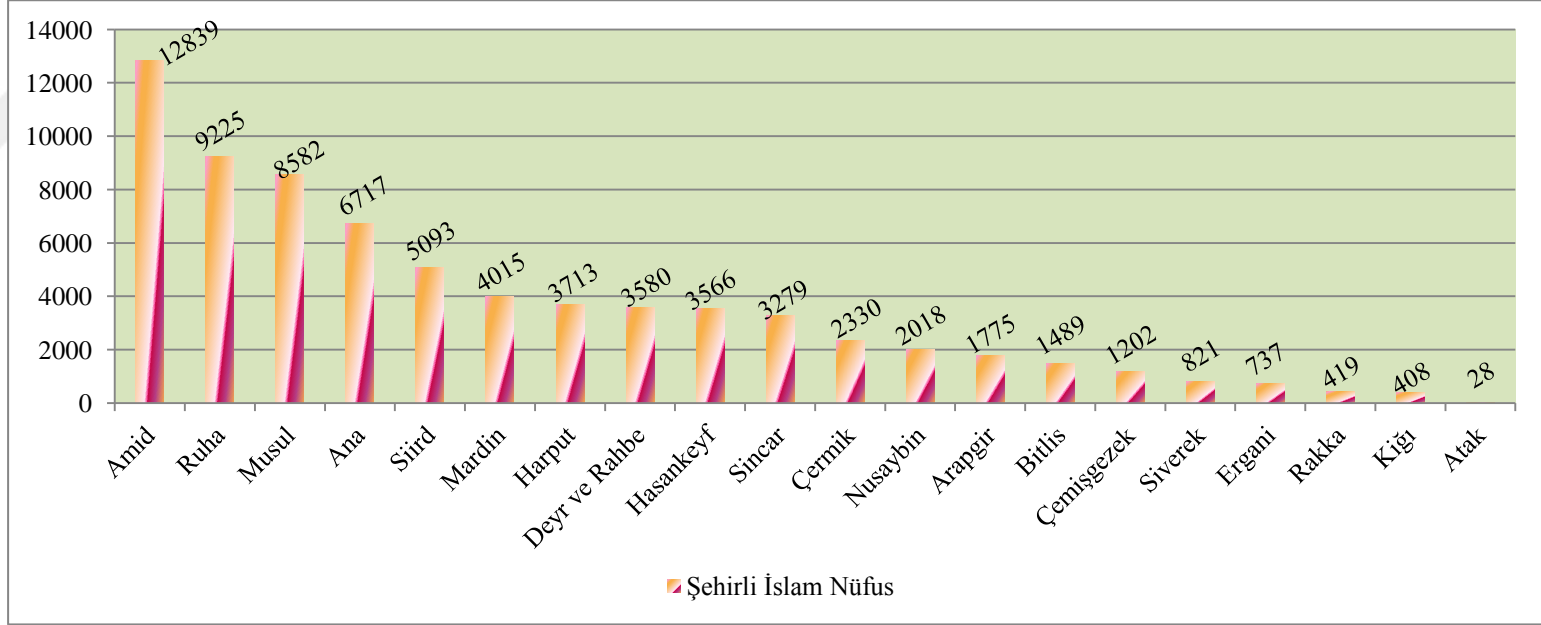

Amid Sancağı, 1550-1568 döneminde, 1540 yılından farklı olarak şehirli Müslüman nüfus sayısı bakımından öne çıktığı görülmektedir. Nüfusunda bir önceki döneme göre %82 artış gerçekleşen Amid Sancağı'nda bu kadar önemli bir artış görülmesinin nedeni, buraya çevre bölgelerden gerçekleşen göç olayıdır. Zira şehir

merkezinde “kiracı” olarak kaydedilen şahısların bulunması ve bunların oldukça fazla sayıda olması, tespitimizi doğrulamaktadır²⁶⁴. Sancağın Eyalet geneli toplam şehirli Müslüman nüfus içindeki oranı ise % 18’dir. Bu dönemde ikinci sırada ise Ruha Sancağı bulunmaktadır. 1540 döneminde ilk sırada yer alan Musul Sancağı bu son dönemde üçüncü sıraya gerilemiştir. Ruha Sancağı’ndaki şehirli Müslim nüfusun, genel şehirli Müslüman nüfusa oranı ise %13 iken Musul Sancağı’nda %12 idi. Ana Sancağı ise % 9’luk bir pay ile Musul Sancağı’ndan sonra dördüncü sırada yer almaktaydı(Grafik 26). Daha sonra sırasıyla Siird Sancağı %7, Mardin Kazası %6, Harput Sancağı %5, Deyr ve Rahbe Sancağı %5, Hasankeyf Sancağı %5, Sincar Sancağı %5, Çermik Sancağı 3, Nusaybin Sancağı %3, Arapgir Sancağı %2, Bitlis Sancağı %2, Çemişgezek Sancağı %2, Siverek Sancağı %1, Ergani Sancağı %1, Rakka Sancağı %0,5, Kiğı Sancağı %0,5, Atak Sancağı ise %0,03 oranında paya sahipti.

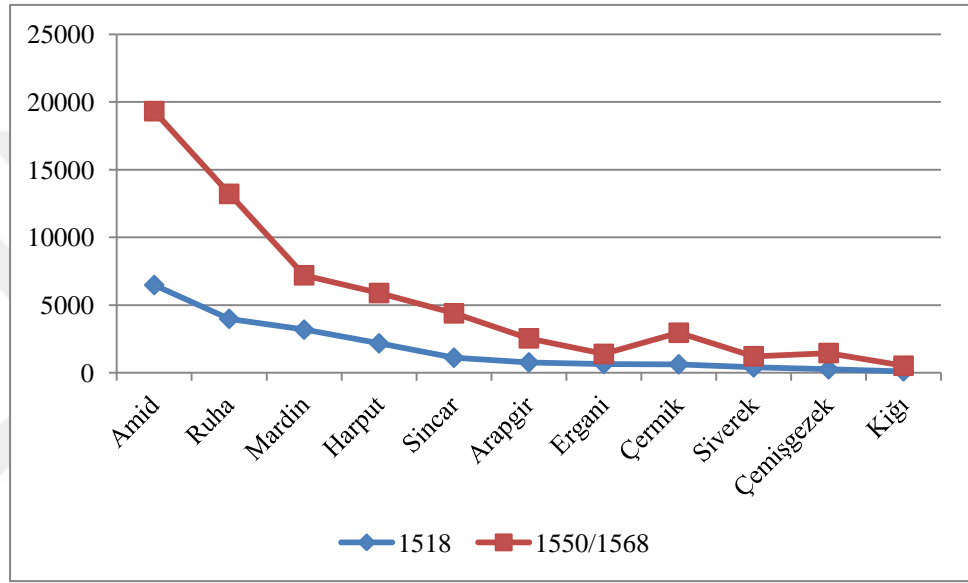
²⁶⁴ Bkz. TKGM, TTD 155, s.19a-b, 30a-b, vd.

Grafik 26: 1550-1568 Tahrir Döneminde Eyalet Dâhilindeki Sancaklarda Şehirli Müslim Nüfus Dağılımları

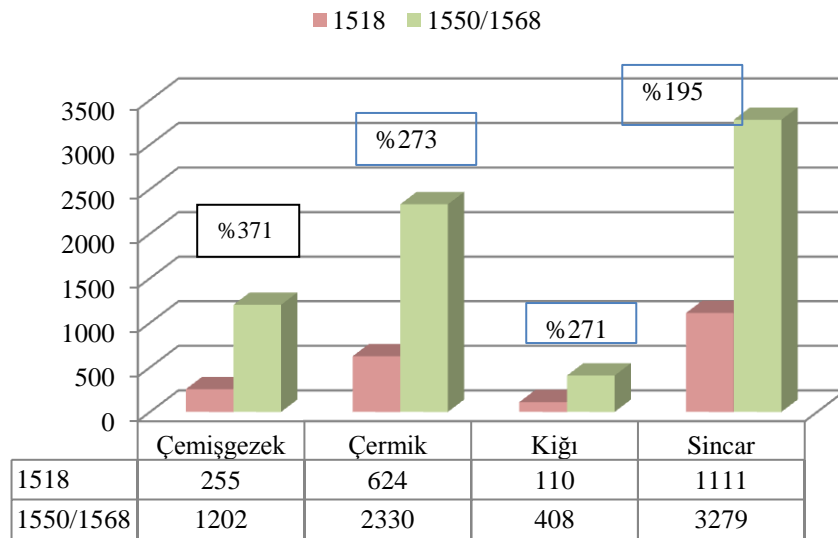

1518-1568 tahrir dönemleri arasındaki elli yıllık süreç içerisinde mevcut sancaklarda şehirli Müslim nüfusun artış kaydettiği görülmektedir(Grafik 27). Söz konusu dönemler arasında nüfus artış oranının en yüksek olduğu sancak %371'lik oran ile Çemişgezek, artışın en yüksek olduğu ikinci sancak %273 ile Çermik, üçüncü sırada ise %271'lik artış ile Kiğı Sancağı gelmektedir. Sincar Sancağı'ndaki artış oranı %195'tir(Grafik 28).

Grafik 27:1518-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Mevcut Sancakların ŞehirliMüslim Nüfus Değişimi

Grafik 28: 1518-1568 Arası Dönemde En Fazla Nüfus Artış Oranına Sahip Sancaklar

3.1.2. Gayrimüslim Nüfus

Diyarbakir Eyaleti'nde gayrimüslimler; Eramine, Süryani²⁶⁵, Yahudi, Nasturi, Yakubi, Nesara gibi dini gruplardan oluşmaktaydı. Diğer tahrir dönemlerine kıyasla 1550-1568 tahrir döneminde sancaklarda umumi olarak “*eramine*” mefhumu yerine “*gebran*” terimi kullanılırken²⁶⁶ bazı sancaklarda ise hem “*gebran*” hem de “*nasaran*” kavramlarının birlikte kullanıldığı görülmektedir²⁶⁷.

1518 tahririne göre Diyarbakir Eyaleti'nde şehirli gayrimüslim hane 3457 olup bunun eyaletteki şehirli toplam vergi hanesine oranı %47'dir. 1523 tarihinde ise gayrimüslim hane miktarı yaklaşık %50 artış göstererek 5184 hane'ye yükselmiş; ancak toplam vergi hanesine olan oranı %43'e düşmüştür. 1540 döneminde 5107 hane olup bir önceki döneme göre %1 azalma gerçekleşerek şehirli toplam vergi hanesine oranı %52 olmuştur. 1550-1568 tahrir döneminde ise yaklaşık %176 artış kaydederek şehirli toplam vergi hanesine olan oranı %51 olmuştur (Grafik 29). Gayrimüslim mücerredlerdeki ahvale baktığımızda ise 1518 tahririnde şehirli Müslim mücerrede oranı %58 olan gayrimüslim mücerredlerin sayısı 669 idi. 1523/1526 döneminde gayrimüslim mücerred miktarında %140 gibi ciddi bir artış²⁶⁸ gerçekleşerek Müslim mücerredlere olan oranı %53 olmuştur. 1540-1550 tahrir döneminde miktar bakımından %2 azalma gerçekleşmiş ve Müslim mücerredlere olan oranı ise %60 iken; 1550-1568 döneminde gayrimüslim mücerred sayısı %113 artış göstererek Müslim mücerredlere oranı %34'e gerilemiştir (Tablo 16).

²⁶⁵ “Süryâni” kelimesinin ilk kez ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemekle beraber, kelimenin, Lübnan'ın Sür şehrinde veya “*bölgeye hakim olan Asurlular'ın ülkesi*” anlamında Yunanlılar'ın bu coğrafi bölgeye verdikleri Surya adından geldiğine dair bazı iddialar mevcuttur. V. yüzyıldan itibaren Süryâni ismi, İsa Mesih'te tek tabiat bulunduğuna inanan Hiritiyanları yani bir mezhebi belirtmek için kullanılmıştır. Bunlar kendileriyle aynı etnik kökenden gelen, ancak Nestorius'un görüşlerini kabul ederek İsa Mesih'te iki tabiat olduğuna inanan dindaşlarını da Nestûri diye tanımlamış, Katolikliği benimseyip Roma'ya bağlanan Nestûriler ise Keldâni olarak adlandırılmıştır. 1782 yılında ortaya çıkan dini bir ihtilâf sonucunda Mihael Carve'nin liderliğindeki grup, Roma Katolik Kilisesi'ne bağlanınca geleneksel Antakya Kilisesi'ne bağlı olan Süryâniler, bu Katolik Süryâniler'den kendilerini ayırmak için Süryâni Kadim ismini kullanmaya başlamışlardır. Nitekim “Süryâni” mefhumu günümüzde bir mezhebi, yani İsa Mesih'te tek tabiatın varlığına inanan Antakya Süryâni Kilisesi mensuplarını ifade etmektedir. Bkz. Mehmet Çelik, “Süryâniler”, *TDVİA*, C. 38, İstanbul 2010, s.176.

²⁶⁶ Çemişgezek Sancağı. *TKGMA*, TT 106.

²⁶⁷ Ergani ve Çermik Sancakları. *TKGMA*, TT 106.

²⁶⁸ Aynı dönemde Müslim mücerred miktarı %196 artış göstermiştir.

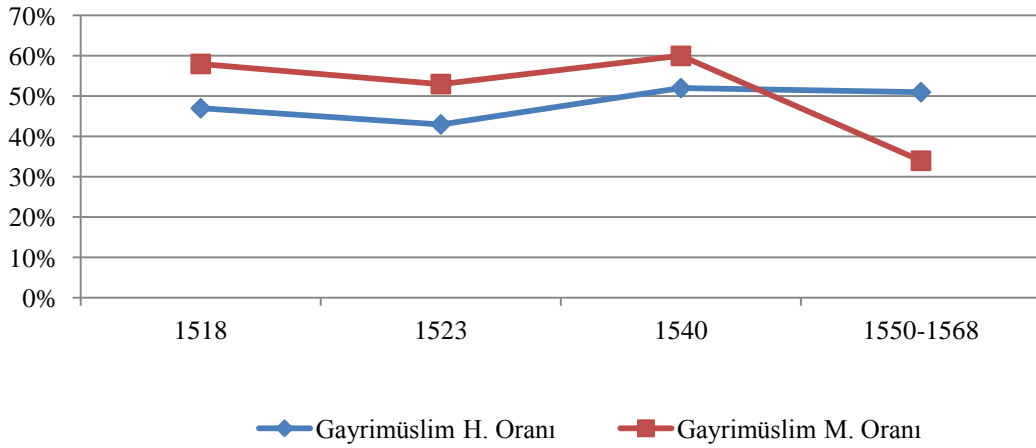
Grafik 29:1518-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Şehirli Vergi Mükellefi Gayrimüslim Hane Oranlarının Dağılımı

Tablo 16: Diyarbekir Eyaleti'nde Dönemlere Göre Şehirli Gayrimüslim Hane ile Mücerredlerin Oran ve Sayıları

H / M*	1518	1523	1540	1550-1568
Gayrimüslim H. Oranı	%47	%43	%52	%51
Gayrimüslim H.	3457	5184	5107	14075
Müslim H.	3868	6806	4649	13668
Toplam	7325	11990	9756	27743
Gayrimüslim M. Oranı	%58	%53	%60	%34
Gayrimüslim M.	669	1613	1591	1792
Müslim M.	486	1438	1066	3496
Toplam	1155	3051	2657	5288

Grafik 30: 1518-1568 Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde Şehirli Gayrimüslim Hane ve Mücerred Oranlarının Dönemlere Göre Değişimi

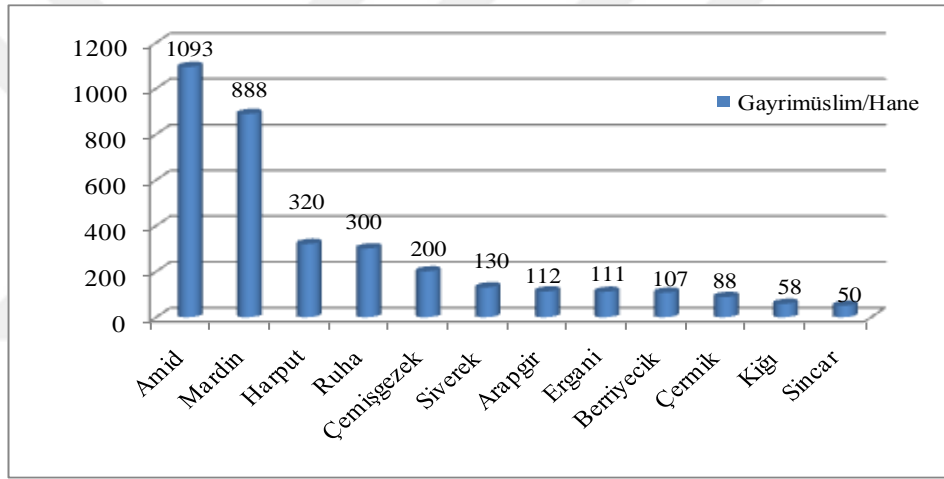

Grafik 30'da da görüldüğü üzere 1540 döneminden itibaren gayrimüslim mücerred oranında hızlı bir düşmenin olduğu, 1550-1568 dönemindeki gayrimüslim hane oranında ise bir önceki döneme nazaran %1'lik bir gerilemenin olduğu tespit edilmektedir. Aynı dönemde Eyalet genelindeki şehirli gayrimüslim hane, 1540-1550 dönemine nazaran %176 artış kaydederken, gayrimüslim mücerred %13 artış göstermiştir. Grafikte son dönemde görülen gayrimüslim mücerred oranının düşme nedeni ise aynı dönem müslim mücerred sayısındaki %228 oranındaki artıştan kaynaklanmaktadır. Nitekim 1540-1550 periyodundan itibaren gayrimüslim şehirli hane sayısı, şehirli müslim hane sayısından fazla olmuştur.

* H: Hane, M: Mücerred

1518 döneminde şehirli gayrimüslim hane sayısının en fazla olduğu sancak Amid olup bu sancaktaki gayrimüslim şehirli hane oranı,eyalet geneli şehirli gayrimüslim hane oranının %32'sini oluşturmaktaydı. Toplam 1093 hane'nin 28 hanesi Yahudi milleti'ne aittir. İkinci sırada bulunan ve 888 hane'den 92 hane'si Yahudilerden müteşekkil olan Mardin Sancağı isegenel şehirli gayrimüslim hane'nin %26'sını, üçüncü sırada yer alan Harput Sancağı ise %9'unu, Harput Sancağı'ndan sonra sırasıyla Ruha Sancağı %9'unu, Çemişgezek Sancağı %6'sını, Siverek Sancağı %4'ünü, Arapgir Sancağı %3'ünü, Ergani Sancağı %3'ünü, Berriyecik Sancağı %3'ünü, Çermik Sancağı %3'ünü, Kiğı Sancağı %2'sini oluşturmaktaydı(Grafik 31).

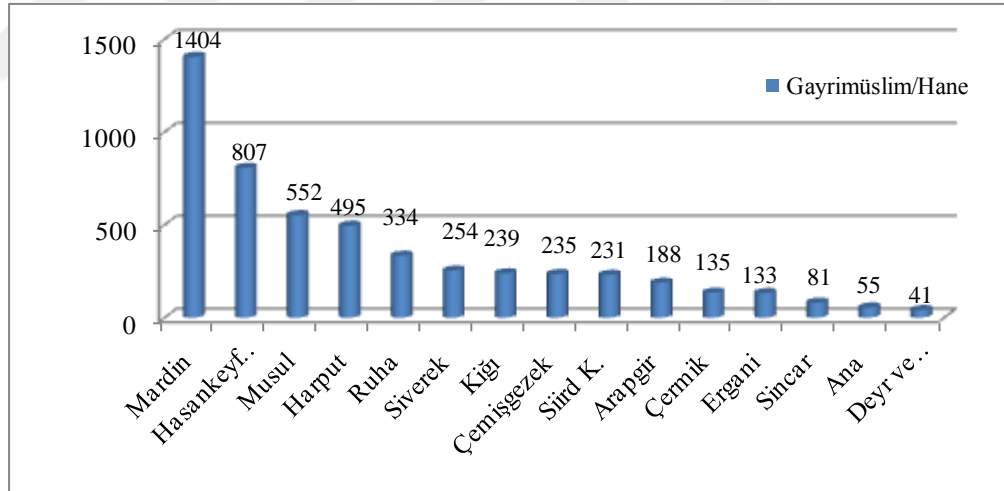
Grafik 31:1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Gayrimüslim Hane Sayıları

1523 döneminde Mardin Sancağı, şehirli gayrimüslim hane'nin en fazla olduğu sancak olarak karşımıza çıkmaktadır. 1404 hane'den 131 hane'si Yahudilerden oluşan ve eyalet bazındaki toplam gayrimüslim hane'nin %27'sini teşkil eden Mardin Sancağı'nda, bir önceki döneme göre gayrimüslim hane sayısı %58 artış göstermiştir. Bu arada hemen şunu da ifade etmeliyiz ki, Mardin Sancağı'ndaki Yahudi hane sayısında da %42 artış gerçekleşmiştir. Bu cümleden olmak üzere Mardin için, 1523 Diyarbekir Eyaleti bazında en fazla Yahudi hane'sine sahip sancaktır diyebiliriz. İkinci sırada henüz bir kaza statüsüne sahip Hasankeyf bulunmakta idi. Eyalet genelindeki toplam gayrimüslim hane oranının %15'ini teşkil etmesi, diğer sancaklar açısından dikkat çekici bir husus olarak gösterilebilir. Üçüncü sırada bulunan sancak ise eyalet genelindeki şehirli gayrimüslim hane oranının %11'ini oluşturan Musul Sancağı idi.

Musul Sancağı'ndaki 552 gayrimüslim hane'nin 31 hane'si Yahudiler'den müteşekkildir. Musul Sancağı'nın akabinde bulunan Harput Sancağı'nda ise bir önceki döneme nazaran %55 oranında artış gerçekleştiğine şahit olmaktadır. Harput Sancağı bu dönemde eyalet genelindeki toplam gayrimüslim hane oranının %10'unu oluşturmaktaydı. Harput Sancağı'ndan sonra sırasıyla Ruha Sancağı genel şehirli gayrimüslim hane oranının %7'sini, Siverek Sancağı %5'ini, Kiğı Sancağı %5'ini, Çemişgezek Sancağı %5'ini, Siird Kazası %5'ini (toplam 231 gayrimüslim hane'nin 14 hanesi Yahudi), Arapgir Sancağı %4'ünü, Ergani Sancağı %3'ünü, Çermik Sancağı %3'ünü oluşturmaktaydı. Bu dönemde Sincar Sancağı'ndaki 81 adet gayrimüslim hane'nin tamamı ve Ana Sancağı'ndaki 55 hanenin tamamı Yahudi'lerden müteşekkil idi. 1523 tahrir döneminde en az gayrimüslim hane'ye sahip Deyr ve Rahbe Sancakları olup 41 hane'sinin tamamı Yahudiler'den oluşmaktaydı(Grafik 32). 1523 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde 353 vergi mükellefi Yahudi hane halkı mevcut idi.

Grafik 32:1523-1540 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Gayrimüslim Hane Sayıları

1540 döneminde şehirli gayrimüslim hane sayısının en yüksek olduğu sancak Amid Sancağı olup genel şehirli gayrimüslim hane'ye olan oranı %40 idi. Amid Sancağı'nda 2049²⁶⁹ adet gayrimüslim şehirli hanesinin 27 hanesi Yahudilere²⁷⁰, 148 hanesi Nasturilere²⁷¹, 94 hanesi de Şemsilere²⁷² aitti. 1518-1540 arası dönemde Amid şehrinde ciddi anlamda gayrimüslim nüfusun artış göstermesi, şehre civar bölgelerden göç olduğunu göstermektedir. Zira 1540 dönemi Amid Sancağı'na ait defterde yer alan cemaat isimleri bu görüşümüzü destekler niteliktedir: "Cemaat-i Hazrolu tabi-i Kinisâ-i Nakkaş"²⁷³, "Cemaat-i Kinisa-i Küçük"²⁷⁴, "Cemaat-i Sasoni"²⁷⁵, "Cemaat-i Ataki"²⁷⁶, "Cemaat-i İncelü"²⁷⁷, "Cemaat-i Berdenclü"²⁷⁸, "Cemaat-i Eğillü"²⁷⁹, "Cemaat-i Hısn-ı Keyf"²⁸⁰, "Cemaat-i Muşlu Şehir"²⁸¹, "Cemaat-i Muşlu Pirâni"²⁸². Nitekim adını zikrettiğimiz cemaat adları göz önünde bulundurulursa Amid şehir merkezine Sason, Atak, Eğil, Hazro, Hısn-ı Keyfa ve Muş'tan çok sayıda Hıristiyan'ın geldiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Amid'e yapılan göçlerin sebebi olarak şehir merkezinin civar bölgelere nazaran daha güvenli olması, ticari ve sınıî faaliyetlerin giderek yoğunluk kazanması gösterilebilir.

Genel şehirli gayrimüslim hane'ye oranı %30 olan ve hane sayısı bakımından Amid'ten sonra gelen Mardin Sancağı'nda 1514 adet gayrimüslim şehirli hane mevcut olup bu rakamın 121 hane'sini Yahudi milleti oluşturmaktadır. Mardin Sancağı'ndan sonra üçüncü sırada bulunan Musul Sancağı'ndaki şehirli gayrimüslim hane'nin, Eyaletteki genel şehirli gayrimüslim hane'ye oranı %15 olup 758 adet gayrimüslim

²⁶⁹ 1540 tahririne ilişkin olarak Mehdi İlhan, 2049 hane gayrimüslimin, 496 mücerredin mevcut olduğunu belirtirken Nejat Göyünç ise gayrimüslimlerin 2060 hane, mücerredlerin ise 484 olduğunu ifade etmektedir. Bkz. M. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", s.59; Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", s.73.

²⁷⁰ BOA, TD 200, s.51.

²⁷¹ BOA, TD 200, s.50.

²⁷² BOA, TD 200, s.52-53.

²⁷³ BOA, TD 200, s.34. Bu cemaate ait şahıs isimlerinden olarak Serkis, Avanis İsa, İskender, Kirkor vb.adların olması bu cemaatin Hıristiyan olduğunu göstermektedir.

²⁷⁴ BOA, TD 200, s.38.

²⁷⁵ BOA, TD 200, s.42.

²⁷⁶ BOA, TD 200, s.43.

²⁷⁷ BOA, TD 200, s.44.

²⁷⁸ BOA, TD 200, s.45.

²⁷⁹ BOA, TD 200, s.45.

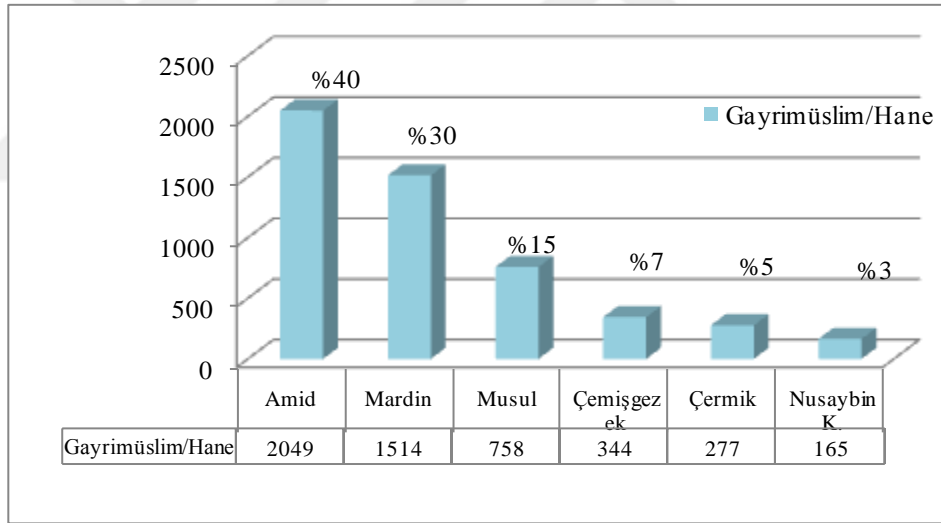
²⁸⁰ BOA, TD 200, s.53.

²⁸¹ BOA, TD 200, s.54.

²⁸² BOA, TD 200, s.55.

hane'nin 82'si Yahudiler'in idi.Çemişgezek Sancağı'nda ise 344 adet şehirli gayrimüslim hane mevcut olup genel şehirli gayrimüslim haneye olan oranı %7'dir. 277 şehirli gayrimüslim hane'ye sahip Çermik Sancağı'nda bu oran %5, 165 şehirli gayrimüslim hane bulunan Nusaybin Kazası'nın genel şehirli gayrimüslim haneye olan oranı ise %3'tür. Mardin Sancağı'nda bir önceki döneme göre %8 oranında şehirli gayrimüslim hane artışı yaşanırken, Musul Sancağı'nda %37, Çermik Sancağı'nda %105 artış gerçekleşmiştir. Musul Sancağı'ndaki Yahudi hane'sinde bir önceki döneme göre 51 hane artışı yaşanmıştır(Grafik 33).Bu dönemde Diyarbekir Eyaleti'nde 230 hane Yahudi cemaati bulunmakta idi.

Grafik 33: 1540Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Gayrimüslim Hane Sayıları

1550-1568 dönemi Diyarbakır Eyaleti'nde şehirli gayrimüslim hane sayısı en fazla olan sancak Amid'tir. 2852 hane'den 59 hane'sini Yahudi Milleti oluşturmaktadır. Amid Sancağı bu dönemde Eyalet bazında şehirli gayrimüslim hanelerin %20'sine sahip durumda idi. Bu sancağın gerek Beğlerbeğlik merkezi olması ve gerekse şehir merkezinde gayrimüslim nüfusun en fazla ikamet ettiği sancak olması hasebiyle buradaki gayrimüslimlerin yaşayışı üzerinde biraz daha izahatta bulunmanın yerinde olacağı kanısındayız. Nitekim Amid şehrinde gayrimüslim reaya kesif olarak, "*Hacı Büzürğ*"²⁸³, "*Mehmed Paşa*"²⁸⁴, "*Tabbağhane*"²⁸⁵, "*Hacı Ali Halife*"²⁸⁶, günümüzde de halen mevcut mahalle olan "*Melek Ahmed*"²⁸⁷, "*İzzeddin*"²⁸⁸, "*Rum*"²⁸⁹, "*Kilise-i Meryem*"²⁹⁰, "*Molla Bahaeddin*"²⁹¹, "*Hızır İlyas*"²⁹² mahallelerinde bulunuyorlardı. Bu mahallelerden "*Rum Mahallesi*", gayrimüslim nüfusun en yoğun bulunduğu yer idi. Zira burada 152 hane ve 58 mücerred olmak üzere toplam 210 nefer kayıtlı idi. Diğer mahallelerden farklı olarak Rum Mahallesi'nde yaşayanların genelini Süryani (Arami) olduğu kanaatindeyiz; zira deftere kayıtlı olan "*Abdulmesih*", "*Yusuf*"²⁹³, "*İbrahim*", "*Ataullah*", "*İsa*" gibi Arapça isimlerin çoğunlukta olduğu müşahede edilmektedir. Yahudi cemaati ise, Bab-ı Cedid'te "*Meydan-ı Nasara*" adı verilen mahallede ikamet etmekte idi²⁹⁴. "*Gebran-ı Eramiyân*" başlığı altında verilen Ermeni cemaati nüfusu ise Kara Said Kethüda'nın idaresindeki "*Ali Paşa Mahallesi*"²⁹⁵, "*Ali Çavuş Mahallesi*"²⁹⁶, "*Şeyh Said-i Küçük Mahallesi*"²⁹⁷ nde kesif halde idiler. Bu bağlamda Yahudilerin aynı mahallede toplandıkları söylenebilir.

²⁸³ TKGMA, *TTD 155*, s.22a ve 22b. Bu mahallede ikamet eden gayrimüslimler Seratun adında bir kethüda'nın idaresinde bulunuyorlardı.

²⁸⁴ TKGMA, *TTD 155*, s.23a.

²⁸⁵ TKGMA, *TTD 155*, s.23b.

²⁸⁶ TKGMA, *TTD 155*, s.23b.

²⁸⁷ TKGMA, *TTD 155*, s.24a. Bu mahalle günümüz Diyarbakır'ının en mahrumiyetli mahallesi olup burada yaşayan insanların genelini ahlak, edeb ve medeniyet noktasında şehrin diğer mahallelerine nazaran noksan oldukları müşahede edilmiştir.

²⁸⁸ TKGMA, *TTD 155*, s.24b.

²⁸⁹ TKGMA, *TTD 155*, s.25b.

²⁹⁰ TKGMA, *TTD 155*, s. 29a-29b.

²⁹¹ TKGMA, *TTD 155*, s.30a.

²⁹² TKGMA, *TTD 155*, s. 44a-44b.

²⁹³ Diyarbakır'da günümüzde tek aktif kilise hüviyetine sahip olan Süryani Kadim Ortodoks Meryem Ana Kilisesi Papazı'nın adı da Yusuf (Akbulut) olması, söz konusu görüşümüzü destekler niteliktedir.

²⁹⁴ TKGMA, *TTD 155*, s.51a.

²⁹⁵ TKGMA, *TTD 155*, s.53a.

²⁹⁶ TKGMA, *TTD 155*, s.53b.

²⁹⁷ TKGMA, *TTD 155*, s.54a.

Köylerin gayrimüslim nüfus açısından güven telkin etmemesi²⁹⁸, şehir merkezinde gayrimüslim nüfusun yoğunluk kazanmasında etken rol oynadığı gibi Amid Sancağı'ndan geçen İpek Yolu'nun beraberinde getirdiği ekonomik avantajların, şehirdeki ticari hayatı canlı tutması da bu nüfusun Amid şehrinde toplanmasını sağlamıştır.

Şehirli gayrimüslim hane sayısı bakımından öne çıkan diğer idari birim Mardin Kazası'dır. 2833 hane'nin 198 hanesini Yahudilerin teşkil ettiği Mardin'in, Eyalet genelindeki şehirli gayrimüslimlere olan payı da %20 idi. Şehirli Müslüman hane sayısının 283 olduğu Bitlis Sancağı²⁹⁹ merkezinde çoğunluğu gayrimüslimlerin oluşturduğu görülmektedir. 44 hane'si Yahudi Milleti'ne ait olan 1124 hane ile Bitlis en fazla gayrimüslim hane'ye sahip sancaklar arasında idi. Bitlis Sancağı'nın genel şehirli gayrimüslim haneye olan oranı ise %8'dir. Bu dönemde 1006 hane ile dördüncü sırada bulunan Hasankeyf Sancağı, eyaletteki şehirli gayrimüslimlerin %7'sine sahip idi. Diğer taraftan farklı din gruplarının bir arada yaşadığı sancaklardan olan Siird'teki 563 Eramine hanesinden 197'si Yakubi, 128'i de Nasturi idi; ancak biz bu son saydığımız iki dini grubu Eramine hanesi olarak değerlendirmeyi uygun gördük. 1550-1568 döneminde şehirli gayrimüslim hane sayıları açısından baktığımızda Amid Sancağı ile Mardin Kazası'nın, Bitlis Sancağı ile Hasankeyf Sancağı'nın, Ruha Sancağı ile de Harput Sancağı'nın birbirine yakın olduğu sonucuna ulaşmaktayız. Eyalet içerisinde 866 hane ile de Ruha Sancağı 5. sırada gelmekte olup genel şehirli gayrimüslim haneye oranı %6 iken; Harput Sancağı da 845 gayrimüslim şehirli hane ile Ruha Sancağı ile aynı oranı paylaşmakta idi. Musul Sancağı, Eyalet genelindeki toplam şehirli gayrimüslim hane'nin %6'sını, Arapgir Sancağı %5'ini, Siird Sancağı %4'ünü, Çermik, Siverek, Çemişgezek, Ergani, Kiğı ve Atak sancakları %2'sini, Nusaybin ve Tercil Sancakları ise %1'ini oluşturmaktaydı(Grafik 34).

Üzerinde durulması gereken bir husus da gayrimüslim hane içerisinde bulunan Yahudi Milleti'nin sahip olduğu nüfus payıdır. Elimizdeki verilere göre eyaletin bu dönemdeki Yahudi hane sayısı, bir önceki döneme göre % 190 oranında artmıştır.

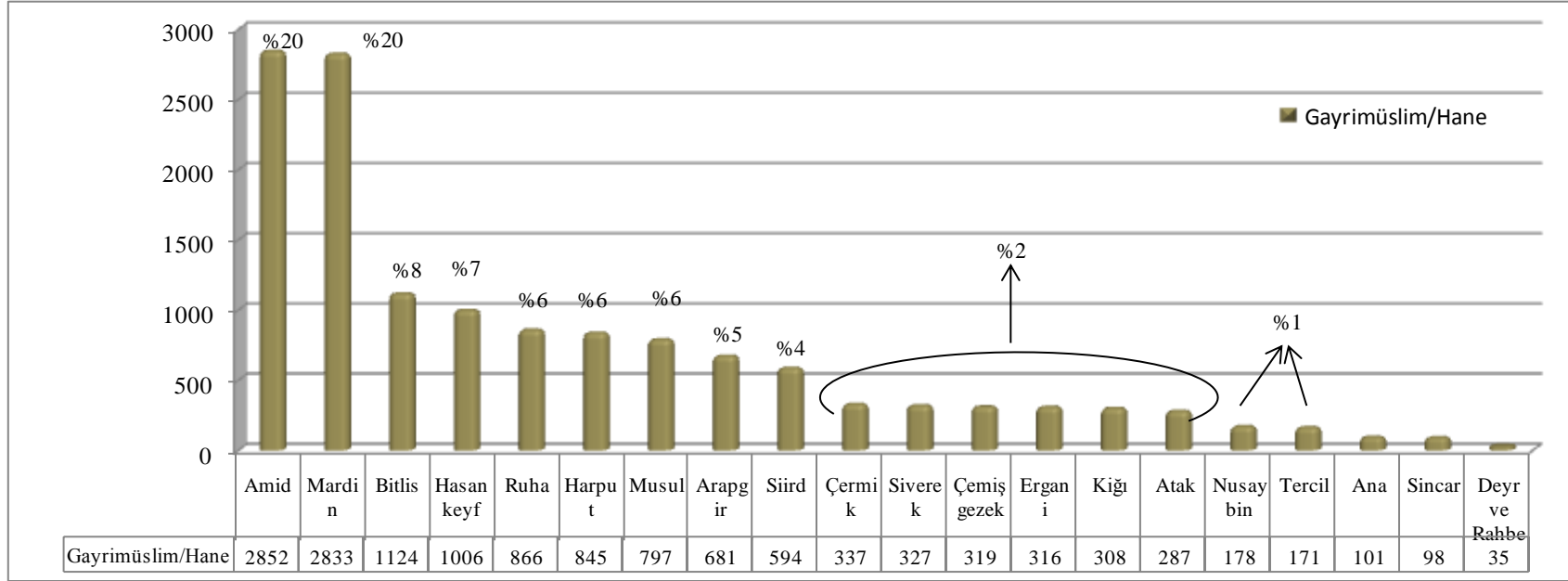
²⁹⁸ Martin Van Bruinessan, *Evliya Çelebi Diyarbakir'de*, s.69.

²⁹⁹ Bkz. Tablo 9, s.66.

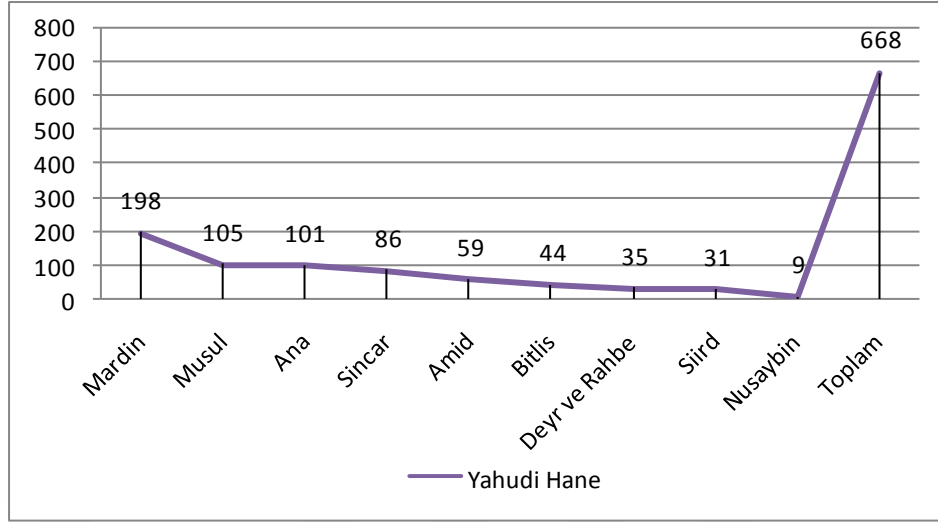
Yahudi hane miktarı açısından Eyalet genelinde,198 hane ile Mardin Kazası öne çıkmaktadır. Musul Sancağı'nda 105 hane, Ana Sancağı'nda 101, Sincar Sancağı'nda 86, Amid Sancağı'nda 59, Bitlis Sancağı'nda 44, Deyr ve Rahbe Sancakları'nda 35, Siird Sancağı'nda 31, Nusaybin Sancağı'nda 9 hane Yahudilere aittir. Netice itibariyle denilebilir ki, en fazla Yahudi hanesi Mardin Kazası'nda iken en az Yahudi hanesi ise Nusaybin Sancağı'nda bulunmakta idi(Grafik 35). 1550-1568 döneminde Yahudi hane sayısında Mardin Kazası'nda %63, Amid Sancağı'nda %119, Musul Sancağı'nda %28 artış gerçekleşmiştir.

Grafik 34: 1550-1568 Tahrir Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nin Şehirli Gayrimüslim Hane Sayısı ile Sancakların Eyalet Bazındaki Toplam Şehirli Gayrimüslim Haneye Olan Oranları

Grafik 35: 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Şehirli Yahudi Hane Sayıları

Diyarbekir Eyaleti'nin dönemlere göre şehirli gayrimüslim hane miktarlarının sancaklar bazında dağılımını değerlendirdikten sonra şimdi de eyaletteki şehirli gayrimüslimlerin tahmini nüfusunun kritiğini yapabiliriz. Daha önceden de ifade ettiğimiz üzere tahmini nüfusun hesaplanmasında kullandığımız [(Hane Sayısı X 5) + Mücerred Sayısı] formülü ile eyaletin şehirli nüfusu hakkında fikir sahibi olmaktayız. Bu cümleden olmak üzere şehirli gayrimüslim nüfusta 50 yıllık süre zarfında önemli mikyasta artışın yaşandığını görülmektedir. Diyarbekir Eyaleti'nde 1523 döneminde, 1518 tahrir dönemine kıyasla %53 artış, 1540 tahrir döneminde ise bir önceki döneme nazaran %1 oranında azalma, 1550-1568 döneminde %166 artış gerçekleşirken, 1518-1568 döneminde de %302 oranında artış gerçekleştiğini tespit etmekteyiz. Nitekim 1550-1568 dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde şehirli gayrimüslim nüfusun en fazla olduğu dönemdir diyebiliriz(Tablo 17).

Tahmini nüfus açısından dönemler bazında sancaklara baktığımızda 1518 tahrir döneminde şehirli gayrimüslim nüfusun en fazla olduğu sancak Amid Sancağı olup Amid Sancağı'ndan sonra, 979 nüfus farkı ile Mardin Sancağı gelmektedir. Amid Sancağı, eyalet genelindeki şehirli gayrimüslim nüfusun %31'ine sahip bulunmaktaydı.

Tablo 17: XVI. Yüzyıl'da Diyarbekir Eyaleti'nde Tahmini Şehirli Gayrimüslim Nüfus ile Dönemler Bazındaki Değişim Oranları

SANCAKLAR	1518-1523	1523-1540	1540	1550-1568
AMİD	5595	-	10741	14618
MARDİN	4616	7625	8432	14215
SİNCAR	257	405	-	490
BERRİYECİK	574	-	-	-
RUHA	1542	1759	-	4551
SİVEREK	680	1273	-	1680
ÇERMİK	495	702	1385	1736
ERGANİ	576	714	-	1640
HARPUT	1647	2640	-	4500
ARAPGİR	602	1093	-	3405
KİĞİ	290	1244	-	1652
ÇEMİŞGEZEK	1080	1243	1870	1695
HASANKEYF		4297	-	5191
SİİRD		1233	-	3099
KULB		-	-	-
ATAK		-	-	1512
TERCİL		-	-	913
NUSAYBİN		-	908	953
AKÇAKALE		-	-	-
RAKKA		-	-	-
ÇAPAKÇUR		-	-	-
DEYR ve RAHBE		205	-	175
MUSUL		2825	3790	3985
BİTLİS		-	-	5620
ANA		275	-	537
TOPLAM	17.954	27.533	27.126	72.167
ARTIŞ ORANLARI				
	1518/1523-1523/1540	1523/1540-1540	1540-1568	1518-1568
	+%53	-%1	+%166	+%302

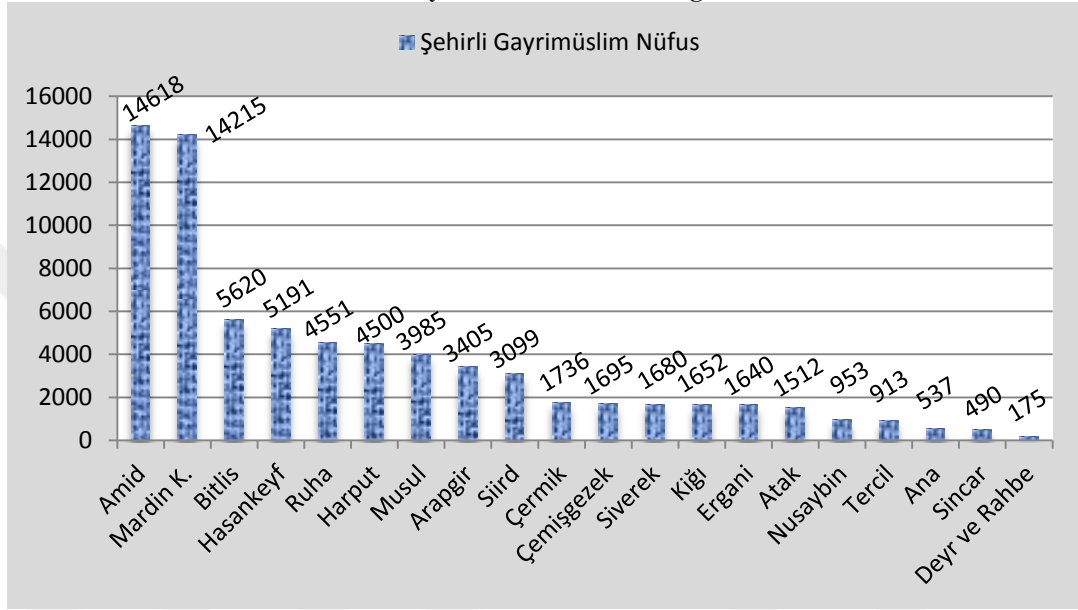
Mardin Sancağı, genel şehirli gayrimüslim nüfusun %26 'sına, Harput Sancağı da %9'una sahip idi. 1518 tahrir döneminin en az şehirli gayrimüslim nüfusa sahip sancağı ise Sincar olup gayrimüslim nüfusun tamamı Yahudi Milleti'nden müteşekkildir. 1523 tahrir dönemine baktığımızda şehirli gayrimüslim nüfus bakımından ilk sırada Mardin Sancağı gelmektedir³⁰⁰. Mardin Sancağı bu dönemde eyalet genelindeki toplam şehirli gayrimüslim nüfusun %28'ine sahip idi. 1523 tahrir döneminde eyalet genelindeki toplam şehirli nüfusun bazı sancak/kaza'lara olan payları ise şu şekildedir: Hasankeyf Kazası %16, Musul Sancağı %10, Harput Sancağı %10, Ruha Sancağı ise %6 idi. En düşük pay ise nüfusun tamamı Yahudilerden oluşan Deyr ve Rahbe Sancağı'na aittir. 1540 tahrir döneminde Amid Sancağı, eyalet genelindeki toplam şehirli gayrimüslim nüfusun %40'ını oluşturarak gayrimüslim nüfus bakımından eyaletin en kalabalık sancağı durumundadır. Amid Sancağı'nı, %31'lik oran ile Mardin Sancağı izlemektedir. Musul Sancağı, %14 oran ile üçüncü sırada, Çemişgezek Sancağı, %7 ile dördüncü, Çermik Sancağı %5 ile beşinci ve son olarak Nusaybin Kazası da %3 oranı ile altıncı sırada yer almaktadır.

1550-1568 tahrir döneminde Amid Sancağı, gayrimüslim nüfusun en kalabalık olduğu sancak olarak karşımıza çıkmaktadır. 1540-1550 tahrir dönemine kıyasla %36 civarında bir artışın yaşandığı Amid Sancağı'nı, bu dönemde bu sancağa bağlı idari bir birim haline getirilen Mardin Kazası takip etmekte olup Mardin Kazası'nda ise 1540 dönemine nazaran %69 artışın olduğu görülmektedir. Ancak Amid Sancağı'nda %36 artış yaşanmasına rağmen Mardin Kazası'nda %69 oranında bir artışın gündeme gelmesi kanaatimize göre normal bir artış olarak görülmemektedir (Tablo 18). Nitekim Mardin Kazası'na diğer çevre sancak ve kaza merkezlerinden buraya ciddi oranda gayrimüslim nüfusun göç ettiği tahmin edilmektedir. Yine Eyalet genelinde gayrimüslim nüfus bakımından önem arz eden diğer sancaklar ise sırasıyla Bitlis

³⁰⁰ Şuanki bilgilerimize göre, Mardin Sancağı'nın ilk sırada yer aldığına dair malumatta bulunabilmekteyiz. Ancak 1523 tahririnde Mardin Sancağı'ndaki şehirli gayrimüslim nüfusta bir önceki döneme göre %65 oranında bir artışın olduğu nazarı dikkate alınırsa aynı artışın Diyarbekir Eyaleti'nin Paşa Sancağı olan Amid Sancağı'nda da gerçekleştiği tahmin edilebilir. Zira Amid Sancağı'nın 1518 tahriri ile 1540 tahririndeki şehirli gayrimüslim nüfusunu mukayese ettiğimizde %91 oranında artışın olduğu görülür. Bu artışın ortalamasını aldığımızda ise ortaya çıkan %45,5 oranı, bizi Amid Sancağı'nın 1523'teki şehirli gayrimüslim nüfusunun minimum yaklaşık 8114 olduğu sonucuna götürmektedir. Böylece Amid Sancağı, şehirli gayrimüslim nüfus bakımından Mardin Sancağı'nın önünde olması ihtimal dahilindedir denilebilir.

Sancağı, Hasankeyf Sancağı, Ruha Sancağı ve Harput Sancağı'dır. Ruha ve Harput Sancakları'nda şehirli gayrimüslim nüfusun birbirine çok yakın olduğu görülmektedir(Grafik 36).

Grafik 36: 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Şehirli Gayrimüslim Nüfusun Dağılımları

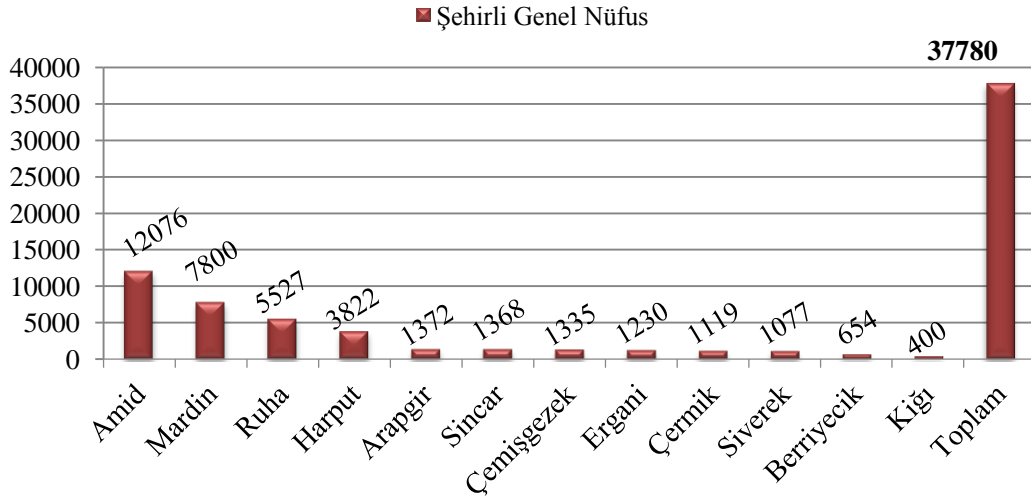
Tablo 18: 1540-1550 ile 1550-1568 Dönemi Arasında Mevcut Sancak ve Kazaların Şehirli Gayrimüslim Nüfus Artış Sayısı ve Oranları

Sancak/Kaza	1540	1550-1568	Artış Sayısı	Artış Oranı
Amid Sancağı	10741	14618	3877	%36
Mardin Kazası	8432	14215	5783	%69
Çermik Sancağı	1385	1736	351	%25
Nusaybin Sancağı	908	953	45	%5
Musul Sancağı	3790	3985	195	%5

3.1.3. Şehirli Genel Nüfus

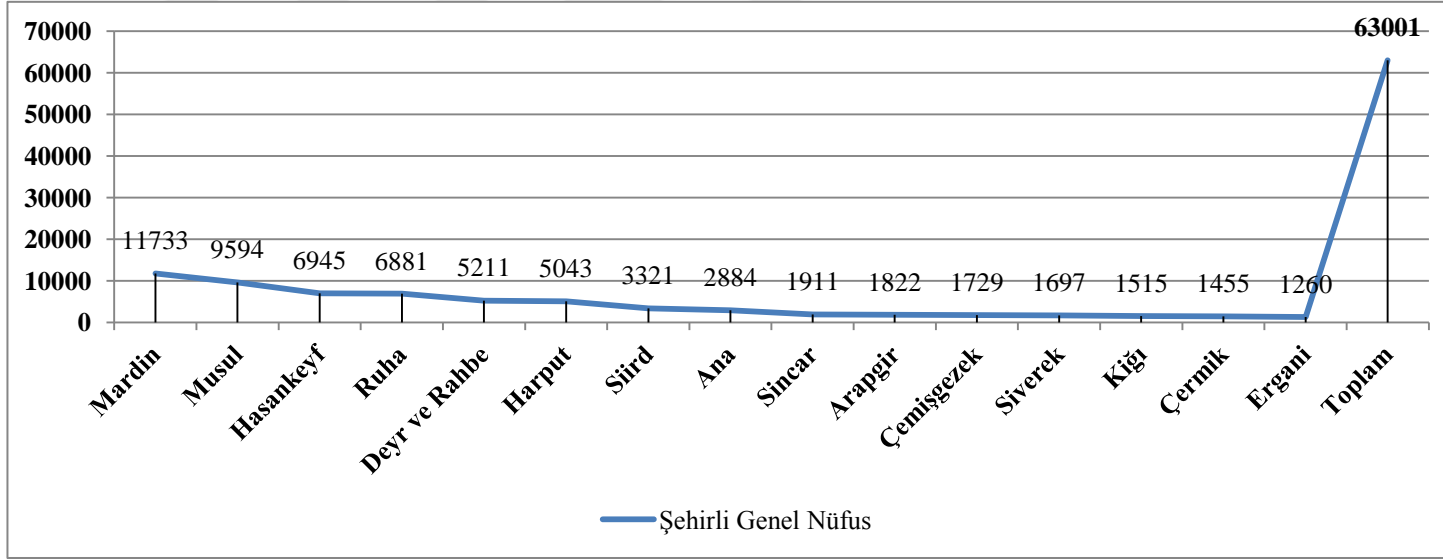
Diyarbakir Eyaleti'ndeki şehirde meskun olan müslim ve gayrimüslim nüfusları ayrı ayrı değerlendirdikten sonra bu iki nüfusun toplamı olan genel nüfus üzerinde yorumda bulunabiliriz. 1518 tahriri için Eyalet genelinde en fazla şehirli nüfusa sahip sancaklar; Amid, Mardin, Ruha ve Harput iken en az şehirli nüfusa sahip sancak ise Kiğı Sancağı idi. Tespitlerimize göre, 1518 tahrir döneminde Diyarbakir Eyaleti'nin tahmini genel şehirli nüfusu 37.780'dir(Grafik 37).

Grafik 37:1518 Tahrir Döneminde Diyarbakir Eyaleti'nin Tahmini Genel Şehirli Nüfusu

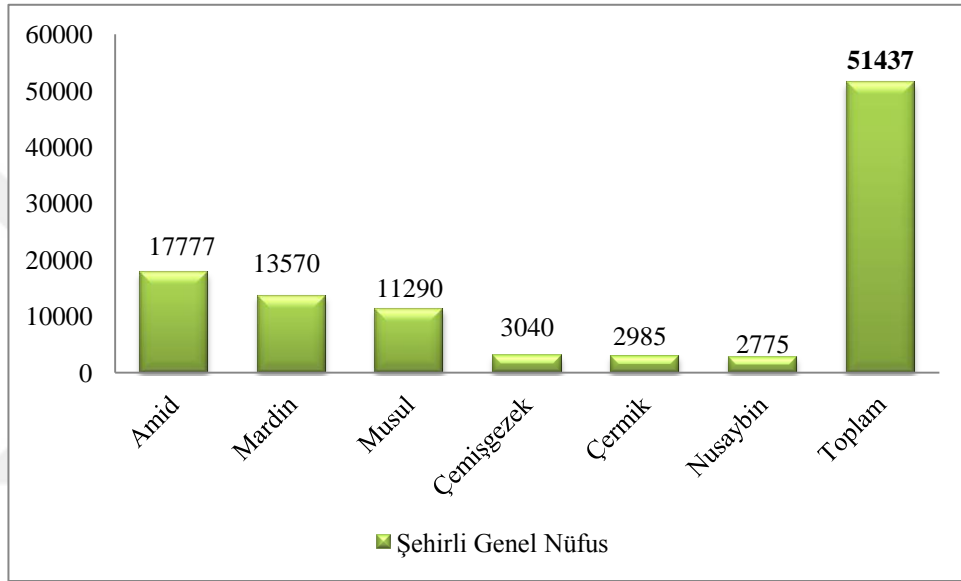
1523 tahrir döneminde genel şehirli nüfusun en fazla olduğu idari birimler Mardin Sancağı, Musul Sancağı, Hasankeyf Kazası ve Ruha Sancağı'dır. 1518 tahrir döneminde en az şehirli nüfusa sahip olan Kiğı Sancağı, 1523 tahrir döneminde %279 artış ile genel şehirli nüfus sıralamasında 13.sıraya yükselmiştir. Mardin'deki genel şehirli nüfus %50 artış kaydetmiş ve bu durum Mardin'nin şehir ekonomisinin canlanmasında büyük katkı sağlamıştır. 1523 döneminde genel şehirli nüfusun en az olduğu sancak ise Ergani olup, Diyarbakir Eyaleti'nin genel şehirli nüfusu ise 63.001'dir(Grafik 38). 1523 tahrir döneminde, bir önceki döneme nazaran eyalet genelinde %67 oranında nüfus artışı gerçekleşmiştir.

Grafik 38: 1523 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin Tahmini Genel Şehirli Nüfusu

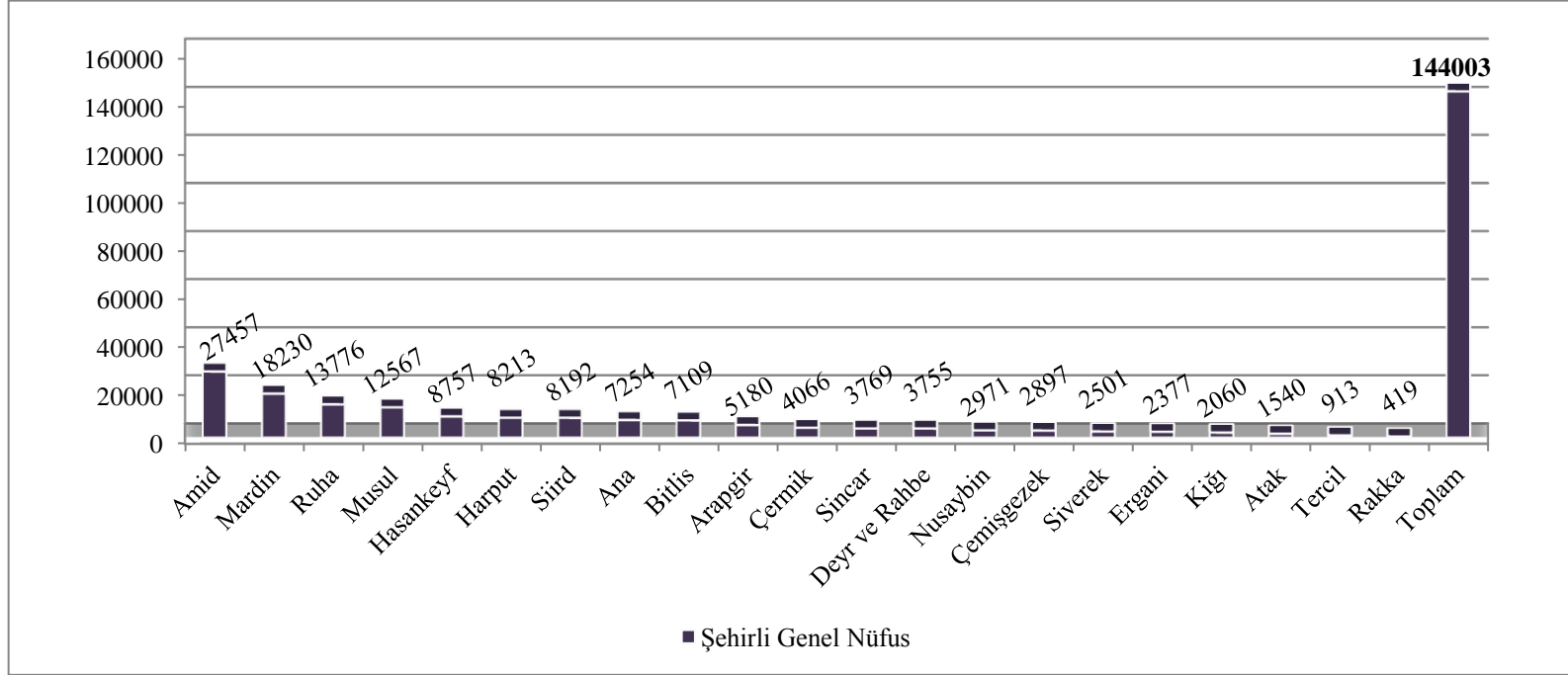
1540 tahrir dönemine ilişkin olarak Amid Sancağı, 17.777 nüfusu ile eyalet bazındaki şehirli nüfus açısından ilk sırada yer almakta, Amid Sancağı'nı 4.207 nüfus farkı ile de Mardin Sancağı takip etmektedir. Dönemin en az şehirli nüfusa sahip idari birimi ise Nusaybin Kazası'dır. Şehir nüfusunun kalabalık olduğu Mardin'de nüfus %16 artarken, Musul'daki artış oranı %18'dir. 1540 tahrir döneminde eyalet bazında toplam 51.437 şehirli nüfusun yaşadığı söylenebilir(Grafik 39).

Grafik 39: 1540 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin Tahmini Genel Şehirli Nüfusu

1550-1568 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde genel şehirli nüfusun en kalabalık olduğu sancak, 27.457 nüfus ile Amid'tir. 1540-1550 tahrir dönemindeki ilk iki sıralama bu periyotta da değişmemiş ve 18.230 şehirli nüfusu olan Mardin Kazası, Amid Sancağı'ndan sonra ikinci kalabalık idari birim olmuştur. Mardin Kazası'nı takip eden sancak ise 13.776 nüfuslu Ruha'dır. Bu dönemde Eyalet geneli şehirli nüfusun %19'unu Amid Sancağı, %13'ünü Mardin Sancağı, %10'unu da Ruha Sancağı teşkil etmekte idi. En az şehirli nüfusun bulunduğu sancaklar ise sırasıyla Rakka ve Tercil idi(Grafik 40).

Grafik 40: 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin Tahmini Genel Şehirli Nüfusu

1518-1568 dönemleri arasında şehirlerdeki müslim ve gayrimüslim nüfusun birbirine olan oranlarına baktığımızda; 1518 tahrir döneminde, *Çemişgezek ve Berriyecik sancaklarındaki şehirli gayrimüslim nüfus oranının bir hayli fazla olduğunu görmekteyiz*. Nitekim Berriyecik'te %88 gayrimüslim şehirli nüfusa karşılık, %12 müslim şehirli nüfus mevcut iken, Çemişgezek'te %81 gayrimüslim şehirli nüfusa karşılık, %19 müslim şehirli nüfusun yaşadığı bilinmektedir. Diğer taraftan bu dönemde müslim şehirli nüfus oranının en yüksek olduğu sancaklar Sincar ve Ruha idi. Sincar'da %81 müslim şehirli nüfus, %19 gayrimüslim şehirli nüfus bulunmakta; Ruha'da ise %72 müslim şehirli nüfusa karşılık, %28 oranında gayrimüslim şehirli nüfus bulunmaktadır. Yine bu dönemde Amid, Çermik, Ergani, Harput, Arapgir sancaklarındaki müslim şehirli nüfus oranlarının, gayrimüslim şehirli nüfus oranlarının üzerinde olduğunu ifade edebiliriz.

1523 tahrir döneminde şehirli müslim nüfus oranlarının yüksek olduğu bölgeler olarak, Deyr ve Rahbe (% 96), Ana (%90), Sincar (%79) ve Ruha (%74) karşımıza çıkmaktadır. Gayrimüslim şehirli nüfus oranının en fazla olduğu bölgeler olarak, Kiğı ve Çemişgezek dikkat çeken yerlerdir. Kiğı şehrinde 1518 tahririnde %72 olan şehirli gayrimüslim nüfus oranı, 1523'te %82'ye çıkmıştır. 1523 döneminde Çemişgezek'teki şehirli gayrimüslim nüfus oranı ise %72'dir. Bu dönemle ilgili olarak dikkatimizi çeken husus, 1518 döneminde şehirli müslim nüfus oranlarının yüksek olduğu Ergani, Harput ve Arapgir sancaklarındaki şehirli müslim nüfus oranının azalarak, şehirli gayrimüslim nüfus oranının artış göstermesidir. Nitekim Ergani'de 1518 döneminde %47 olan şehirli gayrimüslim nüfus oranı, 1523'te %57'ye; Harput Sancağı'nda %43 olan şehirli gayrimüslim nüfus oranı %52'ye; Arapgir Sancağı'nda ise %44 olan şehirli gayrimüslim oranı, %60'a yükselmiştir. Netice itibariyle 1523 dönemiyle ilgili olarak Harput, Ergani ve Arapgir şehir merkezlerine oldukça yoğun bir gayrimüslim nüfus sevkiyatının gerçekleştiğini ifade edebiliriz. 1540 tahririndeki verileri değerlendirdiğimizde ise Amid şehrinde yaşayan müslim nüfus oranı %40, gayrimüslim nüfus oranı da %60 iken, Mardin şehrinde yaşayan müslim nüfus oranı %38, gayrimüslim nüfus oranı %62'dir. Çermik ve Musul şehirlerindeki müslim nüfus oranı ise %50'nin üzerinde seyretmektedir. Musul'da %66 olan şehirli müslim nüfus oranı, Çermik'te %54 olarak karşımıza çıkmaktadır.

1550-1568 döneminde şehirli müslim nüfus oranının en yüksek olduğu bölgeler; Rakka (%100), Deyr ve Rahbe (%95), Ana (%93), Sincar (%87) ile Eyalet'in Anadolu topraklarında bulunan, Nusaybin (%68), Ruha (%67), Siird (%62)'tir. Bu dönemde Amid şehrinde müslim nüfus oranı %47'ye yükselmiş, gayrimüslim oranı ise %53'e düşmüştür. *Eyalet genelinde şehirli gayrimüslim nüfus oranının en yüksek olduğu birimlerden olarak; günümüzde Diyarbakır'ın Hazro ilçesi olarak bilinen Tercil (%100) başta olmak üzere Atak (%98), Kiğı (%80), Bitlis (%79) ve Mardin (%78) öne çıkmaktadır.*

3.2.Köy Nüfusu

16. yüzyıl Osmanlı toplumunda ekonominin temeli tarımsal faaliyetlere dayalı olması dolayısıyla nüfusun %90'ı köylerde yaşamakta idi³⁰¹. Dolayısıyla devletin mali gücünü ayakta tutan vergiler için en uygun kaynak, köylerde yaşayan reaya sınıfı idi³⁰². Şehirde meskun olan nüfus, daha çok ticaret ve zanaat yoluyla geçimini sağlamak ve hizmet sektöründeki konumu açısından büyük önem arz etmekte iken, köylü nüfus ise geçimini sadece tarımsal üretimden sağlamak zorunda olduğu gibi aynı zamanda ürettiği her ürün için de belli oranlarda devletin temsilcisi sipahiye ilgili sancağın kanunnamesi mucibince vergi veren zümre olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nin diğer sâlyânesiz³⁰³ eyaletlerinde olduğu gibi Diyarbakir Eyaleti'nde de köylü reaya, devlete olan mükellefiyetlerini, köyde yaşayarak yerine getirmekte idi. Bu cümleden olmak üzere sâlyânesiz eyaletlerden olan Diyarbakir Eyaleti'nde de nüfusun büyük bölümü, köylerde toplanmış olup 1518-1568 yılları arasındaki 50 yıllık süre içerisinde 1540 tahrir dönemini hariç tuttuğumuzda aşiret ve cemaatlerle beraber hem müslim hane hem de gayrimüslim hane miktarında ciddi bir artış gerçekleşmiştir (Tablo 19-20)*. Eyaletin 1518-1568 tahrir döneminde köylü genel mücerred miktarının +%702'lik bir değişim göstermesi, eyalet bazındaki bekar erkek nüfustaki yükselmenin ne kadar yüksek seviyede olduğunu açıkça göstermektedir. Yine 1540 tahrir dönemine ait bir çok sancağa ait verilere ulaşamamıza rağmen bir önceki tahrir dönemine göre %3'lük bir artmanın olması 1540 yılındaki mücerred sayısındaki yükselişi teyit eden bir gelişmedir (Tablo 21).

³⁰¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, s.32.

³⁰² Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.64.

³⁰³ Sâlyânesiz eyaletler hakkında geniş bilgi için bkz. M. Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s.216.

* 1518-1568 arası dönemde bazı sancakların Müslim ve Gayrimüslim hane ile mücerred miktarlarına dair farklı tespitler mevcuttur. Örn, Nejat Göyünç, Mardin Sancağı'nın 1526 dönemine dair İslam hanesi olarak 10232, mücerred olarak 1709; Gayrimüslim hanesi olarak 1807, mücerred olarak 781 rakamlarını vermiştir. Bkz. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.83. A. Nezihi Turan ise Ruha Sancağı'nın aynı tahrir dönemine dair İslam hanesi olarak 1225, mücerred olarak 264 rakamını verirken aynı sancağın 1540 yılına dair olarak da İslam hanesi olarak 2478, mücerred olarak 725 rakamını vermiştir. Bkz. Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha Sancağı*, s.32.

Tablo 19: 1518-1568 Yılları Arasında Diyarbekir Eyaleti'ndeki Sancakların Köylü Hane ve Mücerredlerin Dağılımı³⁰⁴

SANC AKLAR	1518-1523				1523-1540				1540				1550-1568 TAHRİRİ			
	MÜSLİM		G.MÜSLİM		MÜSLİM		G.MÜSLİM		MÜSLİM		G.MÜSLİM		MÜSLİM		G.MÜSLİM	
	H	M	H	M	H	M	H	M	H	M	H	M	H	M	H	M
AMİD	7202	664	523	64	4346	938	20	3	9726	1946	2590	818	19588	5076	2365	775
MARDİN	4462	382	1533	340	12351	2816	2040	814	9660	2956	2340	1494	12935	3785	3868	1482
SİNCAR	928	81	-	-	2102	717	-	-	-	-	-	-	3181	1376	-	-
BERRİYECİK	988	173	87	19	-	-	-	-	2602	799	565	310	4553	1133	829	396
RUHA	1216	274	118	23	4220	640	165	40	4931	1499	105	11	8329	1981	344	48
SİVEREK	1611	237	-	-	3392	434	-	-	-	-	-	-	6254	1983	15	1
ÇERMİK	446	74	65	7	2729	566	386	109	1393	556	252	119	1945	963	429	77
ERGANİ	1351	196	400	74	1520	472	397	137	-	-	-	-	6201	2555	1688	438
HARP UT	1182	182	1115	261	2783	866	2550	939	-	-	-	-	6059	2274	5173	1873
ARAPGİR	1124	350	199	97	3590	2109	173	156	-	-	-	-	4347	1576	3077	520
KİĞİ	824	137	618	62	2423	694	660	127	-	-	-	-	2631	771	1758	660
ÇEMİŞGEZEK	3022	665	3186	1161	2741	299	3625	749	4754	2163	5320	2699	1277	739	3420	929
HASANKEYF	-	-	-	-	2362	548	2529	618	-	-	-	-	5333	1059	2747	1173
SİİRD	-	-	-	-	716	128	344	81	-	-	-	-	482	189	5	-
KULB	-	-	-	-	-	-	-	-	410	47	355	80	1487	310	2353	475
ATAK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	755	151	2425	680
TERCİL	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1261	337	310	77
NUSAYBİN	-	-	-	-	-	-	-	-	1633	326	107	55	1864	379	165	47
AKÇAKALE	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	869	140	-	-
RAKKA	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5944	751	-	-
ÇAPAKÇUR	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1801	774	379	228
DEYR ve RAHBE	-	-	-	-	522	109	-	-	-	-	-	-	2168	399	-	-
MUSUL	-	-	-	-	3401	900	30	15	4310	729	1134	392	5720	1089	1696	818
BİTLİS	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1620	48	5609	780
ANA	-	-	-	-	1898	513	109	-	-	-	-	-	8536	2618	-	-
HABUR	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4650	336	-	-
TOPLAM	24356	3415	7844	2108	51096	12749	13028	3788	39419	11021	12768	5978	119790	32792	38655	11477

³⁰⁴ Müslim hane ve mücerred miktarlarına, ilgili dönemde mezkur sancakta meskun olan cemaat ve aşiretlerin hane-mücerred miktarları dahil edilmiştir.

Tablo 20:1518-1568 Yılları Arasında Diyarbekir Eyaleti'ndeki Köylü Hane ve Mücerred Sayıları

	1518-1523	1523-1540	1540 Dönemi	1550-1568
Müslim H.	24356	51096	39419	119790
G. Müslim H.	7844	13028	12768	38655
TOPLAM	32200	64124	52187	158445
Müslim M.	3415	12749	11021	32792
G.Müslim M.	2108	3788	5978	11477
TOPLAM	5523	16537	16999	44269

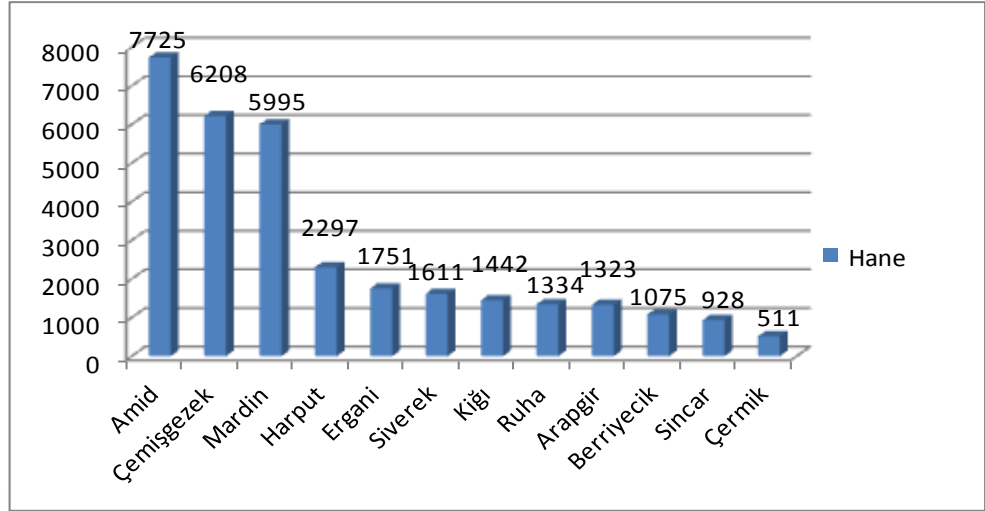
Tablo 21: 1518-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Genel Köylü Mücerred Sayıları

	1518-1523	1523-1540	1540	1550/1568
AMİD	728	941	2764	5851
MARDİN	722	3630	4450	5267
SİNCAR	81	717	-	1376
BERRİYECİK	192		1109	1529
RUHA	297	680	1510	2029
SİVEREK	237	434	-	1984
ÇERMİK	81	675	675	1040
ERGANİ	270	609	-	2993
HARPUT	443	1805	-	4147
ARAPGİR	447	2265	-	2096
KİĞİ	199	821	-	1431
ÇEMİŞGEZEK	1826	1048	4862	1668
HASANKEYF		1166	-	2232
SİİRD		209	-	189
KULB			127	785
ATAK			-	831
TERCİL			-	414
NUSAYBİN			381	426
AKÇAKALE			-	140
RAKKA			-	751
ÇAPAKÇUR			-	1002
DEYR ve RAHBE		109	-	399
MUSUL		915	1121	1907
BİTLİS				828
ANA		513		2618
HABUR				336
TOPLAM	5523	16537	16999	44269
ARTIŞ/AZALMA ORANI				
1518-1523/26	1523-1540/1550	1540-1568	1518-1568	1523-1568
+ %199	+%3	+%160	+%702	+%168

Genel köylü hane sayılarının sancaklara göre dağılımına ve bu sancakların köylü hanelerinin eyaletin toplam hanelerine olan oranlarına ana hatlarıyla bakacak olursak 1518 tahrir döneminde Amid Sancağı'nın toplam hane sayısı bakımından ilk sırada, Çemişgezek Sancağı'nın ikinci sırada, Mardin Sancağı'nın üçüncü sırada, Harput Sancağı'nın ise dördüncü sırada olduğunu müşahade etmekteyiz(Grafik 41). Bu ilk dört sancağın Diyarbekir Eyaleti'ndeki toplam köylü hanelerine olan oranları ise şu şekildedir: Amid Sancağı %24, Çemişgezek Sancağı %19, Mardin Sancağı %19, Harput Sancağı %7 idi. 1523 tahrir döneminde genel hane sayısı bakımından Mardin Sancağı'nın ilk sırada olduğu görülmektedir. 1518 tahrir döneminde olduğu gibi bu dönemde de Çemişgezek Sancağı genel köylü hane miktarı bakımından ikinci sırada yer alırken Harput Sancağı ise üçüncü sırada, Hasankeyf Kazası ise dördüncü sırada yer almaktadır. 1523 tahrir döneminde dikkat çeken gelişme ise bu dönemde henüz kaza olan Hasankeyf'in sahip olduğu köylü hanesi bakımından Ruha ile Amid'in önünde bulunmasıdır. Dönemin en az genel köylü hanesine sahip idari birimleri ise sırasıyla Deyr Sancağı ile Siird Kazası idi(Tablo 22). 1523 tahrir döneminde Amid Sancağı'nın genel hane miktarına bakıldığında bu döneme ait icmâl defterde çeşitli aşiret ve cemaatlere mensup hanelerin yer almadığı tespit edilmiştir. 1523 tahrir dönemindeki idari birimlerin genel hane sayılarının eyalet geneli hane sayılarına olan oranları ise şu şekildedir: Mardin Sancağı %22, Çemişgezek Sancağı %10, Harput Sancağı %8, Hasankeyf Kazası ise %8. 1540 tahrir döneminde Amid Sancağı 12.316 hane ile ilk sırada, Mardin Sancağı ise 12.000 hane ile ikinci, 10.074 hane ile de Çemişgezek Sancağı'nın üçüncü sırada olduğu görülmektedir. 1540 tahririnde ilk defa kendisinden "livâ" olarak bahsedilen Kulbise genel hane miktarının en az olduğu sancak olarak karşımıza çıkmaktadır(Grafik 42).

1540 tahrir dönemi genel hane toplamının %24'ünü Amid Sancağı, %23'ünü Mardin Sancağı, %19'unu Çemişgezek Sancağı oluşturmakta idi.

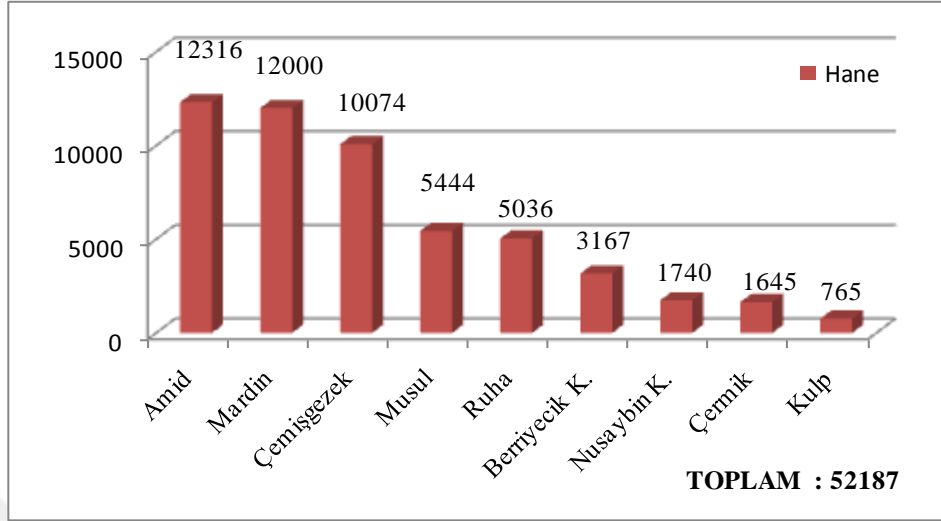
Grafik 41:1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancakların Genel KöylüHane Sayıları

Tablo22: 1523 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancak/Kazaların Köylü Hane Sayıları

	SANCAK/KAZA	HANE
1.	MARDİN	14391
2.	ÇEMİŞGEZEK	6366
3.	HARPUT	5333
4.	HASANKEYF K.	4891
5.	RUHA	4385
6.	AMİD	4366
7.	ARAPGİR	3763
8.	MUSUL	3431
9.	SİVEREK	3392
10.	ÇERMİK	3115
11.	KİĞİ	3083
12.	SİNCAR	2102
13.	ANA	2007
14.	ERGANİ	1917
15.	SİİRD K.	1060
16.	DEYR	522
	TOPLAM	64124

Grafik 42: 1540 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancakların Genel Köylü Hane Sayıları

1550-1568 tahrir dönemine ilişkin olarak Diyarbekir Eyaleti dahilindeki sancaklar arasında Amid Sancağı 21.953 genel köylü hane miktarı ile ilk sırada, Mardin Kazası 16.803 hane ile ikinci, Harput Sancağı 11.232 hane ile üçüncü sıradadır (Tablo 23). Söz konusu ilk üç sancağın, Diyarbekir Eyaleti'ndeki toplam haneye olan oranları ise: Amid Sancağı'nın %14, Mardin Kazası'nın %11, Harput Sancağı'nın da %7 olarak tespit edilmiştir.

Eyalet genelindeki köylü hane miktarlarının tahrir dönemlerine göre değişimlerini elimizdeki veriler ölçüsünde tespit etmek mümkündür. Nitekim tespitlerimize göre 1518-1523/26 arasında genel köylü hane sayısında en yüksek artış oranına sahip sancak Çermik Sancağı (+%510) iken, 1523/26-1540 arasında Amid Sancağı (+%182), 1540-1568 döneminde yine Amid Sancağı (+%78) olmuştur. 1518-1568 arası dönemde ise +%550 oranı ile Ruha Sancağı en yüksek artışa sahip sancak olarak karşımıza çıkmaktadır (Tablo 24). Eyalet genelinde ise 1518-1568 arası dönemde +%392 oranında köylü hane miktarında artışın gerçekleştiği müşahade edilmektedir.

Tablo 23: 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancakların Genel Köylü Hane Sayıları

	<i>SANCAKLAR</i>	<i>HANE</i>
1	AMİD	21953
2	MARDİN KAZASI	16803
3	HARPUT	11232
4	RUHA	8673
5	ANA	8536
6	HASANKEYF	8080
7	ERGANİ	7889
8	ARAPGİR	7424
9	MUSUL	7416
10	BİTLİS	7229
11	SİVEREK	6269
12	RAKKA	5944
13	BERRİYECİK	5382
14	ÇEMİŞGEZEK	4697
15	HABUR	4650
16	KIĞI	4389
17	KULB	3840
18	SİNCAR	3181
19	ATAK	3180
20	ÇERMİK	2374
21	ÇAPAKÇUR	2180
22	DEYR VE RAHBE	2168
23	NUSAYBİN	2029
24	TERCİL	1571
25	AKÇAKALE	869
26	SİİRD	487
	TOPLAM	158445

Tablo 24:1518-1568 Arası Dönemde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Sancakların Genel Köylü Hane Sayılarının Değişimi (%)

	<i>SANCAKLAR</i>	<i>1518-1523</i>	<i>1523-1540</i>	<i>1540-1568</i>	<i>1518-1568</i>	<i>1523-1568</i>
1	Amid	-%43	+%182	+%78	+%184	+%403
2	Mardin	+%140	-%17	+%40	+%180	+%17
3	Sincar	+%127			+%243	+%51
4	Berriyecik	-		+%70	+%401	
5	Ruha	+%229	+%15	+%72	+%550	+%98
6	Siverek	+%111			+%289	+%85
7	Çermik	+%510	-%47	+%44	+%365	-%23
8	Ergani	+%9			+%351	+%312
9	Harput	+%132			+%389	+%111
10	Arapgir	+%184			%461	+%97
11	Kiğı	+%114			+%204	+%42
12	Çemişgezek	+%3	+%58	-%53	-%24	-%26
13	Hasankeyf					+%65
14	Siird					-%54
15	Kulb					
16	Atak					
17	Tercil					
18	Nusaybin					
19	Akçakale					
20	Rakka					
21	Çapakçur					
22	Deyr ve Rahbe					+%322
23	Musul		+%59	+%36		+%116
24	Bitlis					
25	Habur					
26	Ana					+%325
	Toplam	+%99	-%19	+%204	+%392	+%147

3.2.1.Müslim Nüfus³⁰⁵

1518 tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde müslim köylü reaya hane toplamı 24.356 olup bunun eyaletteki genel köylü haneye olan oranı ise %76'dır. 1523 tahririnde hane toplamı %110 artarak 51.096'ye yükselmiş ve genel haneye olan oranı ise %80'e çıkmıştır. 1540 tahririnde köylü müslim hane toplamı 39.419, bu rakamın genel köylü haneye olan oranı ise %76 olarak tespit edilmiştir. 1550-1568 döneminde Müslim hane oranı %76, müslim hane sayısı da 119.790'dır. 1523 tahrir dönemi köylü müslim hane oranının en yüksek olduğu periyot idi. Tespitlerimize göre müslim mücerred oranları ise, 1518'de %62, 1523'te %77, 1540'ta %65, 1550-1568'de %74 idi. 1518-1568 arası dönemde köylü müslim mücerred sayısının en fazla olduğu dönem 1558-1568 tahrir periyodudur(Tablo 25).

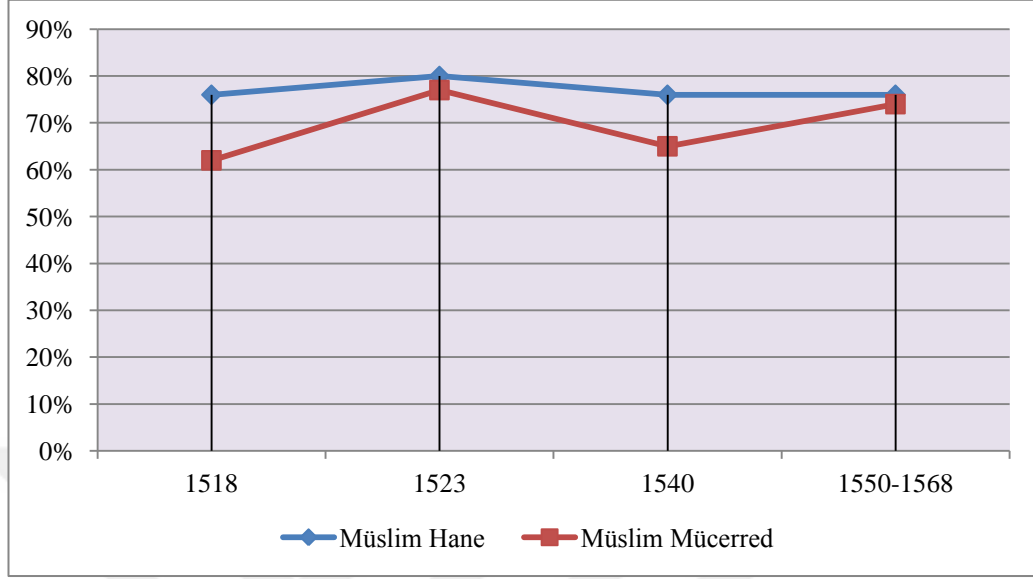
Tablo 25: Diyarbekir Eyaleti'nde Dönemlere Göre Köylü Müslim Hane ile Mücerredlerin Oran ve Sayıları

H / M**	1518	1523/1526	1540-1550	1550-1568
Müslim H. Oranı	%76	%80	%76	%76
Müslim H.	24356	51096	39419	119790
Gayrimüslim H.	7844	13028	12768	38655
Toplam	32200	64124	52187	158445
Müslim M. Oranı	%62	%77	%65	%74
Müslim M.	3415	12749	11021	32792
Gayrimüslim M.	2108	3788	5978	11477
Toplam	5523	16537	16999	44269

³⁰⁵ Diyarbekir Eyaleti'nde kayıtlı olan aşiret ve cemaatlerin nüfusu da dahil edilmiştir.

** H: Hane, M:Mücerred

Grafik 43:1518-1568 Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde Köylü Müslim Hane ve Mücerred Oranlarının Dönemlere Göre Değişimi

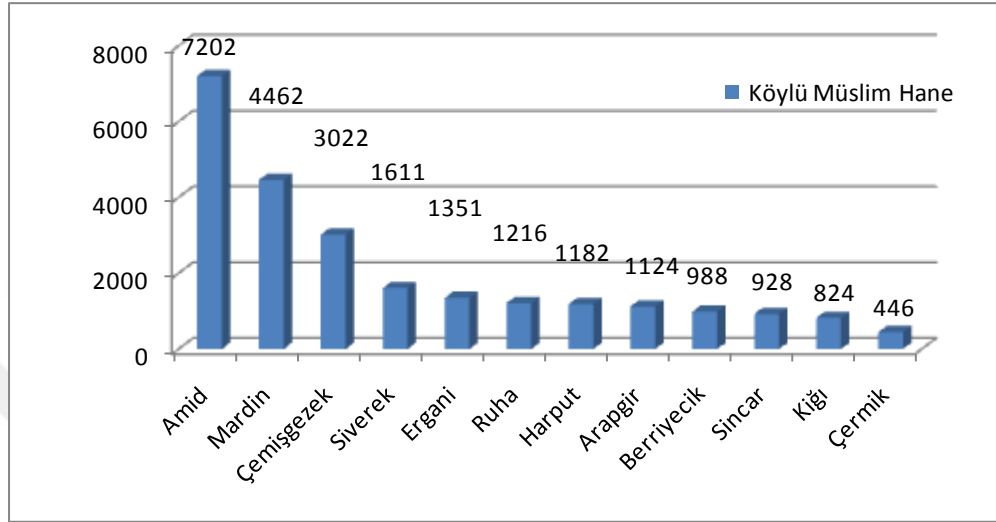

Grafik 43'te de görüldüğü üzere 1518-1568 dönemi boyunca müslim hane ile mücerred oranlarındaki seyrin 1540 tahririne kadar senkronize hareket ettiği ifade edilebilir. Müslim hane ve mücerred oranları 1518-1523 arası periyotta artarken 1523-1540 periyodunda düşmüştür. 1540 döneminden itibaren de Müslim hane oranı aynı kalırken mücerred oranı yükselişe geçmiştir.

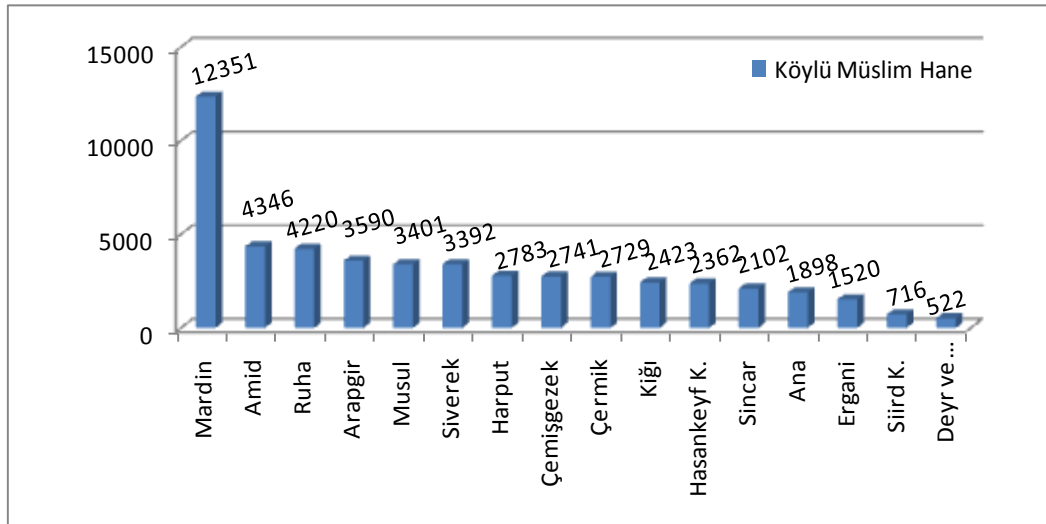
1518 tahrir döneminde köylü müslim hane sayısının en fazla olduğu sancak Amid idi. Amid Sancağı'ndaki köylü müslim hane sayısı, aynı dönem eyalet genelindeki müslim köylü hane sayısının %30'unu teşkil etmektedir. Sıralamada Amid Sancağı'nı takip eden Mardin Sancağı'nda bu oran %18, üçüncü sırada yer alan Çemişgezek Sancağı'nda ise %12 idi. Oysa ki, Çemişgezek Sancağı 1518 dönemi genel hane sıralamasında ikinci sırada bulunuyordu. Bu dönemde en az köylü Müslim hane sayısına sahip idari birimler ise sırasıyla Çermik ve Kiğı sancakları idi (Grafik 44). 1523 dönemi köylü müslim hane sıralamasına baktığımızda ise, aynı dönem eyalet geneli müslim haneye oranı %24 olan Mardin Sancağı'nın ilk sırada olduğu görülmektedir. Mardin Sancağı'ndan sonra 4346 müslim hane ile Amid Sancağı gelmekte olup, bu sancağın aynı dönem eyalet geneli Müslim haneye olan oranı da %9 idi. Bu oran, üçüncü sırada bulunan Ruha Sancağı'nda ise %8'dir. 1523 tahrir

döneminin en az köylü müslim hane sayısına sahip idari birimleri ise Deyr ve Rahbe Sancağı ile Siird Kazası idi(Grafik 45).

Grafik 44: 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin Köylü Müslim Hane Sayılarının Sancaklara Göre Dağılımı

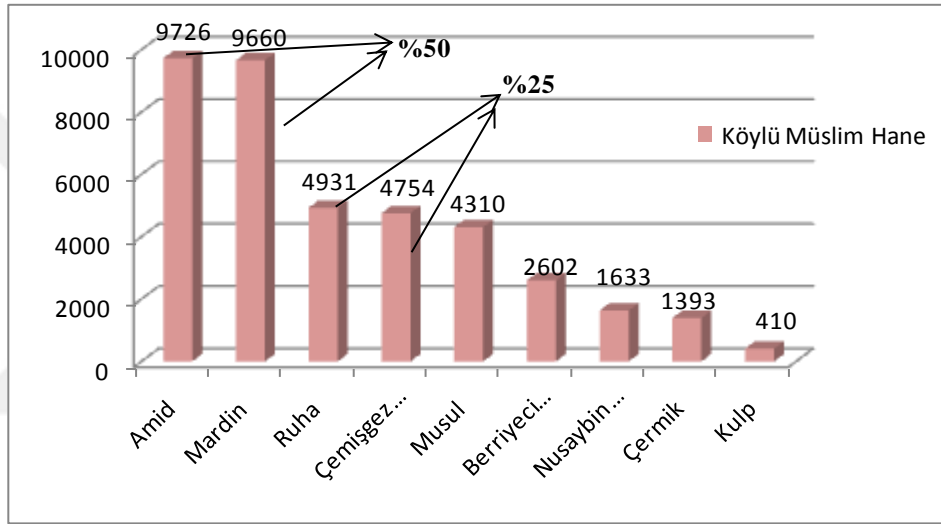

Grafik 45:1523 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin Köylü Müslim Hane Sayılarının Sancaklara Göre Dağılımı

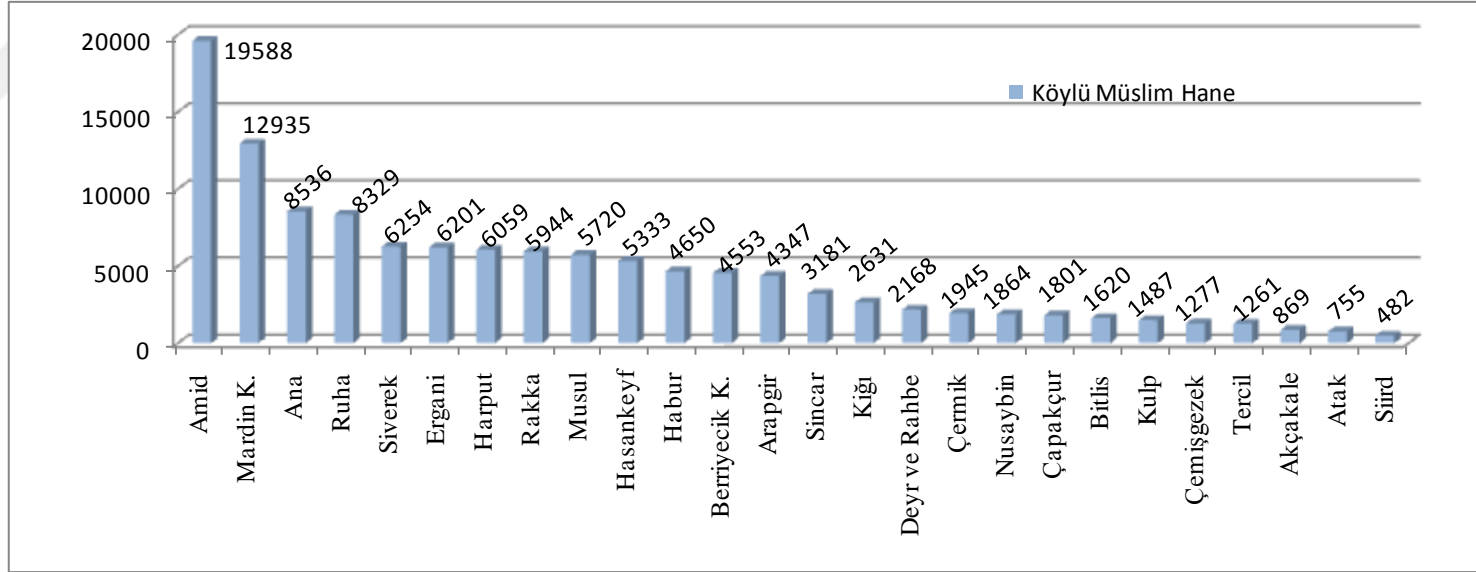
1540 tahrir döneminde köylü müslim hane sıralamasında Amid Sancağı 9726 hane ile ilk sırada bulunmakla beraber eyalet geneli Müslim haneye olan oranı ise %25'tir. 9660 hane ile ikinci sırada yer alan Mardin Sancağı'nda da bu oran yine %25 idi. Üçüncü sırada yer alan Ruha, dördüncü sırada yer alan Çemişgezek Sancağı ile beraber aynı dönem eyalet geneli Müslim hane toplamının %25'ini teşkil etmektedir. Dönemin en az köylü müslim hane sayısına sahip sancağı ise Kulb idi (Grafik 46).

Grafik 46:1540 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin Köylü Müslim Hane Sayılarının Sancaklara Göre Dağılımı

1550-1568 döneminde ise Amid Sancağı, 19588 hane ile eyalet geneli müslim hane toplamının %16'sını teşkil ederek ilk sırayı oluşturmaktaydı. Sıralamada ikinci olan ve 12935 köylü müslim haneye sahip Mardin Kazası, 8536 köylü Müslim haneye sahip Ana Sancağı ile beraber eyalet geneli toplam müslim hane toplamının %18'ini oluşturmaktadır. Söz konusu dönemde en az köylü Müslim haneye sahip sancaklar Siird ile Atak idi (Grafik 47).

Grafik 47: 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin Köylü Müslim Hane Sayılarının Sancaklara Göre Dağılımı

1518-1568 yılları arasındaki Diyarbekir Eyaleti'nin tahmini köylü müslim nüfusuna değinecek olursak; 1518 tahrir döneminde eyaletin köylü müslim nüfusu 125.195, 1523 döneminde 268.229, 1540 döneminde 208.116, 1550-1568 tahrir döneminde ise 631.742 kişi idi. Bu cümleden olmak üzere eyaletin 1523 tahrir döneminde bir önceki döneme kıyasla köylü müslim nüfusunda %114 artış gerçekleşirken, 1540 döneminde ise 1523 dönemine kıyasla %22 oranında azalmanın meydana geldiği ifade edilebilir. Yine 1550-1568 tahririnde ise 1540 dönemine nazaran %204 oranında yükselme zuhur etmiştir. Nitekim söz konusu 50 yıllık zaman zarfında Diyarbekir Eyaleti genelinde %405 oranında köylü müslim nüfusta artışın olduğu tespit edilmektedir(Tablo 26).

1518 tahririnde köylü müslim nüfus sayısı açısından Amid Sancağı büyük önem arz etmektedir. Bu dönemde eyalet bazında toplam köylü müslim nüfusun %47'sini Amid Sancağı ile Mardin Sancakları oluşturmaktadır(Grafik 48). 1523 tahririnde Mardin Sancağı, Amid Sancağı ve Ruha Sancağı eyalet geneli köylü Müslim nüfusun %41'ini teşkil etmektedir(Grafik 49). 1540 döneminde ise ilginç bir durum ile karşılaşmaktayız. Bu dönemde köylü *müslim hane* bakımından Amid, ilk sırada yer almış olmasına rağmen tahmini nüfus değerlendirmesinde ise Mardin Sancağı ilk sıraya geçmiştir. Bu durum bize tahmini nüfus değerlendirmelerinde mücerred sayısının da ne kadar büyük önem arz ettiğini açıkça göstermektedir. Her iki sancak 1540 döneminde toplam köylü müslim nüfusun %49'unu oluşturuyordu. Dolayısıyla bu durum, 1540 dönemi Diyarbekir Eyaleti'ndemüslim köylü nüfus açısından en kalabalık sancakların *Mardin* ve *Amid* olduğunu açıkça göstermektedir(Grafik 50). 1550-1568 periyodunda ise Amid Sancağı, sahip olduğu 103.016 köylü müslim nüfus ile eyaletin en kalabalık sancaklarından birisi idi. Bu bağlamda Amid Sancağı'ndan sonra köylü müslim nüfusun en yoğun olduğu diğer yerler ise Mardin Kazası, Ana Sancağı ve Ruha Sancağı idi(Tablo 27).

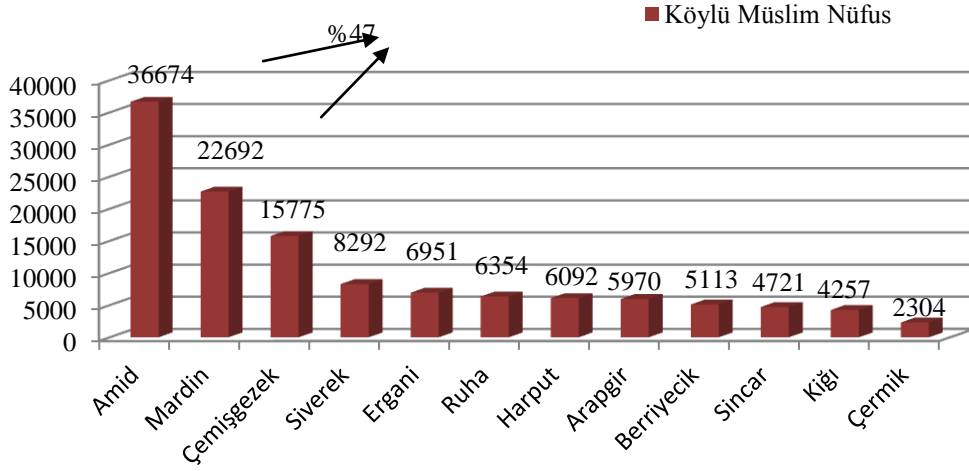
Tablo 26: XVI. Yüzyıl Diyarbekir Eyaleti'nde Tahmini Köylü Müslim Nüfus ile Dönemler Bazındaki Değişim Oranları (%)

SANCAKLAR	1518-1523	1523-1540	1540	1550-1568
AMİD	36674	22668	50576	103016
MARDİN*	22692	64571	51256	68460
SİNCAR	4721	11227		17281
BERRİYECİK	5113		13809	23898
RUHA**	6354	21740	26154	43626
SİVEREK	8292	17394		33253
ÇERMİK	2304	14211	7521	10688
ERGANİ	6951	8072		33560
HARPUT	6092	14781		32569
ARAPGİR	5970	20059		23311
KİĞİ	4257	12809		13926
ÇEMİŞGEZEK	15775	14004	25933	7124
HASANKEYF		12358		27724
SİİRD		3708		2599
KULB			2097	7745
ATAK				3926
TERCİL				6642
NUSAYBİN			8491	9699
AKÇAKALE				4485
RAKKA				30471
ÇAPAKÇUR				9779
DEYR ve RAHBE		2719		11239
MUSUL		17905	22279	29689
BİTLİS				8148
ANA		10003		45298
HABUR				23586
TOPLAM	125.195	268.229	208.116	631.742
ARTIŞ/AZALMA ORANLARI				
	1518/1523-1523/1540	1523/1540-1540	1540-1568	1518-1568
	%114+	%22-	%204+	%405+

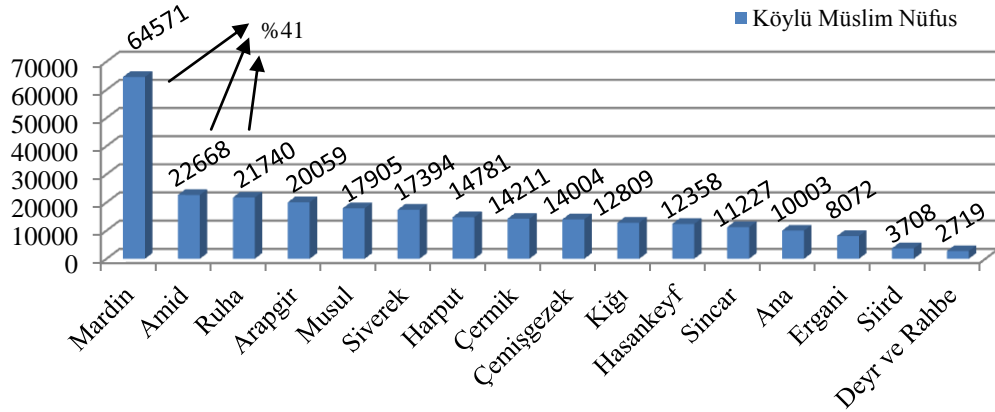
* Nejat Göyünç, Mardin Sancağı'nda hane birimini (5) kabul ederek köylü müslim nüfusu 1518'de: 23712 kişi, 1526'da:53496 kişi, 1540'ta 52756 kişi olarak tespit etmiştir. Bkz. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.86-88.

** Ahmet Nezihi Turan, hane birimini (5) olarak kabul ederek köylü müslim nüfusu 1518'de:7354 kişi, 1523'te:7584 kişi, 1540'ta 13230 kişi, 1566'da: 25592 kişi olarak tespit etmiştir. Bkz. A. Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, s.59.

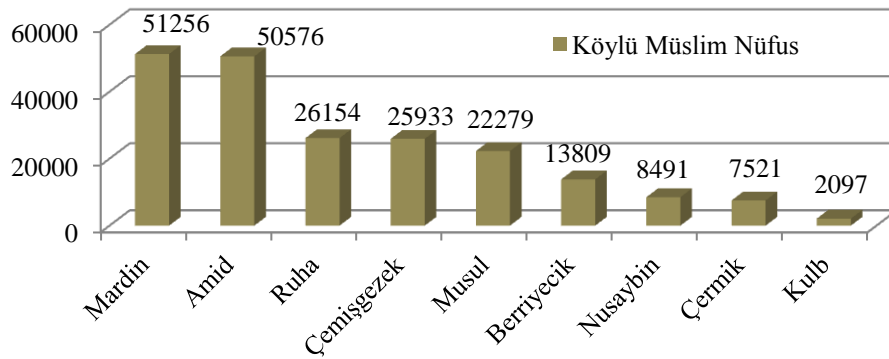
Grafik 48: 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Köylü Müslim Nüfusun Sancaklar Bazında Dağılımı

Grafik 49: 1523 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Köylü Müslim Nüfusun Sancaklar Bazında Dağılımı

Grafik 50: 1540 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Köylü Müslim Nüfusun Sancaklar Bazında Dağılımı

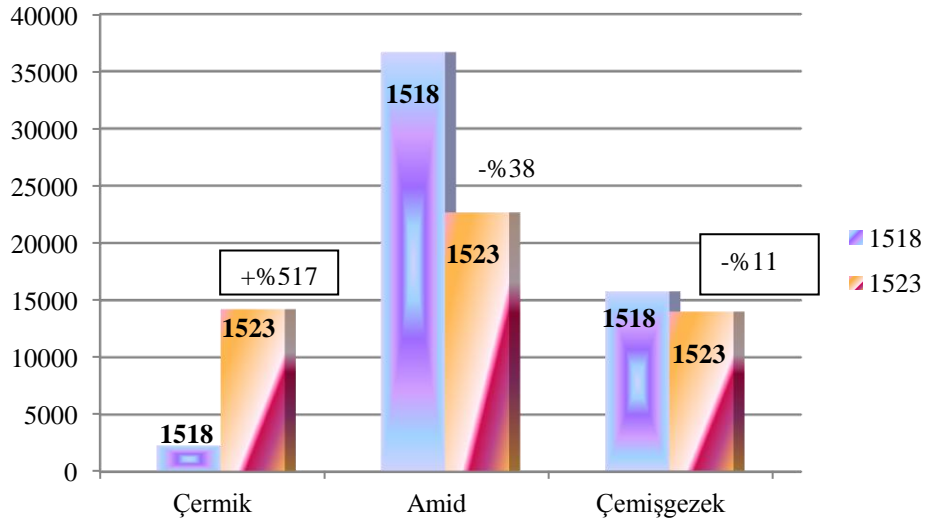

Tablo 27: 1550-1568 Diyarbekir Eyaleti'nde Köylü Müslim Nüfusun Sancaklar Bazında Dağılımı

SANCAK/KAZA		Köylü Müslim Nüfus
1	Amid	103016
2	Mardin K.	68460
3	Ana	45298
4	Ruha	43626
5	Ergani	33560
6	Siverek	33253
7	Harput	32569
8	Rakka	30471
9	Musul	29689
10	Hasankeyf	27724
11	Berriyecik K.	23898
12	Habur	23586
13	Arapgir	23311
14	Sincar	17281
15	Kiğı	13926
16	Deyr ve Rahbe	11239
17	Çermik	10688
18	Çapakçur	9779
19	Nusaybin	9699
20	Bitlis	8148
21	Kulb	7745
22	Çemişgezek	7124
23	Tercil	6642
24	Akçakale	4485
25	Atak	3926
26	Siird	2599
<u>TOPLAM</u>		<u>631742</u>

1518-1523 dönemleri arasında sancaklardaki köylü müslim nüfusların artış/azalma oranlarına baktığımızda +%517'lik oran ile Çermik Sancağı'nın hızlı bir artış kaydettiği müşahade edilmektedir. Tespit ettiğimiz kadarıyla Çermik Sancağı'nda bu hızlı artışın nedeni olarak 1518 tahririnde mevcut olmayan ancak 1523 tahririnde izlerine rastlanan *cemaat-i ekrad-ı Milli*, *cemaat-i ekrad-ı Bathu*, *cemaat-i ekrad-ı Gigi*, *cemaat-i ekrad-ı Merdanlu*, *cemaat-i ekrad-ı Vesavi*, *cemaat-i ekrad-ı aşireti Hevanlu* gibi aşiretlerin bu dönemde mezkur sancakta meskun olmalarından kaynaklı olabileceği düşünülmektedir³⁰⁶. Amid Sancağı'ndaki %38'lik azalmanın sebebi olarak bir önceki tahrir döneminde meskun olduğu bilinen aşiret ve cemaatlerin 1526 tarihli icmal defterde³⁰⁷ yer almaması gösterilebilir. Yine 1523 tahrir döneminde Çemişgezek Sancağı'ndaki %11 oranındaki azalmanın sebebi ise bu dönemde sancak sınırlarında küçülmenin meydana gelmesi ile ilgili bir durumdur³⁰⁸ (Grafik 51).

Grafik 51: 1518-1523 Dönemleri Arasında Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancaklarda Müslim Nüfusun Artış/Azalma Oranları

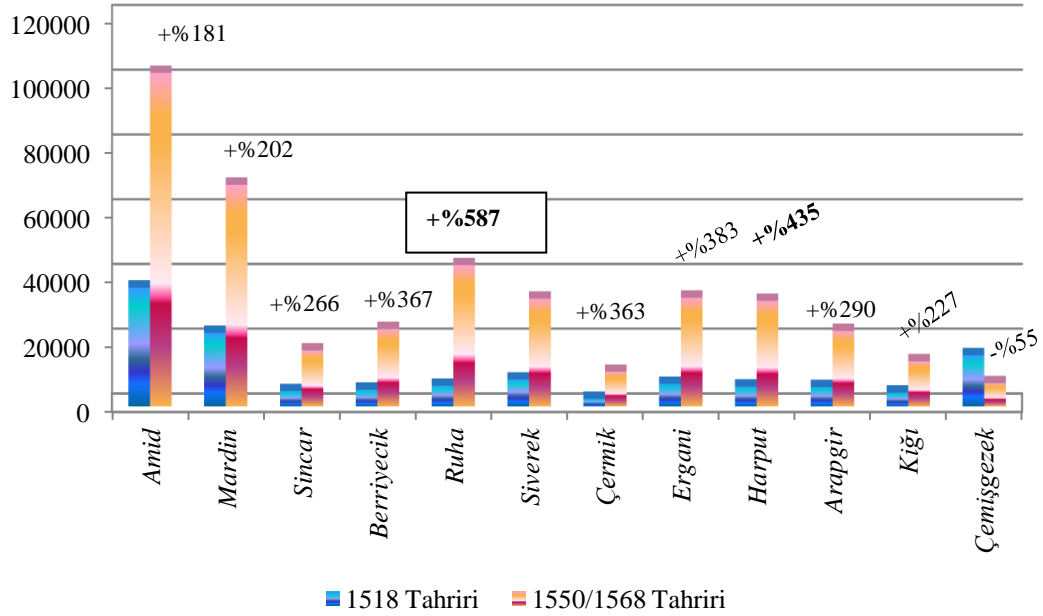
³⁰⁶ BOA. TD 988, s. 115 ve 123. Cemaat ve aşiretler hakkındaki malumatlara ilerleyen sayfalarda değinilecek olduğundan mükerrer olmaması için burada yer vermiyoruz.

³⁰⁷ BOA. TD 134.

³⁰⁸ Mehmet Ali Ünal, Çemişgezek Sancağı'nda 1518 tahririnde 397 köyden 219'unun müslim köy olduğunu, 1523 tahririnde 334 köyden 175'inin müslim köy olduğunu ifade etmektedir. Nitekim 1523 tahririnde 44 müslim köyün yer almaması söz konusu %11 oranındaki azalmada etken rol oynamıştır denilebilir. Bkz. M. Ali Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s.64 ve 66.

1518-1550/1568 arası periyotta ise köylü müslim nüfus artışının en yüksek olan sancağın Ruha olduğunu müşahade etmekteyiz. Ruha Sancağı'ndaki bu ciddi anlamda köylü müslim nüfus artışında son dönemde meskun olancemaat-i Dögerni, cemaat-i Baziki, cemaat-i Bozulus, cemaat-i Halidlü, cemaat-i Anterlü, cemaat-i Karaulus, cemaat-i Reşvan, cemaat-i Kürdikanlugibi farklı cemaat ve aşiretlerin rolü oldukça etkili olmuştur³⁰⁹. Ruha Sancağı'ndan sonraki nüfus artış oranının en yüksek olduğu sancak %435 ile Harput'tur(Grafik 52).

Grafik 52:1518-1550/1568 Dönemleri Arasında Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Sancaklarda Müslim Nüfus Artış/Azalma Oranları

³⁰⁹ TKGMA. TTD 151.

3.2.2. Gayrimüslim Nüfus

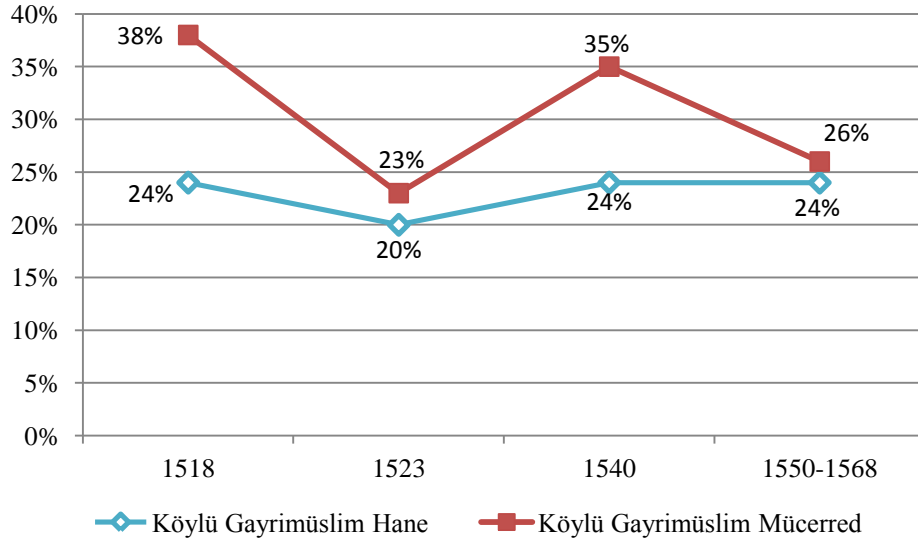
Diyarbakir Eyaleti'ndeki köylü gayrimüslim hane ile mücerred miktarları, genel toplam olarak tüm tahrir dönemleri boyunca şehirli gayrimüslim hane ve mücerredlerden oldukça fazla idi. 1518 tahririne göre Diyarbakir Eyaleti'nde köylü gayrimüslim müslim hane sayısı 7844 olup eyalet geneli köylü toplam vergi hanesine oranı ise %24 iken 1523 tahrir döneminde gayrimüslim köylü hane sayısı %66 artarak, 13.028'e yükselmiş olmasına rağmen eyalet geneli köylü toplam vergi hanesine oranı %20'ye düşmüştür. Bu düşüşteki ana etken, aynı dönemde köylü müslim hane miktarında meydana gelen %110 oranındaki artıştan kaynaklıdır. 1540 tahrir döneminde köylü gayrimüslim hane sayısında %2 azalma zuhur etmiş olmasına rağmen köylü gayrimüslimlerin bu dönemdeki oranı %20'den %24'e çıkmıştır. Bunun nedeni ise aynı tahrir döneminde köylü müslim hane sayısındaki %23'lük bir azalmadan kaynaklıdır. 1550-1568 periyodunda köylü gayrimüslim hane, %20 artış kaydetmiş ve genel köylü hanesine oranı yine %24'te kalmıştır. Diyarbakir Eyaleti genelindeki köylü gayrimüslim mücerred oranlarına ana hatları ile bakacak olur isek; 1518 döneminde %38, 1523 döneminde %23, 1540 döneminde %35, 1550-1568 döneminde %26 olup, köylü gayrimüslim mücerred miktarında en yüksek artış 1550-1568 tahrir döneminde gerçekleşmiştir(Tablo 28).

Tablo 28: Diyarbakir Eyaleti'nde Dönemlere Göre Köylü Gayrimüslim Hane ile Mücerredlerin Oran ve Miktarları

H / M**	1518	1523/1526	1540-1550	1550-1568
Gayrimüslim H. Oranı	%24	%20	%24	%24
Gayrimüslim H.	7844	13028	12768	38655
Müslim H.	24356	51096	39419	119790
Toplam	32200	64124	52187	158445
Gayrimüslim M. Oranı	%38	%23	%35	%26
Gayrimüslim M.	2108	3788	5978	11477
Müslim M.	3415	12749	11021	32792
Toplam	5523	16537	16999	44269

** H: Hane, M: Mücerred

Grafik 53: 1518-1568 Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde Köylü Gayrimüslim Hane ile Mücerred Oranlarının Dönemlere Göre Değişimi

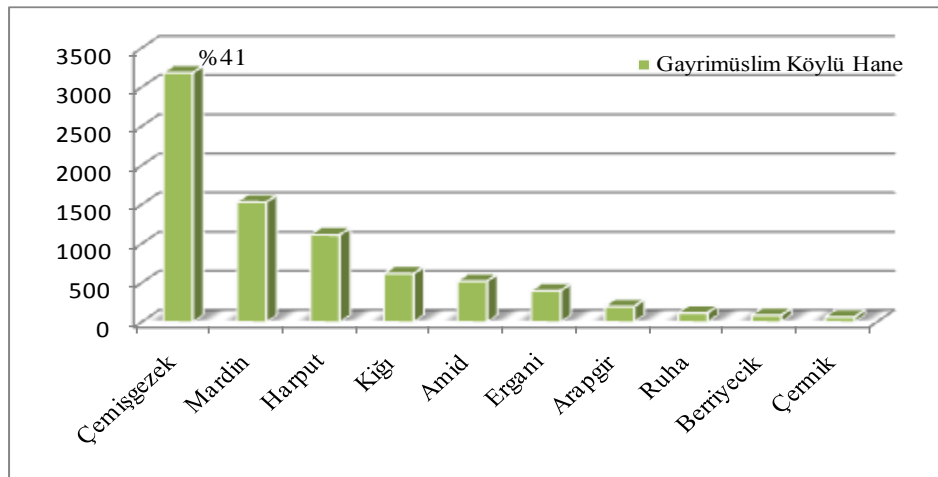

Grafik 53'te de görüldüğü üzere ilk tahrir periyodundan 1523 dönemine kadar ki süreçte gayrimüslim hane oranında düşüş olmasına rağmen 1540'ta artış zuhur etmiştir. 1550-1568 tahririnde ise sancak/kaza sayısındaki artışa rağmen 1540'taki %24 oranı gene muhafaza edilmiştir. Gayrimüslim mücerredlerde ise durum çok değişken bir eğilim izlemiştir. 1518-1523 arası zaman diliminde hızlı bir oran düşüşü gözlenirken 1523'ten itibaren hızlı oran yükselişi meydana gelmiştir. Son tahrir periyodunda mücerred oranı %26'ya gerilemiştir. Bunun nedeni ise 1550-1568 tahririnde köylü Müslim mücerred oranında %198 'lik artıştır.

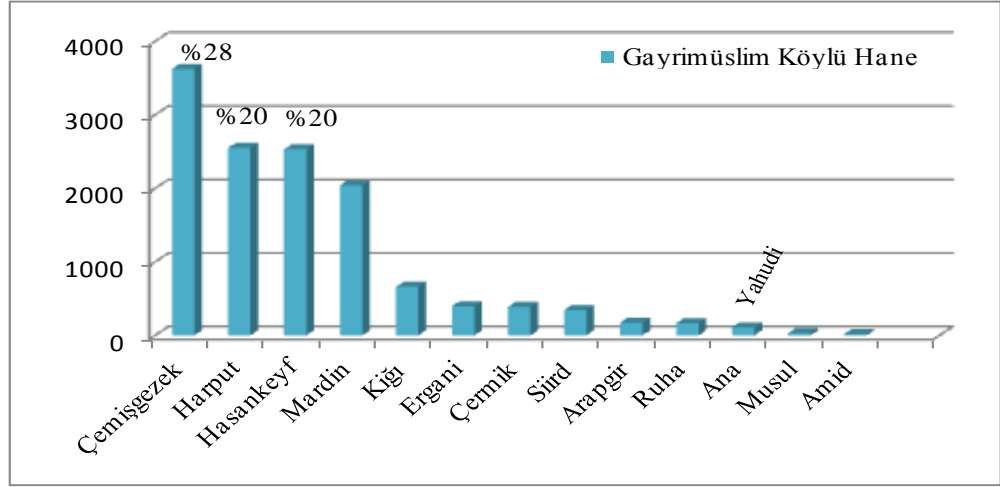
1518 tahririnde mevcut köylü gayrimüslim hane miktarlarının dağılımına baktığımızda Çemişgezek Sancağı aynı dönemdeki toplam gayrimüslim köylü hane sayısının %41'ini teşkil ederek ilk sırada yer almaktadır. Çemişgezek Sancağı'ndan sonra sırasıyla Mardin ile Harput sancakları gelmektedir. Söz konusu dönemde en az köylü gayrimüslim haneye sahip sancak ise Çermik'tir(Grafik 54). 1523 periyodunda yine Çemişgezek Sancağı %28 oran ile ilk sırada yer alırken, Harput Sancağı %20 ile ikinci, Hasankeyf Kazası da yine aynı oran ile üçüncü sırada bulunmaktadır. Elimizdeki veriler ışığındaki tespitlerimize göre bu dönemin en az köylü gayrimüslim hanesi olan sancak, Amid olarak müşahede edilmektedir. Amid Sancağı'nın bu döneme ait icmal defterinde köy sayısının da oldukça düşük olması, bu defterin eksik olabileceği

ihtimalini düşündürmektedir. Bu cümleden olmak üzere köy sayısının az olması gerçeği, bizde köylü gayrimüslim hanesi miktarında da eksikliğin olabileceği kanaatini uyandırmıştır. 1523 dönemi ile ilgili olarak değinmemiz gereken önemli bir husus da Ana Sancağı'nda mevcut olan 109 hanelik gayrimüslim köylü hanesinin tamamının Yahudilerden oluşmasıdır(Grafik55).1540 tahrir periyodunda 5320 köylü gayrimüslim hane sayısı ile Çemişgezek Sancağı ilk sırada bulunmaktadır. Çemişgezek Sancağı, bu miktar ile Eyalet geneli köylü gayrimüslim hane toplamının %42'sini teşkil ediyordu. Bu dönemin en az köylü gayrimüslim hane miktarına sahip idari birimi ise Ruha Sancağı idi(Grafik 56). 1540 tahrir periyodunda toplam 1134 köylü gayrimüslim hanesi bulunan Musul Sancağı'nda 17 hane Yahudilere aittir. 1550-1568 döneminde köylü gayrimüslim hane sayısı,önceki tahrir dönemlerinde ismi geçmeyen sancak olan Bitlis Sancağı'nda en fazla idi. Bu yönüyle Bitlis, Eyalet geneli köylü gayrimüslim hanesinin %15'ini oluşturmakta idi. Harput Sancağı'nın sahip olduğu köylü gayrimüslim hane, eyalet bazındaki köylü gayrimüslim hanesinin %13'ünü oluştururken, Mardin Kazası ise %10'unu oluşturmakta idi. Diyarbekir Eyaleti'nin Paşa Sancağı olan Amid'te 2365 köylü gayrimüslim hanesi bulunup, eyalet geneli köylü gayrimüslim hanesinin %6'sını teşkil etmekte idi.Dönemin en az köylü gayrimüslim hanesi ise 5 hane ile Siird Sancağı'nda idi. Bu dönemdeki Kiğı, Musul ve Ergani sancaklarındaki köylü gayrimüslim hane oranlarının birbirine çok yakın olduğu tespit edilmektedir(Grafik 57).

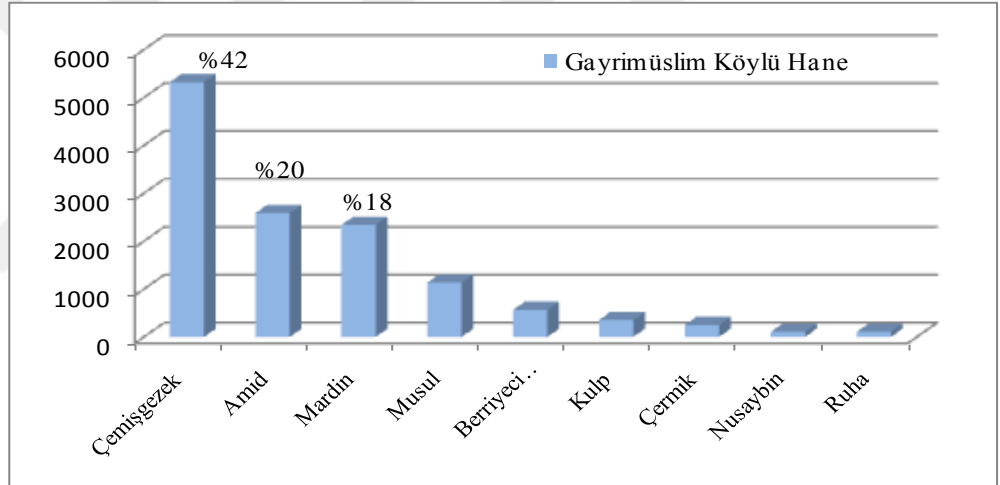
Grafik 54: 1518 Tahrir Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde Gayrimüslim Hane Sayılarının Dağılımı

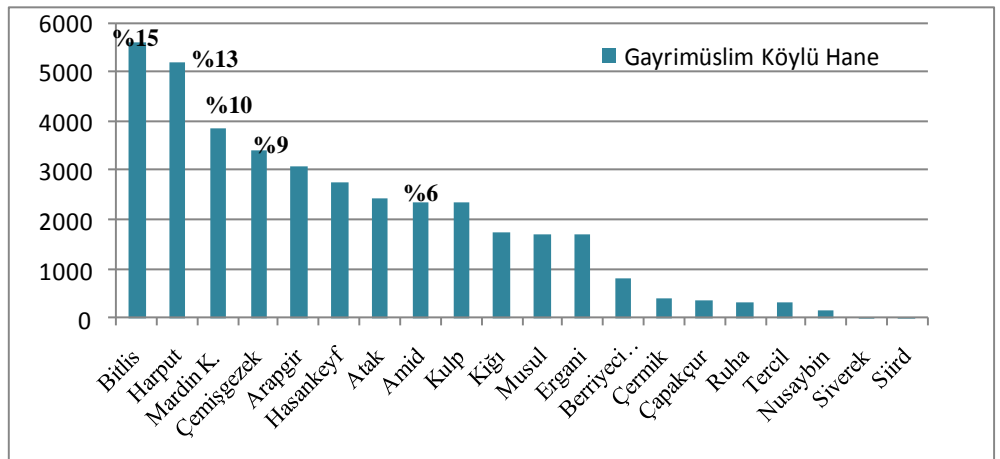
Grafik 55: 1523Tahrir Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde Gayrimüslim Hane Sayılarının Dağılımı

Grafik 56: 1540 Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde Gayrimüslim Hane Sayılarının Dağılımı

Grafik 57: 1550-1568 Dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde Gayrimüslim Hane Sayılarının Dağılımı

Diyarbakir Eyaleti'ndeki tahmini olarak köylü gayrimüslim nüfusa baktığımızda 1523 döneminde %67 civarında bir artış, 1540-1568 periyodunda %193 oranında yükselmenin zuhur ettiğine şahit olmaktayız. 1518-1568 arasındaki 50 yıllık süreç içerisinde husule gelen dikkat çeken değişim ise % 395 oranında artışın olmasıdır. Köylü gayrimüslim nüfusun en kalabalık olduğu dönem 204.752 kişiyle 1550-1568 dönemidir(Tablo 29).

Tablo 29: 1518-1568 Arası Dönemde Tahmini Köylü Gayrimüslim Nüfus ile Dönemler Bazındaki Değişim Oranları (%)

SANCAKLAR	1518-1523	1523-1540	1540	1550-1568
AMİD	2679	103	13768	12600
MARDİN	8005	11014	13194	20822
SİNCAR	-			
BERRİYECİK	454		3135	4541
RUHA	613	865	536	1768
SİVEREK	-			76
ÇERMİK	332	2039	1379	2222
ERGANİ	2074	2122		8878
HARPUT	5836	13689		27738
ARAPGİR	1092	1021		15905
KİĞİ	3152	3427		9450
ÇEMİŞGEZEK	17091	18874	29299	18029
HASANKEYF		13263		14908
SİİRD		1801		25
KULB			1855	12240
ATAK				12805
TERCİL				1627
NUSAYBİN			590	872
AKÇAKALE				
RAKKA				
ÇAPAKÇUR				2123
MUSUL		165	6062	9298
BİTLİS				28825
ANA		545		
TOPLAM	41.328	68.928	69.818	204.752
ARTIŞ ORANLARI				
	1518/1523-1523/1540	1523/1540-1540	1540-1568	1518-1568
	+%67	+%1	+%193	+%395

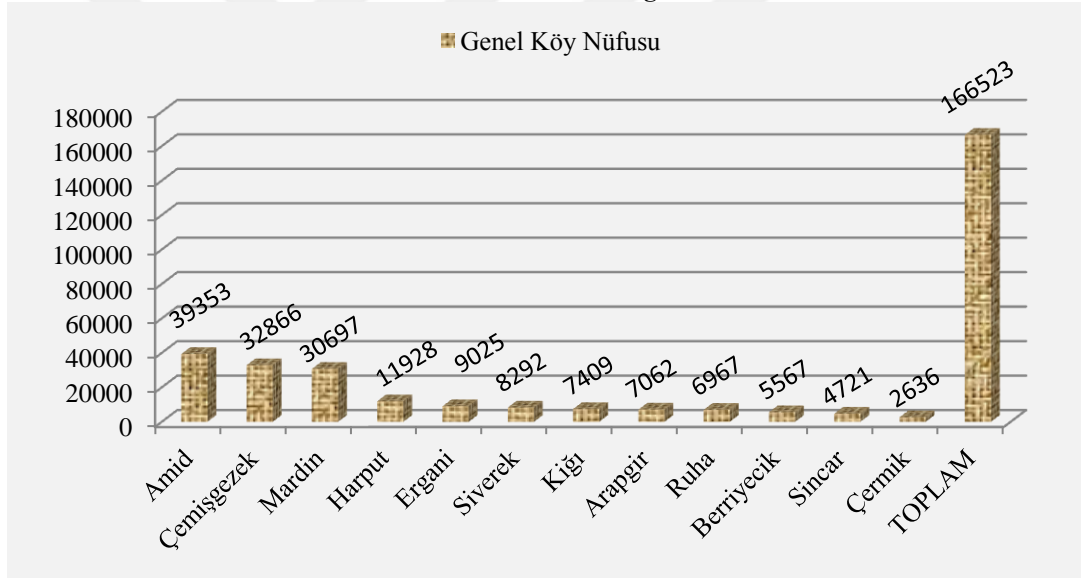
Tablo 29’da müşahede edildiği üzere, 1518,1523,1540 tahrir dönemleri boyunca Çemişgezek Sancağı, köylü gayrimüslim nüfus açısından önemli bir paya sahip olurken 1550-1568 tahrir döneminde ise Bitlis Sancağı ile Harput Sancağı ön plana çıkmıştır.

3.2.3. Köylü Genel Nüfus

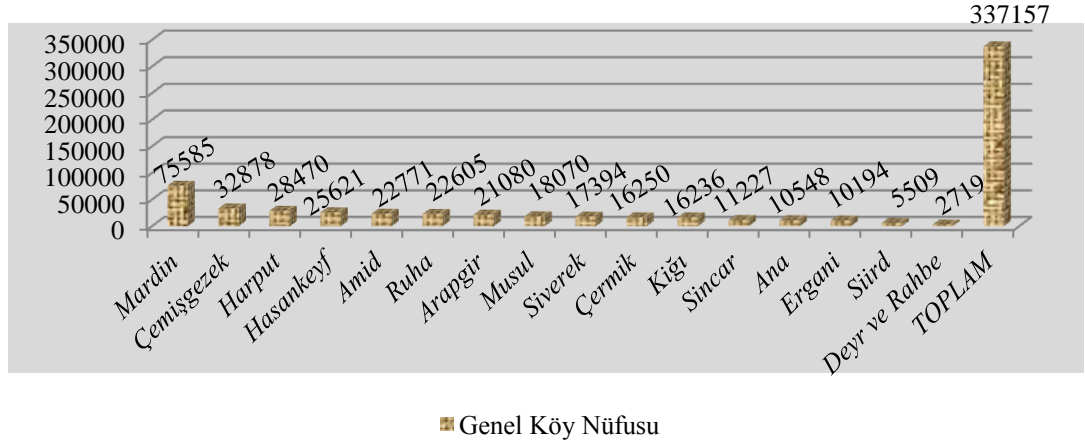
Diyarbakir Eyaleti'ndeki müslim ve gayrimüslim nüfusların durumunu ayrı ayrı değerlendirdikten sonra eyalet genelindeki köylü genel nüfusun analizini yapabileme imkanına sahip bulunmaktayız. Nitekim 1518 tahrir döneminde köy nüfusları 30.000'in üzerinde olan Amid, Çemişgezek ve Mardin sancakları, sahip oldukları köy nüfus yönüyle Eyalet'in en kalabalık birimleriydiler. Bu dönemin toplam köylü nüfusu 166.523'tür. Amid Sancağı'ndaki toplam köy nüfusunun Eyalet genelindeki köy nüfusuna oranı %24, Çemişgezek Sancağı'nın ise %20'dir. En az köylü genel nüfusuna sahip sancak ise Çermik Sancağı'dır(Grafik 58).

Grafik 58: 1518 Tahririnde Diyarbakir Eyaleti'ndeki Köylü Genel Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı

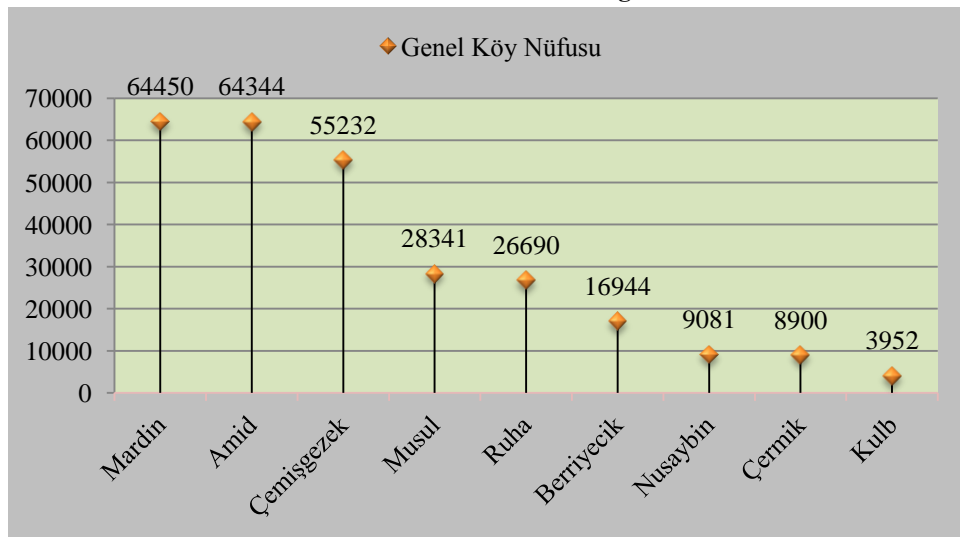
1523 tahrir döneminde Mardin Sancağı ile birlikte Çemişgezek Sancağı'nın köy nüfusu, eyaletin genel köylü nüfusunun %32'sini kapsamaktaydı. Bu dönemde sadece bu iki sancağın köy nüfusu, 30.000'in üzerindedir. Mardin ve Çemişgezek sancakları'ndan sonra üçüncü sırada ise Harput Sancağı gelmektedir. Eyalet genelindeki tüm köylü nüfus ise 337.157'dir(Grafik 59).

Grafik 59: 1523 TahririndeDiyarbakir Eyaleti'ndeki Köylü Genel Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı

1540 dönemine bakıldığında Mardin, Amid ve Çemişgezek sancakları'nın köylü nüfus bakımından kalabalık olduğu görülmektedir. Mardin'de 64.450, Amid'te 64.344, Çemişgezek'te 55.232 köy nüfusu mevcuttur(Grafik 60). Nitekim bu periyotta Mardin Sancağı tek başına tüm eyalet geneli köylü nüfusun %23'ünü oluşturmakla birlikte, Mardin, Amid ve Çemişgezek sancakları toplamda tüm eyaletin köylü nüfusunun %66'sını teşkil etmekteydi. 1540 tahrir döneminin en az köylü nüfusuna sahip sancağı ise Kulb olup tüm eyaletin genel köylü nüfusu ise 277.934 idi.

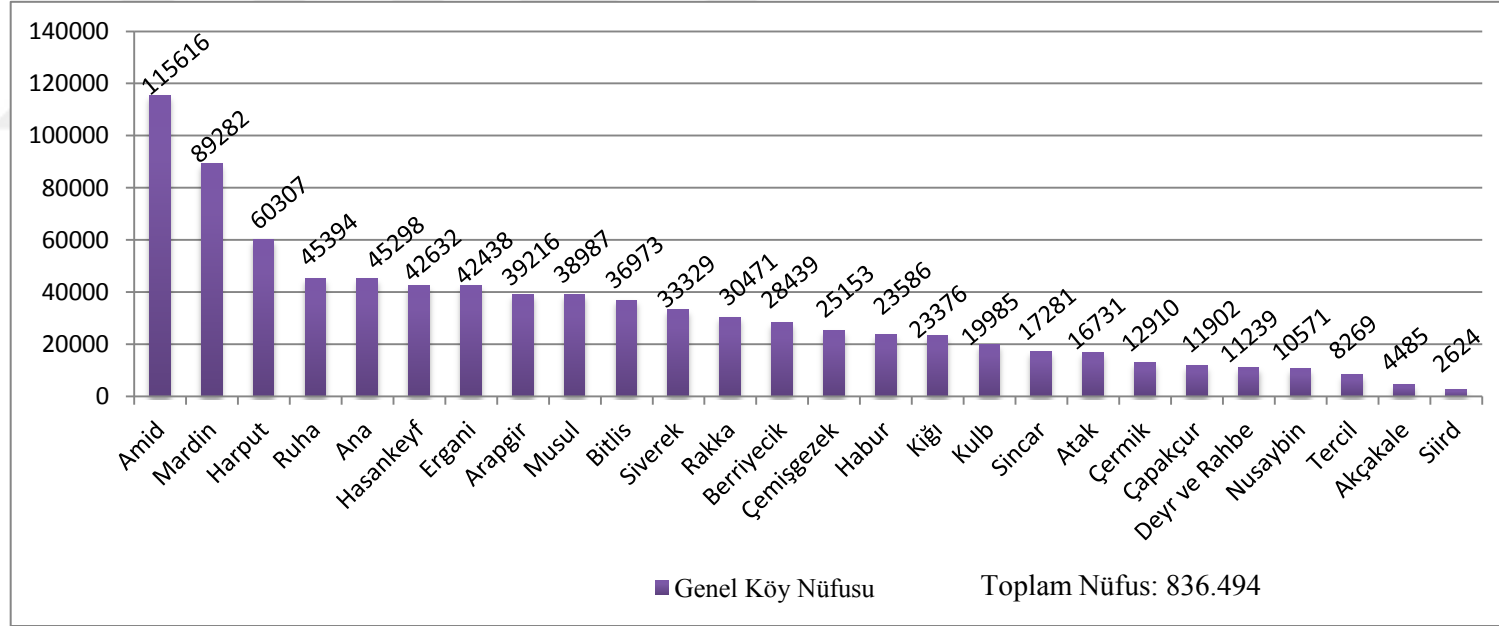
Grafik 60:1540TahririndeDiyarbakir Eyaleti'ndeki Köylü Genel Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı

Köylü genel nüfusun 836.494 olarak tespit edilen 1550-1568 döneminde, Eyaletin diğer sancaklarına nazaran Amid Sancağı, Mardin Kazası ve Harput Sancağı'nda köy nüfusunun kalabalık olduğu görülmektedir. Amid'te 115.616 olan köy nüfusu, Mardin'de 89.282, Harput'ta ise 60.307'dir. Amid, Eyalet bazında köy nüfusunun 100.000'in üzerinde olduğu tek sancak olarak karşımıza çıkmaktadır. Köylü nüfusun en az olduğu sancak ise Siird'tir(Grafik 61). Kanaatimizce Siird'teki köylü nüfusun az olmasının nedeniburadaki tarımsal verimliliğin düşüklüğünden kaynaklanmaktadır. Amid Sancağı, Mardin Kazası ile birlikte eyaletteki genel köylü nüfusun %25'ini, Harput Sancağı ise %7'sini oluşturmaktadır. Bu dönemde dikkatimizi çeken husus 1523 tahririnde henüz kaza statüsüne sahip Siird'in köylü nüfusunun 1550-1568 tahrir döneminde %52 oranında azalma göstermesidir. 1540 tahririnde kaza olan Nusaybin'in köylü nüfusu ise 1550-1568 tahrir döneminde %16 oranında artmıştır. 1540-1550 tahririnde mevcut olan sancaklarla 1550-1568 dönemindeki sancakların köylü nüfusunu mukayese ettiğimizde Kulb Sancağı'nda %406 oranında artışın olduğu müşahede edilmektedir. Amid Sancağı'ndaki artış oranı ise %80'dir.

Köylü nüfus artış/azalma durumuna eyalet bazında baktığımızda ise 1523 tahrir döneminde 1518 dönemine kıyasla tüm eyalet genelinde %102 oranında artış, 1540 döneminde ise bir önceki döneme göre %18 azalma, 1540-1568 arasında ise bir önceki periyoda göre %201 oranında artış gerçekleştiğini görmekteyiz. Nitekim 1518-1568 arası dönemde ise tüm eyalet genelindeki köylü nüfus artış oranı %402'dir(Tablo 30).

Grafik 61: 1550-1568TahririndeDiyarbakir Eyaleti'ndeki Köylü Genel Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı

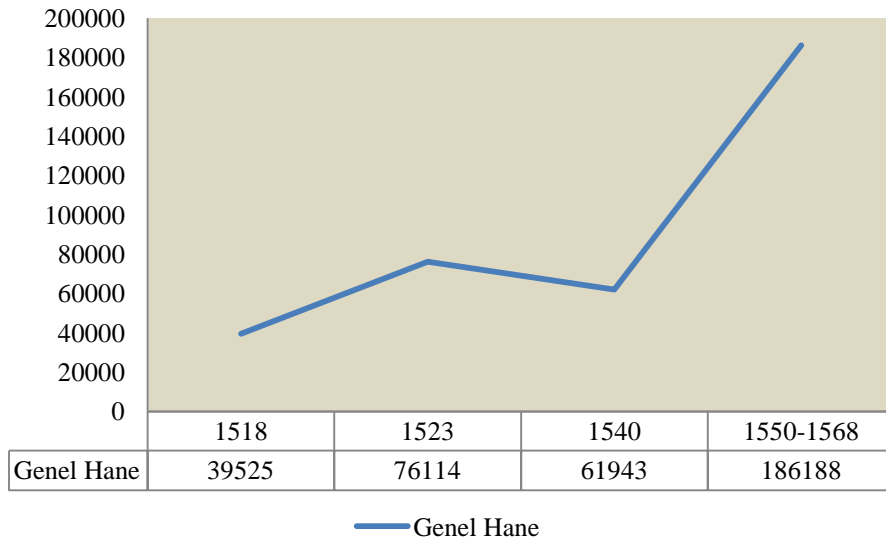
Tablo 30: 1518-1568 Dönemleri Arasında Diyarbekir Eyaleti'ndeki Köylü Nüfusun Artış/Azalma Oranları

SANCAKLAR	1518	1523/1526	1540-1550	1550-1568
AMİD	39353	22771	64344	115616
MARDİN	30697	75585	64450	89282
SİNCAR	4721	11227		17281
BERRİYECİK	5567		16944	28439
RUHA	6967	22605	26690	45394
SİVEREK	8292	17394		33329
ÇERMİK	2636	16250	8900	12910
ERGANİ	9025	10194		42438
HARPUT	11928	28470		60307
ARAPGİR	7062	21080		39216
KİĞİ	7409	16236		23376
ÇEMİŞGEZEK	32866	32878	55232	25153
HASANKEYF		25621		42632
SİİRD		5509		2624
KULB			3952	19985
ATAK				16731
TERCİL	-	-		8269
NUSAYBİN	-	-	9081	10571
AKÇAKALE	-	-		4485
RAKKA	-	-		30471
ÇAPAKÇUR	-	-		11902
DEYR ve RAHBE	-	2719		11239
MUSUL	-	18070	28341	38987
BİTLİS	-			36973
ANA	-	10548		45298
HABUR	-			23586
TOPLAM	166.523	337.157	277.934	836.494
ARTIŞ/AZALMA ORANLARI				
1518/1523-1523/1540	1523/1540-1540	1540-1568	1518-1568	
+%102	-%18	+%201	+%402	

3.3.Eyalet Geneli Toplam Nüfus

Diyarbakir Eyaleti'nin 1518-1568 arasındaki şehirli ve köylü toplam hanelerinden hareketle genel hane durum değerlendirmesi yapmanın konumuz açısından yerinde olacağı kanaatindeyiz. Nitekim bu elli yıllık süre içerisinde söz konusu sancak/kazalara ait veriler incelendiğinde Eyalet geneli toplam hane sayısının en az 1518'de, en fazla ise 1550-1568 döneminde olduğu ortaya çıkmaktadır(Grafik 62). 1518 tahririnde nüfusun az olma nedeni olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Osmanlı-Safevi çatışması gösterilebilir. Zira bu dönemde birçok yerleşme yeri harap ve boş kaydedilmiştir³¹⁰. Bu yarım asırlık süreç içerisinde eyalet bazında yaklaşık %370 oranında hane artışından söz edilebilir.

Grafik 62: Diyarbakir Eyaleti'ndeki Genel Hane Sayılarının Dönemlere Göre Değişimi

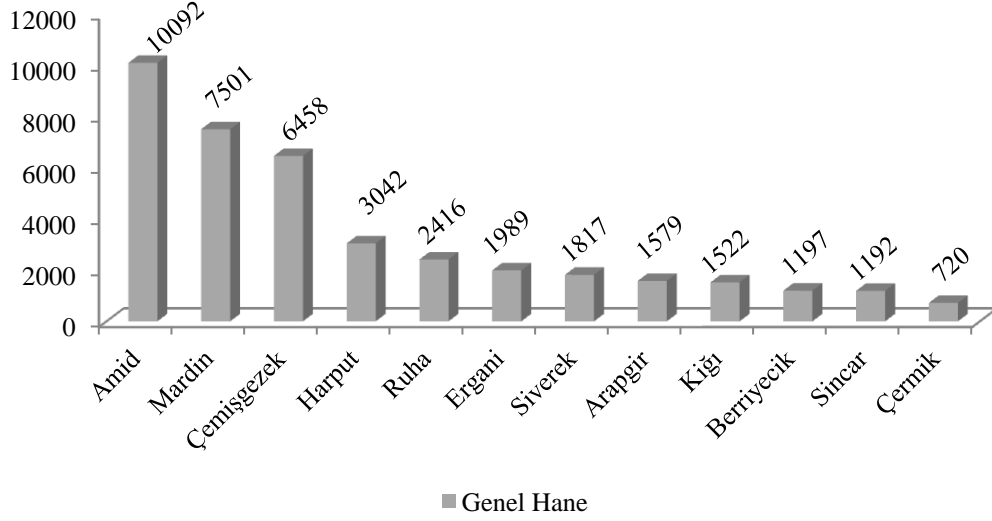

1518 tahririnde genel hane toplamı bakımından Amid, Mardin ve Çemişgezek sancakları ilk üçü oluşturmaktadır. Bu dönemde en az toplam haneye sahip Çermik Sancağı'nda ise sadece 720 hane mevcuttur(Grafik 63). Amid Sancağı, eyalet geneli toplam hane sayısının %26'sını teşkil etmekteydi. Berriyecik ile Sincar sancaklarındaki genel hane toplamlarının birbirine çok yakın olduğu görülmektedir. 1523 tahririnde ise Mardin, Çemişgezek ve Harput sancakları, genel hane bakımından ilk üçü

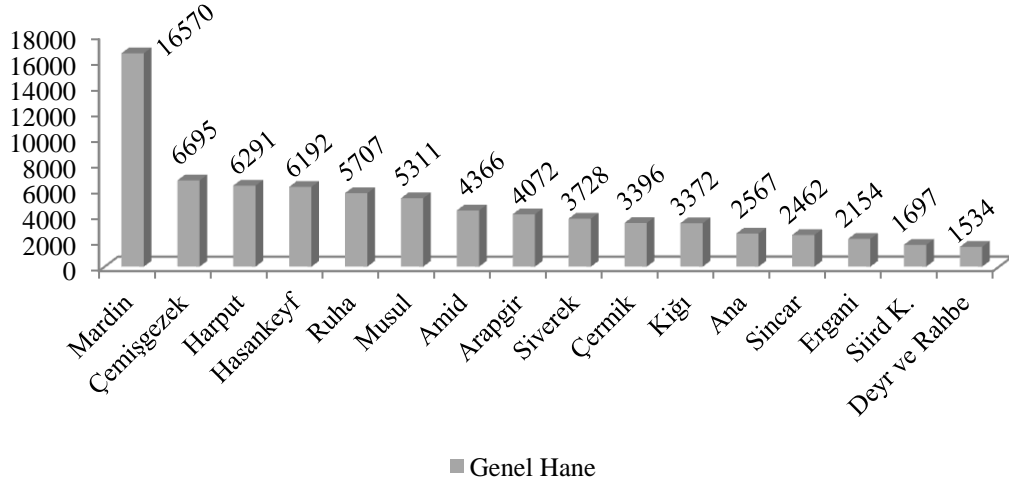
³¹⁰ Mehmet Ali Ünal, "Harput", *TDVİA*, C.16, İstanbul 1997, s.234-235.

oluşturmaktadır(Grafik 64). Mardin Sancağı'nın eyalet genelindeki toplam hane payı %22 iken Çemişgezek Sancağı'nın ise %9'dur.

Grafik 63: 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Genel Hanelerin Sancaklara Göre Dağılımı

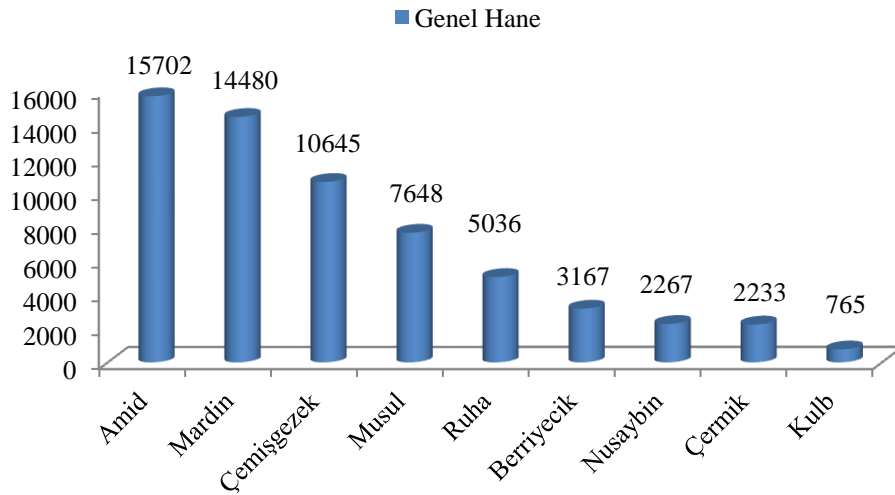

Grafik 64: 1523 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Genel Hanelerin Sancak ve Kazalara Göre Dağılımı

1540 tahririnde Amid, Mardin ve Çemişgezek sancakları, on bin haneden fazla olan sancaklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sancakların eyalet geneli toplam hanelere olan oranları ise: Amid %25, Mardin %23, Çemişgezek %17'dir. Bu dönemde Harput Sancağı'na ait veriler olmamasına rağmen bir önceki tahrir döneminde görülen hane artış oranını baz aldığımızda tahmini de olsa bu sancağın genel hane sayısını tespit edebiliriz³¹¹. Nitekim 1523-1540 arasında bu sancaktaki genel hane sayısının %20 arttığını düşünürsek, 1540 tahririnde Harput'un 7550 hanesi olduğu ortaya çıkmaktadır. Böylece Harput Sancağı'ndaki genel hane sayısının Musul Sancağı'na yakın olduğu ifade edilebilir. 1540 döneminde genel hane sayısı en az olan idari birim ise Kulb Sancağı'dır. Aynı dönemde Ayıntâb Livası'nın 7188 haneye sahip olduğu³¹² göz önünde tutulursa, Çemişgezek, Mardin ve Amid sancaklarının toplam hane miktarı bakımından bu livanın önünde olduğu ortaya çıkar(Grafik 65).

Grafik 65:1540 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Genel Hanelerin Sancak ve Kazalara Göre Dağılımı

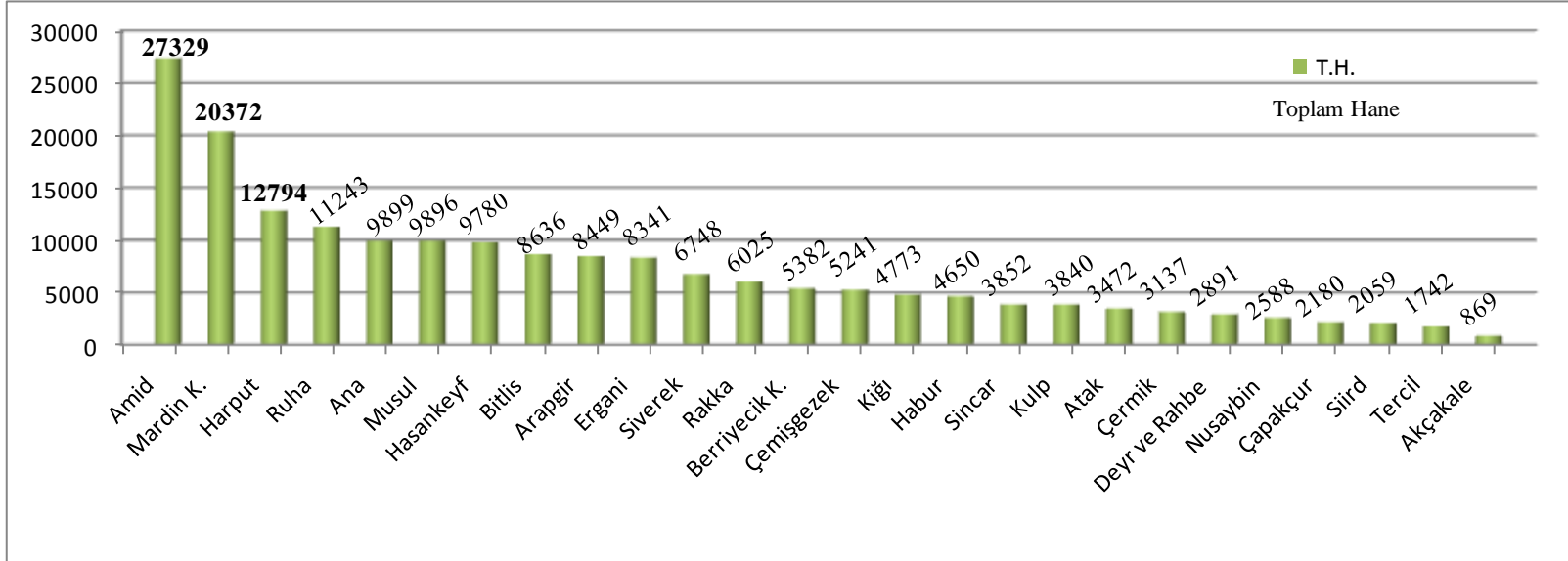
³¹¹ Harput Sancağı'nın genel hane sayısı 1518-1523 tahrirleri arasındaki 5 yıllık süreçte %106 oranında artış kaydetmiştir. Nitekim bu beş yıllık süredeki artış oranını 1523-1540 yılları arasında da uyguladığımızda, söz konusu sancakta %20 oranında genel hane artışının olduğu tahmin edilebilir.

³¹² Hüseyin Özdeğer, *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livası*, C. I, İstanbul 1988, s.116.

1550-1568 tahrir dönemine baktığımızda sırasıyla Amid Sancağı, Mardin Kazası ve Harput Sancağı'nın genel hane durumu açısından dönemin en kalabalık sancakları olduğu söylenebilir. Bu yönüyle Amid Sancağı, eyalet bazında genel hane sayısının %15'ini, Mardin Kazası %11'ini ve Harput Sancağı ise %7'sini teşkil etmekteydi. Akçakale ise hane genel toplamının en az olduğusancak olarak karşımıza çıkmaktadır(Grafik 66). Eyaletin merkez sancağı olan Amid'te bir önceki tahrire kıyasla %74 oranında hane artışının gerçekleştiği tespitlerimiz arasındadır.

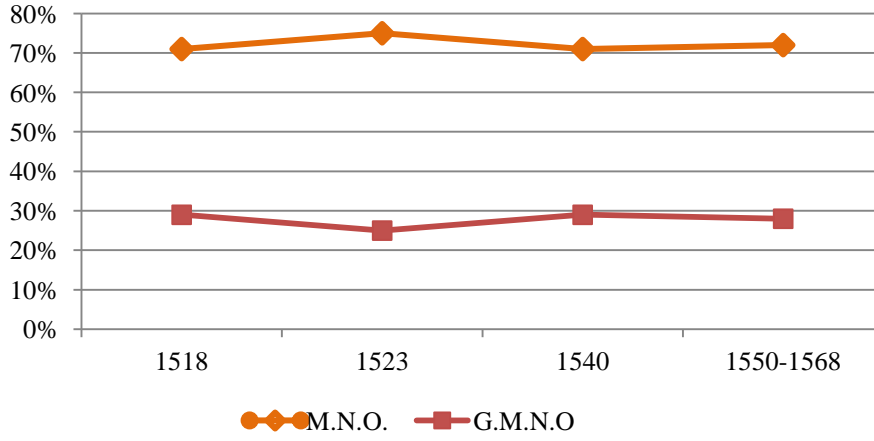

Grafik 66: 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Mevcut Sancakların Hane Miktarlarının Dağılımı

1518-1568 yılları arası eyalet geneli müslim/gayrimüslim nüfus oranlarına baktığımızda tüm tahrir dönemleri boyunca toplam müslim nüfus oranının %70'in altına düşmediği müşahede edilmektedir. 1518'de müslim nüfus oranı %71, gayrimüslim nüfus oranı %29; 1523 döneminde müslim nüfus oranı %75, gayrimüslim nüfus oranı %25, 1540 döneminde müslim nüfus oranı %71, gayrimüslim nüfus oranı %29; 1550-1568 döneminde ise müslim nüfus %72, gayrimüslim nüfus oranı %28 idi. 1523 dönemi, müslim nüfus oranının en yüksek, gayrimüslim nüfus oranının ise en düşük olduğu dönem olarak karşımıza çıkmaktadır(Grafik 67).

Grafik 67: 1518-1568 Dönemi Diyarbekir Eyaleti'ndeki Toplam Müslim ve Gayrimüslim Nüfus Oranları

1518 tahririnde nüfusun en fazla olduğu sancak Amid Sancağı idi. Toplam nüfusun 51.429 olduğu bu sancakta müslim nüfus oranı %84, gayrimüslim nüfus oranı ise %16 idi. Mardin Sancağı ise dönemin ikinci kalabalık sancağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Müslim nüfus oranının %67, gayrimüslim nüfus oranının ise %33 olduğu sancağın toplam nüfusu 38.497'dir. Diyarbekir Eyaleti'nde nüfus bakımından Çemişgezek de önemli bir paya sahiptir. Bu sancakta ilk iki sancaktan farklı olarak gayrimüslim nüfus oranının en yüksek olduğu müşahede edilmektedir. Toplam nüfusun 34.201 olduğu bu sancakta gayrimüslim nüfus oranı %53 iken, müslim nüfus oranı %47 idi. Çemişgezek Sancağı bu özelliğiyle aynı zamanda eyalet genelinde de gayrimüslim nüfus oranının en fazla olduğu sancak konumundadır. Gayrimüslim nüfus oranının yüksek olduğu diğer bölgeler Harput ve Kiğı iken müslim nüfus oranının en fazla olduğu sancaklar ise Sincar ve Siverek'tir.

Nitekim 1518 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde toplam nüfus 213.521 olup bu nüfusun %71' müslim, %29'u gayrimüslim idi(Tablo 31).

Tablo 31: 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Toplam Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı ile Müslim Nüfus ve Gayrimüslim Nüfus Oranları*

SANCAKLAR	M.N.	G.M.N	Toplam Nüfus	M.N.Oranı	G.M.N.Oranı
Amid	43155	8274	51.429	%84	%16
Mardin	25876	12621	38.497	%67	%33
Çemişgezek	16030	18171	34.201	%47	%53
Harput**	14615	10353	24.968	%59	%41
Ruha	10339	2155	12.494	%83	%17
Ergani	7605	2650	10.255	%74	%26
Siverek	8689	680	9.369	%93	%7
Arapgir	6740	1694	8.434	%80	%20
Kiğı	4367	3442	7.809	%56	%44
Berriyecik	5193	1028	6.221	%84	%16
Sincar	5832	257	6.089	%96	%4
Çermik	2928	827	3.755	%78	%22
Toplam	151.369	62.152	213.521	%71	%29

* M.N. (Müslim Nüfus), G.M.N. (Gayrimüslim Nüfus)

** Mehmet Ali Ünal, Harput Sancağı nüfusuna sipahi, cebelüler, kale muhafızları ve diğer askeri sınıf mensuplarını da ilave ederek toplam nüfus miktarını tespit etmiştir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.73.

1523 tahrir döneminde Mardin Sancağı'nın toplam nüfus açısından en ön sırada olduğu müşahede edilmektedir. Müslim nüfus oranı %79, gayrimüslim nüfus oranı ise %21 olan bu sancakta toplam nüfus 87.318'dir. Toplam nüfusu 50.929 olan Harput'ta ise müslim nüfus oranı %56, gayrimüslim nüfus oranı %44'tür. Yine toplam nüfusu 34.607 olarak tespit edilen ve üçüncü sırada bulunan Çemişgezek Sancağı'nda ise müslim nüfus %42, gayrimüslim nüfus %58 oranlarına sahiptir. Dolayısıyla Çemişgezek Sancağı bu dönemde de gayrimüslim nüfus oranının en yüksek olduğu sancak olarak karşımıza çıkmaktadır. Çemişgezek Sancağı'ndan sonra gayrimüslim nüfus oranının en yüksek olduğu diğer idari birim ise Hasankeyf Kazası olup bu kazanın gayri müslim oranı ise %54'tür. Müslim nüfus oranının fazla olduğu sancaklar ise; Amid*, Sincar, Deyr ve Rahbe, Ana, Siverek, Ruha idi. Söz konusu dönemde toplam nüfusun en az olduğu sancak ise Deyr ve Rahbe'dir. Nitekim 1523 dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde toplam nüfusun 417.574; gayrimüslim nüfus oranının %25, müslim nüfus oranının %75 olduğu tespit edilmiştir (Tablo 32).

* Amid Sancağı'nın bu döneme ait icmal defterinde şehirli nüfus kaydedilmediği gibi tam anlamıyla gayrimüslim nüfus hakkında da bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla elimizdeki veriler ışığında bu rakamları tespit edebildiğimizi belirtmek isteriz. Bu dönemde Mardin Sancağı'nın nüfusu ile bu sancağın nüfusunu mukayese ettiğimizde Amid Sancağı'nda demografik anlamda noksan verilerin olduğu ortaya çıkar.

Tablo 32: 1523 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Toplam Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı ile Müslim Nüfus ve Gayrimüslim Nüfus Oranları

SANCAKLAR	M.N	G.M.N	Toplam Nüfus	M.N.O.	G.M.N.O
Mardin	68679	18639	87.318	%79	%21
Harput ³¹³	28510	22419	50.929	%56	%44
Çemişgezek	14490	20117	34.607	%42	%58
Hasankeyf K.	15006	17560	32.566	%46	%54
Ruha	26862	2624	29.486	%91	%9
Musul	24674	2990	27.664	%89	%11
Arapgir	20788	2114	22.902	%91	%9
Amid	22668	103	22.771	%99,5	%0,5
Siverek	17818	1273	19.091	%93	%7
Kiğı	13080	4671	17.751	%74	%26
Çermik	14964	2741	17.705	%85	%15
Ana	12612	820	13.432	%94	%6
Sincar	12733	405	13.138	%97	%3
Ergani	8618	2836	11.454	%75	%25
Siird K.	5796	3034	8830	%66	%34
Deyr ve Rahbe	7725	205	7930	%98	%2
Toplam	315.023	102.551	417.574	%75	%25

³¹³ Harput Sancağı'nın nüfus verileri için bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.73.

1540 döneminde genel nüfus bakımından Amid, Mardin ve Çemişgezek sancaklarının ilk üçü teşkil ettikleri görülmektedir. Amid Sancağı'nda 82.121 olan nüfusun %70'i müslim, %30'u gayrimüslim; Mardin Sancağı'nda %72'si müslim, %28'i gayrimüslim olan nüfusun toplamı 78.020; Çemişgezek Sancağı'nda ise 58.272 olan nüfusun %47'si müslim, %53'ü gayrimüslimdir. Çemişgezek, bu anlamda eyalet genelinde en fazla gayrimüslim oranına sahip olan sancak konumundadır. Bu tahrir döneminde Ruha, müslim nüfus oranının en yüksek olan (%98) sancak olmakla beraber gayrimüslim nüfus oranının da en az olduğu sancak idi. Kulb Sancağı, bu dönem Diyarbakir Eyaleti'nin en az nüfusa sahip sancağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kulb'un bu dönemdeki toplam nüfusu 3952 olup nüfusun %47'si gayrimüslim'dir. Netice olarak eyalet genelinde ise toplam nüfus 329.371; gayrimüslim nüfus oranı %29, müslim nüfus oranı da %71 idi (Tablo 33). 1535 yılında tüm Osmanlı topraklarında yaşayan Müslüman hane halkı ile Hıristiyan ve Yahudi hane halkı toplamalarının 1.146.697³¹⁴ ve bireysel nüfusun da 5.733.485 olduğu³¹⁵ göz önünde bulundurulursa, Diyarbakir Eyaleti'nin, Osmanlı topraklarındaki toplam nüfusun ortalama olarak %6'sını oluşturduğu söylenebilir.

Tablo 33: 1540 Döneminde Diyarbakir Eyaleti'ndeki Toplam Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı ile Müslim Nüfus ve Gayrimüslim Nüfus Oranları

	M.N.	G.M.N.	Toplam Nüfus	M.N.O.	G.M.N.O.
Amid	57612	24509	82.121	%70	%30
Mardin	56394	21626	78.020	%72	%28
Çemişgezek	27103	31169	58.272	%47	%53
Musul	29779	9852	39.631	%75	%25
Ruha	26154	536	26.690	%98	%2
Berriyecik K.	13809	3135	16.944	%82	%18
Çermik	9121	2764	11.885	%77	%23
Nusaybin K.	10358	1498	11.856	%87	%13
Kulb	2097	1855	3952	%53	%47
TOPLAM	232.427	96.944	329.371	%71	%29

³¹⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.I, s.65.

³¹⁵ [Hane Halkı] x 5 formülü kullanılmıştır.

1550-1568 tahririnde bir önceki tahrir nazaran %200'ü aşkın nüfus artışının yaşandığı görülmektedir. Bu dönemde Amid, Mardin ve Harput, sahip oldukları nüfus sayısı bakımından ilk üçü teşkil eden sancaklardır(Harita II). Nüfusu 143.073 olan Amid Sancağı'nın %81'i müslim, %19'u gayrimüslim iken, Mardin Kazası'nda 107.512 olan nüfusun %67'si müslim, %33'ü gayrimüslim; Harput Sancağı'nda 101.618* olan nüfusun %56'sı müslim, %44'ü gayrimüslim idi. Müslüman nüfus oranının en yüksek olduğu sancaklar ise: Rakka, Habur, Akçakale, Ana, Deyr ve Rahbe, Sincar ile Siverek iken gayrimüslim nüfus oranının en yüksek olduğu sancaklar ise Bitlis, Atak ve Çemişgezek'tir. Özellikle Bitlis Sancağı'ndaki mevcut gayrimüslim nüfus oranının yüksek olması dikkat çekicidir. Eyalet genelinde nüfusun en az olduğu sancak ise Akçakale idi. *Netice olarak 1550-1568 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin toplam nüfusu 1.013.595 olup bu nüfusun % 72'si müslim, %28'ide gayrimüslim nüfustan meydana gelmekte idi(Tablo 34).* Ayrıca Güneydoğu Anadolu'da Palu, El-Cizre, Hazo ve Genç gibi hükümet sancakların nüfuslarını da dikkate almak durumundayız. Nitekim bu dört hükümet sancağın nüfus toplamını 30-35.000 civarında olduğunu düşünürsek, Eyalet'in son dönem nüfusunun bir buçuk milyona ulaştığını ifade edebiliriz. Nitekim 1560 tarihinde Osmanlı Devleti'nin; Anadolu, Suriye, Irak, Mısır, Balkanlar (Eflak ve Boğdan hariç), Kafkaslar, Akdeniz Adaları, Arap Yarımadası topraklarıyla beraber tahmini toplam nüfusunun 32.700.000³¹⁶ olduğu hesaba katıldığı takdirde Diyarbekir Eyaleti'nin Osmanlı Devleti'nin bu dönem toplam nüfusunun %3'ünü teşkil ettiği ortaya çıkmaktadır.

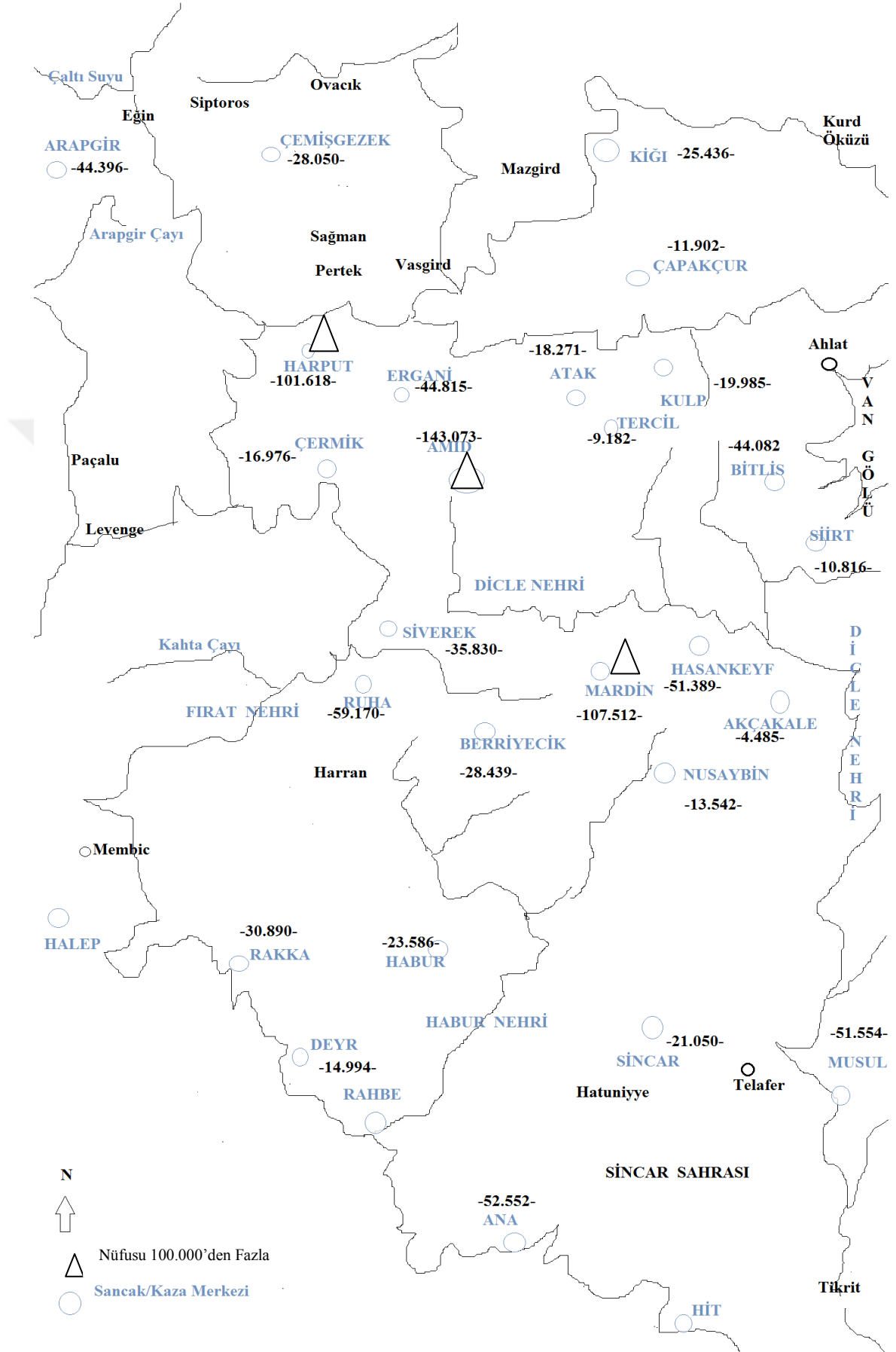
* Mehmet Ali Ünal, Harput Sancağı nüfusuna sipahi, cebelüler, kale muhafızları ve diğer askeri sınıf mensuplarını da ilave ederek toplam nüfus miktarını tespit etmiştir. Biz de değerlendirmemizde bu rakamı kabul ettik. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI.Yüzyılda Harput Sancağı*, s.73.

³¹⁶ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, Ankara 2008, s.42. XVI. Yüzyıl Osmanlı nüfusuna dair farklı rakamlar ileri süren araştırmacılar da mevcuttur. Örn: Fransız tarihçi Fernand Braudel, I. Süleyman döneminde 12-13 milyon, 1580'lerde ise 18 milyon olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), C. I, İstanbul 1989, s.273. Ömer Lütfi Barkan ise 16. yüzyılda tüm Akdeniz havzasında meydana gelen nüfus artışının Osmanlı İmparatorluğu'nda da meydana geldiğini ve bu artışın %60 civarında olduğunu tespit ederek bu yüzyılın ikinci yarısında nüfusun 30-35 milyon olarak tasavvur edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", s.20.

Tablo 34:1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Toplam Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı ile Müslim Nüfus ve Gayrimüslim Nüfus Oranları

Sancak/Kaza	M.N	G.M.N	Toplam Nüfus	M.N.O.	G.M.N.O
Amid	115855	27218	143.073	%81	%19
Mardin K.	72475	35037	107.512	%67	%33
Harput	57404	44214	101.618	%56	%44
Ruha	52851	6319	59.170	%89	%11
Ana	52015	537	52.552	%99	%1
Musul	38271	13283	51.554	%74	%26
Hasankeyf	31290	20099	51.389	%61	%39
Ergani	34297	10518	44.815	%77	%23
Arapgir	25086	19310	44.396	%57	%43
Bitlis	9637	34445	44.082	%22	%78
Siverek	34074	1756	35.830	%95	%5
Rakka	30890	-	30.890	%100	-
Berriyecik K.	23898	4541	28.439	%84	%16
Çemişgezek	8326	19724	28.050	%30	%70
Kiğı	14334	11102	25.436	%56	%44
Habur	23586	-	23.586	%100	-
Sincar	20560	490	21.050	%98	%2
Kulb	7745	12240	19.985	%39	%61
Atak	3954	14317	18.271	%22	%78
Çermik	13018	3958	16.976	%77	%23
Deyr ve Rahbe	14819	175	14.994	%99	%1
Nusaybin	11717	1825	13.542	%87	%13
Çapakçur	9779	2123	11.902	%82	%18
Siird	7692	3124	10.816	%71	%29
Tercil	6642	2540	9182	%72	%28
Akçakale	4485	-	4485	%100	-
TOPLAM	724.700	288.895	1.013.595	%72	%28

Harita-II: 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Sancakların Nüfus Dağılımı

4. BAZI ÖNEMLİ AŞİRET VE CEMA'ATLER

Yaşam tarzları açısından şehrli ve köylü reayadan ayrılan konar-göçerler, esasında reaya sınıfının önemli unsuru idiler³¹⁷. Konar-göçerlerin yerleşme sahaları genellikle yaylak-kışlak alanlar ile eskiden iskân merkezi olarak kullanılmış mekânlar olup yaylakta hayvancılık, kışlakta ise geçimlik tarzda tarımla uğraşmaktaydılar³¹⁸. Köylü reaya gibi olmasa da çiftçilikle kısmen uğraşan konar-göçerler, bilhassa hayvancılık faaliyetleri dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin büyük kentlerinin et ihtiyacı büyük oranda bu zümre tarafından karşılanmakta idi³¹⁹. Tahrir defterlerinde geçen oymak, aşiret ve cemaat kavramlarının genellikle aynı anlamlarda kullanıldığı bilinmekle birlikte Diyarbekir Eyaleti içerisinde mevcut olan cemaat ve aşiret isimleri, tahrir defterlerine yazılırken “ekrâd” tabirinin kullanıldığı görülmektedir³²⁰. Örn; Ekrâd-ı Cemaat-i Aşiret-i Bucyân³²¹, Cemaat-i Pisyân-ı Aşair-i Ekrad³²² Cemaat-i Ekrâd-ı Aşiret-i Zilan³²³, Cemaat-i Ekrâd-ı Aşiret-i Dögerni³²⁴, Cemaat-i Ekrâd-ı Merdânlu³²⁵, Cemaat-i Ekrâd-ı Metâliblü³²⁶ vb. gibi. Defterlerde *Cemaat-i Ekrâd* mefhumunun geçmesine rağmen aşiret veya kendilerine bağlı oymak beyleri arasında Timurtaş Bey, Budak Bey gibi tamamen Türkçe şahıs isimleri taşıyanlara da rastlanılmaktadır. Muhtemelen bu aşiretlerden bir kısmı, zamanla Kürtleşmiş Türk aşiretleri, hiç olmazsa içlerinde benliğini kaybetmemiş Türk unsurlar da bulunan aşiretler olmalıdır. Bir kısım Türk aşiretlerin zamanla Kürtleştikleri, hatta Araplaştıkları karşılaşılmamış vakıalardan değildir³²⁷. Yine “Ekrâd” kavramına rastlanılan kayıtların yanı sıra sadece cemaat adının verildiği kayıtlar da mevcuttur. Örneğin; Amid

³¹⁷Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s.110.

³¹⁸Cengiz Orhonlu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2, Ankara 1976, s.273.

³¹⁹BOA.MD.,3. hüküm:1308, s.437. “Diyarbekr beylerbegisine hüküm ki, hâliyâ mahmiyye-i İstanbul'da et hususunda ziyâde müzayaka olmağın mahmiyye-i mezbûre zahiresi için Türkmen koyunlarından koyun gönderilmesin emr idüb buyurdum ki...”

³²⁰Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, “Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Belleten*, S.227, Ankara 1996, s.139-146.

³²¹BOA, TD 64, s.45.

³²²BOA, TD 64, s.48.

³²³BOA, TD 64, s.55.

³²⁴BOA, TD 998, s.143.

³²⁵BOA, TD 998, s.123.

³²⁶BOA, TD 998, s.170.

³²⁷Mustafa Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis, Urfa, Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Elazığ 2004, s.16.

Sancağı'na ait 1567 tarihli mufassal tahrir defterinde “Cemaat-i Dögerni”³²⁸, “Cemaat-i Dodanlu”³²⁹, “Cemaat-i Tabanlı”³³⁰ kavramları verilmiştir. Dolayısıyla “Ekrâd” tabiri, cemaatlerin etnik ayrımını belirtmekten öte onların yaşam şekilleri ile alakalı olmalıdır³³¹. Ekrâd ve Kürt tabirlerinin her zaman için etnik bir anlam taşımadığının en güzel örneklerinden biri, 24 Oğuz boyundan olduğu bilinen Dögerler'den, Urfa yöresinde yaşayan bir grubun “Ekrâd-ı Döger” olarak ifade edilmesidir. Keza kaynaklarda Bozulus Türkmenlerinden olan ve Kethüdarları İzzeddin Bey'den dolayı “İzzeddinlü Cemaati” ismini alan cemaat de bazı yerlerde “*Ekrâd-ı İzzeddinlü*” olarak kaydedilmiştir. Bunun başlıca sebebi İzzeddin Bey'in Ekrâd sancakbeyi olarak gösterilmesinden kaynaklanmaktadır³³².

Diyarbakir Eyaleti'nin fiziki şartları dolayısıyla konar-göçer aşiretlerin yaşam şekline uygun bir yapısı bulunmakta idi. Konar-göçerlerin yaylak ve kışlak alanları arasında mevsimsel yer değiştirme mecburiyetinde olmaları onların bu eyalet içerisinde oldukça kesif olmalarına sebebiyet vermiştir. Nitekim 1518-1568 dönemleri arasında Diyarbakir Eyaleti içerisinde kesif olan bu cemaat ve aşiretleri* sahip oldukları hane ve mücerred miktarları açısından değerlendirme imkânına sahip bulunmaktayız.

³²⁸ TKGM, *TTD 155*, s.80.

³²⁹ TKGM, *TTD 155*, s.85.

³³⁰ TKGM, *TTD 155*, s.92.

³³¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.75. Nejat Göyünç, “Kanuni Devri Başlarında Güney-Doğu Anadolu”, s.72. “Ekrâd” kelimesi gibi “Etrâk” kavramı da bir ırkı ya da etnisiteyi tanımlamaktan ziyade göçebeliği ve köylülüğü nitelemekte idi. Bkz. Behset Karaca, “Osmanlı Devleti'nde Konar-Göçer Zümrelerin (Yörükler) Safevi Devletiyle İlişkileri”, *Arayışlar*, S.14/2005, s.33; Osmanlı Devleti'ndeki “Türk” anlayışıyla ilgili olarak Fahrettin Tızlak ise 1453 yılından sonra Osmanlı'da ortaya çıkan yeni devlet kimliğinin, yönetimin Türk'e ve Türklüğe bakışını değiştirdiğini, devletin üst kademelerinde etkili olan ve Enderun'dan yetişme Türk ırkına yabancı Osmanlı aydınlarının, Türkleri gözden düşürmek gayesiyle ve yerleşik Anadolu halkını yermek için “Türk” mefhumunu kullandığını ifade etmektedir. Bkz. Fahrettin Tızlak, “Teke Sancağı Türkmenlerine Osmanlıların Bakış Açısı”, *XIV. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara: 9-13 Eylül 2002*, C.II, I. Kısım, Ankara 2005, s.482 vd.

³³² Mustafa Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis, Urfa, Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, s.17.

* Diyarbakir Eyaleti'nde çok sayıda cemaat ve aşiretlerin meskûn olması dolayısıyla burada sadece hane ve mücerred miktarları açısından öne çıkan cemaat ve aşiretler üzerinde ana hatlarıyla durulacaktır.

4.1. Cemaat-i Bucyân

Ekrâd yörükânı taifesinden olduğu bilinen³³³ bu cemaatin, Amid ve Mardin yöresinde kesif olduğu bilinmektedir. 1518 yılında 275 hane, 66 mücerred iken 1540 tarihinde 553 hane, 75 mücerred, 1567 tarihinde 1620 hane, 420 mücerred idi. Her üç dönemde de hane ve mücerred miktarında artış gerçekleşerek 1518-1568 arası dönemdeki hane ve mücerred toplamındaki artış oranı %498 idi. Mardin Sancağı'nda ise 1523 yılında 453 hane, 38 mücerred mevcut idi.

4.2. Cemaat-i Pisbân

Ekrâd taifesinden olan bu cemaatin³³⁴, Amid Sancağı'nda sayıca kalabalık olduğu müşahede edilmektedir. 1518 tahririnde Amid Sancağı'nda 643 hane, 31 hane iken 1567 tarihinde 3133 hane, 637 mücerred idi. 1567 tarihinde Amid Sancağı'nda hane ve mücerred toplamı %459 oranında artış göstermiştir.

4.3. Cemaat-i Zilan

Oğuzlar'ın Döger* kolundan olan bu cemaatin Türkmen soyuna mensup olduğu bilinmektedir³³⁵. Umumi olarak Amid ve Mardin sancaklarında kesif oldukları görülmektedir. 1518 tahririnde Amid Sancağı'nda 150 hane, 36 mücerred; 1523 tahririnde Mardin Sancağı'nda 236 hane, 17 mücerred; 1567 tarihinde Amid Sancağı'nda 1285 hane, 248 mücerred oldukları tespit edilmektedir. Nitekim söz

³³³ Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgeleri'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul 2001, s.221.

³³⁴ Cevdet Türkay, *Aynı eser*, s.534.

* Türkmenler arasında XI. ve XII. yüzyıllarda büyük bir nüfuza sahip olduğu bilinen ve bölgenin Türk kimliği kazanmasında önemli rol üstlenen Artuklu hanedanının bu boya mensup olduğu bilinmektedir. Bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul 1992, s.192.

³³⁵ Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar 1453-1650*, C.5, Ankara 2009, s.2487-2488.

konusu elli yıllık süreçte bu cemaatin hane ve mücerred toplamı Amid Sancağı'nda %517 artış gerçekleşmiştir.

4.4.Cemaat-i Dögerni

Beğdili** aşiretine tâbi olan bu cemaat, Türkmen taifesinden idi³³⁶. Ruha, Amid ve Siverek sancaklarında kesif oldukları bilinmektedir. Naima, Beğdili Türkmenleri'nin Halep'ten Diyarbakir'e kadar uzanan sahanın en güzel yaylaklarına sahip olduğunu ifade etmesi³³⁷ bu cemaatin Halep-Ruha-Mardin hattında konuşlandığını ortaya çıkarmaktadır. Bilhassa 1540 tarihinden sonra Ruha ve Siverek sancaklarında ciddi oranda hane miktarına ulaştıkları müşahede edilmektedir. 1518 tahririnde Amid Sancağı'nda 212 hane, Ruha Sancağı'nda 290 hane, 1523 tahririnde Siverek Sancağı'nda 15 hane, 1 mücerred; Ruha Sancağı'nda 309 hane 35 mücerred; 1540 tahririnde Ruha'da 804 hane 411 mücerred; 1568 tahririnde Siverek Sancağı'nda 55 hane; yine aynı tarihte Ruha Sancağı'nda ise 1642 hane, 643 mücerred; 1567 tarihinde Amid Sancağı'nda ise 566 hane, 200 mücerred oldukları tespit edilmiştir. 1518-1568 arasında Amid Sancağı'ndaki bu cemaatin hane artışı %167, Siverek Sancağı'nda 1523-1568 arası dönemde %267 idi. Ruha Sancağı'nda bu cemaatin yıllara göre hane değişimini daha sağlıklı yapabilme imkânına sahip bulunmaktayız. Nitekim 1518-1523 döneminde hane artışı %7, 1523-1540 döneminde %172, 1540-1568 arasında ise %104 olmuştur. Dikkat edildiğinde en çok artışın 1523-1540 arasında olduğu görülmektedir.

** Beğdililer, Kuzey Suriye'de meskun olan Türkmenlerin Bozok kolunu oluşturan kollardan birisidir. Bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s.225.

³³⁶ Cevdet Türkay, *Aynı eser*, s.287.

³³⁷ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, s.226.

4.5. Cemaat-i Berazi

Mardin, Ruha ve Amid sancaklarında meskûn olan bu cemaat, Döğer boyunun bir kolunu oluşturmaktadır³³⁸. 1518 yılına ait tahrirde Amid Sancağı'nda 409 hane, Ruha Sancağı'nda 167 hane idi. 1523 tahririnde bu cemaatin Mardin Sancağı'nda oldukça kesif olduğu tespit edilmiştir. Nitekim söz konusu dönemde Mardin'de Berazi Cemaati'ne ait 715 hane 68 mücerred mevcut idi. 1523 tahririnde Ruha Sancağı'nda ise 191 hane 38 mücerred idi. 1540 tahririnde ise Ruha Sancağı'nda 362 hane ve 89 mücerrede yükselmiştir. 1567 tarihinde aynı cemaat Amid Sancağı'nda 13 hane 4 mücerred idi. Nitekim bu durum 1518-1567 arasında cemaatin Amid Sancağı'ndan başka sancaklara da geçiş yapabileceği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Zira 409 haneden 13 haneye düşmenin sebebi başka türlü açıklanamaz. 1568 tahririnde ise Ruha Sancağı'ndaki Berazi cemaatinin oldukça yoğun olduğu müşahede edilmektedir. Bu cümleden olarak bu dönemde 663 hane 139 mücerred mevcut idi.

Berazi cemaatinin 1518-1568 arası hane değişimini analiz edecek olursak 1518-1523 arasında %14, 1523-1540 arasında %90, 1540-1568 arasında ise %83 artmanın gerçekleştiği görülmektedir.

4.6.Cemaat-i Milli

Milli cemaati, Oğuzlar'ın Yazır boyuna mensup olup³³⁹, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun en büyük aşiretlerindendir. “*Milli*”, “*Millili*” şeklinde değişik yazılış şekilleri bulunan bu cemaat çoğu yerde de “Ekrâd-ı Milli” olarak geçmektedir³⁴⁰. 1518 tahririnde Mardin Sancağı'nda 1291 hane; Çemişgezek Sancağı'nda 349 hane, 85 mücerred³⁴¹ idi. 1523 tahririnde Mardin Sancağı'ndaki “Cemaat-i Milli” kayıtlarının yanı sıra bir de bundan farklı olarak “*Milli Akkeçilü*”³⁴² şeklinde kayıtlar da

³³⁸ Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar 1453-1650*, C.I, s.334-335.

³³⁹ Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar 1453-1650*, C.IV, s.1678.

³⁴⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.77. BOA, TD 64, s. 291-292.

³⁴¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.77 ve 82.

³⁴² Akkeçilü cemaati, Milli aşiretine tabi idi. Bkz. Cevdet Türkay, *Aynı eser*, s.164.

görülmektedir³⁴³. Bu dönemde Mardin Sancağı'nda 1466 hane olan mezkur cemaat, 192 mücerrede sahip iken Siverek Sancağı'nda 113 hane, 11 mücerred; Çermik Sancağı'nda 34 hane, 7 mücerred; Çemişgezek Sancağı'nda ise 349 hane, 37 mücerred mevcut idi. Yine Çemişgezek Sancağı'nda 1541 tahririnde aynı cemaat, 431 hane 236 mücerred olarak kayıtlı idi³⁴⁴. Diğer taraftan 1540 tahririnde Mardin Sancağı'ndaki Milli cemaati³⁴⁵; *Aşiret-i Akkeçili* olarak 1741 hane, 378 mücerred; *Aşiret-i Milli* olarak ise 1804 hane, 475 mücerred olmak üzere toplam 3545 hane, 853 mücerred idi. 1568 tahririnde Siverek Sancağı'nda aynı cemaat 527 hane, 6 mücerred idi.

4.7.Cemaat-i Bazeki/Bazikî

Döğer boyuna mensup olan bu cemaat³⁴⁶, bazı rivayetlere göre İran Kürtlerinden sayılmıştır³⁴⁷. 1518 tahririnde Mardin Sancağı'nda 60 hane; Ruha Sancağı'nda 443 hane; 1523 tahririnde Ruha Sancağı'nda 553 hane, 147 mücerred; 1540 tarihinde Ruha Sancağı'nda 953 hane, 239 mücerred; 1568 tarihinde ise 1345 hane, 281 mücerred idi. Nitekim görüldüğü üzere 1540-1568 arasında Ruha Sancağı'nda Bazeki cemaatinin hane miktarı %41 artış göstermiştir. 1567 tarihinde Amid Sancağı'nda ise 52 hane, 15 mücerred kayıtlı idi.

4.8.Cemaat-i Sürgücü/Sürgücüyân

Konar-göçer ekrâd taifesinden olduğu bilinen Sürgücü Cemaati³⁴⁸, umumi olarak Mardin Sancağı'nda kesif halde idiler. 1518 tarihinde 138 hane, 3 mücerred; 1523 tarihinde 288 hane, 17 mücerred; 1540 tarihinde ise 622 hane, 149 mücerred idi. Mardin

³⁴³ BOA, TD 998, s.19.

³⁴⁴ Mezkur cemaatin Çemişgezek Sancağı'ndaki hane ve mücerred miktarları için bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.77 ve 82.

³⁴⁵ 1540 tarihinde Mardin Sancağı'nda "cemaat-i aşiret-i Akkeçilü" olarak da kaydedilmiştir.

³⁴⁶ Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar 1453-1650*, C.I, s.290.

³⁴⁷ Mustafa Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis, Urfa, Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, s.51.

³⁴⁸ Cevdet Türkay, *Aynı eser*, s.586.

Sancağı'nda bu cemaatin genel seyrine baktığımızda 1518-1523 arasında %116, 1523-1540 arasında %153 oranında artışın gerçekleştiği görülmektedir.

4.9. Cemaat-i Halidlü

Avşar boyuna mensup Türkmen cemaati olan³⁴⁹ Halidlü Cemaati'nin genel olarak Ruha ve Siverek sancaklarında kesif olduğu görülmektedir. 1518 tahririnde Ruha Sancağı'nda 96 hane, 2 mücerred; Siverek Sancağı'nda 130 hane bulunuyordu. 1523 tahririnde ise Siverek Sancağı'nda 215 hane, 1 mücerred; Ruha Sancağı'nda ise 75 hane mevcut idi. 1540 tahririnde Ruha Sancağı'nda 306 hane, 91 mücerrede yükselirken 1568 tarihinde ise 157 hane, 58 mücerrede düşmüştür. Aynı tarihte Siverek Sancağı'nda ise 432 hane, 63 mücerred kayıtlı idi. Nitekim elimizdeki bilgilere göre Halidlü Cemaatinin hane miktarında 1518-1568 süreci boyunca devamlı artış gerçekleşmiştir diyebiliriz. Bu cümleden olarak 1518-1523 döneminde Siverek Sancağı'nda mezkur cemaatin hane ve mücerred toplamında %66, 1540-1568 döneminde ise %130 artış meydana gelmiştir.

4.10. Cemaat-i Batlu/Badıllu

Oğuzlar'ın Beğdili boyuna mensup Türkmenlerinden olan bu cemaat³⁵⁰, Çermik ve Ergani Sancakları'nda meskûn idi. 1518 tahririnde izine rastlayamadığımız bu cemaat, sadece 1523 tahririndeki kayıtlarda 374 hane, 6 mücerred olarak geçmekte idi. 1566 tarihinde Çermik Sancağı'nda izine rastlayamadığımız bu cemaat, bu kez Ergani Sancağı'nda müşahede edilmektedir. Nitekim bu dönemde Ergani Sancağı'nda 699 hane, 534 mücerred mevcut idi.

³⁴⁹ Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar 1453-1650*, C.III, s.978. Avşar boyu da, Boz-Ok kolunun en büyük ve en güçlü boylarından idi. Bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s.204.

³⁵⁰ Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar 1453-1650*, C.I, s.213-214. Beğdili boyu, Kuzey-Suriye'deki Türkmenlerin Boz-Ok kolunu oluşturan boylardan biri olup Safevi Devleti'nin kurulması sürecinde etken rol oynamışlardır. Bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s.225.

4.11. Cemaat-i Şeyh Osmanlı

Türkmen Yörükân taifesinden olup Maraş Eyaleti'nde mevcut olduğu bilinen bu cemaat³⁵¹, aynı zamanda Çemişgezek Sancağı'nın en kalabalık cemaatlerinden de birisi idi. 1518 tahririnde 141 hane, 24 mücerred; 1523 tahririnde 148 hane 24 mücerred; 1541 tahririnde 227 hane, 126 mücerred ; 1566 tahririnde ise bir önceki tahrire nazaran %52.8 oranında artış gerçekleştiği bilinmektedir³⁵²

4.12. Cemaat-i Merdanlu

Ekrâd Yörükânı Taifesinden olan Merdanlu cemaati³⁵³, Çermik Sancağı'nda kesif bir halde idi. 1518 tahririnde 60 hane, 10 mücerred iken; 1523 tahririnde 105 hane 5 mücerrede yükselmiştir. 1540 tahririnde ise 282 hane 46 mücerrede yükselerek 1523-1540 arası dönemde söz konusu cemaatin hane ve mücerred toplamı %198 civarında artış göstermiştir. 1566 tahririnde 276 hane 115 hane olarak kaydedildikleri bilinmektedir³⁵⁴. Bu tarihte hane ve mücerred toplamı %19 artış göstermiştir.

4.13. Şahlu Cemaati

Şahlu cemaati, konar-göçer ekrâd yörükânı taifesinden idi³⁵⁵. Kiğı Sancağı ve muhitinde kesif oldukları bilinen bu cemaat, 1518 tahririnde 262 hane, 59 mücerred iken; 1523 tahririnde 383 hane, 88 mücerrede yükselerek %47 artış kaydetmiştir. 1553 tahririnde ise toplam 8 köyde 394 hane 91 mücerrede çıkmıştır. Dolayısıyla bu dönemde hane ve mücerredlerin toplam artış oranı ise %3 olmuştur.

³⁵¹ Cevdet Türkay, *Aynı eser*, s.599.

³⁵² Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.83.

³⁵³ Cevdet Türkay, *Aynı eser*, s.497.

³⁵⁴ TKGM, *TD 106*, s.367-370.

³⁵⁵ Cevdet Türkay, *Aynı eser*, s.589.

4.14. Cemaat-i Ebu Taliblü

Ebu Taliblü cemaati, ekrâd taifesinden olup³⁵⁶ Kiğı Sancağı'nda meskûn oldukları müşahede edilmektedir. Sancaktaki ilk tahrirde 64 hane, 10 mücerred; 1523 tahririnde 129 hane, 49 mücerrede yükselerek yaklaşık 5 yıllık sürede hane artışı % 102 olarak gerçekleşirken, hane ve mücerred toplamları ise %141 artmıştır. 1553 tahririnde ise hane sayısı %100 civarında artış göstererek 259'a yükselirken mücerred sayısı da 91 olarak kaydedilmiştir.

4.15. Cemaat-i Okculu

Reyhanlu aşiretinden olan Okculu cemaati, ekrâd yörükânı taifesindedir³⁵⁷. Reyhanlu aşireti ise, önceden Hâremeyn* reayası iken başkaldırmaları üzerine Haremeyn kayıtları ilgâ edilmiş ve Rakka'ya iskân edilmişlerdir³⁵⁸.Kiğı Sancağı'nda meskûn olan bu cemaat, 1518 tahririnde 78 hane, 17 mücerred; 1523 tahririnde 138 hane, 40 mücerred; 1553 tahririnde 198 hane, 56 mücerrede çıkmıştır. Nitekim sayısal verilerden de anlaşılacağı üzere söz konusu cemaatin hane artışında istikrarlılık söz konusudur. Bu cümleden olmak üzere 1518-1523 arası dönemde hane artış oranı %77; 1523-1553 arası dönemde ise %43 idi. Hane ve mücerred toplamlarındaki artış oranlarına baktığımızda 1518-1523 döneminde %87; 1523-1553 döneminde ise %43 civarında artışın zuhur ettiği müşahede edilmektedir.

³⁵⁶ Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar 1453-1650*, C.II, s.722.

³⁵⁷ Cevdet Türkay, *Aynı eser*, s.520.

* Haremeyn: Mekke ve Medine'ye verilen ortak isimdir. Bu iki beldenin belli kısımları harem olarak nitelendirildiği ve gayrimuslimlere yasaklandığı için bu isimle anılırdı. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "Haremeyn", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.296.

³⁵⁸ Cevdet Türkay, *Aynı eser*, s.124.

4.16. Bozulus Cemaati

Akkoyunlu bakiyesi olan³⁵⁹Bozulus ili; Akkoyunlu ulusunun XV. asrın sonunda uğradığı siyasi felaketin neticelerine boyun eğmiş olup, 1540 tahrir defterinde Diyarbekir Türkmenleri ve Dulkadirli Türkmenleri olmak üzere başlıca iki kısma ayrılmıştır³⁶⁰. Defterin, Diyarbekir Türkmenleri veya asıl Bozulus adını verdiği kısım, öz Akkoyunlu teşekkülleriyle aslında Halep Türkmenleri'ne mensup aşiretlerden oluşmaktadır³⁶¹. A. Nezihî Turan'ın “*Yerleşik Aşiretler*” grubunda değerlendirdiği³⁶² bu cemaat, “Tabanlı Türkmânı” olarak da adlandırılarak Ruha Sancağı'nda etkin olmakla beraber³⁶³ mezkûr taifenin Mardin-Çapakçur-Palu-Ergani hattı dahilinde de hareket halinde oldukları ilgili kanunname metinlerinden anlaşılmaktadır³⁶⁴. Bu cümleden olmak üzere Bozulus; Mardin'in güneyinden Deyr-i Zor'a kadar uzanan geniş çöl arazisinde kışlamakta, Diyarbekir ve Erzurum illerinin çeşitli yerlerinde ise yayılmaktadır. Yaylakta iken bazen batıda Erzincan mıntıkasına ve doğuda Gürcistan ve İran sınırına kadar yayılmaları bazı sınır sorunlarına da sebep olmaktadır³⁶⁵. Bozulus'un Diyarbekir Türkmenleri kolunda yer alan, Tabanlı, Oğul Beğlü, Pürnek, Şeyhlü, İzzeddin Hacılı, İvaz, Süleyman Hacılı, İshak Danişmendlü, Döger, Salarlu, Anter, Ali Görenlü, Koca Hacılı, Karabağlı, İnallu, Kızıl Koçlu, Danişmendlü, Karaca Araplı gibi cemaatler³⁶⁶, Güneydoğu Anadolu'daki pek çok köylerde yerleşik hayata geçerek tarımla uğraşmışlardır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Türkmen ülkesi haline gelmesinde ciddi rol oynayanBozulus taifesi, zamanla Batı Anadolu'ya kayarak bölgenin nüfus dengelerini değiştirmiştir³⁶⁷. Bu taifenin Batı'ya göç etmesinden önce Güneydoğu Anadolu'da

³⁵⁹ Orhan Sakin,*Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, İstanbul 2006, s.65.

³⁶⁰ BOA, TD 200, s.917 ve 967.

³⁶¹ Faruk Demirtaş, “Bozulus Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.7, S.1/1949, s.30-31.

³⁶² A. Nezihî Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha(Urfa) Sancağı*, s.44.

³⁶³ Cevdet Türkay, *Aynı eser*, s.220.

³⁶⁴ Ömer Lütfi Barkan, “1540 Tarihli Kanunnâme-i Boz Ulus”, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Mâlî Esasları*, s.140-142.

³⁶⁵ Faruk Demirtaş, “Bozulus Hakkında”, s.39.

³⁶⁶ BOA, TD 200, s.917-966.

³⁶⁷ Tufan Gündüz, “Bozulus Ne İdi?”, *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler SempozyumuBildirileri*, Tarsus 2000, s.132.

yaklaşık 150 köyde meskûn olduğu bilinmektedir³⁶⁸. 1540'ta Bozulus cemaatine ait 4598 hane, 426 mücerred mevcut³⁶⁹ iken yine Bozulus cemaatini meydana getiren aşiretlerden olan Dulkadirli Cemaati'nde ise 2757 hane, 262 mücerred bulunmakta idi³⁷⁰. Toplamda ise 7355 hane, 688 mücerred idi. Eski Akkoyunlu ulusu'nun Anadolu'daki en mühim kalıntısı olan Bozulus'un diğer önemli kolları da aynı devirde İran'da bulunmakta ve bilindiği gibi, bizim Bozulus'tan daha müreffeh bir hayat sürmektedir. Safeviler'in siyasi ve askeri alanlarda Türk göçebe unsurlarına ve geleneklerine istinat etmeleri, hiç şüphesiz, Anadolu'daki Türk aşiretlerinin İran'a ilticâ etmelerini kolaylaştırmıştır³⁷¹.

³⁶⁸ Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri Bozulus Türkmenleri 1540-1640*, s.98-103.

³⁶⁹ BOA. TD 200, s.966.

³⁷⁰ BOA. TD 200, s.1007.

³⁷¹ Faruk Demirtaş, "Bozulus Hakkında", s.37-38.

III. BÖLÜM

TARIMSAL ÜRETİM VE HAYVANCILIK

1.TOPRAK

1.1. Çiftlik

Osmanlı ekonomisinin temelini zirai ekonomi, zirai ekonominin esasını da tımar sistemi teşkil etmektedir³⁷². Tımar ise, Osmanlı sisteminde belirli bir bütün teşkil eden toprak parçasından çok, aynı zamanda alt ve üst sınırları kanunlarla belirlenmiş vergi gelirlerinin tahsilinin gerçekleştiği itibari birimleri ifade etmektedir³⁷³. Tımar sistemi içerisindeki mîrî araziler, toprağı işlemekle mükellef olan re'ayâyâ tahsis edilmek suretiyle belli birimlere yani bir çiftçi ailesinin işleyebileceği ünitelere ayrılmıştı. Nitekim bu ünitelere “çift” veya “çiftlik” adı verilmekteydi³⁷⁴. Reaya, *tapu resmi* adı verilen peşin kira bedelini devlete ödemek suretiyle daimi ve irsî kiracılık sözleşmesine sahip olarak söz konusu çiftlikler üzerinde tasarruf hakkını elde etmekte idi³⁷⁵. Tapu resmi'ni ödeyen ra'iyet ölünceye kadar çiftliği tasarruf etme ve oğluna da intikal ettirme hakkına sahip olurdu. Böyle bir durumda sipahi, tekrar tapu resmi talep edemezdi³⁷⁶. Bir çift(lik) arazi, bulunduğu mahal ve toprağın yetiştirme kabiliyetine göre değişmek üzere alâ (verimli) yerden 60-80, evsât (orta) yerden 80-100 ve ednâ (kıraç) yerden 100-150 dönüm arası olarak belirlenmiştir³⁷⁷. Dönüm ise, “yürümek

³⁷² Abdullah Mesut Küçükcalay, “Osmanlı Toprak Sistemi (Miri Rejim)”, *Osmanlı*, C. III, 1999, s.56; Osmanlı'da toprak sistemi hakkında bkz. Mithat Sertoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri”, *VI. TTK. 20-26 Ekim 1961*, Ankara 2011, s.281-293.

³⁷³ Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara 1982, s.353. Osmanlı'da tımar sistemi ve uygulaması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ö. Lütfi Barkan, “Tımar”, *Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1)*, İstanbul 1980, s. 850-872; Nicolarâ Beldiceanu, *XIV.Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1985; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s.176-213. Fatma Acun, “Klasik Dönem Eyalet Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulanması”, *Türkler*, C.IX, Ankara 2002, s.899-908.

³⁷⁴ Mehmet Ali Ünal, “Çift(lik)”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.170. Ayrıca bkz. Halil İnalcık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, s.4 vd.

³⁷⁵ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.89.

³⁷⁶ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s.170.

³⁷⁷ Ömer Lütfi Barkan, “Çiftlik”, *Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserler 1)*, İstanbul 1980, s.790. Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reâyâ'nın Mîrî Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikâl Tarzları”, *IV. TTK, 10-14 Kasım 1948*, Ankara 2010, s.426.

adımı ile eni vezunu kırk adım yer”e deniyordu³⁷⁸. Bu ölçüler içerisinde yer tasarruf eden re’aya, tahrirlerde bütün çift, yarısı kadar yer tasarruf eden de nîm çift olarak adlandırılmıştır³⁷⁹. Nîm çift’ten az olan yerler ise genellikle 2 dönüme 1 akça olarak tayin edilmiş olan *resm-izemin* (dönüm resmi) eda etmesi şartıyla topraksız reayaya veriliyordu. Diğer taraftan çiftlik tasarruf eden re’ayanın evli (müzevvec) olması gerekmektedir³⁸⁰. Reayanın ekip biçtiği bu çiftlikler, bölünemez ve değiştirilemez nitelikte olduğu gibi³⁸¹, bu çiftliklerin ovalık yerlerde olması lazım gelirdi³⁸².

Reaya, bir nevi kiracılık sözleşmesi ile kendisine bırakılan çiftlik için her sene *resm-i çift* denilen bir vergiyi ödemek zorunda olduğu gibi, elde ettiği üründen de *öşür* verirdi³⁸³. Yine reaya, kayıtlı bulunduğu köyü terk edemez, tasarruf ettiği toprağı sebepsiz yere boş bırakamazdı. Aksi takdirde ektiği yerden elde edilen ürünün öşür bedeli ile çift resmini, *çiftbozan* akçası adı altında bir sefere mahsus olmak kaydıyla sipahiye ödemesi gerekmekte idi³⁸⁴.

Çiftliği olmayan reaya ise “bennâk” olarak adlandırılmakta olup nîm çiftten az olan yerleri ekip biçebilmekteydiler³⁸⁵. Nitekim müslüman, evli ve nîm çiftten az miktarda toprağı işleyen reaya olan bennâkler, 4-10 dönümden 24-60 dönüme kadar arazi tasarruf edebilmekteydiler³⁸⁶.

1518 tahririnde bütün çifte elverişli arazilerin Amid, Mardin, Arapgir, Siverek ve Harput Sancakları’nda olduğu müşahede edilmektedir. Sincar, Çermik ve Kiğı Sancakları ise tam çift niteliğine sahip arazilerin en az olduğu idari birimler olarak

³⁷⁸ Ömer Lütfi Barkan, “1540 Tarihli Diyarbekir Vilâyeti Kanunu”, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları*, s.131. Dönüm hakkında ayrıca bkz. Mehmet Ali Ünal, “Dönüm”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.208. Günümüzde dönüm ortalama 1000 m² olarak kabul görmektedir. Bkz. Halil İnalçık, “Osmanlılar’da Raiyyet Rüsümü”, s.37.

³⁷⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.90.

³⁸⁰ Mehmet Ali Ünal, “Çift(lik)”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.170.

³⁸¹ Halil İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak), İstanbul 2014, s.17.

³⁸² Ömer Lütfi Barkan, “1540 Tarihli Diyarbekir Vilayeti Kanunu”, s.132.

³⁸³ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2012, s.92.

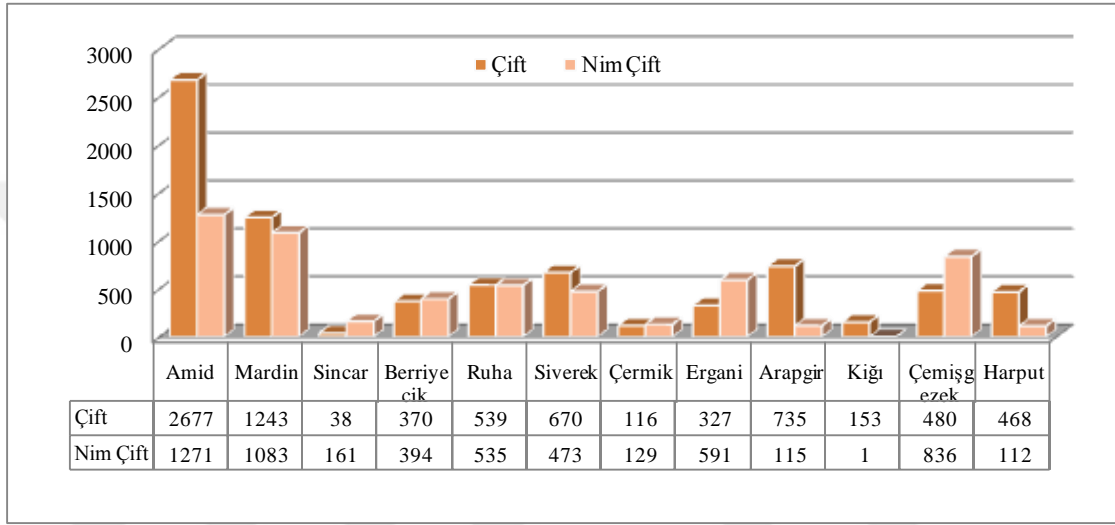
³⁸⁴ Ömer Lütfi Barkan, “1540 Tarihli Diyarbekir Vilâyeti Kanunu”, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Malî Esasları*, s.132.

³⁸⁵ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s.160.

³⁸⁶ Halil İnalçık, “Osmanlılar’da Raiyyet Rüsümü”, s.44-45.

karşımıza çıkmaktadır(Grafik 68). Bu durum mezkur sancaklardaki topografik özellikler ile yakından ilgilidir. Bu dönemde ekilen çiftliklerin Arapgir Sancağı'nda %86'sını, Harput Sancağı'nda %81'ini, Amid Sancağı'nda %68'ini, Siverek Sancağı'nda %59'unu, Mardin Sancağı'nda %53'ünü *tamçift* araziler teşkil etmekte idi.

Grafik 68:1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Çift ve Nîm Çift Miktarlarının Dağılımı

1518 tahririnde çiftlik tasarruf edenlerin oranına baktığımızda, Berriyecik Sancağı %76 ile ilk sırada, Siverek Sancağı %68 oranı ile ikinci, Arapgir Sancağı da %67 ile üçüncü sırada bulunmaktadır. Eyaletin Paşa Sancağı olan Amid'te ise toplam müslim re'âyânın %47'si çiftlik sahibi idi. Kığı Sancağı'nda ise bu oran %2 civarındadır. Bennâk kayıtlı raiyyet oranının en fazla olduğu sancaklar ise Sincar (%70) ile Çemişgezek (%41)iken bu oranın en az olduğu sancaklar Kığı ile Çermik idi. Diyarbekir Eyaleti'nde ise mevcut toplam müslim re'âyânın %47'i çiftlik sahibi iken %16'sı da bennâk idi(Tablo 35).

Tablo 35: 1518 Tahririne Göre Diyarbekir Eyaleti'nde Toprak Tasarrufu

	Hane ³⁸⁷	Bennak	Bennâk O.%	Tam Çift	Nim Çift	T.Ç.+N.Ç.	T.Ç.S. ³⁸⁸ (%)
Amid	8476	295	3	2677	1271	3948	47
Mardin	5080	1416	28	1243	1083	2326	46
Sincar	1142	800	70	38	161	199	17
Ruha	1998	266	13	539	535	1074	54
Siverek	1687	126	7	670	473	1143	68
Çermik	567	17	3	116	129	245	43
Ergani	1478	0	0	327	591	918	62
Arapgir	1268	0	0	735	115	850	67
Kiğı	846	11	1	153	1	154	18
Çemişgezek	3072	1273	41	480	836	1316	43
Harpur	1607	137	9	468	112	580	36
Berriyecik	1003	207	21	370	394	764	76
Toplam	28224	4548	16	7816	5701	13517	47

Hane ve çiftlik verilerinden hareketle eyalet bazında hane başına düşen dönüm miktarını yaklaşık olarak tahmin edebilme imkanına sahibiz. Zira bir çiftlik araziyi ortalama 100 dönüm olarak telakki edersek hane başına düşen dönüm miktarı en yüksek olan sancakların Arapgir (63 dönüm) ile Berriyecik (57 dönüm) olduğu ortaya çıkar. Eyalet genelinde ise hane başına 37 dönüm düşmektedir(Tablo 36). 1540 tahririndeki sayısal verilere baktığımızda bütün çift miktarının fazla olduğu araziler, Amid, Mardin, Ruha sancakları ile Nusaybin Kazası'nda yer almaktadır. Kulb Sancağı ile Çemişgezek Sancakları çift olarak kaydedilen arazi miktarının en az olduğu sancaklar olup, çift kaydı olmayan tek sancağın ise Çermik Sancağı olduğu görülür(Grafik 69). 1518 tahririnde çiftlik kaydı yapılan Çermik Sancağı'nın 1540 tahririndeki bennâk miktarındaciddi anlamda artışın yaşandığı görülmektedir.

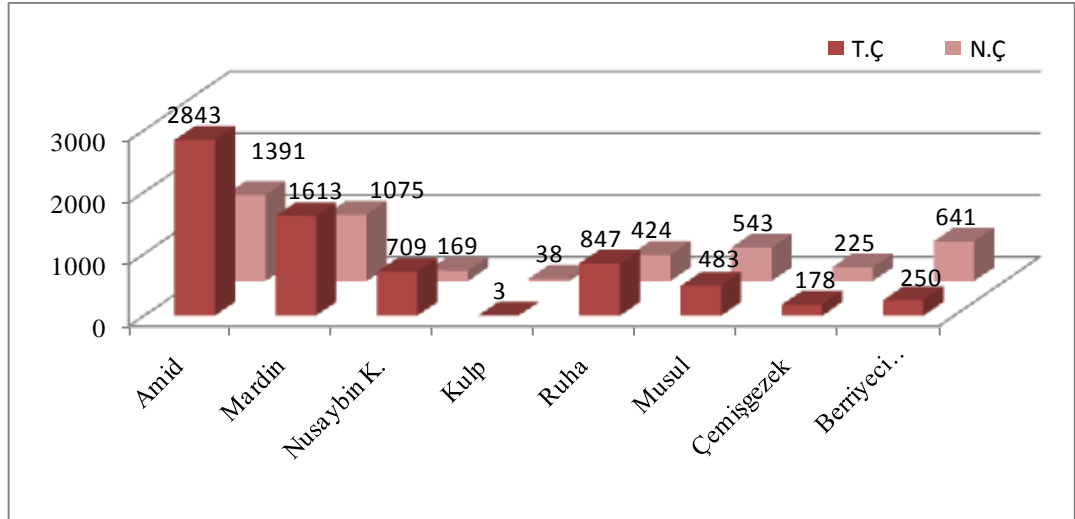
³⁸⁷ Hane'den kasıt müslüman re'âyânın hane toplamıdır. Gayrimüslim re'âyâ, resm-i çift ödemediğinden tasarruf ettikleri arazi hususunda fikir edinemiyoruz.

³⁸⁸ T.Ç.S. Toplam Çiftlik Sahibi

Tablo 36: 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Hane Başına Düşen Dönüm Miktarı

SANCAKLAR	Hane	Dönüm	Hane Başına Düşen Dönüm
Amid	8476	331250	39
Mardin	5080	178450	35
Sincar	1142	11850	10
Ruha	1998	80650	40
Siverek	1687	90650	54
Çermik	567	18050	32
Ergani	1478	62250	42
Arapgir	1268	79250	63
Kiğı	846	15350	18
Çemişgezek	3072	89800	29
Harput	1607	52400	33
Berriyecik	1003	56700	57
Toplam	28224	1066650	37

Grafik 69: 1540 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Çift ve Nîm Çift Miktarlarının Dağılımı

1540'ta eyalet genelindeki tam çift arazilerin dağılımını mukayese ettiğimizde ekilen arazilerin Amid Sancağı'nda %67'sini, Mardin Sancağı'nda %60'ını, Nusaybin Kazası'nda %80'ini, Ruha Sancağı'nda %67'sini, Musul Sancağı'nda %47'sini, Çemişgezek Sancağı'nda %44'ünü ve Berriyecik Kazası'nda %28'initam çift araziler oluşturmaktaydı. 1518 tahririne kıyasla 1540 tahririnde tam çift miktarında Amid Sancağı'nda %6, Mardin Sancağı'nda %30 ve Ruha Sancağı'nda ise %57 oranında artışın olduğu tespit edilmektedir. Bu durum Ruha ve Mardin Sancakları'nda yeni köylerin tesisine paralel olarak tarım arazilerinin kullanıma açıldığını, daha doğrusu viran köylerin nüfuslandığını açıkça göstermektedir. Bu dönemde Nusaybin Kazası'nda toplam müslim re'âyânın %44'ü, Amid Sancağı'nın %38'i, Berriyecik Kazası'nın %34'ü, Ruha Sancağı'nın %26'sı, Mardin Sancağı'nın ise %25'i çiftlik sahibi idi. Çemişgezek Sancağı ile Kulb Sancağı, toplam çiftlik sahibi oranının en az olduğu yerler idi. 1540 dönemi Diyarbekir Eyaleti'ndeki müslim re'âyânın %26'sı çiftlik sahibi idi. Bennâk oranı bakımından ise Çemişgezek Sancağı %83 oranı ile ilk sırada yer alırken, Musul Sancağı %70, Nusaybin Kazası ve Berriyecik Kazası %57 oranı ile Çemişgezek Sancağı'nı takip etmekte idiler. 1540 tahririnde dikkat çeken husus Nusaybin Kazası'ndaki çiftlik sahibi oranı ile bennâk oranının hayli yüksek olmasıdır. Dolayısıyla bu durum Nusaybin'in tarımsal açıdan ekilebilir arazilere sahip diğer idari birimler arasında ciddi bir paya sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Dönemin en az bennâk oranına sahip idari birimin ise Ruha Sancağı olduğu ifade edilebilir. Diyarbekir Eyaleti'nde bennâk oranı ise bir önceki döneme göre %380 artış göstererek %49'a çıkmıştır (Tablo 37). 1540 döneminde bazı sancak ve kazalarda zemin resmine rastlanması, buralarda nim çiftten az miktarda arazilerin de olduğunu göstermektedir. Nitekim bu dönemde Mardin Sancağı'nda 4930 dönümden 2465 akça, Nusaybin'de 700 dönümden 350 akça, Berriyecik'te 750 dönümden 375 akça, Ruha'da 14.440 dönümden 7220 akça, Çermik'te 15.990 dönümden 7955 akça, Musul'da ise 5.300 dönümden 2650 akça zemin resmi alınmıştır.

Tablo 37: 1540 Tahririne Göre Diyarbekir Eyaleti'nde Toprak Tasarrufu

	Hane ³⁸⁹	Bennâk	Bennâk O.%	Tam Çift	Nim Çift	T.Ç+N.Ç.	T.Ç.S.% ³⁹⁰
Amid	11063	4032	35	2843	1391	4234	38
Mardin	10626	5193	49	1613	1075	2688	25
Nusaybin K.	1995	1141	57	709	169	878	44
Kulb	410	194	47	3	38	41	10
Ruha	4931	1230	25	847	424	1271	26
Musul	5756	4052	70	483	543	1026	18
Çemişgezek	4981	4136	83	178	225	403	8
Çermik	1704	464	27	-	-	-	-
BerriyecikK	2602	1490	57	250	641	891	34
TOPLAM	44068	21932	49	6926	4506	11432	26

1540 tahririnde hane başına düşen dönümün Nusaybin Kazası'nda (40 dönüm) en fazla olduğu görülmektedir. Amid Sancağı'nda ise bu miktar 32'dir. Kulb Sancağı ile Çemişgezek Sancağı, 1540 tahririnde hane başına dönümün en az düştüğü idari birimler idi. Bu dönem Diyarbekir Eyaleti'nde hane başına düşen dönüm miktarı ise 22'dir (Tablo 38). Sancak ve kaza bazında, dönüm miktarındaki artışın, hane artış oranının oldukça gerisinde kaldığı ifade edilebilir. Örneğin, Amid Sancağı'nda 1518 tahririne kıyasla %31 civarında hane artışı gerçekleşmesine rağmen, dönüm miktarındaki artış sadece %7'dir. Aynı durum Mardin ve Ruha Sancakları için de geçerlidir. Mardin Sancağı'nda %109'luk bir hane artışı yaşanırken dönüm miktarında ise %23 oranında artış söz konusudur. Ruha Sancağı'nda %147 hane artışına rağmen dönüm miktarındaki artış ise %49'dur.

³⁸⁹ Müslim re'âyaânın hane toplamı.

³⁹⁰ T.Ç.S. Toplam Çiftlik Sahibi.

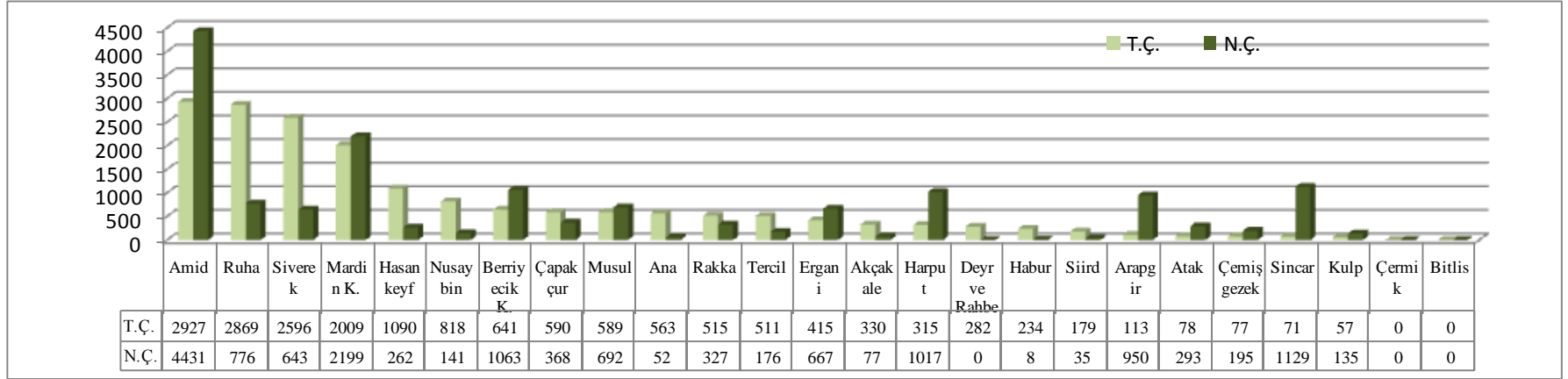
Tablo 38: 1540 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Hane Başına Düşen Dönüm Miktarı³⁹¹

	Hane	Dönüm	Hane Başına Düşen Dönüm
Amid	11063	353850	32
Mardin	10626	219980	21
Nusaybin	1995	80050	40
Kulb	410	2200	5
Ruha	4931	120340	24
Musul	5756	80750	14
Çemişgezek	4981	29050	6
Çermik	1704	15910	9
Berriyecik	2602	57800	22
Toplam	44068	959930	22

³⁹¹ Mardin, Nusaybin, Berriyecik, Ruha, Çermik ve Musul'daki mevcut dönüm miktarlarına, zemin resminin alındığı dönüm sayıları da eklenmiştir. Nitekim Mardin'deki 215.050 olan mevcut dönüm miktarına, 4930 dönüm; Nusaybin'deki 79.350 olan mevcut dönüm miktarına 700 dönüm; Berriyecik'teki 57.050 olan mevcut dönüme, 750 dönüm; Ruha'daki 105.900 olan mevcut dönüm miktarına, 14.440 dönüm; Çermik'e 15.910 dönüm (sadece zemin resmi'nin alındığı dönüm sayısı); Musul'daki 75.450 olan mevcut dönüm miktarına, 5.300 dönüm ilave edilmiştir.

1550-1568 tahrir döneminde bütün çift arazi miktarının Amid, Ruha, Siverek sancakları ile Mardin Kazası'nda en fazla olduğu görülmektedir(Grafik 70). 1540 tahririne nazaran Amid Sancağı'nda ve Mardin Kazası'nda tam çift miktarı, nim çift miktarının gerisinde kaldığı görülürken bu durum Ruha Sancağı için söylenememektedir. Öyle ki, bu dönem Ruha'da tam çift miktarı 847'den 2869'a çıkmıştır. Ziraat yapılan çiftliklerin Habur Sancağı'nda %97'sini, Ana Sancağı'nda %92'sini, Nusaybin Sancağı'nda %85'ini, Siird Sancağı'nda %84'ünü, Hasankeyf Sancağı'nda %81'ini, Mardin Kazası'nda %48'ini ve Amid Sancağı'nda %40'ını tam çift araziler oluşturmakta idi. Diyarbekir Eyaleti'nde ise re'âyâ'nın tasarruf ettiği çiftliklerden %53'ü tam çift, %47'si de nîm çift idi. Bu dönemde toplam çiftlik sahibi oranının en yüksek olduğu sancak %55'lik oran ile Tercil olup, Tercil'den hemen sonra %53 ile Çapakçur Sancağı ikinci, %52 ile de Siverek Sancağı üçüncü sırada yer almaktadır. Eyalet genelinde toplam çiftlik sahibi oranı ise %26 idi. Bennâk oranı bakımından Siird Sancağı %143 oranı ile dikkat çekmektedir. %99'luk oran ile de Çermik Sancağı, bennâk oranının fazla olduğu sancaklar arasında gösterilebilir. 1540 tahririnde bennâk oranının %27 olduğu dikkate alınırsa Çermik Sancağı'ndaki bennâk sayısındaki artışın ciddi oranda olduğu anlaşılır. Eyalet genelindeki bennâk sayısı ise 1540 tahrir dönemine kıyasla %213 artış göstererek bennâk oranı %52'ye yükselmiştir(Tablo 39).

Grafik 70: 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Çift ve Nîm Çift Miktarlarının Dağılımı

Tablo 39:1550-1568 Tahririne Göre Diyarbekir Eyaleti'nde Toprak Tasarrufu

	Hane	Bennâk	Bennâk O.	Tam Çift	Nim Çift	T.Ç+N.Ç.	T.Ç.S.%
Amid	22112	8727	36	2927	4431	7358	30
Kulb	1487	1056	71	57	135	192	12
Tercil	1261	538	43	511	176	687	55
Atak	760	327	43	78	293	371	48
Hasankeyf	6027	3307	55	1090	262	1352	22
Siird	1460	2091	143	179	35	214	15
Nusaybin	2245	1020	45	818	141	959	43
Akçakale	869	458	53	330	77	407	47
Sincar	3754	2486	66	71	1129	1200	32
Habur	4650	4213	91	234	8	242	5
Harput	6776	3409	50	315	1017	1332	20
Ergani	6337	3971	63	415	667	1082	17
Ruha	10033	1306	13	2869	776	3645	36
Siverek	6406	2643	41	2596	643	3239	52
Rakka	6025	947	16	515	327	842	14
Çapakçur	1801	791	44	590	368	958	53
Arapgir	4691	3400	72	113	950	1063	23
Ana	9798	7786	79	563	52	615	6
Musul	7403	5924	80	589	692	1281	17
Deyr ve Rahbe	2856	2349	82	282		282	100
Çermik	2371	2370	99,9	—	—	—	—
Bitlis	1903	845	44	—	—	—	—
Çemişgezek	1502	1150	77	77	195	272	18
Mardin K.	13671	5561	41	2009	2199	4208	31
Berriyecik K	4553	1776	39	641	1063	1704	37
TOPLAM	130751	68451	52	17869	15636	33505	26

Tablo 40:1550-1568 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Hane Başına Düşen Dönüm Miktarı³⁹²

	Hane	Dönüm	Hane Başına Düşen Dönüm
Amid	22112	514250	23
Kulb	1487	19722	13
Tercil	1261	59900	48
Atak	760	23750	31
Hasankeyf	6027	122120	20
Siird	1460	19650	13
Nusaybin	2245	89430	40
Akçakale	869	36850	42
Sincar	3754	66550	17
Habur	4650	23800	5
Harpur	6776	93000	14
Ergani	6337	91664	14
Ruha	10033	325700	32
Siverek	6406	292350	46
Rakka	6025	68850	11
Çapakçur	1801	77400	43
Arapgir	4691	60150	13
Ana	9798	60988	6
Musul	7403	99500	13
Deyr ve Rahbe	2856	—	—

³⁹² Ergani, Harput, Çemişgezek, Sincar, Çermik, Siverek, Rakka, Kulb, Atak, Musul, Bitlis, Hasankeyf, Nusaybin, Arapgir, Kiğı, Ana'daki mevcut dönüm miktarlarına, zemin resminin alındığı dönüm sayıları da eklenmiştir. Nitekim Ergani'deki 74.850 olan mevcut dönüm miktarına, 16.814 dönüm; Harput'taki 82.350 olan mevcut dönüm miktarına, 10.650 dönüm; Çemişgezek'teki 17.450 olan mevcut dönüm miktarına, 2360 dönüm; Sincar'daki 63.550 olan mevcut dönüm miktarına, 3000 dönüm; Çermik'e 16.950 dönüm (sadece zemin resmi'nin alındığı dönüm sayısı); Siverek'teki 291.750 olan mevcut dönüm miktarına, 600 dönüm; Rakka'daki 67.850 olan mevcut dönüm miktarına, 1000 dönüm; Kulb'taki 12.450 olan mevcut dönüm miktarına, 7272 dönüm; Atak'taki 22.450 olan mevcut dönüm miktarına 1300 dönüm; Musul'daki 93.500 olan mevcut dönüm miktarına, 6000 dönüm; Bitlis'e 8326 dönüm (sadece zemin resmi'nin alındığı dönüm sayısı); Hasankeyf'teki 122.100 olan mevcut dönüm miktarına, 20 dönüm; Nusaybin'deki 88.850 olan mevcut dönüm miktarına, 580 dönüm; Arapgir'deki 58.800 olan mevcut dönüm miktarına, 1350 dönüm; Kiğı Sancağı'na 26.786 dönüm (sadece zemin resmi'nin alındığı dönüm sayısı); Ana Sancağı'ndaki 58.900 olan mevcut dönüm miktarına, 2088 dönüm ilave edilmiştir.

Çermik	2371	16950	7
Bitlis	1903	8326	4
Çemişgezek	1502	19810	13
Mardin K	13671	310850	23
Berriyecik K	4553	117250	26
Kiğı	2707	26786	10
TOPLAM	133.458	2.645.596	19

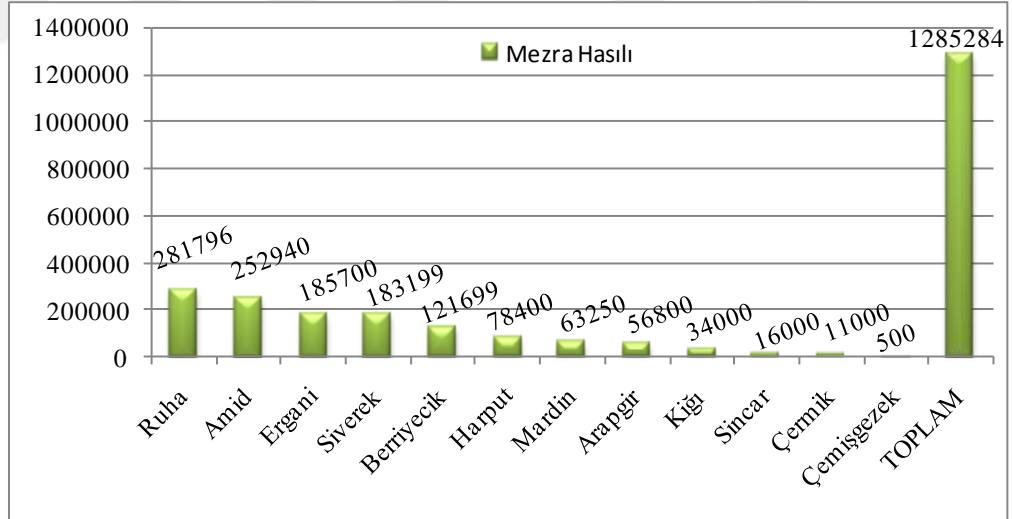

Tablo 40'ta görüldüğü üzere bir haneye düşen dönüm miktarının Tercil ve Siverek sancaklarında en fazla olduğu görülmektedir. Nitekim Tercil'de hane başına 48 dönüm yer düşerken, Siverek Sancağı'nda 46, Çapakçur Sancağı'nda ise 43 dönüm düşmektedir. Harput ile Ergani Sancakları'nda hane başına düşen dönüm miktarları eşittir. Hane başına düşen dönümün en az olduğu sancak olarak ise 4 dönüm ile Bitlis karşımıza çıkmaktadır. Eyaletin Paşa Sancağı'ndaki dönüm miktarında %45 artış yaşanmasına rağmen hane miktarındaki %100'lük artış, hane başına düşen dönüm miktarında 9 dönümlük bir azalmaya neden olmuştur. Nitekim bu düşüşte rol oynayan unsur, hane miktarındaki artıştır. Ruha Sancağı'nda ise dönüm miktarındaki artış (%171), hane miktarındaki artışın (%103) çok ilerisinde olduğu için 1550-1568 döneminde hane başına düşen dönümde 8 dönümlük artış gerçekleşmiştir. Diğer taraftan Nusaybin Sancağı'nda ise bir önceki döneme kıyasla hane sayısında ve dönüm miktarındaki artışların birbirine yakın olması yani hane sayısında %13, dönüm miktarında da %12 oranında artışın yaşanması, 1550-1568 döneminde hane başına düşen dönüm miktarının 1540 tahririndeki rakamla aynı olmasına neden olmuştur. Bu dönemde kaza statüsünde bulunan Mardin'de 1540 tahririne kıyasla hane başına 2 dönümlük artış, Berriyecik Kazası'nda ise 4 dönümlük artış gerçekleşmiştir.

1.2. Mezra'a

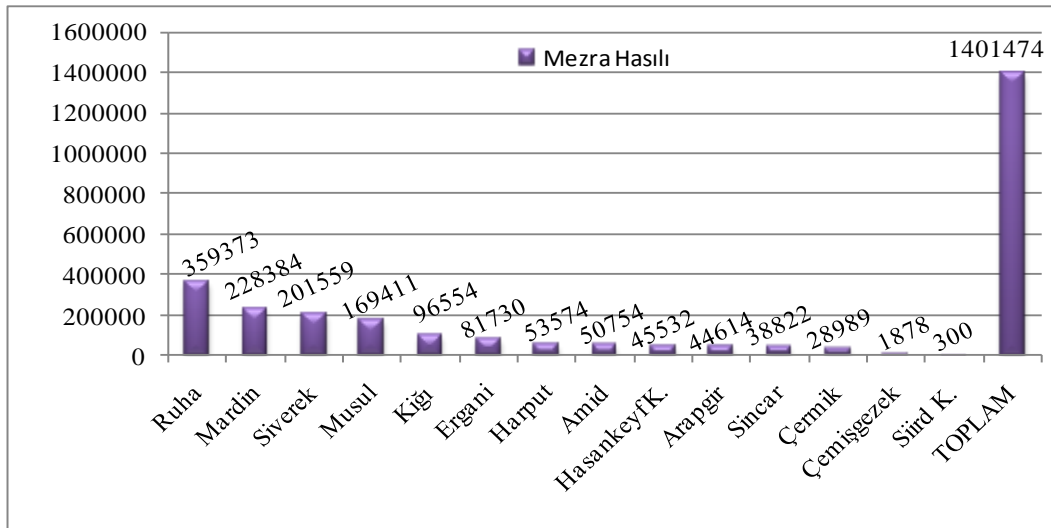
Diyarbakir Eyaleti'nde, bağılı bulunduğu köyle birlikte kaydedilen mezra'aların hasıllarını tespit etme imkanımız bulunmamakla beraber, sadece bağımsız olarak kaydedilmiş mezra'aların gelirlerini tespit edebilmekteyiz. Bu hasılları tespit ederken 1518 tahririnde ve sonraki dönem tahrirlerinde *virân* olan yani hane rakamı verilmeyen birimlerin hasıllarını mezra'a kategorisinde değerlendirmeyi uygun bulduk. 1518 tahririndeki mezra'a hasıllarına baktığımızda eyalet genelinde toplam 1.285.284 akçalık hasılatın gerçekleştiği görülmektedir. Bu dönem eyalet dahilindeki sancaklar içerisinde Ruha Sancağı, en fazla hasılatı olan sancak olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine Amid Sancağı da 28.856akçalık fark ile Ruha'dan sonra gelmektedir. Ergani ve Siverek sancaklarındaki mezra'a hasılları hemen hemen birbirine yakın olarak seyrederken, Çemişgezek Sancağı ise dönemin en az mezra'a gelirine sahip sancak olarak görülmektedir(Grafik 71).

Grafik 71: 1518 Tahririnde Diyarbakir Eyaleti'nin Mezra'a Gelirleri (Akça)

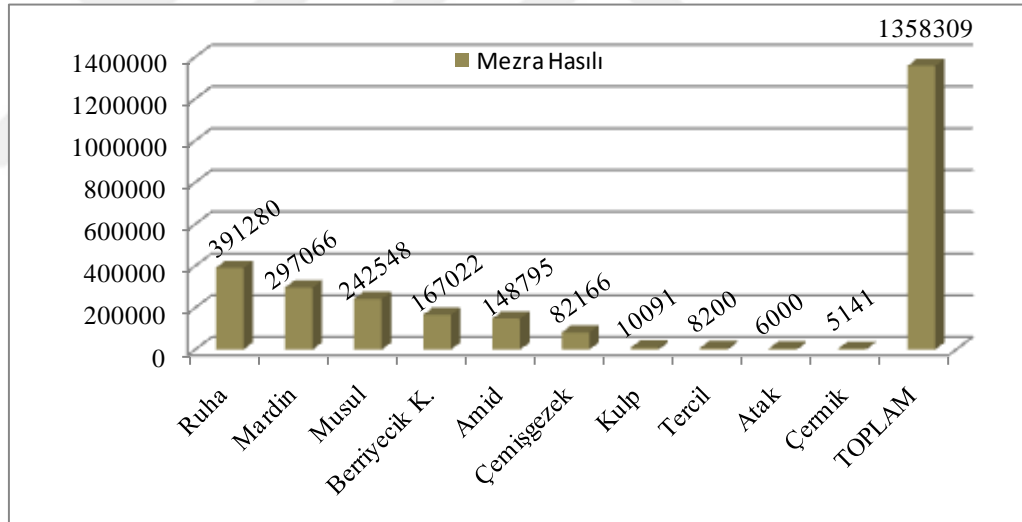
1523 tahririnde Ruha Sancağı, 1518'de olduğu gibi mezra'a hasılatının en yüksek olduğu sancak konumunda olup eyalet bazında mezra'a gelir toplamının %26'sını oluşturmakta idi. 1518 dönemi mezra'a hasılatı açısından oldukça gerilerde bulunan Mardin Sancağı'nın bu tahrir dönemindeki hasılının %261 oranında artış göstermesi, sancağı mezra'a gelirleri sıralamasında ikinci sıraya çıkarmıştır. Bir önceki tahrir dönemine kıyasla hasılın %10 oranında artış gerçekleşen Siverek Sancağı da üçüncü sırada yer almaktadır. 1523 döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki toplam mezra'a gelirleri 1.401.474 akça idi(Grafik 72). Bu tahrir döneminde eyalete katılan Musul Sancağı'nın toplam mezra'a geliri 169.411 akça idi. Musul Sancağı'ndaki mezra'a gelirinin, aynı dönem Harput Sancağı'ndaki hasılın 3 katı, Çermik Sancağı'ndaki hasılın da 5 katı kadar olması, Musul'un ciddi bir mezra'a gelirine sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim Musul Sancağı, bu yönüyle tek başına eyalet bazındaki toplam mezra'a gelirlerinin %12'sini oluşturmakta idi.Eyalet genelindeki sancaklara genel olarak bakıldığında mezra'a gelirlerinde artış gösteren sancaklar; Ruha, Mardin, Siverek, Kiğı, Sincar, Çermik ve Çemişgezek iken mezra'a gelirlerinde azalma gerçekleşen sancaklar ise Amid, Ergani, Harput ve Arapgir idi.

Grafik 72: 1523 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nin Mezra'a Gelirleri (Akça)

Ruha Sancağı, 1540 tahrir döneminde de sahip olduğu mezra'a gelirleri açısından birinci sırayı korumaktadır. Bu dönemde Ruha Sancağı'nın mezra'a gelirleri %9 aratarak eyalet geneli mezra'a toplamının %29' unu teşkil etmiştir. Mardin Sancağı da 1523 dönemindeki mezra'a hasılı genel sıralamasında yerini muhafaza ederek, %30 oranındaki gelir artışıyla ikinci sıradadır. Üçüncü sıradaki Musul Sancağı'nın mezra'a gelirinde ise %43 oranında artış gerçekleştiği görülmektedir. 1540 tahrir periyodunda Diyarbekir Eyaleti'nin toplam mezra'a geliri ise 1.358.309akça idi(Grafik 73). Mardin Sancağı %22'sini, Musul Sancağı %18'ini, Berriyecik Kazası %12'sini, Amid Sancağı %11'ini, Çemişgezek Sancağı %6'sını teşkil etmekte idi. Çermik Sancağı ile eyalete yeni katılan sancaklar olarak gördüğümüzKulb, Tercil, Atak sancaklarının toplam mezra'a gelirleri, eyalet genelindeki mezra'a gelirin %2 sini kapsamakta idi.

Grafik 73: 1540 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nin Mezra'a Gelirleri (Akça)

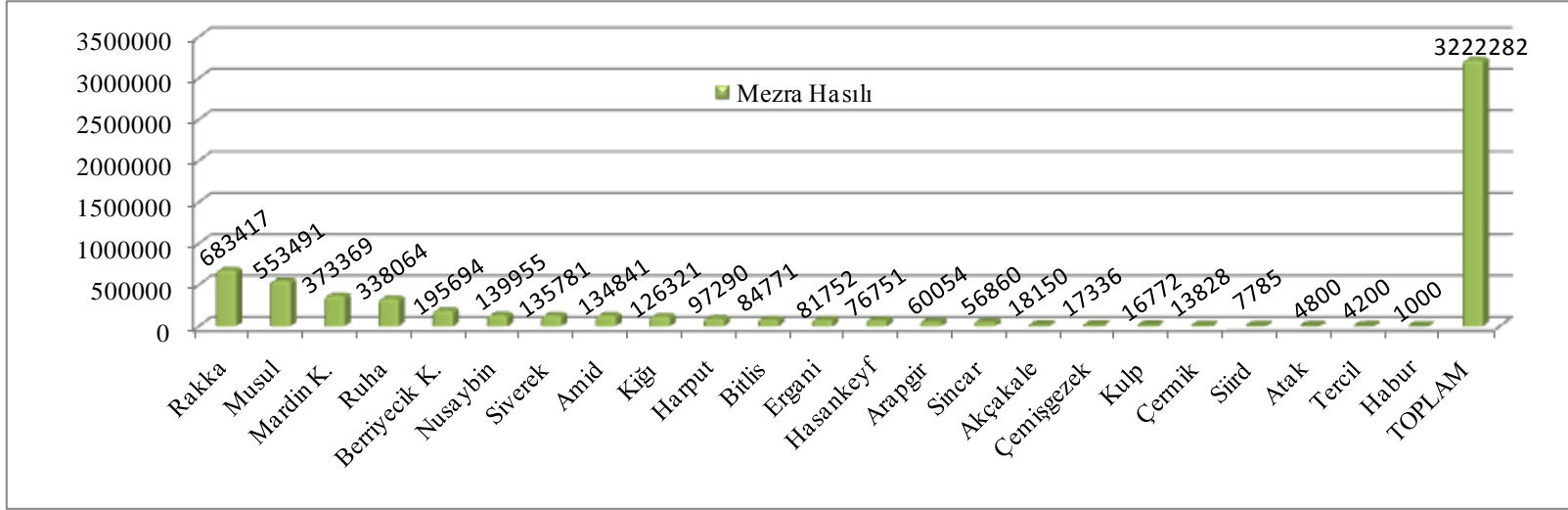
1550-1568 tahrir döneminde, önceki dönemlere kıyasla köylere bağlı olarak kaydedilen mezra'aların oldukça fazlalaştığı görülmektedir. Bu dönemde eyalet genelindeki sancaklar içerisinde bağımsız mezra'ası olmayan tek sancak ise Çapakçur idi. Yine bu periyotta özellikle Nusaybin ve Akçakale sancaklarında “ahalisi perâkende olmuş” köylerin³⁹³ de oldukça fazla olması bu tip eski yerleşim yerlerinin çevre köyler tarafından mezra'a olarak kullanılmasına sebep olmuştur³⁹⁴.

Bu son dönem tahrirde eyalet genelinde, mezra'a gelirleri açısından Rakka Sancağı, 683.417 akça ile ilk sırada bulunmaktadır. Mezra'a geliri bir önceki tahrir dönemine göre %128 oranında artış gösteren Musul Sancağı ise 553.491 akça ile Rakka'dan sonra en fazla mezra'a gelirine sahip sancak olarak karşımıza çıkmaktadır. Mardin Kazası da 373.369 akça mezra hasılı ile karşımıza çıkmaktadır. Ruha Sancağı ise önceki üç tahrir döneminin aksine mezra'a geliri sıralamasında 338.064 akça ile dördüncü sıraya gerilemiştir. Ruha Sancağı'nın bu dönem mezra'a gelirlerinde %14 oranında azalmanın olduğu görülmektedir. 1550-1568 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin toplam mezra'a geliri 3.222.282akça idi(Grafik 74).Rakka Sancağı, eyalet geneli mezra'a gelirlerinin %21'ini, Musul Sancağı %17'sini, Mardin Kazası %12'sini, Ruha Sancağı da %10'unu oluşturmakta idi. 1540 dönemi ile 1550-1568 döneminde mevcut olan sancakların mezra'a gelirlerini mukayese ettiğimizde Musul Sancağı'nda %128, Mardin Kazası'nda %26, Berriyecik Kazası'nda %17, Kulb Sancağı'nda %66, Çermik Sancağı'nda %169 artış gözlenirken; Amid Sancağı'nda %9, Ruha Sancağı'nda %14, Çemişgezek Sancağı'nda %79, Atak Sancağı'nda %20 ve Tercil Sancağı'nda %49 azalma gerçekleşmiştir.

³⁹³ Örn; Nusaybin Sancağı'na ait Urak karyesi daha önce 35 neferat ile kayıtlı iken reayası perakende olmuştur. *TKGM, TTD 97*, s.257b.

³⁹⁴ Örn; Akçakale Sancağı'na ait Terek köyü'nün ahalişi 15 neferat ile kayd olunmuş iken ahalişi perakende olması üzerine söz konusu köye ait araziler dışarıdan gelenler tarafından ekilip biçilmiştir. *TKGM, TTD 97*, s.318b.

Grafik 74:1550-1568 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nin Mezra'a Gelirleri (Akça)

2. HUBUBAT ÜRETİMİ

2.1. Buğday (Hinta)

Köylü reayanın tasarruf ettiği toprakların %90'a yakın bir bölümünde kuru tarım yapılır ve hububat ekilirdi³⁹⁵. En önemli hububat türü ise buğday idi³⁹⁶. Buğday, gerek halkın en önemli gıda maddesi olan ekmeğin ham maddesi olması açısından ve gerekse günlük hayatta en çok tüketilen bulgur, nişasta, tarhana, erişte vs. gibi gıdaların da ana maddesi olması açısından büyük öneme sahip olan hububat türüdür. Her türlü iklim şartlarında yetişebilmesi dolayısıyla her zaman en çok rağbet edilen ürün olmuştur³⁹⁷. Diğer yandan Osmanlı Devleti gibi her daim seferler ve savaşlar içinde olan bir devlet ordusunun iâşesini ikmâl için buğdaya şiddetli ihtiyaç duyulmakta idi. Nitekim buğday üretimi Osmanlı Devleti tarafından bizzat teşvik edilmiş ve üretim mekanizması kanunnameler ile kontrol altına alınmıştır. Toprağı işleyen bir köylünün ürettiği buğday, ilk önce kendi ihtiyaçlarını tedarik ve daha sonra ordunun ihtiyaçlarını ikmâl açısından Osmanlı Devleti nazarında büyük bir öneme haiz olmuştur³⁹⁸. Reaya ürettiği buğdayın yaklaşık dörtte birini devlete vergi olarak veriyor, dörtte birini tohum olarak ayırıyor, geri kalan yarısı da kendisine kalıyordu³⁹⁹.

1518 tahririne göre Amid Sancağı 618. 875 kile ile buğday üretiminde ilk sırada yer almaktadır. Amid Sancağı'ndan sonra gelen Mardin Sancağı'nda ise 559.185 kile, Çemişgezek Sancağı'nda ise 450.650 kile buğday üretimi gerçekleşmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Amid Sancağı'nda Çikran ile Hini Nahiyeleri, Mardin Sancağı'nda Nusaybin Nahiyesi, Çemişgezek Sancağı'nda ise Mazgird Nahiyesi söz konusu sancaklardaki buğday tarımının kesif olduğu bölgelerdir. 1518 tarihli tahrir

³⁹⁵ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, s.38.

³⁹⁶ Osmanlı'da hububat üretimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Lütfi Güçer, *Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964; Eftal Ş. Batmaz, "XV-XVI. Yüzyıl Sancak Kanunnamelerine Göre Osmanlı Devleti'nde Tahıl Üretimi", *TAD*, Ankara 2004, C.23, S.36, ss. 35-41.

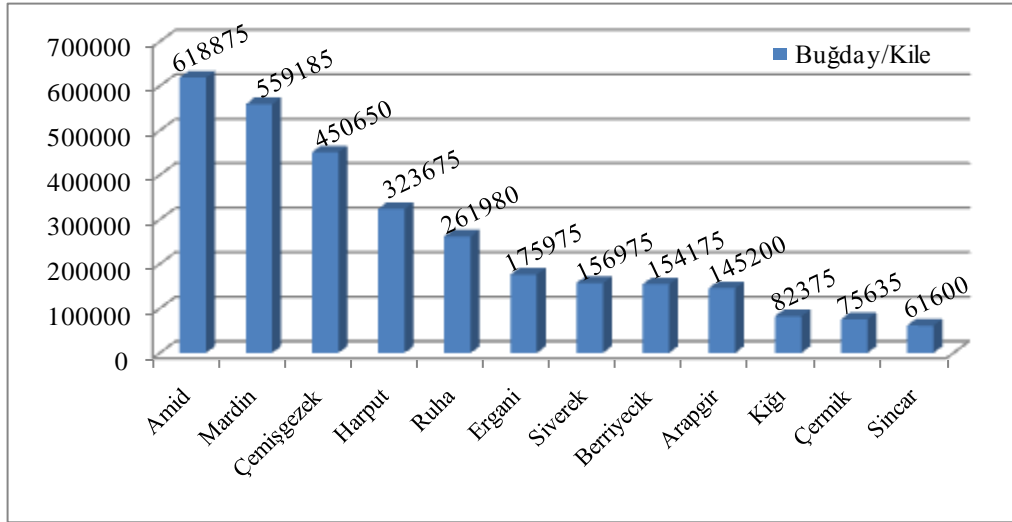
³⁹⁷ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s.154.

³⁹⁸ Volkan Ertürk, *XVI. Yüzyılda Akşehir Sancağı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s.299.

³⁹⁹ Mehmet Öz, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, XVII, 1997, s.77-90.

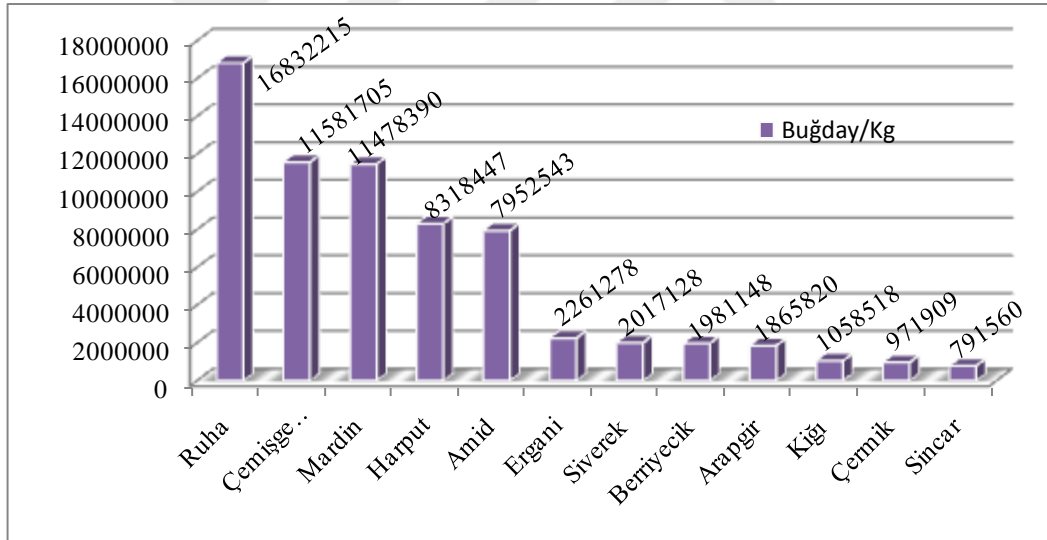
defterinde, Çemişgezek Sancağı'nda buğday, ayrı başlık altında verilmekle beraber bazı köylerde buğday ve arpa başlığı altında da hesap edildiği görülmektedir. Nitekim buğday ve arpanın birlikte verildiği toplam üretim miktarı (57.825 kg.) 2250 kile idi. Bu dönemde Diyarbekir Eyaleti'nde Sincar Sancağı, Çermik Sancağı ve Kiğı Sancağı'nda üretimin az olduğu müşahade edilmektedir. Bu söz konusu sancaklarda nüfusun diğer sancaklara nazaran az olması buğday üretiminin düşük olmasında etken rol oynamıştır denilebilir. Üretimde kile birimi açısından birbirine en yakın değerlere sahip sancaklar ise Siverek Sancağı ile Berriyecik Sancağı'dır. Üretim miktarı açısından dördüncü sırada yer alan Harput Sancağı'nda 323.675 kile, beşinci sırada bulunan Ruha Sancağı'nda ise 261.980 kile üretim gerçekleşmiştir. Diğer sancaklardaki üretimler ise şu şekildedir: Ergani Sancağı'nda 175.975 kile, Siverek Sancağı'nda 156.975 kile, Berriyecik Sancağı'nda 154.175 kile, Arapgir Sancağı'nda 145.200 kile, Kiğı Sancağı'nda 82.375 kile, Çermik Sancağı'nda 75.635, Sincar Sancağı'nda ise 61.600 kile'dir(Grafik 75). Buna göre; 1518 tahririnde eyalet genelinde 3.066.300 kile buğday üretiminin gerçekleştiği ifade edilebilir.

Grafik 75: 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Buğday Üretiminin Kile Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı

Kile biriminde verilen üretim miktarlarını kg. cinsine çevirdiğimizde ortaya ilginç bir tablo çıkmaktadır⁴⁰⁰. Kile miktarı bakımından ilk sırada bulunan Amid Sancağı'nın yerini Ruha Sancağı'na bıraktığı görülmektedir. 16.832.215 kg. üretimin gerçekleştiği Ruha Sancağı'nı sırası ile 11.581.705 kg. ile Çemişgezek Sancağı; 11.478.390 kg. ile Mardin Sancağı; 8.318.447 kg. ile Harput Sancağı; 7.952.543 kg. ile Amid Sancağı; 2.261.278 kg. ile Ergani Sancağı; 2.017.128 kg. ile Siverek Sancağı; 1.981.148 kg. ile Berriyecik Sancağı; 1.865.820 kg. ile Arapgir Sancağı; 1.058.518 kg. ile Kiğı Sancağı, 971.909 kg. ile Çermik Sancağı takip etmektedir. En az üretim payına sahip olan Sincar Sancağı'nda ise 791.560 kg. buğday üretiminin olduğu görülmektedir(Grafik 76). Nitekim 1518 tahrir sonuçlarına göre Diyarbekir Eyaleti'nde 67.110.661 kg. buğday üretiminin gerçekleştiği müşahede edilmektedir.

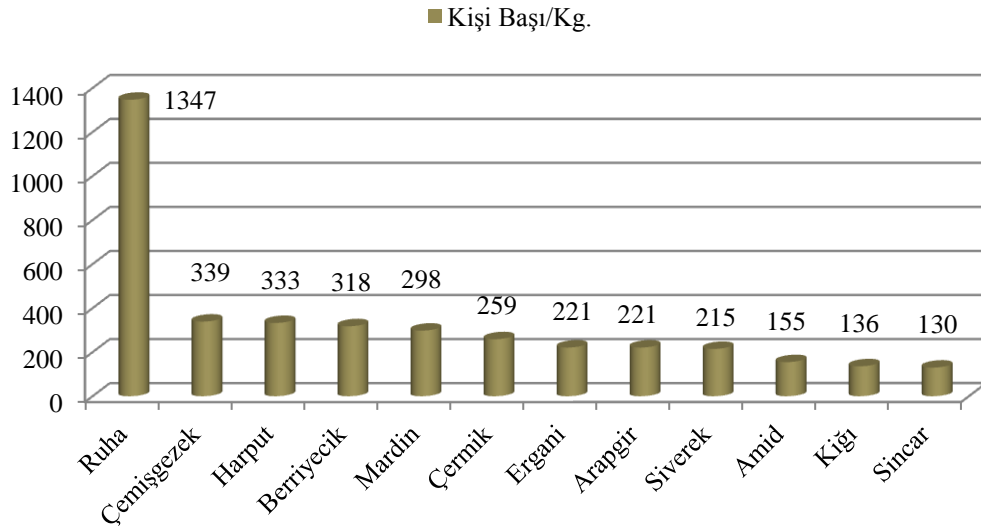
Grafik 76: 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Buğday Üretiminin Kilogram Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı

⁴⁰⁰ Hububat üretiminde sancaklar arasındaki kile biriminin İstanbul Kilesi'ne olan oranları, birbirinden farklı olduğu için biz de burada kile miktarını kg. cinsine çevirirken: Amid Kilesi (12,85 kg.) yarım İstanbul Kilesi, Mardin Kilesi (20,527kg.), Çemişgezek Kilesi (25,7kg.) 1 İstanbul Kilesi, Harput Kilesi (25,7 kg.) 1 İstanbul Kilesi, Ruha Kilesi (64,25 kg.) yani 2,5 İstanbul Kilesi olarak baz alınırken Arapgir, Ergani, Siverek, Berriyecik, Kiğı, Çermik, Sincar için de kile olarak 12,85 kg. birimi baz alınmıştır. Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.3, İstanbul 1991, s.220-285.

Buğday üretimine kişi başına düşen miktar açısından bakacak olursak; Ruha Sancağı'nda 1347 kg., Çemişgezek Sancağı'nda 339 kg., Harput Sancağı'nda 333 kg. iken; Amid Sancağı'nda 155 kg., Mardin Sancağı'nda ise 298 kg. idi(Grafik 77). Eyalet genelinde ise kişi başına düşen buğday miktarı ise 314 kg.'dır.

Grafik 77: 1518 Tahririnde Kişi Başına Düşen Buğday Miktarları (Kg.)

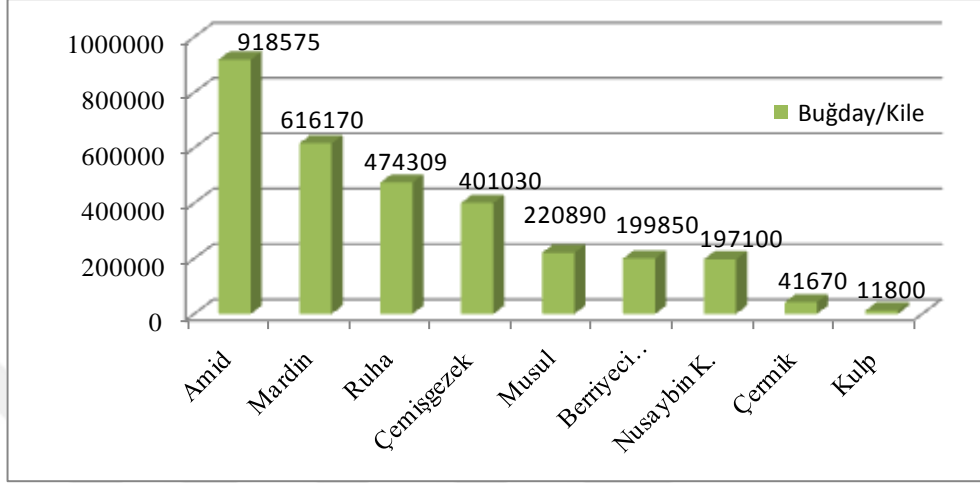

1540 tahririne göre kile bazında eyaletteki sancak ve kazaların umumi durumuna baktığımızda 918.575 kile ile Amid Sancağı yine ilk sıradadır. Mardin Sancağı, 616.170 kile dönemin en fazla buğday üretimine sahip eyaletin ikinci sancağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine bu dönemde Ruha Sancağı'nda 474.309 kile; Çemişgezek Sancağı'nda 401.030 kile; Musul Sancağı'nda 220.890 kile; Berriyecik Kazası'nda 199.850 kile; Nusaybin Kazası'nda 197.100 kile; Çermik Sancağı'nda 41.670 kile; Kulb Sancağı'nda 11.800 kile buğday üretimi olmuştur(Grafik 78). 1518 yılına nazaran 1540 tahririnde mevcut olan sancaklardaki buğday üretim durumunu mukayese ettiğimizde ise: Amid Sancağı'nda %48, Mardin Sancağı'nda %10, Ruha Sancağı'nda %81, Berriyecik Kazası'nda %30 artış gözlenirken, Çemişgezek Sancağı'nda %11⁴⁰¹, Çermik

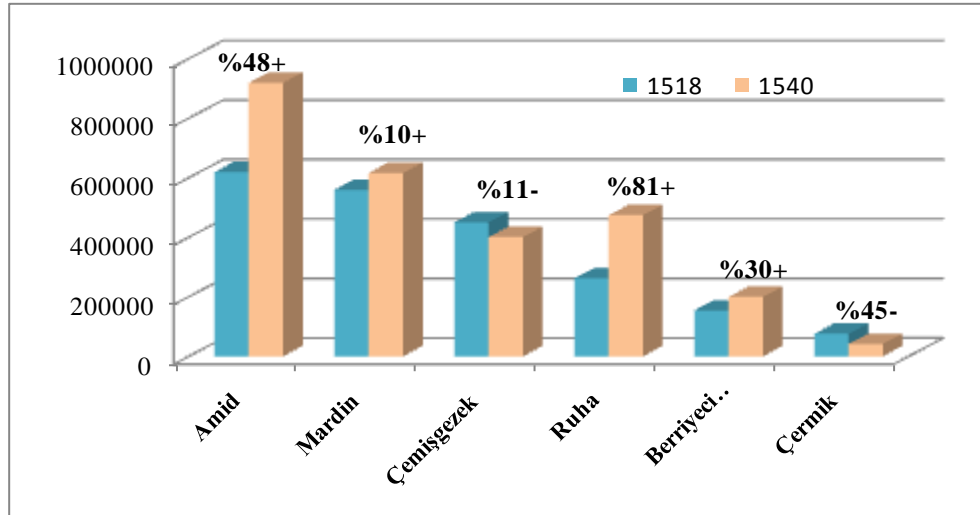
⁴⁰¹ Mehmet Ali Ünal, 1518 tahririnde Çemişgezek Sancağı'ndaki üretimin, 1541 yılındaki tahrirden fazla oluşunu, ilk tahrirdeki verilerin gerçeği yansıtmadığını ve tahrir memurlarının rakamları şişirdiğine bağlamaktadır. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.103. Nitekim Çermik Sancağı'ndaki üretimde de %45 oranında düşüş yaşanması Mehmet Ali Ünal'ın tespitini

Sancağı'nda %45 azalmanın olduğu müşahede edilmektedir(Grafik 79). Bu dönemde eyalet genelinde kile bazında toplam buğday üretimi 3.081.394 kile idi.

Grafik 78:1540Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Buğday Üretiminin Kile Bazında Sancak ve Kazalar Arasındaki Dağılımı

Grafik 79: 1518-1540 Tahrirlerinde Bazı Sancak ve Kazaların Buğday Üretiminde Meydana Gelen Artış ve Azalma Oranları (%)

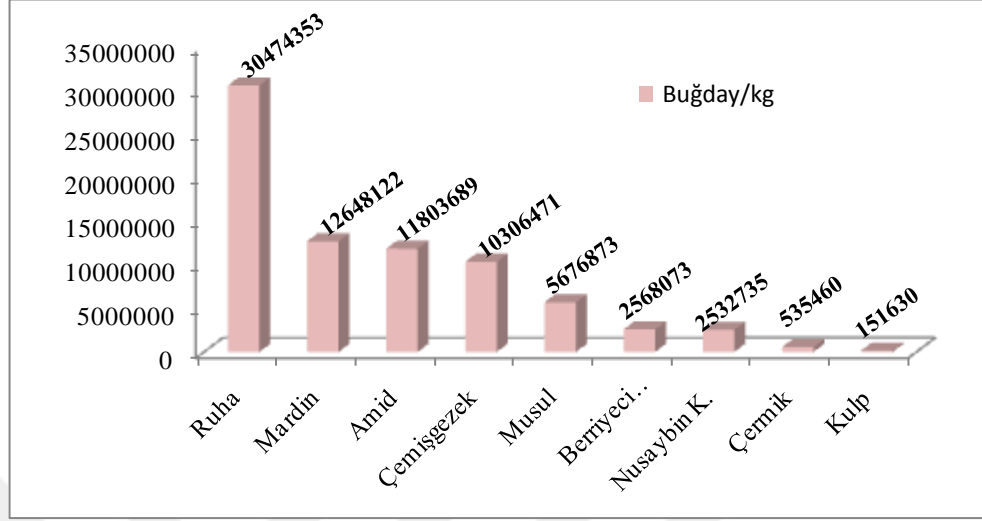

doğrulamaktadır. Zira 1518 tahririndeki tahrirde Çermik'te 53 köy bulunurken, 1540-1550 döneminde yapılan tahrirde 60 köy bulunmakta idi.

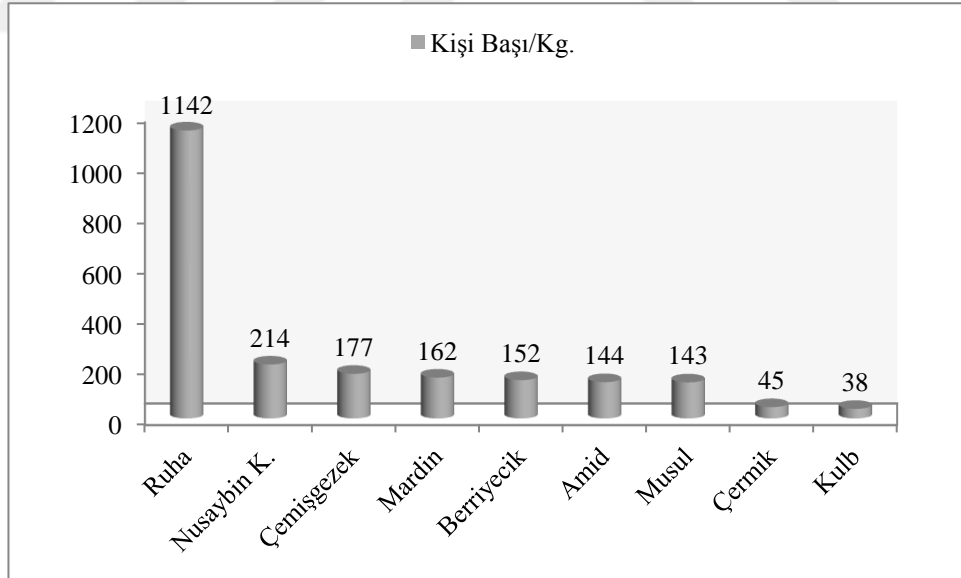
1540 tahrir dönemindeki buğday üretiminin kg. bazındaki dağılımına baktığımızda⁴⁰² Ruha Sancağı'nda ciddi anlamda buğday üretiminin olduğu görülmektedir. Nitekim Ruha Sancağı, 30.474.353 kg. ile ilk sırada bulunurken; Mardin Sancağı, 12.648.122 kg. ile Ruha Sancağı'nı takip etmektedir. 1518 tahrir döneminde buğday üretimi bakımından beşinci sırada olan Amid Sancağı 1540 tahrir periyodunda üçüncü sıraya yükselmiştir. Amid Sancağı'nda bu dönem 11.803.689 kg. üretim gerçekleşmiştir. 1518 tahririnde ikinci sırada olan Çemişgezek Sancağı', üretimdeki %11 düşüşün verdiği etki dolayısıyla 1540 döneminde 10.306.471 kg. ile dördüncü sırada yer almıştır. 1540 tahrir döneminin en az buğday üretimini gerçekleştiren yerler olarak Kulb ve Çermik Sancakları'nı ifade edebiliriz. Kulb Sancağı'nda 151.630 kg.; Çermik Sancağı'nda 535.460 kg. hasılat olmuştur(Grafik 80). Eyalet genelinde bu dönemde 76.697.406 kg. üretim meydana gelirken, nüfus başına düşen buğday miktarına (kg.) baktığımızda ise Ruha Sancağı'nın yine 1518 tahririnde olduğu gibi ilk sırada olduğu görülmektedir. Bu dönemde Ruha Sancağı'nda nüfus başına 1142 kg. buğday düşerken; Nusaybin Kazası'nda 214 kg.; Çemişgezek Sancağı'nda 177 kg.; Mardin Sancağı'nda 162 kg.; Berriyecik Kazası'nda 152 kg.; Amid Sancağı'nda 144 kg.; Musul Sancağı'nda 143 kg.; Çermik Sancağı'nda 45 kg; Kulb'ta ise 38 kg., buğday düşmekte idi(Grafik 81). Eyalet genelinde ise kişi başına 233 kg. buğday düştüğü tespit edilmektedir.

⁴⁰² Ruha Sancağı için 1 kile: 64,25kg; Mardin Sancağı için 1 kile: 20,527 kg; Amid Sancağı için 1 kile: 12,85 kg; Berriyecik Kazası için 1 kile:12,85 kg;Musul Sancağı için 1 kile: 25,7 kg;Çemişgezek Sancağı için 1 kile: 25,7 kg;Nusaybin Sancağı için 1 kile: 12,85 kg;Çermik Sancağı için 1 kile:12,85 kg;Kulb Sancağı için 1 kile:12,85 kg. ölçü miktarları baz alınmıştır.Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve HukukiTahlilleri*, C.5, İstanbul 1992, s.437-499, 204-235, 528-531.

Grafik 80:1540Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Buğday Üretiminin Kilogram Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı

Grafik 81: 1540 Tahririnde Kişi Başına Düşen Buğday Miktarları (Kg.)

1550-1568 tahrir döneminde kile bazında buğday üretiminde, eyaletin Paşa Sancağı olan Amid ve bu dönemde Amid'e bağlı kaza durumuna getirilen Mardin ile Berriyecik Kazaları'nın ön plana çıktığı görülmektedir. Üretimin en az olduğu sancaklar; Siird, Atak, Çermik, Kulb ve Deyr – Rahbe'dir. Bu dönemde diğer sancak ve kazalardan farklı olarak Çapakçur Sancağı'na ait mufassal tahrir defterinde⁴⁰³ buğdayın “*gendüm*” olarak kaydedildiği görülmektedir. Bu dönemde Amid Sancağı'nda 2.982.835 kile, Mardin Kazası'nda 2.957.065 kile, Berriyecik Kazası'nda 2.100.775 kile, Ruha Sancağı'nda 1.946.922 kile, Ana Sancağı'nda 620.067 kile, Harput Sancağı'nda 609.070 kile, Siverek Sancağı'nda 580.150 kile, Bitlis Sancağı'nda 398.096 kile, Musul Sancağı'nda 298.255 kile, Hasankeyf Sancağı'nda 251.268 kile, Nusaybin Sancağı'nda 246.193 kile, Ergani Sancağı'nda 218.188 kile, Tercil Sancağı'nda 180.150 kile, Kiğı Sancağı'nda 158.220 kile, Arapgir Sancağı'nda 149.120 kile, Çemişgezek Sancağı'nda 140.276 kile, Sincar Sancağı'nda 106.918 kile, Rakka Sancağı'nda 106.780 kile, Çapakçur Sancağı'nda 103.605 kile, Habur Sancağı'nda 73.328 kile Akçakale Sancağı'nda 61.503 kile, Kulb Sancağı'nda 56.040 kile⁴⁰⁴, Çermik Sancağı'nda 50.725 kile, Atak Sancağı'nda 49.135 kile, Siird Sancağı'nda ise 19.845 kile idi. En az üretimi olan Deyr-Rahbe'de ise 9.450 kile üretim olmuştur. Eyalet geneli üretim miktarının ise, 14.473.979 kile olduğu tespitlerimiz arasındadır. Bu dönemde Amid Sancağı ile Mardin Kazası'nın; Harput Sancağı ile de Siverek ve Ana Sancakları'nın kile bazında üretim miktarının birbirine çok yakın olduğu müşahede edilmektedir(Tablo 41).

⁴⁰³ TKGM, *TTD188*.

⁴⁰⁴ Alpay Bizbirlik, söz konusu üretimin 54525 kile olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Alpay Bizbirlik, “16. Yüzyılda Kulb Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Araştırma”, s.145.

Dönemin buğday üretimine kg. birimi açısından baktığımızda⁴⁰⁵, Ruha Sancağı'nın Diyarbakir Eyaleti'nde ciddi anlamda yüksek paya sahip olduğu görülmektedir. Nitekim 125.089.738 kg. üretim ile ilk sırada yer alan Ruha, bu anlamda eyaletin buğday ambarı hüviyetinde idi. Ruha Sancağı'nı takip eden Mardin Kazası'nda 60.699.255 kg., üçüncü sırada yer alan Amid Sancağı'nda ise 38.329.429 kg. buğday üretimi gerçekleşmiştir. Diğer sancak ve kazalardaki üretim miktarlarına bakacak olursak: Berriyecik Kazası'nda 26.994.958 kg.; Harput Sancağı'nda 15.653.099 kg.; Ana Sancağı'nda 7.967.861 kg.; Musul Sancağı'nda 7.665.154 kg.; Siverek Sancağı'nda 7.454.928 kg.; Bitlis Sancağı'nda 5.115.534 kg.; Çemişgezek Sancağı'nda 3.605.093 kg.; Hasankeyf Sancağı'nda 3.228.794 kg.; Nusaybin Sancağı'nda 3.163.580 kg.; Ergani Sancağı'nda 2.803.716 kg.; Tercil Sancağı'nda 2.314.928 kg.; Kiğı Sancağı'nda 2.033.127 kg.; Arapgir Sancağı'nda 1.916.192 kg.; Sincar Sancağı'nda 1.373.896 kg., Rakka Sancağı'nda 1.372.123 kg.; Çapakçur Sancağı'nda 1.331.324 kg.; Habur Sancağı'nda 942.265 kg.; Akçakale Sancağı'nda 790.314 kg.; Kulb Sancağı'nda 720.114 kg.; Çermik Sancağı'nda 651.816 kg.; Atak Sancağı'nda 631.385 kg.; Siird Sancağı'nda 255.008 kg.; Deyr ve Rahbe Sancağı'nda⁴⁰⁶ 121.433 kg. buğday üretimi olmuştur(Tablo 41).

⁴⁰⁵ Ruha Sancağı için 1 kile:64,25kg; Mardin Kazası için 1 kile:20,527 kg; Amid Sancağı için 1 kile: 12,85 kg; Berriyecik Kazası için 1 kile:12,85 kg; Harput Sancağı için 1 kile:25,7 kg; Ana Sancağı için 1 kile:12,85 kg; Musul Sancağı için 1 kile: 25,7 kg; Siverek Sancağı için 1kile: 12,85 kg; Bitlis Sancağı için 1 kile:12,85; Çemişgezek Sancağı için 1 kile: 25,7 kg; Hasankeyf Sancağı için 1 kile:12,85 kg; Nusaybin Sancağı için 1 kile: 12,85 kg; Ergani Sancağı için 1 kile:12,85 kg; Tercil Sancağı için 1 kile:12,85 kg; Kiğı Sancağı için 1 kile:12,85kg; Arapgir Sancağı için 1 kile:12,85 kg; Çemişgezek Sancağı için 1 kile:25,7 kg; Sincar Sancağı için 1 kile:12,85 kg; Rakka Sancağı için 1 kile:12,85 kg; Habur Sancağı için 1 kile:12,85 kg; Akçakale Sancağı için 1 kile: 12,85 kg; Kulb Sancağı için 1 kile:12,85 kg; Çermik Sancağı için 1 kile:12,85 kg; Atak Sancağı için 1 kile:12,85 kg; Siird Sancağı için 1 kile:12,85 kg; Deyr ve Rahbe için 1 kile:12,85 kg. ölçü miktarları baz alınmıştır. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.7, İstanbul 1994, s.144-651.

⁴⁰⁶ Bu livâ'da buğdayın yerine, daha çok emek isteyen hububat türü olan darının yetiştirildiği görülmektedir.

Tablo 41:1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Kile ve Kg. Bazında Buğday Üretimi

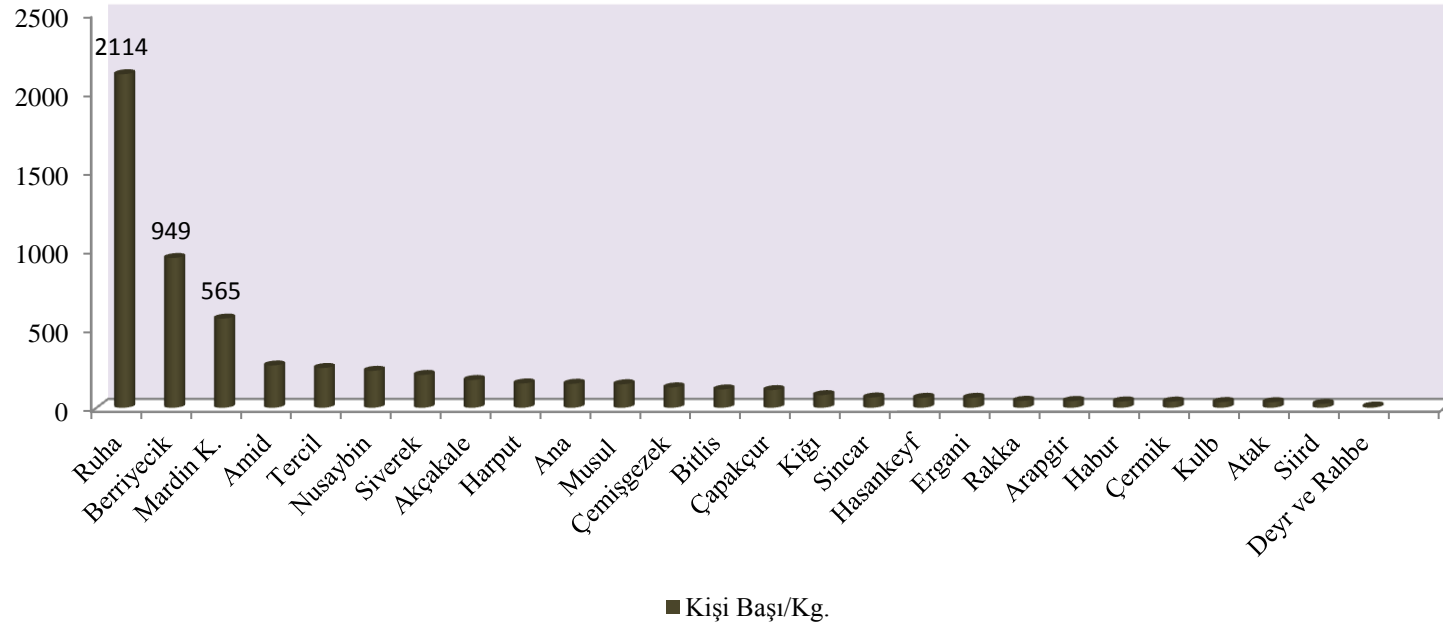
	Sancak/Kaza	Buğday/Kile		Sancak/Kaza	Buğday/Kg
1.	Amid	2.982.835	1.	Ruha	125.089.738
2.	Mardin K.	2.957.065	2.	Mardin K.	60.699.255
3.	Berriyecik K.	2.100.775	3.	Amid	38.329.429
4.	Ruha	1.946.922	4.	Berriyecik K.	26.994.958
5.	Ana	620.067	5.	Harput	15.653.099
6.	Harput	609.070	6.	Ana	7.967.861
7.	Siverek	580.150	7.	Musul	7.665.154
8.	Bitlis	398.096	8.	Siverek	7.454.928
9.	Musul	298.255	9.	Bitlis	5.115.534
10.	Hasankeyf	251.268	10.	Çemişgezek	3.605.093
11.	Nusaybin	246.193	11.	Hasankeyf	3.228.794
12.	Ergani	218.188	12.	Nusaybin	3.163.580
13.	Tercil	180.150	13.	Ergani	2.803.716
14.	Kiğı	158.220	14.	Tercil	2.314.928
15.	Arapgir	149.120	15.	Kiğı	2.033.127
16.	Çemişgezek	140.276	16.	Arapgir	1.916.192
17.	Sincar	106.918	17.	Sincar	1.373.896
18.	Rakka	106.780	18.	Rakka	1.372.123
19.	Çapakçur	103.605	19.	Çapakçur	1.331.324
20.	Habur	73.328	20.	Habur	942.265
21.	Akçakale	61.503	21.	Akçakale	790.314
22.	Kulb	56.040	22.	Kulb	720.114
23.	Çermik	50.725	23.	Çermik	651.816
24.	Atak	49.135	24.	Atak	631.385
25.	Siird	19.845	25.	Siird	255.008
26.	Deyr ve Rahbe	9.450	26.	Deyr ve Rahbe	121.433
TOPLAM		14.473.979	TOPLAM		322.225.064

Üretim miktarlarındaki dağılışa baktığımızda arazi yapısının nüfusun dağılışında etken rol oynadığı gibi üretimde de aynı rolü üstlendiği söylenebilir. Zira Eyaletin batı-doğu istikametinde dağlık alanların fazlaşması, kısmen eğimin ve yükselti farkının artması nedeniyle engebeli arazi özelliğine sahip birimler, buğday üretiminin az olmasında etken rol oynamıştır. Nitekim Diyarbekir Eyaleti'nin doğu istikametinde bulunan ve günümüz Lice ilçesine karşılık gelen Atak Sancağı'nda ve Siirt'te üretimin oldukça düşük olması yukarıdaki görüşümüzü destekler niteliktedir. 1550-1568 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki toplam buğday üretimi 322.225.064 kg. olup bu üretimin %39'unu Ruha Sancağı, %19'unu Mardin Kazası, %12'sini de Amid Sancağı, %8'ini Berriyecik Kazası, %5'ini de Harput Sancağı gerçekleştirmekte idi.

Bir önceki tahrir döneminde mevcut sancak ve kazalarda husule gelen buğday üretiminin kile bazında artış/azalma oranlarını kıyaslayabilme imkanına sahibiz. Nitekim Eyaletin Paşa Sancağı'nda 1540-1550 dönemi tahririne kıyasla % 225, Mardin Kazası'nda %380, Ruha Sancağı'nda %310, Musul Sancağı'nda %35, Kulb Sancağı'nda %341, Çermik Sancağı'nda %22, Nusaybin Kazası'nda %25 ve Berriyecik Kazası'nda %951 artış gözlenmiştir. Dolayısıyla 1540-1550 tahrir dönemi ile 1550-1568 tahrir döneminde mevcut olan sancak ve kazalar arasında en fazla buğday üretim artışının *Berriyecik Kazası*'nda olduğu söylenebilir.

Eyaletteki sancak ve kazalarda nüfus başına düşen buğday miktarı (kg.) açısından baktığımızda, Ruha Sancağı 2114 kg., yani 2 ton ile ön sırada bulunmaktadır. Dolayısıyla Ruha Sancağı bu anlamda tüm tahrir dönemleri boyunca kişi başına düşen buğday miktarı bakımından Diyarbekir Eyaleti'nde çok önemli bir yere sahiptir. Günümüz Türkiye'sinde tarım alanı bakımından Konya ve Ankara'dan sonra üçüncü sırada bulunan ve buğday üretiminde prestij sahibi olan Urfa, Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde de bu önemli özelliğini devam ettirmiştir. Ruha Sancağı'ndan sonra gelen Berriyecik Kazası'nda ise kişi başına 949 kg. buğdayın düştüğü görülmektedir. Mardin Kazası'nda ise bu miktar 565 kg. idi(Grafik 82).

Grafik 82: 1550-1568 Tahririnde Kişi Başına Düşen Buğday Miktarları (Kg.)

Son tahrir döneminde, Diyarbekir Eyaleti'nde Ruha Sancağı, Berriyecik Kazası ve Mardin Kazası'ndan başka diğer sancaklardaki nüfus başına düşen buğday miktarı ise şu şekilde idi: Amid Sancağı'nda 268 kg., Tercil Sancağı'nda 252 kg., Nusaybin Sancağı'nda 234 kg., Siverek Sancağı'nda 208 kg., Akçakale Sancağı'nda 176 kg., Harput 154 kg., Ana Sancağı'nda 152 kg., Musul Sancağı'nda 149 kg., Çemişgezek Sancağı'nda 129 kg., Bitlis Sancağı'nda 116 kg., Çapakçur Sancağı'nda 112 kg., Kiğı Sancağı'nda 80 kg., Sincar Sancağı'nda 65 kg., Hasankeyf Sancağı'nda 63 kg., Ergani Sancağı'nda 63 kg., Rakka Sancağı'nda 44 kg., Arapgir Sancağı'nda 43 kg., Habur Sancağı'nda 40 kg., Çermik Sancağı'nda 39 kg., Kulb Sancağı'nda 36 kg., Atak Sancağı'nda 35 kg., Siird Sancağı'nda 24 kg. ve Deyr ve Rahbe Sancağı'nda 8 kg. idi(Tablo 42). Son tahrir dönemindeki tespit ettiğimiz verilere göre eyalet geneli nüfus başına düşen buğday miktarı ise 318 kg. civarında idi. 1540-1550 tahrir dönemine kıyasla eyalet geneli kişi başına düşen buğday miktarında 1550-1568 döneminde %36 artış olduğu görülmektedir. Nitekim 1550-1568 dönemindeki nüfusun, 1540-1550 dönemine kıyasla %200 oranında arttığı göz önünde tutulursa, buğday üretimindeki artış oranının, nüfus artış oranının gerisinde kaldığı görülür.

Tablo 42: 1550-1568 Tahririnde Kişi Başına Düşen Buğday Miktarları (Kg.)

	Sancak/Kaza	Kişi Başı/Kg		Sancak/Kaza	Kişi Başı/Kg
1.	Ruha	2114	14.	Çapakçur	112
2.	Berriyecik K.	949	15.	Kiğı	80
3.	Mardin K.	565	16.	Sincar	65
4.	Amid	268	17.	Hasankeyf	63
5.	Tercil	252	18.	Ergani	63
6.	Nusaybin	234	19.	Rakka	44
7.	Siverek	208	20.	Arapgir	43
8.	Akçakale	176	21.	Habur	40
9.	Harput	154	22.	Çermik	39
10.	Ana	152	23.	Kulb	36
11.	Musul	149	24.	Atak	35
12.	Çemişgezek	129	25.	Siird	24
13.	Bitlis	116	26.	Deyr ve Rahbe	8
EYALET GENELİ NÜFUS BAŞINA DÜŞEN: 318 kg.					

2.2. Arpa (Şa'ir)

Buğdaydan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda üretimi en çok yapılan üründür⁴⁰⁷. Bilhassa atların ve davarların beslenmesinde hayvan yemi olarak kullanılmasının yanında buğday kadar makbul olmasa da halkın temel gıda maddesi olarak yufka, keşkek vs. yapımında da kullanılmaktadır⁴⁰⁸. Öyle ki, kıtlık zamanlarında arpa ekmeğine rağbet artmakta olduğundan önemli bir ikame maddesi olarak tercih edilmekte idi⁴⁰⁹. Güç koşullara buğdaydan daha dayanıklı olduğu bilinen arpanın yumuşak samanı hayvanlar için tokluk verici besin maddesi olarak kullanılır⁴¹⁰.

1518 tahrir dönemine ilişkin arpanın kile bazında gerçekleşen üretimine baktığımızda Amid Sancağı'nın 326.715 kile ile ilk sırada yer aldığı görülür. İkinci sırada yer alan Mardin Sancağı'nda ise bu miktar 268.735 kiledir. Buğday üretiminde dördüncü sırada yer alan Harput Sancağı, eyalet geneli arpa hasılatında ise üçüncü sırada bulunmaktadır. Harput Sancağı'nda toplam arpa üretimi 130.275 kile idi. Bu dönemde diğer sancaklardaki dağılım ise şu şekilde idi: Ruha Sancağı'nda 104.225 kile, Siverek Sancağı'nda 83.650 kile, Ergani Sancağı'nda 76.225 kile, Berriyecik Sancağı'nda 69.675 kile, Arapgir Sancağı'nda 63.575 kile, Sincar Sancağı'nda 37.750 kile, Çermik Sancağı'nda 32.445 kile, Kiğı Sancağı'nda 6.890 kile üretim mevcut idi(Grafik 83).

1518 yılı tahrir defterinde Çemişgezek Sancağı'nda “şa'ir ve dıhn” başlığı altında toplanan arpa, darı ile birlikte hesaplandığından her iki ürünün ayrı ayrı kıymetini tespit edememekteyiz. Dolayısıyla arpa, darı ile beraber 213.800 kile üretilmiştir. Aynı durum eyaletin Kiğı Sancağı için de geçerli idi. Bu sancakta arpanın ayrı ayrı hesaplandığı köyler olduğu gibi darı ile birlikte hesaplandığı köyler de bulunmakta idi. Kiğı Sancağı'nda da arpa, darı ile birlikte 24.650 kile üretilmiştir.

⁴⁰⁷ Mehmet Ali Ünal, “Şa'ir”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.634.

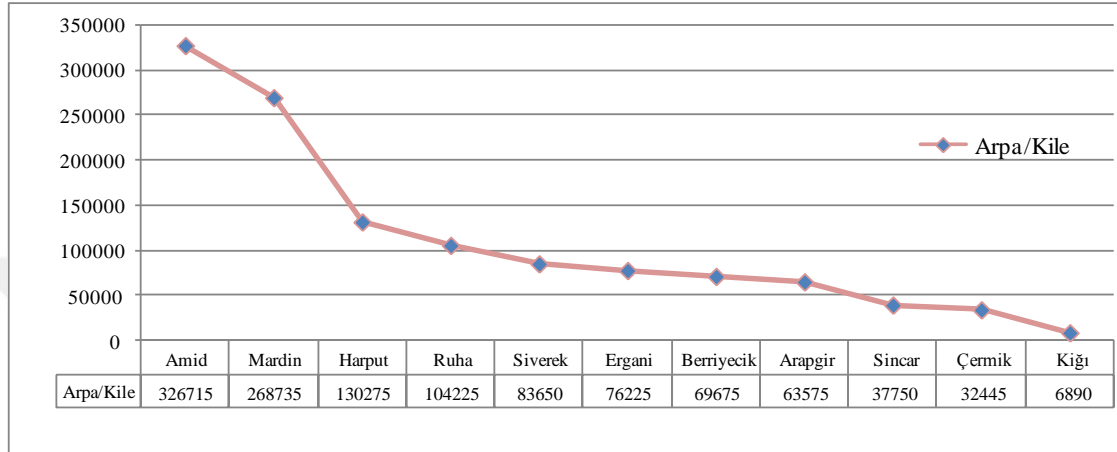
⁴⁰⁸ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s.154.

⁴⁰⁹ Durmuş Volkan Karaboğa, *Klasik Dönemde Osmanlı Devleti'nde Tarım*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2010, s.83.

⁴¹⁰ *AnaBritannica*, “Arpa”, İstanbul 1993, C.III, s.102.

Eyalet çapında arpa üretiminin en az olduğu yer Kiğı Sancağı idi. Diyarbekir Eyaleti'nde ise toplam kile bazında 1.200.160 kile arpa istihsalı yapılmıştır.

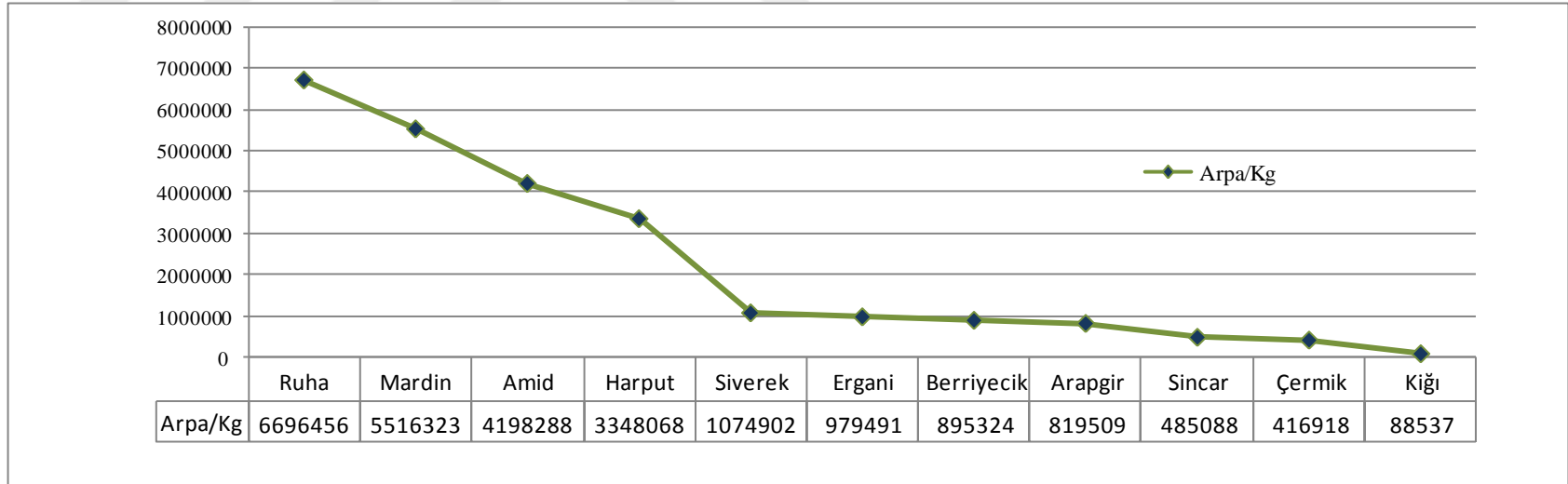
Grafik 83:1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Arpa Üretiminin Kile Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı

Eyalet genelindeki arpa istihsaline kilogram bazında baktığımızda Ruha Sancağı'nın ilk sıraya çıktığı görülmektedir. En fazla arpa üretiminin yapıldığı sancak olan Ruha'da 6.696.456 kg.; Mardin Sancağı'nda 5.516.323 kg.; Amid Sancağı'nda 4.198.288 kg.; Harput Sancağı'nda 3.348.068 kg.; Siverek Sancağı'nda 1.074.902 kg.; Ergani Sancağı'nda 979.491 kg.; Berriyecik Sancağı'nda 895.324 kg.; Arapgir Sancağı'nda 819.509 kg.; Sincar Sancağı'nda 485.088 kg.; Çermik Sancağı'nda 416.918 kg.; Kiğı Sancağı'nda 88.537 kg. istihsal yapılmıştır. Çemişgezek Sancağı'nda arpa, darı ile beraber olarak 5.494.660 kg.; Kiğı Sancağı'nda 316.753 kg. idi. Üretim miktarı birbirine en yakın olan sancaklar ise Siverek, Ergani ve Berriyecik'tir (Grafik 84). Diyarbekir Eyaleti'ndeki toplam arpa üretimi ise 24.518.904 kg. olarak karşımıza çıkmaktadır. Eyalet genelinde üretimi yapılan arpanın buğdaya oranı ise %27 iken⁴¹¹. buğdayın arpa miktarına olan oranı ise %73'tür.

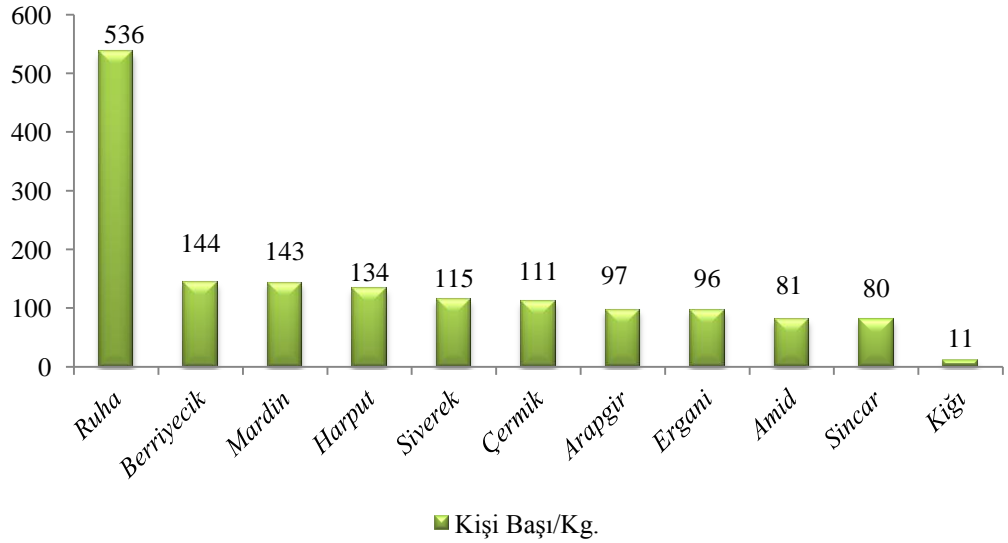
⁴¹¹ 1518 tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde 67,110,661 kg. buğday; 24,518,904 kg. arpa üretildiğinden bu hububatın toplam miktarı 91,629,565 kg.'dır. Arpa ve buğdayın birbirine olan oranları ise bu toplam miktardan bulunmuştur.

Grafik 84:1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Arpa Üretimini Kilogram Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı

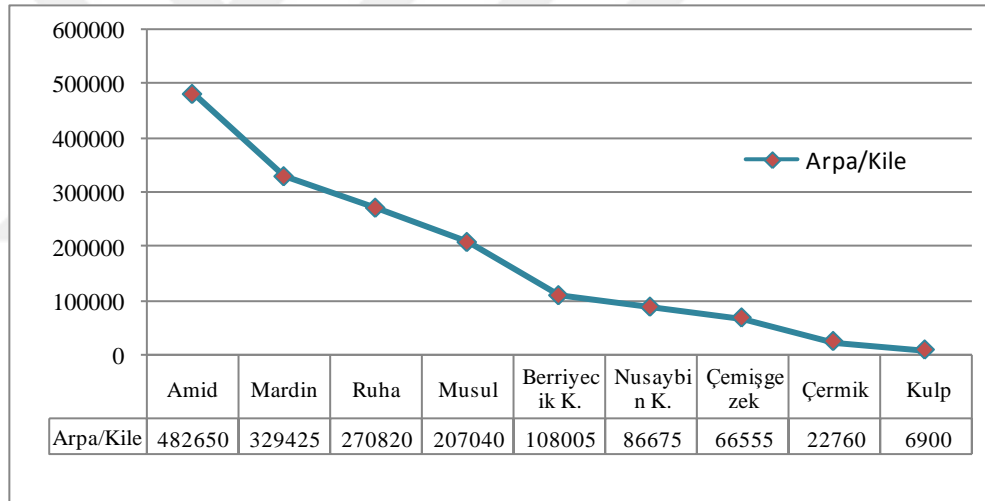
Eyalet geneli toplam arpa üretiminin (kg.) % 27'sini Ruha Sancağı, %22'sini Mardin Sancağı, %17'sini Amid Sancağı, %14'ünü de Harput Sancağı teşkil etmekte idi. Kişi başına düşen miktar dağılımına baktığımızda Ruha Sancağı, buğdayda olduğu gibi arpa üretiminde de kişi başına düşen miktar açısından ilk sıradadır. Ruha'da nüfus başına 536 kg., Berriyecik Sancağı'nda 144 kg., Mardin Sancağı'nda 143 kg., Harput Sancağı'nda 134 kg., Siverek Sancağı'nda 115 kg., Çermik Sancağı'nda 111 kg., Arapgir Sancağı'nda 97 kg., Ergani Sancağı'nda 96 kg., Amid Sancağı'nda 81 kg., Sincar Sancağı'nda 80 kg., Kiğı Sancağı'nda 11 kg, arpa düşmekte idi. Arpa'nın kişi başına düşen miktarı açısından Berriyecik ile Mardin, Siverek ile Çermik, Arapgir ile Ergani, Amid ile de Sincar'ın birbirine çok yakın olduğu görülmektedir(Grafik 85).

Grafik 85: 1518 Tahririnde Kişi Başına Düşen Arpa Miktarları (Kg.)

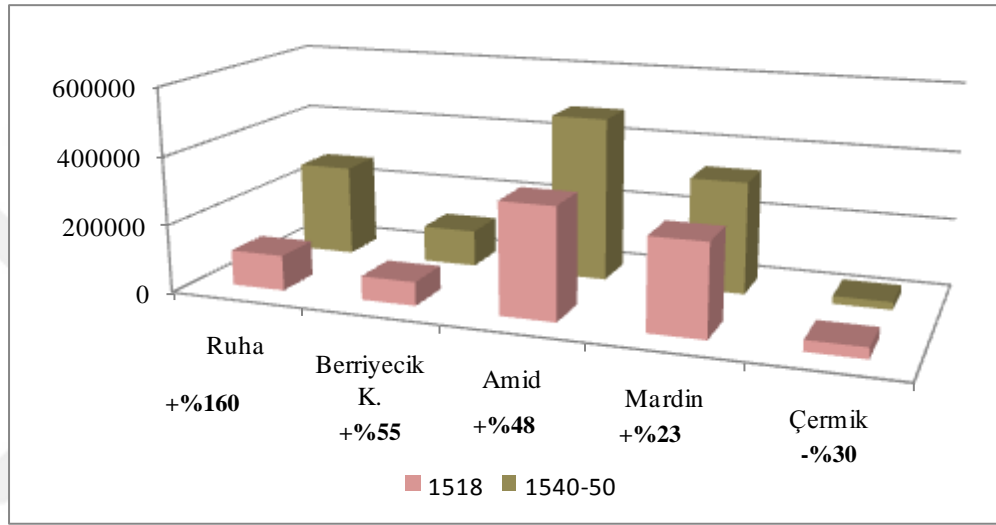
1540-1550 tahrir döneminde kile bazında arpa üretiminin en fazla olduğu sancak Amid'tir. Amid Sancağı'nda 482.650 kile, Mardin Sancağı'nda 329.425 kile arpa üretimi gerçekleşmiştir. Kulb ve Çermik sancakları, arpa üretiminin en az olduğu bölgeler idi. Arpa üretimi gerçekleşen diğer sancaklar ve sahip olduğu kile miktarları ise şu şekildedir: Ruha Sancağı'nda 270.820 kile, Musul Sancağı'nda 207.040 kile, Berriyecik Kazası'nda 108.005 kile, Nusaybin Kazası'nda 86.675 kile, Çemişgezek Sancağı'nda 66.555 kile, Çermik Sancağı'nda 22.760 kile, Kulb Sancağı'nda 6.900 kile(Grafik 86). Diyarbekir Eyaleti'ndeki toplam arpa üretimi ise 1.580.830 kile olarak tespit edilmiştir.

Grafik 86:1540-1550 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Arpa Üretiminin Kile Bazında Sancak ve Kazalar Arasındaki Dağılımı

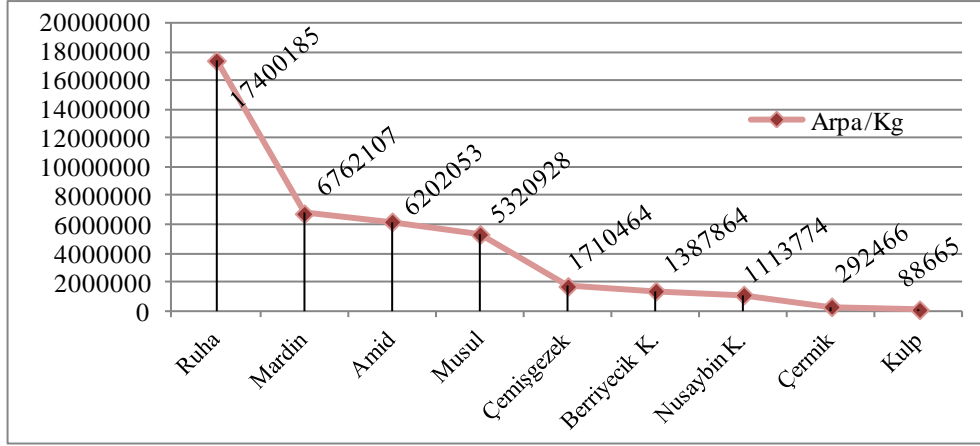
1518 tahririndeki mevcut sancakların arpa üretimini mukayese ettiğimizde; 1540 döneminde arpa üretiminde en fazla artış %160 oranı ile Ruha Sancağı'nda görülmektedir. Artış oranının en fazla olduğu diğer birim ise %55 oranı ile Berriyecik Kazası'dır. Bu dönemde Amid Sancağı'nda %48, Mardin Sancağı'nda ise %23 oranında artışın gerçekleştiği görülürken, Çermik Sancağı'nda ise %30 azalmanın olduğu tespit edilmiştir(Grafik 87).

Grafik 87: 1518-1540 Arasında Arpa Üretiminde Artış ve Azalma Oranları (%)

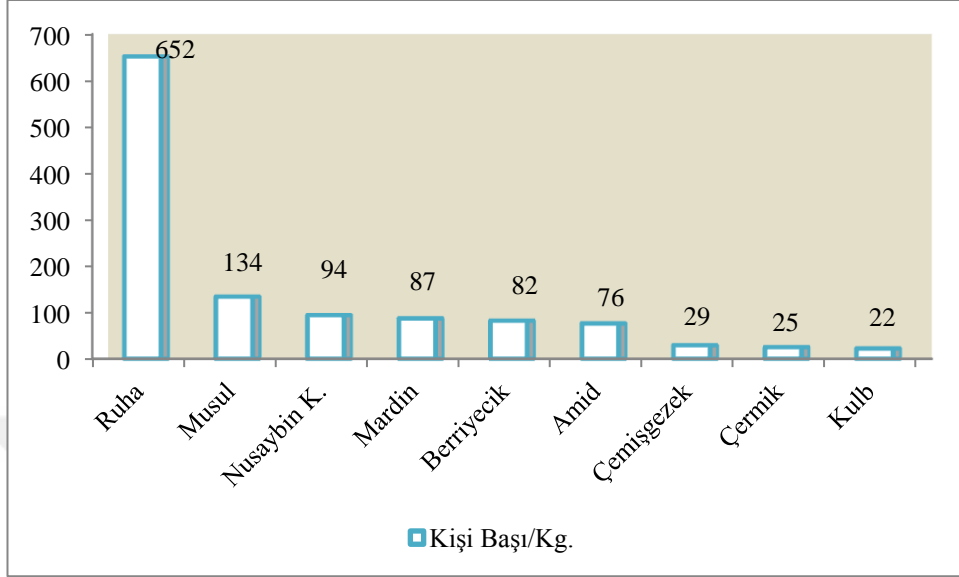
1540-1550 döneminde sancak ve kazalarda gerçekleşen arpa üretiminin kilogram değeri açısından dağılımlarına baktığımızda Ruha Sancağı'nda 17.400.185 kg.; Mardin Sancağı'nda 6.762.107 kg.; Amid Sancağı'nda 6.202.053 kg.; Musul Sancağı'nda 5.320.928 kg.; Çemişgezek Sancağı'nda 1.710.464 kg.; Berriyecik Kazası'nda 1.387.864 kg.; Nusaybin Kazası'nda 1.113.774 kg.; Çermik Sancağı'nda 292.466 kg.; Kulb Sancağı'nda ise 88.665 kg.'dır. Nitekim kile bazındaki arpa üretim sıralamasında ilk sırada bulunan Amid Sancağı, kilogram bazındaki üretimde üçüncü sıraya geçmiş, Ruha Sancağı ise ilk sırada yer almıştır(Grafik 88).

Grafik 88: 1540 Tahririnde Arpa Üretiminin Kilogram Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı

Diyarbakir Eyaleti'nde 1540 tahrir döneminde toplam arpa üretimi ise 40.278.506 kg. idi. 1518 tahririne kıyasla eyalet genelinde %64 oranında artışın gerçekleştiği ifade edilebilir. 1540-1550 döneminde eyalet bazında toplam arpa üretiminin %43'ünü Ruha Sancağı tek başına oluştururken; Mardin Sancağı, %17'sini; Amid Sancağı, %15'ini; Musul Sancağı, %13'ünü; Çemişgezek Sancağı, %4'ünü; Berriyecik Kazası, %3'ünü; Nusaybin Kazası, %2'sini oluşturmaktaydı. Gerçekleşen üretimin söz konusu sancak ve kazalardaki nüfus başına düşen miktarı ise şu şekilde idi: Ruha Sancağı'nda 652 kg.; Musul Sancağı'nda 134 kg.; Nusaybin Kazası'nda 94 kg.; Mardin Sancağı'nda 87 kg.; Berriyecik Kazası'nda 82 kg.; Amid Sancağı'nda 76 kg.; Çemişgezek Sancağı'nda 29 kg.; Çermik Sancağı'nda 25 kg. ve Kulb Sancağı'nda ise 22 kg. idi(Grafik 89). Bu dönemde eyalet genelinde nüfus başına düşen arpa miktarı 122 kg. idi.

Grafik 89:1540 Tahririnde Kişi Başına Düşen Arpa Miktarları (Kg.)

1550-1568 tahrir periyodunda kile ölçüsüne göre arpa üretim sıralamasında buğday hasılatında olduğu gibi Amid Sancağı, Mardin Kazası, Berriyecik Kazası, Ruha Sancağı ve Ana Sancağı ilk beşi teşkil etmekle birlikte eyalet genelinde arpa üretiminin en az olduğu sancaklar ise sırasıyla Deyr ve Rahbe ile Siird Sancağı idi. Bu dönemde arpanın genel anlamda ayrı olarak deftere kaydedildiği bilinmekle birlikte Bitlis Sancağı'nda sadece *Evlek-i Ülya* köyünde arpanın darı ile beraber kaydedildiği müşahede edilmektedir⁴¹². 1518 tahririnde Kiğı Sancağı'nda yer yer arpanın darı ile birlikte kaydedilmesine rağmen 1550-1568 döneminde arpanın tam anlamıyla ayrı olarak kaydedildiği görülmektedir. Söz konusu durum Çemişgezek Sancağı için de geçerlidir; zira ilk tahrirde arpanın darı ile birlikte tek başlık altında alınmasına rağmen son tahrirde iki ürün de deftere ayrı ayrı yazılmıştır⁴¹³. 1550-1568 döneminde üretimi gerçekleşen arpanın sancak ve kazalara göre dağılımı ise şu şekilde idi: Amid Sancağı'nda 1.791.475 kile; Mardin Kazası'nda 1.481.440 kile; Berriyecik Kazası'nda 1.034.970 kile; Ruha Sancağı'nda 987.528 kile; Ana Sancağı'nda 573.055 kile; Siverek Sancağı'nda 312.500 kile; Harput Sancağı'nda 310.650 kile; Musul Sancağı'nda 278.945 kile; Bitlis Sancağı'nda 188.216 kile; Hasankeyf Sancağı'nda 125.335 kile; Nusaybin Sancağı'nda 124.205 kile; Ergani Sancağı'nda 112.500 kile; Sincar Sancağı'nda 109.610 kile; Arapgir Sancağı'nda 104.065 kile; Tercil Sancağı'nda 91.810 kile; Kiğı Sancağı'nda 69.530 kile; Çemişgezek Sancağı'nda 68.835 kile; Rakka Sancağı'nda 55.935 kile; Habur Sancağı'nda 36.744 kile; Akçakale Sancağı'nda 31.080 kile; Kulb Sancağı'nda 29.835 kile⁴¹⁴; Çermik Sancağı'nda 25.920 kile; Atak Sancağı'nda 23.220 kile; Siird Sancağı'nda 10.595 kile; Çapakçur Sancağı'nda 10.075 kile; Deyr ve Rahbe Sancağı'nda ise 1925 kile idi. Eyalette gerçekleşen üretim miktarı ise 7.989.998 kile idi (Tablo 43). Bir önceki tahrir dönemine kıyasla 1550-1568 döneminde en yüksek artışın %1093 oran ile Kulb Sancağı'nda olduğu görülmektedir. İkinci olarak en fazla artışın olduğu yer, %858 oran ile Berriyecik Kazası'dır. Mardin Sancağı'nda %355, Amid Sancağı'nda %273, Ruha Sancağı'nda %265, Nusaybin Sancağı'nda %43, Musul Sancağı'nda %35, Çermik Sancağı'nda %14, Çemişgezek Sancağı'nda ise %3 artış meydana gelmiştir.

⁴¹² BOA, TD 413, s.30.

⁴¹³ Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı, s.104-105.

⁴¹⁴ Alpay Bizbirlik bu dönem gerçekleşen üretim için 28145 kile miktarını vermektedir. Bkz. Alpay Bizbirlik, "16. Yüzyılda Kulb Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Araştırma", s. 145.

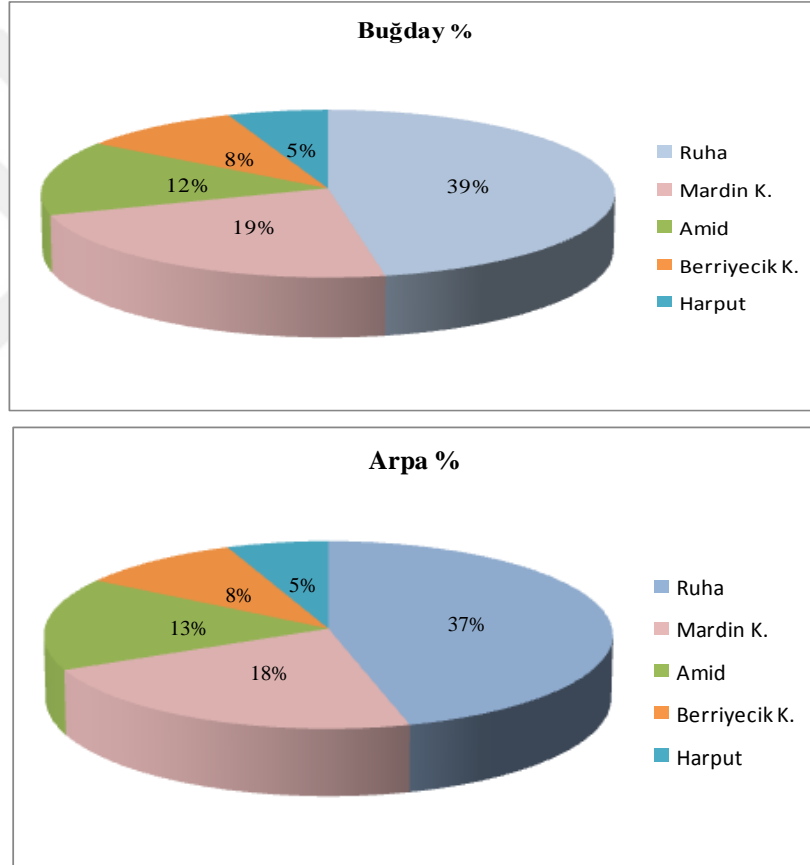
Gerçekleşen arpa üretiminin kilogram birimi bakımından dağılışına baktığımızda ise, buğday üretiminde olduğu gibi yine Ruha Sancağı, Mardin Kazası, Amid Sancağı, Berriyecik Kazası ve Harput Sancağı ilk beş sırayı oluşturmaktaydı. Nitekim Ruha Sancağı, 63.448.674 kg. ile Diyarbakir Eyaleti'nin ciddi anlamda arpa üretim merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ruha Sancağı'ndaki üretimin yarısı kadar üretimin meydana geldiği Mardin Kazası ise, 30.409.519 kg. ile ikinci önemli arpa istihsal bölgesi idi. Aynı dönemde Diyarbakir Eyaleti'nin Paşa Sancağı'nda ise, bu üretim miktarı 23.020.454 kg. idi. Bu cümleden olarak Ruha Sancağı, eyalet geneli toplam üretimin %37'sini; Mardin Kazası, %18'ini; Amid Sancağı ise %13'ünü teşkil ederken; 13.299.365 kg. üretimin olduğu Berriyecik Kazası %8'ini; 7.983.705 kg. üretimin gerçekleştiği Harput Sancağı ise %5'ini oluşturmaktaydı. Bu doğrultuda söz konusu ilk beş sancak ve kaza, Diyarbakir Eyaleti'ndeki toplam arpa istihsalinin %80'ini oluşturması açısından büyük önem arz etmektedir. Diyarbakir Eyaleti'ndeki diğer sancakların üretim dağılışı ise şöyledir: Ana Sancağı, 7.363.757 kg.; Musul Sancağı, 7.168.887 kg.; Siverek Sancağı, 4.015.625 kg.; Bitlis Sancağı, 2.418.576 kg.; Çemişgezek Sancağı, 1.769.060 kg.; Hasankeyf Sancağı, 1.610.555 kg.; Nusaybin Sancağı, 1.596.034 kg.; Ergani Sancağı, 1.445.625 kg.; Sincar Sancağı, 1.408.489 kg.; Arapgir Sancağı, 1.337.235 kg.; Tercil Sancağı, 1.179.759 kg.; Kiğı Sancağı, 893.461 kg.; Rakka Sancağı, 718.765 kg.; Habur Sancağı, 472.160 kg.; Akçakale Sancağı, 389.378 kg.; Kulb Sancağı, 383.380 kg.; Çermik Sancağı, 333.072 kg.; Atak Sancağı, 298.377 kg.; Siird Sancağı, 136.146 kg.; Çapakçur Sancağı, 129.464 kg.; Deyr ve Rahbe, 24.736 kg. idi. Eyaletin toplam arpa üretim miktarı ise 173.264.258 kg. olarak tespit edilmiştir(Tablo 43).

Tablo 43: 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Kile ve Kg. Bazında Arpa Üretimi

	Sancak/Kaza	Arpa/Kile		Sancak/Kaza	Arpa/Kg
1	Amid	1.791.475	1	Ruha	63.448.674
2	Mardin K.	1.481.440	2	Mardin K.	30.409.519
3	Berriyecik K.	1.034.970	3	Amid	23,020,454
4	Ruha	987.528	4	Berriyecik K.	13.299.365
5	Ana	573.055	5	Harput	7.983.705
6	Siverek	312.500	6	Ana	7.363.757
7	Harput	310.650	7	Musul	7.168.887
8	Musul	278.945	8	Siverek	4.015.625
9	Bitlis	188.216	9	Bitlis	2.418.576
10	Hasankeyf	125.335	10	Çemişgezek	1.769.060
11	Nusaybin	124.205	11	Hasankeyf	1.610.555
12	Ergani	112.500	12	Nusaybin	1.596.034
13	Sincar	109.610	13	Ergani	1.445.625
14	Arapgir	104.065	14	Sincar	1.408.489
15	Tercil	91.810	15	Arapgir	1.337.235
16	Kiğı	69.530	16	Tercil	1.179.759
17	Çemişgezek	68.835	17	Kiğı	893.461
18	Rakka	55.935	18	Rakka	718.765
19	Habur	36.744	19	Habur	472.160
20	Akçakale	31.080	20	Akçakale	399.378
21	Kulb	29.835	21	Kulb	383.380
22	Çermik	25.920	22	Çermik	333.072
23	Atak	23.220	23	Atak	298.377
24	Siird	10.595	24	Siird	136.146
25	Çapakçur	10.075	25	Çapakçur	129.464
26	Deyr ve Rahbe	1925	26	Deyr ve Rahbe	24.736
	Toplam	7.989.998		Toplam	173.264.258

Diyarbakir Eyaleti'ndeki toplam buğday ve arpa üretiminde önemli miktarda söz sahibi olan sancak ve kazaların bu üretimde sahip olduğu oranların her iki ürün açısından da birbirine yakın olduğu müşahade edilmektedir. Bu durum Osmanlı idaresinin buğday ve arpa üretimindeki istikrarı sağlama noktasındaki politikasının bir sonucudur diyebiliriz(Grafik 90).

Grafik 90: 1550-1568 Tahririnde Buğday ve Arpa Üretiminde Yüksek Payı Olan Sancak ve Kazaların Eyalet Bazındaki Oranları (%)

1550-1568 tahririnde müşahede edilen Çemişgezek Sancağı'ndaki buğday üretiminin, arpa üretiminin %50'si oluşu⁴¹⁵, bizi Diyarbekir Eyaleti'ndeki tüm sancak ve kazalardaki iki üretimi mukayese etme merakı uyandırdı. Nitekim yaptığımız tespitler, son tahrir döneminde mevcut 26 sancak ve kazanın 22'sinde buğday üretiminin, arpa üretiminden iki kat fazla olduğu yönündedir. Dolayısıyla bu durum, *Osmanlı Devleti'nin hububat piyasasında planlı bir üretim politikası uyguladığını açıkça göstermektedir*. Diğer taraftan 1550-1568 döneminde eyalet içerisinde az da olsa arpa üretiminin buğday üretim miktarına yakın olduğu (Musul ve Ana) bölgeler ile arpa üretiminin buğday üretiminden fazla olduğu (Sincar) birimler de mevcut idi.

Son dönem tahririndeki sancak ve kazalardaki nüfus başına düşen arpa üretim miktarlarına baktığımızda Ruha Sancağı'nın bu anlamda yüksek paya sahip olduğu görülür. Nüfus başına düşen buğday miktarının 2114 kg. olduğu Ruha'da, nüfus başına düşen arpa ise 1072 kg. idi. Dikkat edildiğinde buğday ve arpa hacmi açısından önemli bir paya sahip Ruha'da arpa üretimi, buğday üretiminin %50'sidir. Nüfus başına düşen miktar bakımından Ruha'dan sonra gelen Berriyecik Kazası'nda ise bu rakam 468 kg. idi. Mardin Kazası'nda nüfus başına düşen rakam 283 kg. iken; Amid Sancağı'nda 161 kg., Ana Sancağı'nda 140 kg., Musul Sancağı'nda 139 kg., Tercil Sancağı'nda 128 kg., Nusaybin Sancağı'nda 118 kg., Siverek Sancağı'nda 112 kg., Akçakale Sancağı'nda 89 kg., Harput Sancağı'nda 79 kg., Sincar Sancağı'nda 66 kg., Çemişgezek Sancağı'nda 63 kg., Bitlis Sancağı'nda 55 kg., Kiğı Sancağı'nda 35 kg., Ergani Sancağı'nda 32 kg., Hasankeyf Sancağı'nda 31 kg., Arapgir Sancağı'nda 30 kg., Rakka Sancağı'nda 23 kg., Habur Sancağı'nda 20 kg., Kulb Sancağı'nda 19 kg., Çermik Sancağı'nda 19 kg., Atak Sancağı'nda 16 kg., Siird Sancağı'nda 13 kg., Çapakçur Sancağı'nda 11 kg., Deyr ve Rahbe'de ise 1 kg. idi. Eyalet bazında nüfus başına düşen arpa miktarı ise 171 kg. idi (Tablo 44).

⁴¹⁵ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.105.

Tablo 44: 1550-1568 Tahririnde Kişi Başına Düşen Arpa Miktarları (Kg.)

	Sancak/Kaza	Kişi Başı/Kg.
1	Ruha	1072
2	Berriyecik K.	468
3	Mardin K.	283
4	Amid	161
5	Ana	140
6	Musul	139
7	Tercil	128
8	Nusaybin	118
9	Siverek	112
10	Akçakale	89
11	Harput	79
12	Sincar	66
13	Çemişgezek	63
14	Bitlis	55
15	Kişi	35
16	Ergani	32
17	Hasankeyf	31
18	Arapgir	30
19	Rakka	23
20	Habur	20
21	Kulb	19
22	Çermik	19
23	Atak	16
24	Siird	13
25	Çapakçur	11
26	Deyr ve Rahbe	1
	Toplam	171

2.3. Darı (Dıhn, Erzen)

Taneleri, ekmek, pide ve lapa yapılarak besin olarak tüketildiği gibi, hayvan yemi olarak da kullanılmaktadır⁴¹⁶. Ak darı ve kızıl darı olmak üzere iki türü bulunmakta olup ak darı, hayvan yemi olarak kullanılmakta iken kızıl darı insanlar tarafından tüketilmektedir. Orakla biçildikten sonra taneleri sopa vb. ile vurularak çıkarılmaktadır. Ziraati kolay olan darı, Anadolu'nun her bölgesinde yetişebilmekte⁴¹⁷ ancak her üründe olduğu gibi darının üretim miktarı da sancaktan sancağa ve kazadan kazaya değişkenlik göstermekte idi. Hububat ihtiyacının yeterli düzeyde karşılanamamasına sebep olan birtakım olaylar neticesinde (kıtlık, fiyat artışı vb.) buğdayın yerine ikame ürün olarak kalitesi düşük olan ama birim alandan daha fazla verim alınan darı üretimi önem kazanmakta idi. Birim-tohum başına üretim bakımından buğdayın en az üç katı kadar ürün veren darının özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısında önemli miktarda üretildiği bilinmektedir⁴¹⁸.

Diyarbakır Eyaleti'nin 1518 tahririne göre darı üretimi, kile birimi ölçüsü bakımından sırasıyla Amid, Ruha, Harput ve Ergani sancaklarında oldukça önemli paya sahiptir. Amid Sancağı'nda 81.225 kile, Ruha Sancağı'nda 62.845 kile, Harput Sancağı'nda 44.055 kile, Ergani Sancağı'nda 38.960 kile, Berriyecik Sancağı'nda 26.875 kile, Mardin Sancağı'nda 23.540 kile, Arapgir Sancağı'nda 22.525 kile, Siverek Sancağı'nda 12.725 kile, Çermik Sancağı'nda 17.605 kile, Sincar Sancağı'nda 11.515 kile, Kiğı Sancağı'nda ise 1250 kile darı üretimi gerçekleşmiştir (Grafik 91). Çemişgezek Sancağı'nda darının arpa ile beraber hesaplanmasından dolayı bu ürünün ne kadar üretildiği hususunda bir değerlendirme yapamamaktayız. Söz konusu sancakta her iki ürünün toplam miktarı 213.800 kile (5.494.660 kg.) idi. Aynı durum Kiğı Sancağı'nda da görülmektedir. Nitekim bu sancaktaki darı ve arpanın toplam üretimi ise 24.650 kile (316.753 kg.) idi. Tespitlerimiz kadarıyla Amid Sancağı'nda toplam 99 köyde üretimi yapılan darının, özellikle Çiska, Ribad ve Hini nahiyelerinde kesif olarak üretildiği görülmektedir. Darının Ruha Sancağı'nda 49 köyde, Harput Sancağı'nda 70

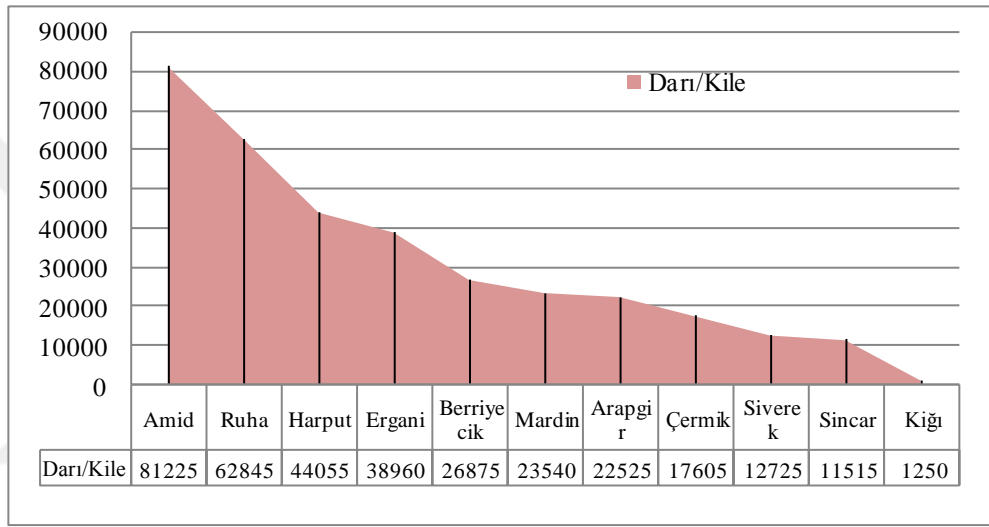
⁴¹⁶ *AnaBritannica*, "Darı", İstanbul 1994, C.IX, s.299.

⁴¹⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.104.

⁴¹⁸ Mehmet Öz, "XV-XVI. Yüzyıllar Anadolu'sunda Tarım ve Tarım Ürünleri", *Kebikeç*, S. 23, Ankara 2007, s.122-123.

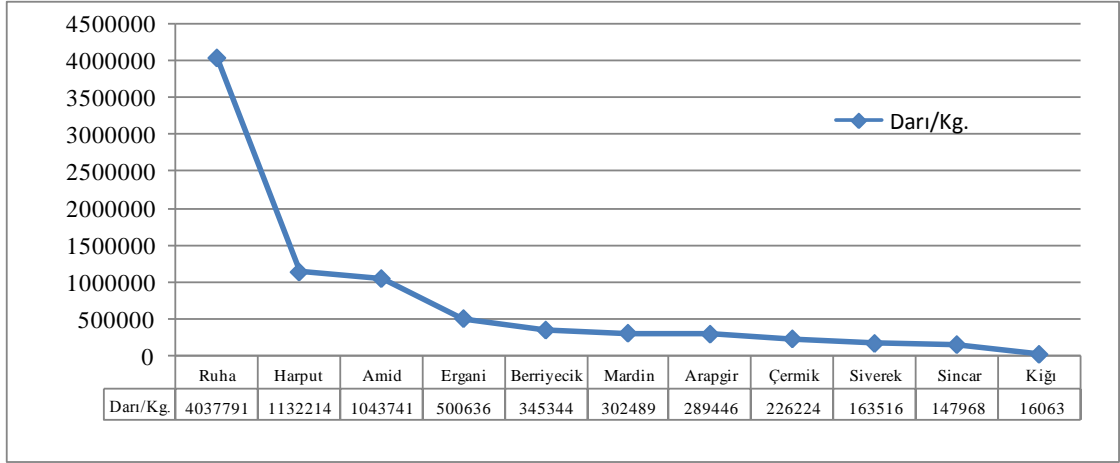
köyde ve Ergani Sancağı'nda 96 köyde üretildiği müşahede edilmektedir. En az üretimin olduğu sancak olan Kiğı'da ise darı üretimine müstakil olarak sadece iki köyde rastlanılmıştır. 1518 tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde toplam 343.120 kile darı istihsalı gerçekleşmiş olup bu istihsalin %24'ünü Amid Sancağı, %19'unu Ruha Sancağı, %13'ünü Harput Sancağı, %12'sini de Ergani Sancağı gerçekleştirmekte idi.

Grafik 91: 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Darı Üretiminin Kile Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı

Darı üretimini kilogram birimi yönüyle hesapladığımızda Ruha ve Harput sancakları ön plana çıkmaktadır Ruha Sancağı, 4.037.791 kg. ile ilk sırada bulunmaktadır. İkinci sırada yer alan Harput Sancağı'nda 1.132.214 kg., Amid Sancağı'nda 1.043.741 kg., Ergani Sancağı'nda 500.636 kg., Berriyecik Sancağı'nda 345.344 kg., Mardin Sancağı'nda 302.489 kg., Arapgir Sancağı'nda 289.446 kg., Çermik Sancağı'nda 226.224 kg., Siverek Sancağı'nda 163.516 kg., Sincar Sancağı'nda 147.968 kg., Kiğı Sancağı'nda 16.063 kg. darı üretimi gerçekleşmiştir(Grafik 92). Eyalet genelinde ise toplam 8.205.432 kg. darı üretimi yapılmıştır.

Grafik 92: 1518Tahririnde Darı Üretiminin Kilogram Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı

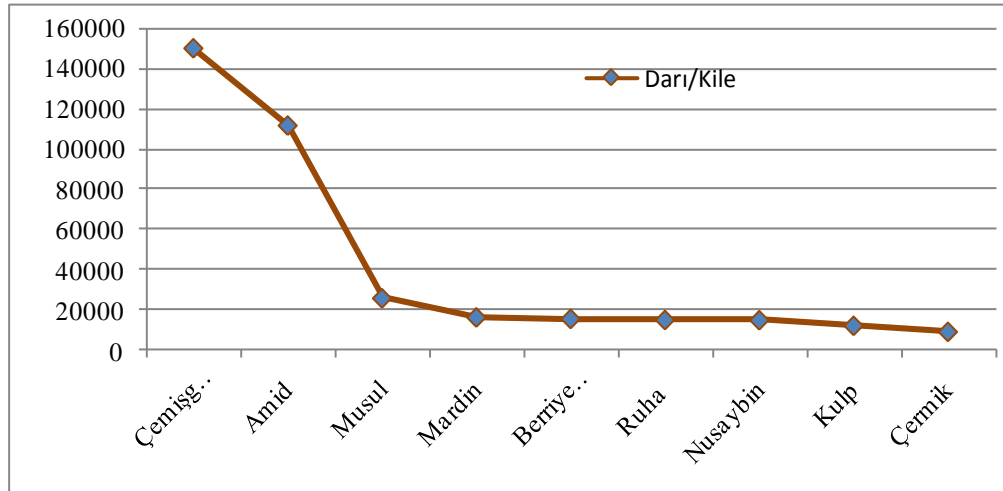
Nüfus başına tekabül eden darı miktarı ise Ruha Sancağı'nda 323 kg., Çermik Sancağı'nda 60 kg., Berriyecik'te 56 kg., Ergani Sancağı'nda 48 kg., Harput Sancağı'nda 45 kg.'dir. Beğlerbeğlik merkezi olan Amid Sancağı'nda ise bu miktar 20 kg. olarak karşımıza çıkmaktadır. Darı miktarının nüfus başına enaz düştüğü sancak ise Kiğı idi(Tablo 45). Eyalet geneli nüfus başına düşen oran ise 38 kg. idi.

Tablo 45: 1518 Tahririnde Kişi Başına Düşen Darı Miktarları (Kg.)

	Sancak	Kişi Başı/Kg.
1	Ruha	323
2	Çermik	60
3	Berriyecik	56
4	Ergani	48
5	Harput	45
6	Arapgir	34
7	Sincar	24
8	Amid	20
9	Siverek	17
10	Mardin	8
11	Kiğı	2

1540 periyodundaki darı üretimini, tespit edebildiğimiz kadarıyla Çemişgezek Sancağı'nda bol olduğu görülmektedir. Öyle ki aynı sancakta arpa üretiminden dahi oldukça fazla olduğu bilinmektedir. Nitekim bunun sebebi olarak, darının her türlü arazi yapısında ve iklim şartlarında yetişebilme özelliğinin olması gösterilebilir. Kısaca Çemişgezek Sancağı'ndaki arazi yapısının engebeli ve iklimini oldukça sert olması darı üretimine imkan sağlamıştır⁴¹⁹. 1541 tahririnde 149.720 kile darı üretim miktarına sahip Çemişgezek Sancağı'nı, 111.400 kile ile Amid Sancağı izlemektedir⁴²⁰. Amid Sancağı'nda darı, aynı dönemde üretimi yapılan arpanın ¼'ü kadar idi. Eyalet bazında darı üretiminde üçüncü sırada olan Musul Sancağı'nda 25.750 kile üretim meydana gelirken, Mardin Sancağı'nda 16.240 kile, Berriyecik Kazası'nda 15.515 kile, Ruha Sancağı'nda 14.985 kile, Nusaybin Kazası'nda 14.880 kile, Kulb Sancağı'nda 12.100 kile⁴²¹, Çermik Sancağı'nda 9095 kile üretimin olduğu müşahede edilmektedir. Dolayısıyla 1540-1550 döneminde darı üretiminin kile bazında en fazla olduğu sancak Çemişgezek iken, en az olduğu sancak ise Çermik idi. Berriyecik Kazası, Ruha Sancağı ve Nusaybin Kazası'ndaki darı üretiminin ise birbirine çok yakın olduğu görülmektedir(Grafik 93).

Grafik 93: 1540 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Darı Üretimini Kile Bazında Sancak ve Kazalar Arasındaki Dağılımı

⁴¹⁹ Bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.105.

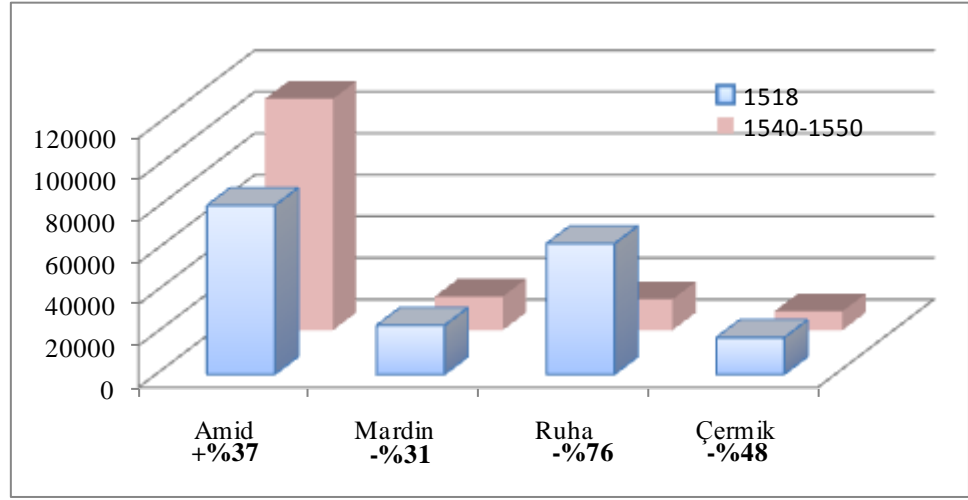
⁴²⁰ Amid Sancağı'nın 1540 dönemine ait tahrir defterinde darı "müd" birimi olarak işleme tabi tutulmuştur. Diğer sancak ve kazalardaki üretimler ile mukayese edebilme adına müd'ü kile'ye çevirerek (1 müd =20 kile hesabıyla) sonuca varmaya çalıştık. Müd hakkında bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi C.1(1300-1600)*, s.445.

⁴²¹ Kulb Sancağı'nda da darı "müd" birimi ile işlem görmüştür.

1540-1550 arası dönemde Diyarbekir Eyaleti'nde toplam 369.685 kile darı istihali yapılmıştır. 1518 tahriri ile 1540-1550 tahriri arasındaki darı üretiminin gerçekleştiği sancakların mukayesesini yaptığımızda karşımıza çıkan tablo şu şekildedir: İki dönem arasında darı üretiminde artışın yaşandığı tek sancak Amid olup %37 oranında artışa sahiptir. Diğer sancak ve kazalarda darı üretiminin düşüşe geçtiği müşahede edilmektedir. Mardin Sancağı'nda %31 oranında düşüşün olmasında, bu dönemde Nusaybin Kazası'nın Mardin Sancağı'ndan ayrı bir kaza haline getirilmesi etken rol oynamakla beraber, darının yerine buğday ve arpa ekimine ağırlık verilmesi de ciddi rol oynamıştır. Ruha Sancağı'nda 1518 yılına ait tahririne göre hemen her köyde darı ziraati yapılmasına rağmen 1540 yılına ait tahrirde darı üretiminin gerçekleştiği köy sayısında azalma olmakla beraber önceki tahrirden farklı olarak "gavers" adı verilen kara darı üretimi yapan köylerin kaydedildiği görülmektedir: Karye-i Cankesek, Karye-i Karapınar, Karye-i Kabaklu, Karye-i Kankalluca, Karye-i Kızılkilise, Karye-i Yassıca, Karye-i Tutluca, Karye-i Çanak, Karye-i Yalak, Karye-i Heruzum, Karye-i Bezirci, Mezra-i Bağluca, Karye-i Kızılıyük, Mezra-i Hindicuk-i Sağır, Mezra-i Kayacık, Karye-i Kara Ahmet, Karye-i Til Bağdad, Karye-i Akçakale, Karye-i Don Ali, Karye-i Panpan, Karye-i Şeyhkara, Karye-i Yenice-i Arab, Karye-i Halil, Karye-i Kirlü Arab, Karye-i Seksanviranı, Karye-i Kayacık-ı Ulya, Karye-i Bahteri, Karye-i Tilavar olmak üzere 25 köy ile 3 mezra'a da kara darı üretimi yapılırken normal darının üretildiği köyler ise Karye-i Kabahaydar ile Anterlü aşiretinin mütemekkin olduğu Muhsinvirani⁴²² idi. Nitekim 1540 tahririnde Ruha Sancağı'nda, 1518 tahririne nazaran %76 oranında düşüş meydana gelmiştir. Ruha Sancağı'ndaki bu ciddi düşüşün nedeni aslında darı ziraatinin önemini büyük ölçüde yitirmesinden kaynaklı olabilir. Zira 1540 dönemi tahririnde Ruha Sancağı'ndaki buğday üretiminde %80, arpa üretiminin de %160 oranında artış göstermesi, darı ekimi yerine buğday ve arpa ekimine önem verildiğinin açıkça göstergesidir. Çermik Sancağı'nda da 1518 tahririne nazaran darı üretiminde düşüşün olduğu görülmekte olup bu oran %48 idi(Grafik 94).

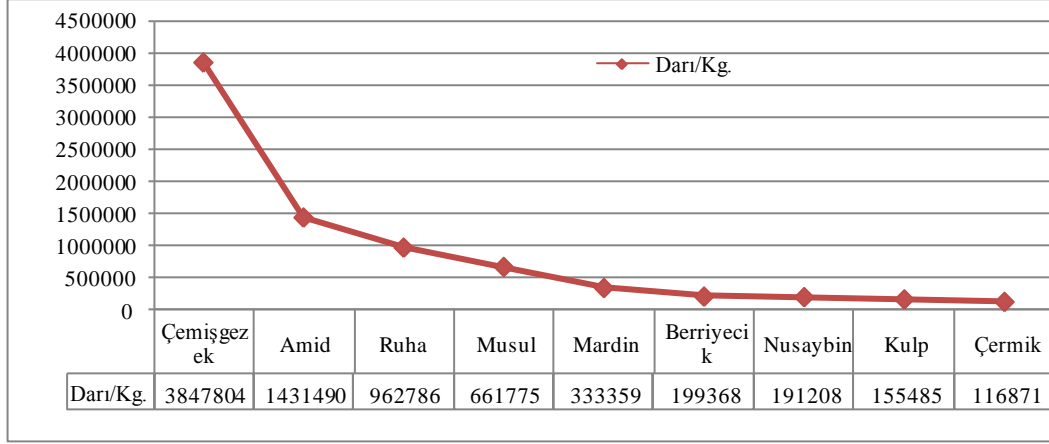
⁴²² BOA, MAD 351, s.94.

Grafik 94: 1518-1540 Döneminde Darı Üretimindeki Artış ve Azalma Oranları (%)

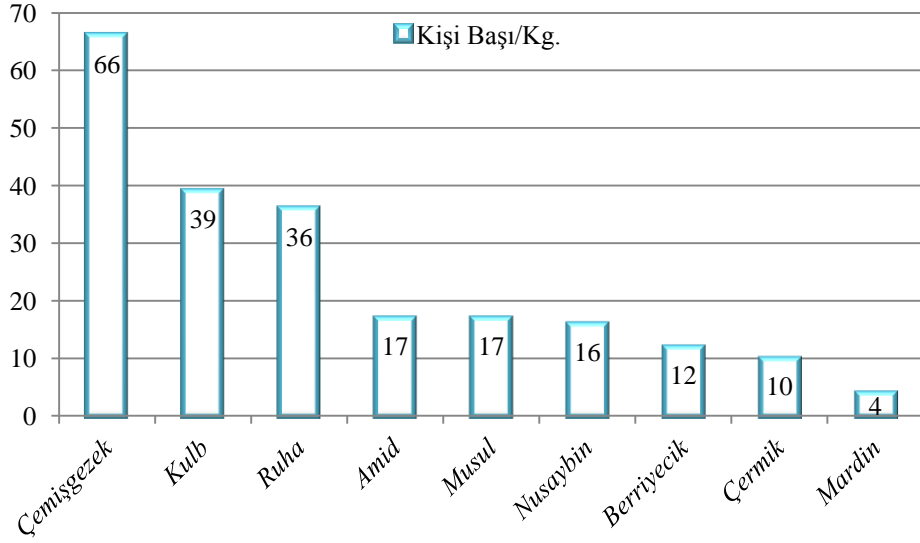

Darının kg. ölçü birimindeki değerlerine baktığımızda Çemişgezek Sancağı'nın 3.847.804 kg. ile eyaletin 1540 dönemindeki mevcut sancak ve kazalar arasında ilk sırada bulunduğu görülmektedir. Amid Sancağı ise, 1.431.490 kg. ikinci sırada gelmektedir. Çemişgezek Sancağı söz konusu üretim hacmi ile eyalet geneli toplam darı üretiminin %49'unu, Amid Sancağı ise %18'ini oluşturmaktaydı. Kilogram bazında buğday ve arpa üretiminde ilk sırada gördüğümüz Ruha Sancağı, darı üretiminde 962.786 kg. ile üçüncü sıraya gerilemiştir. 1540-1550 periyodunda eyalet genelindeki üretim payı %12'dir. Diyarbekir Eyaleti'nde toplam 7.900.146 kg. darı istihsalı gerçekleşmiş olup en az üretim miktarına sahip yerler ise Çermik Sancağı (116.871 kg.) ile Kulb Sancağı (155.485 kg) idi(Grafik 95).1540-1550 döneminde nüfus başına, Çemişgezek Sancağı'nda 66 kg.; Kulb Sancağı'nda 39 kg.; Ruha Sancağı'nda 36 kg.; Amid Sancağı'nda 17 kg.; Musul Sancağı'nda 17 kg.; Nusaybin Kazası'nda 16 kg.; Berriyecik Kazası'nda 12 kg.; Çermik Sancağı'nda 10 kg.; Mardin Sancağı'nda ise 4 kg. darı düşmekte idi(Grafik 96).

Grafik 95: 1540 Tahririnde Darı Üretimini Kilogram Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı

Grafik 96: 1540 Tahririnde Kişi Başına Düşen Darı Miktarları (Kg.)

1550-1568 periyodunda kile bazındakı üretiminde, 1540 dönemine nazaran oldukça farklı bir tablo ile karşılaşmaktayız. 1540 tahririnde Çemişgezek, Amid ve Musul Sancakları bu üretimde ilk üçü oluşturmalarına rağmen, 1550-1568 tahrir döneminde Ana, Habur ve Bitlis Sancakları ilk üçe yerleşmiştir. Nitekim Ana ve Habur sancaklarının umumiyetle Arap aşiret ve cemaatlerinin meskun olduğu yer olması, bu kitlenin çeşitli nedenlerle darı üretimine önem verdiğini göstermektedir. Özellikle küçükbaş ve büyükbaş hayvancılık faaliyetleri bunda etkili olmuş olabilir düşüncesindeyiz. Dicle ve Fırat nehirlerinin Rahbe Sancağı'nda birleşerek buradan itibaren güney istikametinde tek kol halinde yöneldiği bölge olan Ana Sancağı'nda 562.100 kile; Habur Sancağı'nda 270.640 kile ve Diyarbakir Eyaleti'nin Anadolu'daki sancağı olan Bitlis'te⁴²³ ise 214.088 kile darı istihsaline rastlamaktayız. Bitlis Sancağı'nda darının buğdaydan sonra en fazla öneme sahip tahıl ürünü olduğu söylenebilir. Zira, buğday üretimi 398.096 kile iken; arpa üretimi 188.216 kile'dir.

Ana Sancağı, eyaletteki darı üretiminin kile cinsinden %38'ini, Habur Sancağı %18'ini, Bitlis Sancağı %15'ini oluşturmaktaydı. Fırat nehri üzerinde kurulan Deyr Sancağı, darı üretiminde Bitlis Sancağı'ndan sonra gelmektedir. 153.923 kile üretim ile mezkur sancak, eyaletteki darı üretiminin %10'unu oluşturmaktaydı. 1550-1568 döneminde Amid, Çemişgezek ve Musul sancaklarında darı istihsalinin 1550-1568 dönemine nazaran ciddi anlamda düştüğü müşahede edilmektedir. Nitekim 1540-1550 tahrir sürecinde Amid Sancağı'nda 111.400 kile olan darı üretimi, 1550-1568 döneminde 6060 kileye; Çemişgezek Sancağı'nda 1540-1550 döneminde 149.720 kile olan üretim, son tahrir döneminde 1754 kileye düşmüştür. Musul Sancağı'nda ise %12 oranında azalmanın olduğu görülmektedir. Toplam darı hasılı 1.475.040 kile olan Diyarbakir Eyaleti'nde diğer sancak ve kazaların payları ise şu şekilde idi: Çapakçur Sancağı'nda 59.775 kile; Ergani Sancağı'nda 39.905 kile⁴²⁴, Kiğı Sancağı'nda 32.190

⁴²³ Bitlis Sancağı'ndaki gayrimüslim köylerde umumiyetle kara darı anlamına gelen "gavers" in daha çok üretildiği, İslam olan köylerde ise daha çok "dihn" adı verilen normal darının ekildiği görülmektedir.

⁴²⁴ Ergani Sancağı'nda darı üretiminde öne çıkan köyler bulunmaktaydı. Karye-i Sahum'da 4200 kile, Karye-i Balahor'da 1600 kile; Karye-i Bagur'da 1400 kile; Karye-i Piranlu'da 800 kile, Karye-i Teltinik-i Sufla'da 800 kile; Karye-i Hilâr'da 555 kile idi. Önemli miktarda darı üretiminin görüldüğü bu köylerden Balahor, Bagur ve Hilâr gayrimüslimlere aitti. TKGM, *TTD 106*, s.223b, 227a-b, 230b-231b, 233b, 235a, 240b-241a.

kile⁴²⁵, Arapgir Sancağı'nda 28.575 kile, Kulb Sancağı'nda 26.380 kile⁴²⁶, Musul Sancağı'nda 22.560 kile, Siverek Sancağı'nda 18.040 kile⁴²⁷, Mardin Kazası'nda 10.900 kile, Tercil Sancağı'nda 10.615 kile, Amid Sancağı'nda 6060 kile⁴²⁸, Atak Sancağı'nda 4330 kile, Çermik Sancağı'nda 3645 kile, Harput Sancağı'nda 2720 kile, Ruha Sancağı'nda 2220 kile, Nusaybin Sancağı'nda 1800 kile, Çemişgezek Sancağı'nda 1754 kile, Berriyecik Kazası'nda 1600 kile, Sincar Sancağı'nda 500 kile ve Akçakale Sancağı'nda 20 kile idi(Tablo 46).

1540 ile 1550-1568 arası süreçte mevcut sancak ve kazalar arasında gözlenen darı üretimindeki değişim, ciddi anlamda düşüşün olduğu yönündedir. Eyaletin Mardin Kazası, Berriyecik Kazası, Amid Sancağı, Çemişgezek Sancağı, Ruha Sancağı, Nusaybin Sancağı ve Çermik Sancağı'nda azalma meydana gelirken 1550-1568 döneminde sadece *Kulb Sancağı*'nda artıştan söz edebiliriz. Bu artış oranı da %118'dir(Grafik 97).

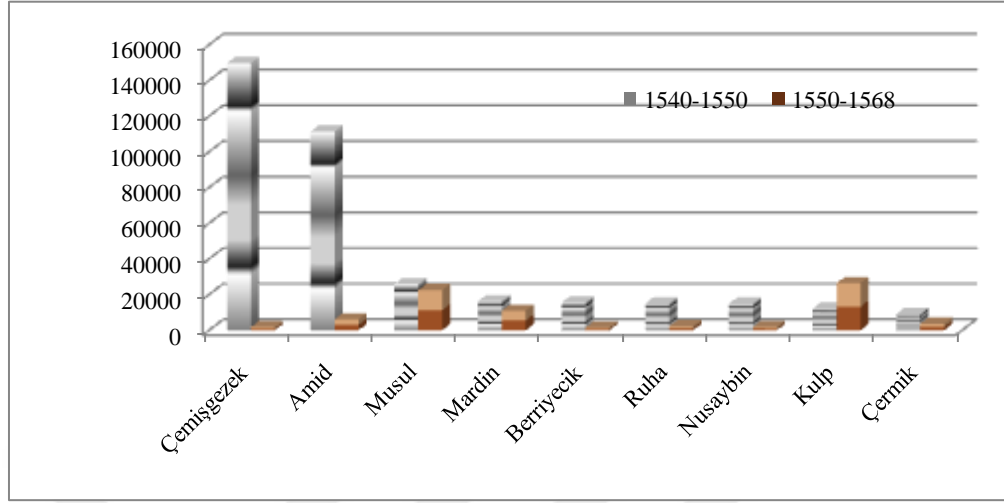
⁴²⁵Kiğı Sancağı'nda darı üretiminde önemli payı olan köyler ise: Karye-i Demran'da 550 kile, Karye-i Epuzik'te 500 kile, Karye-i Rirmik'te 610 kile, Karye-i Usnak'ta 600 kile, Karye-i Haskend'te 650 kile, Karye-i Halhal'da 750 kile, Karye-i Hırdıf'ta 500 kile, Karye-i Uzun Savad'ta 600 kile idi. TKGM, *TTD126*, s.8b, 10b-11a, 11a-11b,14b-15a, 31a, 43b-44a, 45b-46a.

⁴²⁶ Bu dönemde Kulb Sancağı'nda müşahede ettiğimiz darı, Alpay Bizbirlik tarafından mısır olarak ele alınmıştır. Bkz. Alpay Bizbirlik, "16. Yüzyılda Kulb Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Araştırma", s.145. Mısır ile darı bitkileri birbirinden farklı yapıya sahip olup, mısır bitkisinin yetiştirme şartları, darıya göre daha sınırlıdır.

⁴²⁷ Siverek Sancağı'nda darı üretiminin kesif olduğu köyler ise: Karye-i Çepni'de 750 kile, Karye-i Keşhisar'da 520 kile, Karye-i Harar'da 600 kile, Karye-i Hallo'da 1280 kile, Karye-i Babviran'da 800 kile, Karye-i Cem'iye Kalesi'nde 1200 kile. TKGM, *TTD 151*, s. 214a, 235a, 236a-b, 259b, 261a-b, 275b-276b.

⁴²⁸ Amid Sancağı'nda Karye-i Sarmiyeye'de 1000 kile, Karye-i Kerc-i Cedit'te 750 kile, Karye-i Köpeklü'de 750 kile olarak öne çıkan köyler mevcut idi. TKGM, *TTD 155*, s.58b, 103a, 197a-b.

Grafik 97: 1540 ile 1550-1568 Döneminde Darı Üretimini Mevcut Sancak ve Kazalardaki Artış ve Azalma Oranları

Darı üretiminin kg. türünden dağılımında da ilk üç sancağın aynı sıralamayı muhafaza ettiği görülmektedir. Ana Sancağı'nda 7.222.985 kg.; Habur Sancağı'nda 3.477.724 kg.; Bitlis Sancağı'nda 2.751.031 kg. üretim gerçekleşmiştir. Eyaletteki genel darı üretiminin kg. karşılığı ise 19.499.620 kg.'dır. Bu dönemde Siverek Sancağı ile Mardin Sancağı'nın, Ruha Sancağı ile Tercil Sancağı'nın, Çemişgezek Sancağı ile Çermik Sancağı'nın üretim miktarında birbirlerine çok yakınlık olduğu görülmektedir. Diyarbakir Eyaleti'ndeki diğer sancak ve kazalardaki darı üretim miktarları ise şöyledir: Deyr Sancağı'nda 1.977.911 kg.; Çapakçur Sancağı'nda 768.109 kg.; Musul Sancağı'nda 579.972 kg.; Ergani Sancağı'nda 512.779 kg.; Kiğı Sancağı'nda 413.642 kg.; Arapgir Sancağı'nda 367.189 kg.; Kulb Sancağı'nda 338.983 kg.; Siverek Sancağı'nda 231.814 kg.; Mardin Kazası'nda 223.744 kg.; Ruha Sancağı'nda 142.635 kg.; Tercil Sancağı'nda 136.403 kg.; Amid Sancağı'nda 77.871 kg.; Harput Sancağı'nda 69.904 kg.; Atak Sancağı'nda 55.641 kg.; Çermik Sancağı'nda 46.838 kg.; Çemişgezek Sancağı'nda 45.078 kg.; Nusaybin Sancağı'nda 23.130 kg.; Berriyecik Kazası'nda 20.560 kg.; Hasankeyf Sancağı'nda 8.995 kg.; Sincar Sancağı'nda 6.425 kg.; Akçakale Sancağı'nda 257 kg. idi.(Tablo 46) Nüfus başına en çok darının düştüğü sancaklar: Habur, Ana ve Deyr idi. Habur Sancağı'nda 147 kg.; Ana Sancağı'nda 137 kg.; Deyr Sancağı'nda 132 kg.; Çapakçur Sancağı'nda 65 kg.; Bitlis Sancağı'nda 62 kg.; Kulb Sancağı'nda 17 kg., Kiğı Sancağı'nda 16 kg.; Tercil Sancağı'nda 15 kg.;

Musul Sancağı'nda 11 kg.; Ergani Sancağı'nda 11 kg.; Arapgir Sancağı'nda 8 kg.; Siverek Sancağı'nda 6 kg.; Atak Sancağı'nda 3 kg.; Çermik Sancağı'nda 3 kg.; Mardin Kazası'nda 2 kg.; Ruha Sancağı'nda 2 kg.; Çemişgezek Sancağı'nda 2 kg.; Nusaybin Sancağı'nda 2 kg.'dır. Eyalet genelindeki toplam nüfus başına ise 19 kg. darı düşmekte idi(Tablo 47).

Tablo 46:1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Kile ve Kg. Bazında Darı Üretimi

	Sancak/Kaza	Darı/Kile		Sancak/Kaza	Darı/Kg.
1	Ana	562.100	1	Ana	7.222.985
2	Habur	270.640	2	Habur	3.477.724
3	Bitlis	214.088	3	Bitlis	2.751.031
4	Deyr	153.923	4	Deyr	1.977.911
5	Çapakçur	59.775	5	Çapakçur	768.109
6	Ergani	39.905	6	Musul	579.972
7	Kiğı	32.190	7	Ergani	512.779
8	Arapgir	28.575	8	Kiğı	413.642
9	Kulb	26.380	9	Arapgir	367.189
10	Musul	22.560	10	Kulb	338.983
11	Siverek	18.040	11	Siverek	231.814
12	Mardin K.	10.900	12	Mardin K.	223.744
13	Tercil	10.615	13	Ruha	142.635
14	Amid	6060	14	Tercil	136.403
15	Atak	4330	15	Amid	77.871
16	Çermik	3645	16	Harput	69.904
17	Harput	2720	17	Atak	55.641
18	Ruha	2220	18	Çermik	46.838
19	Nusaybin	1800	19	Çemişgezek	45.078
20	Çemişgezek	1754	20	Nusaybin	23.130
21	Berriyecik K.	1600	21	Berriyecik K.	20.560
22	Hasankeyf	700	22	Hasankeyf	8995
23	Sincar	500	23	Sincar	6425
24	Akçakale	20	24	Akçakale	257
	TOPLAM	1.475.040		TOPLAM	19.499.620

Tablo 47: 1550-1568 Tahririnde Kişi Başına Düşen Darı Miktarları (Kg.)

	Sancak/Kaza	Kişi Başı/Kg.
1	Habur	147
2	Ana	137
3	Deyr	132
4	Çapakçur	65
5	Bitlis	62
6	Kulb	17
7	Kiği	16
8	Tercil	15
9	Musul	11
10	Ergani	11
11	Arapgir	8
12	Siverek	6
13	Atak	3
14	Çermik	3
15	Ruha	2
16	Mardin K.	2
17	Çemişgezek	2
18	Nusaybin	2
19	Berriyecik	0,72
20	Harput	0,68
21	Amid	0,54
22	Sincar	0,30
23	Hasankeyf	0,17
24	Akçakale	-
	TOPLAM	19

2.4. Mezra'alarda Hububat Üretimi

Mezra'alar, köylü reaya'nın tarımsal üretimde bilhassa hububat üretiminde rezerv arazi konumundaydı. Diyarbekir Eyaleti'ndeki mezra'a hasıllarından hareketle bu arazilerde üretimi gerçekleştiren hububat miktarını tahminen de olsa saptayabiliriz. Bu anlamda akça cinsinden değeri verilen mezra'a gelirinin, sancaktaki öşür oranı ile çarpılması, toplam akça değerini verecek ve bu değerın mevcut sancakta tatbik edilegelen buğday narh fiyatına bölünmesi ile de toplam üretimin kile cinsinden üretim miktarı belirlenecektir. Eyalet'in 1518 tahririndeki mezra'a gelirlerine baktığımızda Ruha, Amid, Ergani ve Siverek sancaklarındaki mezra'alarda gerçekleşen hububat üretiminin dikkate değer miktarda olduğu görülmektedir. Nitekim 1518'de Diyarbekir Eyaleti'ndeki mezra'alarda gerçekleşen toplam 876.503 kile hububat üretimi içerisinde, Ruha'da 246.572 kile, Amid'te 158.088 kile, Ergani'de 116.063 kile, Siverek'te 114.499 kile hububat üretildiği görülmektedir. 1518 döneminde Ruha Sancağı'na ait mezra'alarda görülen üretim miktarı tüm Eyalet genelindeki mezra'alarda gerçekleşen hububat üretiminin %28'ini oluşturmaktadır. Bu döneme ait diğer sancaklardaki mezra'aların hububat üretimi ise şu şekildedir: Berriyecik'te 76.062 kile, Harput'ta 49.000 kile, Mardin'de 39.531 kile, Arapgir'de 35.500 kile, Kiğı'da 21.250 kile, Sincar'da 10.000 kile, Çermik'te 9.625 kile, Çemişgezek'te 313 kile hububat (buğday-arpa) istihali gerçekleştiği ifade edilebilir.

1540 tahrir döneminde Eyalet genelindeki mezra'alarda toplam 953.680 kile hububat üretilmiştir. Ruha Sancağı, bu dönemde 1518 tahririne nazaran mezra'a üretiminde %59 oranında artış kaydederek, tüm Eyalet'in mezra'alarında gerçekleşen üretimin %41'ini teşkil etmektedir. Bu dönemde Ruha'dan sonra Mardin Sancağı'ndaki mezra'alarda hububat üretiminin oldukça fazla olduğunu söyleyebiliriz. Toplam üretimin %18'ini teşkil eden Mardin'in mezra'alarında gerçekleşen hububat üretim miktarı ise 174.744 kile'dir. Bu dönemde Musul'da 121.274 kile, Amid'te 106.282 kile, Berriyecik'te 104.389 kile, Çemişgezek'te 45.647 kile, Kulp'ta 7208 kile, Çermik'te 2856 kile üretim görülmektedir.

1550-1568 dönemine baktığımızda ise, Diyarbekir Eyaleti'ndeki mezra'alarda toplam 2.494.843 kile hububat (buğday-arpa) istihsalinin yapıldığı saptanmaktadır. Bu üretimin %25'ini, 622.282 kile üretimin müşahede edildiği Mardin Kazası oluşturmaktadır. İkinci sırada bulunan Berriyecik'te ise 489.235 kile, üçüncü sırada yer alan Ruha'da ise 338.064 kile üretim tespit edilmiştir. Mardin'de görülen üretim 1540 dönemine nazaran %28 oranında artış kaydederken, Berriyecik'teki söz konusu artış oranı %21'dir. Bu döneme dair Eyalet'in diğer sancak ve kazalarında bulunan mezra'alardaki üretim miktarı ise, tespit edebildiğimiz kadarıyla şu şekildedir: Musul'da 251.586 kile, Rakka'da 244.078 kile, Amid'te 134.841 kile, Siverek'te 67.891 kile, Kiğı'da 63.161 kile, Bitlis'te 56.514 kile, Harput'ta 48.645 kile, Ergani'de 40.876 kile, Arapgir'de 30.027 kile, Sincar'da 28.430 kile, Hasankeyf'te 27.411 kile, Nusaybin'de 13.996 kile, Akçakale'de 9075 kile, Çemişgezek'te 7223 kile, Kulp'ta 6988 kile, Çermik'te 5762 kile, Siird'te 3244 kile, Tercil'de 2333 kile, Atak'ta 2181 kile, Habur'da ise 1000 kile kıymetinde hububat üretildiği görülmektedir.

3. BAKLIYAT ÜRÜNLERİ ÜRETİMİ

3.1. Mercimek (Ades)

Halkın tükettiği önemli gıda ürünlerinden olan ve genellikle çorba yapımında tercih edilen mercimek, Diyarbekir Eyaleti'nde buğday ve arpa kadar olmasa da üretimi yapılan bir üründür. 1518 tahririnde kile türünde Eyalet genelinde en çok *Ruha Sancağı*'nda üretilmekte olup miktarı 5.930 kile idi. Ruha Sancağı'nda hemen hemen her köyde istihali görülen bu ürün söz konusu sancağın "*Karye-i Salman*" isimli köyünde önemli miktarda⁴²⁹ üretiminin yapıldığı görülmektedir. Harput Sancağı'nın da 1518 tahririne göre mercimek üretiminde önemli paya sahip olduğu görülmektedir. Harput bu anlamda 5.025 kile üretim ile Ruha'dan sonra gelmekte idi. Harput Sancağı'nda ise daha çok "*Karye-i Aşvan*", "*Karye-i İçme*", "*Karye-i Sarplu*", "*Karye-i Zaviyecik*" isimli köylerinde⁴³⁰ üretim açısından kayda değer yerler idi. Amid Sancağı'ndaki üretim ise 4.150 kile idi. Bu rakam ile üretim miktarı yönünden üçüncü eyaletin üçüncü sancağı olan Amid'in "*Karye-i Tilkavran*", "*Karye-i Batrin*", "*Karye-i Kiği*" adlı köyleri⁴³¹ mercimek üretiminde öne çıkan köyler idi. 1518 döneminde mercimek üretiminde söz sahibi olan diğer sancaklar ve sahip olduğu kile miktarı şu şekilde idi: Berriyecik Sancağı 4.025 kile; Mardin Sancağı 2.600 kile; Siverek Sancağı 2.345 kile⁴³²; Arapgir Sancağı 260 kile; Kiği Sancağı 250 kile; Ergani Sancağı 100 kile⁴³³ idi (Grafik 98). Diyarbekir Eyaleti'nde 1518 tahririnde mercimek üretimi yapılmayan sancaklar ise Sincar, Çermik ve Çemişgezek idi. Diyarbekir Eyaleti'nde toplam 24.685 kile (706.537 kg.) mercimek üretimi gerçekleşmiştir. Nitekim Ruha Sancağı, toplam üretimin %24'ünü; Harput Sancağı, %20'sini ve Amid Sancağı da %17'sini oluşturmaktadır.

⁴²⁹ Üretim miktarı 490 kile. BOA, TD 64, s.399.

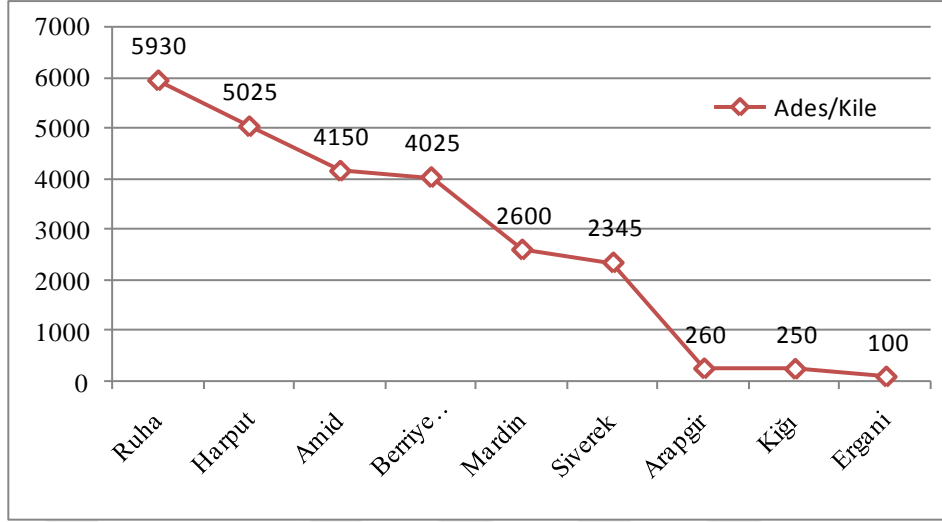
⁴³⁰ Bu köylerde toplam 1000 kile mercimek üretimi gerçekleşmiştir. BOA, TD 64, s.605-606-637-651.

⁴³¹ Üç köyün toplam mercimek üretimi 800 kile idi. BOA, TD 64, s.37 ve 159.

⁴³² Siverek Sancağı'nda mercimek ile nohudun birlikte yazıldığı köyler mevcut olmakla beraber mercimeğin ayrı yazıldığı köylerin sayısı daha fazladır. Mezkur sancağın "*Karye-i Bâb*" adlı köyünde 490 kile üretim hasıl olmuştur. BOA, TD 64, s.477.

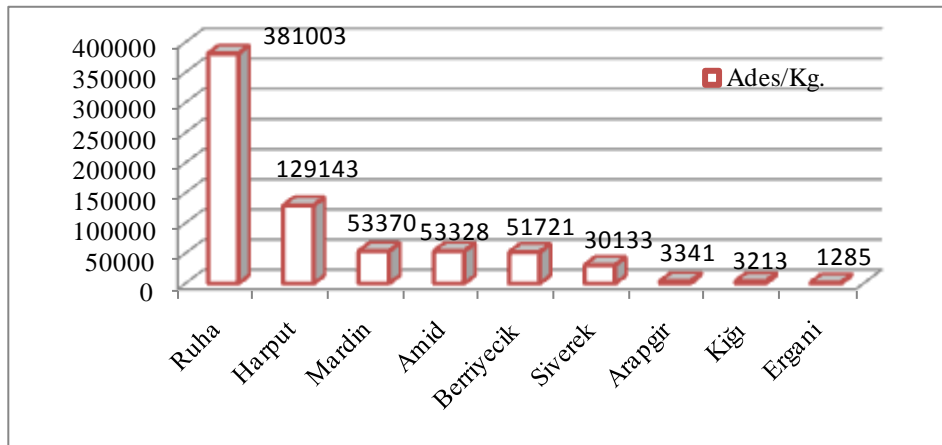
⁴³³ Ergani Sancağı'nda sadece iki köyde mercimek üretiminin yapıldığı bilinmektedir. Bunlar "*Karye-i Muşil*" ve "*Karye-i Poğusar*" idi. BOA, TD 64, s.563 ve 566.

Grafik 98: 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Mercimek Üretimini Kile Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı

Üretimi gerçekleştiren mercimeğin kg. birimi açısından dağılımına baktığımızda Ruha Sancağı'nda 381.003 kg.; Harput Sancağı'nda 129.143 kg.; Mardin Sancağı'nda 53.370 kg.; Amid Sancağı'nda 53.328 kg.; Berriyecik Sancağı'nda 51.721 kg.; Siverek Sancağı'nda 30.133 kg.; Arapgir Sancağı'nda 3.341 kg.; Kiğı Sancağı'nda 3.213 kg.; Ergani Sancağı'nda ise 1.285 kg.'dır(Grafik 99).

Grafik 99: 1518 Tahririnde Mercimek Üretimini Kilogram Bazında Sancaklar Arasındaki Dağılımı

Eyalet bazında 706.537 kg. üretilen mercimeğin nüfus başına düşen miktarları ise şu şekildedir: Ruha Sancağı'nda 22 kg.; Berriyecik Kazası'nda 6 kg.; Harput Sancağı'nda 5 kg.; Siverek Sancağı'nda 2 kg.; Mardin Sancağı'nda 0,99 kg.; Amid Sancağı'nda 0,74 kg.; Kiğı Sancağı'nda 0,29 kg.; Arapgir Sancağı'nda 0,28 kg. idi. Diyarbakir Eyaleti'nde toplam nüfus başına düşen miktar ise yaklaşık 2,5 kg. kadar idi.

1540 tahrir döneminde mercimek üretiminin sadece Musul Sancağı'nda gerçekleştiğini müşahade etmekteyiz. Eyaletin diğer sancak ve kazalarında ise mercimeğin yerine buğday ve arpa ekimine öncelik verildiği söylenebilir. Musul Sancağı'nda ise 85 kile (2.185 kg.) mercimek üretilmiştir.

1550-1568 döneminde ise Amid Sancağı, Ana Sancağı, Kulb Sancağı ve Berriyecik Kazası'nda mercimek tarımının yapıldığı bilinmektedir. Bu dönemde Amid Sancağı'nda 1.605 kile, Ana Sancağı'nda 2.950 kile, Berriyecik'te 360 kile, Kulb Sancağı'nda 80 kile üretim gerçekleşmiştir. Üretimin kilogram bazında dağılımları ise şu şekildedir: Amid Sancağı'nda 20.624 kg.; Ana Sancağı'nda 37.908 kg.; Berriyecik Kazası'nda 4.626 kg., Kulb Sancağı'nda 1.028 kg. olmak üzere eyalet genelinde toplam 64,186 kg. mercimek istihsali yapılmıştır. Amid Sancağı'nda bu dönemde toplam 15 köyde üretimine rastlanılan mercimeğin en çok üretildiği köyler ise; *Karye-i Selimvirani*⁴³⁴, *Karye-i Hanepazar*⁴³⁵, *Karye-i Taraklu*⁴³⁶ ve *Karye-i Sipahi*⁴³⁷ idi.

⁴³⁴ TKGM, *TTD 155*, s.144b-146a.

⁴³⁵ TKGM, *TTD 155*, s.173b-174a.

⁴³⁶ TKGM, *TTD 155*, s.192b.

⁴³⁷ TKGM, *TTD 155*, s.114b-115a.

3.2. Çeltik (Pirinç)

Suda yetiştirilen tek tahıl bitkisi olan çeltik⁴³⁸, nehir vadilerinde ve sulak arazilerde üretilmektedir⁴³⁹. Fazla su ve çok emek isteyen bir zirai mahsul olan çeltik, yazları sıcak olan pek çok yerde yetiştirilebilmekle birlikte ekim alanlarının sürekli su altında bulundurulması ve bu suyun belirli aralıklarla akıtılıp değiştirilmesi gerekmekte idi⁴⁴⁰. İçeriğinde şeker oranının yüksek olmasından dolayı insanı uzun süre tok tutması hasebiyle Türkler tarafından oldukça çok tüketilen pirincin bu özelliği, Osmanlı ülkesine gelen Avrupalı seyyahların da dikkatini çekmiştir. Nitekim 1553-1555 yılları arasında Anadolu'ya gelen Hans Dernschwam'ın, "...*Zaten Türklerin de en iyi yemekleri pirinç. Pirinci koyun eti ile pişiriyorlar. Hatta bütün yemeklerine pirinç koyuyorlar*⁴⁴¹..." ifadesi, pirincin Osmanlı insanı için ne kadar önem arz ettiğini açıkça göstermektedir.

Çeltik ziraati, doğal şartlara bağlı olduğu gibi ayrıca devletin iznine de tabi idi⁴⁴². Devlet, çeltik üretimini teşvik için özel bir organizasyon oluşturmuştur. Çeltik ziraatinin yapılacağı araziye su kanalları (nehr-i çeltük) yönlendirilerek ziraate elverişli hale getirilirdi. Genellikle büyük haslara (padişah, hanedan mensupları, devlet görevlileri) ait yerlerde veya vakıf-mülk topraklarda geniş mikyasta ekimi yapılır ve buralar mukataa yoluyla şahıslara kiraya verilerek ya da ortakçılık statüsünde işletilirdi. Çeltik emininin idaresi altında, özel vergi muafiyeti sağlanmış olan "çeltükçi reaya", kanalları temizleyen ve arıtan "çeltük kürekçileri" onun idaresi altında bulunurlardı. Doğrudan mirî'ye ait yerlerde ise, çeltikçi reisleri, rençberleri ve kürekçileri, devlet tarafından verilen tohumla ekimi yaparlar, daha sonra mukataa emini bölge kadısını da yanına alarak verilen tohumu çıkardıktan sonra 1/3 ya da 1/2 hisseyi ayırırdı⁴⁴³. Devlet böylece tohumunu ve hissesini aldıktan sonra arta kalandan da o yerin sahibi olan

⁴³⁸ Feridun Emecen, "Çeltik", *TDVİA.*, C.VIII., İstanbul 1993, s.265

⁴³⁹ Mehmet Ali Ünal, "Çeltikçi Re'âyâ", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.165.

⁴⁴⁰ Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye(Denizli) Kazası*, Ankara 2000, s. 367.

⁴⁴¹ Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (çev. Yaşar Önen), Ankara 1987, s.335-336.

⁴⁴² Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, Isparta 2008, s.182-183.

⁴⁴³ Feridun Emecen, "Çeltik", s.265-266.

sipahi, zaim veya vakıf için “öşür” alınır⁴⁴⁴. Çeltik tarımıyla uğraşanlar istenilenden fazla üretim yapmışsa, ürettiği çeltiğin yarısını devlete vermek zorundaydı⁴⁴⁵. Dolayısıyla devlet, çeltiğin ekiminden hasadına kadar her aşamasında sıkı bir kontrol sağlamakta idi.

Çeltik üretim hâsıllarının kimi bölgelerde akça üzerinden kimi bölgelerde ise kile/müd cinsinden verilmesi, üretimin sancak ve kazalardaki mukayesesini zorlaştırmaktadır. Tespitlerimiz kadarıyla 1518 senesi tahririne göre 11 sancaktan 7 ‘sinde çeltik üretiminin gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu dönemde *Amid Sancağı’nda* Mehmed Paşa hassında “mıdrab-ı çeltük” adıyla kayıtlı 80.000 akça⁴⁴⁶, Tercil nahiyesinde 10.000 akça⁴⁴⁷; Ribat nahiyesinde 3.000 akça⁴⁴⁸ olmak üzere *toplam 93.000 akça*; *Siverek Sancağı’nda* Baba Beğ tımarında kayıtlı 4.500 akça⁴⁴⁹, İn nahiyesindeki Karye-i Daraklık’ta 5.000 akça⁴⁵⁰, Mirlîva Saffed Bey hassında kayıtlı 5.000 akça⁴⁵¹ olmak üzere *toplam 14.500 akça*; *Mardin Sancağı’nda* Mir-i mirân Mehmed Paşa hassında 15.000 akça⁴⁵², Nusaybin nahiyesinde 220.000 akça⁴⁵³, Savur nahiyesinde 10.000 akça⁴⁵⁴ olmak üzere *toplam 245.000 akça*; *Berriyecik Sancağı’nda* Mirlîva Tur Ali bey hassında kayıtlı *10.000 akça*⁴⁵⁵, *Ruha Sancağı’nda* Harran nahiyesinde Mirlîva hassı geliri olarak kayıtlı *50.000 akça*⁴⁵⁶; *Çermik Sancağı’nda* Hass-ı Hümayûn geliri olarak kayıtlı *10.000 akça*⁴⁵⁷; *Ergani Sancağı’nda* Mirlîva Ahmed bey hassı geliri olarak *3.000 akça*⁴⁵⁸ olmak üzere Diyarbekir Eyaleti’nde toplam *425.500 akçalık çeltik istihşâli gerçekleşmiştir* (Tablo 48). Bu ilk tahrir döneminde en fazla çeltik hâsılına sahip sancak Mardin’dir. Bilhassa bu yörenin, Mardin dağlık

⁴⁴⁴ Yılmaz Kurt, “1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defteri’ne Göre Adana’nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma”, *Bellekten*, LIV/209, s.200.

⁴⁴⁵ Mehmet Taştemir, *XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behinsi, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kâhta) Sosyal ve İktisadi Tarihi*, Ankara 1999, s.144.

⁴⁴⁶ BOA, *TTD 64*, s.12.

⁴⁴⁷ BOA, *TTD 64*, s.201.

⁴⁴⁸ BOA, *TTD 64*, s.169.

⁴⁴⁹ BOA, *TTD 64*, s.183.

⁴⁵⁰ BOA, *TTD 64*, s.488.

⁴⁵¹ BOA, *TTD 64*, s.460.

⁴⁵² BOA, *TTD 64*, s.216.

⁴⁵³ BOA, *TTD 64*, s.235.

⁴⁵⁴ BOA, *TTD 64*, s.311.

⁴⁵⁵ BOA, *TTD 64*, s.352.

⁴⁵⁶ BOA, *TTD 64*, s.397.

⁴⁵⁷ BOA, *TTD 64*, s.507.

⁴⁵⁸ BOA, *TTD 64*, s.535.

bölgesinden doğup kuzeye yönelerek Dicle'ye karışan *Savur Çayı* vadisi ile Midyat'ın güneyinden doğup Nusaybin'e hayat verdikten sonra Habur yoluyla Fırat'a dökülen *Çağçağ Suyu* vadisi büyük önem arz etmekte idi⁴⁵⁹. Dolayısıyla bu iki vadi çeltik üretiminin kesif olmasını sağlayan unsurdur diyebiliriz.

Tablo 48: 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde

Çeltik Üretimi Yapılan Mevkiiler ve Çeltik Hasılları		
Mevkii/İsim	Türü	Değeri(Akça)
Amid/ Hass-ı Mehmed Paşa	Mıdrab-1 Çeltük	80.000
Amid Sancağı/Tercil Nahiyesi	Mahsulat-1 Çeltük	10.000
Amid Sancağı/Ribat Nahiyesi	Mahsulat-1 Çeltük	3.000
Siverek Sancağı/Baba Bey Tımarı	Mahsulat-1 Çeltük	4.500
Siverek Sancağı/İn Nahiyesi	Mahsulat-1 Çeltük	5.000
Siverek Sancağı/Mirliva Saffed Bey	Mahsulat-1 Çeltük	5.000
Mardin Sancağı/Mirmiran Mehmed Paşa	Mahsulat-1 Çeltük	15.000
Mardin Sancağı/Nusaybin Nahiyesi	Mahsulat-1 Çeltük	220.000
Mardin Sancağı/Savur Nahiyesi	Mahsulat-1 Çeltük	10.000
Berriyecik Sancağı/Mirliva Tur Ali Bey	Mahsulat-1 Çeltük	10.000
Ruha Sancağı/Harran Nahiyesi Mirliva	Mahsulat-1 Çeltük	50.000
Çermik Sancağı/Hass-ı Hümayûn	Mahsulat-1 Çeltük	10.000
Ergani Sancağı/Mirliva Ahmed Bey Bey	Mahsulat-1 Çeltük	3.000
TOPLAM		425.500

1523/1526 tahririndeki çeltik üretiminde ise önceki döneme nazaran artış görülmektedir. Bu dönemde Amid Sancağı'nda, Mir-i miran hassında kayıtlı 464.092 akça⁴⁶⁰, Tercil nahiyesinde 51.300 akça⁴⁶¹; Kulb nahiyesinde “mahsulat-1 mıdrab-1 çeltük” olarak kayıtlı 2.880 akça⁴⁶²; Başika nahiyesinde “mahsulat-1 mıdrab-1 çeltük” adıyla kayıtlı 5.760 akça⁴⁶³ olmak üzere toplam 524.032 akça çeltik üretimi gerçekleşmiştir. 1518 döneminden farklı olarak bu dönem Amid Sancağı'nda

⁴⁵⁹ Adnan Çevik, “İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi (Tur Abdin)'in Tarihi Coğrafyası”, *Makalelerle Mardin I (Tarih-Coğrafya)*, Haz. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s.108.

⁴⁶⁰ BOA, *TTD 134*, s.3.

⁴⁶¹ BOA, *TTD 134*, s.9.

⁴⁶² BOA, *TTD 134*, s. 13.

⁴⁶³ BOA, *TTD 134*, s. 14.

gerçekleşen çeltik üretiminin kile bazındaki miktarı bakımından bilgi sahibi olmaktayız. Tercil nahiyesinde 285 İstanbul kilesi ile 5.700 kile çeltik üretilmiştir. Bu durumda 1 kile çeltik tohumundan 20 kile verim alınmaktadır. Bir kile fiyatı ise 9 akça'dır. Yine Kulb nahiyesinde de 16 İstanbul kilesi ile 320 kile üretim gerçekleşmiştir. Bu nahiyede de kile başı, 9 akça üzerinden işlem görmüştür. Başika nahiyesinde ise 32 İstanbul kilesinden 640 kile üretim meydana gelmiştir. Dolayısıyla akça cinsinden değeri ise 5.760'tır. Bu veriler, bize kile birimindeki üretim miktarını kilogram bazında değerlendirme imkânı da sunmaktadır. Şöyle ki, 1 İstanbul kilesi 25.659 kg⁴⁶⁴ olduğundan Tercil nahiyesinde 146.256 kg.; Kulb nahiyesinde 8.210 kg.; Başika nahiyesinde 16.422 kg. çeltik üretiminin gerçekleştiği ifade edilebilir. Amid Sancağı'nın mirmiran hassında kayıtlı olan 464.092 akçalık üretimi saymazsak bu veriler ışığında toplam 6.660 kile yani 170.888 kg. hâsılat meydana gelmiştir diyebiliriz.

Bu dönemde Amid Sancağı'ndan başka Mardin, Ergani, Çermik, Siverek, Ruha sancakları ile Hasankeyf Kazası'nda da çeltik yetiştirildiği bilinmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Mardin Sancağı'nın Nusaybin nahiyesinde 330 müd tohumdan 6.207 müd üretim gerçekleşmiş olup, 40 akça üzerinden işlem görerek 250.800 akça⁴⁶⁵, "nehr-i çeltük" olarak kayıtlı 3.200akça⁴⁶⁶, Mardin nahiyesinde 3.000 akça⁴⁶⁷, yine bu dönemde Mardin'e bağlı kaza haline getirilen Berriyecik'in Tillovan nahiyesinde 4.951 akça⁴⁶⁸ olmak üzere Mardin Sancağı'nda toplam 261.951 akça değerinde hâsılat görülmektedir. Mardin Sancağı'nın Nusaybin nahiyesinde uygulanan üretim formülünü, akça değerinde verilen diğer mevkilere uyguladığımızda üretimin müd cinsinden değerini yaklaşık da olsa bulabiliriz. Nitekim üretim hasılıakça olarak verilen yerlerde 13.939 müd tohumdan 278.775 müd üretim gerçekleşmiştir diyebiliriz⁴⁶⁹. Tüm bu verilerden hareketle Mardin Sancağı'nda bu dönemde 284.982 müd üretimin gerçekleştiği söylenebilir.

⁴⁶⁴ Halil İncelik, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.I, s.444.

⁴⁶⁵ BOA, TD 998, s.8.

⁴⁶⁶ BOA, TD 998, s.8.

⁴⁶⁷ BOA, TD 998, s.45.

⁴⁶⁸ BOA, TD 998, s.57.

⁴⁶⁹ Mardin Sancağı'ndaki Nusaybin nahiyesini hariç tuttuğumuzda diğer birimlerin toplam hasılı 10.951 akça'dır. Buradan hareketle [11.151/40 akça= 278.775 müd (Üretimi yapılan toplam çeltik miktarı)] ve 1 müdden 20 misli üretim sağlandığına göre tohum miktarı ise 13.939 müd olmalıdır.

Ergani Sancağı'nda 5.600 akça⁴⁷⁰, Çermik Sancağı'nda 5.000 akça⁴⁷¹ değerinde üretim gerçekleşirken Siverek Sancağı'nda ise mirliya hassında kayıtlı Siverek nahiyesi ile Bucak nahiyesinde 3.296 akça⁴⁷², Çıkrık-i Ūlya karyesinde 3.000 akça⁴⁷³, Karye-i Yahşice'de 10 kile tohumdan elde edilen 200 kilelik üretim,kile başı 8 akça üzerinden işlem görerek 1.600 akça⁴⁷⁴, Hilvan nahiyesinde 40 kile tohumdan 800 kile üretim sağlanarak 6.400akça⁴⁷⁵, Siverek nahiyesinde Karye-i Kavaklu'da 10 kile tohumdan 200 kile üretim ile 1.600 akça⁴⁷⁶, Çıbıkdan nahiyesinde 1.208 akça⁴⁷⁷, Şeyhlü karyesinde 30 kile tohumdan 600 kile üretim ile 5.400 akça gelir elde edilmiştir⁴⁷⁸. Ayrıca Karye-i Arslanlu'da da çeltik üretiminin yapıldığı bilinmekte olup buradaki çeltikhasılı, boyahane geliri ile beraber 18.344 akça olarak kaydedilmiştir⁴⁷⁹. Nitekim bu verilerden hareketle⁴⁸⁰ Siverek Sancağı'nda toplam 2738 kile (22.504 akça) çeltik üretilmiştir denilebilir.

Ruha Sancağı'nda ise 25 müd tohumdan 19.080 akça çeltik geliri elde edilirken⁴⁸¹, Hasankeyf Kazası'na ait Beşiri nahiyesinde 12.948 akça⁴⁸², Akçakale nahiyesinde 1.950 akça çeltik geliri sağlanmıştır⁴⁸³. Bu dönemde çeltik üretimi açısından öne çıkan sancaklara baktığımızda toplam hasıl bakımından Amid Sancağı, 524.032 akça ile ciddi bir paya sahiptir. 1518 tahririnde Amid Sancağı'nda beylerbeyi hassında kayıtlı olan çeltik geliri 80.000 akça iken 1523/1526 döneminde 464.092 akçaya yükselmiştir. Yine aynı artış Tercil nahiyesi içinde söylenebilir. Zira bu nahyedeki çeltik gelirinde ise bir önceki döneme kıyasla 41.300 akça artış görülmektedir. Eyaletin ikinci büyük çeltik gelirine sahip sancağı ise Mardin idi. 1518 tahririnde görülen 245.000 akça hasıl, bu dönemde 261.951 akçaya yükselmiştir.

⁴⁷⁰ BOA, TD 998, s.106.

⁴⁷¹ BOA, TD 998, s.116.

⁴⁷² BOA, TD 998, s.131.

⁴⁷³ BOA, TD 998, s.131.

⁴⁷⁴ BOA, TD 998, s.134.

⁴⁷⁵ BOA, TD 998, s.134.

⁴⁷⁶ BOA, TD 998, s.134.

⁴⁷⁷ BOA, TD 998, s.140-141.

⁴⁷⁸ BOA, TD 998, s.140.

⁴⁷⁹ BOA, TD 998, s.137.

⁴⁸⁰ Siverek Sancağı'nda, çeltikteki akça cinsinden verilen değerleri, birim fiyat olan 8 akçaya böldüğümüzde üretilen kile miktarını bulabiliriz.

⁴⁸¹ BOA, TD 998, s.200

⁴⁸² BOA, TD 998, s.254.

⁴⁸³ BOA, TD 998, s.260.

Mardin Sancağı'nda gördüğümüz bu hasılda asıl önemli payı 1518 döneminde de olduğu gibi Nusaybin nahiyesi almaktadır. Eyalet bazında üçüncü sırada önemli paya sahip olan sancak ise Siverek'tir. 1518 tahririnde 14.500 akça olan çeltik geliri, 1523/1526 tahririnde 22.504 akçaya yükselmiştir. Eyalet genelindeki toplam çeltik hasılatı ise 853.065 akçadır(Tablo 49).

Tablo 49: 1523/1526 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde

Çeltik Üretimi Yapılan Mevkiler ve Çeltik Hasılları		
Mevkii/İsim	Türü	Değeri(Akça)
Amid/ Mir-i Mirân Hassı	Mahsulat-ı Çeltük	464.092
Amid/Tercil Nahiyesi	Mahsulat-ı Çeltük	51.300
Amid/Kulb Nahiyesi	Mahsulat-ı Mıdrab	2.880
Amid/Başika Nahiyesi	Mahsulat-ı Mıdrab	5.760
TOPLAM		524.032
Mardin/Nusaybin Nahiyesi Padişah H.	Mahsulat-ı Çeltük	254.000
Mardin/Mardin Nahiyesi	Mahsulat-ı Çeltük	3.000
Mardin/Berriyecik Kazası	Mahsulat-ı Çeltük	4.951
TOPLAM		261.951
Siverek/Mirlivâ Hassı	Mahsulat-ı Çeltük	3,296
Siverek/Çıkrık-i Ülya	Mahsulat-ı Çeltük	3.000
Siverek/Yahşice Karyesi	Mahsulat-ı Çeltük	1.600
Siverek/Hilvan Nahiyesi	Mahsulat-ı Çeltük	6.400
Siverek/Çıbıkdan Nahiyesi	Mahsulat-ı Çeltük	1.208
Siverek/Siverek Nahiyesi-Kavaklu K.	Mahsulat-ı Çeltük	1.600
Siverek/Şeyhlü Karyesi	Mahsulat-ı Çeltük	5.400
TOPLAM		22.504
Ruha Sancağı	Mahsulat-ı Çeltük	19.080
TOPLAM		19.080
Hasankeyf Kazası/Beşiri Nahiyesi	Nehr-i Çeltük	12.948
Hasankeyf Kazası/Akçakale Nahiyesi	Ark-ı Çeltük	1.950
TOPLAM		14.898
Ergani Sancağı	Mahsulat-ı Çeltük	5.600
TOPLAM		5.600
Çermik Sancağı	Mahsulat-ı Çeltük	5.000
TOPLAM		5.000
EYALET GENELİ TOPLAM		853.065

1540 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde gerçekleşen çeltik üretimiyle ilgili olarak yeni kavramlarla karşılaşmaktayız. Amid Sancağı'nda çeltik üretim arazilerinin bu dönemde "mıdrab"⁴⁸⁴ adı verilen sahalara ayrıldığı görülmektedir. 65 müd çeltik tohumunun ekildiği 16 mıdrabtan⁴⁸⁵ 50.160 akça gelir elde edilmiştir⁴⁸⁶. "Emvalat-ı Mezkurin" adıyla kayıtlı bu çeltik üretiminden başka, aynı sancağın nahiye ve köylerinde de çeltik üretiminin yoğun bir şekilde yapıldığı bilinmektedir. Nitekim nahiyeler içerisinde Ribat'ta "ürz-i safi" yani saf pirinç olarak 10.000 akça gelir sağlanırken⁴⁸⁷, Hini nahyesinde 40 kile tohumdan 1000 kile ürz-i safi üretim gerçekleşmiş olup bu üretimden de 10.000 akça gelir elde edilmiştir⁴⁸⁸. Çeltiğin yetiştirildiği 15 köy içerisinde ise "Karye-i Tatsirat" ve "Karye-i Harta" çeltik üretiminde öne çıkan yerlerdir. Sadece bu iki köyde toplam 3700 akça değerinde üretim yapılmıştır⁴⁸⁹. Nitekim Amid Sancağı'nda çeltikten bu dönemde 86.618 akçagelir elde edilmiştir. Kulb'ta ise 7 müd tohumdan 105 müd üretim sağlanarak 1680 saf, ürz-i safi ve bundan da 16.800 akça gelir sağlanmıştır⁴⁹⁰. Atak ve Tercil sancaklarındaki çeltik üretimine dair bilgi edindiğimiz icmâl defterde⁴⁹¹ Atak Sancağı'nın çeltik üretimi 38.500 akça, Tercil Sancağı'nın ise 42.000 akça olarak gösterilmiştir. Nitekim bu iki sancağın çeltik hasılatını birlikte değerlendirdiğimizde Amid Sancağı'nın kuzeydoğu cenahında ciddi anlamda büyük öneme sahip çeltik tarlalarının olduğu sonucuna varmaktayız. Mardin Sancağı'nda ise "Karye-i Nedvan" ile "Karye-i Til Erkeç" isimli köylerde toplam 5000 akça değerinde hasıl gerçekleşmiştir⁴⁹². Bu dönemde Nusaybin'in Mardin'den ayrılması neticesinde Mardin'deki toplam hâsılatta önemli bir düşüş gözlenmiştir. Nusaybin Kazası'nda "enhâr-ı çeltük" olarak 330 müd tohumun her biri 110 müdden oluşan⁴⁹³ 3 adet mıdraba ekildiği ve toplamda 6600 müd (6600*40 akça= 264.000 akça) ürün elde edildiği görülmektedir. Nusaybin Kazası'nda çeltik üretiminde

⁴⁸⁴ Mıdrab: 110 müd tohum istiâb edebilen çeltik arazisidir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "Mıdrab", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.472.

⁴⁸⁵ Söz konusu mıdrablar, bulunduğu mevkideki köylerin adlarını almıştır. Örneğin; Mıdrab-ı Arakan, Mıdrab-ı Karapınar-Sarucapınar, Mıdrab-ı İskender, Mıdrab-ı Çarukdepe, Mıdrab-ı Hamravat, Mıdrab-ı Hatunkent, Mıdrab-ı Hatunbabası, Mıdrab-ı Akçakale gibi. Bkz. BOA, TD 200, s.58.

⁴⁸⁶ BOA, TD 200, s.58.

⁴⁸⁷ BOA, TD 200, s.193.

⁴⁸⁸ BOA, TD 200, s.331.

⁴⁸⁹ BOA, TD 200, s.61 ve 74.

⁴⁹⁰ BOA, TD 200, s.371.

⁴⁹¹ BOA, TD 208, s.97-100 ve 101-109.

⁴⁹² BOA, TD 200, s.565.

⁴⁹³ "... beher yüz on müdd tohum ziraat olunur ki cümle üç yüz otuz müdd tohum eder..." Bkz. BOA, TD 200, s.769.

görevli olanköylü raiyyetin üç dört ay kadar evlerinden uzakta kalarak üretim hizmetinde bulunması⁴⁹⁴, Devlet-i Aliyye'nin çeltik üretimindeki hassasiyetini açık bir şekilde göstermektedir.

Berriyecik Kazası'ndaki çeltik üretiminin köylerde yapıldığı bilinmektedir. Kazaya ait 7 köyde üretimine rastladığımız çeltik toplam 6.344 kile olup akça değeri ise 45.940'tır⁴⁹⁵. Özellikle Karye-i Balluca'da müşahede ettiğimiz 150 müd (3000 kile) çeltik hasılatı dikkat çeken bir husustur. Ruha Sancağı'ndaki çeltik üretimi Harran nahiyesindeki Harran köyünde gerçekleşmekte idi. Buradaki köyün reayaları, çeltik üretim hizmetinde bulunmalarına karşılık avarız-ı divaniyye'den muaf tutulmuştu⁴⁹⁶. Harran köyündeki çeltik üretim hizmetine Burçviran köyü ahalsinin de görevlendirildiğini düşünmekteyiz. Zira bu köyün reayası da çeltik hizmetinde bulunmak mukabilinde avarız-ı divaniyeden muaf bırakılmıştır⁴⁹⁷. Bu dönem Ruha Sancağı'nda 25 müd miri tohumdan 253 müd ürün elde edilmiştir. Müdü 220 akçaden işlem gören çeltiğin akça değeri ise 55.660'tır. Ahmet Nezih Turan, bu miktara vakıf ve üç çeltik reisinin paylarını da ilave ederek toplam 365 müd (82.640 akça) ürün elde edildiğini ifade etmektedir⁴⁹⁸. Diğer taraftan Çermik Sancağı'nda Hass-ı Mirliya gelirleri arasında gösterilen 12.000 akça değerindeki çeltik için 6 müd tohumun kullanıldığı bilinmektedir⁴⁹⁹. Bir müd tohumun ortalama olarak yirmi müd ürün verdiğini düşünürsek mezkur sancakta 120 müd (2400 kile=30.840 kg.) değerinde çeltik üretildiği ve dolayısıyla bir müd çeltiğin 100 akça üzerinden işlem gördüğü ortaya çıkar.

1540 tahrir döneminde eyalet geneline baktığımızda Nusaybin Kazası'ndaki 264.000 akçalık çeltik hasılatı, buranın önemli bir çeltik merkezi olduğunu göstermektedir(Tablo 50). Nusaybin Kazası, 132.000 kile (6600 müd*20) yani

⁴⁹⁴ "... re'âyası üç dört ay evlerine varmayub muttasıl çeltüğe hidmet eyleyüb..." Bkz. BOA, TD 200, s.761.

⁴⁹⁵ Karye-i Seyid Güran 1200 kile-12,000 akça; Karye-i Dertencik 1000 kile-10,000 akça; Karye-i Afşin 13 kile tohumdan 160 kile ürün-1600 akça; Karye-i Kotancık 500 akça; Karye-i Balluca'da 150 müd(3000 kile)-12,000 akça; Karye-i Demuran-ı Sufla 214 kile-2140 akça; Karye-i Busur 770 kile-7700 akça. Bkz. BOA, TD 200, s.852-889.

⁴⁹⁶ "...Karye-i mezbure reayası, çeltük hidmet etmeğın avarız-ı divaniyeden muaf kalur.."Bkz. MAD 351, s. 50.

⁴⁹⁷ BOA, MAD 351, s.54

⁴⁹⁸ Ahmet Nezih Turan, XVI. Yüzyılda Ruha Sancağı, s.88.

⁴⁹⁹ BOA, MAD 351, s.180.

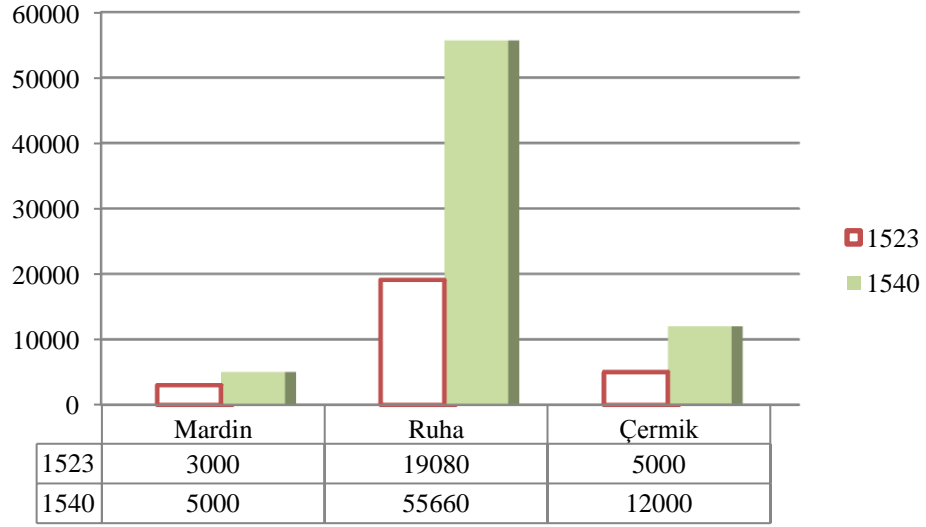
1.696.200 kg. çeltik istihali ile Diyarbekir Eyaleti'nin pirinç anbarı konumunda idi. Eyalet bazındaki ise toplam çeltik hasılatı ise kıymet olarak 566.518 akça idi.

Tablo 50: 1540 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde

Çeltik Üretimi Yapılan Mevkiiler ve Çeltik Hasılları		
Mevkii/İsim	Türü	Değeri(Akça)
Amid/ Emvalat-1 Mezkur	Mahsulat-1 Mıdrab	50.160
Amid/Karyeler	Mahsulat-1 Çeltük/Ürz-i Safi	36.458
TOPLAM		86.618
Kulb	Mahsulat-1 Çeltük/Ürz-i Safi	16.800
TOPLAM		16.800
Atak	Mahsulat-1 Çeltük	38.500
TOPLAM		38.500
Tercil	Mahsulat-1 Çeltük	42.000
TOPLAM		42.000
Mardin//Karyeler	Mahsulat-1 Çeltük	5.000
TOPLAM		5.000
Nusaybin Kazası	Mahsulat-1 Çeltük	264.000
TOPLAM		264.000
Berriyecik Kazası/Karyeler	Mahsulat-1 Çeltük	45.940
TOPLAM		45.940
Ruha/Harran Nahiyesi	Mahsulat-1 Çeltük	55.660
TOPLAM		55.660
Çermik /Hass-ı Mirliva	Mahsulat-1 Çeltük	12.000
TOPLAM		12.000
EYALET GENELİ TOPLAM		566.518

1523 ile 1540 tahrirleri arasında çeltik üretiminde bulunan ve bu üretimde artış gerçekleştiren sancakların Mardin, Ruha ve Çermik olduğu müşahede edilmektedir. Nitekim 1523 döneminde Mardin'de 3000 akça olan ürün geliri, 1540 tahririnde 5000 akçaya yükselirken; Ruha'da 19.080 akçadan 55.660 akçaya; Çermik'te ise 5000 akçadan 12.000 akçaya yükselmiştir(Grafik 100).

Grafik 100: 1523-1540 Arası Dönemde Çeltik Üretiminde Artışı Olan Sancaklar

1550-1568 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde çeltik üretim sahalarının genişlediği ve buna paralel olarak da üretimin arttığı söylenebilir. Diğer dönemlere nazaran bu dönemde çeltik ziraati köylerde daha da yoğunlaşmıştır. Özellikle Amid Sancağı ile Siverek Sancağı köylerinde ciddi anlamda üretim artışı görülmektedir. Amid Sancağı'nda 1540 tahririndeki “*Emvalat-ı Mezkurin*” adıyla kayıtlı olan üretim bu dönemde padişah ve mir-i miran haslarından sonra verilmiştir. Bu dönemde sancaktaki 16 mıdraba 85 müd tohum ekildiği ve 103.033 akça hasıl elde edildiği bilinmektedir. Amid Sancağı'nın bu son tahririnde söz konusu mıdrablara ne kadar müd tohum ekildiği açıkça belirtilmiştir⁵⁰⁰. Mezkur sancağın 1540 tahririndeki bu gelirin 50.160 akça olduğu göz önüne alınırsa 1567'de %105'lik bir artışın gerçekleştiği söylenebilir. Amid Sancağı'nda çeltik üretilen köylerdeki hasıllar, “öşr-i çeltük” ve “mahsulat-ı çeltük” olmak üzere ayrı olarak verilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla çeltikten öşür alınan köylerin sayısı beş tane olup bu köylerin toplam çeltik üretim miktarı 6605 kile (21.745akça) idi⁵⁰¹. “Mahsulat-ı çeltük” olarak kayıtlı 15 köyde ise 11386 kile (4160 akça⁵⁰²) üretim gerçekleşmiştir. Nitekim bu dönemde Amid

⁵⁰⁰ Örneğin; mıdrab-ı İskender'de 2 müd tohum; mıdrab-ı Çarıkdepe'de 2 müd tohum, mıdrab-ı Karapınar'de ve Saruçapınar'da 4 müd tohum, mıdrab-ı Arakan'da 13 müd tohum, mıdrab-ı Hatunbabası'nda 7 müd tohum, mıdrab-ı Hatunkurt'ta 3 müd tohum ekilmiştir. Bkz. TKGM, *TTD 155*, s.56b.

⁵⁰¹ Bu rakamlar, köylerdeki öşür miktarlarının 5 ile çarpılması sonucu elde edilmiştir.

⁵⁰² Üretim miktarı kile/müd olarak verilen köylerin yanında sadece akça cinsinden hasıl verilen köyler ve mezra'alar da bulunmaktadır.

Sancağı'nda köylerdeki toplam çeltik üretim miktarı 17.991 kile (231.184 kg.) olup akça değeri ise 25.905 idi. Berriyecik Kazası'ndaki köylerde ise toplam 6895 kile (88.600 kg.) olup bunun akça değeri ise 24.208 idi.

Kulb Sancağı'nda mirlivâ hassında *saf-i ürzi* olarak 1680 müd (33.600 kile) 16.800 akça değerinde çeltik gelirinin olduğu bilinmektedir⁵⁰³. Bu dönemde Kulb Sancağı'nın köylerinde de çeltik üretiminin yapıldığını görmekteyiz. Toplam 8 köyde⁵⁰⁴ 65.680 akça kıymetinde üretim yapılmıştır. Bu köyler içerisinde Karye-i Mefarikîn⁵⁰⁵ 44.000 akça ile en fazla üretime sahiptir.

Çeltik ziraatinin yapıldığı diğer sancaklar ise Tercil ve Atak sancakları idi. Tercil'de 42.000 akça⁵⁰⁶, Atak'ta ise 69 müd (1380 kile/10.602 akça) çeltik hâsılı gerçekleşmiştir⁵⁰⁷. Hasankeyf Sancağı'nda 15 adet çeltik üreten köy mevcut olup bu köyler toplam 18.500 akça kıymetinde üretim gerçekleştirmiştir⁵⁰⁸. Hasankeyf Sancağı'na komşu olan Siird Sancağı'nda ise 240 akça kıymetinde (3 müd) çeltik üretilmiştir⁵⁰⁹.

Nusaybin'de, *mıdrab-ı Çalı*, *mıdrab-ı Dere*, *mıdrab-ı Kertuvan* olmak üzere mevcut 3 adet mıdrabta, “enhâr-ı çeltük” adıyla 330 müd tohumdan 5036 müd (100.720 kile/302.160 akça) çeltik üretildiği bilinmektedir⁵¹⁰. Nusaybin Sancağı'ndaki bu söz konusu üretimde “savurucu” ve “kesekkeş”⁵¹¹ gibi görevliler bulunmakta olup toplam 9 kişi savurucu, 24 kişi de kesekkeş olarak görev yapmakta idi⁵¹². Kanaatimize göre savurucular, üretilen çeltiğin kabuklarından ayrılmasını, kesekkeşler ise ürünün “bârgir”

⁵⁰³ TKGM, *TTD 97*, s.14a.

⁵⁰⁴ Karye-i Botatis, Karye-i Asma, Karye-i Herend, Karye-i Hecanisi, Karye-i Nefs-i Ribat, Karye-i Salib, Karye-i Bekis, Karye-i Mefarikîn. Bkz. TKGM, *TTD 97*, s.27b-44b.

⁵⁰⁵ Günümüzde Diyarbakır'ın Silvan ilçesi.

⁵⁰⁶ Tercil'de 21 müd tohum ekilmiştir. Bkz. TKGM, *TTD 97*, s.59b.

⁵⁰⁷ TKGM, *TTD 97*, s.78b .

⁵⁰⁸ TKGM, *TTD 97*, s.131b-221b.

⁵⁰⁹ TKGM, *TTD 97*, s.241b.

⁵¹⁰ TKGM, *TTD 97*, s.252a.

⁵¹¹ Kesek, araba demektir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.396.

⁵¹² TKGM, *TTD 97*, s.245b.

adı verilen beygirler ile taşınmasında ve nakliyesinde görevliyidiler. Zira her mıdraba 25 beygirin tahsis edilmesi⁵¹³ görüşümüzü doğrular niteliktedir.

Çeltik üretiminin yapıldığı diğer birim ise Siverek Sancağı idi. Mirliwa hassı olarak “*mahsulât-ı çeltük-i nahiye-i Bucak*” olarak kayıtlı 2400 akça kıymetinde çeltik üretilmiş olup bunun haricinde 16 köy ve mezra’ada da üretim yapılmakta idi. Özellikle günümüzdeki Hilvan ve Karacadağ çevresi, o zamanın önemli çeltik arazileri konumunda idi. Nitekim Siverek’teki köy ve mezra’alarda istihsalı yapılan çeltiğin kıymeti ise 52.880 akça idi. Ruha Sancağı’nda ise, 1540-1550 döneminde olduğu gibi Harran nahiyesi tek çeltik üretim sahası idi. Burada 25 müd tohumdan 253 müd ürün elde edilmiştir. Bir müd çeltik 220 akçaden işlem görerek toplam 55.660 akça gelir sağlanmıştır⁵¹⁴. Çermik Sancağı’nda mirliwa hassında 6 müd tohumdan 12.000 akça⁵¹⁵, Ergani Sancağı’ndaki mirliwa hassında 4 müd tohumdan 5600 akça ve köylerinde ise 7260 akça olmak üzere toplam 12.860 akça kıymetinde çeltik üretiminin yapıldığı müşahade edilmektedir⁵¹⁶. Akçakale Sancağı’nda 7900 akça⁵¹⁷, Sincar Sancağı’nda 9000 akça⁵¹⁸, Çapakçur Sancağı’nın *Çirçirik nehrinde* 35.000 akça⁵¹⁹, Musul Sancağı’nda 225 kile 2700 akça⁵²⁰ değerinde çeltik istihsalı gerçekleşmiştir (Tablo 51).

Diyarbakir Eyaleti’ndeki son dönem çeltik üretimini akça cinsinden değerlendirdiğimizde Nusaybin Sancağı’nın ilk sırada olduğu ve bir önceki döneme göre çeltik üretiminde %14,5 oranında gelir artışı sağlandığı görülmektedir. Mardin-Midyat eşiği adı verilen dağlık kütleden inen Çağçağa suyunun Nusaybin Sancağı’nın tam merkezinden geçmesi⁵²¹ bu bölgede çeltik üretiminin yoğunluk kazanmasında etken rol oynamıştır. İkinci önemli çeltik üretim merkezi olan Amid Sancağı’nda 128.938 akça ile bir önceki tahrir dönemine göre %55 gelir artışı gerçekleşmiştir. Söz konusu üretimde önemli bir payı bulunan Kulb Sancağı’nda ise 82.480 akça kıymetinde üretim

⁵¹³ “...her mıdraba yirmibeşer bargîr kifâyet eyler...” Bkz. TKGM, *TTD* 97, s.245b.

⁵¹⁴ TKGM, *TTD* 151, s.108b.

⁵¹⁵ TKGM, *TTD* 106, s.334b.

⁵¹⁶ TKGM, *TTD* 106, s.215a, 226a-289a.

⁵¹⁷ TKGM, *TTD* 97, s.308a.

⁵¹⁸ TKGM, *TTD* 97, s.363b ve 366b.

⁵¹⁹ TKGM, *TTD* 188, s.3b.

⁵²⁰ BOA, *TD* 308, s.76 ve 114.

⁵²¹ Metin Tuncel, “Nusaybin”, *TDVİA*, İstanbul 2007, C.XXXIII, s.269.

gerçekleşmesi, eyaletin üçüncü büyük çeltik üretim bölgesi olmasını sağlamıştır. Kulb Sancağı içerisinde geçip Batman Çayı ile birleşerek Dicle nehrine karışan Başka Çay, Kulb'taki çeltik ziraatine imkan sağlamakta idi. Bu saydığımız ilk üç sancağın haricinde Ruha ve Siverek Sancakları'nda da önemli miktarda çeltik üretiminin yapıldığı görülmektedir. Siverek Sancağı'ndaki Çam Çayı ile Şehir Çayı yatakları; Ruha Sancağı'ndaki tek çeltik üretim sahası olan Harran'ı sulayan Karakoyun Deresi ile Güllapsuyu Deresi, çeltik üretimine imkân sağlayan diğer akarsu ve çaylar idi. Nitekim Siverek ile Ruha sancaklarındaki su imkanlarının fazlalığı dolayısıyla Siverek'te 55.280 akça; Ruha'da ise 55.660 akça çeltik geliri sağlanmıştır. Diyarbakir Eyaleti'nin çeltik üretimindeki geliri ise toplam 799.528 akça idi.

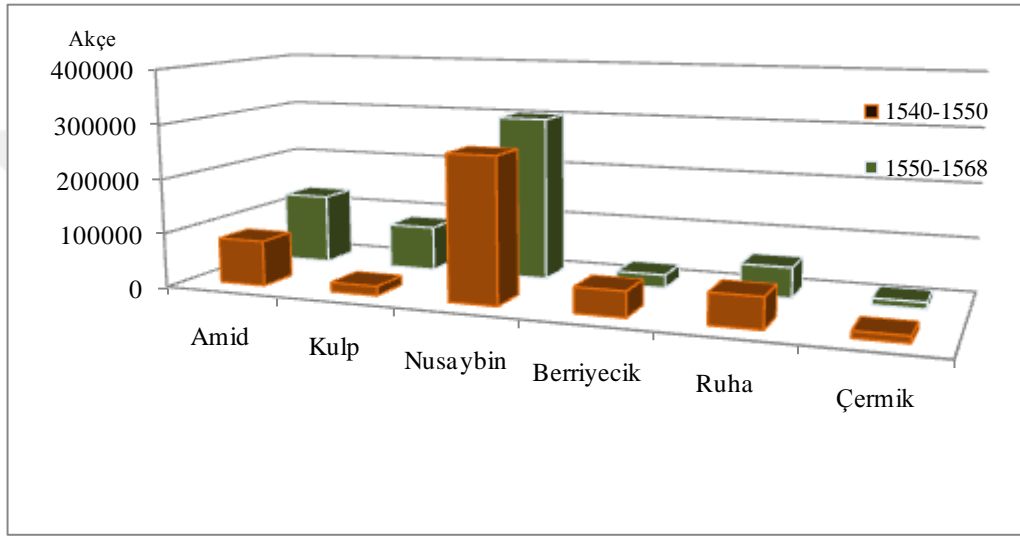

Tablo 51: 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde

Çeltik Üretimi Yapılan Mevkiiler ve Çeltik Hasılları		
Mevkii/İsim	Türü	Değeri(Akça)
Amid/ Emvalat-1 Mezkur	Mahsulat-1 Mıdrab	103.033
Amid/Karyeler	Mahsulat-1 Çeltük/Ürz-i Safi	25.905
TOPLAM		128.938
Berriyecik Kazası/Karyeler	Mahsulat-1 Çeltük	24.208
TOPLAM		24.208
Kulb Sancağı/Mirliva Hassı	Mahsulat-1 Çeltük	16.800
Kulb/Köyler	Mahsulat-1 Çeltük	65.680
TOPLAM		82.480
Tercil Sancağı/Karye-i Nefs-i Tercil	Mahsulat-1 Çeltük	42.000
TOPLAM		42.000
Atak Sancağı	Mahsulat-1 Çeltük	10.602
TOPLAM		10.602
Hasankeyf Sancağı/Karyeler	Mahsulat-1 Çeltük	18.500
TOPLAM		18.500
Siird Sancağı/K. Avne	Mahsulat-1 Çeltük	240
TOPLAM		240
Nusaybin Sancağı	Enhar-1 Çeltik	302.160
TOPLAM		302.160
Siverek Sancağı/Mirliva Hassı/Nahiye-i Bucak	Mahsulat-1 Çeltük	2.400
Siverek Sancağı/Karye ve Mezraalar	Mahsulat-1 Çeltük	52.880
TOPLAM		55.280
Ruha Sancağı/Nahiye-i Harran	Mahsulat-1 Çeltük	55.660
TOPLAM		55.660
Çermik Sancağı/Mirliva Hassı	Mahsulat-1 Çeltük	12.000
TOPLAM		12.000
Ergani Sancağı/Mirliva Hassı	Mahsulat-1 Çeltük	5.600
Ergani Sancağı/Karyeler	Mahsulat-1 Çeltük	7.260
TOPLAM		12.860
Akçakale Sancağı	Mahsulat-1 Çeltük	7.900
TOPLAM		7.900
Sincar Sancağı	Mıdrab-1 Çeltük	9.000
TOPLAM		9.000
Çapakçur Sancağı	Çeltük-i Nehri Çirçirik	35.000
TOPLAM		35.000
Musul Sancağı/Padişah Hassı	Mahsulat-1 Çeltük	1.500
Musul Sancağı/Karye-i Bağdere	Mahsulat-1 Çeltük	1.200
TOPLAM		2.700
EYALET GENELİ TOPLAM		799.528

1550-1568 döneminde çeltik gelirinde Amid, Kulb ve Nusaybin sancaklarında artış gözlenirken Berriyecik Kazası'nda ise %47 oranında azalma meydana gelmiştir. Ruha Sancağı ile Çermik Sancağı'ndaki çeltik gelirleri ise değişme göstermemiştir(Grafik 101).

Grafik 101: 1540-1550/1550-1568 Arası Dönemde Mevcut Sancakların Çeltik Üretim Hasıllarındaki Değişim

3.3. Nohut

Önemli bakliyat ürünlerinden olan nohut, hem pişirilmek suretiyle yemek olarak hem de kavrulmak suretiyle çerez olarak tüketilen üründür⁵²². İklim seçiciliği pek olmayan nohudun yarı kurak bölgelerde üretimi yapılabilmektedir. 1518 tahririnde sadece *Siverek Sancağı*'nda üretimi yapıldığı bilinmektedir. Karye-i Anaz'da 50 kile⁵²³, Karye-i Gazo'da 250 kile⁵²⁴ nohut üretilmiştir. Bunun haricinde Karye-i Gökdepe'de⁵²⁵ de nohut üretiminin yapıldığı bilinmesine rağmen ürünün mercimek ile beraber vergiye tabi tutulması nedeniyle nohutun ne kadar kile üretildiği hakkında bilgi sahibi olamamaktayız. Bu köyde nohutun mercimekle beraber üretimi ise 200 kile idi. Nitekim bu dönemde Diyarbekir Eyaleti'nde toplam nohut üretimi 300 kile (3.855 kg.)'dir. 1540-1550 tahrir döneminde ise Çermik ve Musul sancakları ile Berriyecik Kazası'nda nohut üretimine rastlamaktayız. Çermik Sancağı'nda 405 kile⁵²⁶ (5204 kg.); Musul Sancağı'nda 2435 kile⁵²⁷ (62.580 kg.); Berriyecik Kazası'nda ise 500 kile⁵²⁸ (6425 kg.) nohut üretimi gerçekleşmiştir. 1540-1550 döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki toplam nohut üretimi 3340 kile (42.919 kg.) idi.

1550-1568 tahrir döneminde nohut üretimine sadece 5 sancak ve bir kazada rastlamaktayız. Nitekim bu birimlerden özellikle Berriyecik Kazası'nın üretim miktarı bakımından önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bu kazada 5115 kile (65.727 kg.) üretim gerçekleşmiştir. Nohut ziraatinin oldukça kesif olarak yapıldığı sancak ise Amid'tir. 22 köyde üretimi gerçekleşen nohutun bu sancaktaki toplam üretim miktarı ise 2345 kile (30.133 kg.) idi. Kulb Sancağı'nda ise sadece *Karye-i Mefarikin*'de üretilen nohutun miktarı 240 kile (3084); Ergani Sancağı'nda 210 kile (2699 kg.); Musul Sancağı'nda 250 kile (6425 kg.) ve Çermik Sancağı'nda ise 25 kile (321 kg.) idi. Bu dönemde eyalet bazında gerçekleşen toplam üretim ise 8185kile (105.177 kg.)'dir. 1540-1550/1550-1568 dönemleri arasında söz konusu ürünün üretimine genel olarak

⁵²² Behset Karaca, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Isparta 2002, s. 244.

⁵²³ BOA, *TD 64*, s.476.

⁵²⁴ BOA, *TD 64*, s.476.

⁵²⁵ BOA, *TD 64*, s.457.

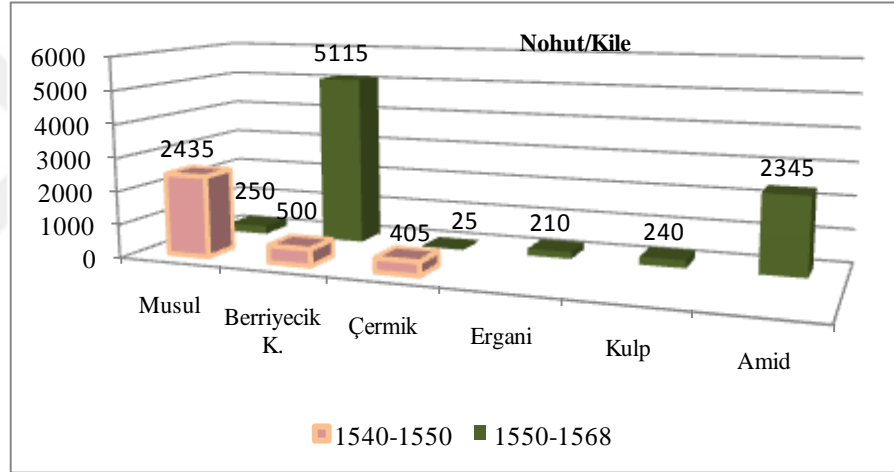
⁵²⁶ BOA, *MAD 351*, s. 199 ve 201.

⁵²⁷ BOA, *TD 195*, s.71.79.87.93.131.132.

⁵²⁸ BOA, *TD 200*, s.867.

baktığımızda önceki dönemlerde Amid Sancağı'nda ziraatine rastlanılmamasına rağmen 1550-1568 döneminde eyalet genelinde Berriyecik'ten sonra en fazla nohut üretimi gerçekleştiren sancak olarak karşımıza çıkmaktadır. 1540-1550 döneminin nohut üretim miktarında öne çıkan Musul Sancağı ise 1550-1568 döneminde ciddi anlamda azalma yaşamıştır. Yine aynı şekilde Çermik Sancağı'nda da nohut üretim miktarında azalma gerçekleşmiştir. 1540-1550'de Kulb'ta üretimi olmamasına rağmen 1550-1568'de nohut üretimine yer verildiği söylenebilir. Berriyecik Kazası'ndaki nohut üretiminin de gözlenen olağanüstü artış ise dikkate değer bir gelişmedir(Grafik 102).

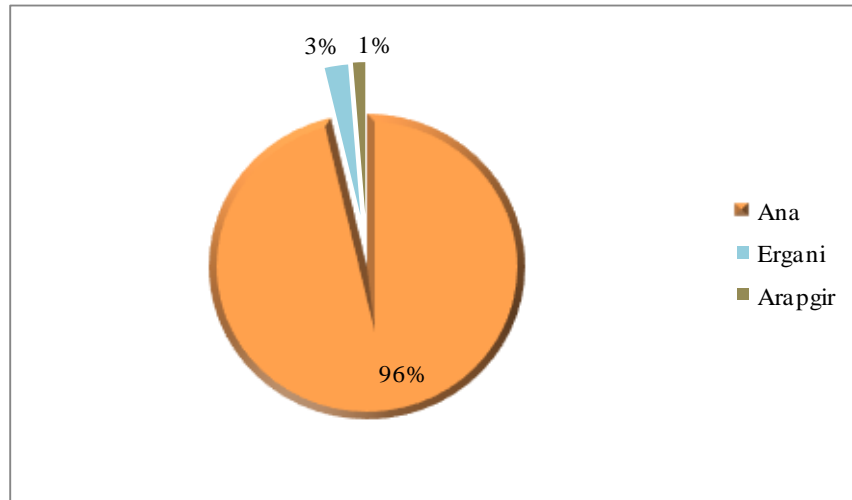
Grafik 102: 1540-1550/1550-1568 Dönemleri Arasında Nohut Üretilen Sancak ve Kazalar

3.4. Börülce (Maş, Fasulye, Barbunya)

Yüksekliği 1200 metreyi aşmayan ve yaz mevsiminde sulamaya elverişli olan bölgelerde üretilmektedir⁵²⁹. Taze olarak pişirilerek tüketildiği gibi tanelerini kurutarak kış mevsiminde de tüketilebilen fasulyenin üretimi, XVI. yüzyıl Osmanlı Anadolu'sunda pek yaygın değildir⁵³⁰. 1550-1568 döneminde Diyarbakir Eyaleti'nin Anadolu'daki topraklarından Ergani Sancağı ile Arapgir Sancağı'nda; Anadolu dışındaki topraklarından olarak ise sadece Ana Sancağı'nda fasulye üretiminin gerçekleştirildiği bilinmekte olup önceki tahrirlerde bu ürün hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nitekim Ergani Sancağı'nda 480 kile (6168 kg.), Arapgir Sancağı'nda 250 kile (3213 kg.) üretim gerçekleşirken Ana Sancağı'nda “maş”(ماش)⁵³¹ olarak bilinen bu ürünün üretimi 19.149 kile (246.065 kg.) idi. Ana Sancağı'ndaki tarım alanlarının, Fırat nehrinin güneye akan cenahı üzerinde bulunması ve tarım arazilerinin bu nehirden açılan zengin arklar vasıtasıyla sulanması, bu bölgenin börülce üretimi bakımından avantajlı kılmıştır. Eyalet genelindeki toplam börülce üretimi ise 19.879 kile olup bu üretimin %96'sını sadece Ana Sancağı gerçekleştirmiştir(Grafik 103).

Grafik 103: 1550-1568 Döneminde Börülce Üretim Oranları (%)

⁵²⁹ İbrahim Atalay, *Türkiye Coğrafyası*, İzmir 1994, s.351.

⁵³⁰ Durmuş Volkan Karaboğa, *Aynı tez.*, s.95.

⁵³¹ Fasulyenin börülceyi andıran bir cinsi. Bkz. Mehmet Ali Ünal, “Maş”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.447.

3.5. Bakla

Erken yetişip fasulyeye benzer iri taneleri olan bakla, taze iken kabuğuyla beraber kuruduğunda da taneleri tüketilir⁵³². Diyarbekir Eyaleti'nde sadece 1550-1568 tahrir döneminde Amid Sancağı ile Ana Sancağı'nda üretimi yapıldığı mzahede edilmektedir. nceki tahrir dönemlerinde bu ürüne ait herhangi bir veri bulunamamasının nedeni olarak öşür alınacak miktarda üretimin gerçekleşememesi gösterilebilir. Bu cümleden olmak üzere Amid Sancağı'nda “*Karye-i Ali Pınarı*” nda 80 kile (1028 kg./4000 akça)⁵³³, bakla üretiminde ciddi anlamda payı olan Ana Sancağı'nın ise *dolab* adı verilen birimlerinde 16.490 kile (211.897 kg.) rn üretimi gerçekleşmiş olup bununaka cinsinden değeri ise 49.470 akça idi. İklim ve sulama imkânları bakımından avantajlı olan Ana Sancağı'nda 21 dolab'ta bakla üretiminin yapıldığı bilinmektedir.

⁵³² şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1317, s.271.

⁵³³ TKGMA, *TTD 155*, s.143a. Mezkûr sancakta üründen öşür (1/10) zere vergi alındığı bilinmektedir.

4. SINÂÎ BİTKİLERİ ÜRETİMİ

4.1. Pamuk (Penbe, Kutun)

Arap dilinde “kutn” olarak geçen pamuğun anavatanı Hindistan olup, VI. yüzyıldan itibaren bir taraftan Horasan’a diğer taraftan da Türkistan’a ve daha sonra Yukarı Mezopotamya’ya doğru yayılmıştır⁵³⁴. Pamuk, en iyi olarak nemli, alüvyonlu, kumlu ve mineral bakımından zengin topraklarda yetişen bir bitkidir⁵³⁵. Nisan ayında ekilerek Eylül-Ekim aylarında hasat edilen pamuğun bir kökünden, ekildiği yere veya tohumunun cinsine göre 5 ila 30 civarında koza elde edilebilir⁵³⁶. Pamuğun kozasında beş bölme ve altı tohum bulunur. Tohumların çevreleri pamuk lifleri ile kaplıdır. Meyveler olgunlaştığında koza çatlar ve lifler dışarı çıkar. Kozalar toplandıktan sonra tohumlarla lifler ayrılır. Lifleri dokumacılıkta kullanılırken tohumlarından da yağ çıkarılır⁵³⁷. Pamuk sanayii, üretim ve ticaret boyutları ile ekonominin hububattan sonra en önemli sektörünü oluşturmaktaydı. Pamuklu dokumaların ve pamuk-ipek karışımı kumaşların Osmanlı toplumunda giyim-kuşamda ve döşemelik olarak pek geniş bir kullanım alanı vardır. Sarıklarda ve başlıklarda kullanılan tül ve tülbent çeşitlerinden, şalvar, kaftan, iç-çamışırı, yorgan, mendil, peştamal ve havlulara kadar çok çeşitli eşya pamuklu bez ve kumaştan yapılırdı⁵³⁸.

XIII. yüzyıl sonlarında Doğu Anadolu’dan geçen Marco Polo, daha bu dönemde Muş ve Mardin’de büyük miktarda pamuk yetiştirildiğini ve pamuklu imal edildiğini kaydedmiştir⁵³⁹. Yine 15. yüzyıl seyyahlarından olan Josaphat Barbaro da, İran’a giderken içinden geçtiği Mardin’de kadife ve ipek kumaşların bolca dokunduğunu ifade

⁵³⁴ Abdulhalik Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi”, *Bellekten*, C. LXIV, S.241, s.750-751.

⁵³⁵ *AnaBritannica*, “Pamuk”, C.XII, İstanbul 1989, s.372.

⁵³⁶ Abdullah Martal, *Belgelerle Osmanlı Döneminde İzmir*, İzmir 2007, s.30.

⁵³⁷ Mübahat Kütükoğlu, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazası’nın Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir 2000, s.161

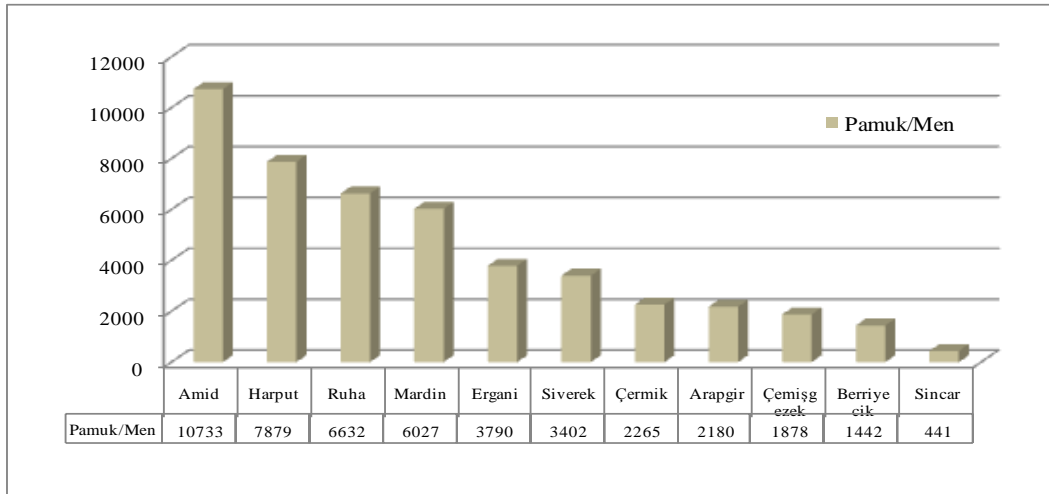
⁵³⁸ Halil İncalcık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı*, 1979-1980, s.1.

⁵³⁹ Halil İncalcık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s.78.

eder⁵⁴⁰. XV. ve XVI. yüzyıllardaki Anadolu'da, pamuk yetiştiren her bölgede olduğu gibi⁵⁴¹ Diyarbekir Eyaleti'nde dapamuklu sanayi ciddi anlamda gelişme göstermiştir.

1518 tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nin toplam pamuk üretimi 46.669 men⁵⁴² (269.420 kg.)'dır. Bu dönemde Amid Sancağı, toplam üretimin %23'ünü; Harput Sancağı ise %17'sini oluşturuyordu. Kiğı Sancağı'nda üretimine rastlanmayan pamuğun en az üretildiği sancak ise 441 men üretim ile Sincar Sancağı idi. Amid Sancağı'nda 10.733 men, Harput Sancağı'nda 7879 men, Ruha Sancağı'nda 6632 men, Mardin Sancağı'nda 6027 men; Ergani Sancağı'nda 3790 men, Siverek Sancağı'nda 3402 men, Çermik Sancağı'nda 2265 men, Arapgir Sancağı'nda 2180 men, Çemişgezek Sancağı'nda 1878 men, Berriyecik Sancağı'nda 1442ve Sincar Sancağı'nda 441 men pamuk üretimi gerçekleşmiştir. Pamuk üretiminde öne çıkan sancakların önemli nehir havzaları içerisinde bulunması, bu bölgelerde üretimin fazla olmasını sağlamıştır(Grafik 104). Üretimin kilogram cinsinden dağılımları ise: Amid Sancağı'nda 61.962 kg.; Harput Sancağı'nda 45.485 kg.; Ruha Sancağı'nda 38.287 kg.; Mardin Sancağı'nda 34.794 kg.; Ergani Sancağı'nda 21.880 kg.; Siverek Sancağı'nda 19.640 kg.; Çermik Sancağı'nda 13.076 kg.; Arapgir Sancağı'nda 12.585 kg.; Çemişgezek Sancağı'nda 10.842 kg.; Berriyecik Sancağı'nda 8325 kg.; Sincar Sancağı'nda 2546 kg. idi.

Grafik 104: 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Pamuk Üretimi

⁵⁴⁰ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (çev.Tufan Gündüz), İstanbul 2009, s.52-53.

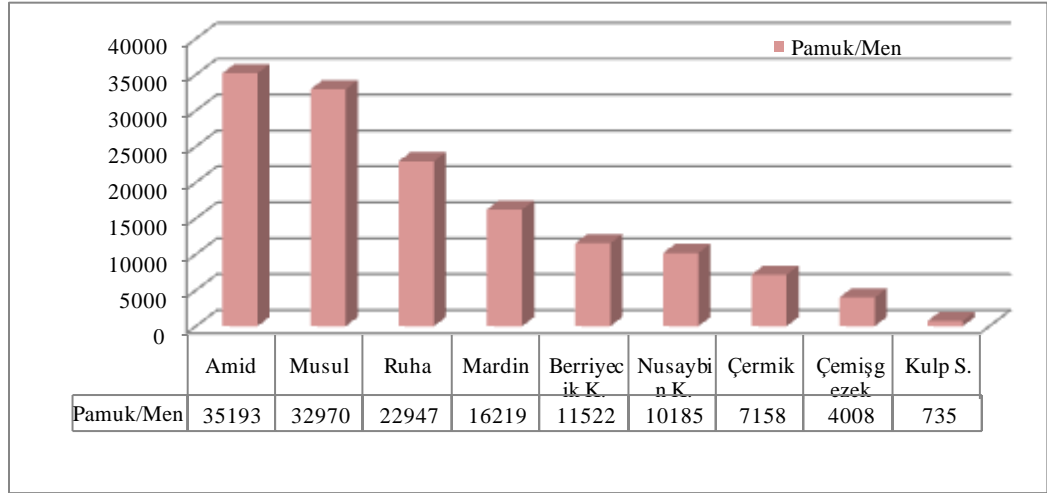
⁵⁴¹ Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.78.

⁵⁴² 1 men: 5,773 kg.

1540 tahrir periyodunda Diyarbekir Eyaleti'ndeki pamuk ekim alanlarının ciddi anlamda genişlediği görülmektedir. Bir önceki tahrirdöneminde gerçekleşen üretim miktarları ile mukayese etmemiz bizi bu sonuca götürmektedir. Bilhassa Berriyecik Kazası ile Amid, Ruha ve Mardin sancaklarındaki üretim artışları dikkate değerdir. Nitekim Berriyecik Kazası'nda %700, Amid Sancağı'nda %227; Ruha Sancağı'nda %246, Mardin Sancağı'nda %169, Çemişgezek Sancağı'nda %113 artışın olduğu görülmektedir. Berriyecik Kazası'ndaki *İbrahim Circibi* ve *Kartal Circibi* çaylarının suladığı araziler, pamuk ekimi için mümkün olabildiğince değerlendirilmiştir. 1518 tahririnde Berriyecik'te hem nüfusun nispeten az olması ve hem de bu dönemin savaş ortamının verdiği olumsuzluklar buradaki üretimin az olmasına neden olurken 1540 tahririnde ise gelişen yaşam şartlarına paralel olarak nüfusun artması pamuk üretimindeki artışı da sağlamıştır. Yine bu dönemde pamuk üretim miktarı açısından ikinci öneme sahip olan Musul Sancağı da ciddi bir pamuk istihlal bölgesi idi.

Toplam 140.937 men (813.629 kg.) pamuk üretimi gerçekleşen Diyarbekir Eyaleti'nde, bu üretimin 35.193 men'i Amid Sancağı'na; 32.970 men'i Musul Sancağı'na; 22.947 men'i Ruha Sancağı'na; 16.219 men'i Mardin Sancağı'na; 11.522 men'i Berriyecik Kazası'na; 10.185 men'i Nusaybin Kazası'na; 7158 men'i Çermik Sancağı'na; 4008 men'i Çemişgezek Samcağı'na aitti. Dönemin en az pamuk üretilen birimi ise Kulb Sancağı olup üretim miktarı 735 men idi (Grafik 105). Nitekim Amid Sancağı, toplam üretimin %25'ini oluştururken, Musul Sancağı %23'ünü, Ruha Sancağı ise %16'sını teşkil etmekte idi. Kilogram cinsinden baktığımızda ise Amid Sancağı'nda 203.169 kg., Musul Sancağı'nda 190.336 kg., Ruha Sancağı'nda 132.473 kg., Mardin Sancağı'nda 93.632 kg., Berriyecik Kazası'nda 66.517 kg., Nusaybin Kazası'nda 58.798 kg., Çermik Sancağı'nda 41.323 kg., Çemişgezek Sancağı'nda 23.138 kg., Kulb Sancağı'nda ise 4263 kg. idi.

Grafik 105: 1540 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Pamuk Üretimi

1550-1568 tahririnde pamuk istihsalı bakımından Diyarbekir Eyaleti'nin güney sancakları arasında yer alan ve “dolab” adı verilen yerleşim yerlerine sahip, Fırat nehri güzergâhında konuşlanmış olan Ana Sancağı'nın çok önemli paya sahip olduğu görülmektedir. Nitekim günümüz Irak topraklarında yer alan bu bölgenin hem iklim açısından elverişli olması hem de münbit tarım arazilerine sahip olması, pamuktan yüksek oranda verim alınmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Ana Sancağı, 222.737 men (1.285.861 kg.) pamuk istihsalı ile bu dönem Diyarbekir Eyaleti'nde ilk sırada gelmekte olup, men bazında eyaletin %38'ini teşkil etmekte idi. Ana Sancağı'ndan sonra Eyalet'in önemli sınâi ve ticaret merkezi olan Amid Sancağı'nda 57.225 men (330.360 kg.) üretim yapılmıştır. Eyalet genelindeki üretimin %10'unu oluşturan Amid Sancağı, bir önceki tahrir dönemine kıyasla söz konusu üretimde %63 artış gerçekleştirmiştir. Nitekim bu durum Amid Sancağı'nın, dokuma sınâi alanında da ciddi bir gelişme kaydettiğini açıkça göstermektedir. Yine pamuk üretiminin en kesif olduğu sancaklardan olan Siverek'te ise 1518 tahririne nazaran yaklaşık 15 kat artış gerçekleşerek 46.827 men (270.332 kg.) pamuk üretilmiştir. Tarıma elverişli arazilere sahip Siverek Sancağı'ndaki pamuk ekim alanlarının, çeltik tarlalarına yakın muhit üzerinde olduğu kanaatindeyiz. Siverek Sancağı'nın güneybatısında yer alan Ruha Sancağı'nda gerçekleşen üretim ise 35.179 men (203.088 kg.)'dir⁵⁴³.

⁵⁴³ A. Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha(Urfa) Sancağı*, s.90.

Üretim miktarındaki yükseklik bandının Nusaybin Sancağı ile beraber Eyalet'in güneydoğusu ve güneyine doğru seyir değiştirdiği görülmektedir. Nitekim Nusaybin Sancağı'nda 34.730 men (200.496 kg.), Sincar Sancağı'nda 29.508 men (170.350 kg.), Mardin Sancağı'nda ise 23.856 men (137.721 kg.) üretim gerçekleşmiştir. Buraya kadar tespit etmeye çalıştığımız rakamlara baktığımızda pamuk üretiminin Diyarbakir Eyaleti'nin batı cenahı (Fırat Havzası) ile güney cenahında kesif olduğu görülmektedir. 1540-1550 döneminde 32.970 men üretim gerçekleştiren Musul Sancağı'nda, 1550-1568 tahrir dönemindeki üretimde %28 azalma meydana gelerek söz konusu üretim 23.580 men'e düşmüştür. Jeofiziki şartlar dolayısıyla Bitlis Sancağı ile Deyr Sancağı'nda üretimi yapılmayan pamuğun Diyarbakir Eyaleti'ndeki diğer sancaklar arasındaki dağılımları ise şu şekilde idi: Ergani Sancağı'nda 21.715 men (125.361 kg.); Berriyecik Kazası'nda 17.311 men (99.936 kg.); Hasankeyf Sancağı'nda 11.850 men (68.410 kg.); Akçakale Sancağı'nda 10.445 men (60.299 kg.); Çermik Sancağı'nda 9591 men (55.368 kg.); Kulb Sancağı'nda 8140 men⁵⁴⁴(46.992 kg.); Arapgir Sancağı'nda 6378 men (36.820 kg.); Atak Sancağı'nda 6205 men⁵⁴⁵ (35.821 kg.); Habur Sancağı'nda 5960 men (34.407 kg.); Rakka Sancağı'nda 4175 men (24.102 kg.); Tercil Sancağı'nda 3875 men (22.370 kg.); Çapakçur Sancağı'nda 1818 men (10.495 kg.); Siird Sancağı'nda 1405 men (8111 kg.); Kiğı Sancağı'nda 186 men (1073kg.) pamuk istihsalı yapılmıştır. 1550-1568 döneminde Diyarbakir Eyaleti'nin toplam pamuk üretimi 582.696 men (3.363.900 kg.) idi (Tablo 52). 1540-1550 dönemine göre pamuk üretim alanlarında ve miktarında ciddi oranda artış gerçekleşmiştir; öyle ki, 1518 tahririnde Kiğı Sancağı'nda pamuk üretimi yapılmazken 1550-1568 tahrir döneminde mezkur sancağı kuzeydoğu-güneybatı yönünde ikiye ayıran Büyüksu nehrinin güney cenahı üzerinde yer alan beş köyde pamuk üretimine geçildiği görülmektedir⁵⁴⁶.

⁵⁴⁴ Alpay Bizbirlik, söz konusu üretimin 8165 müd olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Alpay Bizbirlik, "16. Yüzyılda Kulb Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Araştırma", s. 145. Ayrıca yazar, pamuk için müd birimini kullanmıştır. Oysa pamuk vb. ürünler için men, batman, kantar birimleri kullanılmaktadır. Müd ise hububat ölçü birimidir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "Müdd", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.494.

⁵⁴⁵ Alpay Bizbirlik, Atak Sancağı'ndaki üretim miktarını 6215 müd olarak vermektedir. Bkz. Alpay Bizbirlik, "16. Yüzyıl Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar", s.125.

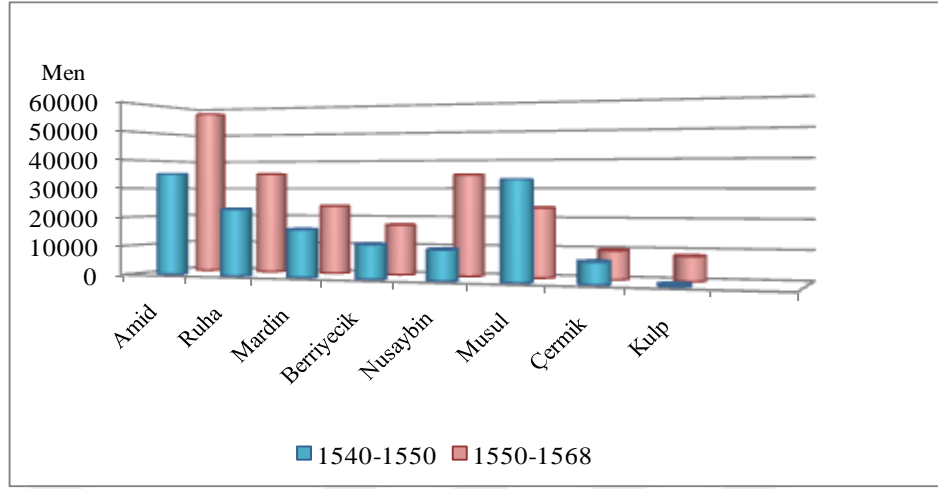
⁵⁴⁶ Karye-i Pâc, Karye-i Harik, Karye-i İsnis, Karye-i Davulü, Karye-i Canik. Bkz. TKGM, *TTD 126*, s.49b-61a.

Tablo 52: 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Pamuk Üretimi

	SANCAK	Pamuk/Men		SANCAK	Pamuk/Kg.
1	Ana	222.737	1	Ana	1.285.861
2	Amid	57.225	2	Amid	330.360
3	Siverek	46.827	3	Siverek	270.332
4	Ruha	35.179	4	Ruha	203.088
5	Nusaybin	34.730	5	Nusaybin	200.496
6	Sincar	29.508	6	Sincar	170.350
7	Mardin	23.856	7	Mardin	137.721
8	Musul	23.580	8	Musul	136.127
9	Ergani	21.715	9	Ergani	125.361
10	Berriyecik	17.311	10	Berriyecik	99.936
11	Hasankeyf	11.850	11	Hasankeyf	68.410
12	Akçakale	10.445	12	Akçakale	60.299
13	Çermik	9591	13	Çermik	55.368
14	Kulb	8140	14	Kulb	46.992
15	Arapgir	6378	15	Arapgir	36.820
16	Atak	6205	16	Atak	35.821
17	Habur	5960	17	Habur	34.407
18	Rakka	4175	18	Rakka	24.102
19	Tercil	3875	19	Tercil	22.370
20	Çapakçur	1818	20	Çapakçur	10.495
21	Siird	1405	21	Siird	8111
22	Kiğı	186	22	Kiğı	1073
	TOPLAM	582.696		TOPLAM	3.363.900

Pamuk üretimini 1540-1550/1550-1568 periyodunda mevcut sancaklar arasında kıyasladığımızda sancakların pamuk üretiminde umumi anlamda artışın gerçekleştiği görülmektedir. Bu cümleden olarak Amid Sancağı'nda %63, Ruha Sancağı'nda %53, Mardin Sancağı'nda %47, Berriyecik Kazası'nda %50, Nusaybin Sancağı'nda %241, Çermik Sancağı'nda ise %34 artış gerçekleşmiştir. Nitekim bu sancak ve kazalar arasında en yüksek artış ise Kulb ve Nusaybin sancaklarında gerçekleşirken en az artış ise Çermik Sancağı'nda meydana gelmiştir(Grafik 106).

Grafik 106: 1540 ile 1550-1568 Arasında Pamuk Üretiminin Sancak ve Kazalar Arasındaki Değişimi

4.2. Susam (Küncid, Sımsim) ve Çörek Otu

Susam, nispeten kuraklığa dayanıklı bir nebat olmakla beraber yetiştirme döneminde bol suya ihtiyaç duyduğundan daha çok sulak bölgelerde üretilmekte⁵⁴⁷ olup çeltik gibi sulandığı zaman verim gücü yükselmektedir. 2,5-3 ay içerisinde olgunlaşan susamın, sıcak ortamı çok sevmesi dolayısıyla gelişmesi hızlanmakta ve tohum verimi artmaktadır⁵⁴⁸. Yazlık bir yağ bitkisi olan susam %50-60 oranında yağ içermekte olup, başta tahin yapımında olmak üzere, unlu mamüllerin yapımında da kullanılmaktadır. Gece ile gündüz sıcaklık farkından olumsuz etkilenen susamın tarladan toplanması, demet yapılması çok fazla işgücü, emek ve zaman gerektirir⁵⁴⁹ dolayısıyla ciddi anlamda meşakkat isteyen bir üründür. Susam, Osmanlı Anadolu'sunda ve güneydoğu coğrafyasında "sımsim" ve "küncüd" olarak adlandırılmakta idi. 1518 tahririnde Diyarbakır Eyaleti'ndeki sancak ve kazalarda üretimine rastlanmayan susamın, 1523 tahrir döneminde Hasankeyf Kazası ile Ana ve Hit Sancağı'nda bu ürünle doğrudan

⁵⁴⁷ "Çeltük ve susam ki suyla hasıl olur..." Barkan, "Kütahya Livası Kanunu", XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraat Ekonomisinin Hukukî ve Mâlî Esasları, s.28.

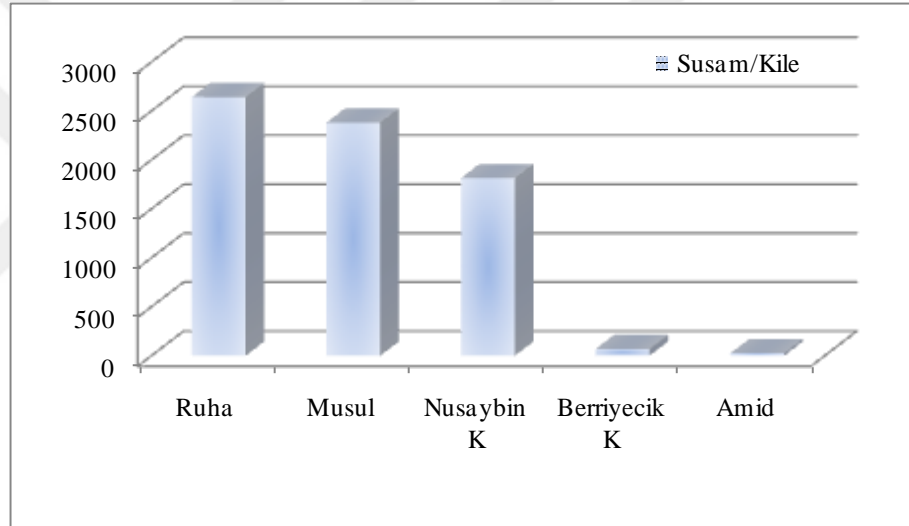
⁵⁴⁸ Kamil İlisulu, Yağ Bitkileri ve Islahı, İstanbul 1973, s.22.

⁵⁴⁹ Ahmet Şemsettin Tan, Susam Tarımı, Ege Tarımsal Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü, İzmir 2012, s.3-49.

bağlantılı sınıî tesisi olan “*tahûnhane*”⁵⁵⁰ ile ilgili kayıtların olması buralarda susam tarımının yapıldığı bilgisini vermektedir⁵⁵¹.

1540-1550 tahrir döneminde ise Amid Sancağı, Nusaybin Kazası, Ruha Sancağı, Musul Sancağı ve Berriyecik Kazası’nda üretildiği bilinen susamın en çok üretildiği yer ise 2642 kile (169.748 kg.) ile Ruha Sancağı idi. Musul Sancağı’nda 2382 kile (61.217 kg.), Nusaybin Kazası’nda 1815 kile (23.323 kg.), Berriyecik Kazası’nda 70 kile (890 kg.), Amid Sancağı’nda ise 25 kile (321 kg.) üretim gerçekleşmiştir(Grafik 107). Diyarbekir Eyaleti’ndeki toplam susam üretimi ise 6934 kile (89.102 kg.)’dir.

Grafik 107: 1540 Döneminde Diyarbekir Eyalet’nde Susam Üretimi

1550-1568 tahrir döneminde, Siverek Sancağı’nın 143 köyünde müşahede ettiğimiz toplam 32.391 kile (416.224 kg.) susam istihsali ile mezkur sancak, bu yönüyle Eyalet geneli toplam susam üretiminin %49’unu teşkil etmekte idi. Siverek Sancağı’nın sahip olduğu sıcak iklim özellikleri ile yeterli sulama imkânlarının, susamın yetiştirme-olgunlaşma sürecine büyük oranda katkı sağladığı söylenebilir. Diyarbekir Eyaleti’nin ikinci önemli susam üretim bölgesi ise, 1523 tahrir döneminde müşahede ettiğimiz “*tahûnhane*” tesisleri ileön plana çıkan Ana ve Hit Sancağı idi. Öyle ki, 1523

⁵⁵⁰ Susamdan helva ve tahin yapılan atölye. Bkz. Mehmet Ali Ünal, “Tahunhâne”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.663.

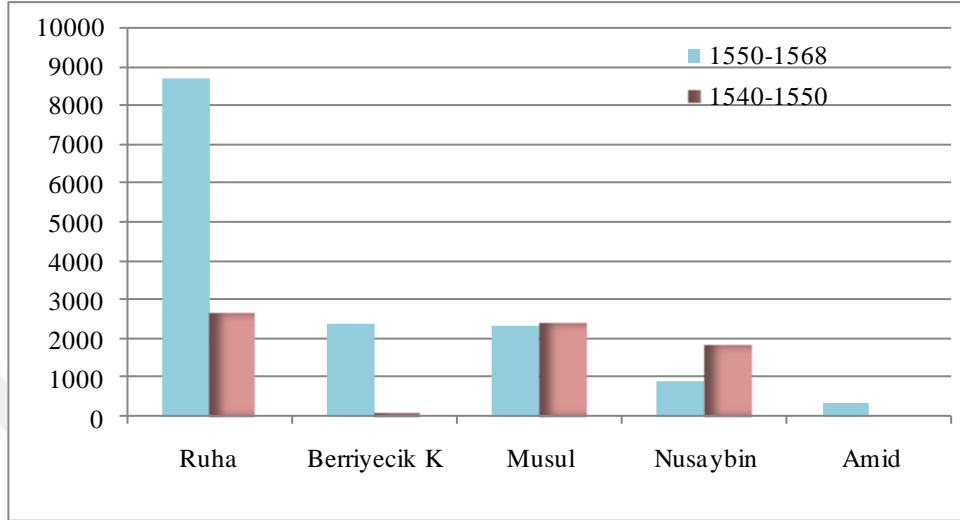
⁵⁵¹ Ana ve Hit Sancağı için bkz. BOA, *TD* 998, s.230-243; Hasankeyf Kazası için bkz. BOA, *TD* 998, s.250-268.

tahrir döneminde susam üretim miktarını saptayamadığımız bu sancaktaki köylü ve Arap cemaatlerinin 1550-1568 döneminde 240 dolâb'ta, toplam 16.513 kile (212.192 kg.) susam istihsalinde bulunduğu görülmektedir. Ana ve Hit Sancağı, sahip olduğu bu üretim miktarı ile Eyalet geneli susam üretiminin %25'ini oluşturmakta idi. 1540 tahrir döneminde birinci sırada olan Ruha Sancağı, %229 artış kaydederek 8701 kile (559.039 kg.) üretim gerçekleştirmiştir. Söz konusu üretimde ciddi anlamda artış görülen bölgelerden birisi de Berriyecik Kazası idi. Nitekim 1540 dönemindeki üretime nazaran yaklaşık 35 kat artış görülen bu kazada 2408 kile (30.943 kg.) susam üretilmiştir. Bu artış, aslında susamın ticari değerinin de arttığına bir göstergesi sayılabilir. Musul Sancağı'ndaki üretimde ise %2 azalma gerçekleşmiş ve 2340 kile (60.138 kg.) üretim yapılmıştır(Grafik 109). Bu dönemde iktisadi anlamda dikkatimizi çeken asıl nokta Nusaybin Sancağı'ndaki susam üretiminin neredeyse yarı yarıya azalmış olmasıdır. Bu azalmanın sebebi, burada yaşayan ahalinin daha çok kâr getiren çeltik üretimine geçmesi gösterilebilir. Zira Nusaybin'deki çeltik üretim miktarı gerçekten de hiç azımsanmayacak derecededir. Nitekim Nusaybin Sancağı'nda gerçekleşen 915 kilelik (11.758 kg.) üretim, iklim ve arazi açısından Nusaybin kadar elverişli olmayan Tercil Sancağı'ndaki susam üretiminden de düşüktür. Diğer taraftan dikkat çeken bir diğer husus ise Amid Sancağı'ndaki üretim artışıdır. Sancak'ta bir önceki döneme göre yaklaşık 15 kat artış gerçekleşerek 370 kile (4755 kg.) değerinde ürün elde edilmiştir(Grafik 108). Bu dönemde susam üretilen diğer bölgeler ve elde ettikleri ürün miktarları ise şu şekildedir: Tercil Sancağı, 935 kile (12.014 kg.); Sincar Sancağı, 540 kile(6939 kg.); Rakka Sancağı 435 kile (5590 kg.); Habur Sancağı'nda 144 kile (1850 kg.); Akçakale Sancağı'nda 125 kile (1606 kg.); Ergani Sancağı'nda ise 60 kile (771 kg.)'dir. Diyarbekir Eyaleti'ndeki toplam üretim miktarı ise 65.877 kile (846.519 kg.)'dir(Grafik 109).

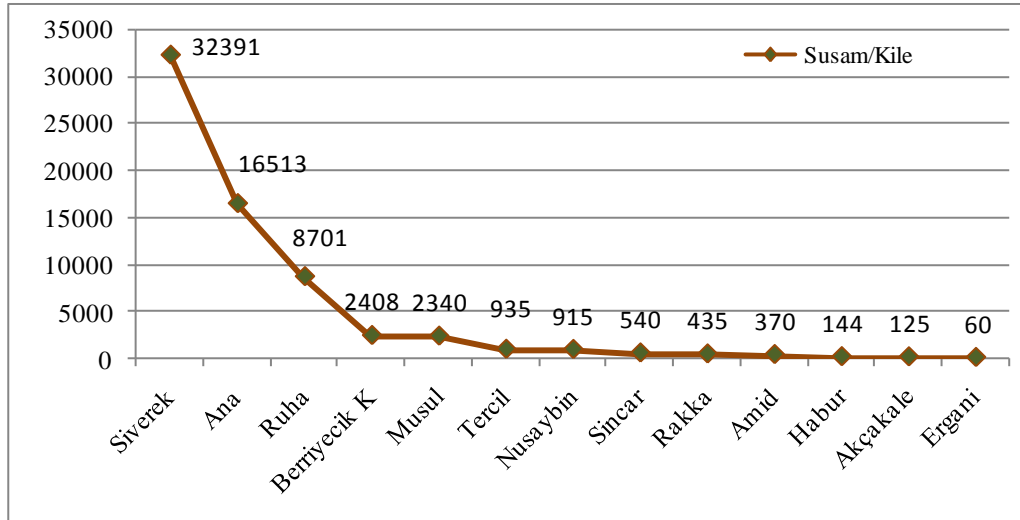
Önceki tahrir dönemlerinde hiçbir sancak ve kazada rastlanılmayan sadece 1550-1568 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin sadece Ruha Sancağı'nda tespit ettiğimiz

çörek otu, mezkur sancağın sadece iki köyünde üretilmekte idi⁵⁵². Söz konusu olan ürünün üretim miktarı ise 60 kile (3855 kg)'dir.

Grafik 108: Diyarbekir Eyaleti'nde 1540 ile 1550-1568 Tahrir Dönemlerinde Susam Üretimi Gerçekleştiren Sancak ve Kazaların Üretimdeki Miktar Değişiklikleri

Grafik 109: 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Susam Üretiminde Bulunan Sancak ve Kazalar ile Üretim Miktarları

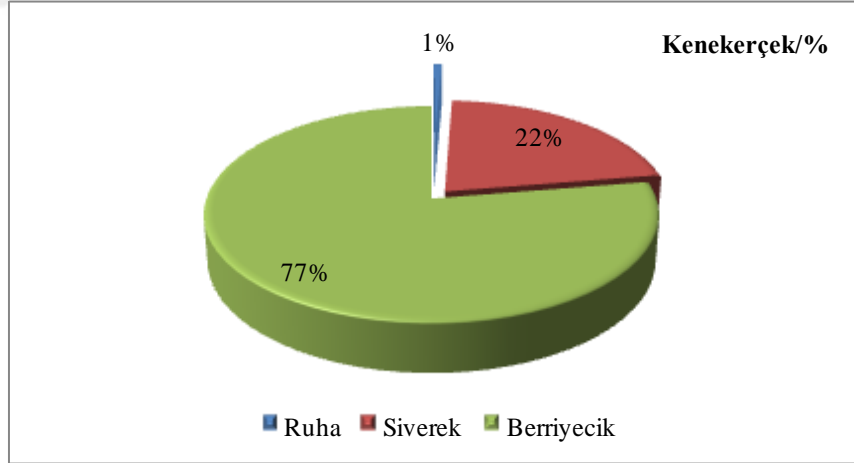

⁵⁵² Diyarbekir Eyaleti genelinde sadece Ruha Sancağı'nda tespit ettiğimiz bu ürün, sancağın “Karye-i Şeyh Çoban” ve “Karye-i Seksen Viran” isimli köylerinde üretilmekte idi. Bkz. TKGM, *TTD 151*, s. 47a ve 49a.

4.3. Kenekerçek

“Kenek”, Hint yağı çıkartılan bir bitki olarak bilindiğinden⁵⁵³ “kenekerçek”de muhtemelen yağ çıkarılan bir bitkidir. Nitekim iklim açısından bakıldığında, ürünün yetiştiği bölgelerin yağlı tohum üretimine elverişli sancaklar olduğu görülmektedir. 1518, 1540-1550 dönemi tahrirlerinde bu ürün ve üretimi hususunda herhangi bir bilgi bulunmamakta olup sadece 1550-1568 tahrir döneminde Ruha, Siverek sancakları ile Berriyecik Kazası’nda üretildiği görülmektedir. Nitekim Ruha Sancağı’nda 20 kile (1285 kg.), Berriyecik Kazası’nda 2240 kile (28.784 kg.), Siverek Sancağı’nda ise 627 kile (8057 kg.) kenekerçek üretimi gerçekleşmiştir. Berriyecik Kazası’ndaki üretim sadece “Til Cafer” isimli köyde gerçekleşmiştir⁵⁵⁴. Siverek Sancağı’nda bu ürüne 12 köyde rastlanırken, Ruha’da ise sadece “Karye-i Karışlu” da rastlanılmıştır⁵⁵⁵. Diyarbekir Eyaleti’ndeki toplam kenekerçek üretimi ise 2887 kile (37.098 kg.)’dir. Bu toplam üretimin %77’si Berriyecik Kazası’na, %22’si Siverek Sancağı’na ve %1’i de Ruha Sancağı’na aittir(Grafik 110).

Grafik 110: 1550-1568 Dönemi Diyarbekir Eyaleti’nde Kenekerçek Üretimi (%)

⁵⁵³ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, s.78.

⁵⁵⁴ TKGM, *TTD 117*, s.313b.

⁵⁵⁵ TKGM, *TTD 151*, s.69b.

4.4. Kendir ve Keten

Kendir, kenevir sapından çıkarılan lif; keten ise *sebezir* denilen bir küçük habbe olarak tanımlanmakta olup⁵⁵⁶ keten ve kendir arasında birtakım farklar bulunmaktadır. Kendirden daha çok kaba dokunan çadır, branda, kalın kumaş, ip, urgan, halat gibi malzemeler yapımında, ketenin ise daha çok yazlık türü elbiselik kumaşlarda kullanılmaktadır⁵⁵⁷. Keten; rutubetli, siyah, iyi kaliteli toprağa ekilirdi. Üretim için kimi bölgelerde yağmur yeterli iken kimi yerlerde ise sulamaya ihtiyaç hasıl olmakta idi. Toprak önceden üç defa sürüldükten sonra tohum, rüzgârsız bir günde nemli toprağa ekilir ve ardından üzeri toprakla örtülürdü. Belirli bir zaman sonra uzayan keten, sarı bir renk alınca zemine yayılır ve burada kurumaya bırakılırdı. Tersine çevirdikten sonra 4-5 günün sonunda küçük desteler haline getirilerek güneşte bırakılmaya devam edilir, kuruduktan sonra sopa ile dövülerek tohumları çıkarılırdı. Bundan sonra tohumlar toplanır, kalburlanır ve yeni çanaklara konurdu. Desteciklerin suyun üstüne çıkmaması için taşların altında iyice suya batırılırdı⁵⁵⁸. Keten ve kenevir, Osmanlı döneminde tohum ve yağından ziyade lifi için üretilmekte idi. Osmanlı Anadolu'sunda oldukça yaygın bir üretim sahasına sahip olan kendir ve keten, özellikle Sinop, Samsun, Kastamonu, Taşköprü, Vezirköprü, Amasya, Merzifon, Tokat, Ordu, Trabzon, İzmir, Ödemiş, Tire, Burdur, Urfa, Suruç ve Malatya'da yetiştirilmekle birlikte⁵⁵⁹, XVI. yüzyılda Diyarbakır Eyaleti'nde de üretimine rastlanılmaktadır. Ancak keten, Musul ve Ana sancaklarında istihsâl edilirken; kendir, Ergani, Harput, Çemişgezek, Çermik sancaklarında daha kesif üretilmekte idi. Bilhassa urgan imalâtında kullanılan kendir⁵⁶⁰, üretici konumundaki reaya açısından hem ticari gelir hem de kışın boş zamanlarını bez, sicim, çuval vb. mamüller yaparak değerlendirmek adına önemli bir sınıî faaliyet kolunu oluşturmakta idi⁵⁶¹.

⁵⁵⁶ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s.1145 ve 1186. Ayrıca bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, "Kendir Teli" ve "Kettan", s.394-397.

⁵⁵⁷ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, s.175-176.

⁵⁵⁸ Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", s.752.

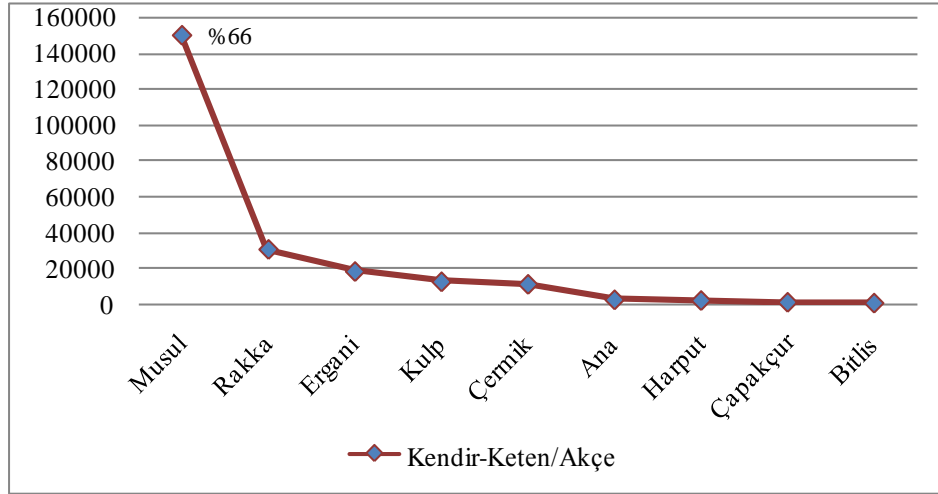
⁵⁵⁹ Mehmet Taştemiş, "Karadeniz Bölgesinde Kendir-Keten Üretimi ve Kullanım Alanları (XV. yüzyıl sonu XVII. yüzyıl ilk yarısı)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.8, İstanbul 2003, s.4.

⁵⁶⁰ Ahmet Kankal, *Türkmenin Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)*, Ankara 2002, s.161.

⁵⁶¹ Mehmet Taştemiş, *Aynı makale*, s. 5.

1518 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin sadece Çemişgezek Sancağı'nda keten üretimine rastlanılmaktadır. "Hums-ı Kettan" olarak kayıtlı olan üründen bu sancakta 1750 akça değerinde hâsıl elde edilmiştir⁵⁶². 1540-1550 tahrir döneminde ise Eyalet'in Amid ve Musul sancaklarında kendir, Berriyecik Kazası'nda keten üretilmekte idi. Nitekim Amid Sancağı'nda 200 akça, Musul Sancağı'nda 6000 akça kıymetinde kendir, Berriyecik Kazası'nda ise 7500 akça kıymetinde keten istihşâli gerçekleşmiştir⁵⁶³. 1550-1568 tahrir döneminde ise Kulb Sancağı'nda 12.520 akça, Harput Sancağı'nda 1990 akça, Ergani Sancağı'nda 18.260akça, Çermik Sancağı'nda 11.070akça, Rakka Sancağı'nda 30.670akça, Çapakçur Sancağı'nda 1000akça, Ana Sancağı'nda 2400akça, Bitlis Sancağı'nda 550akça kıymetinde gelir sağlanmıştır. Bu dönemde diğer sancaklara nazaran Musul Sancağı'ndaki üretim hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Dolayısıyla söz konusu sancakta 10.055 kile keten üretiminden 150.825 akça kıymetinde gelir sağlanmıştır⁵⁶⁴. Nitekim bu dönemde Diyarbekir Eyaleti'nde 229.285 akça değerinde üretim gerçekleşirken bunun %66'sını Musul Sancağı teşkil etmiştir(Grafik 111).

Grafik 111: 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Kendir-Keten Üretiminin Sancaklar Arasındaki Dağılımı

⁵⁶² BOA, TD 64, s.857-858. Verilen rakam, toplam öşür miktarının beş ile çarpılması neticesinde elde edilmiştir. Zira belgede hums ifadesi üründen 1/5 vergi alındığı hakkında bilgi vermektedir.

⁵⁶³ Mezkur sancakların ürün öşür oranı 1/10 olarak kabul edilmiştir.

⁵⁶⁴ Keten narh fiyatı 15 akça üzerinden hesaplanmıştır.

4.5. Sumak ve İso

Salkımları ekşi, taneleri yemeklere konan ve yaprakları debbağlıkta kullanılan sumak⁵⁶⁵ bitkisinin yaprakları kırmızılaşınca toplanıp kurutulur ve toz haline getirilir. Yemeklerde çeşni olarak kullanılan ve günümüzde de bölgede tüketimi görülen isot ise, kırmızı acı biberin kurutumuş adıdır. Diyarbekir Eyaleti'nde 1518 tahririnde bu ürünlere rastlanılmamıştır. 1540 tahririnde ise Mardin Livâsı'nda “*Karye-i Şemrak*” ta 1000 akça değerinde, Berriyecik Kazası'nda “*Karye-i Katancık*”ta 500 akça değerinde sumak üretimi yapılmıştır⁵⁶⁶. 1550-1568 tahrir döneminde sumak ve isot üretiminin eyalet genelinde nispeten yaygınlaştığı görülmektedir. Zira bu dönemde Ergani, Çermik, Amid ve Mardin üretimde öne çıkan sancaklardır. Ergani Sancağı'nda 1430 akça, Çermik Sancağı'nda 300 akça değerinde⁵⁶⁷ sumak üretimi gerçekleşirken; Mardin Sancağı'nda 10730 akça kıymetinde üretim gerçekleşmiştir. Bu dönemde de sumak'ın miktar açısından üretimi konusunda bilgi sahibi olamamakla beraber kıymet açısından baktığımızda Mardin Sancağı'nın ön sırada olduğu söylenebilir. Amid Sancağı ise son tahrir döneminde “isot” üretimi ile öne çıkmıştır. Nitekim bu sancakta 2850 kile (36.623 kg.) 18.900 akça kıymetinde isot hasılatı olmuştur⁵⁶⁸. Diyarbekir Eyaleti'nin diğer sancaklarında bu ürünlere rastlanılamaması kanaatimize göre ya bu sancaklarda sumak ve isot üretimi yapılmadığını ya da öşür alınacak kıymette üretim gerçekleşmediğini göstermektedir.

⁵⁶⁵ Mehmet Ali Ünal, “Summak”, *Osmanlı Tarih Terimleri Sözlüğü*, s.627.

⁵⁶⁶ Öşür oranları 1/10 olarak alınmıştır.

⁵⁶⁷ Ürünlerden bu dönemde öşür üzere (1/10) vergi alındığı bilinmektedir. Bkz. TKGM, *TTD 106*, s.247a ve 344b.

⁵⁶⁸ Eyalet genelinde yalnız Amid Sancağı'nda rastladığımız isot'tan öşür üzere (1/10) vergi alınmakta idi. Bkz. TKGM, *TTD 155*, s.257a, 259b, 261a, 269a.

4.6. Zeytin ve Zeytinyağı

Günümüzde her iki yarım kürenin 30-45. enlemleri arasında yetiştirilen zeytin Akdeniz ülkelerinde eskiçağlardan beri bilinen ve ziraati yapılan bir üründür. Şartlar müsait olduğunda kıyı şeridinde 200 metrelik bir mesafe içinde ve 600-700 metre yüksekliğe kadar olan yerlerde yetiştirilir. Ağaç dikildikten 7-8 yıl sonra mahsul vermeye başlarsa da en yüksek verim 10-15. yılda elde edilir⁵⁶⁹. Diyarbekir Eyaleti'nde 1518 tahririne göre toplam 800 müd (1600 kile/20.560 kg.) zeytin üretimi gerçekleşmiştir. Bu üretim Amid, Mardin ve Berriyecik sancaklarında gerçekleşmiş olup, Amid Sancağı'nda "*eşcâr-ı zeytun*", Mardin ve Berriyecik sancaklarında ise "*revgân-ı zeyt*" adı altında üretimden vergi alındığı müşahede edilmektedir. Nitekim Amid'te 200 men zeytin, Mardin ve Berriyecik'te ise toplam 600 men zeytinyağı üretimi yapılmıştır⁵⁷⁰. Daha sonraki dönemlerde eyaletin sadece Musul Sancağı'nda üretimine rastlanan zeytinin 1540 döneminde 230 kile (5750 akça)⁵⁷¹, 1550-1568 döneminde 35.000 akça değerinde üretim hâsıl gerçekleşmiştir.

⁵⁶⁹ *AnaBritannica*, "Zeytin", C.XXII, İstanbul 1990, s.569-570.

⁵⁷⁰ Söz konusu ürünün öşür oranı 1/10 kabul edilmiştir.

⁵⁷¹ 1540 yılına ait Musul Sancağı'nda zeytin üretimi, 73.sayfada kile bazında, 91. Sayfada ise sadece akça cinsinden değeri belirtilmiştir. Nitekim kile miktarı verilen bilgiye baktığımızda zeytinin 25 akça üzerinden işlem gördüğü ifade edilebilir. Bkz. BOA, *TT 195*, s.73 ve 91.

5. BAĞCILIK, MEYVE VE SEBZE ÜRETİMİ

Osmanlı köylüsü, hububat ve sınıat ürünlerinin yanı sıra meyve ve sebze üretimi de gerçekleştirmekte idi. Zira köylü reaya, meyve ve sebze üretimi ile hem kendi asli ihtiyacını karşılamakta hem de bunları imkânları dâhilinde pazara sunarak maddi gelir elde etmekte idi. Devlet, bağ ve bahçe ürünlerinin üretiminden ancak pazara sunulması durumunda vergi almakta idi. Yani çiftçi-köylü ailesi kendi asli ihtiyacı için evinin bahçesinde veya tarlasının bir tarafında yaptığı üretim için vergiye tabi tutulmamakta idi⁵⁷². Osmanlı İmparatorluğu'nda üzüm başta olmak üzere birçok meyve çeşidinin de ziraatı yapılmakta idi⁵⁷³. Bu cümleden olmak üzere Diyarbekir Eyaleti'ndeki sancaklarda da meyve, sebze ve üzüm üretiminin yapıldığı görülmektedir.

5.1. Bağcılık, Meviz⁵⁷⁴ ve Şıra Üretimi

Osmanlı Anadolu'sunda üretimi yapılan meyve türleri içerisinde üzüm üretiminin yani bağcılığın bir hayli öne çıktığı görülmektedir⁵⁷⁵. Her türlü iklim şartlarında yetişebilen asma bitkisinin meyvesi olan üzüm, hububat ekimi için elverişli olmayan dağlık ve kır arazilerde de yetişebilmesi dolayısıyla hem Anadolu'da hem de Rumeli'de fazla miktarda üretilmekte idi⁵⁷⁶. Üretilen üzümün büyük bir kısmından kurutulmuş olarak istifade edildiği gibi⁵⁷⁷ yaşından elde edilen şıra da Müslüman ahali tarafından pekmez, pestil ve sirke yapımında kullanılırken⁵⁷⁸ gayrimüslimler tarafından da şarap, rakı imalatında tercih ediliyordu⁵⁷⁹. 1518 yılı tahririne göre Diyarbekir Eyaleti'nin Paşa Sancağı olan Amid'te 125.805 men şıra üretilmiştir⁵⁸⁰. Bunun

⁵⁷² İbrahim Solak, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Meyve ve Sebze Üretimi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.24, Konya 2008, s.220.

⁵⁷³ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s.104.

⁵⁷⁴ Kuru üzüm. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "Meviz", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.469.

⁵⁷⁵ İbrahim Solak, "Meyve ve Sebze Üretimi", s. 221.

⁵⁷⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.108.

⁵⁷⁷ Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazası*, s.378.

⁵⁷⁸ Halime Doğru, *Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, İstanbul 1992, s.158.

⁵⁷⁹ Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s.263.

⁵⁸⁰ Şıra üretiminden hums (1/5) nispetinde vergi alındığından öşür oranı 1/5 ile çarpılarak bu rakam elde edilmiştir.

haricinde mezkur sancakta vergilendirilen asma adedi ise 360.000 adettir. Mardin Sancağı'nda vergilendirilen asma olmadığı için bağ sayısı hakkında bilgi sahibi olamamakla beraber sancakta 121.850 men şıra üretimi gerçekleştiği bilinmektedir. Yine Mardin Sancağı'na ait sadece “*Karye-i Kal’atel-mera*” isimli köyde meviz üretimi görülmekte olup bunun miktarı ise 8.400 men’dir⁵⁸¹. Sincar Sancağı'nda “mahsulat-ı bağat-ı hassa” adı altında toplam 112.000 akça kıymetinde⁵⁸² hasıl gerçekleşirken, sancağın şıra üretim miktarı ise 56.350 men’dir. Berriyecik Sancağı'nda şıra üretimine rastlanılmamış olmakla birlikte meviz üretiminin gerçekleştiğini görmekteyiz. Nitekim bu sancakta toplam 2.100 men kuru üzüm istihsalı müşahede edilmektedir⁵⁸³. Ruha Sancağı'nda hem şehirde hem de köylerde üzüm üretimine rastlanılmakta olup, şehirde mirliya Piri Bey hassında “*resm-i bağat-ı kürüm*” adı altında 200.000 adet tevek olduğu tespit edilmiştir⁵⁸⁴. Ruha Sancağı'ndaki köylerde ise toplam 180.000 kökten vergi alındığı müşahede edilmektedir. Şıra üretiminin ise sadece “*Karye-i Kapan*” isimli köyde gerçekleştiği müşahede edilmekte olup üretim miktarı ise 7.000 men’dir⁵⁸⁵. Tevek sayısını tespit edemediğimiz Siverek Sancağı'nda şıra üretimi ile meviz üretimi görülmektedir. Nitekim şıra üretiminde İn Nahiyesinde bulunan “*Karye-i Daraklık*” ciddi anlamda şıra üretilen köy konumunda idi. Sadece bu köyde 13.000 men şıra üretimi gerçekleşmiştir⁵⁸⁶. Sancaktaki toplam şıra üretimi ise 62.990 men’dir⁵⁸⁷. Kuru üzüm ise sancağın sadece üç köyünde (Karye-i Gazo⁵⁸⁸, Karye-i Narluca⁵⁸⁹, Karye-i Bab-ı Derman⁵⁹⁰) üretilmekte olup toplam meviz üretimi ise 9.500 men’dir. Çermik Sancağı'nda köylerde toplam 1.043.000 kök üzüm⁵⁹¹ bulunmakta iken şehirde Mirliya Yar Ali Bey hassında ise 250.000 kök üzüm mevcut idi⁵⁹². Dolayısıyla bu dönemde Çermik Sancağı'nda 1.293.000 kök üzümün olduğunu söyleyebiliriz. Sancaktaki toplam

⁵⁸¹ BOA, TD 64, s.231.

⁵⁸² Sincar Sancağı'nda “mahsulat-ı bağat-ı hassa” hasılları, öşür değeri 1/7 ile çarpılması sonucunda elde edilmiştir.

⁵⁸³ Berriyecik Sancağı'nda mevizden heftyek yani 1/7 oranında öşür alınmakta idi. Bkz. BOA, TD 64, s.354.

⁵⁸⁴ “*Her yüz köke iki akça-i Osmani*”. Bkz. BOA, TD 64, s.396. Nitekim burada resm-i kürüm olarak 4000 akça alındığına göre bunun 200.000 kökten alındığı ortaya çıkar.

⁵⁸⁵ BOA, TD 64, s.410.

⁵⁸⁶ BOA, TD 64, s.488.

⁵⁸⁷ Siverek Sancağı'nda şıra öşrü 1/10 üzeredir.

⁵⁸⁸ BOA, TD 64, s.476.

⁵⁸⁹ BOA, TD 64, s.477.

⁵⁹⁰ BOA, TD 64, s.477. Siverek Sancağı'nda meviz, 1/10 üzere hesaplanmıştır.

⁵⁹¹ Çermik Sancağı'nda her 100 tevekten 2 akça alınmaktaydı. Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.3, s. 244.

⁵⁹² BOA, TD 64, s.509.

şıra üretim miktarı ise 7.560 men idi. Ergani Sancağı'nda da bağcılık faaliyetlerinin oldukça yoğun olduğu görülmektedir. Nitekim bu sancaktaki şehir merkezinde üzüm üretiminin daha çok Ermeni reaya tarafından gerçekleştiriliyor olması dikkat çekici bir husustur. Zira 1518 tahririne göre şehir merkezinde “*harac-ı bağ*” adı altında Ermeni nüfustan 3.000 akçalık maktu üzüm vergisi alınırken, müslüman reayadan maktu olarak alınan vergi ise 1.333 akça değerinde idi⁵⁹³. Bu veriler, bize üzüm üretiminde Ermeni reyanın önemli rol oynadığını göstermesi açısından büyük önem arz etmektedir. Şıra istihsalinin dört köyde yapıldığı⁵⁹⁴ Ergani Sancağı'nda ayrıca köylerde de üzüm üretiminin yoğun olduğu görülmektedir. Bu dönemde köylerde toplam 223.300 adet tevek bulunduğu tespit edilmiştir⁵⁹⁵. Bağcılığın oldukça yaygın olduğu bölgelerden birisi de Harput Sancağı olup tüm sancakta toplam 60.564 men şıra üretimi gerçekleşmiştir. Mezkûr sancaktaki vergilendirilen asma miktarı hakkındaki bilgiyi ancak Ebutâhir nahiyesinde görebilmekteyiz. Meviz üretiminin de yapıldığı bu nahiyenin tevek sayısı 856.800 adet'tir⁵⁹⁶. Diğer sancaklardan farklı olarak Arapgir Sancağı'ndaki köylerde gerçekleşen üzüm üretiminden nakit vergi alındığı görülmektedir. Dolayısıyla bağ ziraatinden toplam 113.570 akça değerinde üretim gerçekleştiği ifade edilebilir⁵⁹⁷. 15.000 men meviz⁵⁹⁸ üretiminde bulunan Arapgir Sancağı'nda gerçekleşen şıra üretim miktarı ise 17.350 men'dir. Sadece şıra üretimi yapılan Kiğı Sancağı'nda ise toplam 23.160 men üretim gerçekleşmiştir. Halkın ürettiği üzümünden şıra resmi alınan Çemişgezek Sancağı'nda toplam 109.060 men şıra üretildiği bilinmektedir⁵⁹⁹. Söz konusu sancakta şıra üretimi açısından öne çıkan köylerin Ermeni

⁵⁹³ BOA, TD 64, s.538

⁵⁹⁴ Karye-i Çüngüş, Karye-i Adış-i Sufla, Karye-i Adış-i Ülya ve Karye-i Nefs-i Ribat. Bkz. BOA, TD 64, s. 583, 587, 588, 597.

⁵⁹⁵ Sancakta *resm-i küriüm* adı ile alınan vergi toplamının 2 ile bölünüp 100 ile çarpılması neticesinde bu rakam bulunmuştur. Nitekim aynı sancağa ait kanunnamede “*Bağları olan yerlerden her yüz devekten bir tenge alınır imiş ki, iki Osmanî akçası olur.*” ifadesi sancakta vergilendirilen tevek adedinin bulunmasını sağlamaktadır. Bkz. Barkan, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda ZirâiEkonominin Hukuki ve Mâli Esasları, s.148.

⁵⁹⁶ M. Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, s.103. Harput Sancağı'nın mezkur nahiyesine ait kanunnamede her yüz devekten iki Osmanî akça alındığına dair ifadenin olması dolayısıyla bağdan alınan akça miktarını iki ile çarpıp 100'e böldüğümüzde tevek miktarını elde etmiş oluruz. Bkz. BOA, TD 64, s.661.

⁵⁹⁷ “*Ve bağlarından dahi bağ haracı kesip beşte bir hesabı üzere alınır imiş.*” Bkz. Barkan, XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda ZirâiEkonominin Hukuki ve Mâli Esasları, s.172. Sancakta alınan vergi miktarının beş ile çarpılması neticesinde toplam üretim hacmi saptanmıştır.

⁵⁹⁸ Arapgir Sancağı'nda meviz üretiminden hums üzere vergi alınmış olup, alınan vergi miktarının 5 ile çarpılması neticesinde toplam meviz üretimi tespit edilmiştir. Bkz. BOA, TD 64, s. 676, 678.

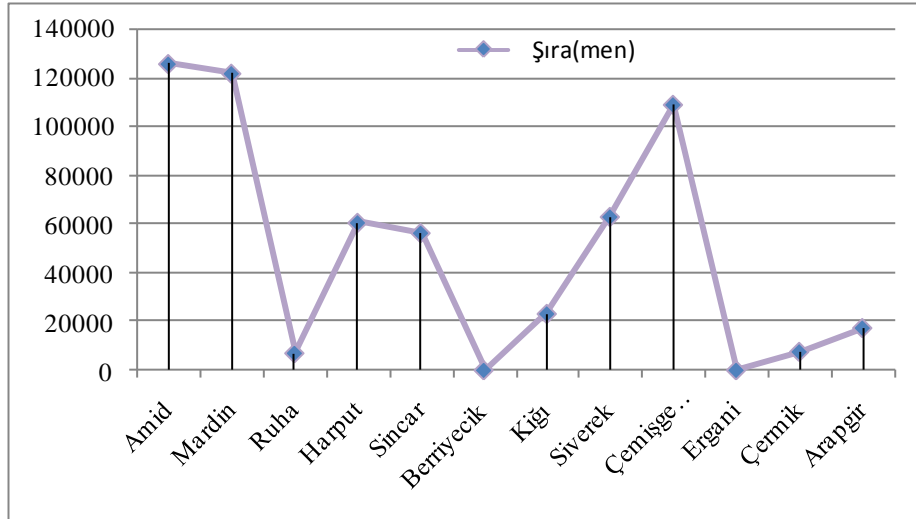
⁵⁹⁹ M. Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı, s.108.

nüfus ağırlıklı olduğu tespitlerimiz arasındadır⁶⁰⁰. Nitekim 1518 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde 591.689 men (3.415.820 kg.) şıra, 35.000 men (202.055 kg.) meviz üretimi gerçekleşirken, tespit edilebilen tevek sayısı ise 3.113.100 adettir(Tablo 53).

Tablo 53: 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Üzüm ve Şıra Üretimi

	Şıra(men)*	Bağ(tevek)	Meviz(men)
Amid	125805	360000	—
Mardin	121850	—	8400
Ruha	7000	380000	—
Harput	60564	856800	—
Sincar	56350	—	—
Berriyecik	—	—	2100
Kığı	23160	—	—
Siverek	62990	—	9500
Çemişgezek	109060	—	—
Ergani	—	223300	—
Çermik	7560	1293000	—
Arapgir	17350	—	15000
Toplam	591.689	3.113.100	35.000

Grafik 112: 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Şıra Üretiminin Sancaklar Bazında Dağılımı

⁶⁰⁰ Örneğin; Karye-i Ergân'da 6000 men; Karye-i Nefs-i Pertek'te 7000 men; Karye-i Sağman'da 2400 men şıra üretim gerçekleşmiştir. Bkz. BOA, TD 64, s.811, 801, 780.

* 1 men= 5,773 kg.

Grafik 112’te de görüldüğü üzere şıra üretimi açısından Amid, Mardin ve Çemişgezek sancaklarının öne çıktığı görülmektedir. Şıra üretiminin en az olduğu sancak ise Ruha’dır(Grafik 112).

1540-1550 tahrir dönemine ilişkin olarak Amid Sancağı’nda bir önceki tahrir kıyaslaçoğu köyde üzümün meyve ile beraber hesaplandığı müşahede edilmekle birlikte sancaktaki tevek adedi konusunda az da olsa malumat sahibi olabilmekteyiz. Yine bu tahrir döneminde eyaletin tüm sancaklarında şıra üretiminden doğrudan vergi alınmaması da dikkat çeken noktadır. Bu dönemde Amid Sancağı’nda köylerin yanı sıra şehir merkezinde de üzüm üretiminin yapıldığı bilinmekte olup⁶⁰¹ sancak genelinde köylü reayaya ait 407.200 kök bağ bulunmaktadır⁶⁰². Mardin Sancağı’nda bağdan her 100 tevekten 6 akça alındığı kaidesi dikkate alınır⁶⁰³ Mardin Sancağı genelinde 640.396 adet teveğin olduğu söylenebilir. Mardin Sancağı’ndaki köylerde üretilen şıra hakkında ise herhangi bir veri bulunmamakla beraber gayrimüslim reayanın meyhane için ürettiği şıranın padişah hası gelirlerinde yer alması⁶⁰⁴, bu dönemde de söz konusu sancakta şıra üretiminin gerçekleştiği bilgisini vermektedir. Bu dönemde kaza olarak görülen Nusaybin’de ise toplam 70.833 adet tevek mevcut idi⁶⁰⁵. Çemişgezek Sancağı’nda 1.261.255 adet⁶⁰⁶, Ruha Sancağı’nda 389.200 adet⁶⁰⁷, Çermik Sancağı’nda 1.179.100 adet⁶⁰⁸, Musul Sancağı’nda 37.500 adet kök bağ bulunmakta olup Kulb Sancağı ve Berriyecik Kazası’nda üzüm üretimi meyve ile birlikte hesaplandığı için bu bölgelerin kök bağ sayısı hakkında bilgi sahibi olamamaktayız. Nitekim 1540-1550 tahrir döneminde tevek sayısı bakımından Çemişgezek Sancağı ilk sırada yer alırken,

⁶⁰¹ Bu dönemde Amid şehrinde “Mahsulat-ı resm-i bağat şehirlüyan ma’a öşr-i bağçe” mefhumundan şehirde de ciddi anlamda üzüm üretildiği anlaşılmaktadır. Nitekim buradan maktu olarak 5000 akça gelir elde edilmiştir. Bkz. BOA, TD 200, s.58.

⁶⁰² 1518 tahririne göre her yüz devekten 3 akça alındığı beyan edilmektedir. Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.3, s.227. Ayrıca Hini Nahiyesinde maktu olarak 10,000 akça üzümünden gelir elde edilmiştir. Bkz. BOA, TD 64, s.325.

⁶⁰³ BOA, TD 200, s.487-488. 1518 ve 1540 dönemi kanunnamelerinde mezkur sancaktaki bağlardan alınacak vergi miktarı hususunda herhangi bir ibare bulunmamaktadır.

⁶⁰⁴ BOA, TD 200, s. 529. “Mahsulat-ı Meyhane-i Şirügan” adı ile şıradan 10.000 akça kıymetinde gelir sağlanmıştır.

⁶⁰⁵ Nuaybin Kazası’ndaki tevek sayılarını tespit edebilmek için Mardin Sancağı’ndaki uygulama baz alınmıştır.

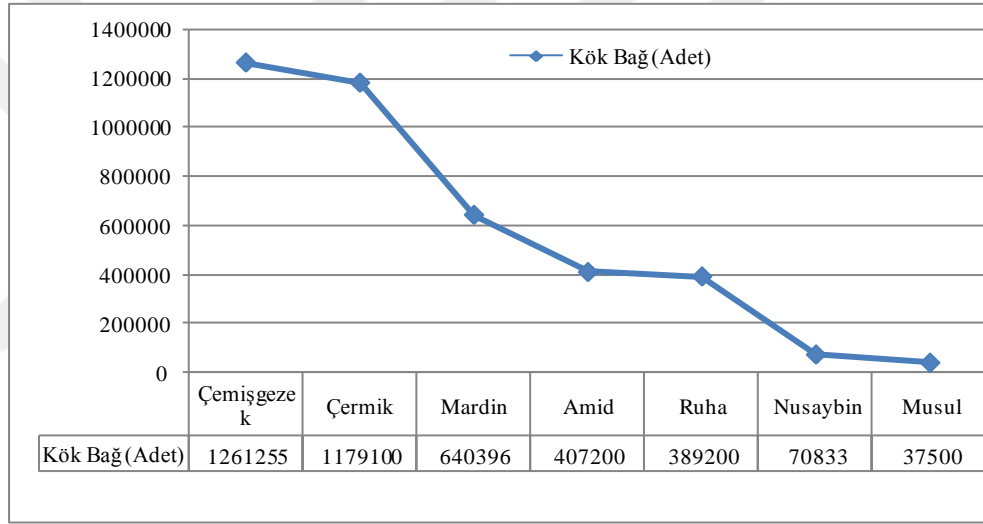
⁶⁰⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.109.

⁶⁰⁷ Ahmet Nezih Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, s.91.

⁶⁰⁸ Çermik Sancağı’nda 1540-1550 döneminde bağlardan İslam olanlardan 100 tevek 5, kefereden 6 akça alınmaktaydı. Bkz. BOA, MAD 351, s.185 ve 187.

Çermik Sancağı ikinci sırada, Mardin Sancağı ise üçüncü sırada bulunmaktadır. Diyarbakir Eyaleti'ndeki toplam kök bağ sayısı ise 3.985.484 idi(Grafik 113). Bu cümleden olmak üzere Çemişgezek Sancağı, Eyalet genelindeki toplam tevek miktarının %32'sini teşkil etmekteydi.Sancaklardaki kök bağ adetleri aslında bağcılık faaliyetlerin yoğunluğu hakkında bilgi vermektedir. Nitekim Diyarbakir Eyaleti'nin kuzeyinde bulunan Çemişgezek ve Çermik sancakları bağcılık ziraatinin en kesif olduğu yerler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Grafik 113: 1540 Tahrir Döneminde Diyarbakir Eyaleti'ndeki Kök Bağ Sayısının Sancaklar Arasındaki Dağılımları

1550-1568 döneminde de Diyarbekir Eyaleti'nde Rakka Sancağı hariç, diğer tüm sancaklarda üzüm üretimi gerçekleşmekte idi. Bu dönemde kök bağ adedi açısından Ergani Sancağı; 3,365,200 kök⁶⁰⁹ ile birinci sırada bulunmaktadır. Söz konusu sancakta 1518 tahririnden itibaren 50 yıllık süreç içerisinde %1407 oranında artışın görülmesi dikkate şayan bir iktisadi gelişmedir. Ergani Sancağı'ndan sonra ikinci sırada bulunan Harput Sancağı'nda ise 2.739.240 adet kök bağ⁶¹⁰ mevcut idi. Harput Sancağı'nın 50 yıllık süreç içerisindeki kök bağ sayısındaki artış oranı ise %218'dir. Nitekim sözünü ettiğimiz bu iki sancak Diyarbekir Eyaleti'ndeki toplam kök bağ sayısının %32'sini oluşturmakta idi. 1550-1568 döneminde tespit edebildiğimiz kadarıyla Diyarbekir Eyaleti'nde toplam 19.230.134 adet tevek bulunmakta olup diğer sancaklara ait kök bağ miktarları ise şu şekildedir: Çermik Sancağı'nda 1.516.520⁶¹¹; Mardin Kazası'nda 1.483.566⁶¹²; Arapgir Sancağı'nda 1.464.291⁶¹³; Ruha Sancağı'nda 1.279.310⁶¹⁴; Sincar Sancağı'nda 1.160.600⁶¹⁵; Atak Sancağı'nda 904.233⁶¹⁶; Çemişgezek Sancağı'nda 889.877⁶¹⁷; Siverek Sancağı'nda 888.660⁶¹⁸; Amid Sancağı'nda 855.053⁶¹⁹; Hasankeyf Sancağı'nda 803.704⁶²⁰; Kulb Sancağı'nda 646.633⁶²¹; Kiğı Sancağı'nda 383.540⁶²²;

⁶⁰⁹ Ergani Sancağı'nda gayrimüslimlerden her 100 tevekten 6 akça, Müslimlerden 5 akça alınmakta idi. Bkz. TKGM, *TTD 106*, s.214b.

⁶¹⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.103.

⁶¹¹ TKGM, *TD 106*, s.334a. Müslümanlardan her 100 kök için 5 akça, Hıristiyanlardan ise 6 akça alınır.

⁶¹² Mardin Kazası'nda her 100 kök için 3 akça alınmakta idi. Bkz. TKGM, *TTD 117*, s.209a.

⁶¹³ Arapgir Sancağı'nda İslam olanlardan her 100 tevekte 4 akça, kefereden 6 akça tahsil edilmekte idi. Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.7, s.648.

⁶¹⁴ Ahmet Nezih Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha Sancağı*, s.91.

⁶¹⁵ "Kürümden tevek (kökte) 5 akça, incirden yedide bir..." Bkz. TKGM, *TTD 97*, s.326a.

⁶¹⁶ Her yüz kökte 3 akça için. Atak Sancağı'na ait kanunnamede bağat vergisi ile ilgili herhangi bir hüküme rastlayamadığımız için bu sancağa en yakın konumda bulunan Tercil Sancağı'na ait hükümden istifade etmeyi uygun gördük. Nitekim Tercil Sancağı'nda her 100 kökten 3 akça alınmakta idi. Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.3, s. 230.

⁶¹⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.109.

⁶¹⁸ 1000 tevekte 50 akça için. Bkz. TKGM, *TTD 151*, s.244b.

⁶¹⁹ Amid Sancağı'nda şehir merkezinde de üzüm üretiminin yapıldığı bilinmektedir. Nitekim "öşr-i bağat-ı şehirlüyan ber vech-i maktu" ibaresi bize bu bilgiyi vermektedir. Bkz. TKGM, *TTD 155*, s.57a. Bu dönemde Amid Sancağı'nda bağcılıktan gayrimüslimler için her 100 tevekte 3 akça alınırken Müslümanlardan 10 akça tahsis edilmiştir. Bkz. TKGM, *TTD 155*, s.257a ve 261a.

⁶²⁰ Hasankeyf Sancağı'nda İslam olanlardan her 100 tevekte 16 akça, kefereden 18 akça alınmakta idi. Bkz. TKGM, *TTD 97*, s.135b ve 160a.

⁶²¹ Amid Sancağı'nın 1518 tahririndeki hüküm baz alınmıştır: Her 100 tevekte 3 akça. Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.3, s. 230.

⁶²² Kiğı Sancağı'nda bu döneme ait kanunnamede bağat ile ilgili bir hükme rastlanılmadığından bu sancağın tevek sayısını Çapakçur Sancağı'na ait defterdeki verilere göre tespit etmeye çalıştık. Nitekim Çapakçur Sancağı'nda İslam olandan her 100 tevek için 5 akça, Kefereden ise 6 akça alınmakta idi. Bkz. TKGM, *TTD 188*, s.25a.

Akçakale Sancağı'nda 214.800⁶²³; Ana Sancağı'nda 183.105⁶²⁴; Berriyecik Sancağı'nda 145.016⁶²⁵; Tercil Sancağı'nda 134.966⁶²⁶; Siird Sancağı'nda 134.620⁶²⁷; Çapakçur Sancağı'nda 37.200⁶²⁸ kök bağ bulunmaktadır(Grafik 114). Bu zikredilen sancakların dışında, Bitlis ve Nusaybin sancakları ile ürünün meyve ve şıra ile birlikte hesaplandığı Musul Sancağı'nda da üzüm üretiminin yapıldığı müşahede edilmekle beraber mezkur sancaklara ait kök bağ sayıları hususunda bir tespitte bulunamamaktayız. 1540-1550 ile 1550-1568 tahrir dönemleri arasında mevcut sancakların sahip olduğu kök bağ sayılarını mukayese ettiğimizde,% 229 oranında artışla Ruha Sancağı, en yüksek artış oranı ile ilk sırada yer almaktadır. Tevek sayısında en yüksek artışın görüldüğü ikinci sancak ise %132 ile Mardin Kazası iken Amid Sancağı da %110 artış oranı ile üçüncü sıradadır. Tevek miktarında en az artışın gerçekleştiği sancak, %29 oran ile Çermik iken Çemişgezek Sancağı'nda ise diğer sancaklardan farklı olarak %29 oranında azalma müşahade edilmektedir(Grafik 115). Çemişgezek Sancağı'nda görülen bu azalmanın nedeni olarak sancak sınırlarının daralması gösterilebilir. Bu dönemde Diyarbekir Eyaleti'nde ürettiği şıra miktarı bakımından *Ana Sancağı* dikkat çekmektedir. Öyle ki, hem üzüm hem de şıra üretimi gerçekleştiren bu sancakta toplam *21.546 men* (124.385 kg.) şıra istihsalı yapılmıştır.

⁶²³ Her 100 tevekten 5 akça. Akçakale Sancağı'ndaki tevek tespiti için Sincar Sancağı'ndaki hükümden istifade edilmiştir.

⁶²⁴ Bu sancağa ait tevek miktarları defterde belirtilmiştir. BOA, *TD 406*, s.19-374

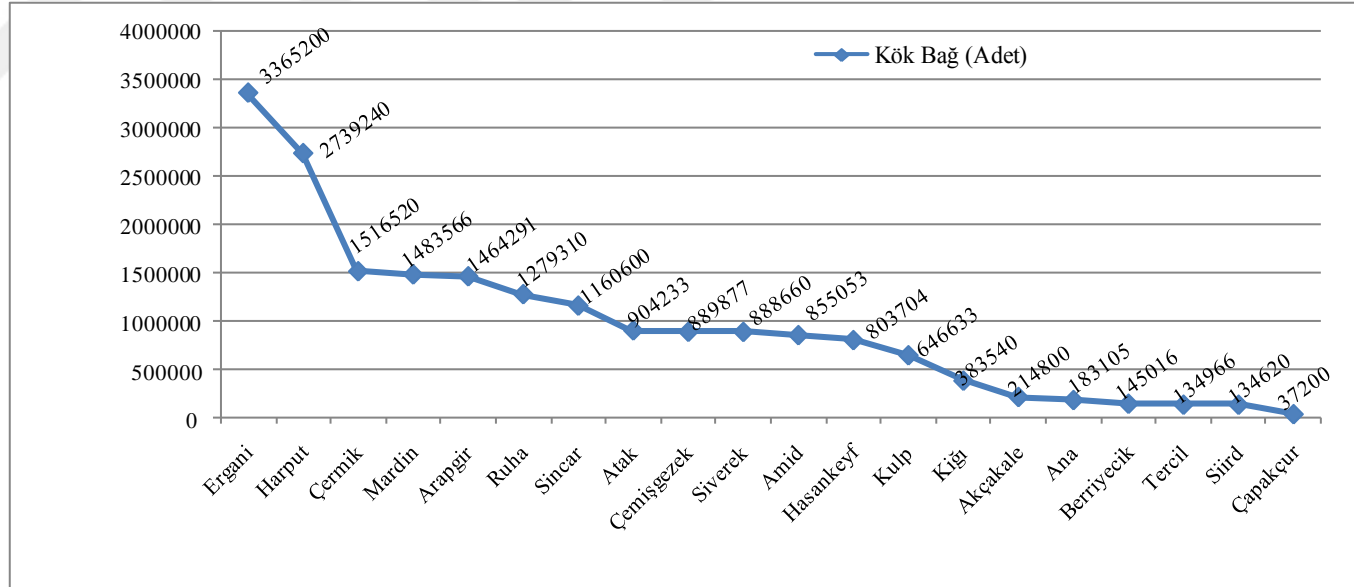
⁶²⁵ Berriyecik Kazası'nda her 100 tevekten 6 akça tahsil edilmekte idi. Bkz. TKGM, *TTD 117*, s.319a.

⁶²⁶ "... *Ve bağlarından her yüz dib devekten bir buçuk tenge alınur ki, üç Osmânî akçası olur...*" Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.3, s.230.

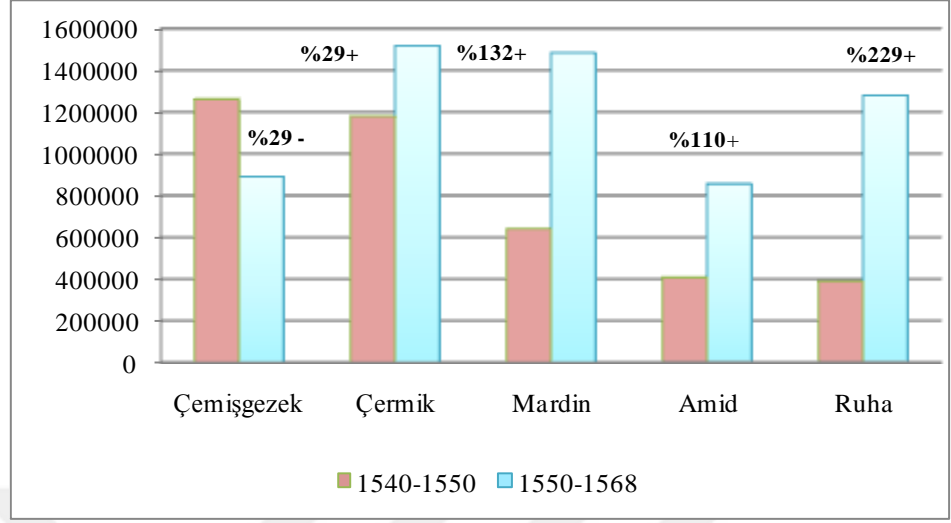
⁶²⁷ Siird Sancağı'nda her 100 tevek için 5 akça alınmakta idi. Bkz. TKGM, *TTD 97*, s.238a.

⁶²⁸ TKGM, *TTD 188*, s.25a. Kefereden 100 kökten 6 akça, İslam olandan 5 akça tahsis edilmekteydi.

Grafik 114: 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Kök Bağ Sayısının Sancaklar Arasındaki Dağılımları

Grafik 115: 1540 ile 1550-1568 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Mevcut Sancaklardaki Tevek Sayılarının Artış/Azalma Oranları

Grafikte de görüldüğü üzere 1550-1568 tahrir döneminde sahip oldukları tevek miktarı bakımından Çermik Sancağı ile Mardin Kazası'nın, Çemişgezek Sancağı ile de Amid Sancağı'nın birbirine yakın olduğu ifade edilebilir.

5.2. Meyve, Bostan ve Sebze

Diyarbekir Eyaleti'nde üzüm üretiminden başka birçok meyve türünün ziraati yapılmaktaydı. Meyve türündeki çeşitlilik, eyaletin farklı iklim türüne sahip sancaklardan oluşmasıyla yakından ilgilidir. Diyarbekir ve çevresinde yetişen meyveler, birçok yerli ve yabancı seyyahın eserlerine de konu olmuştur. XIV. yüzyıl seyyahlarından olan İbn Batuta, daha o dönemde Nusaybin'de ve Sincar'da bol meyve bahçelerinin olduğunu ifade etmiştir⁶²⁹. 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı egemenliği altında bulunan Ortadoğu topraklarında keşif amaçlı gezilerde bulunan Hollandalı Dr. Leonhart Raufolff, Diyarbekir Eyaleti'nin en güney sancaklarından olan Ana Sancağı'nda limon, portakal, nar, hurma ve zeytin gibi narenciye ağaçlarının

⁶²⁹ İbn Batuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, (Haz. Mümin Çevik), İstanbul(Tarihsiz), s.172.

bulduğunu müşahede etmiştir⁶³⁰.17. yüzyıl Avrupalı seyyahlarından olan Polonyalı Simeon ise bereketli bir şehir olan Amid'te üretilen sarı ve uzun kavunlar için çok iri ve tatlı olduklarını, bunlardan enfes reçeller yapıldığını hatta bu kavunların peşkeş olarak hükümdara bile gönderildiğini ifade etmektedir⁶³¹.Yine 17. yüzyıl Osmanlı seyyahlarından olan Evliya Çelebi de Diyarbakir ve yöresinde üretilen ürünler hakkında detaylı bilgi vermiştir. Bu cümleden olmak üzere Amid'te Şat kıyısında çok lezzetli ve hoş kokulu kavunların üretildiğini, Amid'in hemen doğusunda bulunan Mefarikin (Silvan)'de dağların üzüm bağları ile kaplı olduğunu, Bitlis'te 11 çeşit armut üretildiğini⁶³², Dicle ve Fırat nehri arasında yer alan Cizre'de oldukça lezzetli ve sulu Şehriban narı ile incirlerin, Musul'da 7 türlü hurmanın, Hasankeyf ve Siirt'te lezzetli şalgam ve havuçların üretildiğini ifade etmektedir⁶³³. 18. yüzyıl Avrupalı seyyahlarından ve akademisyenlerinden olan Sestini de 1781-1782'de Amid'i ziyarette bulunmuş ve burada oldukça iri, siyah renkli, geç olgunlaşan Şam dutunun üretildiğini müşahede ederek dutun yanında bahçeler dolusu kayısı, erik ve şeftalilerden bahsetmiştir⁶³⁴. Nitekim böylece şeftalinin Diyarbakir'de 19. yüzyılın ikinci yarısında rastlanıldığına dikkat çeken görüşe karşılık⁶³⁵ 18. yüzyılda da bu ürünün Diyarbakir halkı tarafından bilindiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.Mardin'de ise iccâs adı verilen ve padişah için İstanbul'a gönderilen erik türü de meşhur meyveler arasında idi⁶³⁶. Sincar ve çevresinde narenciye türü olan portakal; kış aylarında tüketimi yaygın olan ceviz ve badem Bitlis, Nusaybin, Hit ve el-Cezire'de kesif olarak istihsal edilmekteydi⁶³⁷. Nitekim Diyarbakir Eyaleti'nde sadece bir ya da birkaç meyve türü ile öne çıkan sancak ve kazalar olduğu gibi farklı türde meyvelerin bir sancakta üretildiği bölgeler de mevcut idi. Bu sancaklardan en önemlisi ise Harput Sancağı olup burada elma, armut, ceviz, üzüm, kiraz, dut, nar, vs. gibi pek çok meyve yetiştirilebilmekteydi⁶³⁸.

⁶³⁰ Nilüfer Bayatlı, "Hollandalı Doğu Gezini Dr. Leonhart Raufolff'un Doğu Gezisi (Irak, Suriye, Lübnan ve Filistin'e Doğru)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 120, Haziran, 1999, s. 178.

⁶³¹ Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakir*, İstanbul 2003, s.16.

⁶³² Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 4. Kitap, C.1, s.66-171.

⁶³³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 4. Kitap, C.2, İstanbul 2012, 732-791.

⁶³⁴ Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakir*, s.70.

⁶³⁵ İbrahim Solak, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Meyve ve Sebze Üretimi", s.227-229.

⁶³⁶ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.136.

⁶³⁷ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara 2000, s.202-210.

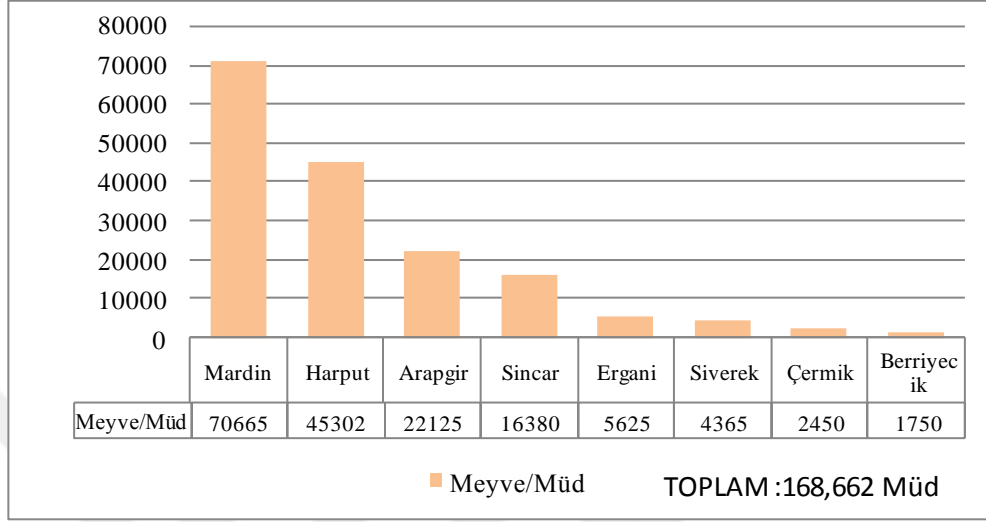
⁶³⁸ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.103.

1518 tahririne göre Diyarbekir Eyaleti'nde meyve üretimi açısından Amid Sancağı'nda üretilen meyvelere dair herhangi bir veri bulunmamakta olup sadece bostan üretiminden vergi alındığını görmekteyiz. Nitekim bu durum söz konusu sancakta istihsal edilen meyvelerin köylü tarafından pazarda satılmadığını, kendi ihtiyaçları için üretimde bulduklarını göstermektedir. Zira oldukça münbit bir arazide bulunan Amid'te meyve üretimi yapılmadığını söylemek yanlış olur. Amid Sancağı'ndaki söz konusu durum Çemişgezek, Kiğı ile Ruha sancakları için de geçerli olup bu sancakların köylerinde gerçekleşen meyve ve bostan üretimine dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Yalnız Ruha'da şehir merkezinde bostan üretimi yapıldığını müşahade etmekteyiz⁶³⁹. Bu dönemde meyve üretimi açısından bakıldığında özellikle Mardin, Harput, Arapgir ve Sincar sancaklarının öne çıktığı görülmektedir. Mardin Sancağı'nda 70.665 müd, Harput Sancağı'nda 45.302 müd, Arapgir Sancağı'nda 22.125 müd, incir üretimi ile öne çıkan Sincar Sancağı'nda 16.380 müd, Ergani Sancağı'nda 5625 müd, Siverek Sancağı'nda 4365 müd, Çermik Sancağı'nda 2450 müd, Berriyecik Sancağı'nda 1750 müd üretim gerçekleşmiştir(Grafik 116). Üretilen besatinden nakdi vergi alındığından akça cinsinden üretim hacmini değerlendirebiliriz. Nitekim Amid Sancağı'nda 25.500 akça, Mardin Sancağı'nda 266.000, Berriyecik Sancağı'nda 9100 akça, Siverek Sancağı'nda 5950akça, Çermik Sancağı'nda 7000 akça, Arapgir Sancağı'nda 3500 akça değerinde bostan üretimi gerçekleşmiştir(Grafik 117).

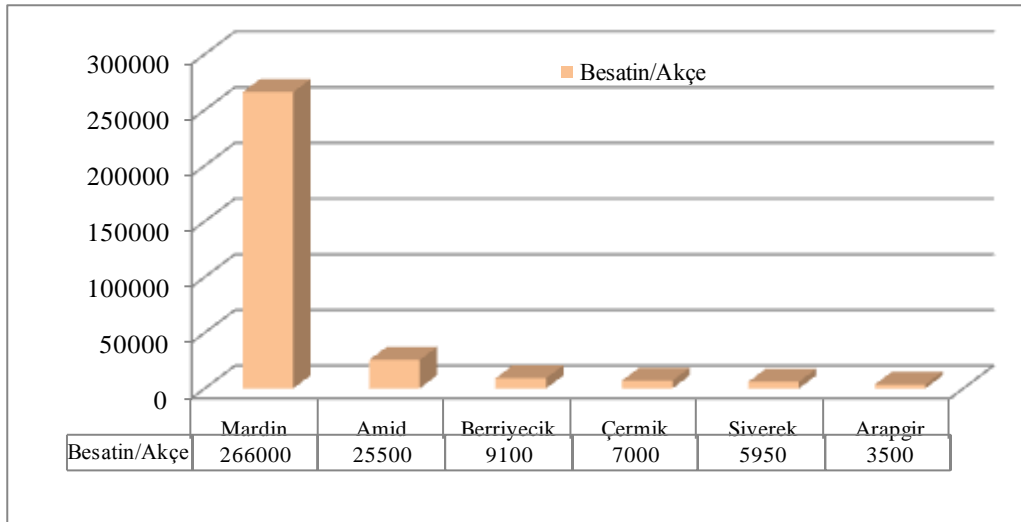
1518 tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde üretilen toplam meyve miktarı 168.662 müd olup bu üretimin %42'sini Mardin Sancağı, %27'sini de Harput Sancağı oluşturmaktaydı. Bu cümleden olmak üzere Mardin ve Harput sancakları meyve üretimi açısından ciddi anlamda rol üstlenmekte idi. Eyalet bazında üretimi gerçekleştiren besatinin akça cinsinden kıymeti ise 315.350 olup, Mardin Sancağı kavun ve karpuz üretiminde büyük bir paya sahipti.

⁶³⁹ “*resm-i şahnegi –i besatini şehir-i ber vechi maktû*”. Bkz. BOA, TD 64, s.396. Ruha Sancağı şehir merkezinde üretimi yapıldığını öğrendiğimiz bostanların reaya tarafından pazara çıkarıldığı ve bundan gelir elde ettiğini anlamaktayız.

Grafik 116: 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Meyve Üretimi

Grafik 117: 1518 Tahririnde Diyarbekir Eyaleti'nde Üretilen Besatin'in Akça Bazında Kıymeti

1518 tahrir döneminde meyvenin müdü Eyalet genelinde 2 akça olduğundan bu fiyatlandırmayı 1540-1550 ile 1550-1568 dönemine de uyguladığımızda⁶⁴⁰ ortalama olarak üretilen meyve miktarını müd cinsinden belirleyebiliriz. Nitekim 1540-1550 döneminde tespit edebildiğimiz kadarıyla meyve üretiminin en fazla olduğu sancak Mardin'dir. Mardin Sancağı'nda 22.495 müd meyve üretimi gerçekleşmiştir. Mardin Sancağı'ndan sonra gelen Çermik Sancağı'nda ise 12.975 müd üretim meydana gelirken, Amid Sancağı'nda 12.485 müd, Nusaybin Kazası'nda 361 müd, Berriyecik Kazası'nda 175 müd meyve üretimi gerçekleşmiştir diyebiliriz. Bu dönemde Kulb Sancağı'nda müşahede edilen meyve üretimi bağat vergisi ile beraber hesaplandığından üretilen miktar konusunda bir bilgiye sahip olmamakla beraber diğer sancaklara nazaran oldukça az oranda meyve üretiminin gerçekleştiğini tahmin etmekteyiz. Yine 1540-1550 döneminde Çemişgezek Sancağı'ndaki meyve üretimi de müteferrik ürünler ile beraber değerlendirilmiştir⁶⁴¹. Bu dönemde sancaklardaki besatin üretimine baktığımızda ise; akça kıymeti açısından Amid Sancağı 241.770akça ile ilk sırada yer alırken Musul Sancağı 195.700 akça ile ikinci sırada bulunmaktadır. Musul'da 1540-1550 dönemine ait meyve üretimi ile ilgili bir veriye rastlanılmaması, reyanın ağırlıklı olarak bu yörede kavun, karpuz, hıyar vb. gibi ürün yetiştirdiğini göstermektedir. Musul Sancağı'ndan sonra gelen Mardin Sancağı'nda 184.100 akça, Ruha Sancağı'nda 104.660 akça, Berriyecik Kazası'nda 10.591 akça, Çermik Sancağı'nda 5.495 akça, Nusaybin Kazası'nda 2.900akça, Kulb Sancağı'nda ise 2.500akça değerinde besatin istihali gerçekleşmiştir. 1540-1550 döneminde elimizdeki veriler ışığında tespit edebildiğimiz kadarıyla Diyarbekir Eyaleti genelinde 48.491 müd meyve üretimi gerçekleşmiştir diyebiliriz. Bu söz konusu üretimin %46'sını Mardin Sancağı teşkil etmekte olup aynı dönemde Eyalet genelindeki besatin üretiminin akça olarak değeri ise 74.716 akça idi.

1550-1568 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde üretilen meyve türlerinin önceki dönemlere nazaran daha net bir şekilde müşahede edebilmekteyiz. Zira bu

⁶⁴⁰ Mehmet Ali Ünal, Harput Sancağı'ndaki meyve üretiminde bu şekilde bir hesaplama yaptığından dolayı üretimi gerçekleşen meyve miktarını tahmini de olsa belirleyebilmek adına biz de bu yöntemi uygulamayı uygun gördük. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.103-117.

⁶⁴¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.110.

döneme ait söz konusu sancakların tahrir defterlerinde “öşr-i sib”⁶⁴², “öşr-i hünnâb”, “öşr-i badem”, “öşr-i ceviz”, “öşr-i ayva”, “öşr-i armud”, “öşr-i nar”, “öşr-i hiyâr” gibi ürün kayıtlarına rastlamaktayız. Nitekim bu durum 1550-1568 tahrir dönemi için Eyalet genelinde üretimi yapılan meyve türlerinde artış yaşandığını gösterdiği gibi köylünün bu meyveleri ihtiyaç fazlası olarak yani ticari gerekçelerle de ürettiğini açıkça göstermektedir. Bu dönemde meyve üretim miktarı bakımından Harput Sancağı ilk sırada yer almaktadır. Elma, armut, kiraz ve nar gibi pek çok meyvenin üretildiği bu sancak⁶⁴³, 121.697 müd⁶⁴⁴ üretim ile Diyarbakir Eyaleti’nin meyve bahçesi konumunda idi. Üretim miktarı açısından ikinci sırada bulunan Ergani Sancağı’nda başta badem ceviz ve nar olmak üzere istihsali yapılan tüm meyvelerin miktarı 48.871 müd idi. Ergani Sancağı’ndan sonra üretim miktarı bakımından Arapgir Sancağı gelmekte olup bu sancakta üretilen meyve miktarı ise 42.701 müd olup bir önceki tahrir döneminde üretilen meyve miktarını tespit edemediğimiz Kulb Sancağı’nda ise bu dönem 34.181 müd üretimin gerçekleştiğini görmekteyiz. Elimizdeki verilere göre Kulb Sancağı’nın, nar üretiminde Ergani Sancağı’ndan sonra ikinci sırada gelmesi, meyvecilik faaliyetleri açısından bu sancağın önemini vurgulamaktadır. Ceviz üretimi bakımından Diyarbakir Eyaleti genelinde ilk sırada bulunan Bitlis Sancağı’nda toplam meyve üretimi 24.115 müd olup bu üretimin 11.515 müdü sadece cevizden müteşekkil idi. Ceviz üretim miktarı bakımından Bitlis’ten sonra ikinci sırada yer alan Kiğı Sancağı’nda 7.777 müdü ceviz olmak üzere toplam 23.814 müd meyve üretimi görülmektedir. Çemişgezek Sancağı’nda badem ve ceviz başta olmak üzere üretilen meyve miktarı 21.948 müd’tür⁶⁴⁵. Eyalet genelindeki diğer sancakların meyve üretim miktarları ise şu şekilde idi: Çermik Sancağı’nda 14.763 müd, Siverek Sancağı’nda 14.602 müd, hünnâb ve elma üretimi ile öne çıkan Çapakçur Sancağı’nda 14.245 müd, Atak Sancağı’nda 12.978 müd, Mardin Kazası’nda 9.615 müd, Siird Sancağı’nda 6.125 müd, Hasankeyf Sancağı’nda 5.922 müd, Tercil Sancağı’nda 4.375 müd, Amid Sancağı’nda 3.682 müd, Berriyecik Kazası’nda 42 müdü badem olmak üzere 3.028 müd, Ruha Sancağı’nda 1.078 müd, Akçakale Sancağı’nda 875 müd, Habur Sancağı’nda 350 müd, Sincar

⁶⁴² Elma.

⁶⁴³ Bu dönemde sadece Harput Sancağı’nda “eşcâr-ı kiras” adında meyveden öşür alındığı bilinmektedir. Bu durum söz konusu sancakta üretilen kiraz miktarından değil de ağacından resim alındığını göstermektedir. Bkz. TKGM, *TTD 106*, s.147b.

⁶⁴⁴ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.103-117.

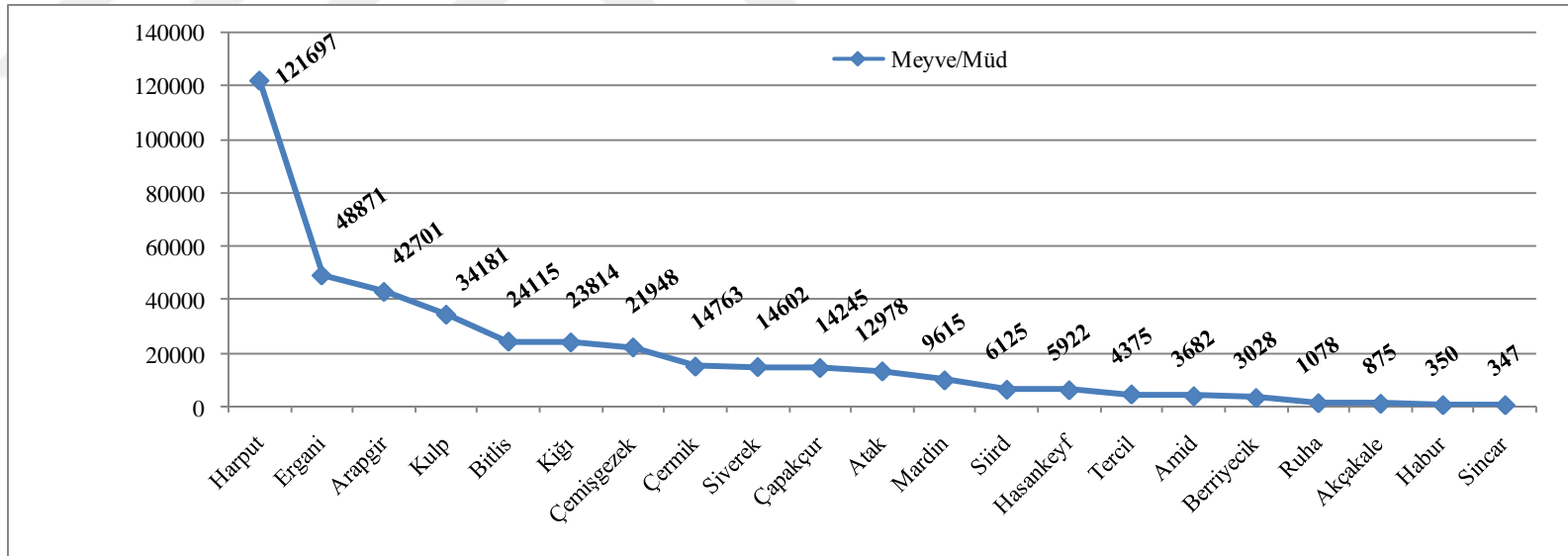
⁶⁴⁵ TKGM, *TTD 106*, s.4a-67b.

Sancağı'nda ise 347 müd idi. Ayrıca bu sayılan sancak ve kazaların haricinde üretim miktarını tespit edemediğimiz ancak kesif olarak meyve üretiminin yapıldığını müşahade ettiğimiz Ana Sancağı'nda ise 30.582 adet meyve ağacının olduğunu görmekteyiz⁶⁴⁶. Dolayısıyla 1550-1568 döneminde Diyarbekir Eyaleti genelinde toplam 409.312 müd meyve üretimi gerçekleştiği ifade edilebilir(Grafik 118).

⁶⁴⁶ Ana Sancağı'nda diğer sancaklardan farklı olarak her meyve veren ağaçtan 2 akça alınmakta idi. Bu sancakta fevakih adı altında alınan toplam öşür 61.163 akça tahsil edilmiştir. Bkz. Barkan,XV. ve XVI. *Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda ZirâiEkonominin Hukuki ve Mâli Esasları*, s.192.

Grafik 118: 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Gerçekleşen Meyve Üretiminin Sancaklar Arasındaki Dağılımları

1550-1568 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde gerçekleştirilen meyve üretiminin %30'unu Harput Sancağı, %13'ünü Ergani Sancağı, %11'ini de Arapgir Sancağı oluşturmaktaydı. Diyarbekir Eyaleti'nin Paşa Sancağı olan Amid'teki kavun ve karpuz üretiminde, çamurla karıştırılmış güvercin gübresikullanıldığından yaklaşık 40 kg. ağırlığında ürün alınabilmekte idi. Öyle ki bu derece ağırlıktaki karpuzlar, 19. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbekir'e gelen Dr. Lamec Saad'in de dikkatini celp etmiştir⁶⁴⁷. Nitekim bu şekilde üretilen bostanlar,Amid Sancağı'nda 451.190 akça kıymetinde idi. Amid Sancağı, Eyalet geneli toplam besatin üretim hacminin %26'sını oluşturmakta idi. Ruha Sancağı'nda ise bu miktar 432.150 akça kıymetinde idi⁶⁴⁸. Bostan üretimi bakımından üçüncü sırada yer alan Mardin Kazası, 179.150 akça kıymetinde üretimde bulunmuştur. Nitekim Eyalet genelinde 1.754.530 akça kıymetinde bostan üretildiği tespit edilmiş olup üretimde bulunan diğer sancak ve kazalara ait değerler ise şu şekildedir: Hasankeyf Sancağı'nda 112.370 akça, Berriyecik Kazası'nda 93.660 akça, Siverek Sancağı'nda 90.740 akça, Arapgir Sancağı'nda 76.830 akça, Ergani Sancağı'nda 56.680 akça, Kiğı Sancağı'nda 55.180 akça, Rakka Sancağı'nda 53.690 akça, Musul Sancağı'nda 32.390 akça, Çapakçur Sancağı'nda 27.420 akça, Nusaybin Sancağı'nda 17.600 akça, Akçakale Sancağı'nda 11.200 akça, Siird Sancağı'nda 10.890 akça, Çermik Sancağı'nda 10.310 akça, Bitlis Sancağı'nda 9.800 akça, Kulb Sancağı'nda 9.430 akça, Sincar Sancağı'nda 7.910 akça, Tercil Sancağı'nda 6.930 akça, Atak Sancağı'nda 4.950 akça ve Habur Sancağı'nda 4.060 akça idi.

Diyarbekir Eyaleti'nde başta piyaz ve sir olmak üzere pek çok sebze türünün üretildiği bilinmektedir. Nitekim 19. yüzyılda Diyarbekir'de fasulye, ıspanak, patlıcan, bamya gibi sebze türlerinin üretimi⁶⁴⁹Dr. Lamec tarafından müşahede edilmekle beraber bu ürünlerin 16. yüzyılda daDiyarbekir Eyaleti'nin diğer sancak ve kazalarında üretildiği kanaatindeyiz. Zira 1566 senesi Ruha Sancağı'na ait kanunnamede marul ve ıspanaktan alınacak oşürlerin zamanlarının belirlendiğini tespit etmekteyiz⁶⁵⁰. 1518 tahririnde sebze üretiminde bulunan sancaklar; Mardin, Berriyecik ve Arapgir idi. Diğer sancaklar da sebze üretimine rastlanılmaması yukarıda da ifade ettiğimiz üzere

⁶⁴⁷ Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, s.157-158.

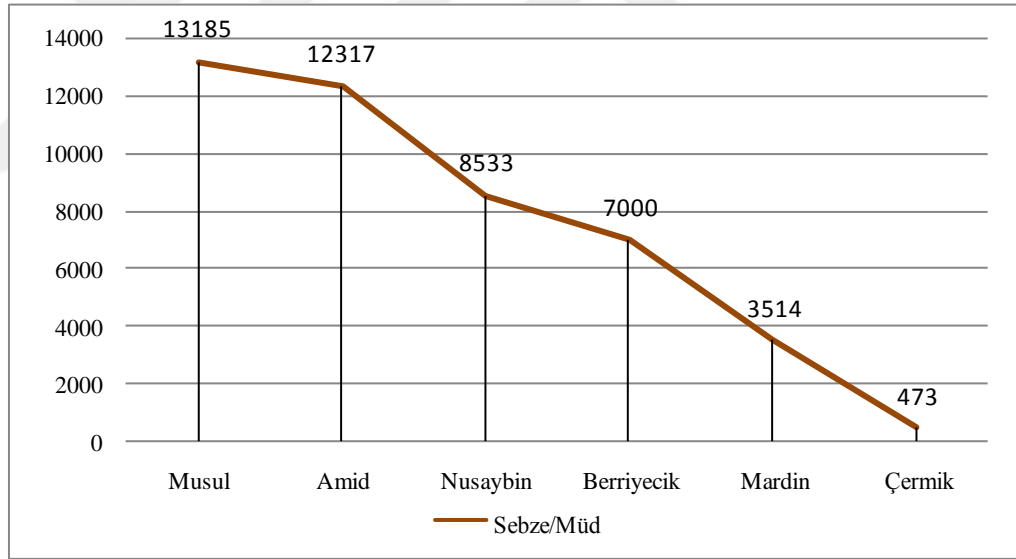
⁶⁴⁸ Besatin ve hıyar ile beraber.

⁶⁴⁹ Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, s.158.

⁶⁵⁰ TKGM, *TTD 151*, s.3b.

buralardaki reayaların geçimlik maksadıyla kendi bahçelerinde bu ürünleri üretmiş olmasıdır. Diyarbekir Eyaleti'nde gerçekleşen meyve üretimini tespit etmek adına uygulamış olduğumuz formülü⁶⁵¹, sebze üretimi içinde tatbik edersek ortalama üretim hususunda fikir sahibi olabiliriz. Nitekim bu doğrultuda Mardin Sancağı'nda 31.994 müd (sir, piyaz, sebze), Berriyecik Sancağı'nda 2.100 müd (piyaz ve sebze), Arapgir Sancağı'nda 10.750 müd (piyaz) üretildiği müşahede edilmektedir. 1540-1550 döneminde Amid Sancağı'nda 12.317 müd, Berriyecik Kazası'nda 7.000 müd, Mardin Sancağı'nda 3.514 müd, Nusaybin Kazası'nda ise 8.533 müd piyaz üretilmiştir. Çermik Sancağı'ndaki piyaz meyve ile birlikte hesap işlemine alınmakla beraber ayrı olarak da hesaplanmıştır. Nitekim mezkur sancakta 473 müd sadece piyaz üretimi gerçekleşmiştir. Bu dönemde Musul'da gerçekleşen piyaz üretimi ise 13.185 müd'tür (Grafik 119). 1540-1550 döneminde tüm Eyalet bazındaki üretim ise 45.022 müd'tür.

Grafik 119: 1540 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Piyaz Üretimi

Grafik 119'da da görüldüğü üzere Diyarbekir Eyaleti'nde sebze üretimi bakımından Musul ve Amid sancakları öne çıkmaktadır. Bu dönemde Eyalet genelinde ağırlıklı olarak piyaz üretiminin yapıldığı söylenebilir.

⁶⁵¹ 1 müdü 2 akça hesabı üzerinden.

1550-1568 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde müşahede edilen sebze üretimi içerisinde piyazın tüm sancak ve kazalarda kesif olduğu ifade edilebilir. Nitekim bu durum piyazın, Diyarbekir Eyaleti'ndeki reaya'nın temel gıda maddeleri arasında olduğunu da göstermektedir. Özellikle Ana Sancağı'ndaki 107.129 müd sebze üretiminin 46.897 müdü sadece piyazdan oluşmaktaydı. Ana Sancağı'ndaki bu hususiyet, sancağın hem sebze hem de piyaz istihsalinde Diyarbekir Eyaleti içerisinde ilk sırada olmasını sağlamıştır. Sebze üretiminde Ana Sancağı'ndan sonra gelen Ruha Sancağı, sebze çeşitliliği bakımından oldukça dikkat çekmektedir. Zira Eyalet'in diğer sancak ve kazalarında tespit edemediğimiz bir ürün olan "kıska" (arpacık soğanı) sadece bu dönemde Ruha Sancağı'nda üretiliyordu. Ruha Sancağı'ndaki 39.702 müd üretim içerisinde kıska'nın miktarı 55 müd'tür. Ruha'dan sonra önemli sebze üretim bölgesi olan Arapgir Sancağı ise 39.340 müd üretim ile Diyarbekir Eyaleti'nde üçüncü sırada bulunuyordu (Tablo 54).

1550-1568 döneminde de üretilen sebze türleri içerisinde öne çıkan piyaz, bir önceki döneme göre önemli miktarda artış göstermiştir. Zira 1540-1550 tahrir periyodunda Amid, Mardin, Musul, Çermik sancakları ile Nusaybin ve Berriyecik kazalarında üretilen toplam piyaz miktarı 45.022 müd iken, 1550-1568 döneminde aynı birimlerin üretim miktarı 70.382 müd'e yükselmiştir. Diyarbekir Eyaleti'ndeki 1550-1568 tahrir periyodunun toplam sebze (piyaz ve sir dahil) üretimi ise 384.588 müd idi. Eyaletteki bu üretimin %28'ini Ana Sancağı, %11'ini de Ruha Sancağı teşkil ediyordu. Üretim miktarı bakımından en az istihsal ise 175 müd ile Akçakale Sancağı olup diğer sancak ve kazaların üretim miktarları ise şu şekilde idi: Ergani Sancağı'nda 37.181 müd, Amid Sancağı'nda 31.199 müd, Musul Sancağı'nda 26.250 müd, *Rakka Sancağı*'nda 23.758 müd, Mardin Kazası'nda 20.461 müd, Sincar Sancağı'nda 14.158 müd, Hasankeyf Sancağı'nda 8.526 müd, Çemişgezek Sancağı'nda 7.028 müd, Çermik Sancağı'nda 6.892 müd, Nusaybin Sancağı'nda 5.502 müd, Siverek Sancağı'nda 3.920 müd, Berriyecik Kazası'nda 3.738 müd, Harput Sancağı'nda 3.472 müd, Deyr ve Rahbe Sancağı'nda 2.800 müd, Siird Sancağı'nda 1.750 müd, Kulb Sancağı'nda 812 müd, Atak Sancağı'nda 795 müd'tür (Tablo 54).

Tablo 54: 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Sebze Üretimi

Sancak/Kaza	Sebze/Müd	Türü
Ana	107129	Piyaz, sir, sebze
Ruha	39702	Piyaz, sir, sebze
Arapgir	39340	Piyaz, sir, sebze
Ergani	37181	Piyaz ve sebze
Amid	31199	Piyaz ve sebze
Musul	26250	Piyaz ve sebze
Rakka	23758	Piyaz
Mardin K.	20461	Piyaz
Sincar	14158	Piyaz
Hasankeyf	8526	Piyaz, sir, sebze
Çemişgezek	7028	Piyaz
Çermik	6892	Piyaz
Nusaybin	5502	Piyaz
Siverek	3920	Piyaz, sir ve sebze
Berriyecik K.	3738	Piyaz ve sebze
Harput	3472	Piyaz
Deyr ve Rahbe	2800	Piyaz ve sebze
Siird	1750	Piyaz ve sebze
Kulb	812	Piyaz
Atak	795	Piyaz
Akçakale	175	Piyaz ve sebze
TOPLAM	384.588	

6.DİYARBEKİR EYALETİ'NDE NARH FİYATLARI

Narh, kelime anlamı olarak, ihtiyaç maddelerinin azami fiyatlandırılması⁶⁵² olup, uygulamada ise *serbest fiyat politikasının uygulanmadığı* Osmanlı iktisadi sisteminde birçok malın devlet tarafından bizzat tespit edilmesidir⁶⁵³. Reayanın temel gıda maddelerinden olan buğday, arpa, darı, vs. gibi öşüre tabi olan ürünlere belli bir narh üzerinden akça değeri verilmiştir⁶⁵⁴. Nitekim bu doğrultuda hububat ürünlerinin kıymeti, üç yıllık ürün ortalamasının toplanıp, üçe bölünmesi ile tespit edilmekte ve nihai aşamada padişah huzurunda fiyatlandırılmakta idi⁶⁵⁵. Fiyatların başı-boş bir şekilde seyrini önlemek amacıyla devlet tarafından konan bir tahdid⁶⁵⁶ olan narh uygulaması, Diyarbekir Eyaleti'ndeki sancaklar içinde geçerli idi. Eyalette uygulanan narh fiyatları sancaklar arasında farklılık gösterdiği gibi aynı sancağın farklı köyleri arasında da değişiklik arz edebilmekte idi. Ancak köyler arasındaki bu fiyat farkı 1-2 akçayı geçmemekte idi. 1518 tahririnde tüm sancaklar için tüm ürünler için standart bir fiyatlandırma yapılmıştır. Nitekim bu dönemde buğdayın kilesi 8akça, arpa ve darının kilesi 6, pamuğun men'i 60, şıranın men'i 5 akça, mercimeğin kilesi 10 akça; meyvenin müd'ü 2 akça, zeytin ve zeytin yağının birim fiyatı 50 akça idi. 1540 -1550 tahrir döneminde Amid ve Kulb sancaklarında hububat ürünleri müd birimi üzerinden işlem görmüştür. Ancak müd değerlerini kileye çevirdiğimizde ise fiyatlarda diğer sancaklar arasında önemli bir değişimin olmadığı görülür. Bir önceki tahrir dönemi ile mukayese ettiğimizde arpa, darı ve pamuğun narh fiyatlarında düşme gerçekleşmiştir. Amid ve Kulb sancaklarında 1 müd buğday 140 akça, arpa ve darı ise 80 akça idi. Buğdayın narh fiyatının en yüksek olduğu sancak 10 akça ile Musul; en düşük olduğu sancak ise 6 akça ile Ruha; pamuğun narh fiyatının en yüksek olduğu sancak 50 akça ile Çemişgezek; en düşük olan birim ise Berriyecik Kazası idi. Aynı dönemde Mardin,

⁶⁵² Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi C.1(1300-1600)*, s.455.

⁶⁵³ Mehmet Ali Ünal, "Narh", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.512.

⁶⁵⁴ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s.152.

⁶⁵⁵ "... *hin-i teftişde ve tefehhusda zahir ve rûşen olan mahsulatın her nev'inin üçer yıllığın bir yere cem' idüb dahi üçe bölüb bir bölüğün defterlerine kaydeyleyeler, amma kıymetlerin ta'yin eylemeyeler ve her köye cümle yazmayalar. Hemen her birimin hasılı ma'lûm olunub bunda geliyecek narhları hususu benim 'izz-ü huzur-u 'adalet mevfüroma arz olundukda anın üzerine nice baha ta'yin idersem zeylinde kaydolunub...*"Bkz. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirleri'nin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", s.40.

⁶⁵⁶ Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*, İstanbul 1987, s.82.

Amid, Kulb, Ruha sancakları ile Nusaybin Kazası'nda 1 men pamuk 10 akça, Çermik ve Musul sancaklarında 12 akça idi. Arpanın kilesi Amid, Kulb ve Ruha sancaklarında 4 akça, Mardin Sancağı ile Berriyecik ve Nusaybin kazalarında 5 akça, Çemişgezek Sancağı'nda 6 akça, Musul Sancağı'nda ise 7 akça idi. Darının kilesi ise Amid, Kulb, Mardin, Nusaybin, Berriyecik, Ruha, Çemişgezek ve Çermik'te 4 akça, Musul'da 7 akça iken susamın kile bazındaki narh fiyatı ise Musul ve Ruha sancaklarında 25 akça, Nusaybin Kazası'nda 20 akça, Berriyecik Kazası'nda 12 akça ve Amid Sancağı'nda 6 akça idi. 1540-1550 döneminde Çermik ve Musul sancaklarında nohuta da narh konulduğu müşahede edilmekte olup nohutun kilesi Çermik Sancağı'nda 9 akça, Musul Sancağı'nda ise 10 akça idi. 1550-1568 döneminde hububat, sına ürünleri ve sebze-meyvedeki narh fiyatlarına baktığımızda Paşa Sancağı'nda buğdayın 1540-1550 dönemine göre %29, arpa ve erzenin %25, susamın ise %50 arttığı görülmektedir. Amid Sancağı'nda tatbik edilen narh uygulamasına göre buğdayın kilesi 5 akça, arpanın 3 akça, mercimek ve nohutun 5 akça, erzenin 3 akça, pamuğun 15 akça, küncidin 3 akça, baklanın 1 kilesi ise 3 akça üzerinden işlem görüyordu. Bu dönemde kaza olarak karşımıza çıkan Mardin'de ise buğdayın narh fiyatı bir önceki döneme göre %65, arpanın %60, darının ise %75 oranında azalmış olup buğdayın kilesi 8,5 akça, arpanın 5 akça, darının 4 akça iken pamuğun 1 men'i ise 15 akça idi. Mardin Kazası ile Amid Sancağı'ndaki pamuğun narh fiyatındaki artış oranı (%50) aynı idi. Bu durum pamukta da diğer zirai ürünlerde olduğu gibi bilinçli iktisadi politikanın uygulandığını göstermektedir. Kulb Sancağı'ndaki narh fiyatlarının seyri, Amid Sancağı ile Mardin Kazası'ndakinden oldukça farklı olarak fiyatların tümünde bir artışın olduğu gözlenmektedir. Bu cümleden olmak üzere bir önceki döneme göre buğdayın narh fiyatında %71; arpa, darı ve pamuğun narh fiyatında ise %100 oranında artış gerçekleşmiştir. Bu dönem Kulb Sancağı'ndaki narh fiyatları ise şu şekilde idi: buğdayın kilesi 12 akça, arpa ve darının 8 akça, mercimeğin 4 akça, nohutun 24 akça, pamuğun 20 akça idi. Bu dönemde dikkatimizi çeken asıl konu Nusaybin Sancağı'ndaki buğday narh fiyatının devasa oranda arttırılmasıdır. 1540-1550 döneminde 1 kile buğdayın 8,5 akça olduğu Nusaybin'de 1550-1568 döneminde fiyatta % 488 artış gerçekleşmiş ve birim fiyat 50 akça olmuştur. Yine arpada %20, darıda %25 artış gözlenirken, susamda %60 azalma meydana gelmiştir. Bu dönemde Berriyecik Kazası'nda ise buğdayın narh fiyatında düşme gözlenmekte olup 1540-1550 döneminde

1 kile buğday 8 akça iken, 1550-1568 döneminde akça değeri %75 azalarak birim fiyatı 2 akçaya düşmüştür. Bir önceki tahrir döneminde arpanın kilesi 5 akça iken, son dönemde %80 azalarak 1 akçaya düşmüş, erzenin narh fiyatında ise %75 azalma meydana gelmiştir. Pamuğun narhı bir önceki dönem ile aynı tutulmuş, susamın narhında ise %84 düşme gerçeklemiştir. Bu dönemde Berriyecik Kazası'nda badem, piyaz ve nohuta da narh fiyatı verildiği müşahade edilmekte olup piyazın müdü 3 akça, bademinkilesi 1 akça, nohutun ise 2 akça idi. Eyaletin önemli sancaklarından olan Ruha'da ise pamuğun ve buğdayın narh fiyatı 1540-1550 dönemindeki fiyat ile aynıdır. Buğdayın kilesi 6 akça, pamuğun men'i ise 10 akça'dır. Arpanın narh fiyatı ise %25 azalırken darın fiyatı %50 artmıştır. Susam ise bir önceki döneme nazaran %40 azalma göstermiştir. Ayrıca bu dönemde Ruha'da darının kilesi 6 akça, susamın 15 akça iken piyazın müdü 2 akça, kıskanın 1 kilesi 10 akça üzerinden işlem görmekte idi. Çemişgezek Sancağı'ndaki ürün narh fiyatlarının tamamında artış gözlenmektedir. Buğdayın kilesi bir önceki döneme göre % 33, arpa %33, darı %55, pamuğun men'i %44 artış göstermiştir. Çermik Sancağı'nda, pamuktaki fiyat haricinde tüm ürünlerin narhı arttırılmıştır. Buğdayın kilesi 12 akça, arpanın ve darının 8 akça, nohutun ise 12 akça idi. Nitekim mezkur sancaktaki narh fiyatlarının artış oranları ise şu şekilde idi: buğday %33, arpa %33, darı %100 idi. Musul Sancağı'ndaki buğday ve pamuktaki narh fiyatlarında artış gözlenirken, arpa ve darıda ise düşme görülmektedir. Susam ise bir önceki dönem fiyatı üzerinden hesaplanmıştır. Musul'da 1550-1568 döneminde buğdayın 1 kilesi 11 akça, arpa ve darı 6 akça, pamuğun men'i 15, küncid kilesi 25 akça idi. Aynı dönemde Diyarbekir Eyaleti'ndeki diğer sancak ve kazaların ürün narh fiyatları ise şu şekilde idi: Tercil'de buğdayın kilesi 9 akça, arpa ve darının 6 akça, pamuğun men'i 18 akça, susamın kilesi ise 40 akça; Atak Sancağı'nda buğdayın kilesi 11 akça, arpa 8 akça, darı 6 akça, pamuğun 1 men'i ise 20 akça; Hasankeyf Sancağı'nda buğdayın kilesi 14 akça iken arpanın 8 akça, darının 6 akça, pamuğun 1 men'i 15 akça; Siird Sancağı'nda buğdayın kilesi 12 akça, arpanın 8 akça, pamuğun men'i 15 akça; Akçakale Sancağı'nda buğdayın kilesi 10 akça, arpanın 6 akça, darının ve küncidin kilesi 8 akça; Sincar Sancağı'nda buğdayın kilesi 10 akça, arpanın 6 akça, darının 2 akça, pamuğun men'i ve susamın kilesi 12 akça; Habur Sancağı'nda buğdayın kilesi 8 akça, arpanın 6 akça, darının 8 akça, pamuğun men'i 8 akça, susamın kilesi 20 akça; sadece buğday ve darının üretildiği Deyr ve Rahbe'de buğdayın ve darının kilesi 8 akça,

arpanın 6 akça; Harput Sancağı'nda buğdayın kilesi 10 akça, arpa ve darının 8 akça iken pamuğun men'i 72 akça idi. Harput Sancağı'nın komşusu olan Ergani Sancağı'nda ise buğdayın kilesi 10 akça, arpa ve darının 8 akça, nohutun kilesi 12 akça, susamın kilesi 15 akça, börülcenin kilesi 24 akça; Siverek Sancağı'nda buğdayın kilesi 10 akça, arpa ve darının 6 akça, pamuğun men'i 10 akça, susamın kilesi 24 akça, piyazın müdü ise 4 akça idi. Rakka Sancağı'nda buğday 14 akça, arpa ve darı 8 akça, pamuk 10-12 akça, susamın kilesi 16-20, piyazın müdü 4 akça; Çapakçur Sancağı'nda gendüm olarak bilinen buğday ve arpanın kilesi 14 akça, erzenin kilesi 10 akça, pamuğun men'i 12 akça; Arapgir Sancağı'nda 1 kile buğday 10 akça, arpa 7 akça, darı 5 akça, pamuğun men'i 12 akça iken börülcenin kilesi 10 akça, piyazın müdü ise 4 akça; Kiğı Sancağı'nda 1 kile buğday 10 akça, arpa 8 akça, darı 7 akça, pamuğun men'i ise 50 akça idi. Ana Sancağı'nda buğdayın kilesi 3 akça, arpa ve darının 2 akça, mercimeğin 3-4 akça, pamuğun men'i ise 6 akça iken susamın kilesi 5, börülcenin 4 akça idi. Ekilen ürün çeşitliliği açısından oldukça fakir olan Bitlis Sancağı'nda ise buğdayın 1 kilesi 12, arpa ve darının 8 akça idi (Tablo 55).

1550-1568 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde buğdayın narh fiyatının en yüksek olduğu yer, Nusaybin Sancağı iken, arpanın Çapakçur Sancağı, pamuğun Harput ve Çemişgezek sancakları, susamın ise en yüksek narh fiyatlı yeri Tercil Sancağı idi.

Tablo 55: 1518-1568 Dönemi Diyarbekir Eyaleti’ndeki Sancak ve Kazalarda Uygulanan Narh Fiyatlarının Dağılımları

1518 Tahrir Dönemi (Akça)																				
	Hınta	Şair	Dıhn	Penbe	Ades	Zeytun	R.Zeyt	Meyve	Şıra	Küncid	Nohut	Erzen	Bakla	Börülce	Piyaz	Kıska	Badem	Ç.Otu	Zerdali	Kenekerçek
Amid	8	6	6	60	10	50	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mardin	8	6	6	60	10	-	50	2	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sincar	8	6	6	60	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Berriyecik	8	6	6	60	10	-	50	2	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ruha	8	6	6	60	10	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Siverek	8	6	6	60	10	-	-	2	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Çermik	8	6	6	60	-	-	-	2	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ergani	8	6	6	60	10	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Harput	8	6	6	60	10	-	-	2	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Arapgir	8	6	6	60	10	-	-	2	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kığı	8	6	6	-	10	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Çemişgezek	8	6	6	60	-	-	-	2	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1540-1550 Tahrir Dönemi (Akça)																				
	Hınta	Şair	Dıhn	Penbe	Ades	Zeytun	R.Zeyt	Meyve	Şıra	Küncid	Nohut	Erzen	Bakla	Börülce	Piyaz	Kıska	Badem	Ç.Otu	Zerdali	Kenekerçek
Amid	140 ⁶⁵⁷	80	80	10	-	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mardin	8,5	5	4	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Berriyecik	8	5	4	8	-	-	-	-	-	12	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ruha	6	4	4	10	-	-	-	-	-	25	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Kulb	140 ⁶⁵⁸	80	80	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nusaybin K.	8,5	5	4	10	-	-	-	-	-	20	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

⁶⁵⁷ Bu dönemde Amid Sancağı’nda hububat ölçü birimi olarak “müdd” kullanılmıştır. (1müdd buğdayın narh fiyatı.)

⁶⁵⁸ Amid Sancağı’nda olduğu üzere Kulp Sancağı’nda da hububat ölçü birimi olarak “müdd” kullanılmıştır.

Çermik	9	6	4	12	-	-	-	-	-	-	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Musul	10	7	7	12	10	25	-	-	-	25	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Çemişgezek	9	6	4	50	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1550-1568 Tahrir Dönemi (Akça)																				
	Hınta	Şair	Dıhn	Penbe	Ades	Zeytun	R.Zeyt	Meyve	Şıra	Küncid	Nohut	Erzen	Bakla	Börülce	Piyaz	Kıska	Badem	Ç.Otu	Zerdali	Kenekerçek
Amid	5	3		15	5					3	5	3	5				4		3	
Mardin	3	2		15								1			2					
Sincar	10	6	2	12						12										
Berriyecik	2	1		8						2	2	1			3		1			5
Ruha	6	3	6	10						15					2	10		50		10
Siverek	10	6	6	10						24					4					10
Çermik	12	8	8	12							12									
Ergani	10	8	8	12						15	12			24			5			
Harput	10	8	8	72																
Arapgir	10	7	5	12										10	4					
Kığı	10	8	7	50																
Çemişgezek	12	8	8	72													4			
Kulb	12	8	8	20	4						24									
Tercil	9	6	6	18						40										
Atak	11	8	6	20																
Akçakale	10	6	8	10						8										
Çapakçur	14	14		12								10								
Rakka	14	8	8	12						20					4					

	Hıta	Şair	Dıhn	Penbe	Ades	Zeytun	R.Zeyt	Meyve	Şıra	Küncid	Nohut	Erzen	Bakla	Börülce	Piyaz	Kıska	Badem	Ç.Otu	Zerdali	Kenekerçek
Deyr ve Rahbe	8	6	8																	
Ana	3	2	2	6	4					5			3	4						
Musul	11	6	6	15						25	11									
Bitlis	12	8	8																	
Hasankeyf	14	8		15								6								
Nusaybin	50	6	5	10						8										
Siird	12	8		15																
Habur	8	6	8	8						20										

7.DİYARBEKİR EYALETİ'NDE TOPRAK VERİMLİLİĞİ

Herhangi bir bölgenin öşür oranı belirlenirken o bölgenin sulama imkanları ile toprak verimliliği göz önünde bulundurulmaktaydı⁶⁵⁹. Osmanlı Devleti'nde bazı sancak kanûnâmelerinde bir çiftlik yere ne kadar müd tohum ekileceği belirtilirken⁶⁶⁰ bazılarında ise her bir çiftlikte bir yılda minimum ne kadar ürün kaldırılacağına dair kayıtlar bulunmaktadır⁶⁶¹. Osmanlı toprak sistemine göre, çiftliklerin alanı 60 ilâ 150 dönüm (6-15 hektâr) arasında idi. Kanunnamelerden anladığımızı göre çiftçi reaya, 60 dönümlük verimli toprağa da 150 dönümlük çorak toprağa da aynı miktarda tohum ekmek zorunda idi. Buna göre bir çiftlik araziyi ortalama 80 dönüm kabul edersek⁶⁶² ve ekilebilir arazinin $\frac{3}{8}$ 'inin bilfiil hububat ve bakliyat tarımına, $\frac{3}{8}$ 'inin ise nadas, sebze için ayrıldığını düşünürsek tahmini de olsa dönüm başına düşen ortalama üretim miktarını tespit edebiliriz⁶⁶³. Böylece ekilebilir 80 dönümlük arazinin $\frac{5}{8}$ 'i yani 50 dönümünün tahıl ekimine ayrıldığı ortaya çıkmaktadır. Ekilen tohumun 10 müdden az olması gerektiği fikrinden hareketle⁶⁶⁴ ve Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal'ın toprak verimliliği konusunda uygulanabilir formül olarak öneride bulunduğu "dönüm başına 30 kg. tohum" metodundanyola çıktığımızda⁶⁶⁵, 50 dönüme 1.500 kg. tohum atıldığı tezini kabul etmek uygun görülmektedir. Dolayısıyla bir çiftlik alana ekilebilen tohum miktarı $\frac{1.500 \text{ kg. (ekilen tohum)}}{1 \text{ müd (513 kg.)}} = 3$ müd olacaktır. 1518-1568 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde mevcut sancaklardaki arazi şartlarını da göz önünde

⁶⁵⁹ Ö. Lütfi Barkan, "Öşür", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s.800.

⁶⁶⁰ Örneğin; Karaman Kanunnamesi'nde "Bir çiftlik yer tasarruf iden raiyyet Bursa müddile yılda dört müdd tohum ekmek lazımdır. Ekmediği yılda elli akça vire. Amma Karaman müddi ile bir müdd ekse yirmibeş akça vire... Bkz. Barkan, "Vilayet-i Karaman", Kanunlar, s.46.

⁶⁶¹ Yine bu hususta da Karaman Kânûnâmesi örnek verilebilir. "... Ammâ beyn-en-nâs meşhur ve ma'ruf olan çiftlik oldur ki bir çiftlik nadasına ve ekinine vefâ ide ahali-i kurâdan ekinciler dahi ana bir çiftlik dirler. Mikdarda Bursa müddile oniki müdlük yerdir.." Bkz. Barkan, "Vilayet-i Karaman", Kanunlar, s.47.

⁶⁶² Bazı araştırmacılar bir çiftlik araziyi ortalama 100 dönüm olarak kabul etmiştir. Eftal Batmaz, "XV-XVI. Yüzyıl Sancak Kanunnamelerine Göre Osmanlı Devleti'nde Tahıl Üretimi", s.40.

⁶⁶³ Mehmet Öz, "XVI. Yüzyılda Anadolu'da Tarımda Verimlilik Problemi", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 2002, s.1645.

⁶⁶⁴ Canik Sancağı'nda bir çiftlik (iki öküzlük) yerin 10 müdde tekabül ettiği bilgisi göz önünde bulundurulmuştur. Bkz. Mehmet Öz, "XVI. Yüzyılda Anadolu'da Tarımda Verimlilik", s.1645.

⁶⁶⁵ Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal hocam ile birebir yaptığımız ilmî istişâreler neticesinde, hocamız Osmanlı köylüsünün o dönem şartlarında toprağa "el ile serpmeye" yöntemiyle dönüm başına ancak 30 kg. tohum atılabileceğini ifade etmiştir.

bulundurduğumuzda dönüm başına üretim ve verimliliği şu şekilde tespit edebiliriz: 1518 tahririnde Amid Sancağı'nda toplam 3948 adet çiftten 2468 adetinin ekilebilir olduğunu düşünersek buraya $2.468 \times 3 \text{ müd} = 7.404 \text{ müd tohum ekilecektir}$. Bu dönemde Amid Sancağı'nda üretilen buğday miktarı 30.944 müd olduğundan

$$\text{Verim} = \frac{30944 \text{müd}(\text{Ürün})}{7404 \text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 4 \text{ tür. Yani çıkan sonucu analiz ettiğimizde Amid}$$

Sancağı'nda 1 müd tohumdan, 4 müd ürün alındığı ortaya çıkmaktadır. Mardin Sancağı'na baktığımızda ise toplam 2326 adet çiftten 1454 adeti ekilebilir olup, 1.454 adet çift'e de 4.362 müd tohum ekilmiştir. Nitekim buradan varılacak sonuç ise

$$\frac{27960 \text{müd}(\text{Ürün})}{4362 \text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 6 \text{ 'dır. Yani Mardin Sancağı'nda verim } 1:6 \text{ 'dır. Bu}$$

durumda Mardin Sancağı'ndaki toprak veriminin Amid Sancağı'na göre nispeten daha yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır. Sincar Sancağı'nda 199 adet çiftten 124'ü ekilebilir olup, buraya 372 müd tohum ekilmiş olacağından Nitekim bu sancaktaki verim tahmini

$$\text{verim ise; } \frac{3080 \text{müd}(\text{Ürün})}{372 \text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 8 \text{ 'dir. Dolayısıyla bu sancakta topraktan } 1:8 \text{ verim}$$

alındığı ortaya çıkmaktadır. Bu dönem Ruha Sancağı'ndaki toprak verimliliği de Mardin Sancağı ile hemen hemen aynı orana sahip bulunmakta idi. Zira bu sancakta 1074 adet çiftten 671'i ekilebilir olup, buraya ekilen 2013 müd tohumdan da toprak

$$\text{veriminin } \frac{13099 \text{müd}(\text{Ürün})}{2013 \text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 6,5 \text{ olduğu ortaya çıkmaktadır. 1518 tahririne göre}$$

tespit edebildiğimiz kadarıyla Diyarbekir Eyaleti'nde en verimli tarım arazileri Harput Sancağı'nda bulunmaktadır.. Nitekim bu sancaktaki Uluâbad ve Kuzâbâd nahiyeleri, mümbit arazilerden oluşmakta ve sancağın verimli arazilerinin büyük bir bölümünü teşkil etmektedir⁶⁶⁶. Gerçekten de elimizdeki verileri formülize ettiğimizde de bu gerçek ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde söz konusu sancağın 363 adet ekilebilir çifti mevcut olup, üretilen toplam buğday miktarı ise 16184 müd idi. Dolayısıyla verim

$$\text{oranı, } \frac{16184 \text{müd}(\text{Ürün})}{1089 \text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 14 \text{ 'tür. Bu durumda Harput Sancağı'ndaki verimlilik}$$

nispeti 1:14 idi. Bu dönemde Diyarbekir Eyaleti'ndeki diğer sancakların müşahede edilen verim oranları ise şu şekildedir:

⁶⁶⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.91.

Siverek Sancağı'nda 714 adet ekilebilir çiftin olduğu bilinmektedir ve üretilen buğday ise, 7849 müd'tür. Verim durumu ise; $\frac{7849\text{müd}(\text{Ürün})}{2142\text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 4' \text{tir.}$ Çermik

Sancağı'nda ise 153 adet ekilebilir çift bulunmakta ve üretilen buğday miktarı ise 3782 müd'tür. Dolayısıyla sancaktaki verim oranı; $\frac{3782\text{müd}(\text{Ürün})}{459\text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 8' \text{dir.}$

Dolayısıyla Çermik Sancağı'ndaki toprak verimi 1'e 8 olduğu göz önüne alınırsa söz konusu sancağın oldukça münbit bir yer olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ergani Sancağı'ndaki toprak verimi, Siverek ve Çermik sancaklarındaki ortalama değerlerin arasında idi. Nitekim söz konusu sancakta 574 adet ekilebilen çift, 8799 müd de elde edilen buğday üretimi mevcuttur. Dolayısıyla verim durumu,

$\frac{8799\text{müd}(\text{Ürün})}{1722\text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 5' \text{tir.}$ Arapgir Sancağı'ndaki toprak verimliliği ise Ergani

Sancağı'ndan düşük olduğu müşahede edilmektedir. Nitekim 531 adet ekilebilir çifti olan sancağın toplam buğday üretim miktarı ise 7260 müd idi. Nitekim verim durumu ise, $\frac{7260\text{müd}(\text{Ürün})}{1593\text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 4,5' \text{tur.}$ Aynı dönemde Çemişgezek Sancağı'ndaki

toprak verim oranı dikkat çekicidir. Zira 823 adet ekilebilir çifte sahip sancağın buğday üretimi ise 22533 müd'tür. Nitekim bu veriler sonucu olarak

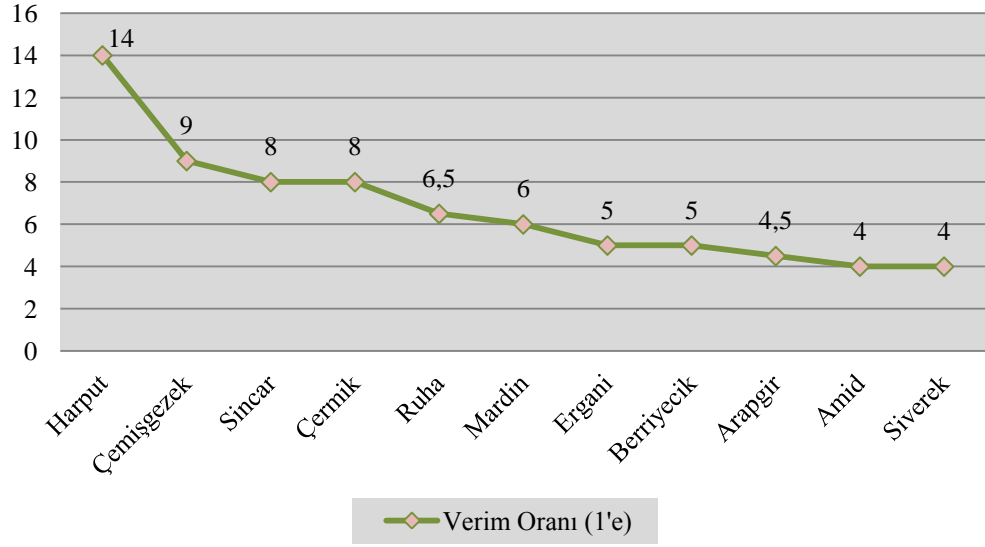
$\frac{22533\text{müd}(\text{Ürün})}{2469\text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 9' \text{dur.}$ Bu dönemde Berriyecik Sancağı'ndaki verim

durumunun, Amid ve Siverek sancaklarına kıyasla nispeten yüksek olduğu ifade edilebilir. Zira Berriyecik Sancağı'nda 478 adet ekilebilir çiftin bulunduğu ve 7709 müd buğday üretiminin gerçekleştiği göz önüne alınırsa verimin de

$\frac{7709\text{müd}(\text{Ürün})}{1434\text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 5$ olduğu ortaya çıkmaktadır. Netice olarak Diyarbakir

Eyaleti'nin ilk tahrir döneminde tespit edebildiğimiz kadarıyla verim oranı yüksek olan sancaklar, Harput, Çemişgezek, Çermik ve Sincar sancakları idi (Grafik 120).

Grafik 120: 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Tarımsal Verimlilik

Grafik 120'de de görüldüğü üzere 1518 döneminde Amid ile Siverek'in, Çermik ile Sincar'ın ve Ergani ile de Berriyecik'in toprak verimlilik oranları birbirine eşittir.

1550-1568 tahrir döneminde ise, Eyaletin *Paşa Sancağı*'nda ekilebilir 4599 adet çift bulunmakta, buğday üretim miktarı da 149142 müd olarak tespit edilmektedir. Bu

verilerden hareketle; $\frac{149.142\text{müd}(\text{Ürün})}{13797\text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 10' \text{dur}$. Dolayısıyla Amid

Sancağı'nda bu dönem toprak veriminin 1'e 10 oranına yükseldiği müşahede edilmektedir. 1518 tahririnde Amid Sancağı'nın verim oranı 1:4 olduğu hatırlanırsa 50 yıllık dönem içinde verim oranının iki katına yükseldiği söylenebilir. *Kulb Sancağı*'nda 120 adet ekilebilir çift mevcut olup buğday üretimi ise 2802 müd idi. Bu sancaktaki

verim oranı ise $\frac{2802\text{müd}(\text{Ürün})}{360\text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 7' \text{dir}$. Dolayısıyla *Kulb Sancağı*'nda toprak

1'e 7 vermektedir. *Tercil Sancağı*'nda ekilebilir çift 429 adettir ve 9007 müd buğday üretimi gerçekleşmiştir. Bu sancaktaki verim, $\frac{9007\text{müd}(\text{Ürün})}{1287\text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 7' \text{dir}$.

Nitekim *Kulb*'ta olduğu gibi *Tercil Sancağı*'nda da toprağın 1'e 7 verim verdiği müşahede edilmektedir. *Harput Sancağı*'nda 833 adet ekilebilir çift ve 30453 müd üretilen buğday mevcuttur. Nitekim bu sancaktaki verim ise

$\text{Verim} = \frac{30453\text{müd}(\text{Ürün})}{2499\text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 12' \text{dir}$. Bu dönem *Harput Sancağı*'ndaki toprak

veriminde 1518 tahrir dönemine nazaran az da olsa düşmenin olduğu görülmektedir. *Atak Sancağı*'nda 232 adet ekilebilir çift ve 956 müd buğday üretimi bulunmaktadır.

Verim ise; $\frac{2457\text{müd}(\text{Ürün})}{696\text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 4$. Nitekim *Atak Sancağı*'ndaki bu dönem tarım

arazilerinin 1'e 4 gibi oldukça düşük verime sahip olduğu ifade edilebilir. *Hasamkeyf Sancağı*'nda ekilebilir çift adeti 845 idi ve 12563 müd buğday üretimi gerçekleşmiştir.

Dolayısıyla verim durumunu, $\frac{12563\text{müd}(\text{Ürün})}{2535\text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 5$ olarak tespit

edebilmekteyiz. *Sincar Sancağı*'nın 1518 tahrir döneminde 1:8 olan verim oranı bu dönemde 1:2'ye gerilemiştir. *Habur Sancağı*'nda ekilen çift 151 adetti ve sancakta

üretilen buğday 3666 müd'tür. Buradaki verim ise; $\frac{3666\text{müd}(\text{Ürün})}{453\text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 8' \text{dir}$.

Ergani Sancağı'nda 676 adet ekilebilir çift mevcut olup sancağın toplam buğday üretim

miktarı ise 10909 müd'tür. Sancak'taki verim ise; $\frac{10909\text{müd}(\text{Ürün})}{2028\text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 5$ 'tir.

Böylece Ergani Sancağı'ndaki toprak verimlilik durumunun Hasankeyf ile eşit olduğu saptanmıştır. Siverek Sancağı'nda üretilen buğday miktarı 29008 müd olup sancağın ekilebilir çift miktarı ise 2024 adet idi. Verim durumu ise; $\frac{29008\text{müd}(\text{Ürün})}{6072\text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 5$ iken 526 adet ekilebilir çift bulunan ve 5339 müd

buğday üretimine sahip Rakka Sancağı'nın verim oranı ise 1:3'tür. 599 adet ekilebilir çift bulunan ve 5180 müd buğday üretimi gerçekleştirilen Çapakçur Sancağı'nda da verim oranı 1:3 idi. Arapgir Sancağı'nda ise 664 adet ekilebilir çift bulunmakta, 7456 müd de buğday üretimi var idi. Sancağın verim oranı ise 1:4'tür. Ana Sancağı'nda ise ekilebilir çift sayısı 384, gerçekleştirilen buğday üretimi ise 31003 müd idi. Sancağın verim oranı ise, $\frac{31003\text{müd}(\text{Ürün})}{1152\text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 26$ 'du. Nitekim Ana Sancağı'nın oldukça

sulak ve verimli arazide bulunması bu sancaktan 1'e 26 gibi önemli mikyasta verim alınmasını sağlamıştır. Aynı dönemde Musul Sancağı'nda 800 adet ekilebilir çift bulunmakta olup üretilen buğday miktarı ise 14912 müd'tür. Dolayısıyla verim oranı ise 1:6'dır. Ruha Sancağı'ndaki ekilebilen çift sayısı 2278 adet olup, üretilen buğday miktarı ise 97346 müd idi. Nitekim Ruha Sancağı'ndaki toprak verimi, $\frac{97346\text{müd}(\text{Ürün})}{6834\text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 14$ 'tür. 1518 tahrir döneminde Ruha Sancağı'nın verimi 1'e

6,5 iken son dönem tahririne göre 1'e 14 yükselmesi, ortalama %100 oranında verim artışının yaşandığını göstermektedir. Toprak veriminde artış gözlenen diğer sancak ise Çemişgezek Sancağı'dır. 1518 tahririne kıyasla ekilebilir çift sayısında önemli miktarda azalma meydana gelmesine rağmen verim durumu ise iki kat artmıştır. Zira söz konusu sancağın ekilebilir çift miktarı 170 adet, üretilen buğday miktarı ise 7013 müd idi: $\frac{7013\text{müd}(\text{Ürün})}{510\text{müd}(\text{EkilenTohum})} = 14$ 'tür. Dolayısıyla Çemişgezek Sancağı'nın tarım

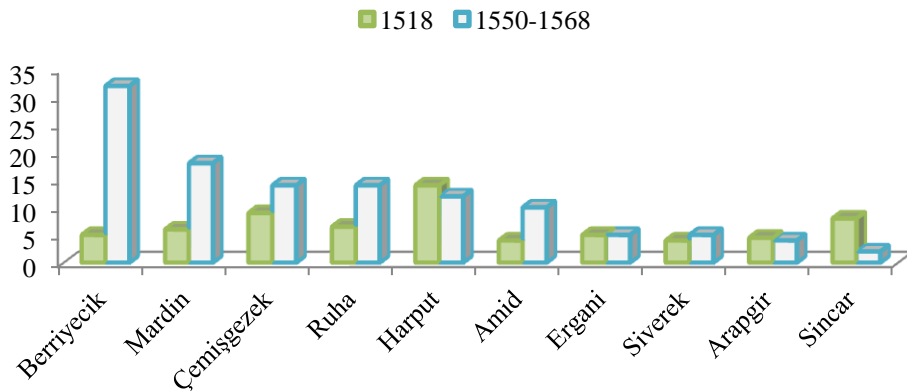
arazileri buğdayda 1'e 14 verim vermekte idi. Verim oranında artış gerçekleşen diğer bölge Mardin Kazası'dır. Kazanın ekilebilir çift sayısı 2630 adet olup, üretilen buğday miktarı ise 147853 müd idi. Mardin Kazası'nın toprak verim oranı ise 18'dir. 1518 tahririnde ise bu oran 6 idi. Dolayısıyla yaklaşık 50 yıl süreç içinde kazanın verim oranı

3 misli artış göstermiştir denilebilir. Aynı dönemde 1065 adet ekilebilir çift bulunan Berriyecik Kazası'nın buğday üretim miktarı ise 105038 müd idi. Söz konusu sancağın ekilebilir hem çift miktarında hem de buğday üretiminde ciddi anlam da artış gerçekleşmiştir. Nitekim bu artış, kazanın toprak veriminde de müşahede edilmektedir:

$$\frac{105038\text{müd}(\text{Üretim})}{3195\text{müd}(\text{EkilenTohum})}=32. \text{ Bu dönemde 133 adet ekilebilir çifte ve 922 müd üretilen}$$

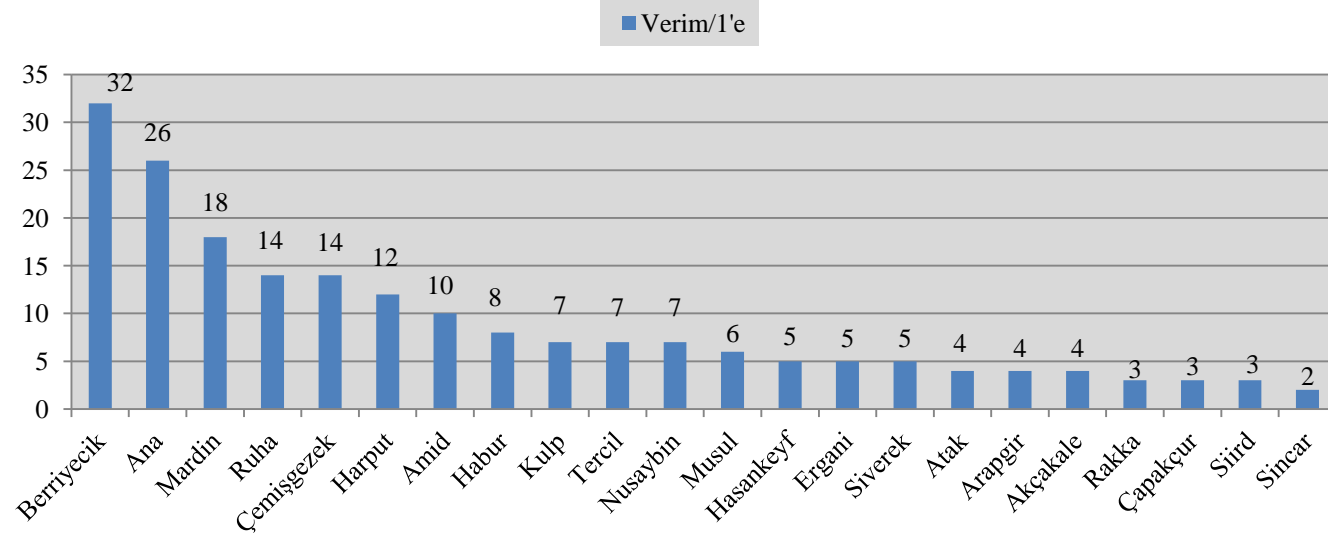
buğdaya sahip Siird Sancağı'nın verim oranı 3; 599 ekilebilir çifte ve 12309 müd buğday üretimine sahip Nusaybin Sancağı'nın verim oranı 7 iken, 254 adet ekilebilen çifti olan ve 3075 müd buğday üretimine sahip Akçakale Sancağı'nda ise verim oranı 1:4 idi. 1550-1568 döneminde toprak verim oranının en yüksek olduğu sancak ve kazalar: Berriyecik Kazası, Ana Sancağı ve Mardin Kazası iken verimin en az olduğu sancaklar ise Siird, Sincar, Çapakçur, Rakkaidi(Grafik 121).Tespit edebildiğimiz kadarıyla1518-1568 dönemi arasında Berriyecik Kazası, Mardin Kazası, Ruha, Çemişgezek ve Amid sancaklarında ciddi oranda tarımsal verimlilik artışı gerçekleşmiştir. Bu artışın sebepleri olarak, zengin sulama imkanı, toprağın yeterince dinlendirilmesi ve her yıl ürün rotasyonunun yapılmış olması gösterilebilir⁶⁶⁷(Grafik 122).

Grafik 122:1518/1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Mevcut Sancak ve Kazaların Tarımsal Verimlilik Mukayesesi

⁶⁶⁷ Durmuş Volkan Karaboğa, A.g.t., s.71.

Grafik 121: 1550-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Tarımsal Verimlilik

8.HAYVANCILIK VE HAYVANCILIK İLE İLGİLİ VERGİLER

Osmanlı ekonomisinin en önemli ayaklarından birisi de hayvancılık olup, koyun ve keçi yetiştiriciliği ile sığır ve diğer büyük baş hayvanların yetiştiriciliği hayvancılığın esas unsurlarını teşkil etmekte idi⁶⁶⁸. Hayvancılık faaliyetleri açısından Osmanlı köylüsüne nazaran öne çıkan konar-göçerlerin esas geçim sahası, bütün Anadolu'yu kapsayan mera hayvancılığı olup, bunların iktisadi faaliyet alanları ise Diyarbakir, Urfa ve Erzurum gibi bölgelerdi. Ordunun et ihtiyacı, İstanbul, Bursa ve Edirne gibi büyük şehirlerin, büyük et tüketim merkezleri oluşu, dericilik ve dokuma sanayilerinin çok gelişmesi hayvancılığı kârlı kılan unsurlar olduğu gibi⁶⁶⁹, çekim ve yük taşıma, gübre sağlama hususlarında da yine hayvancılıktan istifade edilmesi⁶⁷⁰, köylü ve konar-göçerler arasında hayvancılık faaliyetlerini zorunlu kılmakta idi. Nitekim hayvancılık, Osmanlı tarımını tamamlayan önemli bir unsurdu.

1518-1568 dönemleri arasında Diyarbakir Eyaleti'nde de hayvancılık faaliyetlerinin çok kesif olduğu görülmekte olup, öne çıkan hayvancılık faaliyet kolları ise, arıcılık, gânem (koyun-keçi) yetiştiriciliği, mevâşi ve kara mal(inek-sığır) yetiştiriciliği, henâzir(domuz) yetiştiriciliği ve vahşi kuş türleri (şahin, çakır vb.) yetiştiriciliği idi.

8.1. Arıcılık ve Arıcılık İle İlgili Vergiler (Resm-i Asel, Resm-i Kovan)

Diyarbakir Eyaleti'nin oldukça geniş coğrafi alana teşmil olması, yörede zengin bitki çeşitliliğinin görülmesinde etkili olmuş, bu durum da arıcılığın gelişmesine büyük oranda katkıda bulunmuştur. 1518 döneminde bal üretiminde bulunan sancaklar,

⁶⁶⁸ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s.105-107.

⁶⁶⁹ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul 2009, s.254.

⁶⁷⁰ Tefik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul 1998, s.100.

Mardin, Çermik, Ergani, Harput, Arapgir idi.Berriyecik, Çemişgezek, Sincar, Siverek, Kiğı ve Ruha'da ise bu döneme ait bal üretimi hakkında bir malumat sahibi değiliz.

Nitekim bal üretimi yapılan yerlerden olan ve kanunnamesi'nde üretilen baldan öşür üzere alınacağı belirtilen⁶⁷¹ Mardin Sancağı'nda sadece bir köyde bal üretiminin yapıldığı müşahede edilmektedir. Dolayısıyla "*Kalat-el'mera*" isimli köyde⁶⁷² 100 adet kovandan 200 akça öşür alınmıştır ki, bu durum, kovan başına iki akça alındığının bir göstergesidir.Arıcılık faaliyetleri bakımından oldukça elverişli bir bitki varlığına sahip Çermik Sancağı'nda resm-i asel olarak toplam 1.353 akça alınmıştır. 1518 tahrir dönemi Çermik Sancağı'na ait tahrir kaydında⁶⁷³ umumiyetle verginin "*kovan başı*" 2 akça alındığı görülmektedir⁶⁷⁴. Dolayısıyla bu bilgiden hareketle Çermik'teki kovan miktarının 676 adet olduğu ifade edilebilir⁶⁷⁵. Ergani Sancağı'nın sadece Çüngüş nahiyesinde müşahede edilen bal üretimi için ise 2.701 kovandan 5.402 akça resm-i asel alınmış olup aynı nahiyeden baldan ayrıca *maktû-i'asel* olarak yani miktarı önceden belirlenmiş şekliyle vergi alınmıştır. Nitekim bunun toplamı ise 870 akça idi. Arapgir Sancağı'nda⁶⁷⁶, 3.450 adet kovandan 6.900akça alınmış olup buna ek olarak bazı yerlerden ise maktû vergi alındığı da görülmektedir. Maktû olarak alınan miktar ise 40 akça idi. Bu dönemde Harput Sancağı'nda resm-i asel olarak 737 akça öşür alınmış olup, sancaktaki bal öşrü oranının 1/10 olduğu bilgisi⁶⁷⁷ dikkate alınırsa sancakta toplam 7.370 akça kıymetinde yani yaklaşık 1.843 okka bal üretildiği ortaya çıkar⁶⁷⁸. 1518 tahririnde Diyarbekir Eyaleti'ndeki toplam kovan sayısı 6.927 adet, baldan alınan öşrün toplam miktarı ise15.502 akça idi(Tablo 56). Nitekim bu miktarın yaklaşık

⁶⁷¹ "*..Ve resmi 'asel hasıl olan baldan öşür üzere alalar..*", Barkan, "Defter-i Yasahâ-i Liva-i Mardin", s.158.

⁶⁷² BOA, TD 64, s.231.

⁶⁷³ BOA, TD 64, s.505-531.

⁶⁷⁴ BOA, TD 64, s.512,515,518,522.

⁶⁷⁵ Çermik Sancağı'nın bu döneme ait kanunnamesinde ise resmi 'asel olarak her petekten bir nügi (2 dirhem) bal alınacağı ifade edilmektedir. Bkz. Barkan, "Çirmik Livâsı Kanunu", s.168.

⁶⁷⁶ Bu dönemde Arapgir Sancağı'nda da kovan başına 2 akça alındığı müşahede edilmektedir.Bkz. BOA, TD 64, s.676-713.Arapgir Sancağı'nın bu döneme ait kanunnamesinde ise balı olan yerden her petekten bir nügi-i Arabgiri bal alınacağı hükmü yer almaktadır. Bkz. Barkan, "Arapgir Livâsı Kanunu", s.172.

⁶⁷⁷ Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, s.123. Ayrıca bkz. Barkan, "Harput Livâsı Kanunu", s.165.

⁶⁷⁸ Bu hesaplamada Mehmet Ali Ünal'ın 1541 yılında Çemişgezek Sancağı'ndaki bal üretimini tespit etmek için kullanmış olduğu yöntemi kullandık. Nitekim yazar, 16. Yüzyılın ortalarında balın okkasının 4 akça olduğunu belirterek, sancaktaki toplam üretimi(akça kıymeti bazında), birim fiyata bölerek üretilen balı tespit etmiştir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı, s.113.

%45'ini, Arapgir Sancağı teşkil etmekte olup Eyalet bazındaki baldan alınan öşür miktarının en az olduğu sancak ise Mardin Sancağı idi.

Tablo 56: 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Bal Üretimi ve Öşürü

Sancak	Kovan Adedi	Öşür/Akça
Mardin	100	200
Çermik	676	1353
Ergani	2701	6272
Harput	–	737
Arapgir	3450	6940
Toplam	6927	15502

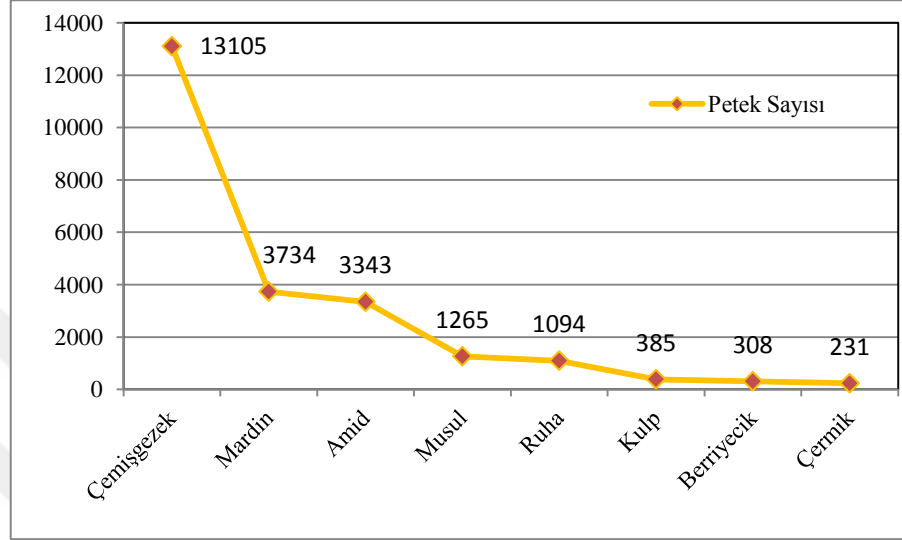
1540 tarihli Diyarbekir Vilâyeti Kanunu'nda bal üretiminin Eyalet genelinde belli bir standardizasyona bağlandığı müşahede edilmektedir. Nitekim söz konusu kanunnameye “resm-i zenbûri” olarak her peteğe 2 akça alınacağına dair hüküm bulunmaktadır. Ayrıca reaya, balını başka bir sipahiye ait arazide üretirse, yani arılarını başka bir arazide otlatırsa; öşürün yarısını, balı ürettiği arazinin tımar sahibine, diğer yarısını da reyanın kayıtlı olduğu tımar sahibine ödeyecektir⁶⁷⁹. 23.465 adet bal peteğinin üretildiği 1540 döneminde, bal üretimi konusunda Çemişgezek Sancağı ciddi bir paya sahip idi. Nitekim 13.105 adet bal peteği sayısı⁶⁸⁰ ile Eyalet genelindeki toplam petek miktarının %56'sını teşkil etmekte idi. Bal üretiminde Çemişgezek Sancağı'ndan sonra gelen Mardin Sancağı'nda ise 3.734 adet, Amid Sancağı'nda 3.343 adet, Musul Sancağı'nda 1.265 adet, Ruha Sancağı'nda 1.094 adet, Kulb Sancağı'nda 385 adet, Berriyecik Kazası'nda 308 adet ve Çermik Sancağı'nda 231 adet kovan bulunmakta idi. Eyalet geneli toplam öşür miktarı 46.928 akça olup, sancak ve kazalardaki öşür miktarları ise şu şekildedir: Çemişgezek Sancağı'nda 26.210 akça, Mardin Sancağı'nda 7.467 akça, Amid Sancağı'nda 6.686 akça, Musul Sancağı'nda 2.530 akça, Ruha Sancağı'nda 2.187 akça, Kulb Sancağı'nda 770 akça, Berriyecik Kazası'nda 616 akça,

⁶⁷⁹ “..her peteğe ikişer akça alınmak üzere kaydolındı. Ve bir raiyyet peteğın ahar sipahi toprağına iletse nisfin sahibi-i arz ve nisfin sahib-i riayet ala..”. Bkz. Barkan, “Diyarbekir Vilâyeti Kanunu”, s.133.

⁶⁸⁰ Mehmet Ali Ünal, bu dönemde Çemişgezek Sancağı'ndaki bal üretimini okka cinsinden tespit etmiş olup, sancağın toplam 29.885 okka bal istihsal ettiğini ifade etmektedir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı, s.113.

Çermik Sancağı'nda 462 akça'dır(Tablo 57 ve Grafik 123). Çermik Sancağı'ndaki bu dönem tahsil edilen öşür miktarının %66 azaldığı müşahede edilmektedir.

Grafik 123: 1540 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Üretilen Petek Sayısı

Tablo 57: 1540 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Bal Üretimi ve Öşrü

Sancağ	Öşür/Akça	Petek Sayısı
Çemişgezek	26210	13105
Mardin	7467	3734
Amid	6686	3343
Musul	2530	1265
Ruha	2187	1094
Kulb	770	385
Berriyecik	616	308
Çermik	462	231
TOPLAM	46928	23465

1550-1568 tahrir döneminde, arıcılık faaliyetlerinin daha doğrusu bal üretiminin önemli derecede arttığını tespit etmekteyiz. Nüfus artışına paralel olarak, gıda çeşitliliğine olan ihtiyacın artması ve reayanın köy ve şehir pazarlarında bu ürünü satarak ticari gelir elde etme gayreti bu artışta etken olmuştur. Zira bunun en güzel örneğini Kiğı Sancağı'nda görmekteyiz. Zira 1518 tahrir döneminde Kiğı Sancağı'nda bal üretimi gerçekleştiren hiçbir köye rastlanmazken, 1550-1568 döneminde ise sancaktaki 201 köyden 95'inde bal üretimi yapıldığını görmekteyiz. Nitekim arıcılık faaliyetlerindeki bu artış gerçekten kayda değer bir gelişmedir. Yine 1518 tahrir döneminde Arapgir Sancağı'nda bal üretimi yapılan köy sayısı 53 iken, 1550-1568 döneminde bu sayı 114'e yükselmiştir. Nitekim bu dönemde Arapgir Sancağı'nın toplam köy sayısının 156 olduğunu göz önünde bulundurursak balcılığın bu sancaktaki köyler açısından ne denli önemli bir gelir kaynağı olduğu ortaya çıkar. Eyalet genelinde gerçekleşen bal üretiminde potansiyel anlamda öne çıkan birtakım köyler de bulunmakta olup, Amid Sancağı'nda *Karye-i Sipahi*⁶⁸¹; Mardin Kazası'ndaki *Karye-i Göllükend*⁶⁸², Kiğı Sancağı'nda *Karye-i Halhal* ile *Karye-i Balluca*⁶⁸³ bunlardan sadece bir kaçıdır. Bu dönemde de Eyalet genelinde bal peteğinden petek başına 2 akça alınmakta idi. Nitekim 1550-1568'de Eyalet'te bal istihsâli yapan sancak ve kazaların ürettiği petek sayıları ise şu şekildedir: Arapgir Sancağı 6.324 adet petek ile bu dönemde Diyarbakir Eyaleti'nde ilk sırada yer almaktadır. Çemişgezek Sancağı'ndaki petek sayısı 5.977 adet⁶⁸⁴, Harput Sancağı'nda 5.207 adet, Berriyecik Kazası'nda 5.107 adet, Kiğı Sancağı'nda 5.103 adet, Amid Sancağı'nda 4.649 adet, Siverek Sancağı'nda 4.317 adet, Ruha Sancağı'nda 3.663 adet, Mardin Kazası'nda 3.211 adet, Ergani Sancağı'nda 2.990 adet, Bitlis Sancağı'nda 2.620 adet, Musul Sancağı'nda 2.136 adet, Hasankeyf Sancağı'nda 1.966 adet, Siird Sancağı'nda 1.209 adet, Kulb Sancağı'nda 1.178 adet, Çapakçur Sancağı'nda 725 adet, Atak Sancağı'nda 324 adet, Çermik Sancağı'nda 321 adet iken, sadece iki köyde bal üretimi gerçekleştirilen Nusaybin Sancağı'nda ki petek sayısı 34 adet idi. *Diyarbakir Eyaleti'nde toplam üretilen petek ise 57.061 adet*'tir. Nitekim Arapgir, Çemişgezek ve Harput sancakları, Eyalet bazındaki bu toplam petek miktarının %30'unu oluşturmaktaydı. Bu döneme ait öşür miktarları ise,

⁶⁸¹ Bu köydeki bal üretimi 409 akça kıymetinde idi. Bkz. TKGM, *TTD 155*, s.115a.

⁶⁸² Bu köydeki bal üretimi 1300 akça kıymetinde idi. Bkz. TKGM, *TTD 117*, s.155a.

⁶⁸³ İki köye ait bal üretimi 1000 akça kıymetinde idi. Bkz. TKGM, *TTD 126*, s.45b ve 51b.

⁶⁸⁴ Mehmet Ali Ünal, bu dönemde Çemişgezek Sancağı'nda 29.885 okka bal üretildiğini ifade etmektedir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı, s.113.

Arapgir Sancağı'nda 12.648 akça, Çemişgezek Sancağı'nda 11.954 akça, Harput Sancağı'nda 10.413 akça, Berriyecik Kazası'nda 10.214 akça, Kiğı Sancağı'nda 10.205 akça, Amid Sancağı'nda 9.298 akça, Siverek Sancağı'nda 8.634 akça, Ruha Sancağı'nda 7.326 akça, Mardin Kazaası'nda 6.422 akça, Ergani Sancağı'nda 5.980 akça, Bitlis Sancağı'nda 5.240akça, Musul Sancağı'nda 4.272 akça, Hasankeyf Sancağı'nda 3.932 akça, Siird Sancağı'nda 2.417 akça, Kulb Sancağı'nda 2.355 akça, Çapakçur Sancağı'nda 1.450 akça, Atak Sancağı'nda 647 akça, Çermik Sancağı'nda 641 akça, Nusaybin Sancağı'nda ise 68 akça olup Diyarbekir Eyalet'inde tahsil edilen toplam öşür miktarı ise 114.116 akça'dır(Tablo 58).

Tablo 58: 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Bal Üretimi ve Öşrü

Sancak/Kaza	Öşür/Akça	Petek Sayısı
Arapgir	12648	6324
Çemişgezek	11954	5977
Harput	10413	5207
Berriyecik	10214	5107
Kiğı	10205	5103
Amid	9298	4649
Siverek	8634	4317
Ruha	7326	3663
Mardin	6422	3211
Ergani	5980	2990
Bitlis	5240	2620
Musul	4272	2136
Hasankeyf	3932	1966
Siird	2417	1209
Kulb	2355	1178
Çapakçur	1450	725
Atak	647	324
Çermik	641	321
Nusaybin	68	34
Toplam	114.116	57.061

8.2. Koyun ve Keçi Yetiştiriciliği ve Adet-i Ağnâm

XVI. ve XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda hayvancılık çok geniş bir iktisadi faaliyet kolu idi. Yerleşmiş ziraat ile meşgul köylülere ait sürüler olduğu gibi bir de aşiret mensuplarının yetiştirdiği hayvanlar vardı⁶⁸⁵. Yetiştirilen bu hayvanlar içerisinde bilhassa küçükbaş hayvanlardan olan koyun ve keçi üretimi daha yaygındı. Koyun ve keçi etinden, sütünden, derisinden ve yününden istifade edilebilen ekonomik olarak verimli hayvanlar⁶⁸⁶ olması dolayısıyla Diyarbekir Eyaleti'ndeki tüm sancak ve kazalarda koyun yetiştiriciliğinin yaygın olduğu görülmektedir. Öyle ki, Kanûni Sultan Süleyman zamanında İstanbul'un et ihtiyacının karşılanması için Diyarbekir Eyaleti'ndeki Türkmen koyunlarının İstanbul'dan talep edildiği⁶⁸⁷ ve Diyarbekir Eyaleti'nden de İstanbul'a celebler önderliğinde sürülerce koyun gönderildiği bilinmektedir⁶⁸⁸. Nitekim *Memâlik-i Mahrûse-i Şahane* için bu derece büyük önem arz eden Diyarbekir Türkmen koyunları, bu eyalette hayat süren göçebelerin ve yerleşik halkın da ciddi anlamda geçimini sağlamakta idi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda koyun ve keçilerden alınan vergiye âdet-i ağnâm adı verilmekte idi⁶⁸⁹. Ufak tefek bazı farklılıklar nazar-ı itibara alınmazsa her vilayette ağnâm resmi'nin genellikle müslim ve gayrimüslim ayırt edilmeksizin 2 veya 3 koyuna 1 akça olarak alındığı bilinmektedir⁶⁹⁰. Nitekim 1518 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde de koyundan alınan resim miktarı, sancaklar arasında olduğu gibi nahiyeler arasında da farklılıklar gösterebilmektedir. Örneğin, Amid Sancağı'nda yüz koyunda bir baş koyun ve altı akça alınırken⁶⁹¹, Ruha Sancağı'nda koyun başına iki akça⁶⁹²,

⁶⁸⁵ Lütfi Güçer, *XVI. XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, s.13-14.

⁶⁸⁶ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s.106.

⁶⁸⁷ “..hâliyâ mahmiyye-i İstanbul'da et husûsında ziyâde müzâyaka olmağın mahmiyye-i mezbûre zahiresiyçün Türkman koyunlarından koyun gönderilmesin emr idüb buyurdum ki: Sene-i sâbıkda gönderdiğün üzre Türkman koyunlarından koyun çıkardup âdem koşup sâhipleri ve yâhud vekilleriyle mahmiyye-i mezbûreye irsâl idesin ki getirp bey' idüb ashâbına ticaret ve mahrûse-i mezbûre halkına si'at-i ma'îşet ola..” Bkz. BOA, MD 03, s.437.

⁶⁸⁸ BOA, MD 05, s.299.

⁶⁸⁹ Mehmet Ali Ünal, “Âdet-i Ağnâm”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.10.

⁶⁹⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.137.

⁶⁹¹ “..Ammâ sürüyle koyunu olan kimesnelerün eger ekrâd ve ger gayrıdür resim her yüz baş koyunda bir baş koyun ve bir Şahrûki ki altı Osmanî akçası olur..” Bkz. Barkan, “Defter-i Yasahâ-i Vilâyet-i Diyaribekir”, s.146.

Harput Sancağı'nın Ebutâhir nahiyesinde ise üç koyuna iki akça⁶⁹³, Harput Sancağı'nda iki koyuna bir akça⁶⁹⁴, Arapgir Sancağı'nda ise her koyuna bir akça⁶⁹⁵, Siverek Sancağı'nda iki koyuna bir akça⁶⁹⁶, Çermik Sancağı'nda üç koyuna iki akça⁶⁹⁷, Mardin Sancağı'nda iki koyuna bir akça⁶⁹⁸, Berriyecik Sancağı'nda iki koyuna bir akça⁶⁹⁹, Çemişgezek Sancağı'nda iki koyuna bir akça⁷⁰⁰, Kiğı Sancağı'nda iki koyuna bir akça⁷⁰¹ ve Sincar Sancağı'nda iki koyuna bir akça⁷⁰² alınmakta idi.

1518 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde toplam 846.478 adet koyundan toplam 520.239akça gânem resmi alınmıştır. Amid Sancağı, sahip olduğu koyun miktarı açısından Eyalet'teki diğer sancaklara nazaran oldukça önemli bir paya sahiptir. Nitekim Eyalet bazında toplam koyun miktarının %45'ini teşkil etmesi, düşüncemizi doğrulamaktadır. Amid Sancağı'nda 384.478 adet koyundan 192.239akça gânem resmi alınmıştır. Amid Sancağı'ndan sonra koyun yetiştiriciliği anlamında Çemişgezek Sancağı da yadsınamaz bir öneme sahipti. Zira Eyalet geneli toplam koyun miktarının %17'sini oluşturan bu sancakta 146.000 koyundan 73.000 akça resim alınmıştır⁷⁰³. Sahip olduğu koyun miktarı bakımından üçüncü olan Arapgir Sancağı'nda 60.000 koyundan 60.000 akça resim alınmıştır. Bu dönemin diğer sancaklarındaki koyun ve gânem resmi miktarlarındaki dağılımları ise şu şekildedir: Harput Sancağı'nda 51.500 koyundan 27.000 akça, Ergani Sancağı'nda 48.000 koyundan 24.000 akça, Ruha Sancağı'nda 43.000 koyundan 86.000 akça, Siverek Sancağı'nda 42.000 koyundan

⁶⁹² “...*Ve âdet-i agnâm gûde dirler imiş her yüz koyundan bir koyun ve iki Osmanî akçası alınur imiş...*” Bkz. Barkan, “Defter-i Yasahâ-i Liva-i Ruha(Urfa)”, s.157.

⁶⁹³ “...*her üç baş koyuna bir tenge alınur imiş ki, iki Osmanî akçası olur..*” Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûki Tahlilleri*, C.3, s.263.

⁶⁹⁴ “... *Ve âdeti agnâm ki her iki koyuna bir akça alalar...*” Bkz. Barkan, “Harput Livâsı Kanunu”, s.166.

⁶⁹⁵ “...*Ve âdeti agnam her koyun başına bir Osman akçası resim alınur imiş...*” Bkz. Barkan, “Arapgir Livâsı Kanunu (Defter-i Yasahâ-i Livâ-i Arabgir)”, s.172.

⁶⁹⁶ “...*Ve âdeti agnam her yüz koyunda bir koyun ve dört tenge dahi alınurmuş ki hesabda iki koyuna bir akça düşer...*” Bkz. Barkan, “Siverek Livâsı Kanunu”, s.171.

⁶⁹⁷ “...*Ve merâileri dahi üç koyuna bir tenge alınur imiş ki iki Osman akçası olur..*” Bkz. Barkan, “Çirmik Livâsı Kanunu”, s.168.

⁶⁹⁸ “...*Ve âdeti agnam her iki koyuna bir akça alalar..*” Bkz. Barkan, “Defter-i Yasahâ-i Liva- iMardin”, s.158.

⁶⁹⁹ “...*Ve âdet-i agnam her iki koyuna bir akça alalar...*” Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, c.3, s.237.

⁷⁰⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.111.

⁷⁰¹ “... *Ve âdet-i agnâm her iki koyuna bir akça alalar..*” Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmelerive Hukuki Tahlilleri*, C.3, s.267.

⁷⁰² “... *Ve âdet-i agnâm her iki koyuna bir akça alalar..*” Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmelerive Hukuki Tahlilleri*, C.3, s.281.

⁷⁰³ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.112.

21.000 akça, Mardin Sancağı'ndan 30.000 koyundan 15.000 akça, Berriyecik Sancağı'nda 16.000 koyundan 8.000 akça, Kiğı Sancağı'nda 10.000 koyundan 5.000 akça, Sincar Sancağı'nda 8.000 koyundan 4.000 akça, Çermik Sancağı'nda 7.500 koyundan 5.000 akça gânem resmi alınmıştır(Tablo 59).

Tablo 59: 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Gânem Sayısı ve Adet-i Ağnam Miktarları

<i>Sancak</i>	<i>Adet-i Ağnam(Akça)</i>	<i>Gânem (Adet)</i>
Amid	192239	384478
Çemişgezek	73000	146000
Arapgir	60000	60000
Harput	27000	51500
Ergani	24000	48000
Ruha	86000	43000
Siverek	21000	42000
Mardin	15000	30000
Berriyecik	8000	16000
Kiğı	5000	10000
Sincar	4000	8000
Çermik	5000	7500
Toplam	520.239	846.478

Kanuni döneminden itibaren, Diyarbekir Eyaleti'nde önceden tatbik edilegelen Hasan Paşışah Kanunları'nın tasfiye edilerek tüm vilâyete şamil yeni bir kanunnâme techiz edildiği bilinmektedir⁷⁰⁴. Bunun en güzel örneğini de Harput Sancağı'nın 1523 dönemine ait Ebutahir Nahiyesi Kanunnâmesi'nde görmekteyiz⁷⁰⁵. Burada Diyarbekir Eyaleti'nin 1518 dönemine ait bazı sancaklarında görülen resm-i merâ'i türü vergilerin ilgâ edilerek tüm reyanın koyunlarının adet-i ağnam üzere kaydolunduğu görülmektedir. Dolayısıyla 1523 döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki sancaklarda adet-i ağnam olarak iki koyuna bir akça alındığını ifade edebiliriz.

⁷⁰⁴ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.5, s.472.

⁷⁰⁵ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.247.

1523 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde 1.852.956 adet koyun mevcut olup bunlardan toplam 928.478 akça adet-i ağnam alınmıştır. Önceki tahrir döneminde olduğu gibi bu dönemde de Amid Sancağı, koyun miktarı bakımından Eyalet genelinde ilk sırada yer almaktadır. 375.168 adet koyun bulunan Amid Sancağı'ndaki bu rakamda, Milli Göçer, Dögerni ve İzzeddinlü gibi konar-göçer aşiretlerin önemli mikyasta payı bulunmaktaydı. Zira bu dönemde Amid Sancağı sınırları dahilinde bulunan Milli Göçer aşireti mensuplarının 162.000 koyunu, Dögerni aşiretinin ise 20.000 koyunu varolduğu dikkate alınır⁷⁰⁶, Amid Sancağı'ndaki toplam koyun miktarında söz konusu aşiretlerin nasıl bir rolü olduğu ortaya çıkar. Amid Sancağı'ndan sonra koyun yetiştiriciliğinde öne çıkan sancak Ruha idi. Burada 289.392 adet koyundan, 144. 696 akça resim alınmıştır. Ruha Sancağı'ndaki Bozulus Türkmenleri'ne ait 257.490 adet koyunun⁷⁰⁷, Ruha Sancağı'ndaki toplam ganem miktarındaki olan payını ifade etmeden geçmemeliyiz. Zira Bozulus Türkmenleri, Ruha Sancağı'ndaki toplam koyun sayısının %88'ini oluşturmakta idi. Bir önceki tahrir döneminde koyun üretiminde zayıf olan Mardin Sancağı'nın bu dönemde 267.922 adet koyunu bulunmakta olup bunlardan toplam 133.961 akça adet-i ağnam alınmıştır. Mardin Sancağı'nda da Amid'te olduğu gibi Milli Göçer aşireti mensuplarına ait koyunların, büyük yekün tuttuğu müşahede edilmektedir. Nitekim bu aşirete ait 132.000 koyun, Mardin Sancağı'ndaki toplam koyun miktarının %50'sini teşkil etmekte idi. Yine Mardin Sancağı'ndaki koyun üretiminde Akkeçilü aşiretinin rolü de yadsınamaz derecede büyüktür. Bu aşirete ait koyun sayısı ise 47.494 idi. Dolayısıyla Akkeçilü ve Milli Göçer aşiretlerinin sahip olduğu toplam koyun sayısı, Mardin Sancağı'ndaki toplam miktarın %67'sini oluşturmakta idi. Bu cümleden olmak üzere Diyarbekir Eyaleti'nin bu üç mühim sancağın, 1518 yılından sonraki yaklaşık 5-6 yıl içerisinde, hem iktisâdi anlamda hem de demografik anlamda yoğun bir konar-göçer aşiretlerin tesiri altına girdiği ifade edilebilir. 1518 tahririnde koyun yetiştiriciliği açısından ikinci sırada olan Çemişgezek Sancağı, bu ikinci tahrir döneminde dördüncü sıraya gerilemiştir. Nitekim 210.000 koyundan 105.000 akça alınan ve koyun sayısında yaklaşık %45 artış gerçekleşen Çemişgezek Sancağı'nın, Eyalet bazındaki payının azalma nedeni Ruha Sancağı'ndaki %573, Mardin Sancağı'ndaki %800'e varan artıştan kaynaklanmaktadır. Bu dönemde Ergani Sancağı'nda ise 151.578 koyundan 75.789 akça, Harput Sancağı'nda 144.484 koyundan 72.242 akça, Siverek Sancağı'nda 131.300

⁷⁰⁶ BOA, TD 134, s.3.

⁷⁰⁷ BOA, TD 998, s.199-201.

koyundan 65.650 akça, Hasankeyf Kazası'nda 64.096 koyundan 32.048 akça, Kiğı Sancağı'nda 57.476 koyundan 28.738 akça, Sincar Sancağı'nda 56.000 koyundan 28.000 akça, Çermik Sancağı'nda 51.500 koyundan 27.750 akça, Musul Sancağı'nda 44.700 koyundan 22.350 akça, Deyr ve Rahbe Sancağı'nda 9.340 koyundan 4.670 akça adet-i ağnam alındığı tespit edilmiştir(Tablo 60). Eyalet'in Arapgir ve Ana sancaklarında ve Siird Kazası'nda bu vergi miktarı ile ilgili bir kayda rastlanılamamıştır.

Tablo 60:1523Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Gânem Sayısı ve Adet-i Ağnam Miktarları

<i>Sancak/Kaza</i>	<i>Adet-i Ağnam(Akça)</i>	<i>Ganem Sayısı</i>
Amid	187584	375168
Ruha	144696	289392
Mardin	133961	267922
Çemişgezek	105000	210000
Ergani	75789	151578
Harput	72242	144484
Siverek	65650	131300
Hasankeyf K.	32048	64096
Kiğı	28738	57476
Sincar	28000	56000
Çermik	27750	51500
Musul	22350	44700
Deyr ve Rahbe	4670	9340
TOPLAM	928478	1852956

Harput Sancağı'ndaki koyun miktarında bu dönem %181, Batlu aşiretinin koyunculuk sektöründe %55 oranında katkıda bulunduğu Ergani Sancağı'nda %216 artış gözlenirken, Merdanlu aşiretinin yaklaşık %70 oranında katkısı olan Çermik Sancağı'nda ise %586 artış gerçekleşmiştir.

1540 döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki mevcut sancak ve kazaların toplam koyun miktarı 1.710.512 olup bunlardan toplam 855.256akça adet-i ağnam alınmıştır. 1523 döneminden farklı olarak, 1540 tahrir döneminde en fazla koyun sayısına sahip sancak bu kez Mardin Sancağı idi. Bu sancakta toplam 640.000 adet koyundan 320.000 akça resim alınmıştır. Mardin Sancağı, bu yönüyle Diyarbekir Eyaleti'ndeki toplam

koyun miktarının %37'sini oluşturmaktaydı. Bu oranda, sancaktaki konar-göçer taifesine ait koyunların çok büyük katkısı bulunmaktaydı. Zira *Milli Göçer* aşiretine ait 300.000 koyun, mezkur sancaktaki toplam koyunların %46,8'ini oluştururken yine bu sancakta faal olan *Akkeçilü* aşiretine ait 190.000 koyun da sancak genelindeki koyunların %30'unu oluşturmakta idi. Nitekim Akkeçilü aşireti ile Milli Göçer aşiretinin toplam koyunları, Mardin Sancağı'nda %77 gibi ciddi bir paya sahip bulunmakta idi. Bu dönemde Mardin Sancağı'ndan sonra gelen Ruha Sancağı'nda ise 298.000 koyundan 149.000 akça resim alınmıştır⁷⁰⁸. Ruha Sancağı'nda bu dönemdeki koyun miktarındaki artış %3 olup, sancağın Eyalet bazındaki payı ise %17 idi. Yine küçükbaş hayvan üretiminde Eyalet bazında oldukça önemli bir paya sahip Çemişgezek Sancağı'ndaki koyun miktarında bir önceki döneme nazaran %14 artış gerçekleşmiş olup, toplam 240.000 koyundan 120.000 akça tutarında adet-i ağnam alınmıştır⁷⁰⁹. Bu dönem Paşa Sancağı'ndaki koyun miktarında %43 oranında bir azalmanın olduğu müşahade edilmektedir. Bu azalmada Kulb Sancağı'nın bu dönemde Amid Sancağı'na bağlı bir kaza hüviyetinden çıkarak, sancak olması etken rol oynadığı gibi, Amid Sancağı'na ait mufassal defterde “*Adet-i ağnam-ı şehri vilâyet nahiye-i Çiska, Ribat ve Asma*” başlıklı vergi kaleminin yekün kısmının boş bırakıldığı görülmektedir⁷¹⁰. Nitekim buradaki miktar konusunda bilgi sahibi olamadığımız için Amid Sancağı'ndaki toplam koyun miktarını kesin olarak saptamaktan uzak bulunmaktayız.

Musul Sancağı'ndaki koyun sayısının bu dönemde %102 artış gerçekleştiği görülmektedir. 1540'ta mezkur sancakta, 90.208 adet koyundan 45.104 akça adet-i ağnam alındığı bilinmektedir⁷¹¹. Bir önceki dönemde 51.500 adet koyunu olan Çermik Sancağı'nda ise 1540-1550 döneminde %29 artış gözlenerek bu sayı 66.304'e yükselmiştir⁷¹². Eyalet'in bu dönemdeki diğer sancak ve kazalarındaki koyun ve resm-i gânem miktarlarına baktığımızda ise Hasankeyf Sancağı'nda 50.000 koyundan 25.000 akça⁷¹³; Berriyecik Kazası'nda 40.000 koyundan 20.000 akça⁷¹⁴, Kulb Sancağı'nda

⁷⁰⁸ Ahmet Nezih Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha(Urfa) Sancağı*, s.96.

⁷⁰⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.111-112.

⁷¹⁰ BOA, TD 200, s.58.

⁷¹¹ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul(1523-1639)*, (Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 1998, s.293.

⁷¹² BOA, MAD 351, s.180.

⁷¹³ BOA, TD 208, s.68.

⁷¹⁴ BOA, TD 200, s.857.

36.000 koyundan 18.000 akça⁷¹⁵, Nusaybin Kazası'nda 20.000 koyundan 10.000 akça⁷¹⁶, Tercil Sancağı'nda ise 10.000 koyundan 5.000 akça⁷¹⁷, Siird Sancağı'nda 5.000 koyundan 2.500 akça⁷¹⁸ adet-i ağnâm alınmıştır. Nitekim bu dönemde, Eyalet genelinde Siird Sancağı, en az koyun sayısına sahip sancak olarak karşımıza çıkmaktadır (Tablo 61).

Diyarbakir Eyaleti'ndeki bu sancak ve kazalardan ayrı olarak, bir de Eyalet içerisinde oymaklar halinde yaşayan Bozulus Cemaati'nin sahip olduğu koyun miktarından bahsetmemiz konumuz gereği yerinde olacaktır. 1540 döneminde Bozulus Cemaati'nin 1.998.264 adet koyunu bulunmakta olup bu koyunlardan toplam 999.132 akça adet-i ağnâm vergisi alınmıştır⁷¹⁹. Dolayısıyla bu aşiretin Diyarbakir Eyaleti'ndeki toplam koyun sayısından fazla koyunu bulunmakta idi. *Nitekim 1540-1550 döneminde Diyarbakir Eyaleti, konar-göçer Türkmen aşiretlerine ait muazzam koyun sürülerinin önemli bir hayat sahası konumundadır.*

⁷¹⁵ BOA, TD 200, s.355.

⁷¹⁶ BOA, TD 200, s.769.

⁷¹⁷ BOA, TD 208, s.97.

⁷¹⁸ BOA, TD 208, s.71.

⁷¹⁹ BOA, TD 200, s.1007.

Tablo 61: 1540 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Gânem Sayısı ve Adet-i Ağnam Miktarları

Sancak	Adet-i Ağnam(Akçe)	Ganem Sayısı
Mardin	320000	640000
Ruha	149000	298000
Çemişgezek	120000	240000
Amid	107500	215000
Musul	45104	90208
Çermik	33152	66304
Hasankeyf	25000	50000
Berriyecik K	20000	40000
Kulb	18000	36000
Nusaybin K	10000	20000
Tercil	5000	10000
Siird	2500	5000
TOPLAM	855.256	1.710.512
BOZ-ULUS AŞİRETİ	999.132	1.998.264
GENEL TOPLAM	1854388	3708776

1550-1568 tahrir döneminde ise tespit edebildiğimiz kadarıyla Diyarbekir Eyaleti'nde toplam 4.430.894 adet koyun bulunmakta olup, bunlardan adet-i ağnam olarak ise 2.215.447akça resim alınmıştır. Eyalet bazında sahip olduğu koyun sayısı itibariyle %20'lik paya sahip olan Mardin Kazası'nın, bir önceki döneme nazaran %37,5 artış kaydettiği görülmektedir. Nitekim Eyalet bazındaki sıralamada 880.000 koyun ile ilk sırada yer alan Mardin Kazası'nda, Milli Aşireti'ne ait 600.000 koyun'un bu sıralamada ciddi bir payı bulunmaktadır. Zira bu aşiretin sahip olduğu koyunlar, Kaza'daki toplam koyun miktarının %68'ini teşkil etmekte idi. Diğer %32'lik payı ise Kaza'daki Sürgüciyân, Akkeçilü, Meşki, Dinâbi ve Şeyh Zoli gibi aşiretlere ait koyunlar oluşturmaktaydı.⁷²⁰ Mardin Kazası'ndan sonra 780.000 koyun ile koyun miktarı bakımından bir önceki döneme kıyasla %263 artış gösteren Amid Sancağı gelmektedir. Bu sancakta ise Pisiyân aşiretine ait 590.000 koyun⁷²¹, sancağın toplam koyun sayısının %75'ini oluşturmaktaydı. Dolayısıyla bu durum Pisiyân aşiretinin, Paşa Sancağı'nda, küçükbaş hayvancılık faaliyetleri alanında etkin bir aşiret olduğunu göstermektedir. Mardin ve Amid'ten sonra Eyalet sıralamasında 330.000 koyun ile

⁷²⁰ TKGM, *TTD 117*, s.43a.

⁷²¹ TKGM, *TTD 155*, s.306a-370b.

Çemişgezek Sancağı gelmekte olup, mezkur sancağın koyun sayısında, bir önceki döneme nazaran %38 oranında artışın gerçekleştiği görülmektedir. Mardin ve Amid'ten farklı olarak, bu dönem Çemişgezek Sancağı'nda mevcut olan koyunların hangi cemaate ait olduğuna dair defterinde herhangi bir ibare yoktur⁷²². 285.480 koyuna sahip olan ve Eyalet bazında dördüncü sırada yer alan Arapgir Sancağı'ndaki adet-i ağnam miktarı ise 142.740 akça idi. Bu dönemde koyun sayısı bakımından Eyalet bazında beşinci olan Musul Sancağı'nın 274.986 adet koyunu mevcut olup, bunlardan 137.493 akça ağnam resmi alınmıştır⁷²³. 1557'de 100.000 koyunun sadece Musul şehrinde olduğu bilinmekte⁷²⁴ ve diğer 174.986 koyun ise sancaktaki Karaboğa, Bahulân, Gülân, Zemirî, Davudî gibi çok sayıda farklı aşiretlere ait bulunmaktaydı⁷²⁵. Nitekim Musul Sancağı'nda mevcut koyun miktarı, önceki döneme göre nazaran %205 artış kaydetmiştir diyebiliriz.

Batlu aşiretinin sahip olduğu koyunların, Ergani Sancağı'nda büyük bir yekün teşkil ettiğini görmekteyiz. Sancaktaki toplam 270.000 koyunun, 120.000 adedi bu aşirete aittir. Diğer 150.000 adedini ise sancağın Çüngüş ve Hisarân nahiyelerindekiler oluşturmaktadır⁷²⁶. 1523'ten 1566'ya kadarki 43 yıl içerisinde koyun sayısında %18 oranında artış müşahade edilen Harput Sancağı'nda bu dönem 260.000 koyun mevcut idi⁷²⁷. Toplam koyun sayısı 208.000 olan Ruha Sancağı'nda, bu rakamın 160.000'ini *Bazıkî* ve *Dögernî* aşiretleri, 48.000'ini ise *Bırâzî* aşireti teşkil etmekte idi⁷²⁸. Arap aşiretlerinin meskûn olduğu Rakka Sancağı'nda ise tespit edebildiğimiz kadarıyla 194.788 adet koyun bulunmakta idi. Diyarbekir Eyaleti'nin doğu serhâddinde yer alan Bitlis Sancağı'nda ise 57.700 adet koyun mevcut idi. Boz-Ulus, Merdânlu, Anterlü ve Bırâzî gibi önemli aşiretlerin meskûn olduğu Siverek Sancağı'nın toplam koyun sayısı 140.000 idi⁷²⁹. Yine Kiğı Sancağı'nda da aşiretlere ait önemli mikyâsta koyun sürülerinin olduğu görülmektedir. Zira bu dönemde sancağın yedi köyünde meskûn

⁷²² TKGM, *TTD 106*, s.9a.

⁷²³ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, s.293.

⁷²⁴ BOA, *TD 308*, s.48.

⁷²⁵ BOA, *TD 308*, s.61-175.

⁷²⁶ TKGM, *TTD 106*, s.215a.

⁷²⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.137-138.

⁷²⁸ TKGM, *TTD 151*, s.27b-28a.

⁷²⁹ TKGM, *TTD 151*, s.202a.

olduğunu tespit ettiğimiz *Ebu Taliblü* aşiretinin 16.000⁷³⁰; altı köyde oturan *Okçulu Cemaati*'nin 15.400⁷³¹; “Karye-i Karene”, “Karye-i Canik”, Karye-i Çavlu”, “Karye-i Mûhindi”, “Karye-i Kiliselü”, “Karye-i Şebek”, “Karye-i Sebik” ve “Karye-i Aşis” olmak üzere toplam sekiz köyde ikâmet eden *Şadilû Cemaati*'nin 18.000⁷³²; “Karye-i Sarı Ülya ve Sûfla” isimli tek köyde yaşayan *Rükneddin Cemaati*'nin ise 1.420 adet koyunu olmak üzere sancakta toplam 169.780 adet koyun bulunmakta idi. Diyarbekir Eyaleti'nin bu son tahrir döneminde Kulb Sancağı'nın koyun sayısında da ciddi artış görülmektedir. Nitekim %194 artışın görüldüğü bu sancağın koyun sayısı 106.000 idi. Bu döneme ait diğer sancak ve kazalardaki koyun sayılarının dağılımı ise şu şekildedir: Atak Sancağı'nda 68.000; Çermik Sancağı'nda 68.000; Hasankeyf Sancağı'nda 60.000; Sincar Sancağı'nda 56.000; Deyr ve Rahbe Sancağı'nda 46.000; Berriyecik Kazası'nda 40.000; Ana Sancağı'nda 36.760; bir önceki döneme kıyasen %220 artış kaydeden Tercil Sancağı'nda 32.000; Habur Sancağı'nda 30.000; Çapakçur Sancağı'nda 21.000; Siird Sancağı'nda 14.800 ve Akçakale Sancağı'nda ise 1.600 adet koyun bulunmaktaydı (Tablo 62). Mardin Kazası'ndan sonra, Eyalet genelindeki toplam koyun miktarının %18'ini Amid Sancağı, %7'sini ise Çemişgezek Sancağı oluşturmaktadır.

İlerleyen dönemlere ait olarak Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis sancaklarındaki koyun sayıları hakkında da bilgi sahibi olabilmekteyiz. Bu cümleden olarak 1603-1617 döneminde Bitlis Sancağı'ndaki koyun sayısı, %143 oranında artarak 140.378'e yükselirken, Bitlis Sancağı'ndan hemen sonra gelen Van Sancağı'ndaki koyun sayısının 136.000, Adilcevaz Sancağı'nda 124.000, Muş Sancağı'nda ise 73.400 adet olduğunu tespit etmekteyiz.⁷³³ 1892 tarihli verilere göre de Bitlis Eyaleti'ndeki koyun ve keçi sayısının 800.102'ye ulaştığı bilinmektedir. Ayrıca bu dönemde Bitlis ve Siirt'te tiftik keçisi de beslenmektedir. Koyun ve keçiden elde edilen tiftik ve yapağı, mahallinde

⁷³⁰ TKGM, *TTD 126*, s.51b-54b.

⁷³¹ TKGM, *TTD 126*, s.55a-57a.

⁷³² TKGM, *TTD 126*, s.61b.

⁷³³ 1603-1617 (I. Ahmed) dönemine dair Van, Bitlis, Adilcevaz ve Muş sancaklarının mevcut koyun sayıları tespiti için bu sancakların adet-i ağnâm vergilerinden istifade edilmiştir. Âdet-i Ağnâm; Bitlis Sancağı'nda 70.189 akça, Van Sancağı'nda 68.000 akça, Adilcevaz Sancağı'nda 62.000 akça, Muş Sancağı'nda 36.700 akça'dır. İki koyuna bir akça hesabı üzerinden bu sancakların koyun sayıları belirlenmeye çalışılmıştır. Bitlis, Van, Adilcevaz, Muş sancakları'nın âdet-i ağnâm gelirleri için bkz. Orhan Kılıç, *730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livâları Tımar İcmâl Defteri (I. Ahmed Dönemi)*, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1989, s.240-247.

kullanıldığı gibi, İstanbul, Halep, Erzurum ve Van'a da gönderilmekte idi. Ayrıca Bitlis yöresinden Halep ve Dimaşk'a koyun; Harput'a da manda derisi gönderilmekteydi⁷³⁴.

⁷³⁴ Ebru Polat, *H.1310 (M.1892) ve H.1317-1318(M.1898-1899-1900) Tarihli Bitlis Vilâyeti Sâlnamelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2006, s.377-380.

Tablo 62: 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Gânem Sayısı ve Adet-i Ağnam Miktarları

Sancak	Adet-i Ağnam(Akça)	Ganem Sayısı (Adet)
Mardin K	440000	880000
Amid	390000	780000
Çemişgezek	165000	330000
Arapgir	142740	285480
Musul	137493	274986
Ergani	135000	270000
Harput	130000	260000
Ruha	104000	208000
Rakka	97394	194788
Siverek	70000	140000
Kiğı	84890	169780
Kulb	53000	106000
Atak	34000	68000
Çermik	34000	68000
Hasankeyf	30000	60000
Bitlis	28850	57700
Sincar	28000	56000
Deyr ve Rahbe	23000	46000
Berriyecik	20000	40000
Ana	18380	36760
Tercil	16000	32000
Habur	15000	30000
Çapakçur	10500	21000
Siird	7400	14800
Akçakale	800	1600
TOPLAM	2.215.447	4.430.894

8.3.Mevâşi ve Camûs Üretimi İle Resm-i Mevâşi ve Resm-i Camûs

Mevâşi⁷³⁵ üretiminin, Diyarbekir Eyaleti'nde oldukça nadir olduğu müşahede edilmektedir. 1518 tahririnde, mevâşi üretimine Amid, Ergani, Çermik, Harput sancaklarında, 1540-1550 tahrir döneminde Amid Sancağı'nın sadece "Karye-i Kudnî" adı verilen bir köyünde rastlanırken; camız üretimi ise 1540-1550 ile 1550-1568 döneminde Musul, Deyr ve Rahbe, Rakka ve Ana sancaklarında gerçekleşmekte idi. Koyun üretimine nazaran mevâşi üretiminin sınırlı kalmasında, bu hayvan türünün beslenmesi ve bakımının oldukça külfetli olması etkili olmuştur. Dolayısıyla Eyalet içerisinde tespit edilen mevâşiler ise köylü reyanın sadece günlük süt, yoğurt, vb. ihtiyaçlarının karşılanmasında büyük bir rol üstlenmekte idi. Büyükbaş hayvanlardan alınan resm-i mevâşi, umumiyetle Mart ayında tahsil edilmekte idi⁷³⁶.1518 tahrir döneminde mevâşi sayısının en fazla olduğu sancak, Amid idi. Amid Sancağı'nda 218 köyde toplam 3.638 adet büyükbaş hayvan bulunmakta olup, bunlardan alınan resm-i mevâşi miktarı ise 7.276 akça'dır. Mevâşi miktarının Amid Sancağı'ndaki köyler arasında dağılımına baktığımızda, günümüz Diyarbakır ilimizin merkez köylerinden olan ve aynı ismi mahfuz eden "Karye-i Sati"⁷³⁷, 177 adet mevâşi ile ön sırada idi. Dolayısıyla bu durum, mezkûr köyde mandıracılığın hayli gelişmiş olduğunu göstermektedir. Amid Sancağı'ndan sonra, Arapgir Sancağı'nın mevâşi üretiminde ikinci sırada yer aldığı müşahede edilmektedir. Toplam 76 köyde üretilen ve her inekten üç akça alındığı bilinen Arapgir Sancağı'nda⁷³⁸ mevâşi sayısı 952 olup, bunlardan alınan resm-i mevâşi ise 2.856 akça idi.Üçüncü sırada bulunan Ergani Sancağı'nın 108 köyünde tespit edilen mevâşi miktarı 730 adet idi. Bu sancaktaki resm-i mevâşi, yaklaşık üç akça kadar olduğundan⁷³⁹ toplam resim miktarı ise 2.190 akça'dır. 1518 tahririnde Çermik Sancağı'nda 45 köyde mevcut olan mevâşi miktarı 659 idi. Çermik

⁷³⁵ Sığır-inek gibi büyükbaş hayvanlar anlamına gelmektedir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "Resm-i mevâşi", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.565.

⁷³⁶ Sancak kanunnâmelerinde "evâil-i Mart" ve "Nevrûz mevsimi" gibi dönemlerden bahsedilmektedir. Bkz. Barkan, "Arapgir Livâsı Kanunu", s.172; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.139.

⁷³⁷ BOA, TD 64, s.39.

⁷³⁸ "...Ve resmi mevâşi her inek başına üçer Osman akçası alınur imiş..". Bkz. Barkan, "Arapgir Livâsı Kanunu", s.172.

⁷³⁹ "...Ve resmi mevâşi her inekten ve eşekden yedişer karaca akça alınur imiş, ki, hesabda iki Osmanî ve sülüs düşer...". Bkz. Barkan, "Defter-i Yasahâ-i Livâ-i Ergani", s.150.

Sancağı'nda, her mevâşiden 2 akça hesabı üzere resim alınmakta olup⁷⁴⁰ toplam resim miktarı ise 1.318 akça idi. Diyarbekir Eyaleti'nde en az mevâşi sayısının olduğu yer Harput Sancağı olup, sadece Ebutâhir nâhiyesindeki 18 köyde toplam 389 adet mevâşi bulunmaktadır. Bu nahiyedeki “*Karye-i Ayvos*”⁷⁴¹ile “*Karye-i Keferdiz-i Büzrg*”⁷⁴², mevâşi sayısı bakımından öne çıkan köylerdir. Nitekim 1518 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde toplam 6.368 adet mevâşi mevcut olup, bunlardan 14.418 akça resm-i mevâşi alınmıştır.

1523 tahrir döneminden sonra “*resm-i mevâşi*”nin Osmanlı vergi yürürlüğünden kaldırıldığı görülmektedir. Büyükbaş hayvancılık faaliyetleri ile ilgili olarak 1540-1550 döneminden itibaren birkaç sancakta ise “*resm-i camûs*” adında verginin alınmaya başladığı müşahede edilmektedir. 1540-1550 döneminde ise sadece Musul Sancağı'na ait 5 köyde tespit edilen toplam 1.317 adet sağılabilir camûs'tan⁷⁴³, 27.654 akça resm-i camûs alınmıştır. Nitekim bu dönemde Eyalet genelindeki camûs sayısı 1.317 iken, bunlardan tahsil edilen resim miktarı ise 27.654 akça idi.

1550-1568 döneminde Musul Sancağı'na ilâve olarak Deyr ve Rahbe, Rakka ve Ana sancaklarında da camûs üretimi yapılmakta idi. Bu dönemde her camûs başına 8 akça alındığı bilinen Deyr ve Rahbe Sancağı'nda⁷⁴⁴, Arap aşiretlerine ait 2.236 adet camûs olup, bunlardan 17.884 akça resim alınmıştır (Tablo 63). Bu dönemde camûs miktarında %32 artış müşahede edilen Musul Sancağı'nda ise Arap cemaat ve aşiretlerine ait toplam 1.732 adet camûstan 38.140 akça resim alınmıştır. Yine Arap aşiretlerinin meskûn olduğu Rakka Sancağı'nda ise tespit edebildiğimiz 4.103 adet camûstan⁷⁴⁵ 90.266 akça camûs resmi alınırken Eyalet'in en güney hududunda yer alan Ana Sancağı'nda ise sadece “*Karye-i Udassiye*” deki 12 adet camûstan 144 akça resim

⁷⁴⁰ “... *Ve resmi mevâşi eğer müsülman ve ger keferedir her yonddan ve dişi himârdan ve inekden birer tenge alınur imiş ki iki Osmanî akça olur..*”. Bkz. Barkan, “Çirmik Livâsı Kanunu”, s.168.

⁷⁴¹ BOA, TD 64, s.664.

⁷⁴² BOA, TD 64, s.669.

⁷⁴³ “...*Ve sağılır camûslarına yigirmi ikişer akça camûs kaydolunub kanun-i Osmanî üzere yazıldı...*”. Bkz. BOA, TD 195, s.43.

⁷⁴⁴ TKGM, TTD 97, s.417a.

⁷⁴⁵ Rakka Sancağı'ndaki resm-i camûs tespiti için Musul Sancağı baz alınmıştır.

alındığı görülmektedir⁷⁴⁶.1550-1568 döneminde Eyalet bazında 8.083 cevâmis olup, bunlardan alınan resm-i câmus miktarı ise 146.434 akçadır(Tablo 64).

Tablo 63: 1550-1568 Döneminde Deyr ve Rahbe Sancağı'ndaki Camûs Sayısı ile Resm-i Camûs Miktarı⁷⁴⁷

Oymak/Cemaat Adı	Resm-i Camûs(Akça)	Camûs(Adet)
Oymağ-ı el- Harûn	1600	200
Oymağ-ı El Ebu Şihat	1600	200
Oymağ-ı Taycı Kethüda	1400	175
Cemaat-i Ebu Ğams	1400	175
Cemaat-i Ali Câbir	1040	130
Cemaat-i El-Maksar	1040	130
Oymağ-ı Sitah	800	100
Cemaat-i Misbâc Keth.	800	100
Cemaat-i Dölek	800	100
Cemaat-i El-Seyid	800	100
Cemaat-i Ekerlü	800	100
Cemaat-i Ferc bin Siğâl	800	100
Cemaat-i Halid Keth.	720	90
Cemaat-i El-Elhâc	640	80
Cemaat-i Sa'ad Keth.	640	80
Cemaat-i Gur Hamar	560	70
Cemaat-i El-Ebubekir	480	60
Cemaat-i Ebu Tise	440	55
Cemaat-i Üsrib Keth.	404	51
Cemaat-i Mehmed bin Seba'	400	50
Oymağ-ı Ebu'l Hasan	240	30
Cemaat-i Mehmed Denûh	240	30
Oymağ-ı Callâb	80	10
Oymağ-ı Urmûsi	80	10
Oymağ-ı Köse	80	10
Toplam	17884	2236

⁷⁴⁶ BOA, TTD 406, s.55.

⁷⁴⁷ TKGM, TTD 97, s.417b-428a.

Tablo 64: 1518-1568 Dönemleri Arasında Diyarbekir Eyaleti'ndeki Mevâşi ve Câmûs Üretimi ve Bunlardan Alınan Resimler

1518	Resm-i Mevâşi(Akça)	Mevâşi /Adet
Amid	7276	3638
Arapgir	2856	952
Ergani	2190	730
Çermik	1318	659
Harput	778	389
Toplam	14418	6368

1540-1550	Resm-i Camûs(Akça)	Camûs/Adet
Musul	27654	1317
Toplam	27654	1317

1550-1568	Resm-i Camûs(Akça)	Camûs/Adet
Musul	38140	1732
Deyr veRahbe	17884	2236
Rakka	90266	4103
Ana	144	12
Toplam	146434	8083

Tablo 64'te de görüldüğü üzere,1550-1568 döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki camûs üretiminin, Eyaletin güney cenâhında yer alan, Arap aşiretlerinin kesif olarak yaşadığı sancaklarda yoğun olduğu ifade edilebilir. Yüksek debiye sahip Fırat nehrinin akış istikametinde konumlanan Deyr ve Rahbe, Rakka ve Ana sancaklarının içerisinde geçen bu nehir, yöredeki camûs üretimine ciddi anlamda imkân sağlamıştır.

8.4. Yaylak ve Kışlak Resmi

Yaylak ve kışlak resimleri, hariçten gelip konaklayan koyun sürülerinden alınmakta, yerli halkın koyunlarından alınmamaktadır⁷⁴⁸. Diyarbekir Vilayeti Kanunu mucibince bir sürü 300 koyun kabul edilerek her sürüden 1 âlâ koyun yaylak ve kışlak resmi olarak alınmıştır⁷⁴⁹. Yaylak ve kışlak resimlerinden hariç bir de resm-i kôm ve resm-i yatak isimleri altında yine sürü sahiplerinden vergi alınmaktadır. Bunlar, mahiyet itibariyle aynı olan vergilerdir⁷⁵⁰. Anadolu topraklarında asıl faaliyetleri hayvancılık olan ve sürülerin peşinde yaylaktan kışlağa yol kat eden büyük aşiretlere ilâve olarak, bir de meskûn köylülerin arasında yaşayan küçük yörük-oymak grupları da bulunmaktaydı. Büyük konar-göçer cemaatlerin yaylak ve kışlakları ve bunların yol güzergâhları kanunlarla belirlenmiştir. Mesela Diyarbekir Eyaleti'nde geniş bir aşiret olan Bozulus aşireti; Mardin Sancağı'nın cenûbundaki çöl "*Berriye*" de kışı geçirmekte olup, bu bölge aynı zamanda diğer konar-göçer aşiretlerinde genel kışlağı konumundaydı⁷⁵¹. Bozulus aşireti, yaz döneminde yaylağa çıkarken Mardin Sancağı sınırlarına girdikten sonra Karacadağ Yaylası üzerinden ya da Berriyecik bölgesinden geçerek⁷⁵² Hini nahiyesine ulaşıyordu⁷⁵³. Burada iki gruba ayrılan aşiretin bir kısmı Çapakçur istikametine⁷⁵⁴, diğer kısmı ise Ergani üzerinden Palu istikametine⁷⁵⁵ yürüyordu. Her iki kol Murad suyunu geçerken üç yüz koyuna iyisinden bir koyun

⁷⁴⁸ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.137.

⁷⁴⁹ Barkan, "Diyarbekir Vilayeti Kanunu", s.134.

⁷⁵⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.137.

⁷⁵¹ "...*Berriyeden gayrı resmi kışlak bağlanan yerlerde hariçden bir sürü koyun üç yüz re's olur...*" Bkz. Barkan, "Diyarbekir Vilayeti Kanunu", s.134.

⁷⁵² "...*Ve Berriyeden yaylağa gitmelü olduklarında Türkmânın ba'zı Mardin kurbında Türkmân Deresinden ve Reşmel nâm karyeden ve sâir Mardin ülkesinden nereden geçüb giderlerse Mardin subaşlıları olanlar selâmlık deyü her haneden bir baş peynir ve her obadan bir kuzu almış. Bu dahi hâdis ve bid'at olmağın ref olundu. Min ba'd alınmaya. Ve Mardin ülkesinden uğramayub "Berriyecik" ülkesine uğrayan ulus tâifesinden tâ Murad kenarına varınca Karacadağ yaylağı deyü üç yüz koyuna bir koyun ve her haneden birer pâre alınmış. Haliyâ defter-i cedid-i hâkanîde Karacadağın kadîm sınırı ta'yin olundu. Min ba'd defter-i cedid-i hâkanîde mukayyed olan sınırдан hâric yerden geçüb giden ulus tâifesinden Karadağ Yaylağı deyü bir akça ve bir habbe alınmaya...*" Bkz. Barkan, "Kanûname-i Boz Ulus", s.141.

⁷⁵³ "...*Ve Hini Nahiyesine vardıklarında...*" Bkz. Barkan, "Kanûname-i Boz Ulus", s.141.

⁷⁵⁴ "...*Ve Hini Nahiyesinden geçüb Çapakçur'a vardıklarında...*" Bkz. Barkan, "Kanunnâme-i Boz Ulus", s.141.

⁷⁵⁵ "...*Ve Çapakçur yoluna gitmeyüb Palu'ya giden ulus tâifesi Ergani'ye vardıklarında...*" Bkz. Barkan, "Kanunnâme-i Boz Ulus", s.141.

ödedikten sonra⁷⁵⁶; Kiğı, Erzurum, Muş, İspir, Pasin sancaklarındaki yaylalara giderek hayvanlarını otlatırlardı. Aşiretler yaylalarda toplu halde bulunmazlar; Erzurum- Kars platosundaki Eğri Cavi, Büklük, Kaya, Kayalu Göl, Kızıl Pınar, Kara Pınar, Sarı Veli, Sirke, Sayyaf, Karakale, Mescitliyurt, Düzyurt, Çukuryurt, Başpınar, Sulakserin, Sekiyurt yaylalarına dağılırlar⁷⁵⁷ sonbaharda yine aynı yolları takip ederek “Berriye”ye dönüş yapıyorlardı(Harita III).

Tahsil edilen yaylak ve kışlak resmi miktarı bakımından 1518 tahririnde Çemişgezek Sancağı'nın ilk sırada yer aldığı müşahede edilmektedir. Arazisinin⁴/₂ sine yakın bir kısmı dağlık olan ve konar-göçer aşiretlerce iskân alanı olarak tercih edilen sancaktaki⁷⁵⁸ sürü ve koyun sayısını tespit edebilme imkânına sahip bulunmaktayız⁷⁵⁹. Zira 1520'lerde bir koyunun serbest piyasadaki fiyatının 30-35 akça civarında olduğunu⁷⁶⁰ kabul edersek ve Tahrir Defterleri'ndeki vergi nispetlerinin hiç değişmediğini veya pek az değiştiğini nazar- ı itibâra alırsak, 1518-1568 arasındaki resmi narhın aynı seyirde takip ettiğini varsayabiliriz.⁷⁶¹ Dolayısıyla koyun fiyatı 30 akça olduğu kabul edildiğinde, yaylak ve kışlak resmi miktarının bu rakama bölünmesiyle sürü sayısını, bunun da bir sürüde bulunan koyun sayısı ile çarpımı, sancağa dışarıdan gelen koyunların miktarını verecektir. Nitekim uygulanan bu metodla Çemişgezek Sancağı'na 1.100 koyun sürüsünün yani 330.000 koyunun dışarıdan sancağa giriş yaptığı ifade edilebilir. Çemişgezek Sancağı'ndan sonra gelen Ruha Sancağı'ndaki yaylak ve kışlak resmi 10.000 akça olup, bu sancağa dışarıdan gelen koyun sürüsü ise 333 (100.000 koyun) idi. Harput Sancağı'nda ise bu dönemde 8.000 akça yaylak ve kışlak resmi tahsil edildiğini ve 266 sürünün (80.000 koyun) hariçten sancağa geldiğini öğrenmekteyiz⁷⁶². Yine 7.000 akça resim alınan Arapgir Sancağı'nda 233 sürü(70.000 koyun), 5.000 akça resim alınan Ergani Sancağı'nda 166 sürü(50.000 koyun), 4.000 akça resim alınan Berriyecik Sancağı'nda 133 sürü(40.000 koyun), 3.000

⁷⁵⁶“... Boz Ulus tâifesinin Murad suyu üzerinde mirî için virdükleri yaylak zikr olan yaylaklardan yayladıkları mukabilindedir...” Bkz. Barkan, “Boz Ulus Kanunâmesi”, s.142.

⁷⁵⁷ Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri Bozulus Türkmenleri*, s.80.

⁷⁵⁸ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.54.

⁷⁵⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.138. Hesaplama metodu olarak bu eserdeki formülü baz aldık.

⁷⁶⁰ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi 2 (1453-1559)*, s.302.

⁷⁶¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.138.

⁷⁶² Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.138.

akça resim alınan Amid Sancağı'nda 100 sürü(30.000 koyun), 2.000 akça alınan Sincar Sancağı'nda 61 sürü(20.000 koyun) dışarıdan gelmiştir. 1518 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde tahsil edilen yaylak ve kışlak resmi miktarı toplam 72.000 akça olup, 2.400 sürü de Eyalet içerisindeki sancaklara dışarıdan giriş yapmıştır.

1523 döneminde Sincar Sancağı'nın Eyalet bazında öne çıktığı müşahede edilmektedir. Toplam 72.000 akça yaylak ve kışlak resmi alınan sancakta, 2.400 sürü(720.000 koyun) hariçten sancağa gelmiştir. Musul Sancağı'nda ise 16.500 akça yaylak ve kışlak resmi alınmış ve dolayısıyla 550 sürü(165.000 koyun) sancağa hariçten gelmiştir. Bu dönemde Kiğı Sancağı'nda da yaylak ve kışlak resimlerine rastlamaktayız. Mezkur sancağın sahip olduğu yüksek yaylaları, konar-göçer aşiretler için oldukça caziptir. Nitekim 13.050 akça resim alınan Kiğı Sancağı'nda 435 sürü(130.500 koyun) dışarıdan sancağa giriş yapmıştır. Alınan resim açısından Ruha Sancağı'nın bu dönemde Kiğı Sancağı'ndan sonra gelmesi, Kiğı Sancağı'nın önemli bir yaylak merkezi olduğunu göstermektedir. 12.800 akça resim alınan Ruha'da ise 426 sürü(128.000 koyun), 10.200 akça resim alınan Mardin Sancağı'nda 340 sürü(102.000 koyun), 10.000 akça resim alınan Hasankeyf Kazası'nda 333 sürü (100.000 koyun), yine 10.000 akça alınan Çemişgezek Sancağı'nda 333 sürü (100.000 koyun), 7.000 akça alınan Amid Sancağı'nda 233 sürü (70.000 koyun), 3.200 akça resim alınan Ergani Sancağı'nda 106 sürü(32.000 koyun), 2.300akça resim alınan Çermik Sancağı'nda 76 sürü (23.000 koyun), 2.050 akça alınan Siverek Sancağı'nda 68 sürü (20.400 koyun), 20.000 akça alınan Siird Kazası'nda 66 sürü (19.800 koyun) hariçten gelmiştir. 1523 döneminde Eyalet genelinde sancaklar arasında hariçten gelen 5.749 sürüden (1.725.600 koyun) 172.600akça yaylak ve kışlak resmi alınmıştır.

1540 tahrir dönemine ilişkin olarak sadece Boz Ulus aşiretinde ve Musul Sancağı'nda yaylak ve kışlak resimlerine rastlayabildik. Boz Ulus aşiretinden 19.321 sürüden(5.796.520 koyun) 579.652 akça yaylak ve kışlak resmi alınmıştır. Bu dönemde Musul Sancağı'nda ise 243 sürüden (73.040 koyun) 7.304 akça resim alınmıştır. Dolayısıyla bu dönemde toplam19.565 sürüden 586.956akça resim alındığın ifade edebiliriz. 1550-1568 dönemine baktığımızda ise, sancağa dışarıdan gelen sürü sayısının en fazla olduğu yer olarak Bitlis Sancağı'nitespit etmekteyiz. Bu sancakta 933

sürüden(280.000 koyun) 28.000 akça resim alınmıştır. Bitlis'i takip eden Harput Sancağı'nda ise 604 sürüden(181.200 koyun) 18.145 akça, Amid Sancağı'nda 566(170.000 koyun) sürüden 17.000 akça, Ruha Sancağı'nda 550 sürüden(165.000 koyun) 16.500 akça, Musul Sancağı'nda 437 sürüden(131.300 koyun) 13.130 akça, Arapgir Sancağı'nda 276 sürüden(83.000 koyun) 8.300 akça, Sincar Sancağı'nda 233 sürüden(69.900 koyun) 7.000 akça yaylak ve kışlak resmi alındığı müşahede edilmektedir. Yine 7.000 akça resim alınan Kiğı Sancağı'nda 233 sürü(69.900 koyun), 60.000 akça resim alınan Ergani Sancağı'nda 200 sürü(60.000 koyun), 1.100 akça resim alınan Çermik Sancağı'nda 36 sürü(11.000 koyun), 1.038 akça resim alınan Çapakçur Sancağı'nda 35 sürü(10.500 koyun), 1.018 akça resim alındığı Berriyecik Kazası'nda 34 sürü(10.200 koyun), 1.000 akça resim alınan Kulb Sancağı'nda 33 sürü(9.900 koyun), 400 akça resim alınan Hasankeyf Sancağı'nda 13 sürü(3.900 koyun), 251 akça resim alınan Nusaybin Sancağı'nda 8 sürü(2.400 koyun) ve 200 akça resim alınan Tercil Sancağı'nda 6 sürü(1.800 koyun) hariçten gelmiştir. Nitekim 1550-1568 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde 4.530sürüden(1.360.210 koyun) 136.082akça yaylak ve kışlak resmi tahsil edilmiştir(Tablo 65).

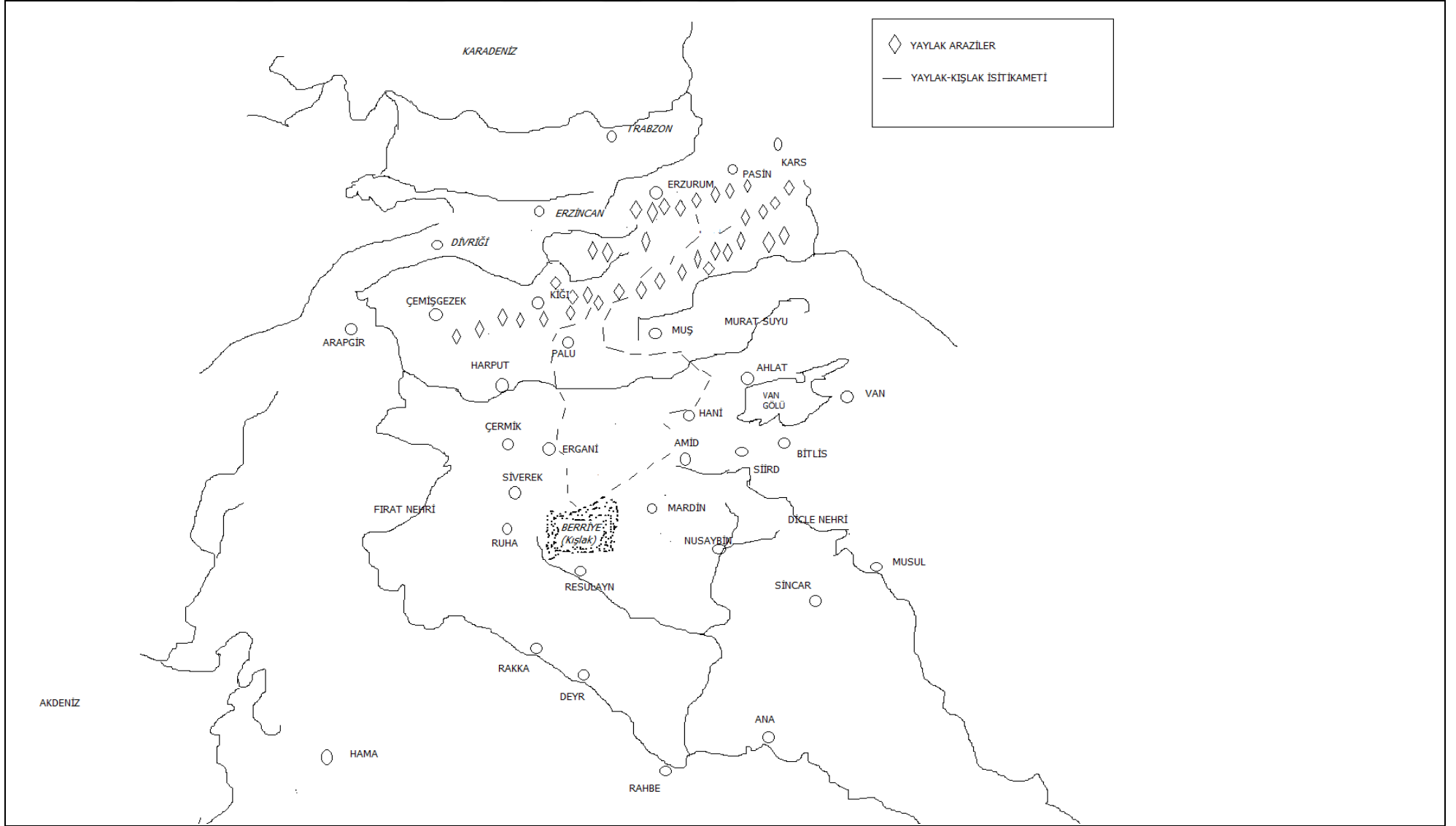
Tablo 65: 1518-1568 Dönemleri Arasında Diyarbekir Eyaleti'nde Yaylak ve Kışlak Resimlerinin Sancak ve Kazalar Arasındaki Dağılımı ve Sürü Sayıları

<i>1518 Dönemi</i>			
Sancak	Yaylak-Kışlak Resmi(Akçe)	Sürü Sayısı	Koyun Sayısı
Çemişgezek	33000	1100	330000
Ruha	10000	333	100000
Harput	8000	266	80000
Arapgir	7000	233	70000
Ergani	5000	166	50000
Berriyecik	4000	133	40000
Amid	3000	100	30000
Sincar	2000	66	20000
TOPLAM	72000	2400	720000
<i>1523 Dönemi</i>			
Sincar	72000	2400	720000
Kiğı	13050	435	130500
Ruha	12800	426	128000
Harput	11500	383	114900

Musul	16500	550	165000
Mardin	10200	340	102000
Çemişgezek	10000	333	100000
Hasankeyf	10000	333	100000
Amid	7000	233	70000
Ergani	3200	106	32000
Çermik	2300	76	23000
Siverek	2050	68	20400
Siird	2000	66	19800
TOPLAM	172600	5749	1725600
1540 Dönemi			
Boz Ulus Aş.	579652	19321	5796520
Musul	7304	243	73040
TOPLAM	586956	19565	5869560
1550-1568 Dönemi			
Bitlis	28000	933	280000
Harput	18145	604	181200
Amid	17.000	566	170000
Ruha	16500	550	165000
Musul	13130	437	131300
Arapgir	10000	333	100000
Siverek	8300	276	83000
Sincar	7000	233	69900
Kiğı	7000	233	69900
Ergani	6000	200	60000
Çermik	1100	36	11000
Çapakçur	1038	35	10500
Berriyecik	1018	34	10200
Kulb	1000	33	9900
Hasankeyf	400	13	4000
Nusaybin	251	8	2510
Tercil	200	6	1800
TOPLAM	136082	4530	1360210

Nitekim 1518 tahrir döneminde, Çemişgezek, Ruha ve Harput sancakları; 1523 döneminde, Sincar, Musul, Kiğı ve Ruha sancakları; 1540-1550 döneminde Musul Sancağı; 1550-1568 döneminde ise Bitlis, Harput, Amid ve Ruha sancakları, Diyarbakir Eyaleti'nde yaylak ve kışlak alanları olarak tercih edilen sancaklar olmuştur.

Harita III: Diyarbekir Eyaleti'nde Konar-Göçer Türkmenlerin Yaylak ve Kışlak Alanları

IV. BÖLÜM

SİNÂÎ VE HİZMET SEKTÖRÜ

Osmanlı bütçe gelirleri ve gelir kaynakları içerisinde önemli bir payı da mukataalar oluşturmaktaydı. Mukataa, mülkiyeti devlete veya vakıflara ait araziden ve arsalardan ifraz edilerek özel şahıslara veya kurumlara kiralanmış parçalardır⁷⁶³. Mukataaları oluşturan gelir alanları, şehirlerin ticari ve sınıî özelliklerine göre birbirlerinden çok ayrı sayı ve nitelikte olmaktadır⁷⁶⁴. Dolayısıyla maden işletmeleri, tuz, şap vs. gibi devlete ait kaynaklar, şehirlerdeki bedesten, tabakhâne, boyahâne, kasabhâne, şemhâne, meyhâne vs. gibi ticari ve sınıî işletmeler, damga, mizan, bâc vs. gibi gümrük vergileri ile iskeleler mukataa usulü ile işletilmekte idiler⁷⁶⁵. Devlet uygun gördüğü her türlü ziraî, ticarî ve sınıî işletmeyi mukataa haline getirebilir ve bunlardan payına düşeni özel şahıslar yoluyla toplatabilirdi⁷⁶⁶. Osmanlı iktisadi sistemi içerisinde mukataalar; iltizâm ya da emanet metoduyla işletilmekte idi. İltizâm; mukataa birimlerinin, genellikle müzayede ile tespit edilen ve bir bölümü peşin ödenmesi istenen belirli bir yıllık bedel karşılığında, sınırlı bir süre için kârı ve zararı kendisine ait olmak üzere kabul edecek şahıslara (mültezimlere) güvenilir bir kefaletle devretmesidir⁷⁶⁷. Şayet müzayede sırasında mukataayı iltizâm eden çıkmazsa devlet bu defa ulûfeli bir memur (emin) görevlendirerek mukataa gelirlerini toplama yoluna giderdi ki, buna da “emanet usûlü” denirdi⁷⁶⁸. Nitekim XVI. yüzyılda Diyarbekir Eyaleti’ndeki sancak ve kazalarda pek çok alanda sınıî ve ticari tesisler mevcut olup, bunlar özelde şehir ekonomisine genelde ise Eyalet ekonomisine ciddi anlamda katkı sağlamıştır. Mevcut sayıları, sancak ve kazadaki nüfus potansiyeli ile sancağın jeopolitik ve iktisadi şartlarına göre değişen bu tesislerin gelirleri de yıldan yıla farklılık gösterebilmekte idi.

⁷⁶³ Mehmet Genç, “Mukataa”, *TDVİA*, C.XXXI, İstanbul 2006, s.129.

⁷⁶⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İctimâî Tarihi 2 (1453-1559)*, s.231.

⁷⁶⁵ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s.166.

⁷⁶⁶ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s.215.

⁷⁶⁷ Mehmet Genç, “İltizâm”, *TDVİA*, C.XXII, İstanbul 2000, s.154-155.

⁷⁶⁸ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s.167.

1. SINÂÎ TESİSLER

1.1. Değirmenler ve Resm-i Âsiyâb

Genel olarak köylerde bulunan un değirmenleri, zirâî hayatın doğal bir neticesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim hasat edilen buğdayın un haline getirilmesinde yegâne rol değirmenlere aitti. Klasik dönemin en önemli sanayi tesislerinden biri olan değirmen, üst üste konulmuş iki büyük silindir taştan meydana gelmektedir. Alttaki taş sabittir ve ortasından bir mil üstteki taşın ortasından geçmektedir. Milin alt kısmı su veya yel tarafından döndürülen çarka bağlıdır. Su değirmeninde silindirik ve daralan bir boru içerisinden yüksekçe bir yerden akıtılan su, borunun alt ucundan çıkarken sıkışmanın verdiği basınçla çarkın üzerine büyük bir kuvvetle inmekte ve onu döndürmektedir. Böylece en üstteki silindirik değirmen taşı dönmekte ve taşın ortasından akıtılan hububat iki taşın arasında ezilerek kenardaki bir oluktan un olarak akmaktadır. Bazı değirmenlerde birden fazla dönen taş mevcuttur ki, dönen taş sayısına tahrir defterlerinde “bab” denmektedir. Nadir olmakla beraber bazı değirmenler 2 veya 3 bâb olabilmektedir. Bu durumda resim de dönen taş sayısına göre alınmaktadır. Her yerde her zaman değirmen bulunması mümkün değildir. Daha çok su olan ve değirmen yapmaya müsait yerlerde bulunmaktadır. Bu sebeple değirmen bulunan köyler çevre köylerin ve konar-göçerlerin çokça uğradığı yerler arasındadır. Bu da söz konusu bu köylerin sosyal ve ekonomik hayatına olumlu yönde tesir eden faktörlerden birisidir. Su veya yel ile dönen un değirmenlerinden alınan resme “resm-i âsiyâb” denmektedir⁷⁶⁹. Vergilendirmede esas alınan, bina itibarıyla değirmen sayısı değil, değirmende çalışır durumda olan ünite sayısıdır⁷⁷⁰. Çalışan değirmenler üzerine konan bu vergi, reayayı sıkıntıya sokmaması için bazı yerlerde aynî, bazı yerlerde nakdî yani para olarak alınmakta idi⁷⁷¹. Diyarbekir Vilâyeti Kanunu mucibince tam yıl dönen âsiyâbdan 60 akça, 6 ay dönenden 30 akça alınmakta ve dolayısıyla resim, aylık 5 akça üzerinden

⁷⁶⁹ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s.165-166.

⁷⁷⁰ Ümit Koç, “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Değirmenler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.149, s.189.

⁷⁷¹ Ziya Kazıcı, *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, İstanbul 2005, s.97.

hesaplanmakta idi⁷⁷². 1518 tahririnde Diyarbekir Eyalet'indeki sancaklara ait köylerin büyük bir kısmında, değirmenlerin dönme süresi belirtilmeden, alınan akça miktarı kaydedilmiştir. Diğer bir deyişle bu dönemde Harput Sancağı'ndaki değirmenlerin haricinde, diğer sancaklarda bulunan değirmenlerin ne kadar yıl çalıştığını tespit edememekteyiz. Eyalet genelindeki köylerde bulunan bazı değirmenlerin hass-ı hümâyûn'a kayıtlı olduğunu görmekteyiz. Öyle ki, bu hass-ı hümâyûn topraklarında yer alan değirmenlerin kullanmakta olduğu suların mecrâsını değiştirip mevcut akan su üzerine başka değirmenler tesis eden şahısların olduğu bilinmekte olup, bu tür durumlardan rahatsız olan *Devlet-i Âliyye*, kendi nezdindeki bu değirmenlerin kontrolünü sağlama konusunda gerekli tedbirleri anında almakta idi⁷⁷³. 1518 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde toplam 312 değirmen bulunmakta olup bunlardan elde edilen toplam gelir ise 91.204 akça'dır. Sahip olduğu değirmen sayısı bakımından Çemişgezek Sancağı 113 değirmen ile ilk sırada yer alırken, 51 değirmen bulunan Harput Sancağı ise ikinci sırada bulunmakta idi. Arapgir ve Kiğı sancaklarının sahip oldukları değirmen sayısı ise 26'dır. Bu dönemde dikkati çeken hususlardan birisi, hububat üretiminin oldukça az olduğu görülen Kiğı ve Arapgir sancaklarındaki değirmen sayılarının, Amid, Mardin ve Ruha sancaklarındakinden fazla olmasıdır. Yine dikkat çeken ikinci nokta ise, Diyarbekir Eyaleti'nin kuzey ve kuzeybatı cenâhında yer alan sancaklardaki değirmen sayısının diğer sancaklara nazaran oldukça yüksek olmasıdır. Bunun nedeni ise, bu bölgenin debisi yüksek akarsuların oluşturduğu zengin su kaynaklarına sahip bir havza içerisinde bulunmasıdır. 1518 tahririnde Eyalet içerisindeki mevcut değirmenlerin sayılarının sancaklara göre dağılımı ve bunlardan tahsil edilen *resm-i âsiyâb* gelirleri şu şekildedir: 113 değirmen bulunan Çemişgezek Sancağı'ndan 5830 akça, 51 değirmene sahip Harput Sancağı'ndan 2940 akça, 26 değirmen bulunan Arapgir Sancağı'nda 1700 akça, yine 26 değirmen bulunan Kiğı Sancağı'nda 1290 akça, 25 değirmen bulunan Amid Sancağı'nda 8610 akça, 20 değirmene sahip Mardin Sancağı'nda 22764 akça, 13 değirmeni olan Sincar Sancağı'nda 20.320 akça, yine 13 değirmen bulunan Siverek Sancağı'nda 13550 akça,

⁷⁷²“...Temam yıl dönen âsiyâbdan altmış akça resmi âsiyâb alına. Ve altı ay dönenden otuz akça alına. Velhâsıl her ayda beş akça alınmak üzere kaydolunmuşdur...” Bkz. Barkan, “Diyarbekir Vilayeti Kanunu”, s.134.

⁷⁷³“...Yusuf ve Alihan nâm kadı nâibleri hin-i tahrirden sonra hass-ı hümâyûn'da akseden değirmenlerin ve reaya taifesinin intifâc' idgeldiklerü suyu mecrâsından ihrâc idüb değirmenler ihdâs idüb...” Bkz. BOA, MD 05, s.16.

12 değirmene sahip Ergani Sancağı'nda 2042 akça, 6 değirmen bulunan Berriyecik Sancağı'nda 7650 akça, 4 değirmen bulunan Çermik Sancağı'nda 4400 akça, 3 değirmen bulunan Ruha Sancağı'nda ise 108 akça resm-i âsiyâb bedeli tahsil edilmiştir(Tablo 66). Bu sancaklar içerisinde 26 değirmen bulunan Arapgir Sancağı'nda 25 değirmenin tam yıl çalıştığı görülürken, Harput Sancağı'ndaki değirmenlerden ise 47'si tam yıl, 4'ü 6 ay çalışmakta⁷⁷⁴, Kiğı Sancağı'ndaki değirmenler ise yılda 10 ay çalışmakta idi⁷⁷⁵. 1518 dönemi Diyarbekir Eyaleti'ndeki değirmenler hakkında söylenmesi gereken bir önemli husus da değirmenlerin "icâre" adı verilen kiralara verilmesidir. Mardin Sancağı'nın "Karye-i Zâviye-i Zeynelabidin" isimli köyünde, 3 günlüğü 24 akça üzerinden yıllık 8640 akça olmak üzere Hasan Bey Vakfı için değirmenin kiralandığını öğrenmekteyiz⁷⁷⁶. Aynı durumu Berriyecik Sancağı'nda da müşahede etmekteyiz. Zira bu sancaktaki Tur Ali bey'e ait sancakbeyi haslarında yer alan iki değirmenin yıllık toplam 2500 akça üzerinden kiraya verildiği görülmektedir⁷⁷⁷.

Tablo 66: 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Değirmen Sayılarının ve Resm-i Âsiyâb Bedellerinin Sancaklar Arasındaki Dağılımı

Sancak	Değirmen Sayısı	Hasıl
Çemişgezek	113	5830
Harput	51	2940
Arapgir	26	1700
Kiğı	26	1290
Amid	25	8610
Mardin	20	22764
Sincar	13	20320
Siverek	13	13550
Ergani	12	2042
Berriyecik	6	7650
Çermik	4	4400
Ruha	3	108
TOPLAM	312	91204

⁷⁷⁴ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.140.

⁷⁷⁵ Behset Karaca, "1518 (H.924) Tarihli Tahrir Defterine Göre Kiğı Sancağı", s.150.

⁷⁷⁶ BOA, TD 64, s.281.

⁷⁷⁷ BOA, TD 64, s.352.

1540 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde 293'ü tam yıl, 292'si yarım yıl çalışan toplam 585 değirmen bulunmakta olup bunlardan 32.510 akça resim alınmıştır. Çemişgezek Sancağı, bu dönemde de sahip olduğu değirmen sayısı açısından Eyalet bazında ilk sırada bulunmaktadır. Çemişgezek Sancağı'nda 56'sı tam yıl, 122'si yarım yıl çalışan toplam 178 değirmeni mevcut olup bunlardan alınan resim miktarı ise 6.725 akçadır. Değirmen sayısının en fazla olduğu sancaklardan bir diğeri ise Amid Sancağı'dır. Bu sancakta 75'i tam yıl, 44'ü yarım yıl çalışan toplam 119 değirmen mevcut idi. Sancaktaki toplam resm-i âsiyâb bedeli ise 5.566 akçadır. Bu dönemde Amid Sancağı'nda deftere kaydedilen, fakat resim alınmayan "harap" değirmenlere de rastlamaktayız. Örneğin "Karye-i Yenice-i Akçakale"⁷⁷⁸, "Karye-i Mekabek"⁷⁷⁹, "Karye-i Nergislü"⁷⁸⁰ ve "Karye-i Amar"⁷⁸¹ gibi köylerde birer tane de harap kaydedilen değirmen mevcut idi. Bu dönemde Mardin Sancağı'nda toplam 99 adet değirmenin olduğunu tespit etmekteyiz. Nitekim 47'si tam yıl, 52'si ise yarım yıl çalışan bu değirmenlerden toplam 4469 akça resim alınmıştır. Bir önceki dönemde sadece 6 değirmeni bulunan Berriyecik Kazası'nın değirmen sayısı 59'a yükselmiştir. 16'sı tam yıl, 43'ü yarım yıl çalışan bu değirmenlerden 7070 akça resim alınmıştır. Ruha Sancağı'nda ise 39'u tam yıl, 11'i yarım yıl çalışan toplam 50 değirmenin bulunduğu bilinmekte olup bunlardan toplam 2610 akça âsiyâb bedeli alınmıştır. Değirmen resmi olarak 1590 akça alınan Musul Sancağı'nda ise 26'sı tam yıl, 3'ü yarım yıl çalışan toplam 29 değirmen mevcut iken Nusaybin Kazası'nda 19'u tam yıl, 2'si yarım yıl çalışan 21 değirmen bulunmakta olup alınan resim miktarı ise 1200 akça idi(Tablo 67).

1550-1568 döneminde ise Diyarbekir Eyaleti'nde 731'i tam yıl, 894'ü yarım yıl çalışan 1625 değirmenin bulunduğu bilinmekte olup, bunlardan alınan resim miktarı ise 77.910 akça idi. Bu dönemde Amid Sancağı, sahip olduğu değirmen sayısı bakımından ilk sırada bulunmaktadır. Nitekim 108'i tam yıl, 77'si yarım yıl çalışan olmak üzere toplam 185 değirmen tespit edilen Amid'te 8845 akça resim alındığı görülmektedir. Amid Sancağı'ndan sonra gelen Ergani Sancağı'nda ise toplam 164 değirmen

⁷⁷⁸ BOA, TD 200, s.90.

⁷⁷⁹ BOA, TD 200, s.91.

⁷⁸⁰ BOA, TD 200, s.241.

⁷⁸¹ BOA, TD 200, s.345.

bulunmakta idi. Bunların 33'ü tam yıl, 131'i de yarım yıl çalışmakta olup alınan resim miktarı ise 5895 akça idi. 1518 tahririnde 26 değirmen kaydı bulunan Kiğı Sancağı'ndaki değirmen sayısı bu dönemde 136'ya yükselmiştir. Nitekim 41'i tam yıl, 95'i yarım yıl çalışan bu değirmenlerden 5310 akça resim alınmıştır. Mardin Kazası'ndaki değirmen sayısının bu dönemde 114'e yükseldiğini müşahede etmekteyiz. Bunların 78'i tam yıl, 36'sı yarım yıl çalışmakta olup, alınan resim miktarı ise 4800 akça idi. Yine bu dönemde Siverek Sancağı'nda 40'ı tam yıl, 71'i yarım yıl çalışan toplam 111 değirmenden 5650 akça; Arapgir Sancağı'nda 53'ü tam yıl, 44'ü yarım yıl çalışan 97 değirmenden 4800 akça; Bitlis Sancağı'nda 65'i tam yıl, 29'u yarım yıl çalışan 94 değirmenden 5170 akça; Ruha Sancağı'nda 66'sı tam yıl, 26'sı yarım yıl çalışan 92 değirmenden 4680 akça; Çemişgezek Sancağı'nda 21'i tam yıl, 70'i yarım yıl çalışan 91 değirmenden 3282 akça; Berriyecik Kazası'nda 16'sı tam yıl, 59'u yarım yıl çalışan 75 değirmenden 2570 akça; Kulb Sancağı'nda 19'u tam yıl, 43'ü yarım yıl çalışan 62 değirmenden 3700 akça; Hasankeyf Sancağı'nda 12'si tam yıl, 44'ü yarım yıl çalışan 56 değirmenden 2780 akça; Atak Sancağı'nda 38'i tam yıl, 17'si yarım yıl çalışan 55 değirmenden 6910 akça; Sincar Sancağı'nda 26'sı tam yıl, 27'si yarım yıl çalışan 53 değirmenden 2370 akça; tam yıl çalışandan ve yarım yıl çalışandan da 36 akça vergi alındığı bilinen ve 27'si tam yıl, 26'sı yarım yıl çalışan Ana Sancağı'ndaki 53 değirmenden 1908 akça; Çapakçur Sancağı'nda tamamı yarım yıl çalışan 48 değirmenden 1440 akça; Çermik Sancağı'nda 15'i tam yıl, 24'ü yarım yıl çalışan 39 değirmenden 1590 akça; Nusaybin Sancağı'nda 22'si tam yıl, 13'ü yarım yıl çalışan 35 değirmenden 2700 akça; Musul Sancağı'nda 31'i tam yıl, 3'ü yarım yıl çalışan 34 değirmenden 1950 akça; Tercil Sancağı'nda 18'i tam yıl, 8'i yarım yıl çalışan 26 değirmenden 1320 akça; Deyr ve Rahbe Sancağı'nda tamamı yarım yıl çalışan 3 değirmenden 120 akça; Rakka Sancağı'nda tamamı tam yıl çalışan 2 değirmenden 120 akça resm-i âsiyâb alınmıştır (Tablo 67).

1550-1568 döneminde Eyalet genelinde değirmen sayısı bakımından öne çıkan birtakım köyler de bulunmakta idi (Harita IV). Örneğin; Amid Sancağı'nda 329 hanesi bulunan "Karye-i Satıkendi" isimli köyde⁷⁸² 6'sı tam yıl, 1'i yarım yıl çalışan 7 değirmen mevcut iken; Tercil Sancağı'ndaki, günümüzde aynı ismini mahfuz eden bir

⁷⁸² TKGM, *TTD 155*, s.162b-165b.

Diyarbakır ilçesi olan “*Hazro*” isimli köyde (Karye-i Hazro)⁷⁸³, tamamı tam yıl çalışan 7 değirmen; Atak Sancağı’ndaki “*Karye-i Mirarik*” isimli köyde⁷⁸⁴ tamamı tam yıl çalışan 5 değirmen; Hasankeyf Sancağı’ndaki “*Karey-i Azi*” isimli köyde⁷⁸⁵ tamamı tam yıl çalışan 5 değirmen, yine aynı sancağın “*Karye-i Azağir*” isimli köyünde⁷⁸⁶ tamamı yarım yıl çalışan 11 değirmen; Nusaybin Sancağı’ndaki “*Karye-i Feyyaz*” isimli köyde⁷⁸⁷ 3’ü tam yıl, 3’ü de yarım yıl çalışan 6 değirmen; Sincar Sancağı’ndaki “*Karye-i Tilâfer*” isimli köyde⁷⁸⁸ 4’ü tam yıl, 3’ü yarım yıl çalışan 7 değirmen; Siverek Sancağı’ndaki “*Karye-i Şimmâri*” isimli köyde⁷⁸⁹ tamamı yarım yıl çalışan 12 değirmen; Mardin Kazası’ndaki “*Karye-i Karadere*” isimli köyde⁷⁹⁰ tamamı tam yıl çalışan 8 değirmen; Berriyecik Kazası’ndaki “*Karye-i Virânşehir*” isimli köyde⁷⁹¹ tamamı yarım yıl çalışan 10 değirmen bulunmakta idi. Nitekim sözünü ettiğimiz köyler, hububat öğütümü açısından sadece kendi bölgelerinde değil aynı zamanda periferisinde bulunan köyler için de büyük kolaylık sağlamakta idi.

⁷⁸³ TKGM, *TTD* 97, s.55b.

⁷⁸⁴ TKGM, *TTD* 97, s.105b.

⁷⁸⁵ TKGM, *TTD* 97, s.220a.

⁷⁸⁶ TKGM, *TTD* 97, s.209b.

⁷⁸⁷ TKGM, *TTD* 97, s.253b.

⁷⁸⁸ TKGM, *TTD* 97, s.358b-363a.

⁷⁸⁹ TKGM, *TTD* 151, s.226a.

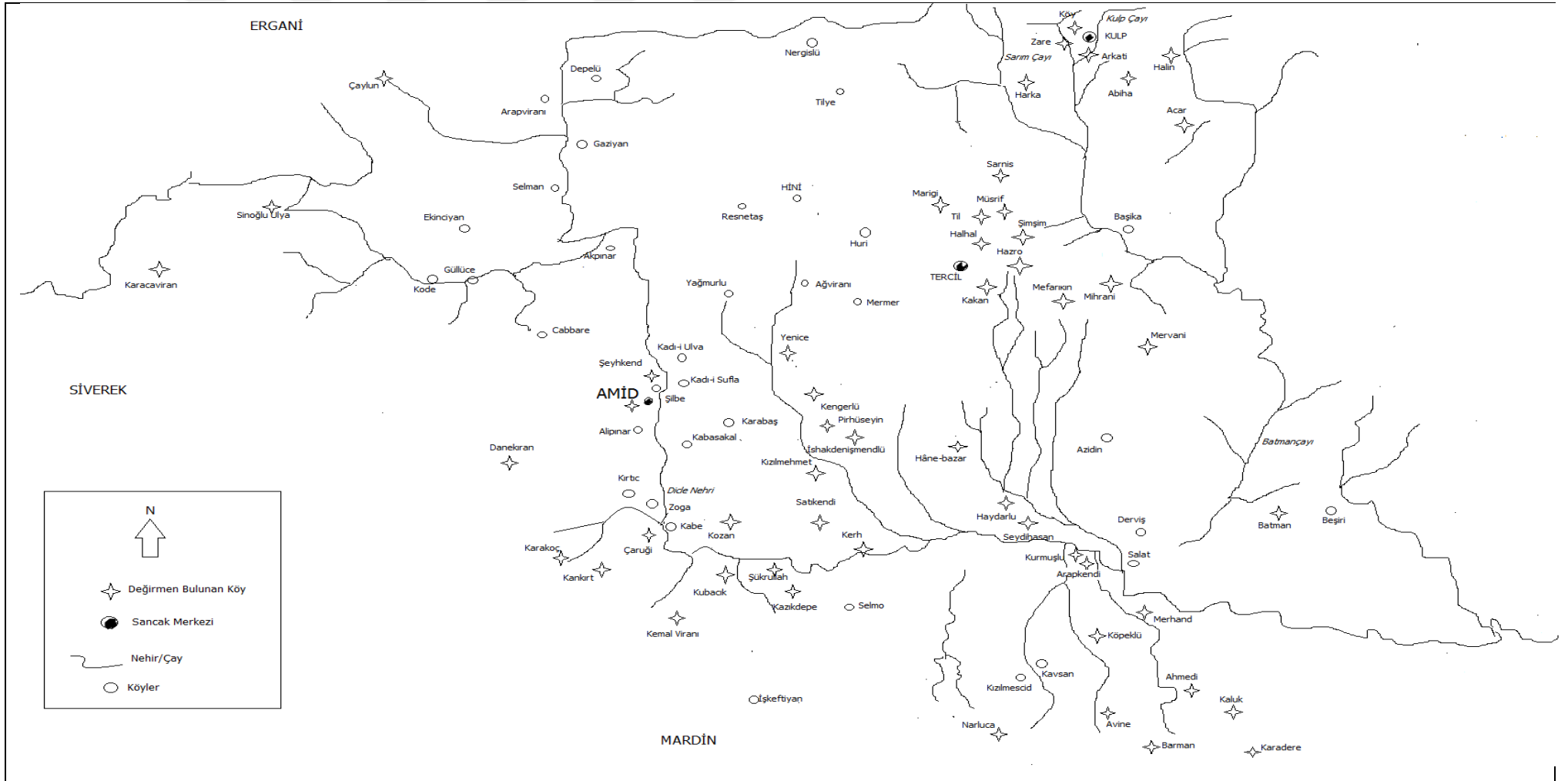
⁷⁹⁰ TKGM, *TTD* 117, s.158a.-159b.

⁷⁹¹ TKGM, *TTD* 117, s.364a.

Tablo 67: 1540-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Değirmen Sayılarının ve Resm-i Âsiyâb Bedellerinin Sancak ve Kazalar Arasındaki Dağılımı

1540				
Sancak/Kaza	Tam Yıl	Yarım Yıl	Değirmen Sayısı	Hasıl (Akça)
Çemişgezek	56	122	178	6725
Amid	75	44	119	5566
Mardin	47	52	99	4469
Berriyecik K.	16	43	59	7070
Ruha	39	11	50	2610
Çermik	15	15	30	3280
Musul	26	3	29	1590
Nusaybin K.	19	2	21	1200
TOPLAM	293	292	585	32510
1550-1568				
Amid	108	77	185	8845
Ergani	33	131	164	5895
Kiğı	41	95	136	5310
Mardin K.	78	36	114	4800
Siverek	40	71	111	5650
Arapgir	53	44	97	4800
Bitlis	65	29	94	5170
Ruha	66	26	92	4680
Çemişgezek	21	70	91	3282
Berriyecik K.	16	59	75	2570
Kulb	19	43	62	3700
Hasankeyf	12	44	56	2780
Atak	38	17	55	6910
Sincar	26	27	53	2370
Ana	27	26	53	1908
Çapakçur	–	48	48	1440
Çermik	15	24	39	1590
Nusaybin	22	13	35	2700
Musul	31	3	34	1950
Tercil	18	8	26	1320
Deyr ve Rahbe	–	3	3	120
Rakka	2	–	2	120
TOPLAM	731	894	1625	77910

Harita IV: 1518-1568 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin Paşa Sancağı Olan Amid'te Değirmen Bulunan Köyler

1.2. Bezirhâneler ve Resm-i Bezirhâne

Keten tohumundan beziryağı elde etmek için tesis edilen bezirhanelerin, bazı bölgelerde bulgur değirmeni olarak kullanıldığı da görülmektedir⁷⁹². Diyarbekir Eyaleti'nde mevcut olan bezirhânlerin de bulgur değirmeni olarak kullanıldığını düşünmekteyiz. Bölgede bugün bile halkın en çok tükettiği temel gıda maddesi olan bulgur, bilindiği üzere buğdayın kaynatıldıktan sonra un değirmenine nazaran daha küçük yapıdaki taşlar arasında kırılmasıyla elde edilir. Halk bunu kendi evinde bulunan küçük, ortası delik ve yuvarlak yassı taşlarla yapabilirse de, genellikle bezirhâne denilen bu tesislerde yapmakta idi⁷⁹³. İncelediğimiz dönem içerisinde Diyarbekir Eyaleti'nde, bezirhânelerin değirmenlere nazaran çok az olduğu tespit edilmiştir. Zira tespitlerimiz kadarıyla bu tesislere sadece, Harput, Çemişgezek, Bitlis ve Sincar sancaklarında rastlanılmıştır. 1518 tahrir döneminde bu tesislerden resim alınmadığı müşahede edilmektedir. 1540-1550 döneminde Çemişgezek Sancağı'nda 31 adet bezirhânenin 1620 akça, 1550-1568 döneminde ise 26 adet bezirhaneden 1280 akça alınmıştır⁷⁹⁴. Yine 1550-1568 döneminde Harput Sancağı'ndaki her bezirhaneden 60 akça olmak üzere, 17 köydeki 55 adet bezirhânenin toplam 3300 akça resim alınırken⁷⁹⁵ aynı dönemde Bitlis Sancağı'nda 7 adet bezirhânenin 490 akça, Sincar Sancağı'nda 2 adet bezirhaneden 120 akça alınmıştır. Dolayısıyla 1550-1568 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde 90 adet bezirhânenin bulunduğu söylenebilir.

⁷⁹² Ümit Koç, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Değirmenler", s.189.

⁷⁹³ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.141.

⁷⁹⁴ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.125.

⁷⁹⁵ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.141.

1.3. Boyahâne

Pamuklu, ipekli, sof ve yünlü her nevi iplik ve ipliklerden elde edilen dokumaların boyandığı tesislere boyahâne denilmekte⁷⁹⁶ olup, elbise ve kumaşların boyama işini boyacılar yapmakta idi⁷⁹⁷. Boyahane çalışan her ustanın kendine ait kazan ve boyama araçları bulunmaktaydı⁷⁹⁸. Doğadan elde edilen maddelerin kullanılarak boya yapımı, tarihin çok eski dönemlerinden beri bilinen bir sanattır. Sentetik boyar maddelerin keşfedildiği zaman olan XIX. Yüzyıl ortalarına kadar aynı tarihsel yöntemler hiç değişikliğe uğramadan uygulanmıştır. Bu yöntemde ilk önce, kumaşlar kaynatılarak üzerlerindeki yağlar alınır. Daha sonra zeytinyağı ve şap ile işlem gören kumaşlara kırmızı renk vermek için öküz kanı ve kök boya; mavi ve lacivert renkleri vermek için çivit ve indigo; sarı renk elde etmek için meşe kökü, salba otu; kül rengi elde etmek için sütleğen otu; siyah renk için ise karpuz otu, kara dal otu köklerinden istifade edilirdi⁷⁹⁹. Boyahâne sektörünün oldukça geliştiği Diyarbakir Eyaleti'nde kullanılan boya türleri içerisinde özellikle *kırmızı boya* oldukça revaçta idi. Öyle ki, Tokatlı tüccarların bu kırmızı boyaları Diyarbakir'den Tokat'a getirerek, Tokat'ın boyahâne tesislerindeki kullanılışında önemli rol oynadıkları bilinmektedir⁸⁰⁰. Nitekim Diyarbakir Eyaleti'nde de iktisadi anlamda önemli bir rol üstlenen boyahaneler, sadece şehir (nefs) merkezlerinde değil aynı zamanda bazı köylerde de faaliyet gösterebilmekte idi. Zira Doğu'nun çetin kış şartlarında şehre ulaşan yollarda ciddi problemlerin ortaya çıkması, köylerde de boyahâne tesisinin kurulmasında etken olmuştur diyebiliriz. 1518 tahrir döneminde Diyarbakir Eyaleti'nde boyahanelerden elde edilen gelir toplam 550.950 akça idi. İlk tahrir döneminde boyahâne gelirleri bakımından Amid Sancağı, 180.000 akça ile ilk sırada bulunmaktadır. Sancaktaki toplam gelirin 150.000 akça'lık bölümü Mehmed Paşa haslarına, diğer 30.000 akça'lık bölümü ise sancaktaki beş nahiyeye aittir. Amid Sancağı'ndan sonra 114.000 akça boyahâne geliri ile Mardin Sancağı gelmektedir. Sancaktaki toplam gelirin 85.000 akça'lık kısmı Mehmed Paşa haslarında yer alırken, 25.000 akçası Nusaybin

⁷⁹⁶ Ümit Koç, *XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Sanayi*, Ankara 2006, s.164.

⁷⁹⁷ Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", s. 811.

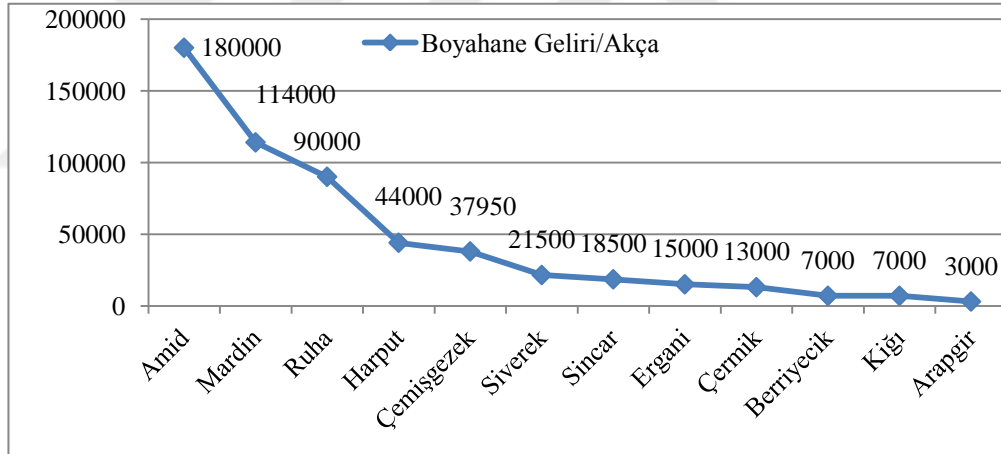
⁷⁹⁸ Ümit Koç, "Ortaçağlardan XVI. Yüzyıl Sonlarına Tekstil Boyacılığında İdari Yapılanma ve Üretim Standartları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 177, s.173.

⁷⁹⁹ Ümit Koç, *XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Sanayi*, s.152-162

⁸⁰⁰ Joseph de Tournafort, *Tournafort Seyahatnamesi*, (çev. Ali Berktaş ve Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2013, s.223.

nahiyesinde, 4.000 akçası ise Savur nahiyesinde kayıtlı idi. Bu dönemde Ruha Sancağı'nın boyahâne geliri 90.000 akça olup, tamamı Padişah haslarında kaydedilmiştir⁸⁰¹. Eyalet bazındaki boyahâne gelirleri bakımından dördüncü sırada bulunan Harput Sancağı'nın geliri ise 44.000 akça⁸⁰² idi. 10 adet boyahâneye sahip Çemişgezek Sancağı'nın boyahâne gelirinin ise 37.950 akça olduğu bilinmektedir⁸⁰³. Eyalet bazındaki boyahâne gelirine göre altıncı sırada bulunan Siverek Sancağı'ndaki gelir ise 21.500 akçadır. Yine bu dönemde Sincar Sancağı'nın 18.500 akça, Ergani Sancağı'nın 15.000 akça, Çermik Sancağı'nın 13.000 akça, Berriyecik Sancağı'nın 7.000 akça, Kiğı Sancağı'nın 7.000 akça⁸⁰⁴ ve Arapgir Sancağı'nın ise 3.000 akça boyahâne geliri mevcut idi(Grafik 124).1518 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki toplam boyahâne gelirinin %33'ünü Amid Sancağı, %21'ini Mardin Sancağı, %16'sını Ruha Sancağı, %8'ini ise Harput Sancağı teşkil etmekte idi.

Grafik 124: 1518 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Boyahâne Gelirleri

1523 tahririndeki verilere göre Diyarbekir Eyaleti'nin boyahâne gelirleri toplamı 727.975 akçaya yükselmiştir. Bu dönemde yine Amid Sancağı'nın, Diyarbekir Eyaleti'nin boya sanayi merkezi olduğunu ifade edebiliriz. Nitekim 245.300 akça ile, Eyalet bazındaki toplam boyahâne gelirinin %34'ünü teşkil eden Amid, bir önceki döneme nazaran da gelirlerinde %36 artış kaydetmiştir. 1518 tahririnde olduğu gibi bu tahrir döneminde de Mardin Sancağı, boyahâne geliri sıralamasında ikinci sırada yer

⁸⁰¹ Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha(Urfa)Sancağı*, s.110.

⁸⁰² Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.143.

⁸⁰³ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.126.

⁸⁰⁴ Behset Karaca "1518 (H.924) Tarihli Tahrir Defterine Göre Kiğı Sancağı" s.150-151.

almaktadır. 181.240 akça geliri ile %59 oranında artış kaydeden Mardin, Eyalet genelindeki gelirin %25'ini oluşturmaktaydı. Önceki dönemde boyahâne gelirleri sıralamasında üçüncü olan Ruha Sancağı, bu dönemde ise yerini 62.028 akça geliri olan Harput Sancağı'na bırakmıştır. Harput Sancağı'nın gelirinde %41 artışın meydana geldiği saptanmış olup⁸⁰⁵, mezkûr sancak, bu yönüyle Eyalet genelindeki toplam gelirin %9'unu oluşturmaktaydı.

1523 döneminde Hasankeyf Kazası'ndaki boyahâne geliri de dikkat çekici boyuttadır. Zira bu dönemde kaza statüsünde olan Hasankeyf'in geliri, Harput Sancağı ile hemen hemen aynı seviyededir denilebilir. Nitekim 60.000 akça geliri olan Hasankeyf, bu dönemde Diyarbekir Eyaleti'ndeki toplam gelirin %8'ini oluşturmaktaydı. Yine Siird Kazası, 33.000 akça olan boyahâne geliri ile bu dönemde Ruha Sancağı'nın ilerisindedir. Öyleki, 1518 tahririnde geliri 90.000 akça olan Ruha'nın, 5-6 yıllık bir süreç içerisinde 60.000 akça kadar gelir kaybuna uğraması düşündürücüdür. Siverek Sancağı'nın bu dönemki boyahâne gelirinde %13 oranında artış müşahade edilmekte olup, geliri 24.289 akçadır. Siverek Sancağı'ndan sonra gelen ve geliri 23.040 akça olan Sincar Sancağı, 1518 tahririne göre %25 oranında artış kaydettiği görülmektedir. Boyahâne gelirinde artış gösteren sancaklardan bir diğeri de Çermik'tir. Çermik Sancağı, %33 artış ile bu dönemdeki boyahâne gelirini 17.280 akçaya yükseltmiştir. Çemişgezek Sancağı'nın boyahâne gelirleri 15.000 akça olarak tespit edilmiştir. Ancak bu sadece Çemişgezek merkezindeki boyahânenin geliridir. Mufassal defter mevcut olmadığından diğer boyahâneler ve bunların gelirleri hakkında bilgi edinememekteyiz⁸⁰⁶. Ergani Sancağı'nda da Ruha Sancağı kadar olmasa da %10 kadar gelir azalması gözlenmektedir. Bu sancağın boyahâne geliri ise 13.438 akçadır. 1518 tahririnde 3000 akçalık boyahâne geliri ile son sırada yer alan Arapgir Sancağı, bu dönemde önemli bir ivme kaydederek gelirini 8.000 akçaya çıkarmıştır. Boya sanayindeki önemi bakımından fazla öne çıkmayan Kiğı Sancağı'nın bu dönemki geliri 6.700 akça idi (Grafik 125).

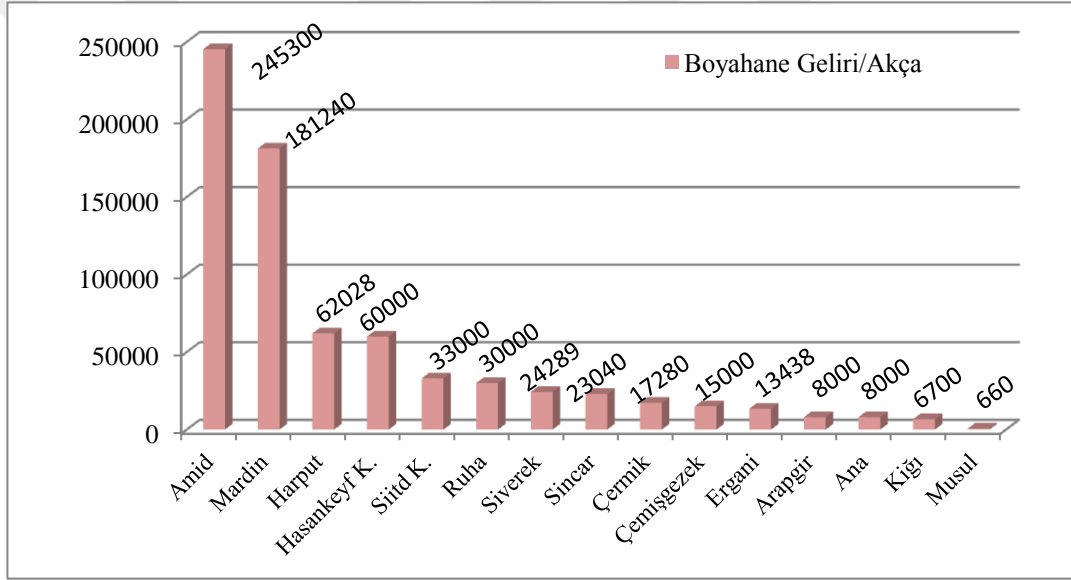
1523 döneminde diğer sancaklardan farklı olarak Ana Sancağı'ndaki boyahânelerin "bâb" olarak kaydedildiğini görmekteyiz. Nitekim mirlivâ haslarında

⁸⁰⁵ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.143.

⁸⁰⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.126.

bulunan “1 bâb” boyahanenin geliri 4000 akça, yine Hadise nahiyesindeki “1 bâb” olarak kayıtlı diğer bir boyahânenin geliri ise 3000 akça olarak kaydedilmiştir. Fakat bu sancağın başka bir nahiyesi olan Cemmâse’de ise “bâb” kaydı düşülmesine rağmen kaç üniteden oluştuğu belirtilmemiş olup, geliri 1.000 akçadır⁸⁰⁷. Böylece Ana Sancağı’nın toplam boyahâne geliri 8.000 akça idi. Bu döneme ait Musul Sancağı’nın merkez boyahânesinin geliri hakkında bir bilgi sahibi olmamakla beraber sadece sancağın “Ayn Sefine” isimli nahiyesinin boyahâne geliri olarak 660 akça kaydı bulunmaktadır⁸⁰⁸(Grafik 125).

Grafik 125: 1523 Tahrir Döneminde Diyarbekir Eyaleti’ndeki Boyahâne Gelirleri

1540 döneminde Diyarbekir Eyaleti’ndeki boyahâne gelirleri toplamı 550.830 akça olduğu tespit edilmektedir. Amid Sancağı’ndaki gelirlerde bir önceki döneme nazaran %28 oranında azalma meydana gelmiş ve sancağın toplam geliri 176.200 akçaya düşmüştür. Mardin Sancağı’nın boyahâne geliri ise 113.000 akçadır. Yine Amid Sancağı’nda olduğu gibi Mardin Sancağı’nın söz konusu gelirlerinde de azalma görülmekte olup bu azalma %38 civarındadır. Fakat Diyarbekir Eyaleti’nde boyahâne gelirlerinde artış kaydeden sancaklarda bulunmaktadır. Örneğin bu dönemdeki

⁸⁰⁷ BOA, TD 998, s.231-237.

⁸⁰⁸ BOA, TD 998, s.75.

boyahâne gelirleri 46.150 akça olan Çemişgezek Sancağı'ndaki⁸⁰⁹ gelir artış oranı %208 iken, gelirleri 23.120 akça olan Çermik Sancağı'ndaki artış oranı ise %34 civarında idi. Bu dönemde Musul Sancağı'ndaki boyahâne gelirlerinin dikkat çekici bir boyutta olduğu görülmektedir. Zira 1523-1526 döneminde sadece "Ayn Sefine" nahiyesindeki 660 akça geliri olan Musul'un, 1540-1550 döneminde bu gelir miktarının 76.760 olduğu görülmektedir. Musul şehir merkezindeki başarılı ve tecrübeli dokumacıların varlığı, Musul'u dokuma endüstrisinde önemli boyutlara getirmekle kalmamış⁸¹⁰, aynı zamanda boya sanayiinde de önemli gelişmelerin yaşanmasında ciddi anlamda katkıda bulunmuşlardır. Öyle ki, Musul'daki bu tesisler, mahallelerden köylere kadar dokuma endüstrisinin tamamlayıcı unsuru olmuşlardır. Örneğin; "*Mahalle-i Basrab*"ta 3000 akça gelir sağlayan bir boyahâne⁸¹¹ ile "*Kareye-i Til Esvedî*" de bulunan ve geliri 3600 akça olan boyahane⁸¹² bunlardan sadece birkaçıdır. Harput Sancağı ise 59.000 akça gelir⁸¹³ ile Musul'u takip etmektedir. Bu durum, Harput'un halen boya sınındaki önemini muhafaza ettiğinin bir göstergesidir. Öyle ki, Harput, 1550-1568 döneminde boyahâne sektöründe tüm dönemler boyunca ön sırada bulunan Amid'ten hemen sonra gelecektir. Yine Berriyecik Kazası'ndaki boyahâne gelirleri 30.520 akça, Siird Sancağı'nın şehir merkezindeki boyahâne geliri 25.000 akça⁸¹⁴, Kulb Sancağı'nda sadece şehir merkezinde tespit ettiğimiz boyahânenin geliri ise 1.080 akçadır(Grafik 126).

⁸⁰⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.126.

⁸¹⁰ Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi", s.763.

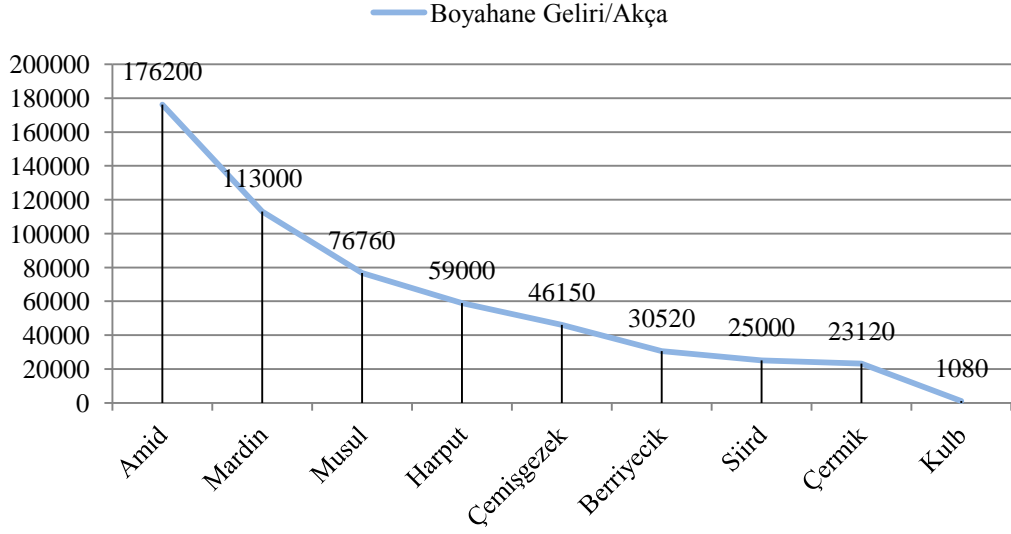
⁸¹¹ BOA, *TD 195*, s.40-41.

⁸¹² BOA, *TD 195*, s.53-54.

⁸¹³ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.176.

⁸¹⁴ BOA, *TD 208*, s.71.

Grafik 126: 1540 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Boyahâne Gelirleri

1550-1568 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin toplam boyahâne gelirleri 1.488.592 akça olarak tespit edilmiştir. Son tahrir döneminde Amid Sancağı, 249.062 akça ile genel boyahâne gelirleri sıralamasında ilk sırada yer almaktadır. Amid Sancağı'nın şehir merkezinde bulunan boyahânenin yanı sıra köylerde de önemli derecede gelir sağlayan boyahânelerin olduğu görülmektedir. Nitekim “Karye-i Şeyh Abdal”da bulunan boyahânenin geliri 15.000 akça⁸¹⁵ iken, “Karye-i Melûsin”deki boyahânenin geliri 14.685 akça⁸¹⁶, “Karye-i Ceylân”dakinin ise 5.760 akça⁸¹⁷ idi. Amid Sancağı'nın köylerindeki bu hususiyet, sancağın tarımda olduğu gibi boyahâne sektöründe de önemli yere sahip olduğunu göstermektedir. Amid Sancağı, bu yönüyle Eyalet bazındaki tüm boyahâne gelirlerinin %17'sini oluşturmaktadır. Yine Amid Sancağı'ndan sonra Harput Sancağı'ndaki boyahâne gelirlerinin de oldukça yüksek bir paya sahip olduğu bilinmektedir. Bu dönemde 122.600 akça olan boyahâne geliri ile Harput Sancağı, 48 sene içerisinde sektördeki gelirlerini %178 oranında artırmıştır⁸¹⁸. Boyahâne sanayiinde ikinci önemli sancak konumunda olan Harput'un Eyalet bazındaki payı ise %8'dir. Harput Sancağı'ndan sonra Mardin Kazası'nın, boyahâne gelir sıralamasında üçüncü sırada yer aldığı görülmektedir. Mardin Kazası, 113.000 akça

⁸¹⁵ TKGM, *TTD 155*, s.297a-297b.

⁸¹⁶ TKGM, *TTD 155*, s.270a.

⁸¹⁷ TKGM, *TTD 155*, s.220b.

⁸¹⁸ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.144.

gelir ile Eyalet'teki boyahâne gelirlerinin %8'ini teşkil ederek, Harput Sancağı ile aynı oranı paylaşmaktadır. Mardin Kazası ile hemen hemen aynı gelir miktarına sahip Ruha Sancağı'nın boyahâne gelirleri 100.000 akça⁸¹⁹ idi. Bu miktar ile Ruha Sancağı, Eyalet bazındaki toplam gelirin %7'sini oluşturmaktadır. Ruha Sancağı'nın 1518'deki boyahâne gelirlerinin 90.000 akça olduğu hatırlanırsa, 1550-1568 dönemindeki gelir artışı oranının oldukça az olduğu söylenebilir. Nitekim Ruha Sancağı'ndaki bu artış oranı %11 idi. Oysaki 98.640 akça gelire sahip Siverek Sancağı'nın 50 yıllık süreç içerisindeki gelir artış oranı %358'dir. Dolayısıyla Ruha Sancağı ile komşu sancak olan Siverek Sancağı'nı kıyasladığımızda, Siverek Sancağı'nın boyahâne sektöründeki ilerleyen hızını tahmin edebiliriz.

Musul Sancağı'nın bu dönemdeki boyahâne gelirleri toplamı 98.240 akça idi. Bu gelirin 50.400 akçası Musul nahiyesindeki boyahâneye ait olan⁸²⁰ ve yaklaşık 17 yıllık süreç içerisinde gelirlerinde %28 oranında artış kaydeden sancağın “Karye-i Bahirân”, “Karye-i Ayn Sefine”, “Karye-i Elguş” gibi köylerinde de boyahane sektörünün geliştiği müşahede edilmektedir. Yine bu dönemde kaza statüsünde olan ve 1540-1550 dönemindeki boyahâne gelirleri 30.520 akça olan Berriyecik, 1550-1568 dönemindeki boyahâne gelirlerini %216 oranında artırarak, bu sektördeki gelirini 96.420 akçaya yükseltmiştir. Berriyecik Kazası'nda bu son döneme ait veriler arasında dikkatimizi çeken nokta, geliri günlük olarak hesap edilen iki adet boyahâne kaydının bulunmasıdır. Bunlar, “Karye-i Tel Gürân”daki günlüğü 66 akçadan yıllığı 23.760 akça⁸²¹ olan boyahâne ile “Karye-i Takir Sivri”deki günlüğü 40 akçadan yıllığı 14.400 akça⁸²² olan boyahâne idi. Tam yıl çalıştığı görülen bu boyahânlerden “Karye-i Tel Gürân”dakinin daha kaliteli üretimde bulunduğunu tahmin etmekteyiz. Bu dönemde Ana Sancağı'nda ise 5 boyahâne mevcut olup toplam geliri 74.000 akça idi. Kulb Sancağı'ndaki boyahâne gelirleri 60.670 akçadır. Bu sancakta özellikle geliri nispeten yüksek olan boyahânlerin çoğunluğunu gayrimüslimlerin oluşturduğu köylerde görmekteyiz. Nitekim bunlardan biri olan “Karye-i Çiska”daki boyahâne 30.000 akça gelire sahipti⁸²³. Yine aynı sancakta tamamı gayrimüslim olan “Karye-i Asma”daki boyahânenin geliri

⁸¹⁹ Ahmet Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha(Urfa)Sancağı*, s.111.

⁸²⁰ BOA, *TD 308*, s.112.

⁸²¹ TKGM, *TTD 117*, s.322a.

⁸²² TKGM, *TTD 117*, s.323b.

⁸²³ TKGM, *TTD 97*, s.22b.

ise 4.000 akça⁸²⁴, “Karye-i Ribât”taki boyahânenin geliri 5.000 akça⁸²⁵ idi. Bu dönemde Hasankeyf Sancağı’nın boyahâne gelirlerinin 58.400 akça olduğu tespit edilmiştir. Bu gelirin 45.000 akçası hass-ı âtik olarak kaydedilirken⁸²⁶, aynı sancağın H.973(1565-1566) tarihli icmâl defterinde⁸²⁷ ise 40.000 akça olarak kaydedildiği görülmektedir. Yine bu sancağın gayrimüslim köylerinden olan “Karye-i Midyât”taki boyahânededen bahsetmemiz yerinde olur kanısındayız. Zira 8.000 akça geliri bulunan bu boyahâne⁸²⁸, şehir merkezindeki boyahânededen sonra en aktif tesis olarak karşımıza çıkmaktadır.

Atak Sancağı’nın boyahâne gelirine baktığımızda ise sektördeki geliri 57.300 akça olduğu görülmektedir. Sancağın şehir merkezindeki boyahânenin 22.000 akça⁸²⁹ gelir getirdiği müşahade edilmektedir. Ayrıca bu sancak ile vurgulamamız gereken diğer önemli nokta ise 557 hanesini gayrimüslimlerin, 36 hanesini ise müslimlerin oluşturduğu “Karye-i Elince” deki, geliri 12.000 akça olan boyahânedir. Atak Sancağı’nda boyahâne bulunan 4 köy içerisindeki geliri en fazla olan boyahânenin bu köyde bulunması mezkûr köyün önemini göstermektedir. Atak Sancağı’ndan sonra gelen Ergani Sancağı’nın boyahâne gelirleri ise 46.400 akça idi. Bu gelirin 32.000 akçası şehir merkezindeki boyahâne⁸³⁰, 14.400 akçasını ise “Karye-i Hisaran”daki teşkil etmekte idi. Bu dönemde Arapgir Sancağı’ndaki boyahâne gelirleri 46.100 akça, Sincar Sancağı’nın 42.500 akça, Bitlis Sancağı’nın 41.520 akça, Nusaybin Sancağı’nın 33.400 akça, sadece şehir merkezinde boyahânenin bulunduğunu öğrenebildiğimiz Siird Sancağı’nın ise 30.000 akça, Tercil Sancağı’nın 29.230 akça, Çemişgezek Sancağı’nın 29.000 akça⁸³¹, Kiğı Sancağı’nın 22.500 akça, Çermik Sancağı’nın 21.000 akça, Çapakçur Sancağı’nın 9.250 akça, Rakka Sancağı’nın 8.000 akça, Akçakale Sancağı’nın 1.000 akça, Deyr ve Rahbe Sancağı’ndaki boyahâne geliri ise 360 akça idi(Grafik 127).

⁸²⁴ TKGM, *TTD 97*, s.32b.

⁸²⁵ TKGM, *TTD 97*, s.37a.

⁸²⁶ TKGM, *TTD 97*, s.129a.

⁸²⁷ TKGM, *TTD 311*, s.1b.

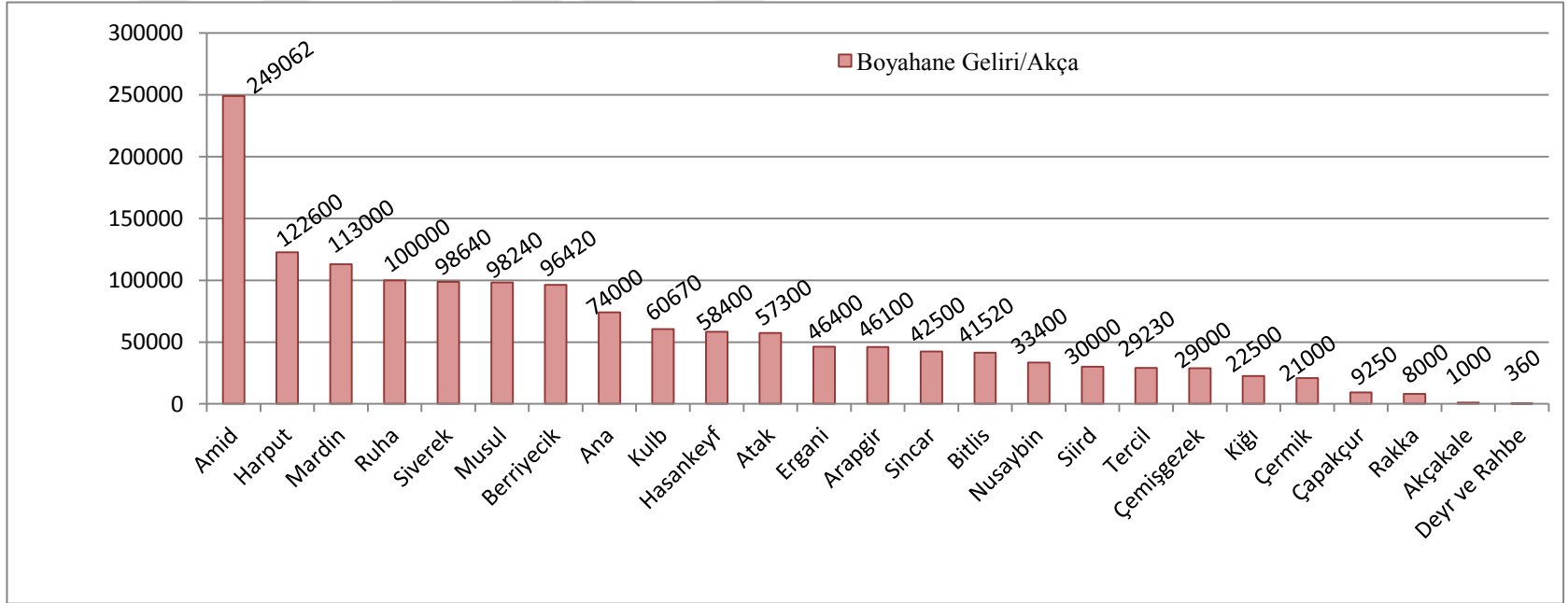
⁸²⁸ TKGM, *TTD 97*, s.143a.

⁸²⁹ TKGM, *TTD 97*, s.77b.

⁸³⁰ TKGM, *TTD 106*, s.215a.

⁸³¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.126.

Grafik 127: 1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Boyahâne Gelirlerinin Sancak ve Kazalar Arasındaki Dağılımı

Nitekim tespitlerimiz kadarıyla 1550-1568 dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde, boya sınıâinde öne çıkan yerlerden olarak Amid Sancağı, Harput Sancağı, Mardin Kazası ve Ruha Sancağı sayılabilir.16. yüzyıl boyunca Amid ve Harput sancaklarının yanı sıra Mardin Kazası'ndaki boyahânelerin de ciddi boyutta gelir getirdiği tespit edilmektedir. Bu cümleden olarak 1598-1600 yıllarında,boyahâne küplerinde 35 altın kıymetinde çivit bulunan ve 18 arşınlık⁸³² bir bezin üç şahîye boyandığı bilinen Mardin'deki iki adet boyahânenin toplam geliri, ihtisâb, başhâne gelirleri ile birlikte 382.000 akça olarak kaydedilmiştir⁸³³. Nitekim Mardin bu yönüyle Diyarbekir Eyaleti'nin boyahâne sektöründeki önemini 17. yüzyılda da önemli ölçüde muhafaza etmiştir diyebiliriz.

Diğer taraftan Bitlis Sancağı'nın 1550-1568 dönemine ait boyahâne gelirleri, 41.520 akça iken,1603-1617 yılları arasında%21 oranında artış kaydederek 50.000 akçaya yükselmiştir. Nitekim bu dönemde Eyalet'in doğusunda bulunan birimlerden Van Sancağı'nda 35.000 akça, Adilcevaz Sancağı'nda 35.907 akça, Muş Sancağı'nda 7.000 akça boyahâne gelirinin olduğu⁸³⁴dikkate alındığında, Bitlis Sancağı'ndaki boyahâne sektörü, 16. yüzyıl sonrasında da sınıâi alandaki önemini büyük oranda muhafaza etmiştir diyebiliriz. Öyle ki, 19. yüzyıla gelindiğinde ise Bitlis'te 50 adet boyahânenin faaliyet gösterdiği bilinmektedir⁸³⁵.

⁸³² Arşın: Osmanlı Devleti'nde ve Doğu'da eskiden kullanılan bir cins uzunluk ölçüsüdür. Arşının esası parmak ucundan dirseğe kadar olan mesafedir. Parmak ucundan omuza kadar olan kol boyu olarak da tanımlanmaktadır. Terzi arşını da denilen çarşı arşınının ölçüsü 68,578 santimetre uzunluğunda idi. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "Arşın", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.49.

⁸³³ Ramazan Günay, *259 Numaralı Hicri 1006-1008 (Miladi 1598-1600) Tarihli Mardin Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2002, s.380.

⁸³⁴ Orhan Kılıç, *730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livâları Tımar İcmâl Defteri (1. Ahmed Dönemi)*, s.240-247.

⁸³⁵ Ebru Polat, *H.1310 (M.1892) ve H.1317-1318(M.1898-1899-1900) Tarihli Bitlis Vilâyeti Sâlnamelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, s.382.

1.4. Tabakhâne (Debbağhâne)

Tabakhâne, koyun, keçi ve sığır derilerinin işlenip (tabaklanıp), ayakkabı, giyim eşyası, hayvan koşumları vs. yapımına elverişli hâle getirildiği ve renklendirildiği atölyelerdir. Klâsik devirler sanayin en önemli unsurlarından olan tabakhâneler, ülke sathına yayılmıştır. Tabakhânede işlenen deri miktarı, yani iş hacmi, o çevredeki hayvancılık konusunda da bir fikir verebilir⁸³⁶. Debbağlar, dağıtımdan aldıkları ya da bizzat değişik yerlerden getirttikleri ham derileri debbağhânelerde sepilemekte ve bunlara istenilen rengi verdikten sonra dikici esnafına satmaktaydılar. Her biri iki üç katlı yüksek binalarda faaliyet gösteren debbağhânelerde, bir ustanın idaresinde çırak ve kalfalardan oluşan en az on beş yirmi kişilik işçi grubu çalışır, her debbağhânenin su ile işleyen ve palamut öğütmeye yarayan bir değirmeni ile bostan kuyusu gibi kuyuları olurdu. Deriler önce bol suda iyice yıkanır, arkasından kireç kuyularına yatırılırdı. Bir müddet burada kaldıktan sonra “kaveleta” denilen özel bir bıçakla kirecin yaktığı kıllar ve yağ, et gibi kalıntılar kazınır, daha sonra deriler aralarına mazı, palamut veya güvercin, tavuk ve köpek dışkısı ufalanarak üst üste serpilip bir süre bekletildikten sonra tekrar kaveleta ile temizlenirdi. Bu işlem, derinin istenilen kaliteye ulaşmasına kadar devam ederdi. En sonunda kösele, sahtiyân, meşin, maroken gibi işlenmiş deri haline getirilen ham deriler, kırılmalarını önlemek ve rahat kullanılmalarını temin etmek amacıyla don yağı, kuyruk yağı veya balık yağı ile yağlanarak yumuşatıldıktan sonra piyasanın istediği renklere boyanarak satışa sunulurdu⁸³⁷. Diyarbakır Eyaleti’nde de dericilik sınıinin oldukça geliştiği bilinmektedir. Öyle ki, 17. yüzyıl Fransız seyyâhi Tavernier, Diyarbakır’da üretilen kırmızı marokenlerin, hem renk hem de doku bakımından Şark ülkelerinin oldukça ilerisinde olduğunu ifade etmektedir⁸³⁸. Diyarbakır’ın dericilik faaliyetleri alanındaki üstünlüğü, 18. yüzyılda da devam etmiş, hatta Diyarbakır’ın deri sınıindeki kalitesinin Batı’yı geride bıraktığı, dönemin önemli Avrupa seyyahı ve akademisyeni Sestini tarafından ifade edilmiştir⁸³⁹.

⁸³⁶ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.145.

⁸³⁷ Zeki Tekin, “Türklerde Dericilik”, *TDVİA*, C.IX, s.177.

⁸³⁸ Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, (çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2010, s.287.

⁸³⁹ Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, s.69.

Debbağhâne esnafı her gün pazara gön getireceklerine, ayakkabı esnafının (keşdüzâr) hammaddesini karşılayacaklarına ve onları mağdur etmeyeceklerine dair tahhütte bulunmaktaydılar⁸⁴⁰. 1518 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin Paşa Sancağı Amid'te kiraya verildiği anlaşılan tabakhâne dükkanlarının olduğu görülmektedir. Bu dönemde Amid Sancağı, 100.000 akça tabakhâne geliri ile Eyalet genelinde ilk sırada yer almaktadır. Amid Sancağı'ndan sonra ise Mardin Sancağı, gelmekte olup bu sancağın tabakhâne gelirleri ise 80.700 akçadır⁸⁴¹. Nitekim Amid ve Mardin sancaklarındaki söz konusu gelir miktarlarını dikkate aldığımızda Amid ve Mardin arasındaki bölgenin tabakhâne tesisleri açısından oldukça kesif olduğu ifade edilebilir. Zira bu dönemdeki diğer sancakların tabakhâne gelirlerinin nispeten düşük olması, görüşümüzü doğrular niteliktedir. Örneğin, aynı dönemde Sincar Sancağı'nın 9.500 akça, Ruha Sancağı'nın 5.000 akça, Kiğı Sancağı'nın 2.000 akça, Harput Sancağı'nın ise 1.000 akça idi. Diyarbekir Eyaleti'nin bu dönemdeki toplam tabakhâne gelirleri ise 198.200 akça olup, bu toplam hâsılın %50'si Amid Sancağı'na aittir. 1523 döneminde ise bu sını alanındaki gelir hacimlerinin Eyalet genelinde düşük tutulduğu müşahede edilmektedir. Öyle ki, bu dönemde Amid Sancağı'ndaki gelirin 8.000 akça, Mardin Sancağı'nın ise 21.150 akça olarak kaydedilmesibunu göstermektedir⁸⁴². Fakat aynı dönemde bilhassa Mardin Sancağı'ndaki Nusaybin nahiyesinin “debbağhâne” gelirinin 14.400 akça⁸⁴³ olması dikkate değer bir gelişmedir. 1523 döneminde Çermik Sancağı'nın tabakhâne geliri 1.450 akça, Musul Sancağı'nın 600 akça, Deyr ve Rahbe Sancağı'nın 1.020 akça, Hasankeyf Kazası'nın 7.200 akça olduğu görülmektedir. Ergani Sancağı'na ait debbağhâne geliri ise başka mukataa kalemi ile beraber kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu döneme ait veriler, icmâl deftere göre tespit edildiğinden, söz konusu gelirlerin yüksek olma ihtimali de söz konusudur. Netice itibariyle elimizdeki verilere göre bu dönemin Eyalet geneli tabakhâne gelirlerinin 39.420 akça olduğu saptanmıştır. 1540 döneminde ise bu sefer kaza statüsünde gördüğümüz Nusaybin, 18.000 akça⁸⁴⁴

⁸⁴⁰ Ramazan Günay, *259 Numaralı Hicri 1006-1008 (Miladi 1598-1600) Tarihli Mardin Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, s.382.

⁸⁴¹ Bu gelirin 80.000 akçası Mardin'e, 700 akçası ise Savur nahiyesine aittir. Bkz. BOA, *TD 64*, s.216 ve s.311. Tespitlerimiz sırasında Mardin'deki tabakhâne geliri, Nejat Göyünç'ün “XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı” isimli eserinde 8.000 akça olarak gösterilmiştir. Bkz. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda MardinSancağı*, s.148.

⁸⁴² Mardin Sancağı'ndaki tabakhâne geliri 6.000 akça olup, Nusaybin ve Savur'daki tabakhâne gelirleri ise 15.150 akçadır.

⁸⁴³ BOA, *TD 998*, s.8.

⁸⁴⁴ BOA, *TD 200*, s.769.

tabakhâne geliri ile Eyalet genelinde ilk sırada bulunmaktadır.Bu dönemde Amid Sancağı'nın geliri 8.000 akça, Mardin Sancağı'nın ise 13.500 akça, Musul Sancağı'nın 600 akça, Siird Sancağı'nda ise tahunhâne ile beraber 4.500 akça⁸⁴⁵, Çermik Sancağı'nda ise başka mukataalar ile beraber 18.000 akça⁸⁴⁶ olarak karşımıza çıkmaktadır. 1540 tahrir dönemindeki mevcut verilere göre Eyalet'teki tabakhâne gelirleri 40.100 akça olduğu görülmektedir.

1550-1568 döneminde ise gelirin mütakil olarak kaydedildiği tabakhâne sayısının arttığı görülmektedir. Amid Sancağı'nın bu dönemdeki tabakhâne gelirin, önceki dönemdeki gibi 8.000 akça⁸⁴⁷ olduğu müşahede edilmektedir. Bununla birlikte aynı sancağın Savur nahiyesinde de tabakhânenin bulunduğunu öğrenmekteyiz. Bunun geliri ise şemhâne mukataası geliri ile beraber 1.400 akça olarak verilmiştir⁸⁴⁸. Son dönem tahrir periyodundaki verilere göre Eyalet bazındaki tabakhâne gelirlerinin en fazla olduğu yer yine Nusaybin Sancağı olarak tespit edilmiş olup şehirdeki tabakhânenin gelirin 18.000 akça olduğu görülmektedir⁸⁴⁹. Nusaybin Sancağı'ndan sonra bu sektördeki gelirin en fazla olduğu yer ise Bitlis Sancağı'dır. Bu sancaktaki toplam 16.000 akça gelirin, 9.000 akçası, Ahlat nahiyesindeki debbağhâneye ait olduğu görülmektedir⁸⁵⁰. Mardin Kazası'nın tabakhâne geliri ise 15.833 akçadır⁸⁵¹. Mardin Kazası'ndan sonra gelen Hasankeyf Sancağı'nın geliri 12.200 akça olarak tespit edilmiştir. Yine bu dönemdeki diğer tabakhâne gelirleri ise şu şekildedir: Siird Sancağı'nda 6.000 akça, Harput Sancağı'nda 2.160 akça⁸⁵², Deyr ve Rahbe Sancağı'nda 1.180 akça, Musul Sancağı'nda 800 akça, Ergani Sancağı'nın⁸⁵³ Çüngüş nahiyesinde 640 akça⁸⁵⁴, Kulb Sancağı'nda ise 300 akçadır. Nitekim bu son dönemdeki Diyarbekir Eyaleti'nin tabakhâne(debbağhâne) gelirleri toplamı 81.113 akça olarak tespit edilmiştir(Tablo 68).

⁸⁴⁵ BOA, TD 208, s.71.

⁸⁴⁶ BOA, MAD 351, s.180.

⁸⁴⁷ TKGM, TTD 304, s.2b; TKGM, TTD 155, s.55b.

⁸⁴⁸ TKGM, TTD 155, s.254a.

⁸⁴⁹ TKGM, TTD 97, s.251b.

⁸⁵⁰ BOA, TD 413, s.187.

⁸⁵¹ TKGM, TTD 117, s.42b.

⁸⁵² Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, s.145.

⁸⁵³ Ergani Sancağı'nda Çüngüş nahiyesi haricindeki tabakhâne geliri birden fazla mukataa geliri ile beraber yazıldığı için değerlendirmeye almamayı uygun gördük. Bkz. TKGM, TTD 106, s.215a.

⁸⁵⁴ TKGM, TTD 106, s.298a.

Tablo68: 1518-1568 Dönemleri Arasında Diyarbekir Eyaleti'ndeki Tabakhâne (Debbağhâne) Gelirlerinin Dağılımı ve Dönemlerdeki Toplamı

	1518	1523	1540	1550-1568
Amid	100000	8000	8000	8000
Mardin	80700	21150	13500	15833
Ergani				640
Sincar	9500			
Ruha	5000			
Kiğı	2000			
Harput	1000			2160
Deyr ve Rahbe		1020		1180
Hasankeyf		7200		12200
Çermik		1450		
Musul		600	600	800
Nusaybin			18000	18000
Kulb				300
Siird				6000
Bitlis				16000
TOPLAM	198200	39420	40100	81113

16. yüzyılın sonlarına doğru Diyarbekir Eyaleti'nin tabakhâne sektöründe adı geçen birimlerden olan Mardin Kazası'nın tabakhâne gelirinin kirişhâne gelirleri ile beraber 65.000 akça olduğu bilinmektedir⁸⁵⁵. Dolayısıyla son dönemdeki tabakhâne gelir dağılımlarına baktığımızda, tabakhâne sektörünün Eyalet genelinde Nusaybin, Bitlis, Mardin üçgeninde daha çok yoğunlaştığını ifade edebiliriz. 1603-1617 yılları arasında Adilceviz Sancağı'nda da tabakhane gelirlerine rastlanılmakla birlikte, bunun farklı gelir kalemleri ile beraber kaydedilmesinden dolayı, tabakhânenin müstakil gelirinin ne kadar olduğunu tespit edememekteyiz. Ancak bu dönemde Bitlis Sancağı'ndaki tabakhâne gelirinin 12.000 akça olarak kaydedilmesi⁸⁵⁶, Bitlis'in bu dönemde tabakhâne sektöründe gelir kaybına uğradığını göstermektedir. 19. yüzyılda Bitlis'te 8 adet debbağhâne ile beraber 3 adet gönhâne, Siirt Kazası'nda ise 5 adet debbağhânenin kaydedildiği görülmektedir⁸⁵⁷.

⁸⁵⁵ Ramazan Günay, *259 Numaralı Hicri 1006-1008 (Miladi 1598-1600) Tarihli Mardin Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, s.382.

⁸⁵⁶ Orhan Kılıç, *730 Numaralı Van, Adilceviz, Muş ve Bitlis Livâları Tımar İcmâl Defteri (1. Ahmed Dönemi)*, s.243-246.

⁸⁵⁷ Ebru Polat, *H.1310 (M.1892) ve H.1317-1318(M.1898-1899-1900) Tarihli Bitlis Vilâyeti Sâlnamelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, s.382.

1.5. Başhâne(Kellehâne)

Başhâne, şehirde boğazlanan koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanların baş ve ayaklarının alınarak, çeşitli işlemlere tabi tutulduğu tesis olarak adlandırılabilir⁸⁵⁸. 1518 tahririnde Amid, Mardin ve Ruha sancaklarında tesadüf edilen bu tesislerin toplam geliri 34.000 akçadır. Bu gelirin 15.000 akçası Amid Sancağı'na, 14.000 akçası Mardin Sancağı'na ve 5.000 akçası da Ruha Sancağı'na aittir. 1523 döneminde ise bu sayılan sancaklara ilâve olarak Hasankeyf Kazası'nda başhane gelirinin olduğu görülmektedir. Amid Sancağı'nın bu döneme ait başhâne geliri 5.000 akça, Mardin Sancağı'nın 3.000 akça, Ruha Sancağı'nın 6.000 akça, Hasankeyf Kazası'nın ise 5.000 akça olup bu dönemin toplam gelirleri ise 19.000 akçadır. Amid ve Mardin sancaklarının 1523 dönemi başhâne gelirlerinde önemli bir azalmanın olduğu müşahede edilmektedir. Amid Sancağı'nda bu oran %67, Mardin Sancağı'nda ise %79 olarak karşımıza çıkmaktadır. 1540 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Amid, Mardin, Hasankeyf, Siird ve Kulb sancaklarında başhâne gelirlerinin olduğunu müşahade etmekteyiz. Fakat bu dönem Mardin Sancağı'na ait başhâne geliri, başka mukataa gelir kalemleri ile birlikte kaydedildiği için bu sancağın başhâne gelirini müstakil olarak tespit edememekteyiz. Yine Hasankeyf ve Siird sancaklarının başhâne gelirleri, kirişhâne gelirleri ile birlikte kaydedilmiş olup, bunların miktarı ise Hasankeyf Sancağı'nda 5.500 akça, Siird Sancağı'nda ise 1.000 akçadır. Dolayısıyla bu dönemde sadece Amid ve Kulb sancaklarına ait başhâne gelirlerini saptayabilmekteyiz. Bu iki sancağın toplam başhâne geliri 9.080 akça olup, bunun 8.000 akçası Amid Sancağı'na, 1.080 akçası ise Kulb Sancağı'na ait olduğu görülmektedir.

1550-1568 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde başhâne gelirlerine sahip birimler; Amid, Hasankeyf, Bitlis, Siird ve Ana sancakları ile Mardin Kazası'dır. Bu birimlerden Hasankeyf ve Siird sancaklarının başhâne geliri, bir önceki dönemdeki gibi, kirişhane gelirleri ile beraber yazıldığı görülmektedir. Dolayısıyla Hasankeyf Sancağı'nda bu miktar 6.250 akça, Siird Sancağı'nda ise 1.000 akça'dır. Yine Bitlis Sancağı'nda da kellehâne gelirinin başka bir mukataa kalemi ile beraber yazıldığı bilinmektedir⁸⁵⁹. Bu

⁸⁵⁸ Barkan, "Defteri Yasahâ-i Vilayet-i Diyarbekir", s.147.

⁸⁵⁹ BOA, TD 413, s.16.

dönemde en yüksek başhane gelirine sahip yer olarak Mardin Kazası'nı görmekteyiz. Amid Sancağı'ndaki gelirin oldukça üstünde olan bu kazanın geliri 13.000 akça, Amid Sancağı'nın ise 4.666 akça'dır. Ana Sancağı, 10.174 akça başhane geliri ile Mardin Kazası'ndan sonra gelmektedir. Nitekim 1550-1568 döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki başhane gelirleri toplamı 27.840 akça'dır(Tablo 69). 1540-1550 dönemine nazaran Amid Sancağı'nın başhane gelirinde önemli miktarda bir azalma görülmektedir.

Tablo 69: 1518-1568 Dönemi Arasında Diyarbekir Eyaleti'nin Başhane Gelirleri

	1518	1523	1540	1550-1568
Amid	15000	5000	8000	4666
Mardin	14000	3000		13000
Ruha	5000	6000		
Hasankeyf		5000		
Siird				
Kulb			1080	
Ana				10174
TOPLAM	34000	19000	9080	27840

1.6. Kirişhâne

Kiriş, hayvanların sinir ve bağırsaklarından yapılmakta olup, o dönemin en mühim silahları arasında sayılan yay ve çeşitli çalgı aletleri kirişten yapılamaktaydı⁸⁶⁰. 1518 tahririnde Amid, Ruha ve Harput sancaklarında kirişhâne gelirlerinin olduğunu müşahede etmekteyiz. Nitekim bu dönemde Amid Sancağı'nın kirişhâne geliri 15.000 akça iken Ruha Sancağı'nın ise 5.000 akça idi. Harput Sancağı'nda cüz'i bir miktar olduğu bilinen kirişhâne gelirlerinin ise vakfa kaydedildiğini öğrenmekteyiz⁸⁶¹. Nitekim elimizdeki veriler ışığında bu döneme ait Eyalet genelindeki toplam kirişhâne gelirlerinin 20.000 akça olduğunu ifade edebiliriz. 1523 döneminde Amid Sancağı'nda 2.500 akça, Mardin Sancağı'nda 1.000 akça, Ruha Sancağı'nda ise 1.895 akça olan kirişhâne gelirleri, Eyalet genelinde toplam 5.395 akça tutmaktaydı. 1540 döneminde, Amid Sancağı'nda 2.500 akça, Mardin Sancağı'nda 3.200 akça olmak üzere toplam kirişhâne gelirinin 5.700 akçaya yükseldiği görölmektedir. Bu dönemde Mardin Sancağı'ndaki kirişhâne gelirlerinin %220 oranında artış gösterdiği tespit edilmektedir. 1550-1568 döneminde ise bir önceki tahrir dönemine kıyasla kirişhâne gelirlerinde %435 artışın müşahede edildiği Amid Sancağı'nın geliri 13.396 akça, gelirinde %3 artış tespit edilen Mardin Kazası'nın ise 3.300 akça kirişhâne geliri bulunmaktaydı. Bu son döneme ait Harput Sancağı'nın söz konusu geliri ise 1.080 akça olduğu bilinmektedir. Yine 1550-1568 döneminde Çemişgezek, Hasankeyf ve Siird sancaklarında da kirişhâne gelirlerinin olduğu görölmektedir; ancak yukarıda da ifade edildiği üzere başhâne gelirleri ile birlikte kaydedildiğinden, Hasankeyf ve Siird sancaklarının kirişhâne gelirini müstakil olarak tespit edememekteyiz. Çemişgezek Sancağı'nın kirişhâne geliri ise 500 akça idi⁸⁶². Dolayısıyla 1550-1568 döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki kirişhâne gelirleri toplamı 18.276 akçadır (Tablo 70). XVI. yüzyılın ikinci yarısında kirişhâne gelirinin Ayıntâb'ta 11.000 aka⁸⁶³ olduğu dikkate alınırca, yay imalâtının Diyarbekir ve havalisinde yoğunlaştığı söylenebilir.

⁸⁶⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.144.

⁸⁶¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.144.

⁸⁶² TKGM, *TTD 106*, s.9a.

⁸⁶³ Ümit Koç, *XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Sanayi*, s.69.

Tablo 70: 1518-1568 Dönemi Arasında Diyarbekir Eyaleti'nin Kirişhâne Gelirleri

	1518	1523	1540	1550-1568
Amid	15000	2500	2500	13396
Mardin		1000	3200	3300
Ruha	5000	1895		
Harput				1.080
Çemişgezek				500
TOPLAM	20000	5395	5700	18276

1.7. Şem'hâne(Mumhâne)

Şem', Arapça'da mum anlamına gelmekte olup, mum imalâtı yapılan atölyelere ise şem'hâne denilmekteydi⁸⁶⁴. Sanayii öncesi toplumların önemli aydınlatma aracı olan mum, sarı ve beyaz renk olmak üzere iki çeşit olup, balmumundan yapılanlar sarı, yağdan yapılanlar ise beyaz renkte idi⁸⁶⁵. 1518 tarihli Amid Sancağı Kanunnâmesi'nde şehirde boğazlanan hayvanların böbrek yağının, mum yapılmak üzere "şâhhâmi" için ayrıldığına dair ifade bulunmaktadır⁸⁶⁶. Yine şem'hâne mukataasının nasıl işletildiği hususundaki bilgileri, 1518-1568 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin önemli sancaklarından olan Harput Sancağı Kanunnâmesi'nde açıkça ifade edilmektedir. Nitekim mumhâne mukataasını iltizâma alan emin, ham mumu kaç akçaya alırsa, imâl ettiği mumu, aldığı fiyatın iki misli fiyatına satabilecektir. Meselâ vakiyyesini (okka) 8 akçaya alırsa 16 akçaya, 10 akçaya alırsa 20 akçaya satabilecektir⁸⁶⁷. Tespit edebildiğimiz kadarıyla 1518 dönemi Diyarbekir Eyaleti'nde sadece Harput Sancağı'nda "şem'hâne mukataası"nın mevcut olduğunu görmekteyiz. Bu dönemde 3000 akça şem'hâne geliri olan Harput Sancağı'nın⁸⁶⁸, Eyalet genelindeki diğer sancak ve kazaların mum ihtiyacını büyük oranda karşıladığını tahmin etmekle beraber, Amid ve Mardin gibi nüfus bakımından oldukça yoğunluk arz eden sancaklarda şem'hâne

⁸⁶⁴ Mehmet Ali Ünal, "Şem'hâne", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.645.

⁸⁶⁵ Ahmet Şimşirgil, "XV-XVI. Asırlarda Tokat Şehrinde İktisadi Hayat", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.X, Yıl 1995, s.202.

⁸⁶⁶ "... *Ve şâhhâmî için dahi şehirde boğazlanan koyunun ve keçinin böğreği yağın alurlar imiş...*" Bkz. Barkan, "Defteri Yasahâ-i Vilayet-i Diyarıbekir", s.147.

⁸⁶⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.145.

⁸⁶⁸ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.145.

gelirlerine rastlanılamaması ise ayrı bir tartışma konusu olarak düşünmekteyiz. 1523 döneminde ise Harput Sancağı'na ilâve olarak Hasankeyf Kazası'nda da şem'hâne geliri mevcut idi. Harput Sancağı'nın gelirleri, başka mukataa kalemleri ile birlikte kaydedildiğinden, şem'hâne gelirini tespit edememekteyiz. Ancak Hasankeyf Kazası'nın şem'hâne gelirinin ise 5.000 akça olduğunu müşahede etmekteyiz⁸⁶⁹. 1540 dönemine baktığımızda Amid Sancağı'nın beğlerbeği haslarında yer alan şem'hâne gelirinin, 25.000 akça olduğunu görmekteyiz⁸⁷⁰. Yine bu dönemde Hasankeyf Sancağı'nın şem'hâne geliri, önceki tahrir dönemine nazaran %60 artış kaydederek 8.000 akçaya yükselmiştir⁸⁷¹. 1550-1568 döneminde Amid Sancağı'nın şem'hâne geliri %60 artış oranında artarak 40.000 akçaya yükselirken⁸⁷² Hasankeyf Sancağı'ndaki şem'hâne geliri %6 artış kaydederek 8.500 akçaya yükselmiştir⁸⁷³. Ayrıca bu dönemde Bitlis Sancağı'nda da şem'hâne geliri mevcut olup, kellehâne geliri ile beraber 6.000 akça⁸⁷⁴, Ergani Sancağı'nın Çüngüş nahiyesindeki şem'hâne geliri 1.600 akça olarak müşahade edilmektedir⁸⁷⁵. Bu döneme ait Deyr ve Rahbe Sancağı'ndaki şem'hâne gelirinin ise farklı mukataa geliri ile beraber kaydedildiği görülmektedir⁸⁷⁶. Netice itibariyle Diyarbekir Eyaleti'nin şem'hâne gelirleri toplamı 1518 tahririnde 3.000 akça, 1523 döneminde 5.000 akça, 1540 döneminde 33.000 akça, 1550-1568 döneminde ise 50.100 akça olarak tespit edilmiştir. Bu söz konusu tespitler sadece müstakil şem'hâne gelirlerine ait veriler doğrultusunda hesaplanmıştır.

Bitlis Sancağı'ndaki şem'hâne gelirinin 1. Ahmed döneminde kellehâne geliri ile beraber 8.500 akça olarak kaydedildiği bilinmektedir. Bu dönemde Van Sancağı'nın müstakil olarak şem'hâne gelirinin 4.000 akça olduğu göz önünde bulundurulursa, Van Sancağı'nın da şem'hâne sektöründe Bitlis kadar önemli bir merkez olduğu ortaya çıkar⁸⁷⁷.

⁸⁶⁹ BOA, TD 998, s.250.

⁸⁷⁰ BOA, TD 200, s.58.

⁸⁷¹ BOA, TD 208, s.66.

⁸⁷² TKGM, TTD 304, s.7b; TKGM, TTD 155, s.55b.

⁸⁷³ TKGM, TTD, 97, s.129a.

⁸⁷⁴ BOA, TTD 413, s.16.

⁸⁷⁵ TKGM, TTD 106, s.298a.

⁸⁷⁶ TKGM, TTD 97, s.409a.

⁸⁷⁷ 1. Ahmed dönemindeki Bitlis ve Van sancaklarının şem'hâne gelirleri için bkz. Orhan Kılıç, 730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livâları Tımar İcmâl Defteri (1. Ahmed Dönemi), s.241-246.

1.8. Meyhâne (Hammâre)

Osmanlı döneminde Hıristiyanların şarap alabileceği ve içebilecekleri mekânlara meyhâne, buralardan alınan vergiye de resm-i meyhâne denilmekte idi⁸⁷⁸. 1518 tahrir döneminde Eyalet genelindeki şehir merkezlerinde herhangi bir meyhânenin bulunmadığı tespit edilmekle beraber, bu mekânların 1518-1523 arasında kurulduğu kuvvetle muhtemeldir. Zira ilk tahrir döneminde meyhâne gelirleri ile ilgili herhangi bir veriye rastlayamayışımız ve bu verilerin ancak 1523 döneminden itibaren tespit edilebilmesi, düşüncemizi doğrular niteliktedir. Ancak 1518 tahrir dönemine ait mufassal defterde “meyhâne” mefhumunun yer almaması, içki tüketiminin olmadığı anlamına gelmemelidir. Zira bu dönemde Amid, Mardin, Ruha ve Harput sancaklarında “tamgâ-i hamr” adında bir vergi kaleminin olması, Eyalet’te şarap ve türevlerinden vergi alındığını göstermektedir. Bu cümleden olmak üzere Amid Sancağı’nda bu vergi kaleminin miktarı 120.000 akça⁸⁷⁹, Mardin Sancağı’nda 80.000 akça⁸⁸⁰, Ruha Sancağı’nda 30.000 akça⁸⁸¹, Harput Sancağı’nda ise 15.000 akça⁸⁸² idi. Dolayısıyla 1518 tahririndeki verilere göre şaraptan elde edilen gelir miktarının en yüksek olduğu sancak Amid Sancağı idi. Eyalet genelindeki toplam gelirin 245.000 akça olduğu baza alınırca bu gelirin yaklaşık %50’ye yakın kısmı Amid Sancağı’na ait olduğu görülür. Köylülerin, ürettikleri şarapları şehirdeki meyhânelere getirmeleri ve subaşıya teslim ettikleri şarap küplerini mühürletmeleri gerekmekte idi. Bu işlem haricinde şehirde yaşayanların, köylerden şarap getirerek bunları satışa sunması yasaktı⁸⁸³. 1523 tahrir dönemindeki Diyarbekir Eyaleti’nin meyhâne gelirlerine baktığımızda Amid Sancağı, 175.000 akça ile ilk sırada yer almaktadır⁸⁸⁴.

⁸⁷⁸ Mehmet Ali Ünal, “Meyhâne”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.471.

⁸⁷⁹ BOA, TD 64, s.12.

⁸⁸⁰ BOA, TD 64, s.216.

⁸⁸¹ BOA, TD 64, s.387.

⁸⁸² BOA, TD 64, s.605.

⁸⁸³ “...Ve meyhânedede dahi reayanın küplerin mühürleyüb kendülere gerek oldukta, subaşı mührün açub bey idüb mühür akçası deyu, her yükde hilâf-ı kanûn iki akça ahurlarmış. Ol dahi ref olundu. Ve hâliyâ, meyhâne ahvâli bu üzere mukarrer oldu ki, reayanın şiresi mühürlendik de, akçası verilüb kabz oluna...” *Ve şehirlü tâifesi taşradan şarap getirse, açmaya tutlduk da, tutulan şarap girift olup hâline göre, harcı alına...*” Bkz. BOA, TD 998, s.5.

⁸⁸⁴ BOA, TD 998, s.3.

Yine meyhâne gelirleri, Mardin Sancağı'nda 74.520 akça, Hasankeyf Kazası'nda 40.000 akça, Musul Sancağı'nda 30.640 akça, Ruha Sancağı'nda 30.000 akça, Harput Sancağı'nda ise 12.000 akça idi. Bu dönemde en az meyhâne gelirine sahip sancak 400 akça ile Sincar Sancağı olup, Çemişgezek Sancağı'nın meyhâne gelirleri ise farklı mukataalar ile beraber kaydedilmiştir⁸⁸⁵. Bu veriler aslında bize Eyalet genelinde şarabın nerelerde çok üretildiği ve satışa sunulduğu konusunda da fikir verebilmektedir. Nitekim 1523 döneminde Amid ve Mardin sancakları ile Hasankeyf Kazası, bu özelliğe sahip idari birimler olarak gösterilebilir. Bu dönem Diyarbekir Eyaleti'ndeki toplam meyhâne gelirleri 362.560 akça olarak tespit edilmiştir. Bu toplam miktarın %48,2'si Amid Sancağı'na ait iken %21'i de Mardin Sancağı'na aitti.

1540 tahrir döneminde de Amid Sancağı'nın meyhâne gelirlerinde oldukça yüksek bir paya sahip olduğu görülmektedir. Amid Sancağı, 270.000 akça meyhâne geliri⁸⁸⁶ ile bu dönemde Eyalet genelinde meyhâne geliri olan dört idari birim arasında %68 oran ile ilk sırada gelmektedir. İkinci sırada ise 57.600 akça ile Musul Sancağı olup, toplam meyhâne gelirlerine oranı %15'tir. Amid Sancağı, meyhâne gelirlerini bir önceki döneme nazaran %54 oranında artırırken, Musul Sancağı %88 oranında artırmıştır. Musul Sancağı'nı takip eden Mardin Sancağı'nın gelirleri ise 52.000 akça, Nusaybin Kazası'nın ise 15.000 akça idi. Dolayısıyla bu dönemdeki Diyarbekir Eyaleti'nin meyhâne gelirleri toplamı 394.600 akça olarak tespit edilmiştir. Önceki döneme kıyasla Mardin Sancağı'nın meyhâne gelirlerinde önemli oranda düşme gözlenmiştir.

1550-1568 döneminde Amid Sancağı ile Mardin Kazası'ndaki meyhâne gelirleri hakkında herhangi bir veriye rastlayamamaktayız. Bu durum meyhâne gelirlerinin ref olunduğu ihtimalini düşündürmekle beraber, incelediğimiz mufassal ve icmâl defterlerde bu konu hakkında da bir bilgi bulunmamaktadır. Bu dönemde meyhâne gelirin olduğu sancaklar olarak sadece Sincar, Musul ve Bitlis karşımıza çıkmakta olup, Sincar Sancağı'nın geliri 7.000 akça⁸⁸⁷, Musul Sancağı'nın geliri 57.900

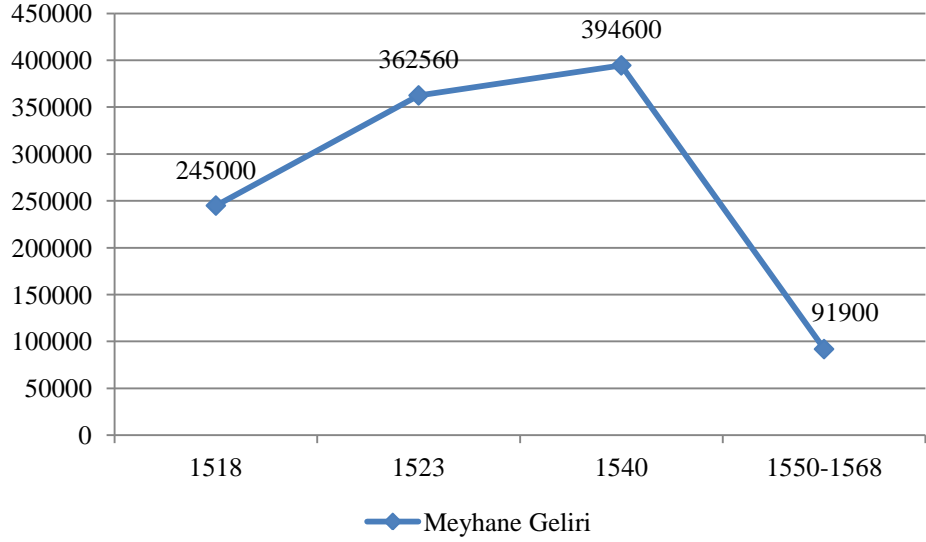
⁸⁸⁵ BOA, TD 998, s.163.

⁸⁸⁶ BOA, TD 200, s.58.

⁸⁸⁷ TKGM, TTD 97, s.326b.

akça⁸⁸⁸, Bitlis Sancağı'nın ise 27.000 akça⁸⁸⁹'dır. 1550-1568 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin meyhâne gelirleri toplamı 91.900 akça olarak tespit edilmiştir(Grafik 128).

Grafik 128: 1518-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Meyhâne Gelirleri

1603-1617 yılları arasında bölgede Van Sancağı ile Bitlis Sancağı'nın meyhâne gelirlerinin oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Zira Van Sancağı'nda 48.000 akça olan bu gelir, Bitlis Sancağı'nda 50.000 akça olarak kaydedilmiştir⁸⁹⁰. Bilhassa Bitlis'teki meyhâne gelirlerinin yaklaşık 50 yılda %85 artış göstermesi, dikkat çeken bir gelişme olmakla beraber bu durum, burada yaşayan gayrimüslim nüfusun içki tüketimi ile alakalı olmalıdır.

⁸⁸⁸ BOA, TD 308, s.38.

⁸⁸⁹ BOA, TD 413, s.17.

⁸⁹⁰ Orhan Kılıç, *730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livâları Tımar İcmâl Defteri (I. Ahmed Dönemi)*, s.240-245.

1.9. Bozahâne

Boza, darıdan yapılan mayalı içkidir. Genel olarak darı, mısır, buğday ya da yulaf gibi tanelerin unuyla hazırlanan bu içecek, açık hamur renginde koyu kıvamda olup, hafif alkollü mayhoş tadı bulunan bir içecektir⁸⁹¹. Genellikle soğuk kış günlerinde ısınmak için tercih edilen bu içecek, bozahâne adı verilen mekânlarda tüketilmekte idi. 1518-1568 dönemleri arasında Diyarbekir Eyaleti'nde bozahâne gelirlerinin oldukça düşük olduğu görülmektedir. Nitekim bu tür işletmelerin dört tahrir döneminde de Amid Sancağı'nda bulunduğu ifade edilebilir. 1518 tahrir döneminde Amid Sancağı'nın bozahâne geliri 5.000 akça⁸⁹², 1523 döneminde 6.000 akça⁸⁹³, 1540 döneminde 5.000 akça⁸⁹⁴, 1550-1568 döneminde 3.666 akça'dır⁸⁹⁵. Bu son dönemde Amid Sancağı'na ilâve olarak Bitlis Sancağı'nda da bir bozahâne'nin bulunduğu görülmektedir. Bitlis Sancağı'ndaki bu bozahânenin geliri ise 5.500 akça'dır⁸⁹⁶. 1603-1617 dönemine geldiğinde Bitlis Sancağı'na ait bozahâne gelirinin olmaması, buradaki bozahâne sektörünün ilgâ edildiği kanısını uyandırmaktadır. Diğer taraftan bu dönemde Van Sancağı'nda bozahâne gelirine rastlanılmakta olup, bunun gelirinin ise 5.000 akça olduğu bilinmektedir⁸⁹⁷. Dolayısıyla ortaya çıkan verilerden hareketle 16. yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde Amid ve Bitlis sancaklarının öne çıktığını, bu yüzyılın sonundan itibaren ise Bitlis'teki bozahânenin önemini yitirerek, bu tesisin Van Sancağı'nda önem kazandığını ifade edebiliriz.

⁸⁹¹ Mehmet Ali Ünal, "Boza", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.128.

⁸⁹² BOA, TD 64, s.12.

⁸⁹³ BOA, TD 134, s.3.

⁸⁹⁴ BOA, TD 200, s.57.

⁸⁹⁵ TKGM, TTD 155, s.56a.

⁸⁹⁶ BOA, TD 413, s.16.

⁸⁹⁷ Orhan Kılıç, *730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livâları Tımar İcmâl Defteri (1. Ahmed Dönemi)*, s.241.

1.10. Macûnhâne

Macunların sakızlı, bergamotlu, tarçınlı, güllü, naneli, erikli, limonlu olmak üzere yedi çeşidi bulunurdu. Macun, ince bir çubuğun ucuna “macun mablağı” denilen bir tür ıspatulayla döndüre döndüre sarılarak müşteriye verilir. Macuncular, mahalle aralarında gezerek satışlarını gerçekleştirmekteydiler⁸⁹⁸. Nitekim bu macuncuların satışa sundukları macunların imâl edildiği atölyelere de *macunhâne* adı verilmekte idi. 1518 tahrir döneminde Amid ve Ruha sancaklarında tesadüf ettiğimiz bu sektörün gelirleri, Amid’te 15.000 akça⁸⁹⁹, Ruha’da ise 4.000 akça⁹⁰⁰ olarak tespit edilmiştir. 1523 döneminde Ruha Sancağı’nda macunhâne gelirleri ile ilgili herhangi bir veri bulunmaması, bu mukataanın ilgâ edildiği düşüncesini doğurmaktadır. Zira daha sonraki tahrir defterlerinde de bu sancaktaki macunhâne geliri hakkında bir malumat yoktur. Bu dönemde Amid Sancağı’nın macûhâne geliri 3.000 akça⁹⁰¹, Musul Sancağı’nın ise 3.600 akça’dır⁹⁰². 1540-1550 döneminde Amid Sancağı’ndaki macûnhâne gelirin 8.000 akçaya yükseldiği görülmektedir⁹⁰³. Musul Sancağı’nın macûnhâne geliri ise önceki tahrir dönemindeki gibi 3.600 akça olarak kaydedilmiştir⁹⁰⁴. 1540-1550 döneminde Nusaybin Kazası’nda da macûnhâne mukataası bulunmakta olup bunun geliri de 2.200 akça idi⁹⁰⁵. 1550-1568 döneminde Amid Sancağı’nın macûhâne geliri %21 artarak 9.666 akçaya⁹⁰⁶, Musul Sancağı’nın geliri ise %233 oranında artış kaydederek 12.000 akçaya yükselmiştir⁹⁰⁷. Bu dönemde Nusaybin Sancağı’ndaki gelir ise 2.200 akça olarak müşahede edilmektedir⁹⁰⁸ (Grafik 129). Nitekim 1518 tahririndeki verilere göre Diyarbekir Eyaleti’ndeki toplam macûnhâne geliri 19.000 akça, 1523-1526 döneminde 6.600 akça, 1540-1550 döneminde 13.800 akça, 1550-1568 döneminde ise 23.866 akça olarak tespit edilmiştir.

⁸⁹⁸ Bayram Nazır, *Dersaadet’te Ticaret*, İstanbul 2011, s.310.

⁸⁹⁹ BOA, TD 64, s.5.

⁹⁰⁰ BOA, TD 64, s.387.

⁹⁰¹ BOA, TD 134, s.2.

⁹⁰² BOA, TD 998, s.73.

⁹⁰³ BOA, TD 200, s.57.

⁹⁰⁴ BOA, TD 195, s.36.

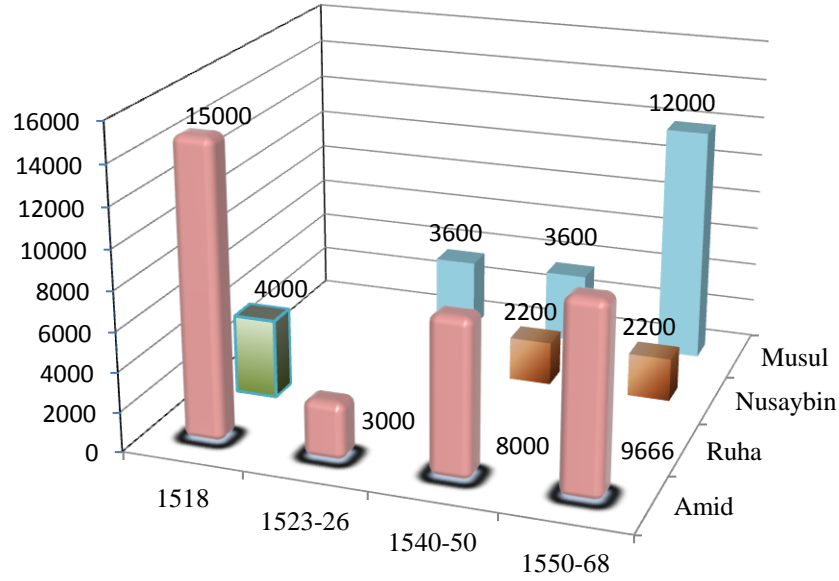
⁹⁰⁵ BOA, TD 200, s.769.

⁹⁰⁶ TKGM, TTD 155, s.56a.

⁹⁰⁷ BOA, TD 308, s.46.

⁹⁰⁸ TKGM, TTD 97, s.252a.

Grafik 129: 1518-1568 Dönemleri Arasında Diyarbekir Eyaleti'nde Tespit Edilen Macûnhâne Gelirlerinin Sancaklar Arasındaki Dağılımı

1.11. Kasabhâne

Kasap; kuzu, koyun ve sığır kesmekte, soluğuyla şişirmekte ve sonra da hayvanın derisini yüzmektedir. Hayvanları kesmeden önce tartıda ağır gelsin diye ot verip semirtmekte ve kepekle beslemektedir. Kasabın mesleği dolayısıyla bir dükkânı bulunmakta ve burada çalışmaktadır. Kasap, dükkânında çalışırken etleri asmak için kanara denilen kasap çengeli kullanmakta idi⁹⁰⁹. Kasapların dükkânları içinde özel bir lağım ve kuyusu olan bir salhane bulunmaktaydı. Etin yağlı olmasına, zayıf hayvan bulundurulmamasına, ayarı bozuk terazi kullanılmamasına, etin üzerinde ciğer, bağırsak ve post parçaları, içyağı gibi şeyler bırakılmamasına dikkat edilir, bu yasağa uymayanlar cezalandırılırdı⁹¹⁰. Yine kasaphanede çalışanların uyması gereken kurallar kanunnâmlerce belirlenmişti. Nitekim I. Selim Kânûnnâmesi'nde kasapların, koyun eti ile keçi etini ayrı satmaları gerektiği, besili hayvan dururken zayıfı kesmelerinin yasaklandığına dair hükümler bulunmaktadır⁹¹¹. Dolayısıyla bu türden hassas kurallara uyması gereken kasabhânelerin Diyarbekir Eyaleti'ndeki bazı sancak ne nahiye mukataalara alındığı görülmektedir. 1518 tahririnde Mardin Sancağı'nın Savur

⁹⁰⁹ Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s.56.

⁹¹⁰ Bayram Nazır, *Dersaadet'te Ticaret*, s.199.

⁹¹¹ Yaşar Yücel-Selâmi Pulaha, *I. Selim Kânûnnâmesi 1512-1520 (Tirana ve Leninggrad Nüshaları)*, Ankara 1995, s. 60.

nahiyesinde 500 akça⁹¹², Siverek Sancağı'nda 5.000 akça⁹¹³, Ergani Sancağı'nın Çüngüş nahiyesinde 500 akça⁹¹⁴, Kiğı Sancağı'nda 2.000 akça⁹¹⁵ olan kasabhâne mukataası gelirleri, 1523-1526 tahrir döneminde kaza olan Savur'da 300 akça⁹¹⁶, bu dönem Çermik Sancağı'nın nahiyesi olan Çüngüş'te 600 akça⁹¹⁷, Siverek Sancağı'nda 5.400 akça⁹¹⁸ idi. Yine bu dönemde Amid Sancağı'nda, Çemişgezek Sancağı'nda ve Ruha Sancağı'nda da kasabhâne mukataasının olduğu bilinmesine rağmen bu mukataa gelirinin diğer gelir kalemleri ile birlikte yazılmasından dolayı geliri müsatakil olarak tespit edememekteyiz.

1540-1550 döneminde herhangi bir veriye rastlayamamakla beraber 1550-1568 döneminde tespit edebildiğimiz kadarıyla iki sancakta kasabhâne gelirleri müşahede edilmektedir. Ergani⁹¹⁹, Çemişgezek⁹²⁰ ve Siverek⁹²¹ sancaklarındaki bu gelirler, birden fazla mukataa gelir kalemi ile birlikte yazılmıştır.

⁹¹² BOA, *TD 64*, s.311.

⁹¹³ BOA, *TD 64*, s.460.

⁹¹⁴ BOA, *TD 64*, s.583.

⁹¹⁵ BOA, *TD 64*, s.717.

⁹¹⁶ BOA, *TD 998*, s.40.

⁹¹⁷ BOA, *TD 998*, s.119.

⁹¹⁸ BOA, *TD 998*, s.134.

⁹¹⁹ TKGM, *TTD 332*, s.2b.

⁹²⁰ TKGM, *TTD 106*, s.9a.

⁹²¹ TKGM, *TTD 151*, s.202a.

1.12. Tahunnhâne ve Revgân-ı Şîrûgân (Susam Yağı)

Tahunhâne, susamdan tahin ve helva imal edilen atölyedir⁹²². Diyarbekir Eyaleti'nin sahip olduğu iklim yapısı, yörede susam üretimine önemli ölçüde imkân sağlamış ve susam üretiminin yapıldığı bölgelerde ya da bu bölgelere yakın muhitlerde susam yağı çıkarmak ve bundan türlü gıda maddeleri üretmek amacıyla tahunhâneler tesis edilmiştir. Yağcılar, devlet tarafından tayin edilen muhtesiplerce sıkı bir denetime tâbi tutulmaktaydı. Susamlar, tahunhânedeki yağ çıkarılmadan önce yıkanmakta ve kabuğundan ayrılması için de dövülmekteydi. Yağ çıkarma işiyle uğraşan işçiler, ayaklarını iyice ayak taşıyla sürterek yıkamakta, terlerinin yağa karışmaması için de dar yenli elbiseler giymekteydiler⁹²³. 1518 tahririne göre Eyalet genelinde sadece Mardin Sancağı'nda tespit ettiğimiz susam yağından 10.000 akça gelir elde edilmekte idi⁹²⁴. 1523 döneminde ise Mardin Sancağı'nda bu gelirin 11.000 akçaya yükseldiği müşahede edilmektedir⁹²⁵. İlk tahrir döneminde rastlayamadığımız tahunhâne tesislerine bu dönemde, Ana Sancağı'nda ve Hasankeyf Kazası'nda da rastlamaktayız. Ana Sancağı'nda toplam 30 adet tahunhâne tesisinin bulunması⁹²⁶, bu sancağın tahin sanayindeki önemini göstermektedir. Söz konusu tesislerin toplam geliri ise 2.740 akçadır. Ne var ki, Ana Sancağı'nın bu dönemde tespit edilen tahunhâne tesisleri ile ilgili olarak 1550-1568 döneminde herhangi bir verinin olmaması gerçekten düşündürücüdür. 1523 döneminde Ana Sancağı'na ilave olarak Hasankeyf Kazası'nın tahunhâne gelirinin 6.000 akça⁹²⁷ olduğu tespit edilmektedir. Bu anlamda Hasankeyf Kazası'nın tahunhâne gelirinin Ana Sancağı'ndan fazla olması ve sınıî alanda oldukça ileri boyutta olan Amid Sancağı'nda bile bu tesislere rastlanılmaması, Kaza'nın tahin sektöründeki önemini açıkça göstermektedir. 1540 döneminde Mardin Sancağı'nda "masarâ-i şîrûgân" olarak kaydedilen gelirin 10.000 akça⁹²⁸ olduğu görülmektedir. Hasankeyf Kazası'nda da aynı isimle kaydedilen gelirin ise %150 artış kaydederek 15.000 akçaya yükseldiği tespitlerimiz arasındadır⁹²⁹. Bu dönemde Siird Sancağı'nda da

⁹²² Mehmet Ali Ünal, "Tahunhâne", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.663.

⁹²³ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtriyat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşisi*, s.192.

⁹²⁴ BOA, TD 64, s.216.

⁹²⁵ BOA, TD 998, s.7.

⁹²⁶ BOA, TD 998, s.230-240.

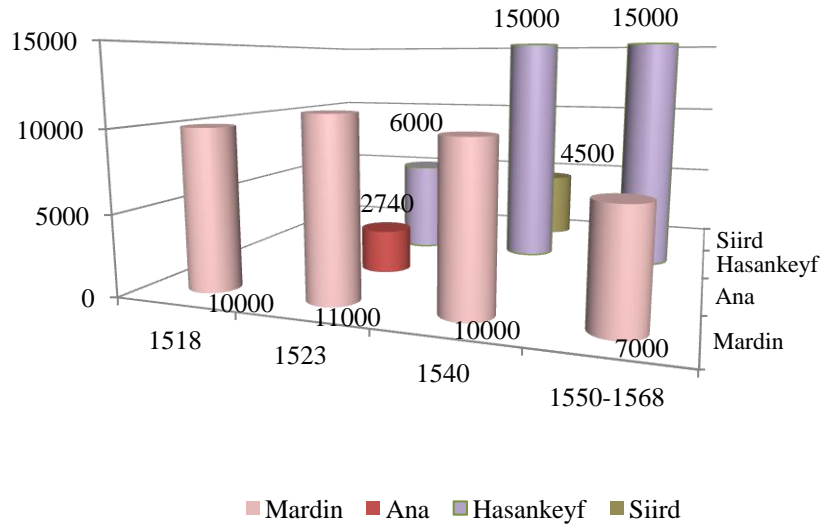
⁹²⁷ BOA, TD 998, s.250.

⁹²⁸ BOA, TD 200, s.529.

⁹²⁹ BOA, TD 208, s.66.

tahunhâne tesisinin olduğu bilinmekle birlikte tabakhâne geliri ile beraber 4.500 akça olarak kaydedilmesinden dolayı söz konusu tesisin müstakil anlamda gelirini tespit edememekteyiz. 1550-1568 döneminde tahunhâne tesislerinin yine Hasankeyf ve Mardin çevresinde yoğunlaştığı görülmektedir. Mardin Kazası'nın “*masarâ-i şirûgân*” geliri, %30 azalarak 7.000 akçaya⁹³⁰ düşmüş, Hasankeyf Sancağı'nın ise yine önceki dönemde olduğu gibi 15.000 akça⁹³¹ olarak kaydedilmiştir(Grafik 130).

Grafik 130:1518-1568 Dönemleri Arasında Diyarbekir Eyaleti'nde Tahunhâne ve Susam Yağı Gelirlerinin Sancaklar Arasındaki Dağılımları

⁹³⁰ TKGM, *TTD 117*, s.42b.

⁹³¹ TKGM, *TTD 97*, s.129a; TKGM, *TTD 96*, s.14a.

1.13. Darphâne

Darphâne, *dariüddarp* ve *darüssikke* adlarıyla da anılmaktadır. Bu terkiplerde yer alan “dâr”, hâne(ev) kelimesinin Arapça karşılığı olup; “darb” ise, vurma yoluyla para basma işlemine denir⁹³². Dolayısıyla darphâne, madeni paraların basıldığı yerdir⁹³³. Mukataaların iltizâm süresi, hemen her zaman üç hicri kamerî yıl olarak uygulandığından⁹³⁴ darphâne mukataaları da üç yılda bir iltizama verilmekte idi. Darphâne mukataalarının iltizâm bedelleri, saltanat devir ve intikâli sırasında normalin üstünde bir artış arz etmekte idi. Bu artışın sebebi yeni hükümdarların, tahta gelişlerinde kendi akçelerini tedavüle çıkarırken eskilerini ıskat etmeleridir. Dolayısıyla tedavüldeki nakdin tamamen çekilmesi ve yeniden darbedilmesi gerekmekte idi⁹³⁵. Bu şekilde darphaneler daha yoğun bir çalışma içine girdiğinden darp hakkı ve darp ücretinden sağlanan kârlar artması hasebiyle iltizâm bedelleri de artmakta idi⁹³⁶. Ham maddesini, civarında bulunan madenlerden temin eden darphanelerdeki mültezimler, mevcut nizamlar içerisinde, piyasadan eski akçeleri sarraflar aracılığıyla toplattırmakta idi⁹³⁷. Nitekim Diyarbekir Eyaleti’nin bazı sancakların da darphanelerin olduğu ve buralardan temin edilen madenlerin para basımı için kullanıldığı bilinmektedir⁹³⁸. 1518 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti’nde sadece Amid Sancağı’nın şehir merkezinde bir adet darphanenin mevcut olduğu bilinmektedir ve bu darphanenin geliri 90.000 akçadır⁹³⁹. 1523-1526 döneminde Amid Sancağı’nın Padişah hasları arasında yer alan “*mahsûlat-ı darphane ma’a Mardin ve Ruha ve Harput*” başlığı altında 200.000 akça kaydı bulunmaktadır.⁹⁴⁰ Dolayısıyla bu dönemde Mardin, Harput ve Ruha sancaklarında da darphanenin bulunduğu müşahede edilmekte olup, darphane gelirlerinin, Mardin Sancağı’nda 50.000 akça⁹⁴¹, Ruha Sancağı’nda 50.000 akça⁹⁴² ve Harput Sancağı’nda

⁹³² Halil Sahillioğlu, “Darphâne”, *TDVİA*, C.8, s.501.

⁹³³ Mehmet Ali Ünal, “Darphane”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.182.

⁹³⁴ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi 2 (1453-1559)*, s.238.

⁹³⁵ Halil Sahillioğlu, “XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Dergisi*, C.XXIII, S.I-II/1963, s.156-174

⁹³⁶ Halil Sahillioğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul 1989, s.71.

⁹³⁷ Halil Sahillioğlu, “XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları”, s.174.

⁹³⁸ Ahmed Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, İstanbul 1989, s.37-38; Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.144.

⁹³⁹ BOA, TD 64, s.5.

⁹⁴⁰ BOA, TD 134, s.2

⁹⁴¹ BOA, TD 998, s.7

⁹⁴² BOA, TD 998, s.199.

60.000 akça⁹⁴³ olduğu dikkate alınırsa o halde Amid Sancağı'nın darphane gelirinin de 40.000 akça olduğu ortaya çıkmaktadır. 1540-1550 döneminde Amid Sancağı'nda *kalitesi düşük paraların darp edildiği bilinen darphânenin*⁹⁴⁴ geliri ise 650.000 akça'dır. Bu miktar, önceki dönem darphâne gelirinin kat kat üstündedir⁹⁴⁵. Oysa ki, 1550-1568 döneminde Amid Sancağı'nın darphane gelirinin 68.333 akça⁹⁴⁶ olduğu müşahede edilmektedir. Bu durumda Amid Sancağı'nın darphane geliri yaklaşık 27-28 yıl içerisinde %90'a yakın oranda azalmıştır diyebiliriz. Yine bu dönemde Musul Sancağı'nda da darphane mevcut olup buranın geliri ise 45.000 akçaya baliğ olmaktadır⁹⁴⁷. Bu durumda önceki tahrir dönemlerinde Harput, Mardin ve Ruha'da mevcut olduğu bilinen darphanelerin son dönemde mevcut olmayışı, bunların zamanla önemini kaybettiğinin bir göstergesidir. Netice itibariyle 1550-1568 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde, biri Amid Sancağı'nda diğeri de Musul Sancağı'nda olmak üzere iki darphane bulunmaktaydı ve bunların toplam gelirleri 113.333 akça tutarında idi.

⁹⁴³ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.144.

⁹⁴⁴ "...hayli zamandan berü pare işlenmeyüp, mülemma pul olunub işlenür..." BOA. TD 200, s.57.

⁹⁴⁵ BOA TD 200, s.57.

⁹⁴⁶ TKGM, *TTD 155*, s.56a.

⁹⁴⁷ BOA, *TD 308*, s.73.

1.14. Cendere-i Sof (Sof Dokuma Atölyesi) ve Cullâhi⁹⁴⁸

Sof, tiftik keçisinin tüylerinden elde edilen bir kumaş türüdür. Sof işlemek için tesis edilen atölyeler, umumiyetle çarşı ve hanlarda değil, hususi evlerde bulunmakta idi. Sof işlenen bu atölyelerde birden fazla tezgâhın olduğu bilinmektedir. Dokusu ipeğe benzeyen sof, lüks mallar arasında sayılmaktaydı. Habsburg'lular'ın elçisi Busbecq, Kanuni Sultan Süleyman'ın çoğu zaman softan yapılmış elbise giydiğini belirtmiştir. Diğer mukataalar gibi sof cenderesinin de iltizama verilmesi dolayısıyla hem Osmanlı idaresi hem de mültezimlerin sof imalatından ciddi anlamda çıkar sağladığı bilinmektedir. Cendere vergisinin alınabilmesi için dokuma sürecinin bitmiş olması gerekirdi; tiftik ipliğinden cendere vergisi alınmazdı. Dolayısıyla cendere mukataasının hasılatı, sof üretimiyle doğrudan bağlantılı idi⁹⁴⁹. Mardin Sancağı'ndaki sof üretim atölyelerinde, dokuma işi ile uğraşan kişilerin "*cullâh çukuru*" adı verilen bir çukur içinde çalıştıkları bilinmekte olup, 1523-1526 tahririnden önce her cullâh çukurundan yıllık 24 akçe alınmasına rağmen bu tahrir döneminden itibaren bu verginin kaldırıldığı görülmektedir⁹⁵⁰. 1518 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Çermik şehir merkezinde, Ergani Sancağı'ndaki Çüngüş nahiyesinde ve Arapgir şehir merkezinde, *cullâh* dokuyanların tamamının Ermenilerden oluştuğu bilgisi diğer tespitlerimiz arasındadır. Söz konusu yerlerde sof dokuyarlardan "*resm-i cullâh*" adında müstakil verginin alındığı görülmektedir. Çermik Sancağı'nda 500 akça⁹⁵¹, Çüngüş nahiyesinde 150 akça⁹⁵² olan cullâh resmi, Arapgir Sancağı'nda 2.000 akçadır⁹⁵³. Bu cümleden

⁹⁴⁸ Cullâh, genellikle pamuklu dokuyan dokumacılar anlamındadır. Cullâhlık, hemen her Osmanlı şehir ve kasabasının temel iktisadi faaliyetini oluşturan zanaat kollarının en önde gelenlerinden biri olarak dikkati çeker. Ancak sadece şehir ve kasabalarda esnaf birlikleri şeklinde teşkilatlanmış olanlar değil, ferdî olarak şehir, kasaba ve köylerde bu faaliyeti icra edenler için de cullâh tabiri kullanılmıştır. Bkz. Feridun Emecen, "Cullâh", *TDVİA*, c.8, s.83. Bu bilgiden farklı olarak 932(1526) Tarihli Mardin Livâsı Kânunnâmesi'nde "der beyân-ı mukâtaa-i cendere" başlıklı, sof üretimi ile ilgili kısımda cullâh teriminin geçmesi "*cullâh*"ın ayrıca sof üretimi ile de yakından ilgili olduğunu göstermektedir. Bkz. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.167.

⁹⁴⁹ Suraiya Faroqhi, "Onyedinci Yüzyıl Ankarası'nda Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri", *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.41, S.1-4, İstanbul 1985, s.237-252.

⁹⁵⁰ "...Anda işlenen sūfdan beş karaca akçe alınurmuş. Ve iki yıl imiş, beğlerbeği hazretleri tarafından bunlar dahi cullâh çukurudur deyü her kuyudan yılda yiğirmi dörder akçe alurlarmış, bid'at olmağın, haliyâ ref' olundu.." Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.5, s.482; Ayrıca bkz. Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.167.

⁹⁵¹ BOA, *TD 64*, s.509-510.

⁹⁵² BOA, *TD 64*, s.583.

⁹⁵³ BOA, *TD 64*, s.675-676.

olmak üzere 1518 tahririnde sof cenderesi mukataasının olmadığı, bunun yerine resm-i cullâh isminde vergi alındığı ifade edilebilir. İlk tahrirde Arapgir Sancağı'nda bu resmin oldukça yüksek olması, tiftik keçisi üretiminin burada canlı olmasına paralel olarak sof dokumacılığının gelişmesinin sayısal bir sonucudur. 1523 döneminde Mardin ve Hasankeyf soflarının oldukça meşhur olduğu ve Musul üzerinden başka diyarlara gönderildiği müşahede edilmektedir⁹⁵⁴. Bu dönemde, sadece Ana ve Deyr -Rahbe sancaklarında tespit ettiğimiz cullâh resmi miktarı olarak, 225 adet cullâh atölyesinin mevcut olduğu Ana Sancağı'nda toplam 5.976 akça⁹⁵⁵; 200 adet atölyesi olduğu bilinen Deyr ve Rahbe Sancağı'nda ise 7.560 akça resim alındığı tespit edilmektedir⁹⁵⁶. 1540 döneminde Mardin şehrinde “*cendere-i sof*” adı verilen atölyelerin mevcut olduğu müşahede edilmektedir. Bu atölyelerin geliri ise diğer vergi kalemleri ile beraber 51.000 akça tutarında idi⁹⁵⁷. 1550-1568 döneminde de yine sadece Mardin Kazası'nda saptadığımız bu atölyelerin gelirinin 1.000 akça olarak kaydedilmesi⁹⁵⁸, yüzyılın ortalarından itibaren sof üretiminin revaçtan düştüğünün göstergesidir. Diğer taraftan 1598-1600 döneminde ise Mardin'deki *Karye-i Kal'atel-mera* isimli köyde 1 adet cendehânenin faaliyette olduğu ve bu cendehâne dokunması için Halep'ten yün getirildiği bilinmektedir⁹⁵⁹.

⁹⁵⁴ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.5, s.209.

⁹⁵⁵ BOA, TD 998, s.230-240

⁹⁵⁶ BOA, TD 998, s.244-247.

⁹⁵⁷ BOA, TD 200, s.528.

⁹⁵⁸ TKGM, TTD 117, s.42b.

⁹⁵⁹ Ramazan Günay, *259 Numaralı Hicri 1006-1008 (Miladi 1598-1600) Tarihli Mardin Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, s.384-385.

1.15. Madenler ve Tuzlalar

Madenler; açık madenler(zâhir) ve kapalı madenler(batîn) olmak üzere iki grupta incelenmektedir. *Meâdin-i Zâhire* diye bilinen açık madenler, yeryüzünde açık bir şekilde bulunup, kolayca çıkarılan tuz, kömür, zift, petrol, kibrit, kıymetli taşlar, bu gruptaki madenlerdir. *Meâdin-i Bâtına* denilen kapalı grup madenler ise, toprak içinde bulunan, ancak çaba gerektiren altın, gümüş, demir gibi cevherlerdir. İslâm hukukuna göre, meşakketle çıkarılan madenler, devlet reisi tarafından ehil olanlara mukataa olarak verilebilir; ancak mukataayı tasarruf eden kimse, o yeri işlemezse elinden alınır, başka birisine verilir. İslâm hukuku maden vergisi alanında beşte bir (1/5) gibi yüksek bir nispet koymuş, buna mütenâzır olarak fertlere, buldukları madenlerde mülkiyet hakkı tanınmıştır. Devlete ait madenleri, şartlarına uygun işletenlerin işletme haklarına riâyet edilmiştir⁹⁶⁰. Doğada kıt bulunan altın ve gümüş madenleri bakımından Osmanlı ülkesinin pek zengin olmadığı, ilk dönemlerden itibaren bu madenlerin başka ülkelere akışını engellemek amacıyla yasakların konulduğu bilinmektedir. Ancak yine de, geniş Osmanlı topraklarında demir, bakır, gümüş, şap üretimine açılmış alanların bulunduğu da müşahade edilmektedir⁹⁶¹. Hazır halde bulunanların haricinde, başka yeni madenler bulma işinde Devlet'in büyük gayret sarf ettiği ve teşkilat kurduğu bilinmektedir. Hutman veya Cevher arayıcı denen ve günümüzün maden mühendisi konumundaki bu işlerden anlayan kimseler, maden bulunması ihtimali olan bölgelere gönderilir, araştırmalar yapardı. Yine nakdî mükafat verilmek veya muktedirse işletmeyi kendisine ihale etmek ve muayyen bir müddet resimden “muaf tutmak” gibi şekillerle memnun edildikleri için halktan bazı kimseler de şüpheli mahalleri haber verir veya buradan numuneler getirirlerdi. Bu şekilde yeni keşfedilen maden bölgelerine özel mübaşirler gönderilir beş on okka numunelik cevher aldırılarak yakın bir darphaneye ya da İstanbul'a getirilir, orada çeşni tutulur, yani ham ve karışık cevhere nispetle madenin yüzde oranı, maliyeti hesaplanır, işletildiği takdirde mîrîye kâr sağlayacağı anlaşılırsa faaliyete geçirmek için teşebbüse girişilirdi⁹⁶². Osmanlı döneminde maden ocaklarında ham hale getirilen altın, gümüş ve bakır madenlerinin saflaştırılarak külçe haline

⁹⁶⁰ Ali Şafak, *İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı*, İstanbul 1977, s.126-138.

⁹⁶¹ Özer Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler”, *Belleten*, S.203, Ankara 1988, s.529.

⁹⁶² Neşet Çağatay, “ Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.2, S.1, s.121-122.

getirildiği tesislere kalhâne adı verilmekte idi. Bu türden tesisler, imparatorluğun sahip olduğu maden ocaklarının yanında bulunabildiği gibi, yakınında bir maden ocağı bulunmayan ya da herhangi bir şekilde maden üretim faaliyetine sahne olmayan yerlerde ve şehirlerde de bulunabilmekteydi. Bu tür tesislere sahip olan şehirlerden birisi ve öncelikli olanı Tokat, diğeri de Diyarbakır idi. Osmanlı döneminde bu iki şehirde de, yakınlarında bakır madeni çıkarılmadığı halde ham bakırın işlendiği kalhâne tesisleri bulunmaktaydı. Bu cümleden olarak Ergani’de çıkarılan bakır madeni⁹⁶³, Tokat’ta işlenerek ticarete sunulmaktaydı. Ergani madeni ürünü, Diyarbakır’da de işlendiği bilinmekteydi; ancak Diyarbakır’deki bu tesis tali bir tesis olarak kalmıştı⁹⁶⁴. Maden mıntıkları geniş salahiyyete malik olan maden eminleri tarafından idare edilirdi. Bu madenlerde çalışan civar köylüler, vergiden muaf tutulurdu. Madenlerin yakınında bulunan köylerden bazıları da istihsal için gerekli olan odun ve kömürü tedarik etmek şartı ile aynı muafiyetten istifade ederlerdi⁹⁶⁵. Osmanlı maden sektörünün, iktisadi boyutta olduğu gibi istihdam ettiği çok geniş bir insan topluluğu dolayısıyla sosyal boyutta da ayrı bir önemi bulunmaktaydı. Çünkü birçok insan ya doğrudan ya da dolaylı olarak madencilikten geçimini temin ediyordu⁹⁶⁶.

Diyarbakır Eyaleti’nde 1518-1568 yılları arasında, madencilik sektörünün oldukça geliştiği ve özellikle bu sektörün demir, tuz, kükürd, katran ve tuzlalar(memleha) üzerine yoğunlaştığı müşahade edilmektedir. Öyle ki, top dökümü için Diyarbakır Eyaleti’ndeki Hasankeyf Sancağı’ndan, iki kantar demir tel ile iki kantar kalayın tedarik edilip gönderilmesine dair (H. 973) 1565-1566 tarihli mühimme kaydının mevcut olması⁹⁶⁷, bölgenin madencilik alanındaki önemini göstermektedir. Eyalet’in bilhassa Kiğı ve Bitlis sancaklarında üretimi görülen demir madeninin eritilmesi için kullanılan odun ve kömüre büyük bir ihtiyaç vardı. Ayrıca bu iki önemli maddeyi elde etmek için birçok ormanı tüketecek eski yöntemler kullanılıyordu. Demir

⁹⁶³ Ergani bakırlarının işletilmesinin milâttan birkaç bin yıl önceye dayandığı bilinmektedir. Bkz. Reşat İzbirak, “Türkiye’de Madencilik”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.3, S.2, s.214.

⁹⁶⁴ Fahrettin Tızlak, “Osmanlı Devleti’nde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır”, *Bellekten*, S.226, Ankara 1996, s.643-655.

⁹⁶⁵ Muzaffer Göker, “Türklerde Sanayi”, *Bellekten*, S.7/8(II. Baskı), Ankara 1994, s.441.

⁹⁶⁶ Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban- Ergani Yöresinde Madencilik(1775-1850)*, Ankara 1997, s.2.

⁹⁶⁷ BOA, MD 5, s.317.

madenlerinde çalışan işçilerin 10 kg. saf demir elde etmeleri için 150 m³ odun harcamaları gerekmekte idi. Demir sanayi, eski doğu medeniyetlerinde, ormanları tüketen en önemli faktörlerden biri olmakla beraber, bakır madenine kıyasla demir cevherinin fazla olmaması dolayısıyla oluşumu yönünden farklılık gösterebilmekte idi. Ancak, yeryüzüne yakın bir durumda olması dolayısıyla üstün bir çaba ve büyük bir masraf gerektirmezdi⁹⁶⁸. Demir madenine nazaran oldukça bol olan ve hemen her bölgede rastlanabilen bakır madenine⁹⁶⁹ ilişkin olarak, 1518-1568 dönemi ile ilgili herhangi bir veriye ulaşamamamıza rağmen, Amid Sancağı'nda bakırcılık mesleği ile meşgul şahısların var olması⁹⁷⁰, Amid Sancağı'nda bu madenin çıkarılıp, işlendiği fikrini vermektedir. Hatta öyle ki, Diyarbakir Eyaleti'nin sancakları arasında yer alan Ergani bakır madenine ilişkin bilgilerin de, 1122 senesine kadar dayandığı bilinmektedir⁹⁷¹.

Diyarbakir Eyaleti'nde önemli ölçüde kurşun madeninin de çıkarılıp işlendiği bilinmektedir. Zira 1732 senesinde ferman-ı şerifle 710 kantar kurşun, Keban madeninden Diyarbakir'e, Diyarbakir'de bulunan 40 kantar kurşun ile birlikte yani toplam 750 kantar kurşunun Bağdat Kalesi'ne gönderilmesi istendiği bilinmektedir. Diğer taraftan Eyalet sınırları dahilinde, sim ü zer yani gümüş ve altın madenlerinin çıkarıldığı görülmektedir. Öyle ki, 1750 senesinde Keban ve Ergani madenlerinden İstanbul'a gönderilen üç yük altın ve gümüş yol üzerinde eşkiyalarca gasp edilmiştir. Altın ve gümüşün 4/1 mirî olarak İstanbul'a gönderildiğini düşünürsek, bu bölgeden toplam 12 yük altın ve gümüşün çıkarıldığı anlaşılmaktadır⁹⁷².

⁹⁶⁸ Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", *Belleten*, S.232, Ankara 1998, s.531-532.

⁹⁶⁹ Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", s.536.

⁹⁷⁰ BOA, TD 64, s.27; BOA, TD 200, s.26; TKGM, TTD 155, s.17a.

⁹⁷¹ Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", s.536.

⁹⁷² Abdulvahap Yıldız, *135/313 Nolu Şer'iyeye Siciline Göre 1135/1722-1213/1798 Yıllarında Amid (Diyarbakir) Sancağı'nda Sosyal ve Ekonomik Durum*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1994, s.75-76.

Tuz; balıkçılık, zeytincilik sektöründe ve bir kısım süt mamüllerinin, sebze ve meyvelerin korunup saklanmasında kullanılmakla beraber, daha ziyade İmparatorluk'da yaşayan nüfusun ve hayvanatın doğrudan doğruya istihlâk ettiği bir besin maddesi ve bu hususiyeti ile kütleyi ilgilendiren bir mahsul sayılmakta idi. Tuzun istihsâli, nakliyatı ve ticareti oldukça geniş bir kitleye iş imkanı sağlamakta, büyük bir sermayeyi harekete geçirerek, İmparatorluğun mali kaynakları arasında önemli bir yer tutmaktaydı. Madenler, ormanlar, iskeleler, dalyanlar, çeltik sahaları, boyahaneler, mumhaneler, simkeşhaneler gibi bir kısım endüstriyel faaliyetleri ve darphanelerde olduğu gibi en verimli tuzlaların mülkiyeti devletin uhdesinde bulunmakta idi⁹⁷³. XIX. yüzyıl içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu ve güneydoğu vilayetlerini gezerek, yer altı ve yer üstü kaynakları hakkında bilgi sahibi olan Moltke, Dicle ve Fırat arasında kalan bölgedeki dağlarda kayatuzunun açıkta bulunduğunu belirterek, bu coğrafyadaki dağların içinde bulunan diğer cevherlerin ise minerologların araştırmasına muhtaç olduğunu ifade etmektedir⁹⁷⁴. Burada üzerinde durulması gereken nokta, XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadarki süreç içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun güneydoğu coğrafyasındaki madenlerin tam anlamıyla işletilmediğinin, masumane gibi görülen bu seyahatte Batılı bir ajan tarafından tespit edilmesidir.

Diyarbakır Eyaleti'nin özellikle güney cenahında Ana Sancağı ve havalisinde katran üretildiği de müşahede edilmektedir. İbn Batuta, çamura benzeyen ziftin, menbâın etrafına birikerek, kürek yardımı ile alındığını ifade etmektedir⁹⁷⁵. Yine İbn Cübeyr, Musul'a giden yolun sağında ve Dicle nehrinin doğusunda bulunan zift(katran) kuyularını şöyle tanıtır: “... bu bölgede buluta benzeyen siyah çukur vardır ve Allah, burada zift çıkararak küçüklü büyüklü kuyular ortaya çıkarmıştır. Hatta bu kuyulardan bazıları kaynayan bir madde gibi kabarcıklar meydana getirmektedir. Burada havuzlar yapılmış ve zift bu havuzlarda toplanmaktadır. Ona baktığımızda yere döşenmiş silikatlı çamura benzeyen, siyah, yumuşak, parlak, nemli, kokusu güzel, çiğnenmesi zor bir

⁹⁷³ Lütfi Güçer, “XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmûası*, C.23, S.1-2, İstanbul 1963, s.97-98.

⁹⁷⁴ H. von Moltke, *Türkiye Mektupları*, (çev. Hayrullah Örs), İstanbul 1969, s.187-188.

⁹⁷⁵ İbn Batuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, s.163-164.

*madde olarak görürsünüz ve ilk dokunulduğunda parmaklara yapışır...*⁹⁷⁶. Bu madde, genellikle hamamların sıva işlerinde kullanılmakta idi⁹⁷⁷.

1518 dönemi tahririne göre Diyarbekir Eyaleti'ne tâbi Kiğı Sancağı'nda demir⁹⁷⁸, Çemişgezek Sancağı'nda ise tuz istihsâl edildiği⁹⁷⁹ bilinmektedir. Kiğı Sancağı'nda “*mahsûlât-ı kürehâ-i ahen*” geliri, 30.000 akça; Çemişgezek Sancağı'ndaki tuzlaların geliri ise 20.000 akça olduğu görülmektedir. Kiğı Kanunnâmesi mucibince, “memleketten demür alub çıksalar, yük başına altı karaca bâc alınur imiş ki, iki Osman akçesi olur...”⁹⁸⁰, ifadesinden hareketle ve bir yükün ortalama 150 kg. kabul edilmesi durumunda, Kiğı Sancağı'nın yıllık demir üretiminin 2.250.000 kg. olduğu ortaya çıkar⁹⁸¹. 1523-1526 döneminde Amid Sancağı'nın Kulb nahiyesinde memlehadan, Mardin Sancağı'nın Re'su'l-'Ayn nahiyesinde kükürtten, Kiğı Sancağı'nda ise hem memleha hem de demir ocaklarından gelir sağlandığı görülmektedir. Bu dönemde Kiğı Sancağı'nda demir ocaklarının yanı sıra tuzlaların da açılıp işletilmeye başlandığı bilinmektedir. Nitekim Kulb'taki tuzlanın geliri 1.000 akça; Mardin'deki kükürtten elde edilen gelir 400 akça iken, Kiğı Sancağı'nın tuzla gelirleri 76.095 akça, demir madeninden sağlanan gelir ise 33.000 akça⁹⁸² olarak tespit edilmiştir. 1540-1550 döneminde ise sadece Kulb Sancağı'ndaki tespit ettiğimiz tuzlanın geliri ise 1.000 akçadır.

1550-1568 döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki maden ve tuz yataklarının dağılımına baktığımızda ise demir madeninin Bitlis ve Kiğı sancaklarında; memlahaların ise Kiğı ve Kulb sancaklarında mevcut olduğu görülmektedir. Bu anlamda Kiğı Sancağı'nın, tüm dönemler boyunca Eyalet'in önemli maden sahası konumunda olduğunu ifade edebiliriz. Kulb Sancağı'nın tuzla gelirlerinin bu dönemde de 1.000 akça olduğu bilinmektedir. Kiğı Sancağı'ndaki tuzla gelirleri ise 88.600 akça olup, bu gelir, 1523-1526 döneminden bu yana %16 oranında artış kaydetmiştir. Bu

⁹⁷⁶ Abdulhalik Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi”, s.551.

⁹⁷⁷ İbn Batuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, s.163-164.

⁹⁷⁸ Behset Karaca, “1518 (H.924) Tarihli Tahrir Defterine Göre Kiğı Sancağı”, s.152.

⁹⁷⁹ BOA, TD 64, s.853.

⁹⁸⁰ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.3, s.267.

⁹⁸¹ Behset Karaca, “1518 (H.924) Tarihli Tahrir Defterine Göre Kiğı Sancağı”, s.152.

⁹⁸² BOA, TD 998, s.149.

dönemde Kiğı Sancağı'nın demir madeni ile ilgili olarak “6 bab” kaydı bulunmaktadır⁹⁸³. Kanaatimize göre buradaki bab'dan kasıt “galeri” olmalıdır. Nitekim her bab, 11.700 akça üzerinden değerlendirilerek toplamda 70.200 akçaya baliğ olmaktadır. 1518 tahririnde tatbik ettiğimiz metodu bu dönem için de uyguladığımızda Kiğı Sancağı'nın yıllık demir istihsâlinin 5.265.000 kg. olduğu görülür. Dolayısıyla Kiğı Sancağı'nın 34 yıl içerisindeki demir üretiminin %136 oranında arttığı ifade edilebilir. Bitlis Sancağı'nda da demir madeni bulunmakta olup, sancağın Tatvan, Güzeldere ve Tanik nahiyelerinde mevcut olan demir madenlerinden yılda 3.090 akça gelir elde edilmekte idi. Bölgenin maden endüstrisi alanındaki önemi daha da iyi anlaşılmış olacak ki, ilerleyen dönemlerde Eyalet'in her bir noktasında maden işletim merkezleri giderek artacaktır. Nitekim Bitlis Vilâyeti'nin 19. yüzyıla ait sâlnâmeleri incelendiğinde bölgedeki madencilik faaliyetlerinin çok ciddi boyutta ilerlediği görülmektedir. Bu dönemde Bitlis Sancağı'nın yanı sıra, Muş Sancağı, Siirt Sancağı, Malazgirt Kazası, Genç Sancağı, Kulb Kazası, Hizan Kazası'nda farklı türde ve kıymette madenlerin çıkarılıp işlendiği müşahede edilmektedir. Bu cümleden olarak, Siirt Kazası'nda senelik 600.000 kıyye tuz üretimi yapılırken, Genç Sancağı'nda kırmızı ve mavi renkli değerli taşların çıkarıldığı taş ocağı işletilmekte, Bitlis'in Zâc, Engisor ve Koltik karyeleri ile Kulb'un Talor karyesinde demir madenlerinin çıkarılması devam etmekte, günümüzde Bitlis'in ilçelerinden olan Hizan ile Tatvan dağlarında zengin kömür madenleri, Çapakçur Kazası'nda ise gümüş madeni aktif olarak işletilmekteydi⁹⁸⁴.

Tuzla ve demir madenleri dışında, Ana Sancağı'nda saptadığımız katran madeni ise 833 akça gelir sağlamakta idi. Ayrıca bu dönemde Habur Sancağı'na bağlı olan Re'su'l-'Ayn'daki kükürt madenin geliri ise yıllık 5.000 akça idi⁹⁸⁵. Netice itibariyle 1518-1568 dönemine ait bu verilerden hareketle, Eyalet genelinde ortaya çıkan tablo şu şekildedir: demir madeninden sağlanan gelir, 1518 döneminde 30.000 akça, 1523-1526 döneminde 33.000 akça, 1550-1568 döneminde 73.290 akça; tuzlalardan elde edilen gelir, 1518 döneminde 20.000 akça, 1523-1526 döneminde 77.095 akça, 1550-1568

⁹⁸³ TKGM, *TTD 126*, s.7b.

⁹⁸⁴ Ebru Polat, *H.1310 (M.1892) ve H.1317-1318(M.1898-1899-1900) Tarihli Bitlis Vilâyeti Sâlnâmelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, s.384-385.

⁹⁸⁵ TKGM, *TTD 204*, s.141b.

döneminde 89.600 akçadır. Kükürtten sağlanan gelir 1523-1526'da 400 akça iken, 1550-1568'de 5.000 akçaya yükselmiştir(Tablo 71;Grafik 131). Resulayn nahiyesindeki kükürtten sağlanan gelirden gözlenen bu olağan üstü artış,kayda değer bir gelişmedir. Diyarbakır Eyaleti'nin ekonomik geliri bağlamında büyük önem arz eden kükürtün Re'sülayn'daki etkisine yönelik 19. yüzyıla ait Diyarbakır Salnâmelerinde kaydedeğer veriler bulunmaktadır. Bu cümleden olmak üzere, Re'sülayn'daki kükürt; bu kasabaya on dakika uzaklıkta bulunan, Aynü'l-kibrit adıyla bilinen ve cevânib-i erba'ası 300 zirâ' (16.212 cm=162 m.) olan gölün içerisinde ağzı geniş olan ve kapandığında kükürtlü suyu dışarı sızdırmayacak özellikteki tulumlarla çıkarılmaktaydı. Bu tür tulumlarla gölün yaklaşık 20-25 saniyelik derinliğinden çıkarılan kükürt, yumurtanın sarısıyla beyazının birbirine karışması ile oluşan bir renge sahip olup, tulumdan çıkarılıp, topraktan yapılmış kaplara doldurularak, birkaç gün güneş altında bekletilmekteydi. Bu suretle yek pare şekle bürünen kükürtler, camus derisi kalınlığına ulaşmaktaydı. Gölde yılda yaklaşık 40.000 kg. kükürt çıkarılmaktaydı⁹⁸⁶.

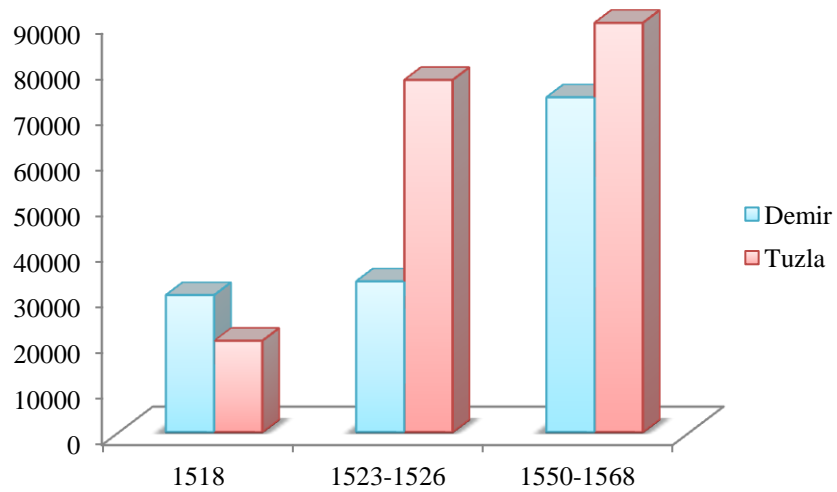
Bu veriler ışığında XVI. yüzyılda Re'sülayn'da müşahede ettiğimiz kükürt madeni, yine aynı gölden ve benzer metodlarla çıkarılmış olmalıdır. XVI. yüzyıla ait kükürt gelirlerinin söz konusu dönemler bazında gittikçe artış göstermesi, kükürtün 19. yüzyıl Diyarbakır Eyaleti'nde de mali gelir anlamında halaönemli bir kalem olduğuna işaret etmektedir

⁹⁸⁶ “Nefs-i Re'sülayn kasabasında on dakikâ mesafede Aynü'l-kibrit namıyla ma'rûf bir göl olup işbu gölün cevânib-i erba'ası üç yüz zirâ' kadardır. Mezkûr göl derûnunda bir menba olmakla menba-ı mezkûrdan üç değirmen idaresine vefâ edecek miktarı bir su çıkıp mâ-i mezkûr kükürt kokusuyla râyihadâr bir lezzetsiz sudur. İşbu gö derûnunda kibrit hasıl olur. Çölde bulunan ve ahvâli aşâyir-i urbân bahsinde zikrolunan Şerabi aşireti ahâlisi öteden beri mezkûr gölden kibrit çıkarıp satmakta oldukları halde saye-i mehâsin-hazret-i şahanede Re'sülayn'da mühâcirin iskânıyla oraları daire-i mamuriyete idhal olunduktan sonra menba-ı mezkûr cânib-i mîrîden zabt ile hasılatı hazine-i celîleye ait olmak üzere yine aşiret-i merkûme ahâlisinden malumatı olanlar marifetiyle ve ücret-i muayyene ile kükürt çıkarılmaktadır. Mezkûr kükürtün suret-i ihracı aşiret-i mezkûre ahâlisinden bu işe malumatlı olanlar soyunup ve ağzı genişçe ve kapandığı halde derûnunda su çıkamayacak derecede mümteziç tulumların her birisi birini ele alarak ve diğer koluyla yüzerek gölün ortasına gittikten sonra tulumla beraber su derûnuna dalıp ve yirmi-yirmi beş saniye kadar eyleneip tulumu doldurduktan sonra çıkar ve yine bir elinde memlû tulumu tutarak ve diğer eliyle yüzerek kenara gelir ve memlû tulumu bi'l-i'tâ boş bir tulum olarak yine azîmetle ameliyat-ı mezkûreyi icra eder. İşbu tulumla göl ka'ından çıkarılan kükürt yumurtanın sarısıyla beyazı birbirine karışmış gibi bir suret ve renktedir. Çıkarılan kükürtler mezkûr göl etrafında memlahalarda olduğu gibi topraktan kazılmış tâbe denilen mahallere doldurularak hararet-i şemste bir iki gün terk olunduktan sonra kükürtler camus derisi kalınlığında yekpare olmak üzere incimâd eder. Bunu birkaç yerinden bıçakla kesip ve bir temiz yere serilip oralıkta güzelce kurumak için dönderilerek burada dahi bir iki gün içinde kurulduktan sonra istif edilir. Mezkûr köyden senevî yimi beş ve otuz bin kıyye miktarı cânib-i mîrîye kükürt hasılatı alınır.” Bkz. Ahmet Zeki İzgöer, *Diyarbakır Salnâmeleri (1869-1905)*, İstanbul 1999, s.199.

Tablo 71: 1518-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Maden İstihsâli ve Sağlanan Gelirler

1518	Demir/Akça	Tuzla/Akça	Kükürt/Akça	Katran/Akça	Demir/Kg.
Kiğı	30000				2250000
Çemişgezek		20000			
Toplam	30000	20000			2250000
1523-1526					
Amid/Kulb N.		1000			
Mardin/Resulayn N.			400		
Kiğı	33000	76095			2475000
Toplam	33000	77095	400		2475000
1540-1550					
Kulb		1000			
Toplam		1000			
1550-1568					
Kiğı	70200	88600			5265000
Bitlis	3.090				
Habur/Resulayn N.			5000		
Kulb		1000			
Ana				833	
Toplam	73290	89600	5000	833	5265000

Grafik 131: 1518-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Demir Madeni ile Tuzlara Ait Gelirlerin Dönemlere Göre Dağılımı

1.16. Kelek⁹⁸⁷ ve Sefine⁹⁸⁸

Su boyu ovalarında sunî sulama işlerinin tatbik edilmeye başlanması, tarımda verimliliği arttırdığı gibi⁹⁸⁹ bu tür arazilerin sulanmasında kaynak teşkil eden nehirler de şehir kültürünün gelişmesine doğrudan etki ederek ticaretin ve nehir ulaşımının gelişmesinde önemli bir misyon üstlenmiştir. Bu meyanda Diyarbekir Eyaleti'ne can veren iki önemli nehrin taşıdığı önem yadsınamaz boyuttadır. Nitekim genel olarak bu nehirlerden olan Fırat'ta hem gemi taşımacılığı hem de kelek taşımacılığı, Dicle'de ise sadece kelek taşımacılığı yapılmaktaydı. Akış istikametinde gidebilen keleklerin Fırat'tan çok Dicle üzerinde kullanılmasının nedeni Dicle'de suyun fazla derin olmamasıdır. Kelekler, kurulmaları ve kullanımları portatif olduğundan zamanla Fırat üzerinde de başlıca vasıta olarak yer tutmaya başlamıştır. Koyun ve keçi derisi, göğüs tarafından biraz yarıp, itina ile yüzülür daha sonra dikilerek ayakları bağlanır, sonra da üflenerek şişirilen tulumlardan 40'tan 60'a kadar ağaç dalları ile bir iskelet altına dört-beş sıra halinde bağlanır, sol tarafta 8, arkada 18 tulum eninde olan keleğin üzeri yapraklı dal, hasır veya halı serilmek suretiyle örtülürdü⁹⁹⁰. XVIII. yüzyılda ise Diyarbekir'den Musul'a ve Bağdat'a giden keleklerin her birine 150 ile 250 tulum bağlandığını ve her keleğin 250 kile-i İstanbul buğday ve arpa taşıyacak kapasitede⁹⁹¹ olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla bir İstanbul kilesi, 25,656 kg. olduğundan her bir keleğin yaklaşık 6,5-7 ton civarında yük taşıyabildiğini ifade edebiliriz.

Nehir üzerinde akıntı kuvveti ile rahat ilerleyen keleklerde, küreklere fazla iş düşmez, bunlar sadece dümen görevi görürdü⁹⁹². Yolcuların ve malların ıslanmaması için iki katlı da yapılabilen keleklerin ilk katı ile ikinci katı arasındaki yükseklik iki üç

⁹⁸⁷ Kelek; şişirilmiş tulumlar üzerine yerleştirilen ve birbirine bağlı ağaçlardan yapılmış sal olup, eşya ve insan taşımak üzere Elcezire nehirlerinde, bilhassa Dicle'de kullanılmaktadır. Bkz. M. Streck, "Kelek", *İ.A., C. VI.*, İstanbul 1977, s.550.

⁹⁸⁸ Sefine; gemi anlamına gelmekte olup keşti diye de bilinmektedir. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1317, s.726.

⁹⁸⁹ Abdullah Martal, "XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Su-Yolculuk", *Belleten*, S.205, Aralık 1988, s.1586.

⁹⁹⁰ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, (Der. Salih Özbaran), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1984, s.124.

⁹⁹¹ Abdulvahap Yıldız, *135/313 Nolu Şer'iyye Siciline Göre 1135/1722-1213/1798 Yıllarında Amid (Diyarbakır) Sancağı'nda Sosyal ve Ekonomik Durum*, s.83.

⁹⁹² Emrullah Güney, "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı", *Coğrafya Araştırmaları*, S.2, Ankara 1990, s.325.

ayak ölçüsü kadar olup bunların taşıyabildiği yük ise 16.500 kg. idi⁹⁹³. Tulumdan üretilen kelekler, arzu edilen yere vardıktan sonra “mekkâri develeri”⁹⁹⁴ ile tekrar nehrin yukarı –kuzey- istikametinde nakliyat başlangıç noktasına dönülürdü. Birecik’te her yıl binlerce tulumdan yapılan kelekler, kafileler halinde tüccar emtiâsı taşımaktaydı. Keleklerin merkezi Diyarbekir(Amid)ve Musul idi⁹⁹⁵.Diyarbekir, Bağdat-Basra gibi buğday-arpa tüketicisi merkezler için bir buğday deposu olması dolayısıyla Diyarbekir Eyaleti’nde elde edilen hububat, eğer keleklerle Mezopotamya’ya taşınmazsa buradaki halk yiyecek sıkıntısı ile karşı karşıya kalabilmekte idi⁹⁹⁶.Musul’dan, Amid’ten hatta Hasankeyf’ten de Bağdat’a zahire gönderilmekte idi. Dolayısıyla hangi üretim merkezinden hangi tüketim bölgelerine ne gönderileceği önceden belirlenmiş durumdaydı. Diyarbekir-Bağdat arası kelek yolculuğu, rüzgârın da uygun esmesi halinde 20 gün kadar sürüyordu. Rüzgârın ters yönden esmesi durumunda kelek yolculuğu uzamaktaydı⁹⁹⁷. Fırat üzerinde Birecik’ten Basra’ya kadar nehir gemileri ve kelekler ile gidiş-geliş ve mal nakliyatı yapılmaktaydı. Dicle ve Fırat’ın birleşmesinden sonra Şattu’l-Arab adını alan nehir vasıtasıyla Hindistan’dan gelen gemiler, Basra’ya kadar ilerlemekte ve buradan nehir gemileriyle Birecik’e aktarılan emtiâ oradan da deve kervanlarıyla Halep, İskenderun, Trablus ve diğer istikametlere sevk edilmekteydi. Bu nehir yolu XVI. yüzyılın ikinci yarısında hayli canlı bir ticaret trafiğine sahne olmuştur. Osmanlı tacirleri tarafından olduğu kadar Doğulu ve Avrupalı tüccarlar da süratli olmasından dolayı, daha ziyade akış yönünde olmak üzere bu su yolundan ciddi anlamda istifade etmişlerdir. Nitekim bu yol ile Batı emtiâsı Basra’ya sevk ediliyordu. Avrupalı seyyah ve tacirlerin kayıtlarına göre Birecik’ten Basra’ya seyahat 15-16 gün sürmekteydi. Sir Anthony Sherley, bu seyahatin Bağdat’a kadar olan kısmını geceleri nehir sahilindeki uygun iskele ve köylerde konaklamak suretiyle 29 günde katetmişti.

⁹⁹³ Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s.231.

⁹⁹⁴ Mekkâre: Askeri nakliyat işlerinde kullanılan yük hayvanlarına denirdi. Ordunun ağırlıklarını nakl etmek için deve, at ve katır gibi hayvanlar kullanılırdı. Sefer zamanında halkın elindeki hayvanlara da bedeli ödenerek veya kira bedeli karşılığında el konulduğu olurdu. Bkz. Mehmet Ali Ünal, “Mekkâre”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.457.

⁹⁹⁵ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, s.125.

⁹⁹⁶ Özellikle Bağdat şehrinde yetişen ürünler, burada yaşayan halka yeterli gelmemekte, iaşe için Dicle ve Fırat kenarında bulunan şehirlerden (Musul gibi) sevkiyat yapılmaktaydı. Bkz. Nilüfer Bayatlı, “Hollandalı Doğu Gezgini Dr. Leonhart Raufolff’un Gezi Notlarında Bağdat Şehri ve Türkler”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.III, I.Kısım, Ankara 2002, s.209.

⁹⁹⁷ Emrullah Güney, “Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı”, s.326.

Fırat nehri üzerindeki nakliyatın başlangıç noktası Birecik iskelesidir. 1565 tarihinde bu iskelede 300 kadar geminin mevcut olduğu bilinmektedir⁹⁹⁸.

Kelekler, ticari anlamda olduğu kadar askeri-lojistik anlamda da önem arz eden nehir vasıtaları idi. Örneğin; 1629'da Sadrazam Hüsrev Paşa⁹⁹⁹'nın emri ile İran Seferi için askeri malzemelerin Musul'a nakledilebilmesi maksadıyla Amid Sancağı'ndaki Kelekçiler Şeyhi'nden kelek sipariş edilmiştir. Malzeme olarak tulum ile araçları sevk ve idare edecek kelekçi gereklidir. Bunların hepsi Diyarbekir Beylerbeyliği'nin bazı kazalarından temin edilir: Palu'dan 33, Siirt'ten 17, Eğil'den 12 kelekçi. Her kelekte 2 kelekçi bulunmaktadır¹⁰⁰⁰.1518 tahririne göre kelek'ten vergi alındığına dair herhangi bir ibareye rastlayamamakla beraber, Eyalet içerisindeki sefine(gemi) taşımacılığının vergilendirildiğini görmekteyiz. Bu dönemde Çemişgezek Sancağı için büyük önem arz eden Murat nehrinin üzerinde bulunan Pertek, Eşkuni gibi yerleşim birimlerinde nehir-gemi taşımacılığı yapılmakta olup “Sefine-i Eşkuni” adı ile 6.000 akça, “Sefine-i Pertek” adıyla 6.000 akça ve Sefine-i Çirmik” olarak ise 1.500 akça¹⁰⁰¹; Siverek Sancağı'nda 3.000 akça¹⁰⁰² değerinde sefine geliri sağlandığı bilinmektedir. Nitekim 1518 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin sefine taşımacılığında sağladığı gelirler toplamı 16.500 akçaya baliğ olmaktadır.

1523-1526 döneminde, Dicle nehri güzergâhında bulunan Amid, Musul ve Hasankeyf'te, kelek taşımacılığının yapılmasına paralel olarak bunun vergilendirildiği görülmektedir. Amid Sancağı'nın Kırtebil Köyünde 500 akça¹⁰⁰³, Musul şehrinde 20 kelekten 300 akça¹⁰⁰⁴, yine aynı sancağın Ayn Sefine nahiyesinde 660 akça¹⁰⁰⁵, Hasankeyf Kazası'nda ise 500 akça¹⁰⁰⁶, kelek geliri elde edilmekte idi. Dolayısıyla bu dönemde Diyarbekir Eyaleti'nde kelek mukataasından toplam 1.960 akça gelir

⁹⁹⁸ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, s.117-118.

⁹⁹⁹ Halil İnalçık, “Hüsrev Paşa”, *İ.A. C.VI*, s.606-609.

¹⁰⁰⁰ Nejat Göyünç, “Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, *Belleten*, C.LXV, Ankara 2002, s.657.

¹⁰⁰¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.134-135.

¹⁰⁰² BOA, TD 64, 460.

¹⁰⁰³ BOA, TD 134, s.20.

¹⁰⁰⁴ BOA, TD 998, s.73.

¹⁰⁰⁵ BOA, TD 998, s.76.

¹⁰⁰⁶ BOA, TD 998, s.255.

sağlanmıştır diyebiliriz. Eyalet'in sefine gelirleri ise Musul Sancağı'nda 1.800 akça¹⁰⁰⁷, Siverek Sancağı'nda 5.500 akça¹⁰⁰⁸, Çemişgezek Sancağı'nda ise 17.500 akça¹⁰⁰⁹ olmak üzere toplam 24.800 akçaya ulaşmıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla 1540-1550 döneminde kelek ve sefine taşımacılığında sağlanan gelirler, Amid, Musul ve Siirt sancaklarında görülmektedir. Bu dönemde Amid Sancağı'nın Kırtebil köyünde imâl edilen keleklerden 600 akça¹⁰¹⁰, gelir sağlanırken, Musul Sancağı'nın Acuz nahiyesinde 1.000 akça¹⁰¹¹, padişah hasları arasında yer alan bir diğer kelek gelir kalemi ise başka gelirler ile birlikte 270.000 akçaya¹⁰¹² ulaşmakta idi. Yine bu dönemde iki sancağa ait sefine gelirleri ise Amid'te 30.000 akça¹⁰¹³, Musul'da ise 1.800 akça¹⁰¹⁴ olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönem Siirt Sancağı'ndaki kelek geliri ise 1.200 akça olarak tespit edilmiştir¹⁰¹⁵.

1550-1568 döneminde gemi taşımacılığının Rakka, Rahbe, Musul, Ana, Siverek ve Van'da gerçekleşmekte olduğunu görmekteyiz. Bilhassa Rakka'daki yıllık sefine gelirinin oldukça yüksek olması, burada gerçekleşen gemi taşımacılığının yoğunluğu hakkında bilgi verebilir. Amid Sancağı'nda ise "*mukataa-i ubur-i kelek*" olarak kaydedilen gelirin 2.000 akçaya yükseldiği görülürken¹⁰¹⁶, sefine taşımacılığına dair herhangi bir gelir bilgisine rastlanılamamıştır. Kanaatimize göre bu dönemden itibaren Dicle nehrindeki sefine taşımacılığının ilgâ edilerek sadece Fırat nehri üzerinde ve Van Gölü'nde devam ettiği anlaşılmaktadır. Zira 1603-1617 yılları arasında Van Gölü'nde 3 adet geminin nakliyatta kullanıldığı ve yıllık gelirinin 8.500 akçaya balığ olduğu bilgisi¹⁰¹⁷, Dicle nehrinin, gemi taşımacılığındaki eski önemini yitirdiğini düşündürmektedir. Zaman zaman Dicle nehrinde meydana gelen debi azlığı; keleklerin

¹⁰⁰⁷ BOA, TD 998, s.76.

¹⁰⁰⁸ BOA, TD 998, s. 134-144.

¹⁰⁰⁹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.135.

¹⁰¹⁰ BOA, TD 200, s.58.

¹⁰¹¹ BOA, TD 195, s.135.

¹⁰¹² BOA, TD 195, s.36.

¹⁰¹³ BOA, TD 200, s.57.

¹⁰¹⁴ BOA, TD 195, s.50.

¹⁰¹⁵ BOA, TD 208, s.74.

¹⁰¹⁶ TKGM, TTD 155, s.55b.

¹⁰¹⁷ Orhan Kılıç, *730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livâları Tımar İcmâl Defteri (I. Ahmed Dönemi)*, s.241.

dahi seyr-ü seferini sekteye uğratması¹⁰¹⁸, gemilerin seyahatini daha da zorlaştırmış olmalıdır. Bu dönemde Diyarbekir Eyaleti'ndeki diğer sancakların, kelek'ten sağladıkları gelir dağılımlarına baktığımızda ise; Hasankeyf Sancağı'nın Beşiri nahiyesinde 2.000 akça, Musul Sancağı'nda 3.000 akça, Ana Sancağı'nda ise 500 akça olduğu görülmektedir. Bu döneme ait sefine ya da keşti gelirlerinin, kelek gelirlerinden oldukça yüksek olduğu ifade edilebilir. Rakka Sancağı'nda 84.000 akça olan sefine gelirleri, Rahbe Sancağı'nda 19.000 akça, Siverek Sancağı'nda 6.480 akça, Musul Sancağı'nda 2.000 akça, Ana Sancağı'nda 1.400 akça idi. Ayrıca bu dönemde Deyr Sancağı'nda da sefine gelirleri mevcut olmakla birlikte bunun diğer gelir kalemleri ile birlikte yazılmasından dolayı müstakil olarak miktarını tespit edememekteyiz.

Netice itibariyle, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Eyalet genelinde gemi taşımacılığının yaygınlaştığını görmekteyiz. Zira bu alandaki gelir artışları hiç de azımsanmayacak derecede yüksektir. Nitekim 1550-1568 döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki sefine gelirlerinin toplamı, 112.880 akça, kelek gelirlerinin toplamı ise 7.500 akça idi.

¹⁰¹⁸ Abdulvahap Yıldız, *135/313 Nolu Şer'iyye Siciline Göre 1135/1722-1213/1798 Yıllarında Amid (Diyarbakır) Sancağı'nda Sosyal ve Ekonomik Durum*, s.83.

1.17.Silâhhâne (Cephane)

Silâhhâne, silahların muhafaza edildiği depodur¹⁰¹⁹. Diyarbekir Eyaleti'nin yalnız Mardin Sancağı'nda ve Ergani Sancağı'nın Çüngüş nahiyesinde bu gelir kaleminin mevcut olduğu bilinmektedir. 1526-1526'da 264 akça¹⁰²⁰, 1540 tarihinde 360 akça¹⁰²¹ olan silâhhâne gelirine sonraki dönemlerde rastlanılmaması, ilerleyen dönemlerde buranın kapatıldığı fikrini uyandırmaktadır. 1550-1568 dönemine ait yalnız Çüngüş nahiyesindeki silâhhâne geliri 1.600 akça idi¹⁰²².

¹⁰¹⁹ Mehmet Ali Ünal, "Silâhhâne", s.617.

¹⁰²⁰ BOA, TD 998, s.7.

¹⁰²¹ BOA, TD 200, s.528.

¹⁰²² TKGM, TTD 332, s.2a.

2. HİZMET SEKTÖRÜ

2.1. İhtisâb

Selçuklu devri Türkiye'sinde de mevcut olan ihtisâb müessesesinin; çarşı ve pazardaki ölçü ve tartıların ayarını muhafaza etmek; arşın, kile ve tartıların tayininde şehir halkının tam ve doğruluğuna inandığı üzere müsâvi ve muvâzi tutmak, buna karşı çıkanları ve eksik ölçenleri tecziye etmek, çarşı mensubu ve esnaftan birinin fiyatlarda değişiklik yapmaması yönünde önlemler almak ve çarşı esnafının huzur içinde bulunmasını sağlamak adına birtakım önemli görevleri bulunmakta idi¹⁰²³. Bu görevleri yerine yürüten kişiye muhtesip denilmekte olup muhtesiplik görevi iltizâmla bir âmil'e verilebildiği gibi bu iş için bir emin de tayin edilebilirdi. Muhtesibin geliri, pazarda satılan mallardan alınan resimlerle, eksik ve hileli mal imal edenlerden ve satanlardan ve tartıda hile yapanlardan alınan cerimelerden meydana geliyordu¹⁰²⁴. Aslında bu meyanda esnaf cemiyetlerinin de ihtisâb ile doğrudan ilişkisinin bulunduğunu söyleyebiliriz. Zira fiyatların ve malın kalitesinin kontrolü, ham maddelerin tedarik ve tevzii ve vergilerin toplanması, devlet nâmına yapılan siparişlerin temini gibi işler, esnaf cemiyetlerinin şeyh, kâhya, yeğit başı ve iki ehli hibre işten anlayan cem'an 6 kişiden müteşekkil idare heyetlerine ait vazifeler arasında yer alıyordu. Bu âzâlardan çoğu seçimle tayin edilmekle beraber vazifeleri devlet tarafından da tasdik edilirdi. Esnaf cemiyetlerinin idaresinde mühim görevleri olan kâhyalarla yeğit başılar, çarşı ve pazarları dolaşır ve ölçüleri, fiyatları ve imal edilmiş malın vasıflarını kontrol ederek mevcut nizamlara aykırı hareket etmiş bulunanlara dayak, para cezası, dükkanını kapatmak, hapis ve teşhir etmek gibi cezalar verebilirlerdi. Esnaf grupları, bu gibi müeyyidelerin müessir bir şekilde tatbik edilmesini temin için, aralarında verdikleri kararları kadının mahkemesindeki defterlere tescil ettirirler ve kadıdan ekseriya “nazm-ı umuru cumhur için” istekleri “istekleri kabul edildi” şeklinde bir karar alırlardı¹⁰²⁵.

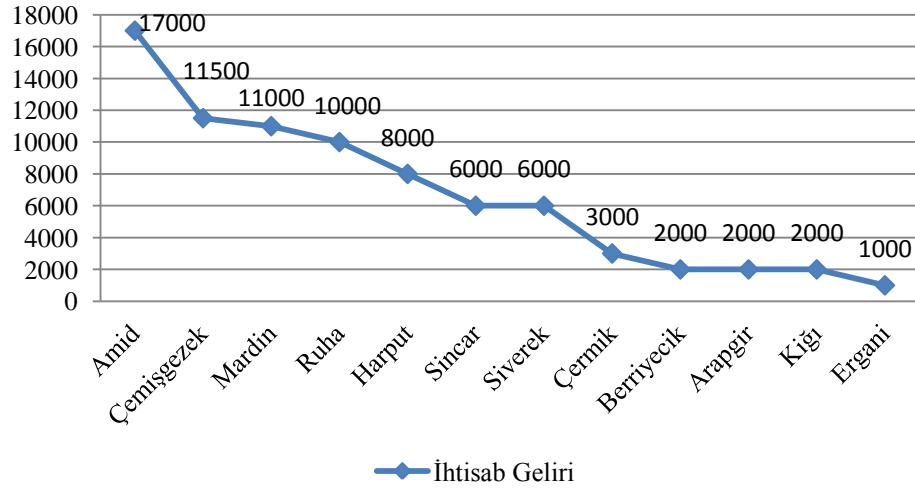
¹⁰²³ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1958, s.180.

¹⁰²⁴ Mehmet Ali Ünal, “İhtisâb Mukataası”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.342.

¹⁰²⁵ Ö. Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri”, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, S.1-4, İstanbul 1985, s.42.

İhtisâp gelirinin yüksek oluşu bir yerdeki şehir ve ticaret hayatının gelişmiş olmasının göstergesidir. İhtisâp gelirlerinin düşük olması ise o bölgede ticari hayatın gelişmediğini ve pazarların çoğunluğunun kır iskân bölgelerinde kurulduğunu göstermektedir¹⁰²⁶.1518 tahrir verilerine göre, ihtisâb gelirinin en yüksek olduğu sancaklardan Amid, Çemişgezek, Mardin ve Ruha'da şehir hayatının diğer birimlere nazaran oldukça gelişmiş olduğunu ifade edebiliriz. İhtisâb gelirinin en az olduğu yerler ise Ergani ve Kiğı sancaklarıdır. 1518 tahrir döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki ihtisâb gelirlerinin toplamı 79.500 akçadır. Bu dönemde Amid Sancağı'nda 17.000 akça olan ihtisâb geliri, Çemişgezek Sancağı'nda 11.500 akça, Mardin Sancağı'nda 11.000 akça, Ruha Sancağı'nda 10.000 akça, Harput Sancağı'nda 8.000 akça, Sincar Sancağı'nda 6.000 akça, Siverek Sancağı'nda 6.000 akça, Çermik Sancağı'nda 3.000 akça, Berriyecik Sancağı'nda 2.000 akça, Arapgir Sancağı'nda 2.000 akça, Kiğı Sancağı'nda 2.000 akça, Ergani Sancağı'nda 1.000 akça idi. Bu verilerden hareketle Amid Sancağı'nda oldukça hareketli bir ticari hayatın olduğu müşahade edilmektedir(Grafik 132).

Grafik 132: 1518 Tahririne Göre Diyarbekir Eyaleti'ndeki Sancakların İhtisâb Gelirleri

¹⁰²⁶ Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Ankara 1985, s.129.

1523-1526 döneminde Amid Sancağı'ndaki ihtisâb gelirleri, %104 artış ile 34.750 akçaya, Mardin Sancağı'ndaki gelir %35 artışla 14.900 akçaya yükselmiştir. Dolayısıyla Amid Sancağı, ilk tahrir döneminde olduğu gibi bu dönemde de ticaretin metropol şehri konumundaydı diyebiliriz. Yine 13.000 akça ihtisâb gelinine¹⁰²⁷ sahip Hasankeyf Kazası'nın söz konusu gelirlerinin Mardin Sancağı'na yakın bir değer ihtivâ etmesi, bu kazanın iktisâdi önemini göstermektedir. Aynı dönemde Ruha Sancağı'nın ihtisâb geliri 10.000 akça¹⁰²⁸, Harput Sancağı'nın 7.500 akça¹⁰²⁹, Musul Sancağı'nın 5.596 akça, Çemişgezek Sancağı'nın 4.000 akça¹⁰³⁰, Sincar Sancağı'nın 2.565 akça, Çermik Sancağı'nın 2.200 akça, Kiğı Sancağı'nın 2.000 akça, Arapgir Sancağı'nın 1.500 akça, Ana Sancağı'nın 1.500 akça ve Ergani Sancağı'nın ise 1.200 akça idi. Ayrıca bu dönemde Siverek, Siird, Deyr ve Rahbe gibi sancak ve kazaların ihtisâb gelirleri başka gelir kalemleri ile beraber kaydedilmiştir. Netice itibariyle 1523-1526 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin ihtisâb gelirleri toplamı 100.711 akça idi (Grafik 133). 1540 döneminde de Amid Sancağı'ndaki ihtisâb gelirlerinin Eyalet bazında oldukça yüksek olduğu tespit edilmektedir. Zira 40.000 akça olan bu gelir ile Amid Sancağı, bir önceki döneme kıyasla %15 oranında artış kaydetmiştir. Yine bu dönemde Musul Sancağı'ndaki ihtisâb gelirlerine baktığımızda 36.000 akçaya yükseldiği görülmektedir. Nitekim bu durum Musul Sancağı'nın Amid'ten sonra ticaret hayatı en aktif olan sancak olduğu hakkından bilgi vermektedir. Mardin Sancağı'nın bu döneme ait ihtisâb gelirleri 18.000 akça¹⁰³¹, Nusaybin Kazası'nın 18.000 akça¹⁰³², Berriyecik Kazası'nda ise Ribat köyündeki boyahâne geliri ile birlikte 10.800 akça¹⁰³³, kaydedilmiştir. Ribat köyü, bu yönüyle Berriyecik Kazası'nın önemli bir çarşı-pazar alanı konumunda idi. Yine bu dönemdeki diğer sancakların ihtisâb gelirleri, Harput Sancağı'nda 5.000 akça¹⁰³⁴, Çemişgezek Sancağı'nda 3.100 akça idi¹⁰³⁵. Çermik

¹⁰²⁷ Bazar-ı Penbe ile beraber. Bkz. BOA, TD 998, s.253.

¹⁰²⁸ Ahmet Nezihî Turan, Ruha Sancağı'nın bu döneme ait ihtisâb gelirini 5.000 akça olarak vermektedir. Bkz. A. Nezihî Turan, XVI. Yüzyılda Ruha (Urfâ) Sancağı, s.116. Oysa tespitlerimiz esnasında, 5.000 akçası Padişah haslarında, 5.000 akçası da Mirlivâ haslarında olmak üzere iki ihtisâb kaleminin mevcut olduğunu tespit ettik. Bkz. BOA, TD 998, s.200 ve 202.

¹⁰²⁹ Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, s.247.

¹⁰³⁰ Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı, s.127.

¹⁰³¹ BOA, TD 200, s.528.

¹⁰³² BOA, TD 200, s.769.

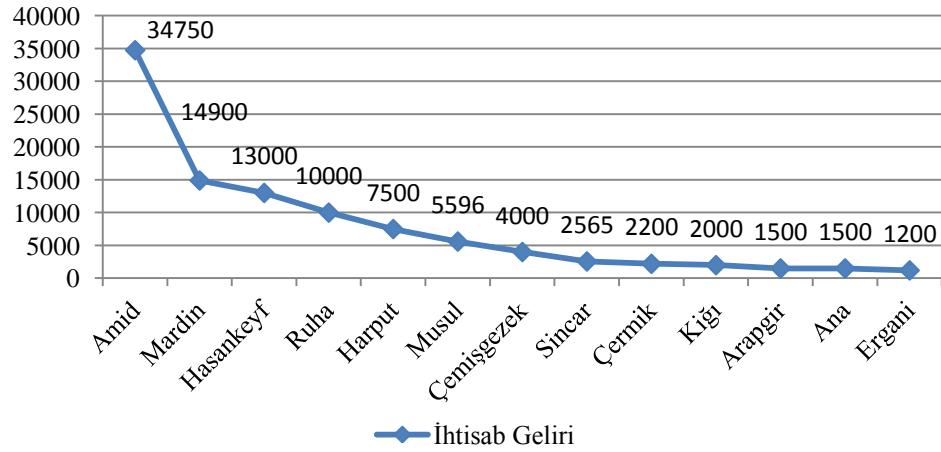
¹⁰³³ BOA, TD 200, s.857.

¹⁰³⁴ Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, s.147.

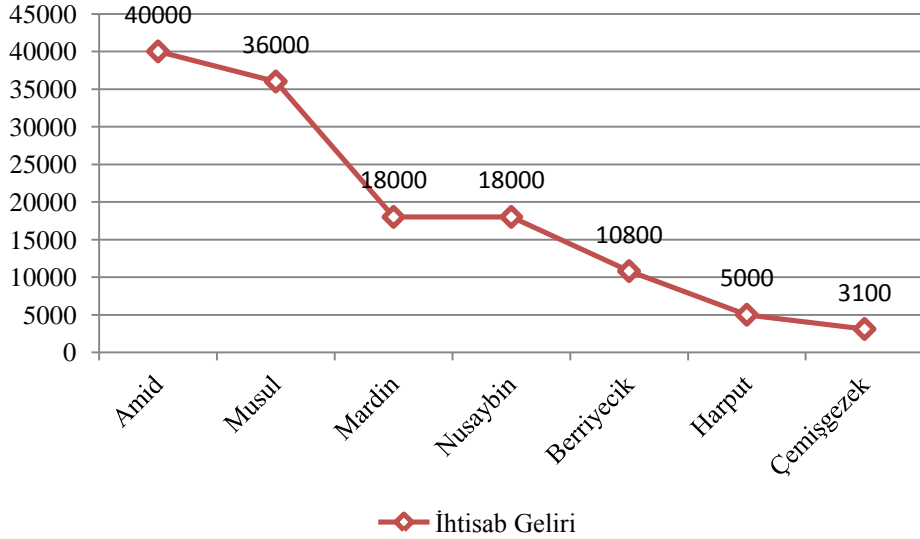
¹⁰³⁵ Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı, s.127.

Sancağı'na ait ihtisâb geliri ise birden fazla vergi kalemi ile birlikte kaydedilmiştir¹⁰³⁶. Dolayısıyla 1540 dönemindeki mevcut veriler ışığında Diyarbekir Eyaleti'ndeki ihtisâb gelirleri toplamı 130.900 akçaya balığ olmakta idi(Grafik 134).

Grafik 133: 1523-1526 Tahririne Göre Diyarbekir Eyaleti'ndeki Sancakların İhtisâb Gelirleri

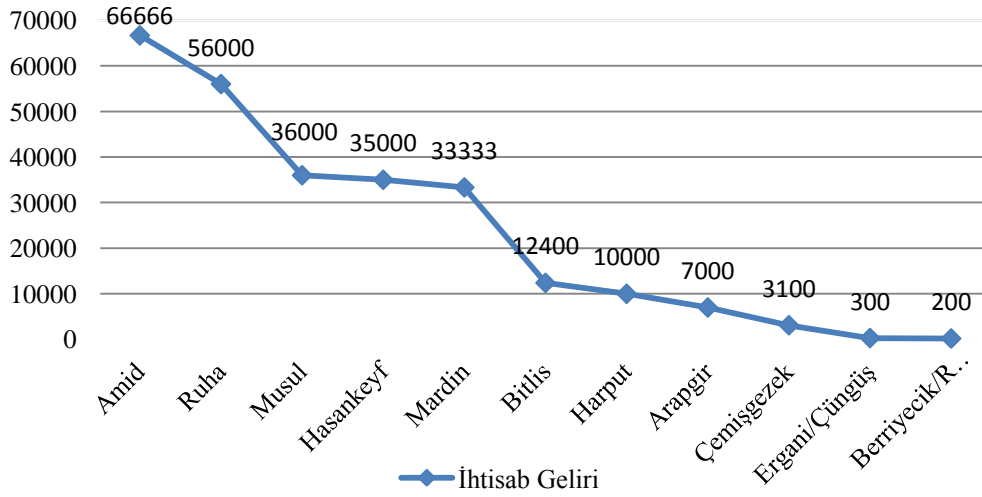
Grafik 134: 1540 Tahririne Göre Diyarbekir Eyaleti'ndeki Sancakların İhtisâb Gelirleri

¹⁰³⁶ BOA, MAD 351, s.180.

1550-1568 tahrir periyodunda, Amid Sancağı'nın ihtisâb gelirlerinin %66 artarak 66.666 akçaya¹⁰³⁷, Mardin Kazası'nın ihisâb gelirlerinin ise %85 artış kaydederek 33.333 akçaya yükseldiğini müşahade etmekteyiz¹⁰³⁸. Ruha Sancağı'nın 56.000 akça¹⁰³⁹ olan ihtisâb geliri, Çemişgezek Sancağı'nda 3.100 akça¹⁰⁴⁰ ve Harput Sancağı'nda ise 10.000 akça¹⁰⁴¹ olduğu bilinmektedir. Yine Musul Sancağı'nın 36.000 olan ihtisâb geliri, Hasankeyf Sancağı'nda 35.000 akçaya, Arapgir Sancağı'nın 7.000 akçaya, Bitlis Sancağı'nın ise 12.400 akçaya baliğ olmakta idi. Bu dönemde bu sancak ve kazaların haricinde Berriyecik Kazası'nın Ribat isimli karyesindeki gelir 200 akça¹⁰⁴², Ergani Sancağı'nın Çüngüş nahiyesinde ise 300 akça¹⁰⁴³ olarak kaydedilmiştir(Grafik 135). Eyalet genelinde bu saydığımız sancakların dışındaki idari birimlerden olan Siird, Nusaybin, Sincar, Deyr-Rahbe, Çermik, Siverek, Rakka, Kiğı ve Ana sancaklarındaki ihtisâb gelirleri başka gelir kalemleri ile beraber yazılmış olduğu için söz konusu gelirin miktarını kesin olarak saptayamamaktayız.1603-1617 döneminde Bitlis Sancağı'nın ihtisâb geliri, bazâr-ı esb ve bâc-ı bazâr gelirleri ile beraber 91.000 akça olarak kaydedilmiştir¹⁰⁴⁴.

Grafik 135:1550-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'ndeki Sancakların Mevcut İhtisâb Gelirleri

¹⁰³⁷ TKGM, *TTD 155*, s.55b.

¹⁰³⁸ TKGM, *TTD 117*, s.42b.

¹⁰³⁹ Ahmet Nezihî Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha(Urfa) Sancağı*, s.116.

¹⁰⁴⁰ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.127.

¹⁰⁴¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.147.

¹⁰⁴² TKGM, *TTD 117*, s.327b.

¹⁰⁴³ TKGM, *TTD 106*, s.298a.

¹⁰⁴⁴ Orhan Kılıç, *730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livâları Tımar İcmâl Defteri (I. Ahmed Dönemi)*, s.245.

Grafik 135'te de görüldüğü üzere Diyarbekir Eyaleti'nde ihtisâb gelirin en yüksek olduğu sancak, önceki dönemlerde de olduğu gibi yine Amid'tir. Eyaletin bu döneme ait ihtisâb gelirlerinin toplamı 259.999 akça olup, bunun %26'sı Amid Sancağı'na ait idi. Vurgulanması gereken diğer bir husus, Hasankeyf Sancağı'ndaki ihtisâb gelirlerindeki yaklaşık 45 yıl içerisindeki artış oranının %169 olmasıdır ki, bu da söz konusu sancağın şehirleşme sürecindeki boyutunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Nitekim 16. yüzyılın ikinci yarısında Amid, Ruha ve Musul sancaklarında, üst düzeyde ticari canlılığın olduğunu ifade edebiliriz.

2.2. Asesiye

Sancaklarda güvenlik amiri durumundaki subaşılar, günlük hayatın akışında önemli rol üstlenmekteydiler. Osmanlılarda subaşılık, köy ve kasabalarda “il subaşıları” ve şehir niteliği taşıyan büyük merkezlerde “şehir subaşı” olarak tanımlanırdı. Subaşılar, asayişini sağlamak için aseslerden istifade etmekte idi¹⁰⁴⁵. Şehrin özellikle geceleri inzibat ve asayişinden sorumlu olan asesbaşı ve emrindeki aseslerin bir de nöbetleşe olarak çarşı ve pazarlarda, mahallelerde dolaşmak gibi görevleri bulunmaktadır. Suçu sabit olanları ya yeniçeri kulluklarında (karakol) dayakla cezalandırırlar ya da ilgili makama gönderirlerdi. İstanbul dışında da taşrada Şam, Halep, Mardin, Diyarbakır, Musul vb. yerlerde asesler bulunur, bunlar kolluk hizmetleri görürken halktan belli bir miktar para alırlardı. Bulunduğu yerin kadısının¹⁰⁴⁶ denetimi altında çalışan asesbaşının tayinini kadının teklifi üzerine padişah yapardı¹⁰⁴⁷. İmparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Diyarbekir Eyaleti’nde de gece-gündüz çalışan asesler, reyanın güven ve huzurunu tesis etmede önemli rol üstlenmişlerdir. Özellikle Amid Sancağı’nın heterojen bir yapıda olması, güvenlik tedbirlerinin daha üst seviyede alındığını düşündürmelidir. 1518 tahrir verilerine göre “*asesiye gelir*”lerine sadece Amid ve Ruha sancaklarında rastlayabildik. Ancak diğer sancaklarda asesler hakkında bir verinin olmaması buralarda güvenliğin olmadığı anlamına gelmemelidir.

1518 tahrir döneminde Amid Sancağı’nda “resm-i asesiye” adı altında şehirdeki “mahalle-i Bâb-ı Cebel”, “mahalle-i Bâb-ı Mardin”, “mahalle-i Bâb-ı Rûm” ve “mahalle-i Bâb’ü-l Mâ” isimli dört mahallede meskûn olan reyadan verginin alındığı görülmektedir¹⁰⁴⁸. Aynı zamanda Amid Sancağı’ndaki asesiye gelirini de gösteren bu verginin miktarı 9.000 akçadır. Ruha Sancağı’ndaki asesiye gelirinin ise 2.500 akça olduğu bilinmektedir¹⁰⁴⁹. 1523-1526 döneminde Amid Sancağı’ndaki asesiye gelirinin 20.000 akçaya¹⁰⁵⁰ yükseldiği, Ruha Sancağı’nda ise 1.000 akçaya¹⁰⁵¹ düştüğü

¹⁰⁴⁵ Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumı*, İstanbul 2008, s.209-210.

¹⁰⁴⁶ Kadı hakkında geniş bilgi için bkz. Ebül’ulâ Mardin, “Kadı”, *İ.A.* C.6, İstanbul 1977, s.42-46; Mehmet Ali Ünal, “Kadı”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.363-364.

¹⁰⁴⁷ Abdülkadir Özcan, “Asesbaşı”, *TDVİA*, C.3, s.464.

¹⁰⁴⁸ BOA, *TD 64*, s.27.

¹⁰⁴⁹ BOA, *TD 64*, s.396.

¹⁰⁵⁰ BOA, *TD 134*, s.3

¹⁰⁵¹ Ahmet Nezih Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha(Urfa) Sancağı*, s.117.

müşahede edilmektedir. Önceki dönemden farklı olarak bu dönemde Mardin Sancağı'nda da asesiye gelirine rastlanılmaktadır. 1523 tarihli Mardin Sancağı Kanunnâmesi'nden anlaşıldığı üzere, daha evvelden *resm-i asesiyye* olarak, hem şehirdeki dükkanlardan birer akça alındığı hem de evlerde bulunan dokuma tezgahlarından da aylık birer akça tahsil edildiği bilinmektedir. Bu dönemden itibaren ise evlerde işlenen tezgahlardan alınan asesiyye vergisinin kaldırılarak, verginin sadece pazarlardan ve dükkanlardan alınması yönünde karar alınmıştır¹⁰⁵². Nitekim Mardin şehrindeki asesiye geliri 9.000 akça¹⁰⁵³, Nusaybin nahiyesindeki 20 dükkandan sağlanan asesiyye geliri ise 744 akça¹⁰⁵⁴ idi. Yine Hasankeyf Kazası'nda 3.000 akça olan gelir, Musul Sancağı'nda 1.500 akça, Siird Kazası'nda ise ihtisâb geliri ile baeraber 8.200 akça olduğu bilinmektedir.

1540 döneminde Amid Sancağı'nın asesiye geliri 15.000 akça¹⁰⁵⁵, Mardin Sancağı'nın 9.000 akça¹⁰⁵⁶, Nusaybin Kazası'nın 2.520 akça¹⁰⁵⁷, Musul Sancağı'nın 7.000 akça¹⁰⁵⁸ ve Siird Sancağı'nın ise 7.000 akça¹⁰⁵⁹ olduğu tespit edilmiştir. 1550-1568'deki asesiye gelirlerinin dağılımları ise şu şekildedir: Ruha Sancağı'nın 40.000 akça¹⁰⁶⁰, Amid Sancağı'nın 20.000 akça¹⁰⁶¹, Mardin Kazası'nda 20.000 akça¹⁰⁶², Hasankeyf Sancağı'nda 20.000 akça¹⁰⁶³, Nusaybin Sancağı'nda 2.520 akça¹⁰⁶⁴, Sincar Sancağı'nda 2.400 akça¹⁰⁶⁵, Musul Sancağı'nda 8.000 akça¹⁰⁶⁶, Bitlis Sancağı'nda ise 5.000 akça, Siird Sancağı'nda 9.300 akça¹⁰⁶⁷ Bu dönemde Diyarbekir Eyaleti'nde Ruha Sancağı'ndaki asesiye gelirlerinin en yüksek paya sahip olduğu görülmektedir. Son

¹⁰⁵² "...Şöyle mukarrer oldu ki, *nefs-i Mardin'de olan dükkânlardan, her dükkândan resm-i asesiyye birer akçe alınmıştır. Ve bundan gayri evlerde işlenen dezgâhlardan dahi her ayda birer akçe alırlarmış. Evlerde işlenen dezgâhlardan alınmak ref' olunub hemân pazarlarda olan dükkanlardan alınmak mukarrer kıldı...*" Bkz. BOA, TD 998, s.5.

¹⁰⁵³ BOA, TD 998, s.12.

¹⁰⁵⁴ BOA, TD 998, s.8.

¹⁰⁵⁵ BOA, TD 200, s.57.

¹⁰⁵⁶ BOA, TD 200, s.529.

¹⁰⁵⁷ BOA, TD 200, s.769.

¹⁰⁵⁸ BOA, TD 195, s.36.

¹⁰⁵⁹ BOA, TD 208, s.71.

¹⁰⁶⁰ TKGM, TTD 151, s.28a.

¹⁰⁶¹ TKGM, TTD 155, s.56a.

¹⁰⁶² TKGM, TTD 117, s.42b.

¹⁰⁶³ TKGM, TTD 97, s.129a.

¹⁰⁶⁴ TKGM, TTD 97, s.251b.

¹⁰⁶⁵ TKGM, TTD 97, s.326b.

¹⁰⁶⁶ BOA, TD 308, s.38.

¹⁰⁶⁷ TKGM, TTD 97, s.236b.

tahrir döneminde mevcut verilere göre Eyalet bazındaki asesiye gelirleri toplamı 127.220 akça olup, bu gelirin %32'sini Ruha Sancağı teşkil etmekte idi (Tablo 72). 1603-1617 yılları arasındaki verilere göre, Bitlis'teki asesiyye geliri, %58 artarak 7.938 akçaya yükselirken, Van Sancağı'nın asesiyye geliri ise 7.000 akça olarak kaydedilmiştir¹⁰⁶⁸.

Tablo 72: 1518-1568 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Asesiye Gelirleri

	1518	1523-26	1540-50	1550-68
Amid	9000	20000	15000	20000
Mardin		9000	9000	20000
Ruha	2500	1000		40000
Hasankeyf		3000		20000
Musul		1500	7000	8000
Siird		8200	7000	9300
Nusaybin			2520	2520
Sincar				2400
Bitlis				5000
TOPLAM	11500	42700	40520	127220

¹⁰⁶⁸ Orhan Kılıç, *730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livâları Tımar İcmâl Defteri (I. Ahmed Dönemi)*, s.241-246.

V. BÖLÜM

TİCARET HAYATI VE TİCÂRİ GELİRLER

1. BÖLGESEL TİCARET AĞI VE DİYARBEKİR

Diyarbakir, eski çağlardan beri Anadolu'daki yollar üzerinde bir geçiş noktasını teşkil ettiğinden ticari yönden büyük bir öneme sahip olmuştur¹⁰⁶⁹. Tarih boyunca Anadolu'daki iki ticaret merkezi; Diyarbakir ve havalisi için büyük önem taşımıştır. Bunlardan ilki, Selçuklu dönemi ulaşım sisteminde önemli bir kavşak ve ticaret merkezi haline gelen ve bu işlevini Osmanlı döneminde de devam ettiren Tokat şehri idi. Dolayısıyla Avrupa'dan başlayarak, deniz yoluyla Antalya'ya oradan Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Tokat, Erzincan ve Erzurum üzerinden İran ve Doğu Türkistan'a ulaşan kervan yolu ile batıyı Irak üzerinden doğuya bağlayan kervan yolu Tokat'tan geçmekte idi¹⁰⁷⁰. Akdeniz'e yakın konumda olması dolayısıyla önemli ticari potansiyele sahip diğer merkez ise Halep idi. Halep, İran ve Basra üzerinden Hindistan'dan gelen bütün ilaç, ipek, baharat ve diğer emtialarla birlikte Venedik ve İtalya'nın başka yerlerinden gelen dokuma ve ipek mallarının geçiş noktasında yer almaktaydı¹⁰⁷¹. Batıyı, Irak üzerinden doğuya bağlayan önemli kavşak noktasında yer alan Diyarbakir ile arasında büyük kervan yolunun bulunduğu Halep şehri, üretim için gerekli ham maddelerini ve burada çok tüketilen yiyecekleri, Güney Anadolu yöresinden tedarik etmesi¹⁰⁷² dolayısıyla bu iki şehir arasında canlı bir ticarî etkileşim vücuda gelmekte idi. Diyarbakir'de üretilen malların çoğu ya Halep'te satılmakta ya da Halep'ten ihraç edilmekte idi¹⁰⁷³. Doğu Arabistan'ın Osmanlı kontrolüne geçmesiyle Halep, Doğu Akdeniz'in çok önemli bir ticaret merkezi olmuş ve XVI. yüzyılda Avrupalıların ticarî faaliyetleri Şam'dan Halep'e doğru yön değiştirmiştir. Bu anlamda Halep, ticari açıdan

¹⁰⁶⁹ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara 1995, s.314.

¹⁰⁷⁰ Ahmet Şimşirgil, "XV-XVI. Asırlarda Tokat Şehrinde İktisadi Hayat", s.187-188.

¹⁰⁷¹ Jean Chesneau, *D'Aramon Seyahatnamesi*, (çev. Işıl Erverdi), İstanbul 2012, s.61-62.

¹⁰⁷² Bruce Masters, "Halep", *TDVİA*, C.XV, İstanbul 1997, s.245; Ayrıca bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, (çev. Gül Çağalı Güven, Özgür TÜresay), İstanbul 2004, s.62-68.

¹⁰⁷³ Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakir*, s.158.

öyle önemli bir konuma geldi ki, 1548’de Venedik, 1557’de Fransa ve 1586’da İngiltere burada birer konsolosluk açtılar. Buradaki ticaret ilk etapta, geniş ölçüde Avrupa’nın yünlü kumaşları ve gümüşü ve Hint baharatının değişik tokuşuna dayanıyordu. Ancak XVI. yüzyılın sonlarına doğru Avrupalı tacirler, artık Halep pazarlarında başlıca Doğu emtiâsı olarak İran ipeğini aramaya başladılar¹⁰⁷⁴.

İran ipeği**nin Osmanlı ülkesine giriş güzergâhı Tebriz şehri üzerinden iki yol ile mümkün olmakta idi. Bu cümleden olarak Tebriz yolu, Doğu Anadolu topraklarına gelmeden ikiye ayrılmakta, biri kuzeyden Erzurum¹⁰⁷⁵, Erzincan, Tokat, Ankara, Eskişehir ve nihayetinde Bursa’ya vasıl olmakta iken, ikinci yol ise, Diyarbakir üzerinden Urfa, Birecik, Halep, Trablusşam, Şam ve Beyrut olmak üzere güneye inerken, bir de aynı güzergâhın, Halep’ten güneye inmeyip, Adana, Karaman, Konya, Aksaray, Afyon, Kütahya ve nihayetinde Bursa’ya ulaşan İran-Tebriz büyük kervan yolu daha bulunmakta idi. Nitekim dikkat edildiğinde Tebriz-Bursa arasında önemli misyon üstlenen kervan yolu güzergâhının ilk durağı Diyarbakir olmakta idi. İran kervanları genellikle üç ya da dört yüz hayvandan oluşur, ama kimilerinde bin ya da daha çok hayvan olurdu¹⁰⁷⁶.

Diyarbakir’in ticari anlamda taşıdığı bu önem dolayısıyla bölgeye yerli ve yabancı çok sayıda tüccar gelmekte, Eyalet içerisindeki şehir ticaretine ciddi anlamda canlılık katmaktaydılar. Öyle ki, Anadolu ve Halep’e giden tüccarlar; İmâdiye kazasından¹⁰⁷⁷, Cezire’den, Musul Sancağı’ndan ve çeşitli İran kentlerinden gelirlerdi. Halep’ten İran’a giden tüccarlar ise Güneydoğu Anadolu’dan geçen ticâri trafiği yoğunlaştırırlardı. Ticaret’te önemli bir gelir kalemi olan gümrük vergilerinin toplanmasının güvence altına alınması amacıyla, Osmanlı topraklarına, Van’ın güneyindeki yollara giren bütün kervanlar yüklerini Van ya da Hakkari’de açmadan

¹⁰⁷⁴ Bruce Masters, “Halep”, s.245.

* İran’dan ithal edilen ham ipeğin üç şekli mevcut idi: harir-i kenar, harir-i elvan ve harir-i Gilan. Bkz. Neşe Erim, “1720-1790 Arasında Osmanlı-İran Ticareti”, *V.Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler*, 21-25 Ağustos 1989, Ankara 1990, s.573.

¹⁰⁷⁵ İpek Yolu’nun, Erzurum ile olan bağlantısı için bkz. Bilgehan Pamuk, “İpek Yolu Ticareti ve Erzurum”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.XXII/II, 2007, ss.125-143.

¹⁰⁷⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, s153.

¹⁰⁷⁷ İmâdiye, Irak’ta Musul’un 18 saat şimalinde Tiyârî dağının yamaçları üstünde yer alan bir şehirdir. Bkz. Streck, “İmâdiye”, *İ.A*, C.V/II, s.978.

direkt olarak Diyarbekir'e gelmek zorundaydılar¹⁰⁷⁸. Nitekim bu uygulama, Diyarbekir gümrük gelirlerinin artmasında ciddi anlamda etken rol oynamaktaydı. XVI. yüzyıl Güneydoğu Anadolu'sunda önemli bir ihracat ve ithalât merkezi olan Diyarbekir'den civar şehir ve bölgelere, koyun, keçi, ipek, yün, pirinç, kereste, yağ, ipekböceği, keçi derisi ve ham ipek satılırken; çivit boyası, şeker, tarçın, boya malzemesigibi maddeler isedişarıdan satın alınmakta idi¹⁰⁷⁹. Diyarbekir Eyaleti'nin Paşa Sancağı olan Amid'in ticari anlamdaki jeo-stratejik konumu, periferisindeki sancak ve kazalar için de iktisadî avantaj sağlamıştır. Fakat Diyarbekir Eyaleti'nde Arapgir ve Çemişgezek sancakları gibi büyük kervan yollarına oldukça sapa kalan ve köşede kalmış birimlerde ise aktif bir ticaret hayatının var olduğunu söyleyemeyiz. Buradaki ticari faaliyetler, daha çok günlük ihtiyaçları temin etme noktasında önem arz etmekte idi. Güneydoğu'da ticari hayatta en aktif rol oynayan kesim Ermeniler idi. Özellikle Harput şehri ithalât ve ihracatının tamamıyla Ermeniler'in elinde olduğu bilinmektedir. Onların dışında ticaretle meşgul olan çok sayıda Süryânî ve Türkler de vardı; ancak onların tüm ilişkileri de yine bu Ermeni tüccarlar aracılığıyla yapılmakta idi. Harput'tan ihraç edilen mallardan olarak, pamuk, yün, işlenmemiş deri, hayvan, badem, ceviz, kuru kayısı; ithâl edilen emtiâlar ise daha çok pamuklu ve yünlü kumaş ile kahve idi. Yine Diyarbekir'deki ipek kumaşlar, Ermeniler tarafından dokunmakta ve yine Ermeniler tarafından ihraç edilmekte idi. Hatta öyle ki, ilerleyen süreçte Mardiros Attaryan isimli bir Ermeni tarafından Diyarbekir'de modern ipek dokumacılığı alanında ilk fabrika kurulacaktır¹⁰⁸⁰.

Diyarbekir, doğudan gelen büyük kervanların uğrak noktası olduğu gibi aynı zamanda güney-kuzey istikametinde ilerleyen kervanların da buluşma noktası idi. Diyarbekir bu anlamda güneyinde bulunan Musul ile de bölgesel ticaret bağlamında ciddi bir etkileşim de bulunuyordu. Zira daha XIII. yüzyılda önemli bir ticaret merkezi konumunda olan Musul'un Azerbaycan, Şam ve Ermenistan'dan gelen ticaret kervanları için kavşak noktası olması, doğunun ve batı'nın bütün ticaret mallarının burada toplanması, ister istemez Musul'daki çarşı ve pazarların insanlarla dolup taşmasına yol

¹⁰⁷⁸ Suraya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s.63-64.

¹⁰⁷⁹ Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, s.158.

¹⁰⁸⁰ Khaçadur Dadayan, *XV. Yüzyıldan 1915'e Günümüz Türkiye'sinde Ermenilerin Ticari-Ekonomik Faaliyeti*, Yerevan 2012, s.26-38.

açıyordu¹⁰⁸¹. Nitekim Basra-Bağdat istikâmetinde süregelen kervan yolunun bir kolu; kadim ticaret şehri olan Musul'dan, Mardin'e ve buradan da Diyarbakir üzerinden Trabzon'a; diğer bir kolu da Musul-Mardin-Urfa üzerinden Halep'e kadar uzanmaktaydı. 1766'da Musul-Mardin-Urfa kervan yolundan geçen seyyah Carsten Niebuhr, kervanda meşe mazısı, Hint ve İran kumaşları ve kahve taşıyan 1465 deve, 500-600 kadar yüklü at, katır ve merkep, 150 muhafız ve 400 yolcu bulunduğunu anlatmaktadır¹⁰⁸². Nitekim bu durum, Amid Sancağı için Musul'un ticari potansiyelinin 18. yüzyıla kadar devam ettiğini göstermektedir. Basra- Halep yolu, her dönemde koşullara göre ayrı ayrı güzergâhlar izlemiştir. Kervanların izlediği yol, Basra'dan Fırat'ın batı yönünü alarak, El-Kuseyr-Kerbelâ- Kubaysa (Hit Yakınında)- Kusûr-al-İhvân üzerinden Halep'e ulaşmaktaydı. Bağdat'tan kalkan kervanlar ise Hit- Ana üzerinden gitmekteydi¹⁰⁸³. Basra ve Bağdat'tan gelip, Malatya-Sivas istikâmetinde devam eden ticaret yolunun üzerinde bulunan Harput, kervanların diğer bir uğrak noktası durumunda idi. Ayrıca Harput'tan diğer bir yol da Bingöl ve Muş üzerinden Van'a ulaşmakta idi¹⁰⁸⁴. Netice itibariyle bu kervan yollarının önemi dolayısıyla Harput, ciddi anlamda ticari gelir elde etmekteydi.

¹⁰⁸¹ Abdulhalik Bakır, "Türkmen Şehri Musul'un Geç Ortaçağdaki Fiziki Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.XXV/I, 2010, s.68.

¹⁰⁸² Ahmet Gündüz, "Musul", *TDVİA*, C.XXXI, İstanbul 2006, s.365.

¹⁰⁸³ Halil İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", s.9-10.

¹⁰⁸⁴ Mehmet Ali Ünal, "Harput", *TDVİA*, C.XVI, s.232-235.

2.KONAKLAMA VE TİCARET YAPILARI

2.1. Han(Kervansaray)

Kervansaraylar, zengin ticari emtiâ nakleden kervanları, hudut civarlarında düşman çapulcularından, göçebe ve eşkiya baskınlarından koruyacak emniyetli konak yerleri olarak bilinmekte olup, burada konaklayan kervan sahipleri ile tüccarların, her türlü ihtiyaçları temin edilmekteydi. İçlerinde yatakhaneleri, aşhaneleri, erzak anbarları, samanlıkları, yolcuların namaz kılmaları için mescitleri, misafirlerin yıkanması için hamamları, şadırvanları, hastaneleri ve hatta eczaneleri, yolcuların ayakkabılarını tamir ve yolculara yenisini yapmak için ayakkabıcıları mevcut idi¹⁰⁸⁵. Meskûn yerlerden uzak ve iki meskûn yeri birleştiren mesafenin ortasında, tüccarların vesair yolcuların bu mesafeyi kat etmek için mutlaka mola vermek ve geceleme zorunda kaldıkları noktalarda inşa edilen kervansaraylar¹⁰⁸⁶, kitâbelerinde ve kaynaklarda “*han, ribât*”¹⁰⁸⁷ olarak da anılmaktadır. Hanlar, mal yapımı ve ticaret işlerinin birlikte görüldüğü mekânlardır ve isimlerini de burada üretilen ürünlerden almaktadır. Şehirler arasındaki yollar üzerinde yaptırılan ve kuruluşları bakımından çeşitli ihtiyaçları karşılayacak şekilde olanlara ise kervansaray denilmekte idi. Kervanlar, burada geçici olarak konaklar, beraberlerinde getirdikleri malları pazarlar ve para işlemlerini gerçekleştirirlerdi¹⁰⁸⁸. Büyük kervansaraylarda eşya ve hayvanların muhafaza edildiği bölümler başka, insanların yatacakları odalar başka bölümde idi. Kaim duvarlarla

¹⁰⁸⁵ Osman Turan, “Selçuk Kervansarayları”, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 1993, s.98-100.

¹⁰⁸⁶ Lütfi Güçer, “XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nun Ticaret Politikası”, *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimâiyât Tarihi Araştırmaları Merkezi, S.I, İstanbul 1987, s.15.

¹⁰⁸⁷ Arapça kökenli olan <ribât> kelimesi, bir müddet için, kervansarayı ifade etmek üzere kullanılmışsa da, kervansaraylar, Arap değil Orta Asya kaynaklıdır. Kervansarayın ribât şeklinde adlandırılması, Arapların askeri ribâtları ile kervansaraylarda güvenlik ve savunmaya ait hususların ortaklık arzemesinden ileri gelmektedir. İlk Arap ribâtları, askeri amaçlı tesislerdi. Bunlar hudut boylarında, stratejik yerlerde cihada hazır İslam kuvvetleri ile onların binek hayvanlarının hazır bulundurulması için inşâ edilirdi. Bir ribâtın etrafı savunma duvarı ile çevrilir ve tek kapıdan girilirdi. Muhafaza duvarının içinde kalan alanda ahırlar, ambar ve muhafızların barınacağı bina ve gözetleme kulesi bulunurdu. İslam Araplar, Maveraünnehir’e geldikleri zaman, onların askeri amaçlı ribâttan anladıkları şeylere uyan yapı türleri, Orta Asya’da zaten mevcuttu. Bunlar, ticaret yolları üzerindeki menzil yapıları yani, kervansarayın prototipini teşkil eden hanlardı. Bkz. Mustafa Cezar, “Türk Tarihinde Kervansaray”, *VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.II, Ankara 1981, s.932.

¹⁰⁸⁸ Şebnem Akalın, “Kervansaray”, *TDVİA*, C.XXV, Ankara 2002, s.299-301.

çevrilmiş olan bu kervansaraylara giriş ve çıkışlar izin dâhilinde gerçekleşmekte idi¹⁰⁸⁹. Kervansarayların, din, ırk ve milliyet farkı gözetilmeksizin herkesin faydalanmasına açık olması, Türklerin bu konuda ne derece insancıl düşündüklerinin de örneğini vermektedir¹⁰⁹⁰.

Kervanyollarının merkezinde yer alan Amid Sancağı'nı çevre sancaklara bağlayan yol güzergâhları üzerinde belirli aralıklarla hanların mevcut olduğu bilinmektedir. Amid ile Bitlis, Amid ile Mardin ve Ruha, Amid ile Harput arasındaki hanlar, hem kervanların dinlenme hem de ticaret yapma imkânını sağladığı mekânlar idi. El-Cezire düzlüklerini Doğu Anadolu'nun merkezi platolarına, oradan İran ve Kafkasya'ya bağlayan ve Güneydoğu Toroslar'ı aşan yol üzerinde bulunmasından dolayı Bitlis, ticaret kervanlarının önemli güzergâhı olmuştur¹⁰⁹¹. Daha Artukoğulları zamanında Ahlat-Bitlis yolu üzerinde *fonduk* adı verilen hanın inşa edildiği ve bunun üç yüz yolcuyu, hayvanlarını ve bunların yüklerini alacak kapasiteye sahip olduğu bilinmektedir¹⁰⁹². Amid ile Bitlis arasındaki yol güzergâhındaki tespit edilen hanlara baktığımızda, Karahan, Meyyafarikin Hanı, Kepo Hanı, Bekirhanı(Şelmo) ilk etapta zikredilmesi gereken mekânlardır. Bekirhanı'ndan sonra Baykan'da kümelenmiş hanların mevcut olması, buradan itibaren Doğu Toroslar'ından kaynaklanan zor ve çetin bir yolculuğun başlayacağını belirtisi olduğundan, yol üzerinde Bitlis tarafına doğru Havil Hanları, Yol Bekleme Hanı, Kermete Hanı, Narlıdere, Sarı Konak, Kolahanı(Göle), Duhan, Deliktaş Hanı ve Bitlis'e gelmeden önceki son han olarak ise Meymune Hanı, ikinci etapta zikredilmesi gereken hanlardır. Burada belirtilmesi gereken bir diğer önemli bir nokta da Duhan'dan sonra Diyarbakır-Bitlis yolunun dikine olarak çatallaşması, burada Şeyh Ciman Hanı'nın da aktif olduğunu düşündürmektedir. Zira bu mevkii, kervanların Bitlis-Siird, Bitlis-Van güzergâhından ikiye ayrılan noktada yer almaktaydı¹⁰⁹³. Bitlis-Van güzergâhı üzerindeki Hüsrev Paşa Hanı da yaz ve kış aylarında tüccarların konaklama yerlerinden biri olduğu bilinmektedir¹⁰⁹⁴.

¹⁰⁸⁹ Refik Turan-Güray Kırpık, "Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, (Ed. Hakkı Acun), Ankara 2007, s.43.

¹⁰⁹⁰ Mustafa Cezar, "Türk Tarihinde Kervansaray", s.939.

¹⁰⁹¹ Metin Tuncel, "Bitlis", *TDVİA*, s.225.

¹⁰⁹² Osman Turan, "Selçuk Kervansarayları", s.99-100.

¹⁰⁹³ Orhan Cezmi Tuncer, "Diyarbakır-Bitlis Kervan Yolu ve Üzerindeki Hanlar", *Vakıflar Dergisi*, S.XXV, Ankara 1995, s.9-34.

¹⁰⁹⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 4. Kitap, C.I, s.181.

Amid ile Mardin ve Ruha arasındaki güzergâhta yer alan hanlara baktığımızda, öncelikle Amid-Mardin arasındakilerden olarak, Mardin'in 100 km. kadar batısında yer alan *Telgören*'de, yine aynı güzergâhın biraz kuzeyindeki *Ribat*'da, Mardin'in 94 km. batısında (biraz güneyde) *Telcafer*'de hanların bulunduğu bilinmektedir. Yine Nusaybin'in 16 km batısında bulunan *Serçehan*, Amid ve Mardin arasında önemli bir konaklama yapısı olmalıdır¹⁰⁹⁵. Diğer taraftan Amid ile Ergani ve Harput arasındaki kervanyolunun da aktif olduğu, bu güzergâhlar üzerinde konumlanan hanlardan anlaşılmaktadır. Nitekim Diyarbakır-Harput arasındaki yolda yer alan hanlara bakacak olursak, ilk etapta Harput'tan önceki idari birim olan Ergani'ye kadar olanlardan *Üçkuyular Hanı, Kara Han, Baş Han, Sığırdiken Hanı, Orta Han, Tepe Hanı, Şerbetçi Hanı, Birdiniç Hanı, Ergani Hanı*; Ergani'den Harput'a kadar olan hanlardan, *Maden Hanı, Kömür Hanı, Hankendi*(Harput Kömürhan arasında); Siverek –Çermik arasında *Ağaç Han, Çermik Hanı*; Diyarbakır-Malatya arasında ise *Gevran Hanı*, konaklama ve ticaret bağlamında öne çıkan noktalar olarak ifade edebiliriz¹⁰⁹⁶.

Ticaretin odak noktası olarak nitelendirebileceğimiz Eyalet'in Paşa Sancağı olan Amid'te, *Abacı Hanı, Abbas Ağa Hanı, Acem Han, Alaca Han, Ali Paşa Hanı, Atpazarındaki adı bilinmeyen Han, Börekçiler Hanı, Çifte Han, Eğilliler Hanı, Han-ı Atik, Han-ı Cedid, Han-ı Hamal, Melek Ahmed Paşa Hanı, Rüstem Paşa Hanı, Deliller Hanı* (Hüsrev Paşa Kervansarayı), *Hasan Paşa Hanı, Ketenciler Hanı, Pamukçular Hanı, İpekoğlu Hanı, Sülüklü Han, Kazancılar Hanı, Zincir Han, Kilimciler Hanı* gibi çeşitli hanlar bulunmakta idi¹⁰⁹⁷. Evliya Çelebi, bu hanlardan Hasan Paşa Hanı'nı ve Bezirgân Hanı olarak adlandırdığı Deliller Hanı'nı tüccar hanları olarak nitelendirerek, Hasan Paşa Hanı'nın demir kapılı olduğunu ve avlusunda şadırvanlar ile havuzların bulunduğunu; Bezirgân Hanı için de gayet bakımlı bir han olduğunu ifade etmiştir¹⁰⁹⁸. İbrahim Yılmazçelik, Hasan Paşa Hanı için 500 beygiri barındırabilecek yer altında iki ahır ile rengârenk demir parmaklıklarla çevrilmiş güzel bir havuzun bulunduğunu ifade

¹⁰⁹⁵ Orhan Cezmi, Tuncer, "Diyarbakır Mardin ve Diyarbakır Urfa Kervan Yolu", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, S.VII/2001, s.112-126.

¹⁰⁹⁶ Orhan Cezmi Tuncer, "Diyarbakır-Harput Kervan Yolu", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, S.V/1999, s.156-160.

¹⁰⁹⁷ Aysıl Tükel Yavuz, "Osmanlı Döneminde Diyarbakır Hanları", *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, (Ed. İrfan Yıldız), Diyarbakır 2011, s.156; Ayrıca bkz. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, C.2, Ankara 2003, s.681.

¹⁰⁹⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 4. Kitap, C.1, s.47-48.

ederken, Çifte Han'da ise toplam 106 oda, 3 terzi dükkânı, 1 kahve dükkânı ile su kuyusu mevcut olduğu bilgisini vermektedir¹⁰⁹⁹. 19. yüzyıl Avrupalı seyyahlarından *Buckingham*, şehirde 15 tane hanın mevcut olduğunu belirterek, Hasan Paşa Hanı ile Çifte Han'ın, Urfa'daki hanlardan daha mükemmel olduğunu ifade etmektedir¹¹⁰⁰. Nitekim bölgeye ticari boyutta ahenk katan bu yapılar, Amid Sancağı için de önemli bir gelir kaynağı idi.

Urfa'da ticari hayatın aktif olmasına paralel olarak burada da hanların inşâ edildiği bilinmektedir. Özellikle Çifte Han, Aslanlı Han, Boyahâne Hanı, Zincirli Han gibi hanların yanı sıra Millet, Gümrük, Hacı Kâmil, Barutçu, Mencek, Şaban, Kumluhayat, Samsat Kapısı, Bicân Ağa, Fesadı ve Topçu hanları gibi 11 adet büyük hanı bulunmakta idi. 1517'de inşâ edilen iki avlulu Millet Hanı, 17.500 m²'lik alanı ile Urfa hanları içerisinde en büyük olanıdır. Kanuni Sultan Süleyman zamanında 1566 yılında Behram Paşa tarafından iki katlı olarak yaptırılan Gümrük Hanı, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Yetmiş Hanı, bazı kaynaklarda ise iki renkli taşlardan dolayı Alaca Han adıyla geçmektedir¹¹⁰¹.

Osmanlı hâkimiyetinden önce de bölgenin ticaret şehri üssü niteliğine sahip Musul'da da büyük önem arz eden hanlar bulunmaktaydı. Bunlardan; İsmail Hanı, Kızıl Han isimlerini zikredebileceğimiz hanlardır. İsmail Hanı, Şat(Dicle) kenarında inşâ edilmiş olup, yaz sıcağında bölgeye gelen tacirlerin dinlenme alanı idi. Kızıl Han, Tiktirt şehrinde Şat kenarında bulunmakta idi¹¹⁰². Diyarbakir Eyaleti'nin önemli sancaklarından olan Mardin'deki kervansaraylar hakkında bilgi vermemiz konumuz gereği yerinde olur kanısındayız. Mardin; Diyarbakir- Musul ve Halep-Musul (ipek yolları) güzergâhında bulunması sebebiyle buradan gelip geçen kervanlar, şehrin iktisadi hayatına canlılık getirmekteydiler¹¹⁰³. Daha XII. yüzyılda, Mardin yakınlarındaki Düneyser(Kızıltepe)'de kervanlar için bir konak yerinin yapıldığını

¹⁰⁹⁹ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, s. 89-92.

¹¹⁰⁰ Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakir*, s.97.

¹¹⁰¹ Cahit Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa", *TDVİA*, C.XVIII, İstanbul 2010, s.344.

¹¹⁰² Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 4. Kitap, C.2, s.778-799.

¹¹⁰³ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.125.

bilmekteyiz¹¹⁰⁴. XVI. yüzyılda da ticari ehemmiyetini koruyarak devam ettiren Mardin’de dört adet kervansaray bulunmakta idi¹¹⁰⁵.

¹¹⁰⁴ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1997, s.219.

¹¹⁰⁵ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.123-124.

2.2. Çarşı, Pazar ve Bedestenler

Çarşı, üstü kapalı pazarlara verilen isimdir. Farsça'da üstü kapalı alım-satım yerlerine "bâzâr" denildiği ve bu tabir Batı dillerine de geçmiş bulunduğu halde, bu kelime sonraları bırakılarak, yerine "çarşı" kavramı kaim olmuştur¹¹⁰⁶. Dolayısıyla çarşı, yerleşik esnafın faaliyet gösterdiği dükkanların toplandığı yerlerde kapalı alışveriş mekanlarını ifade etmektedir¹¹⁰⁷. Pazar kelimesi hem alışveriş yapmayı hem de alışveriş yapılan mekânı ifade etmektedir. Arapça kelime olan "sûk" pazar anlamına gelmekte olup¹¹⁰⁸, incelediğimiz döneme ait Diyarbekir Eyaleti'nin bazı sancak ve kazalarında bu mefhûm oldukça çok geçmektedir. Genellikle civarında bir günlük mesafede bulunan köyler ahalisinin her mevsimde kolayca gelebilecekleri merkezi vaziyette olan köy, kasaba ve küçük şehirlerde pazarlar kurulmakta idi¹¹⁰⁹. Pazar, başka bir tabirle *bâc-ı pazar* denilen satış vergisinin toplandığı yerdi¹¹¹⁰. Bedesten ise, Şark'ta hemen her büyük şehirde bez satılmak için yapılmış, sonraları kıymetli mallar ile antika eşyanın alım-satımına tahsis edilmiş olan kapalı çarşılardır. Bedestenler, taş yapılı, üzerleri kalın kubbeler ile örtülü, dört tarafı demir kapılı metin ve geceleri bekçilerin nezareti altında bulunduğundan emin ve mahfuz yapılarıdır¹¹¹¹. Bedestenlerin Osmanlı ticari hayatındaki en önemli rolü, hariçten gelen tüccarlara, getirdikleri kumaş, mücevherat, kıymetli madenlerden mamûl emtiayı buralarda satmak mecburiyetinde olmaları idi¹¹¹². 16. yüzyılda Şam bedestenlerinin gelişen tekstil ticaretinde önemli bir merkezi haline gelmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda tekstil satışlarının kıymetli eşyalarla beraber bedestenlerde yerini almasını sağlamıştır¹¹¹³. Eyalet'in Paşa Sancağı'nın 1540 yılına ait vakıf kayıtlarına göre, gelirleri Mesudiye Medresesi'ne tahsis edilen ve yıllık geliri 26.397 akça olan 159 adet (bâb) bezzazistan dükkanı mevcut idi¹¹¹⁴. Yine Amid'teki kebabçı, şerbetçi, baharatçı, bökçekçi, kuyumcu, bakırcı

¹¹⁰⁶ Osman Ergin, "Çarşı", *İA*, C.III, s.360-362.

¹¹⁰⁷ Tahsin Özcan, "Pazar", *TDVİA*, C.XXXIV, İstanbul 2007, s.207.

¹¹⁰⁸ Tahsin Özcan, "Pazar", s.206.

¹¹⁰⁹ Lütfi Güçer, "XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası", s.41.

¹¹¹⁰ Ömer Demirel, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilatı*, Sivas 1998, s.52.

¹¹¹¹ Osman Ergin, "Bedestân", *İA*, C.II., İstanbul 1979, s.440-442.

¹¹¹² Lütfi Güçer, "XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası", s.50.

¹¹¹³ Suraiya Faroqi, "Textile Production in Rumeli and the Arab Provinces: Geographical Distribution and Internal Trade (1560-1650)", *Osmanlı Araştırmaları*, S.I, İstanbul 1980, s.73.

¹¹¹⁴ BOA, *TD 200*, s.313.

gibi dükkanların; şehirdeki pek çok vakıf eserine önemli miktarda gelir sağladığını tespit etmekteyiz(Tablo 73).

Tablo 73: 1540 Tahririne Göre Amid Şhrindeki Bazı Vakıflara Gelir Sağlayan Ticaret Üniteleri

Vakıf Adı	Gelir Getiren Ticari Birim	Adet	Gelir/Akça
Vakf-ı Cami-i Kebîr	İcâre-i Dekâkin-i Sûk-i Attarin	5 bab	6408
	İcâre-i Dekâkin-i Sûk-i Keş-i düzân	9 bab	4116
Vakf-ı Mesudiye Medresesi	İcâre-i Dekâkin-i Bezzazistan	159 bab	26397
	İcâre-i Han-ı Sabun		7145
Vakf-ı Kal'a-i Nasırı Mescidi	İcâre-i Dükkan-ı Nühas		192
Vakf-ı Mescid-i Hacı Osman	İcâre-i Dekâkin-i Sûk-i Keş-i düzân	5 bab	4560
	İcâre-i Dekâkin-i Şerbetçi	1 bab	660
Vakf-ı Cami-i Mehmed Paşa	İcâre-i Dükkan-ı Hüseyin Kebabi		2400
	İcâre-i Dükkan-ı Hacı Ali Bakkal		60
	İcâre-i Dükkan-ı Osman Attar		600
Vakf-ı Mescid-i Köpri Yapan	İcâre-i Dükkan der Sûk-ı Sarracin	1 bab	480
	İcâre-i Dükkan der Sûk-ı Börekciyân	7 bab	900
Vakf-ı Mescid-i Sulûki	İcâre-i Rûb-i Dükkan-ı Zerger		244

Diyarbakir Eyaleti'nin ticari anlamda can damarı olan Amid Sancağı'ndaki çarşı ve pazarlar, Dağ Kapı-Mardin Kapı'yı birleştiren kuzey-güney hattındaki yol boyunca sıralanmış olmalıdır. Zira söz konusu yollar, kent içi ve kent dışı yollarıyla da bağlantılı olduğundan çağlar boyunca işlevlerini sürdürerek varlıklarını devam ettirmişlerdir¹¹¹⁵. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Amid şehrindeki *Alıpınarı* bahçeleri civarında her yıl Mayıs ayının on beşinci gününden başlayıp, Mayıs sonuna kadar faaliyette olan bir panayırın kurulduğu bilinmektedir¹¹¹⁶. Öyle ki, bu durum, Amid şehrinin uluslararası bir fuar misyonu üstlendiğinin bir göstergesidir.

17. yüzyılda Diyarbakir'de toplam 2.008 adet çarşı ve pazar dükkânlarının olduğu bilinmektedir: Hasan Paşa pazarı, sipah pazarı, atarlar pazarı, kuyumcular pazarı, demirciler çarşısı, çilingirler çarşısı, cevâhirciler pazarı, haffaflar pazarı, palancılar pazarı, gazzazlar çarşısı ve bezciler pazarı öne çıkanlardır. Bunlardan sipah pazarı bedesteni gayet bakımlı ve iki tarafı demir kapılı sağlam taş yapıda olup, bölgenin bütün değerli malları, eşyaları, kıymetli mücevherleri burada muhafaza edilmekte idi¹¹¹⁷. Yine Diyarbakir'de semerciler çarşısı, yoğurt pazarı, Melek Ahmed çarşısı, yeni çarşı, uzun çarşı, meyveciler ve yahudiler çarşısı, külahçılar çarşısı, penbeciler çarşısı, kavukçular çarşısı, kitapçılar çarşısı, soğan pazarı, üzüm pazarı gibi pek çok çarşı ve pazarın mevcut olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bu saydığımız alışveriş mekânlarının sonraki dönemlerde Diyarbakir'in bütününe yayılmış olması¹¹¹⁸, nüfusun artmasına paralel olarak Diyarbakir'deki çarşı ve pazarların sayısında da artışın yaşandığını düşündürmektedir. Diyarbakir'deki çarşılarla ilgili olarak Polonyalı Simeon, Hasan Paşa Hanı'nın bitişiğinde bulunan kuyumcular çarşısında çok usta kuyumcuların zernişancılarının bulunduğunu belirtirken, İngiliz seyyah Buckingham, Diyarbakir'deki düzensiz kurulan pazarların çok kalabalık olduğunu ve burada istenilen her malın bulunabileceğini ifade etmektedir¹¹¹⁹.

¹¹¹⁵Canan Parla, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakir: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler", *I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakir SempozyumuBildirileri*, 20-22 Mayıs 2004, Diyarbakir 2004, s.280.

¹¹¹⁶"... Diyarbakir dahilinde kâin Alıpınarı bahçeleri civarında beher sene Mayıs'ın onbeşinci gününden nihayetine değin müceddeden panayır küşâdı hususuna..." Bkz. TKGM, *TTD 155*, s.57.

¹¹¹⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 4. Kitap, C.1, s.48.

¹¹¹⁸ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakir*, s.94-98.

¹¹¹⁹ Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakir*, s.15 ve 97.

Diyarbakir'in(Amid) doğu komşusu olan ve ticaretin büyük oranda Hıristiyanların elinde olduğu Bitlis'te yağma taştan yapılmış iki pazar mevcut olup bunların içinde toplam 1.200 adet dükkân bulunmaktaydı¹¹²⁰. Hüsrev Paşa çarşısı, demir kapılı ve baştan başa kârgir kemer yapılarla donatılmış mamur bir çarşı olup, burada bir de bedesten bulunmaktaydı. Kapan Pazarı'nda bulunan kantarda, bütün ipekler, değerli kumaşlar, yiyecekler, içecekler ve meyveler tartıldıktan sonra satılmaktaydı¹¹²¹. Ruha Sancağı'ndaki çarşıların ise *Halilûr-rahman suyu* boyunca kurulduğunu ve bu çarşı içlerinde odun, iplik, hububat, sebze-meyve, at, koyun pazarları, dükkanlar, kapanlar ve mahzenlerin yer aldığı bilinmektedir¹¹²². Diğer taraftan Urfa şehrinde 1568 senesinden itibaren, ahalinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere her hafta Perşembe günleri “bâzâr” (pazar) kurulacağına yönelik karar alındığını tespit etmekteyiz¹¹²³. Yine tespit edebildiğimiz kadarıyla 1523 yılı Ruha Sancağı'nda, kira gelirlerinin çeşitli vakıflara tahsis edildiği 97 adet (bâb) bezzazistan(bedesten) dükkanı bulunmakta idi. Bu bedestendeki bazı dükkanlar, günlüğü 3 akça üzerinden kiraya verilerek gelir elde edilmiştir¹¹²⁴. Harput Sancağı'nda ise “*Sûk-ı Sultani*” denilen Sultan Çarşısı'nda 600 dükkanın çalıştığı ve icaresinin yarısının bir medreseye tahsis edildiği bedestenin mevcut olduğu bilinmektedir¹¹²⁵. Yine XVI. yüzyılda Musul şehrinde 16 adet kapalı çarşı ve 250 adet dükkan¹¹²⁶ ticarete canlılık katarken, Mardin şehrinde 100 dükkandan oluşan bir kapalı çarşı¹¹²⁷, Hasankeyf şehrinde ise 70 dükkanlı bir bedesten mevcut idi¹¹²⁸.

¹¹²⁰ Wilhelm Köhler, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*, (çev. Haydar Işık), İstanbul 1989, s.43.

¹¹²¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), 4. Kitap, C.1, s.134.

¹¹²² Ahmet Nezih Turan, “Şanlıurfa”, *TDVİA*, C.XXXVIII, İstanbul 2010, s.340.

¹¹²³ “... *Nefs-i Urfa'da şimdiye kadar sair şehir ve kasabalar gibi yevm-i mahsûsda kurulur bazar olmadığından ahâlinin ihtiyaçları bermâl idüğinden bahisle beher hafta Pençşenbe günlerinde müceddeden bazar ikâme olunması hususu livâ-i mezbur meclisinden ba-mazbata inha olunmuş olmakdan naşi küyüd-ı lazıme müracaat olundukda kazâ-i mezbur hass-ı hümayun dahilinde olduğu cihetle bâzâr-ı mezkurun Pençşenbe günlerinde ikame olunması hususuna müsaade-i seniyye-i mülükane erzan kılındığı...*” Bkz. *TKGM TTD 151*, s.25b.

¹¹²⁴ BOA, *TD 998*, s.220-225.

¹¹²⁵ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.221.

¹¹²⁶ Ahmet Gündüz, “Musul”, *TDVİA*, s.365.

¹¹²⁷ Mehmet Taştımır, “Mardin”, *TDVİA*, C.XXVIII, Ankara 2003, s.45-46.

¹¹²⁸ Yusuf Oğuzoğlu, “Hasankeyf”, *TDVİA*, C.XVI, İstanbul 1997, s.366.

3.TİCARİ FAALİYETLER VE BUNDAN SAĞLANAN GELİRLER

3.1. İpek Ticareti ve Tamgâ-i Harîr, Mizân-ı Harîr, Bâc-ı Harîr

Dokuma sanayinin önemli bir hammaddesi olan ipek, Arap dilinde “harir” olarak geçmektedir¹¹²⁹. İpek böceği, kâfi derecede yem yedikten sonra, ağaç ve çalılar üzerinde bir yer bulur, ağzından ince lifler halinde çıkardığı salgılarla kendisini rüzgârdan ve soğuktan korumak için etrafına kese şeklinde bir koza örer, sonra bir müddet uyur. İlkbaharda, dut ağaçlarının yaprakları çıkınca yumurtalar alınır ve bezlere konulur. Böcekler çıkınca kesilmiş dut yaprakları üzerine bırakılır ve böylece tırtıllar hareket etmeye ve yaprakları yemeye başlarlar. Bundan sonra kurtlar, üç gün bir şey yemezler, bu ilk uykudur. Sonra bir hafta daha yerler ve yine üç gün uyurlar ve bu hal bir kere daha tekerrür eder. Nihayet kozalarını yapmaları için bunlara çok yaprak verilir. Bir yağmur yağması durumunda koza erirse, böcek kozayı delip dışarı çıkıp uçar. Bu takdirde ipek elde edilmesi mümkün olmaz. İpek elde etmek için böcek kozaları tamamladıktan 10 gün sonra, bunların bir gün güneşte kalması gerekmekte¹¹³⁰ ya da kazanda kaynayan suyun içine kozalar atılarak, kozanın içinde bulunan böcek ölür, böylece kozalar yumuşayarak ipek çözüldü¹¹³¹.İpekli dokumacılıkta, ipeğin kumaş haline gelmesine kadar tâbi olduğu işlemlerin her biri, ayrı bir esnaf grubunun uğraş alanına girmektedir. Yani ipekli dokumacılığında birbirlerine yardımcı çok sayıda hırfet, esnaf grubu vardı. İpekçiler; hamcılar ve dokumacılar olmak üzere başlıca iki büyük gruba ayrılmışlardı. Bu iki grubun arasında da ipeğe çeşitli renkler veren boyacılar bulunuyordu. Hamcılar, ham ipeği yetiştiren ya da ticari merkeze getirip satan tüccarlar idi. Boyanan ipekli iplikler, hamcılar tarafından boyacılardan alındıktan sonra, dokunan kumaşın cinsine göre kadifeciler, serâserciler, kemhâcılar, vâleciler, futacılar gibi çeşitli gruplardan oluşan dokumacılara satılmaktaydı¹¹³².

İpek üretimi ve bunun ticaretini gerçekleştirme noktasında İran’ın üstlendiği tarihi rol, İran’ın uluslar arası ticarete öne çıkmasına da imkan sağlamıştır. Öyle ki,

¹¹²⁹ Abdulhalik Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi”, s.752.

¹¹³⁰ J. Ruska, “İpek Böceği”, *IA*, C.V/II., s.1010-1011.

¹¹³¹ Ümit Koç, *Savaşın Sanata İpek (1450-1650)*, Elazığ 2009, s.159.

¹¹³² Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara 2006, s.205 ve 209.

İran ham ipeği, daha 13. Yüzyılın ortalarına kadar inen bir tarihte Cenovalılarca İtalya'ya sokulmaya başlamıştı. 1300'den itibaren, İtalyan ipekli dokuma sanayinin tükettiği ham ipeğin çoğu, artık İran'ın Hazar kıyısındaki eyaletlerinden gelmekteydi¹¹³³. Yine Diyarbekir Eyaleti'nin sürekli ticari etkileşimde bulunduğu Suriye'nin Trablusşam şehri de ham ipek üretiminin aktif bir merkezi durumunda idi¹¹³⁴. Nitekim bu dönemde ipek ticaretinin ekonomileri için taşıdığı can alıcı önemin tamamıyla farkında olan Osmanlı ve İran, bu ticaretin tekeli ele geçirme amacı doğrultusunda XV. ve XVI. yüzyıllar boyunca devamlı mücadele etmek durumunda kalmışlardır¹¹³⁵. Netice itibarıyla Tebriz-Bursa arasındaki ticaret akışında transfer noktası olan Diyarbekir Eyaleti için de ipek ticaretinin ve bundan sağlanan gelirlerin önemi oldukça büyük olmuştur. Yine bu ticari alanın yanı sıra Diyarbekir Eyaleti'nde ipek tezgahlarının olduğu, bu atelyelerde atkısı pamuk ve çözücü ipek olan alaca'nın benzeri kutni veya kutnu denilen ipekli ile gazeliye ve mantin adıyla tanınan ipeklilerin üretildiği bilinmektedir¹¹³⁶.

Tamga, pazarda satılan ticarî mallardan alınan bir vergidir¹¹³⁷. Dolayısıyla tamga-i harîr de, ipeğin işlenerek satışa hazır hale getirildiği andan itibaren alınan resim olmalıdır. Mizân-ı harîr ; pazara veya ipek hanına gelen ipeğin mizân adı verilen terazide tartılması sırasında alınan bir vergi idi¹¹³⁸. İpek, iplik haline getirilme sürecinden boyanma safhasına kadar mîzân emininin kontrolü altındaydı. Yani hamcılar, ipeği boyatıp dokumacılara satarlarken mîzân eminine vergi öderlerdi. İpekten kumaş dokuma işleminin sonuna kadar, muhtesîb, dokumacıları denetim altında bulundurur, belirlenen niteliklerin dışında kumaş üretimini önlerdi. Dokunan kumaşlar satışa sunulduğunda da damga emîni, damga resmi alırdı¹¹³⁹. *Bâc*, sancak kanunâmelerinde sancağa hariçten gelen fakat orada satılmayarak transit geçen ticaret

¹¹³³ Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi C.1(1300-1600)*, s.270.

¹¹³⁴ Suraiya Faroqhi, "Textile Production in Rumeli and the Arab Provinces: Geographical Distribution and Internal Trade (1560-1650)", s.72.

¹¹³⁵ Osmanlı İran arasındaki ipek ticareti mücadelesi için bkz. Ümit Koç, *Savaştan Sanata İpek (1450-1650)*, 29-32; Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, C.1, s.269 vd.

¹¹³⁶ Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde Sanayi ve Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, V/1990, s.197.

¹¹³⁷ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s.173.

¹¹³⁸ Mehmet Ali Ünal, "Mizân-ı harîr", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.481.

¹¹³⁹ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s.210.

metaindan elde edilen bir gelir¹¹⁴⁰ olması dolayısıyla bâc-ı harîr de sancağa dışarıdan gelen ipeğin geçişinden sağlanan gelir kalemi olmalıdır. Ticarete konu olan ipek, balyalar haline getirilerek taşınmakta idi. Bir ipek yükü, ya bir deve, at veya katırın bütün yükü anlamına gelirdi. Kural olarak İran'da yapılan bir ipek balyası, yolda giderken uğradığı transit merkezlerinde açılmaksızın gideceği yere ulaşırdı. Şirvan'dan çıkan ipek balyalarının ağırlığı 70-90 okka arasında değişmekte idi¹¹⁴¹. Doğu'dan gelen ham ipekler; ikiye ayrılmakta, ince ve kaliteli olanları bükülerek çözüğü ipeği (meşdud), kalın ve kaba olanları yine bükülerek atkı ipeği (pod) olarak, dokumaya hazır hale getirilmekteydi¹¹⁴².

1518 tahrir defterinde sadece Mardin Sancağı'na ait bir gayrimüslim köyü olan *Karye-i Mansuriye*'de rastladığımız tamga-i harîr geliri yıllık 1.000 akça idi¹¹⁴³. 1523-1526 dönemindeki verilere göre Amid Sancağı'nda gerçekleşen harîr ticareti hakkında da bilgi sahibi olmaktayız. Bu dönemde Amid Sancağı'nda "*mizân-ı harîr*" den 2.343.332 akça; "tamga-i harîr" den ise 2.500 akça¹¹⁴⁴ gelir elde edildiği görülmektedir. Bu dönemde Bursa'daki mîzâ-ı harîr gelirin 3.000.000 akça olduğu dikkate alınır¹¹⁴⁵, Amid şehri'nde gerçekleşen ipek ticaretinin hiç de azımsanmayacak derecede önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Mardin Sancağı'na ait bu dönemde söz konusu ticaret kalemi ile ilgili bir veriye rastlayamamakla birlikte, önceki dönemde Mansuriyye'de müşahede ettiğimiz tamga-i harîr gelirin, 1523-1526 döneminde köydeki hane sayısının artmasına paralel olarak arttığını tahmin etmekteyiz¹¹⁴⁶. Yine bu dönemde Ruha Sancağı'nın *bâc-ı harîr* geliri 25.000 akça¹¹⁴⁷ olduğu görülmektedir. Bu vergi kavramlarından farklı olarak Deyr ve Rahbe Sancağı'nda "dolâb-ı harîr" den gelir elde edildiğini görmekteyiz. Burada dolâb, tahminlerimize göre ipeğin iplik haline

¹¹⁴⁰ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s.173.

¹¹⁴¹ Halil İnalçık, "Osmanlı İpek Ticareti, Madencilik ve Ziraatında Yük (Himl)", (terc. Eşref Bengi Özbilen), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.75, s.10.

¹¹⁴² Serap Yılmaz, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İpekli Dokuma Endüstrisine Genel Bir Bakış ve Fransa ile İpekli Kumaş Ticareti", *X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.IV, Ankara 1993, s.1653.

¹¹⁴³ BOA, TD 64, s.209-210.

¹¹⁴⁴ BOA, TD 998, s.2.

¹¹⁴⁵ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, s.226.

¹¹⁴⁶ 1518 tahririnde Mansuriyye köyünde 105 hane, 28 mücerred mevcut iken, 1523-1526 döneminde 177 hane, 62 mücerred mevcuttur. Dolayısıyla ilk tahrirde tamga-i harîr'in bu köyde yaşayan ahaliden alındığı dikkate alınır, hane sayısındaki artışın, ipek üretimindeki artışı etkilediği ifade edilebilir.

¹¹⁴⁷ BOA, TD 998, s.199.

getirilmesi için kullanılan bir tezgâh olmalıdır. Nitekim bu sancakta 4 adet dolâb-ı harîr'den 1.000 akça gelir elde edildiği, ayrıca resm-i harîr olarak da 120 akça vergi alındığı tespit edilmektedir¹¹⁴⁸. Son olarak bu döneme ait Çemişgezek Sancağı'nda da *bâc-ı harîr* geliri sağlanmış olup, bunun başka kalemlerle beraber kaydedilmesi dolayısıyla ipek ile ilgili gelir konusunda net bir bilgi verememekteyiz¹¹⁴⁹.

1540-1550 döneminde Amid Sancağı'nda *mizân-ı harîr* geliri; resm-i mizân ve gümrük ve bâc-ı Ergani gelirleri ile beraber 1.150.000 akça olarak kaydedilmiş olup, "*tamga-i harîr-i elvân*"(renkli ipekliler) gelirin ise 8.000 akça olduğunu öğrenmekteyiz¹¹⁵⁰. Aynı dönemde Bursa'nın ipek mîzânı geliri ise müstakil olarak 2.900.000 akça idi¹¹⁵¹. 1550-1568'de Amid Sancağı'ndaki ipek gelirleri olarak "*tamga-i harîr-i elvân ma'a tamga-i gön ve sahtiyân ve meşin*"adı altındaki 27.017 akça olan gelirin ne kadarının ipeğe ait olduğunu tespit edememekteyiz. Ancak "*mahsûl-i gümrük ve mizân-ı harîr mâ bâc-ı Ergani*" adı altındaki gelirin 5.610.666 akça olması¹¹⁵² ve 1557'de Bursa'daki ipek mîzânı gelirin 4.200.000 akça olarak kaydedilmesi¹¹⁵³ dikkate alındığında Amid Sancağı'nın ipek ticaretinden sağladığı gelirin ne denli yüksek olduğunu ve son tahrir döneminde de bu önemini muhafaza ettiğini ortaya koymaktadır. Bu cümleden olmak üzere Amid Sancağı'nın 1550-1568 dönemine ait mîzân-ı hârîr gelirini müstakil olarak saptayamasak da, Amid'in Bursa'dan sonra önemli bir ipek ticaret şehri olduğunu ifade edebiliriz. Nitekim Amid Sancağı'nın, harîr ticaretinde uluslar arası kervanların transfer noktasında bulunması, sancağın bu ticaret alanından yüksek oranda gelir sağlamasına imkân sağlamıştır.

¹¹⁴⁸ BOA, TD 998, s.244.

¹¹⁴⁹ BOA, TD 998, s.163.

¹¹⁵⁰ BOA, TD 200, s.57.

¹¹⁵¹ Özer Ergenç, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, s. 226.

¹¹⁵² TKGM, TTD 155, s.55b.

¹¹⁵³ Özer Ergenç, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, s.226.

3.2. Bâc-ı Übûr, Bâc-ı Büzürk ve Gümrük Resimleri

Mürûriye de denilen *bâc-ı übûr*, bir bölgeye giren fakat orada satılmayarak, transit geçen kervanlardan alınan vergiler için kullanılmaktadır. Yanlış olarak, sadece yabancı ülkelerden gelip bir başka yabancı ülkeye giden mallardan alınan resim anlamına geldiği zannedilmiştir. Oysaki XVI. yüzyılda kervan yolları üzerinde bulunan her şehir ve kasabada bu verginin mevcudiyeti bilinmektedir¹¹⁵⁴. *Bâc-ı büzürk* ise, transit olarak memleketten geçen veya bir memleketten geçip gelen ve o memleketten satılan mallardan alınan vergidir¹¹⁵⁵. Aslında bu adını zikrettiğimiz bâclar, gümrük resmiyle doğrudan bağlantılıdır. Zira gümrük resmi, mâlî bir terim olarak bir ülkenin liman ve hudut kapılarından giren-çıkan mal ve eşya üzerinden alınan bir resimdir¹¹⁵⁶.

1518 tarihli Amid Sancağı Kanunnâmesinde Amid'ten geçip giden akmişe (kumaş) yükünden¹¹⁵⁷ alınan vergi olarak geçmektedir¹¹⁵⁸. Diyarbekir Eyaleti'nde bu vergilerden alınması gereken ücretler, sancak kanunnâmelerinde açıkça belirtilmiştir. Amid Sancağı'na dışarıdan yezdi(İran) kumaşı geldiğidekantarda tartılır ve her Amid batmanı (1580 dirhem) için 96 karaca akça (32 Osmanlı akçası) alınır. Yine Halep kumaşı gelip burada satılsa %5 Osmanlı akçası alınır, satılmadan geçip giderse yine kantarda tartılarak her Amid batmanı için 9 Osmanlı akçası alınır. Sancağa İskenderâni kumaşının da geldiği görülmektedir. Bu kumaşın vergilendirilmesi de Yezdi kumaşında olduğu gibi yapılırdı. Yine Amid Sancağı'na sadece çeşitli kumaşlar gelmemekte idi. İtrîyât, demir, cam, bakır, bıçak, nef, ketân, esir, boya, yağ, bal, zift, kara sakız ve ak sakız gibi metalar da sancağa uğramaktaydı. Genel olarak baktığımızda ıtrîyat yani bugünkü anlamda parfümeri ürünlerinden satıldığı vakit %5 tamga alınmakta, satılmadan geçip giderse her Amid batmanı için üç Osmanlı akçası alınmaktaydı. Demir yükü satılmadan geçip giderse her yüküne 6 Osmanlı akçası, cam ve bakır yükü geçip gitse her yük başına 25 Osmanlı akçası alınmakta idi. Neft

¹¹⁵⁴ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.152-153.

¹¹⁵⁵ Mehmet Ali Ünal, "Bac-ı Büzrk", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.75.

¹¹⁵⁶ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, s.171.

¹¹⁵⁷ Ticarete konu olan emtiâlar; bölgeler arasında deve, at, katır, merkeb gibi yük taşıyan hayvanlar vasıtasıyla nakledilmekteydi. Deve yükü, 48 Amid men'i (12 boğça); at ve katır yükü, 32 Amid men'i (8 boğça) olarak bilinmektedir. Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.5, s.493.

¹¹⁵⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Defteri Yasahâ-i Vilâyeti Diyarbekir", s.146.

yükünden 50 Osmanlı akçası, bıçak ve ketân yükünden her yük başına 200 Osmanlı akçası alınıyordu. Yine yağdan, baldan, kızıl boyadan, katrandan ve ziftten, kara sakız ve ak sakızdan her 3 Amid batmanı için 1 Osmanlı akçası tahsil edilmekteydi. Amid Sancağı'nın yiyecek maddeleri için de önemli bir transfer noktası olduğunu müşahede etmekteyiz. Bu anlamda yaş yemiş ve tuz için, satan tüccardan her yük başına 2 Osmanlı akçası alınmakta idi¹¹⁵⁹. Mardin Sancağı'nda ise, sancağa ipek yükü gelip geçse her 30 batman başına 6 Eşrefî akça-300 Osmanlı akçası alınırdı. Halep, Şam, Mısır, Rum kumaşları übûr etse her yükten 2 Eşrefî akçası-100 Osmanlı akçası alınırken; renkli bez, ham bez, şeker, cam, kalay, petrol, bıçak gibi ürünlerin her yükünden 66 Osmanlı akçası alınmaktaydı. Parfümeri yükü geçerse, her yükten 33 Osmanlı akçası alınmakta, çivit'ten ise her çivit başına yine 33 Osmanlı akçası, ketân yükünden 100 Osmanlı akçası, bunun eğer satılması durumunda her parçadan 4 Osmanlı akçası alındığı bilinmektedir. Bakır yükünden 24 Osmanlı akçası, kurşundan 16 Osmanlı akçası; mazı, gön, sahtiyân übûr etse her yükten 8 Osmanlı akçası; bal, yağ, kızıl boya, hurma, katran, zift, kara sakız, ak sakız, limon gibi ürünlerin übûr etmesi durumunda her yükten 8 Osmanlı akçası alınmaktaydı¹¹⁶⁰. Harput Sancağı'na harîr yükü geldiğinde ölçülüp her menn-i Harpudiye(5,530 kg.) için 30 Osmanlı akçası bâc alınmaktaydı. Yine Sivas üzerinden pastav(çuha topu) ve çuka gelse, yine ölçülüp her meni için 15 Osmanlı akçası bâc alınmaktaydı. Ayrıca geçip gider olsa, keten yükünden 40 Osmanlı akçası, diğer bazı bez kısmından ise 1 altın alınması kararlaştırılmıştır. Bunların haricinde kına, sabun, demir gibi ürünleri taşıyan kervanlar geçip gitse mal her ne ise, yarım batmanın kıymeti nisbetinde bâc alınması karara bağlanmıştır¹¹⁶¹.

Ruha Sancağı'na kumaş cinsi bir yük gelip satıldığı zaman 1/20 tamga alınırken bu yük geçip giderse her deve yükünden 100 Osmanlı akçası; Halep'ten ve muhtelif yerlerden şehre gelen sabun, kına, hurma, fındık, badem, zeytinyağı, sadeyağ, bal, pekmez, kuru üzüm, incir, erik gibi ürünler eğer satılması durumunda %5 Osmanlı akçası, geçip gitse her yükten 12 Osmanlı akçası alınmaktaydı. Yine taşradan gelip satılan tuzun bir deve yükünden 6 Osmanlı akçası, at yükünden 4 Osmanlı akçası, merkep yükünden 2 Osmanlı akçası tahsil edilirken, bunların übûr etmesi durumunda

¹¹⁵⁹ Ömer Lütfi Barkan, "Defteri Yasahâ-i Vilâyeti Diyarıbekir", s 146-147.

¹¹⁶⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Defteri-i Yasahâ-i Liva-i Mardin", s.159-160.

¹¹⁶¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.153.

söz konusu bedellerin yarısı alınır¹¹⁶².Ergani Sancağı'nda yazdı kumaşının her meninden 8 Osmanlı akçası alınırken, Rumi Halep, Şam, Mısır kumaşı geçip giderse bunlar her batman başına 4 Osmanlı akçası alınmakta idi. İtrîyat ürünlerinin übûr etmesi durumunda yarım Osmanlı akçası; ketân yükünden 33 Osmanlı akçası, bunun satılması durumunda ise 66 Osmanlı akçası alınmakta idi¹¹⁶³. Kiğı Sancağı için de giriş çıkış yapan ürünlerden alınması gereken bedeller belirli idi. Nitekim Kiğı'dan ipek yükü geçip gitse 167 Osmanlı akçası; sof ve çuka yükü geçip gitse her yükten 167 Osmanlı akçası; ketân yükünden 67 akça; kına, sabun ve buna benzer ürünlerin geçip gitse, her yükten 20 akça alınmaktaydı. Yine eğer memleketten demir yükleyip çıkan tüccarlardan her yük başına 2 akça; nefit yükünden 30 akça; kuru üzüm, incir, erik gibi ürünlerin übûr etmesi durumunda her yükten 2 akça alınmaktaydı¹¹⁶⁴.

Siverek Sancağı'na gelen ipek yükünden 25 akça alınırken diğér emtiaların geçmesi durumunda her yükten 8 akça alınması karara bağlanmıştır¹¹⁶⁵. Arapgir Sancağı'na gelen ipek yükünden her yük başına 80 akça, ketân yükünden ve buna benzer yüklerden 25'er akça bâc alınırken; pamuk, sabun yükünden ise übûr etmesi durumunda her yükten 3 akça tahsil edildiği bilinmektedir¹¹⁶⁶. Berriyecik Sancağı'nda kına bâcı olarak at yükünden 32 akça, deve yükünden dı'fi¹¹⁶⁷ alınmakta; sabun yükünden eğer deve yükü ise her yükten 8 akça ve iki kalıp sabun; at ve katır yükü ise bu miktarın yarısı; eşek yükü olursa 3 akça ve bir kalıp sabun alınmaktaydı. Keza bez ve ketân yükünden, deve yükü olursa 50 akça, at ve katır yükü olursa 32 akça bâc alınmaktaydı¹¹⁶⁸. Çemişgezek Sancağı'na gelen ipek yükü übûr etmesi durumunda her yükten 150 akça, ketân yükünden geçip gitmesi durumunda her yüküne 25 akça, bez yükü übûr ederse her yükten 6 akça, penbe yükü geçip giderse her yüküne 12 akça bâc alınması karara bağlanmıştır¹¹⁶⁹.

¹¹⁶² Öner Lütü Barkan, "Defter-i Yasahâ-i Liva-i Ruha(Urfa)", s.156.

¹¹⁶³ Ömer Lütü Barkan, Defter-i Yasahâ-i Liva-i Ergani", s.151-152.

¹¹⁶⁴ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.3, s.267-268.

¹¹⁶⁵ Ömer Lütü Barkan, "Siverek Livâsı Kanunu", s.171.

¹¹⁶⁶ Ömer Lütü Barkan, "Defter-i Yasahâ-i Livâ-i Arabgir", s.172-173.

¹¹⁶⁷ Dı'f: İki katı demektir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, "Dı'f", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.196.

¹¹⁶⁸ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.3, s.237-238.

¹¹⁶⁹ Ömer Lütü Barkan, "Çemişgezek Livâsı Kanunnâmesi", s.190.

1523-1526 dönemi tahririndeki hükümlerin genel olarak muhafaza edildiği ve bu suretle uygulandığı görülmektedir. Sadece Ruha Sancağı'nda uygulanan gümrük kaidelerinin biraz değişikliğe uğradığını ifade edebiliriz. Bu meyanda harîr ve çeşitli kumaş yükü satıldığı zaman %5 akça alınması gerekmekteydi. Ve yine Yezdi, Keşâni kumaşları ile İskenderânî ve Mardin'in taftası ve buna benzer kumaşların übûr etmesi durumunda her deve yüküne 300 Osmanlı akçası, at ve katır yükünden ise 200 Osmanlı akçası alınmaktaydı¹¹⁷⁰. Nitekim kanunnâmelerce mukarrer kalınan bu kaideler gereği olarak Amid Sancağı'nın gümrük gelirleri 537.167 akça, aynı sancağın Kulb nahiyesinde bâc-ı übûr geliri ise 10.000 akça olduğu tespit edilmektedir. Mardin Sancağı'nın bâc-ı übûr gelirinin ise başka kalemlerle beraber kaydedildiği görülürken Berriyecik Kazası'nın bâc-ı übûr geliri 13.000 akça, Musul Sancağı'nın 1.000 akça, Kiği Sancağı'nın 15.000 akça, Ruha Sancağı'nda ise 65.000 akça, Hasankeyf Kazası'nın 3.125 akça bâc-ı übûr geliri bulunmaktaydı. Bu döneme ait Harput Sancağı ile Siird Kazası'nda da bâc-ı übûr geliri bulunmakla beraber diğer kalemlerle beraber kaydedildiği için miktarlarını tespit edememekteyiz.

1540 tarihli Amid Sancağı Kanunnâmesi'nde bâc-ı übûr ve gümrük resimleri ile ilgili birtakım düzenlenmeler yapıldığı görülmektedir. Nitekim kumaş kısmından her türlü kumaşın satılması durumunda 20 akçada 1 akça alınmakta, bunun übûr etmesi durumunda ise Osmanî batmandan 50 akça alınmakta idi. Çuka übûr ederse her Osmanî batmandan 13 akça alınırdı. Tülbent ve kelle ve cilkâve her Osmanî meni için 24 akça, Halep kumaşından ve atlas, kutnî ve İskenderânî ve ipek cinsinden olan kuşlarda her batmandan 50 akça alınmakta idi. Ancak bileşiminde ipek olmayan kumaşlarda her yükten 100 akça alındığı görülmektedir¹¹⁷¹. 1540-1550 dönemi içinde Amid Sancağı'nın gümrük bâc-ı gelirlerinin , bâc-ı Ergani, mizân-ı harîr ile beraber 1.150.000 akçaya baliğ olduğu, Mardin Sancağı'nın ise bâc-ı übûr gelirinin 61.000 akça olduğu görülmektedir. Berriyecik Kazası'nın bâc-ı übûr geliri, bu kalemdeki gelirler ile birlikte önceki döneme nazaran %361 oranında artış kaydettiğini ifade edebiliriz. Yine bu dönemde Kulb Sancağı'nda bâc-ı übûr için her yükten 25 akça alınacağına dair bir

¹¹⁷⁰ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.5, s.493.

¹¹⁷¹ BOA, TD 200, s.137.

kayıt düşülmüştür¹¹⁷². Dolayısıyla gelirin 16.000 akça olduğu dikkate alınır, sancaktan 640 adet yükün übû ettiğini tespit edebiliriz. Hasankeyf Sancağı'nın bâc-ı übûr gelirin 15.000 akçaya yükseldiği görülmekte iken Siird Sancağı'nın bu gelir kalemi başka gelirlerle beraber 75.000 akçaya ulaşmaktaydı. Musul Sancağı'nın Tikrit nahiyesinde ise söz konusu gelir 1.500 akça olarak kaydedilmiştir. 1550-1568 dönemindeki sancakların bâc-ı übûr ve gümrük kâideleri ile ilgili olarak Ana ve Hit, Harput ve Hasankeyf sancaklarında bazı farklılıklar olmasından dolayı bunlara temas etmenin yerinde olacağı kanısındayız. Ana ve Hit Sancağı'na demir, sabun, pamuk, yağ, yün, kına gibi ürünlerin gelip satılması durumunda %5 akça, satılmayandan deve yükünden 6 akça ve merkep yükünden 2 akça; hurma yükü başka yerden geçip gitse veya başka biri şehirden götürse deve yükünden 6 akça, merkep yükünden 2 akça; kumaş kısmından olarak İskenderâni, Mısri, Şamî ve Halebî kumaşlarından bunların gelip satılması durumunda her top başına 4'er akça, satılmadan geçip giderse deve yükünden 6 akça bâc alınmaktaydı¹¹⁷³. Hasankeyf Sancağı'nda bezirgânların ipek ya da ipekli kumaş getirmeleri durumunda Delikli Taş adı verilen mevkiden geçtikten sonra her yük başına 350 akça bâc alınırken, başka yerlerden gelen bezirgânların ipek getirip übûr etmesi durumunda her yükten 150 akça alınmaktaydı¹¹⁷⁴. Harput Sancağı'ndaki hususlar ise ipeğin bu dönemde Amid Sancağı'na uğrayıp uğramaması bağlamında yeniden düzenlenmiştir. Şöyle ki, Harput'a ipek iki yoldan gelmektedir. Birinci yol, Çapakçur üzerinden, ikinci yol da Ebutâhir üzerinden gelen yoldur. Birinci yolla, yani Amid'e uğramadan gelen ipek yükü tartılıp her Harput batmanından 30 akça bâc alınırken, Amid'e uğrayıp burada câri olan vergiyi ödendiğine delil olan temessükün gösterilmesi durumunda her yükten 40 akça bâc alınırdı. Amid'te alınan resim ise her Osmanî batman için 50 akça idi. Diğer taraftan Amid'te ölçülmesi öngörüldüğü halde Amid'te vergi ödemedi geçen ipek yükünün yakalanması emredilmiştir. İpek yükünün tamamı Amid'e uğrayıp, rüsmü ne ise verdikten sonra Harput'tan geçerken de her yük başına 50 akça ödemesi gerekmekteydi. Fakat ipek sahibi bu durumda Amid'te vergi vermekten kaçtığı için, Amid'te vergi ödemek mecburiyetinde bırakıldığı gibi, Harput'ta da normalden 10 akça daha fazla resim ödeyecektir. Ayrıca Diyâr-ı Rûm'dan gelen pastav ile çuha yükünün de muhakkak surette Amid'e uğraması gerekmektedir.

¹¹⁷² BOA, TD 200, s.370.

¹¹⁷³ Ömer Lütfi Barkan, "Kanunnâme-i Ana ve Hit 'an zaman-ı Arab", s.191-192.

¹¹⁷⁴ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.7, s.548.

Amid'e uğramayanlar yakalanacaktır. Bu suretle çuha yükünden 55'er akça bâc alınacaktır. Yezidî kumaş (İran kumaşı) ve Bursa kumaşı içinse ipekte olduğu gibi vergi alınacaktır¹¹⁷⁵Bu döneme ait gümrük ve bâc gelirlerine baktığımızda, Amid Sancağı'nda 561.666 akça, Mardin Kazası'nda 138.000 akça, Berriyecik Kazası'nda 60.000 akça, Kulb Sancağı'nda önceki dönemde olduğu gibi 16.000 akça, Hasankeyf Sancağı'nda 20.332 akça, yine Hasankeyf Sancağı'nda “*bâc-ı übûr-ı ağnam*” olarak 26.000 akça¹¹⁷⁶, Kiğı Sancağı'nda 4.000 akça, Bitlis Sancağı'nda ise 360.000 akça olduğu bilinmektedir. Bitlis'in gümrük gelirinin, Amid Sancağı'ndaki gelirden sonra gelmesi, Bitlis Sancağı'nın transit geçiş üzerinde taşıdığı önemi göstermektedir. Ancak ne var ki, 1603-1617 döneminde Bitlis Sancağı'nda bâc-ı übûr gelirinin kayıtlı olmadığı, bu gelirin Van Sancağı'nda 80.088 akça olarak kayıtlı olduğu bilinmektedir¹¹⁷⁷. Bu durum Bitlis Sancağı'nın gümrük merkezi olma özelliğini giderek kaybetmeye başladığının, Van Sancağı'nın ise bu anlamda önem kazandığının göstergesi olabilir.1566 yılı Rakka Sancağı'na ait bâc-ı übûr gelirinin ise 12.000 akça olduğu bu sancağın icmâl defterinde kayıtlıdır¹¹⁷⁸. Ruha Sancağı'nın geliri ise başka gelirler ile beraber kaydedilmiştir.

3.3. Bevvâb Gelirleri(İç Gümrük)

Bevvâb, kelime anlamı olarak kapıcı demektir¹¹⁷⁹. Bevvâb geliri ise şehre giriş çıkış yapan ticaret amaçlı gelen kişilerden alınan vergidir. Diyarbekir Eyaleti'nde bazı sancaklardaşehre giriş ve çıkışlar, belli kapılardan yapılmaktaydı. Bunun en güzel örneğini Amid Sancağı'nda görmekteyiz. Amid Sancağı'nda şehir dört kapı sayesinde dışarı açılmaktaydı. Bunlardan kuzeyde olanı Harput(Dağ) Kapısı, batıda olanı Urfa Kapı, güneyde olanı Mardin Kapı, doğuda olanı ise Dicle Kapısı adını almaktadır¹¹⁸⁰. Bu tür özelliğe sahip diğer sancaklar ise Ruha ile Mardin'dir. Ruha Sancağı'nın,

¹¹⁷⁵ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, s.153-154.

¹¹⁷⁶ TKGM, *TTD 311*, s.1b.

¹¹⁷⁷ Orhan Kılıç, *730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livâları Tımar İcmâl Defteri (I. Ahmed Dönemi)*, s.240-247.

¹¹⁷⁸ TKGM, *TTD 204*, s.106b.

¹¹⁷⁹ Mehmet Ali Ünal, “Bevvâb”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.111.

¹¹⁸⁰ Besim Darkot, “Diyarbekir”, *İA*, C.3, s.602.

Emir(Bey), Mâ(su), Harran ve Berriyecik kapıları, şehrin dışarıyla olan irtibatını sağlamaktaydı¹¹⁸¹. Mardin Sancağı'nda ise, Bâb-ı Cedîd, Kıssîs, Bâbü'l-Hammâra, Zeytûn gibi şehri çevreleyen kapılar bulunmaktaydı¹¹⁸². Nitekim bu adını zikrettiğimiz kapılar, ticari anlamda büyük önem arz etmekteydi. Dönemin sancak kanunnâmelerini incelediğimizde bevvâb gelirleri ile ilgili olarak birtakım hükümlerin olduğu görülür. 1518 tarihli Amid Sancağı Kanunnâmesi'nde bevvâb resmi olarak üç karaca akça alınacağı¹¹⁸³; Mardin Sancağı Kanunnâmesi'nde ise bu gelir ile ilgili olarak, kapıdan içeri koyun girse, her on iki koyuna bir akça, dışarıdan gelen her yükten de bir karaca akça alınacağı¹¹⁸⁴; Ruha Sancağı'nda "kapılardan at yüküyle şarap geçerse üç nügi şarap, bir yük odundan bir odun ve kömür yükünden bir karaca akça, kumaştan her yük başına bir akça alınacağı¹¹⁸⁵; belirtilmektedir. 1518 tahrir verilerine göre Amid Sancağı'ndaki şehrin dört kapısından elde edilen gelir olarak 27.000 akça bevvâb geliri elde edilmişken bir de satandan alınan bevvâb gelirinin mevcut olduğu bilinmektedir ki, bunun miktarı ise 4.000 akçadır¹¹⁸⁶. Mardin Sancağı'ndaki bevvâb gelirleri toplamı ise 31.000 akça olarak bilinmektedir. Ruha Sancağı'nın bevvâb geliri ise 5.750 akça olarak kaydedilmiştir. Bu dönemde bevvâb geliri en yüksek sancağın Mardin olduğu görülmektedir. 1523-1526'da Amid Sancağı'nın bevvâb geliri 34.500 akça¹¹⁸⁷, Mardin Sancağı'nın geliri 17.000 akça¹¹⁸⁸, Ruha Sancağı'nda ise 5.000 akça olarak kaydedilmiştir¹¹⁸⁹.

1540 tarihli Amid Sancağı Kanunnâmesi'nde "*Der Beyân-ı Resm-i Ebvâb-ı Erba'a*" başlığı altında söz konusugelirle alakalı bazı hükümlere yer verilmiştir. Buna göre, Amid reayasından başka bir reaya, şehre hububat getirip sattığında her yükten ¼ akça, kasabın getirdiği koyundan üç koyuna ¼ akça, taşradan gelip satılan sığırdan her sığıra bir akça alınacağı ifade edilmektedir¹¹⁹⁰. Nitekim Amid Sancağı'nın bu döneme ait bevvâb gelirinin bir önceki döneme kıyasla %10 artarak 38.000 akçaya yükseldiğini

¹¹⁸¹ Ahmet Nezihî Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha(Urfa)Sancağı*, s.156.

¹¹⁸² Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, s.97-100.

¹¹⁸³ Ömer Lütfî Barkan, "Defter-i Yasahâ-i Vilâyeti Diyarıbekir", s.147.

¹¹⁸⁴ Ömer Lütfî Barkan, "Defter-i Yasahâ-i Liva-i Mardin", s.160.

¹¹⁸⁵ Ömer Lütfî Barkan, "Defter-i Yasahâ-i Liva-i Ruha(Urfa)", s.157.

¹¹⁸⁶ BOA, TD 64, s.5.

¹¹⁸⁷ BOA, TD 998, s.2.

¹¹⁸⁸ BOA, TD 998, s.7.

¹¹⁸⁹ BOA, TD 998, s.202.

¹¹⁹⁰ Ömer Lütfî Barkan, "Diyaribekir Vilayeti Kanunu", s.138.

görmekteyiz. Mardin Sancağı'nın bevvâb geliri ise bazar- penbe ve kapan gelirleri ile beraber 40.000 akça olarak verilmiştir¹¹⁹¹. 1550-1568'de Amid Sancağı'nın dört kapısından sağlanan gelir 100.104 akçaya ulaşarak, bevvâb gelirinin %163 oranında ciddi bir artış kaydettiğini müşahede etmekteyiz¹¹⁹². Bu döneme ait Mardin Kazası'nın bevvâb geliri, kapan-ı arasa ve bazı pazar gelirleri arasında yer verilmiştir¹¹⁹³. Ruha Sancağı'na ait bevvâb geliri ise 15.000 akça tutarındaydı¹¹⁹⁴.

3.4. Tamga-i Siyah

Tamga-i Siyah, 1518 tarihli kanunnâmeye göre, şehre uğrayıp geçen ipek yükünün ölçüldükten sonra her batmanı için 4'er akça olarak alınan resimdir¹¹⁹⁵. Dolayısıyla bir yerden transit geçen emtianın iki defa vergilendirilmesidir. 1518 tahrir döneminde Amid Sancağı'nda tamga-i siyah geliri, 50.000 akça; Harput Sancağı'nda 50.000 akça; Ruha Sancağı'nda 40.000 akça; Mardin Sancağı'nda başka gelirlerle beraber 60.000 akça; Mardin Sancağı'nın Nusaynin nahiyesinde 15.000 akça; Berriyecik Sancağı'nda yine başka gelir kalemleri ile beraber 20.000 akça; Çemişgezek Sancağı'nda 20.000 akça; Ergani Sancağı'nda 14.000 akça; Arapgir Sancağı'nda 7.000 akça; Kiğı Sancağı'nda 4.000 akça idi. Bu döneme ilişkin tamga-i siyah gelirlerinin Amid Sancağı ile Harput Sancağı'nda oldukça yüksek olduğu söylenebilir. Yine dikkat çeken bir diğer nokta ise henüz nahiyeye olan Nusaybin'deki tamga-i siyah gelirin; Siverek, Arapgir, Kiğı gibi sancakların gelirinden fazla olmasıdır¹¹⁹⁶. Bu durum Nusaybin'in içinde bulunduğu önemli ticari kavşak bölgesinden kaynaklanmış olmalıdır. 1540 tarihli Amid Sancağı Kanunnâmesi'nde *bâc-ı Ergani* ve *bâc-ı Siverek*'in de tamga-i siyah ile aynı içeriğe sahip kavramlar olduğunu anlamaktayız¹¹⁹⁷. Dolayısıyla bu cümleden olarak kayıtlarda *bâc-ı Ergani* ve *bâc-ı Siverek* gibi mefhumları da tamga-i siyah gelirleri altında değerlendirebiliriz. 1523-1526 döneminde

¹¹⁹¹ BOA, TD 200, s.528.

¹¹⁹² TKGM, TTD 155, s.56a.

¹¹⁹³ TKGM, TTD 117, 42b.

¹¹⁹⁴ TKGM, TTD 151, s.27b.

¹¹⁹⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Harput Livâsı Kanunu", s.166.

¹¹⁹⁶ BOA, TD 64, s.235.

¹¹⁹⁷ "... der beyan-ı tamga-i siyah ki, bâc-ı Ergani ve bâc-ı Siverek demekle meşhurdur..." Bkz. BOA, TD 200, s.13.

Amid Sancağı'nda tamga-i siyah ile ilgili bir verinin olmadığı, bunun yerine bâc-ı Ergani ve bâc-ı Siverek gelirlerine yer verildiği görülmektedir. Nitekim bu dönemde Amid Sancağı'ndaki bâc-ı Ergani ve bâc-ı Siverek gelirleri toplamı 100.000 akça idi. Mardin Sancağı'ndaki tamga-i siyah geliri, bâc-ı übûr ile beraber 80.000 akça¹¹⁹⁸, Arabgir Sancağı'nda 3.000 akça¹¹⁹⁹, Kiğı Sancağı'nda 7.000 akça¹²⁰⁰, Ruha Sancağı'nda kasabhane geliri ile birlikte 4.000 akça, Siverek Sancağı'nda ihtisâb geliri ile birlikte 3.960 akça¹²⁰¹, Ergani Sancağı'nda debbağhane geliri ile beraber 10.000 akça¹²⁰², Nusaybin'de farklı gelirlerle beraber 9.774 akça ve yine Çemişgezek Sancağı'nda çoklu gelir kalemi ile birlikte 22.000 akça¹²⁰³, Harput Sancağı'nda da başka gelirlerle beraber 127.367 akça¹²⁰⁴ olduğu bilinmektedir. 1540-1550 dönemine baktığımızda Amid'teki *bâc-ı Siverek* geliri müstakil olarak verilirken, *bâc-ı Ergani*, diğer gümrük gelirleri ile birlikte kaydedilmiştir. Amid'in bu döneme ait bâc-ı Siverek geliri 36.000 akçadır. Mardin Sancağı'nda tamga-i siyah gelirin ise 11.000 akça olarak kaydedilirken, Nusaybin Kazası'nda bu gelirin noktabaşı¹²⁰⁵ geliri ile 36.000 akça olduğu tespit edilmektedir¹²⁰⁶.

1550-1568 tahrir sürecinde Amid Sancağı'nda bâc-ı Ergani ile bâc-ı Siverek gelirleri, gümrük gelirleri kalemi içerisinde birlikte gösterilmiş olması hasebiyle her bir gelirin kıymetini saptayamamaktayız. Mardin Sancağı'nda tamga-i siyah gelirin 22.333 akça, Atak Sancağı'nın 2.600 akça, Siird Sancağı'nın tamga-i siyah gelirin noktabaşı geliri ile beraber 36.000 akça, Arapgir Sancağı'na ait bu gelirin ise 10.000 akça olduğu tespit edilmektedir. Harput Sancağı'nın tamga-i siyah geliri, bâc-ı übûr ile birlikte 130.000 akça idi¹²⁰⁷. Yine bu dönemde Ruha, Siverek, Çemişgezek sancaklarında da tamga-i siyah gelirin mevcut olduğu bilinmektedir; ancak bu gelir, farklı gelirler içerisinde gösterilmiştir

¹¹⁹⁸ BOA, TD 998, s.7.

¹¹⁹⁹ BOA, TD 998, s.93.

¹²⁰⁰ BOA, TD 998, s.148.

¹²⁰¹ BOA, TD 998, s.131.

¹²⁰² BOA, TD 998, s.105.

¹²⁰³ BOA, TD 998, s.163.

¹²⁰⁴ BOA, TD 998, s.180.

¹²⁰⁵ Übûr eden metadan ayrıca 2 akça alınan resimdir. "... Kanun-ı kadimleri bu imiş ki tamga-i siyahhiyeye müteallik olan meta Nusaybin'e gelüb satılırsa 25 akça satandan alınub ve übûr etse noktabaşı diyü 2 akça alınur imiş..." Bkz. BOA, TD 998, s.5.

¹²⁰⁶ BOA, TD 200, s.769.

¹²⁰⁷ TKGM, TTD 106, s.81a.

3.5. Tamga-i Hıml

Pazar resimlerinin tespitinde ve madencilik, ziraat vergilendirme sisteminde yaygın bir biçimde kullanılan yük veya Arapça adıyla “hıml” Osmanlı İmparatorluğu’ndaki çok değişiklik gösteren ve şartlara göre uydurulmuş ölçülerden biri idi. Yükün ağırlığı ve ebadı kullanılan hayvanın tipine veya nakledilecek emtianın cinsine göre değişirdi. Bu sebepten eşek, katır, at veya deve ile nakledilmek üzere bağlanmış yüklerin ağırlıkları değişik olurdu. Fakat kumaş, ipek veya baharat gibi yüksek değerli emtia oldukça sabit bir ağırlık veya kapasiteye uygundular ve bu sebepten standartlaşmış torba ve çuvalar kullanılır ve tek tip dara oranı uygulanırdı. Bir hayvan yükü 2,4 hatta 8 ayrı çıkın veya torbadan müteşekkil olabilirdi. Bununla beraber münferit çıkınlardan çoğu defa sadece yük veya hıml diye bahsedilirdi¹²⁰⁸. Genel anlamda standart bir yükün hacimsel değeri ise 405 lidre=155,86 kg. olarak kabul edilmektedir¹²⁰⁹. Yine kanunnâmlere genel olarak bakıldığında Amid Sancağı’nda deve yükünden alınan tamga-i hıml gelirinin, at yükünden alınan tamga-i hıml gelirinin iki katı kadar olduğu görülür¹²¹⁰.

Diyarbakır Eyaleti’nde yük yani “hıml” kavramına ve bundan elde edilen gelir olan tamga-i hıml’a da rastlanılmaktadır. 1518 tahrir döneminde tamga-i hıml gelirleri ile ilgili veriler, Amid, Sincar, Siverek ve Çermik sancaklarında yer almaktadır. Amid Sancağı’na ait tamga-i hıml geliri, kapan geliri ile beraber 70.000 akça olarak kaydedilmiş, yine aynı sancağın Hini ve Tercil nahiyelerinde ise toplam 2.000 akça, bu kalemden kazanç sağlanmıştır. Sincar Sancağı’nda ise toplam 13.000 akça yük resminden gelir elde edilirken, Çermik Sancağı’nda 5.000 akça, Siverek Sancağı’nda ise 4.000 akça gelir sağlanmıştır. 1518 döneminde bu gelir kaleminin en yüksek olduğu sancağın Amid olduğunu ifade edebiliriz.1523-1526 döneminde Amid Sancağı merkezinde bu gelire ilgili bir veriye rastlayamamakla beraber, bu sancağın Asma ve Tercil nahiyelerinde toplam 2.300 akça, Sincar Sancağı’nda 7.171 akça, Çermik Sancağı’nda 1.840 akça, Siverek Sancağı’nda 1.080 akça, Ana Sancağı’nda 11.800

¹²⁰⁸ Halil İnalçık, “Osmanlı İpek Ticareti, Madencilik ve Ziraatında Yük (Hıml)”, s.9.

¹²⁰⁹ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, s.448; Ayrıca bkz. Mehmet Ali Ünal, “Yük” *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.739.

¹²¹⁰ Ömer Lütfi Barkan, “Defteri Yasahâ-i Vilayet-i Diyarbakır”, s.147.

akça, Deyr ve Rahbe Sancağı'nda 13.000 akça tamga-i hıml geliri elde edildiği tespit edilmektedir.1540-1550 döneminde mevcut sancaklar içerisinde yalnız Çermik'te rastladığımız tamga-i hıml gelirlerinin, türlü gelirler içerisinde yer alması hasebiyle miktarı bağlamında bir fikir beyan edememekteyiz. 1550-1568 döneminde Ergani Sancağı'nın Çüngüş nahiyesi, Bitlis, Tercil, Sincar, Deyr ve Rahbe ile Ana Sancağı'nda mevcut olduğu saptanmıştır. Bu cümleden olarak Tercil Sancağı'nda cüz'i bir miktar olan bu gelirin, Çüngüş nahiyesinde 1.000 akça¹²¹¹, Bitlis Sancağı'nda da 1.000 akça olduğu görülmektedir¹²¹². Sincar Sancağı'nda şehir merkezinden sağlanan gelirin haricinde, "Karye-i Hatuniye"de 12.600 akça, Tilafer nahiyesinde 2.500 akça olduğu görülmektedir. Bu nahiyede her geçen yükten 20'de 1 akça yani %5, şıra yükünden ise yük başına 1 batman, tuz yükünden 1 kile tuz alınmaktadır¹²¹³. Nitekim Sincar Sancağı'nın toplam tamga-i hıml geliri 15.100 akçaya baliğ olmakta idi. Deyr ve Rahbe Sancağı'ndaki tamga-ı hıml geliri ise ihtisab geliri ile beraber 8.000 akça, Ana Sancağı'nda ise toplam 43.425 akça idi. Netice itibariyle 1550-1568 Diyarbekir Eyaleti'nde yük vergisinden en fazla gelirin Ana Sancağı'na ait olduğu ifade edilebilir.

¹²¹¹ TKGM, *TTD* 332, s.2a.

¹²¹² BOA, *TTD* 413, s.186.

¹²¹³ TKGM, *TTD* 97, s.363a.

3.6. Bâc-ı Kavafil

Bâc-ı kavâfil, tüccar kafilelerinden alınan gümrük resmidir¹²¹⁴. Diyarbekir Eyaleti'nin XVI. yüzyıl boyunca ticari açıdan hareketli bir yapıda olması çeşitli ürünlerin alım-satımını yapan tüccar gruplarının sancaklar arasında yer değiştirmesini sağlamıştır. Bu durum Eyalet içerisindeki bazı sancaklardan kavâfil adı ile resim alma sonucunu ortaya çıkarmıştır. 1518 tarihinde Eyalet genelinde sadece Çemişgezek Sancağı'nda tespit ettiğimiz bu gelirin miktarı 90.000 akça olduğu bilinmektedir. 1523-1526 döneminde Mardin Sancağı'na bağlı Berriyecik Kazası'nda 10.000 akça¹²¹⁵, Arapgir Sancağı'nda 5.000 akça¹²¹⁶, Çemişgezek Sancağı'nda 10.000 akça¹²¹⁷ idi. Bu verilerden sadece Çemişgezek Sancağı'ndaki geliri, önceki dönemle kıyaslama imkanına sahip bulunmaktayız. Mehmet Ali Ünal, Çemişgezek Sancağı'ndaki bâc-ı kavâfil gelirinin 90.000 akçadan, 10.000 akçaya düşmesinin anormal bir durum olduğunu belirterek, 1518 tarihli tahrir verilerinin genel anlamda spekülâtif olduğunu ifade etmektedir¹²¹⁸. Öyle ki, mezkur sancaktaki bu gelire ait miktarın yaklaşık 5-6 yıl içerisinde %90 değer kaybına uğraması dikkat çekicidir. 1540-1550 döneminde Berriyecik Kazası'nda bâc-ı übûr ile beraber 60.000 akça, Musul Sancağı'nın Tikrit şehrinde 1.500 akça gelir sağlandığını görmekteyiz. 1550-1568 döneminde ise Berriyecik Kazası'nda bu gelir kalemine yer verilmediğini müşahade etmekteyiz. Musul Sancağı'nın bu döneme ait bâc-ı kavâfil geliri ise 2.000 akçaya yükselmiştir. Önceki dönemlerin aksine bu son dönemde Çemişgezek Sancağı'nda bu gelir ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.

1603-1617 yılları arasında bâc-ı kavafil gelirine Bitlis ve Adilcevaz sancaklarında da rastlamaktayız. Bu dönemde Adilcevaz'daki bâc-ı kavafil geliri 8000 akça iken, Bitlis Sancağı'nda 329.416 akça idi¹²¹⁹. Bu verilerden hareketle 17. yüzyılın

¹²¹⁴ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.132.

¹²¹⁵ BOA, TD 998, s.52.

¹²¹⁶ BOA, TD 998, s.92.

¹²¹⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.132.

¹²¹⁸ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s.132.

¹²¹⁹ Orhan Kılıç, *730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livâları Tımar İcmâl Defteri (I. Ahmed Dönemi)*, s.243-245.

ilk yarısında Bitlis ve Adilcevaz'ın tüccar kabileler için önemli merkez olduğunu ifade edebiliriz.

3.7. Hayvan ve Esir Ticaretinden Sağlanan Gelirler

3.7.1. Tamga-i Ağnam

1518 tarihli Diyarbekir Eyaleti sancaklarının kanunnâmelerine genel olarak bakıldığında bu verginin, şehre giriş yapan koyunlardan koyun başına alınabildiği gibi¹²²⁰, şehirde ve köylerde kesilen hem koyun hem de sığırlardan, hayvan başına alınan bir vergi¹²²¹ olduğu anlaşılmaktadır. Yine 1540 tarihli Diyarbekir Eyâleti Umûmî Kanûnnâmesi'nde, “koyun alan kasaptan bir akçe iki pul yada koyun satandan bir koyuna iki akça alınacağına, şehirli reaya ve sipahi taifesi yemek ihtiyacı için aldıkları koyundan herhangi bir ücret alınmayacağına dair ibare bulunmaktadır¹²²². Nitekim tamga-i ağnam alınabilmesi için ticari amaçlı olarak şehre hayvan sürülerinin getirilmesi, getirilen sürülerin burada satılması ya da kesilmesi gerekmektedir. 1518 tahrir mucibince sadece Amid ve Mardin sancaklarında rastladığımız bu gelir miktarı, Amid Sancağı'nda “tamga-i ağnam der nefsi-i şehir” adıyla 14.000 akça¹²²³, Mardin Sancağı'nda ise “tamga-i ağnam vilayet-i mezbure der şehir” adıyla 5.000 akça¹²²⁴ idi. 1523-1526 döneminde Amid Sancağı'nın tamga-i ağnam geliri %400 oranında artış kaydederek 70.000 akçaya yükselmiştir ki, bu durum Amid Sancağı'nın önemli bir hayvan borsası haline geldiğinin açıkça göstergesidir. Mardin Sancağı'nın bu geliri ise, % 520 artarak 31.000 akça olmuştur(Grafik 136). Yine bu dönemde Musul Sancağı'nın 22.800 akça, Ruha Sancağı'nın 20.000 akça, Ergani Sancağı'nın 10.000 akça¹²²⁵,

¹²²⁰ “...Ve tamga-i ağnam şehre gelen her iki baş koyuna bir karaca akça alınur imiş ki, altı baş koyuna bir Osman akçası düşer. Ve satılmayub gerü dönüb gitse nesne alınmaz imiş. Ve şehir içinden çıkub gayri yere yük gitse, yük başına birer karaca akça alınur imiş. Âmma şehre gerü girdüğü kapudan çıkub gitse nesne alınmaz imiş...” Bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Defter-i Yasahâ-i Vilâyet-i Diyarbekir”, s.147.

¹²²¹ “... Ve tamga-i ağnam hususu dahi şehirde ve ger kurada boğazlanan koyundan her başdan dokuzar karaca akça ve sığırdan on sekizer karaca akça tamga alınur imiş...” Ömer Lütfi Barkan, “Defter-i Yasahâ-i Liva-i Ergani”, s.152.

¹²²² Ömer Lütfi Barkan, “Diyarbekir Vilayeti Kanunu”, s.136.

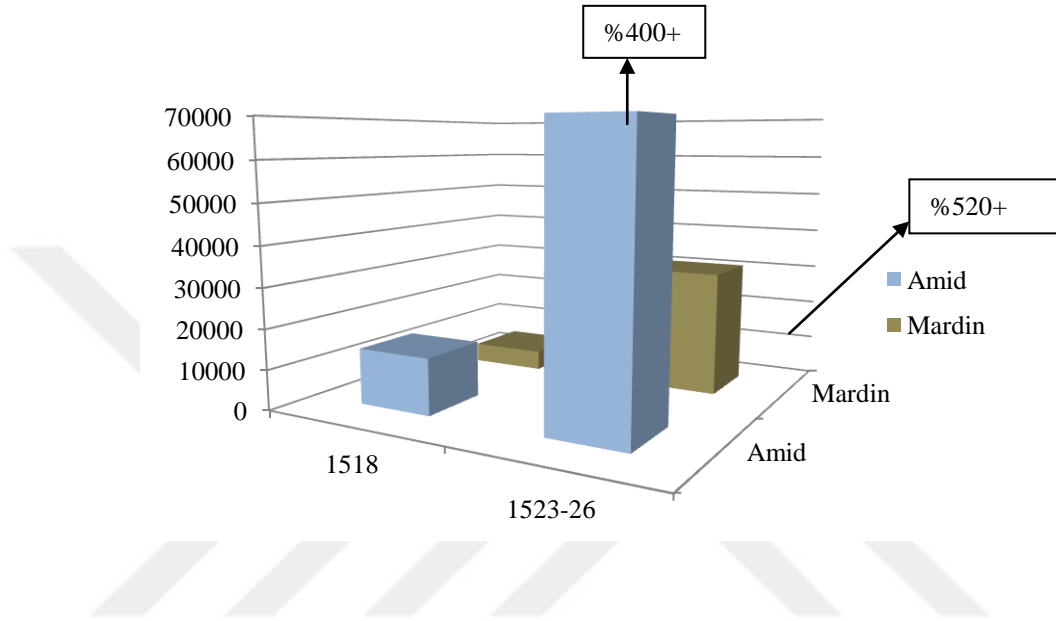
¹²²³ BOA, TD 64, s.5.

¹²²⁴ BOA, TD 64, s.216.

¹²²⁵ “...Ve tamga-i ağnam dahi şehirde ve kurâlarda satılmak için koyun boğazlansa, her koyun başına altışar akça-i karaca ve sığırdan sekizer karaca akça tamga alınurmuş; üçü bir Osmanî akça hesabı üzere kayd olunmuş. Her koyun başına iki akça ve sığır başına altışar akça alına. Ve şehirlü taifesi etlük

Sincar Sancağı'nın 5.000 akça, Çermik Sancağı'nın 4.580 akça¹²²⁶, Hasankeyf Kazası'nın 4.000 akça tamga-i ağnam geliri bulunmaktaydı.

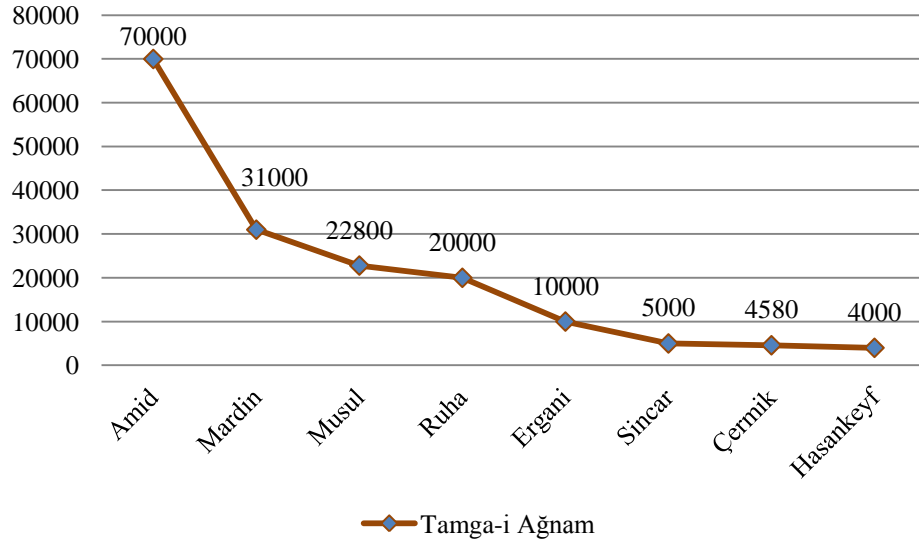
Grafik 136: 1518-1523/26 Dönemlerinde Amid ve Mardin Sancaklarının Tamga-i Ağnam Gelirlerindeki Değişim Oranları

vaktinde koyun alur olsa, ol vakit alınmaya...” Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.5, s.476.

¹²²⁶ “...Ve tamga-i ağnam dahi eğer şehirde kuralarda satılmak için boğazlanan koyundan her koyun başına altışar karaca ve sığırdan on sekiz karaca akça tamga alınurmuş ki, üçü bir Osman akçası olur deyü kayd olunmuş. Her koyun başına altışar akça ve sığır başına altışar akça alına...” Bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.5, s.473.

Grafik 137: 1523/1526 Döneminde Diyarbekir Eyaleti'nde Tamga-i Ağnam Gelirleri

Grafik 137’de de görüldüğü üzere 1523/1526 döneminde Eyalet genelindeki tamga-i ağnam gelirinin en yüksek olduğu sancak yine Amid’tir. Bu dönemde Diyarbekir Eyaleti’ndeki tamga-i ağnam gelirlerinin toplamı 167.380 akça olduğu dikkate alındığında Amid Sancağı’nın, bu gelirin %42’sini teşkil ettiği ortaya çıkar. Mardin Sancağı’nın toplam gelir içindeki oranı ise %19 olup, Amid Sancağı’ndan sonra canlı hayvan ticaretinin en yoğun olduğu yer olarak karşımıza çıkmaktadır.

1540-1550 dönemi Amid Sancağı’na ait tahrir defterinde, tamga-i ağnam gelir kaydı yerine “bâc-ı bazar-ı ağnam” kaydının düştüğü görülmektedir ki bu durum Amid Sancağı’nda bölgesel anlamda büyük çaplı bir koyun pazarının teşekkül ettiğini göstermektedir. Zira Amid Sancağı’nın koyun pazarı gelirlerinin 110.000 akçaya ulaşması¹²²⁷, Amid’in hayvan ticaretinde üstlendiği misyonu göstermektedir. Mardin’in bazar-ı ganem gelirlerinin büyükbaş hayvan gelirleri içerisinde yer aldığı görülmektedir¹²²⁸. Ayrıca bu gelirin dışında tamga-i ağnam olarak bir gelir kalemi daha mevcut olup bunun miktarı ise 30.000 akçadır¹²²⁹. Bu dönemde Hasankeyf Sancağı’nda da bazar-ı ganem adında bir hayvan pazarının kurulduğu görülmektedir. Buradan

¹²²⁷ BOA, TD 200, s.57.

¹²²⁸ BOA, TD 200, s.528.

¹²²⁹ BOA TD 200, s.529.

sağlanan gelir miktarı ise 27.000 akçadır¹²³⁰. Musul Sancağı'nda da tamga-i ağnam gelirinin mevcut olduğu bilinmekle birlikte bunun çeşitli pazar gelirleri ile değerlendirilmesi dolayısıyla miktarını net olarak tespit etmekten uzak bulunmaktayız¹²³¹. Keza Çermik Sancağı'ndaki tamga-i ağnam geliri de tamga-i hıml, ve debbağhane gelirleri ile beraber 18.000 akça olarak kaydedilmiştir¹²³². Netice itibariyle 1540-1550 döneminde de Amid ve Mardin sancakları tamga-i ağnam ve bac-ı bazar-ı ganem gelirleri bakımından öne çıktığı ifade edilebilir. Amid Sancağı'nın bu döneme ait geliri, bir önceki döneme nazaran %57 oranında, Hasankeyf Sancağı'nın geliri %575 oranında artış kaydettiğini görmekteyiz.

1550-1568 tahrir döneminde Amid Sancağı'nda “bâc-ı bazar-ı ağnam” geliri 111.000 akçaya ulaşarak bir önceki döneme kıyasla gelirden, 1.000 akça kadar artış zühur etmiştir. Bu dönemde Atak Sancağı'nda da tamga-i ağnam gelirin yer verildiği görülmektedir. Hasankeyf Sancağı'nda “hass-ı âtik” olarak kaydedilen “bac-ı bazar-ı ağnam” geliri 35.000 akça olarak kaydedilmekle beraber¹²³³, sancağın H. 973 tarihli(M.1565-1566) icmal defterinde bazar-ı ağnam gelirinin 27.000 akça olduğu görülmektedir¹²³⁴. Siird Sancağı'nda da *bazar-ı ağnam* kaydı bulunmakla beraber bunun miktarını tespit edememekteyiz. Sincar Sancağı'nın Tilâfer nahiyesinde tamga-i ağnam geliri 2.200 akça, Ergani Sancağı'nda 5.800 akça, Bitlis Sancağı'nda ise 10.000 akça idi. Yine Rakka, Çermik ve Mardin'de de tamga-i ağnam gelir kayıtları bulunmasına rağmen bunları müstakil olarak tespit edememekteyiz.

¹²³⁰ BOA, TD 208, s.66.

¹²³¹ BOA, TD 195, s.36.

¹²³² BOA, MAD 351, s.180.

¹²³³ TKGM, TTD 96, s.14a; TKGM, TTD 97, s.129a'da “1 akça satandan 1 akça alandan alınır”, kaydı bulunmaktadır. Nitekim bu veri doğrultusunda Hasankeyf Sancağı'nda 17.500 adet koyunun satışa konu olduğu tespit edilebilir.

¹²³⁴ TKGM, TTD 311, s.1b.

3.7.2. Bazar-ı Esb, Devâbb ve Üsarâ¹²³⁵

Diyarbakir Eyaleti,sadece küçük baş hayvan ticareti alanında değil, yük ve binek hayvanlarının ticaretinde de önemli bir yere sahipti. Tarım ekonomisinin geçerli olduğu Diyarbakir Eyaleti'nde, diğer Osmanlı sancak ve kazalarında olduğu gibi köylü reaya, toprağını, at, katır ve öküz ile sürmekte, tarladan elde ettiği mahsul ve demetleri, tarladan harmana ve harmandan anbara nakli de ancak bu hayvanların çektiği arabalar sayesinde olmaktaydı¹²³⁶. Yine imparatorluk topraklarına çok sayıda savaş esiri de getirilmekte idi. Ticaret ve imalâta istihdâm edilen köleler, aynı zamanda ev içi hizmetlerinde de çalıştırılmakta, hanesi kalabalık olan evlerin günlük ihtiyaçlarını temin etme noktasında bunlardan istifade edilmekteydi¹²³⁷. İncelediğimiz dönemde Diyarbakir Eyaleti'nde esb ve devâbb pazarlarının her sancak ve kazada bulunmadığını, daha çok tüccar kervanlarının aktif olduğu güzergahlar üzerindeki birimlerde tesis edildiğini müşahede etmekteyiz.

1518 tahrir verilerine göre Amid, Mardin ve Harput sancaklarında tespit edilen “tamga-i üsarâ ve devâbb” gelirleri, Amid Sancağı'nda 7.000 akça, Harput Sancağı'nda 5.000 akça, Mardin Sancağı'nda tamga-i siyah ile beraber “üsarâ ve devâbb” 60.000 akça idi. 1518 dönemi için söz konusu bu üç sancağın esir ve büyük baş hayvan ticaretinde öne çıktığı söylenebilir. 1523/1526 döneminde bu türden pazarların Amid, Mardin sancakları ile Mardin'in Nusaybin nahiyesi ve Hasankeyf Kazası'nda mevcut olduğu müşahede edilmektedir. Harput Sancağı'nda ise, önceki dönemin aksine, bu döneme ait gelir verisi bulunmamaktadır. Amid Sancağı'nda “bazar-ı esb, üsarâ ve devâbb” olarak 60.000 akça gelir sağlandığı görülmektedir. Yaklaşık 10 kat artışın meydana gelmesi esirlerin ve yük hayvanlarının Amid Sancağı'ndan diğer sancak ve kazalara dağıtımının yapıldığı merkez olmasını da sağlamış olmalıdır. Yine bu dönemde Mardin Sancağı'nda “bazar-ı esb ve devâbb” adıyla 4.000 akça, Hasankeyf Kazası'nda ise “bazar-ı esb, gav(öküz) ve üsarâ” adıyla 6.000 akça gelirin sağlandığı bilinmektedir.

¹²³⁵ Esb: katır, devâb: yük ve binek hayvanları, üsarâ: esirler anlamına gelmektedir. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügât*, s.263,204,1315.

¹²³⁶ Tefik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, s.86-87.

¹²³⁷ Halil İnalçık-Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (1600-1914), C.2, İstanbul 2006, s.719-720.

Ayrıca Mardin Sancağı'nın Nusaybin nahiyesinde de “bazar-ı esb, devâbb ve üsarâ” gelirinin mevcut olduğu bilinmektedir. Bu gelir ise, tamga-i siyah ile beraber 9.774 akça idi. Netice itibariyle, Amid, Mardin-Nusaybin ve Hasankeyf hattının esir ve yük hayvanları ticaretinde önem kazandığını söyleyebiliriz. 1540-1550 periyoduna baktığımızda Amid Sancağı'ndaki bac-ı bazar-ı esb, devâbb ve üsarâ geliri, önceki dönemde olduğu gibi 60.000 akça olarak kaydedilmiştir. Mardin Sancağı'nda bu döneme ait gelirlerin muazzam nispette arttığını müşahede etmekteyiz. 1523-1526 periyodunda 4.000 akça olan gelir, bu dönemde 70.500 akçaya ulaşmıştır. Nitekim Amid Sancağı'ndaki söz konusu gelirlerin artmadığını ve durağan kaldığını göz önünde bulundurursak ve Mardin Sancağı'nda zuhur eden ciddi artışı da dikkate alırsak, Mardin Sancağı, esir, yük hayvanı ticaretinde Amid Sancağı'nın önüne geçtiğini ifade edebiliriz. Bu dönemde Nusaybin Kazası'ndaki bazar-ı esb, devâbb ve üsarâ geliri, tamga-i siyah ile birlikte 36.000 akça olarak kaydedilmiştir. 1523-1526 döneminde 9.774 akça olan gelirin bu dönemde %268 oranında artarak 36.000 akçaya baliğ olması Nusaybin Kazası'nın da önemli bir ticaret merkezi haline geldiğinin ibaresi olmalıdır. Bu dönemde Musul Sancağı'nda *sûk-ı devâbb* yani büyükbaş hayvan pazarının tesis edildiğini görmekteyiz. Zira önceki dönemlerde bu pazar ve geliri hakkında herhangi bir verinin olmaması, bizi bu kanıya yönlendirmiştir. Musul'a ait bu gelir kalemi ise 4.320 akça¹²³⁸ idi. Hasankeyf Kazası'nın bazar-ı esb ve üsarâ geliri ise %16 artış kaydederek 7.000 akçaya yükselmiştir¹²³⁹.

1550-1568 döneminde Amid Sancağı'na ait bac-ı bazar- esb ve üsarâ gelirinin %45 oranında artarak 87.036 akçaya yükseldiğini görmekteyiz¹²⁴⁰. Mardin Kazası'nın bu döneme ait gelirleri müstakil olarak verilmemiş, bazar-ı ganem, resmi- bevâb gibi gelirler ile beraber 300.000 akça olarak kaydedilmiştir¹²⁴¹. Hasankeyf Sancağı'nda bazar- esb, üsarâ ve himar(eşek) adıyla 7.000 akça gelir sağlandığı görülmektedir¹²⁴². Musul Sancağı'nda “sûk- ı devâbb” ve “devâbbin” adıyla iki ayrı gelir kaleminin yer

¹²³⁸ BOA, TD 195, s.36.

¹²³⁹ BOA, TD 208, s.66

¹²⁴⁰ TKGM, TTD 155, s.55b.

¹²⁴¹ TKGM, TTD 117, s.42b.

¹²⁴² TKGM, TTD 311, s.1b. Burada “100 akçada 5 akçanın nisfi alandan nisfi satandan” ibaresi bulunmaktadır.

aldığı görülmektedir. Nitekim bunların toplam miktarı ise 21.440 akça tutarında idi.¹²⁴³. Yine bu dönemde Bitlis, Atak ve Rakka sancaklarında da bazar-ı esb ve devâbb ile ilgili veriler yer almaktadır. Bitlis Sancağı'nda bu gelir kalemi 30.000 akça, Atak Sancağı'nda tamga-i ağnam ile birlikte 2.500 akça, Rakka Sancağı'nda ise bazar-ı ağnam ile beraber 4.000 akçaya baliğ olduğu müşahede edilmektedir¹²⁴⁴. Nitekin 1550-1568 döneminde büyükbaş hayvan ticaretinin yapıldığı birimler olarak Amid, Mardin, Hasankeyf, Bitlis, Atak, Musul ve Rakka sancaklarıdır. Bu zikredilen sancaklardan Amid ve Mardin'in, tüm dönemler boyunca Diyarbekir Eyaleti'nin gözde ticaret mekanlarına sahip birimler olduğunu belirtebiliriz.

¹²⁴³ BOA, *TD 308*, s.48 ve 73.

¹²⁴⁴ TKGM, *TTD 204*, s.106b.

3.8. Toptan ve Perakende Satış ve Ticareti İle İlgili Gelirler

3.8.1. Mizan ve Kapan Gelirleri

Mizân, terazi, *vazana*(tartmak)'tan gelen bir alet ismine denilmektedir. Kelimenin mutâd anlamına göre, tartmaya yarayan çeşitli aletler olarak da ifade edilebilir¹²⁴⁵. Kapan ise, daha ziyade un kapanı (kapan-ı dakik), bal kapanı, yağ kapanı vb. satılan malın adıyla birlikte kullanılmış, böylece büyük tartı aletinin ismi olmaktan çıkıp, günümüz toptancı hallerine ya da zahire borsalarına benzeyen yerlerin adı olmuştur. Un, yağ ve baldan başka tahıl, kahve, tütün, ipek, pamuk, kumaş ve çeşitli dokumalar üreticiden satın alınarak büyük kentlerdeki kapanlara getirilirdi. Burada kadı naibinin nezaretinde esnaf temsilcilerinin de hazır bulunmasıyla mallar tartılır, ağırlık, kalite ve çeşidine göre vergi ve narha tâbi tutulduktan, fiyatları belirlendikten sonra esnaf aracılığıyla tüketiciye sunulurdu¹²⁴⁶. Diyarbekir Eyaleti'nde Amid başta olmak üzere bazı sancaklarda kapan ve mizan gelirlerine rastlanılmaktadır. Mardin Sancağı'nda un kapanı(kapan-ı dakik) ve buğday kapanı(kapan-ı arasa); Amid Sancağı'nda ise buğday kapanı, ciddi anlamda gelir getirdiği görülmektedir. 1518'de Amid Sancağı'nın mizân geliri 20.000 akçaya baliğ olurken¹²⁴⁷, kapan ve buğday alım-satımının gerçekleştiği *kapan-ı arasa*¹²⁴⁸ geliri, tamga-i himl ile birlikte 70.000 akça tutarında idi¹²⁴⁹. *Tamga-i arasageliri*, 1518'de Mardin Sancağı'nda 12.000 akça, tamga-i kapan geliri de 12.000 akça¹²⁵⁰ idi. 1523-1526 döneminde *Amid Sancağı*'ndaki mizân ve kapan gelirleri 10.000 akça¹²⁵¹, yine hububat ürünlerinin tartılmasından elde edilen gelir olarak "resm-i keyyâl" ise 11.500 akça¹²⁵² tutarında idi. Aynı dönemde *Mardin Sancağı*'nın un kapanı geliri 15.000 akça, buğday kapanı geliri, 30.000 akça¹²⁵³ iken *Hasankeyf Kazası*'ndaki kapan geliri 20.000 akça¹²⁵⁴ olarak tespit edilmektedir.

¹²⁴⁵ E. Wiedemann, "Mizân", *İA*, C.8, s.375.

¹²⁴⁶ Salih Aynural, "Kapan", *TDVİA*, C.XXIV, s.338. Ayrıca bkz. Mehmet Ali Ünal, "Kapan", *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.375.

¹²⁴⁷ BOA, *TD 64*, s.12.

¹²⁴⁸ Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde Sanayi ve Ticaret", s.198.

¹²⁴⁹ BOA, *TD 64*, s.5

¹²⁵⁰ BOA, *TD 64*, s.207.

¹²⁵¹ BOA, *TD 134*, s.2.

¹²⁵² BOA, *TD 134*, s.10.

¹²⁵³ BOA, *TD 998*, s.7.

¹²⁵⁴ BOA, *TD 998*, s.253.

1540-1550 döneminde Amid Sancağı'nda kapan-ı arasa geliri 110.000 akça olarak kaydedilmiştir¹²⁵⁵. Mardin Sancağı'nın kapan-ı dakik geliri ile kapan-ı arasa gelirinin başka gelir kalemleriyle beraber yazılmasından ötürü, her birinin gelir miktarı bilinmemektedir¹²⁵⁶. Hasankeyf Sancağı'ndaki kapan gelirinin, bu dönemde 25.000 akçaya yükseldiği görülmektedir¹²⁵⁷. Siird Sancağı'nın *kapan-ı arasa* ile *keyyâl* gelirlerinin de mevcut olduğu bilinmesine rağmen bunların miktarları kesin olarak saptanamamaktadır¹²⁵⁸. Böylece 1540-1550 döneminde Diyarbekir Eyaleti'nin dört toptancı merkezinin bulunduğunu, bunlardan Amid Sancağı'ndaki toptancı merkezinin daha aktif sonucuna varabiliriz.

1550-1568 dönemi ile ilgili olarak Amid Sancağı'ndaki *kapan-ı arasa* geliri %188 oranında artarak 316.666 akça olmuştur¹²⁵⁹. Bu artış aslında bölgede buğday üretiminin artmasının ve Amid'teki buğday kapanına ciddi anlamda buğday yükünün gelmesinin bir sonucu olmalıdır. Yine Amid Sancağı'nda bu dönemde keyyâliye gelirinin olduğu görülmektedir. Bunun geliri ise 40.000 akça'dır¹²⁶⁰. Ruha Sancağı'nın kapan-ı arasa gelirinin 56.000 akçaya baliğ olduğu bilinmektedir¹²⁶¹. Mardin Kazası'nın *kapan-ı dakik*(un kapanı) gelirinin 16.800 akça olarak kaydedilmesi, 1523-1526'dan itibaren bu gelirde %12 artışın gerçekleştiğini göstermektedir. Kaza'nın *kapan-ı arasa* geliri de "bac-ı bazar-ı esb" geliri ile beraber 300.000 akça idi¹²⁶². Hasankeyf Sancağı'nın kapan-ı arasa geliri, 25.000 akça olup, "her satılan gallevat kısmından 20 akçada 1 akça" alınacağına dair not düşülmüştür¹²⁶³. Bu dönemde Bitlis Sancağı'nın da *kapan-ı arasa* geliri mevcut olup bunun geliri ise 45.000 akça idi¹²⁶⁴. Siird Sancağı'nda önceki dönemde olduğu gibi kapan ve keyyâl gelirleri türlü kalemlerle yazılmıştır¹²⁶⁵.

¹²⁵⁵ BOA, TD 200, s.57.

¹²⁵⁶ BOA, TD 200, s.528.

¹²⁵⁷ BOA TD 208, s.68.

¹²⁵⁸ BOA, TD 208, s.71.

¹²⁵⁹ TKGM, TTD 155, s.55b.

¹²⁶⁰ TKGM, TTD 155, s.55b.

¹²⁶¹ TKGM, TTD 151, s.27b.

¹²⁶² TKGM, TTD 117, s.42b.

¹²⁶³ TKGM, TTD 311, s.1b.

¹²⁶⁴ BOA, TTD 413, s.17.

¹²⁶⁵ TKGM, TTD 97, s.236b.

1603-1617 döneminde Bitlis'in kapan-ı arasa gelirinde ciddi anlamda bir düşüş görülmekte olup, söz konusu gelir 7.000 akça olarak kaydedilmiştir. Diğer taraftan bu dönemde Van Sancağı'na ait gelir kalemleri arasında tespit edilen kapan-ı arasa gelirinin, tamga-i siyah ile birlikte 180.000 akça olduğu bilinmektedir¹²⁶⁶. Nitekim burada kapan-ı arasa'nın tamga-i siyah'tan önce yazılmış olması, Van Sancağı'ndaki kapan-ı arasa gelirinin daha yüksek kıymette olabileceğini düşündürmektedir. Dolayısıyla 17. yüzyıl başlarından itibaren Bitlis Sancağı'ndaki *kapan-ı arasa* geliri önemini kaybetmeye başlamış ve jeo-stratejik yönden önem taşıyan Van Sancağı'ndaki nakliyat imkanlarının elverişliliği, bu sancağın kapan gelirlerinde önemli ölçüde artışa sebebiyet vermiştir.

¹²⁶⁶ Orhan Kılıç, *730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livâları Tımar İcmâl Defteri (1. Ahmed Dönemi)*, s.240.

3.8.2. Bâc-ı Bazar-ı Rişte ve Penbe(İplik ve Pamuk Pazarı Gelirleri)

Diyarbakir Eyaleti'nin önemli bir pamuk üretim sahası olması, bazı sancaklarda pamuk ve iplik pazarlarının kurulmasını da sağlamıştır. Dokuma sanayi için de gerekli ana madde olan pamuk ve bundan imal edilen iplik, terziler başta olmak üzere, ipliklere renk veren boyahane ustaları tarafından da oldukça aranan üründür. İncelediğimiz döneme ait verilerde “*bazar-ı penbe ve rişte*” mefhumunun olması, pamuk pazarının, Eyalet için ciddi anlamda ekonomik katkı sağladığını göstermektedir. İlk tahrir döneminde ne pamuk pazarı ne de iplik pazarı gelirin ilişkili olarak herhangi bir veriye rastlanılmamıştır; ancak 1523-1526 döneminde Amid ve Harput sancaklarında “*bazar-ı rişte*”; Siird Kazası'nda ise “*bazar-ı penbe*” gelirlerine ait bilgiler mevcuttur. Amid Sancağı'ndaki iplik pazarı geliri 11.000 akça olarak verilmiştir. Harput Sancağı'ndaki bu gelirin farklı türdeki gelir kalemleri ile beraber kaydedildiği görülmektedir. Siird Kazası'nın *bazar-ı penbe* geliri ise keyyâl geliri ile birlikte 2.500 akça olduğu müşahede edilmektedir.

1540-1550 dönemi tahrir verilerine göre Amid Sancağı'ndaki *iplik pazarı*'nın geliri, bir önceki döneme göre %45 artış kaydederek 16.000 akçaya yükselmiştir¹²⁶⁷. Bu dönem Mardin Sancağı'nda ise pamuk pazarının mevcut olduğunu görmekteyiz; ancak bu pazarın gelirlerinin, çoklu gelir içerisinde yer alması yıllık gelir miktarını tespit etmemizi zorlaştırmaktadır. Önceki dönemde Hasankeyf Sancağı'ndaki pamuk pazarı hakkında bir veri bulunmamasına rağmen bu dönemde bu pazarın geliri 3.000 akça olarak kaydedilmiştir¹²⁶⁸. Siird Sancağı'nda ise *bazar-ı penbe*'ye ek olarak *bazar-ı rişte*'nin kurulduğunu öğrenmekteyiz. Nitekim bu iki Pazar, birbirini tamamlar hale gelmiştir diyebiliriz. Bunların toplam geliri ise 7.000 akçaya baliğ olmaktadır. 1550-1568 döneminde Amid Sancağı'nda “*bazar-ı rişte*” gelirin “*bazar-ı penbe*” geliri de ilave edildiği müşahede edilmekte olup, bunların toplam geliri 27.770 akça idi. Önceki dönemde Mardin Sancağı'nda tespit ettiğimiz pamuk pazarı'nın, Mardin Kazası'na ait mufassal defterde bulunmaması, kanaatimize göre buradakinin kapandığını ve Amid Sancağı'nda kurulduğunu göstermektedir. Harput Sancağı'ndaki, 1523-1526

¹²⁶⁷ BOA, TD 200, s.57.

¹²⁶⁸ BOA, TD 208, s.68.

döneminden beri var olduğunu tahmin ettiğimiz iplik pazarı geliri, şemhâne geliri ile beraber 34.930 akça olarak kaydedilmiştir¹²⁶⁹. Yine bu dönemde Hasankeyf Sancağı'nın bazar-ı penbe geliri 3.000 akça iken, Siird Sancağı'ndaki bazar-ı rişte ve penbe geliri 10.000 akçaya yükselmiştir. Netice itibariyle 1518-1568 dönemi arasında söz konusu pazar ve bunların gelirlerine baktığımızda Amid, Mardin, Harput, Hasankeyf ve Siird bölgelerinin önemli iplik ve pamuk ticaret merkezleri olduğunu ve bu merkezlerden çevre sancak ve kazalara pamuk ve ipliğin nakledildiğini düşünmekteyiz.

3.8.3. Bâc-ı Sûk ve Tamga-i Kayseriyye

Genel olarak pazar vergisi anlamında kullanılan bâc terimi, kayıtlarda bazen tek başına bazen de bâc-ı pazar olarak geçmektedir. Pazara getirilip satılan hemen her çeşit maldan alınan bu verginin miktarı, satılan mala, miktarına ve bazı durumlarda satan kimsenin yerli ya da taşralı olmasına göre değişmektedir. Osmanlılar, köylerde alınıp satılan ürünlerden bâc almadıkları gibi şehirlerdeki gayrimenkul malların satılmasından da böyle bir vergi almazlardı¹²⁷⁰. Daha çok Arap şehirlerinde ve bunlara yakın çevrelerde kabul gören ve bedesten anlamında kullanılan *Kayseriyye* ise¹²⁷¹, Diyarbakir Eyaleti'ndeki Mardin, Hasankeyf, Siird gibi Arap nüfusun kesif olarak bulunduğu yörelerde önemli bir gelir kalemini oluşturduğu söylenebilir. 1518 tahririnde "kayseriyye geliri" hakkında bir veri tespit edememekle birlikte, bu kavramın 1523-1526'dan sonraki Eyalet defterlerinde geçtiği müşahede edilmektedir. Örneğin, 1523-1526 döneminde Mardin Sancağı'nın evkâf bölümünde müşahede ettiğimiz Mardin Kayserriyesi, bu dönemde 74 adet dükkândan müteşekkil idi¹²⁷². 1540 'da ise 80 dükkânı olduğu bilinen bu kayseriyyenin gelirinin 13.716 akça olduğunu görmekteyiz¹²⁷³. 1523-1526 döneminde Hasankeyf Kazası'nda da Kayserriyye'nin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Hasankeyf Kazası'nda geliri 40.000 akça olan

¹²⁶⁹ TKGM, *TTD 106*, s.81a.

¹²⁷⁰ Celal Yeniçeri, "Bâc", *TDVİA*, C.IV, s.411-413.

¹²⁷¹ Semavi Eyice, "Bedesten", *TDVİA*, C.V, s.302-311.

¹²⁷² BOA, *TD 998*, s.20.

¹²⁷³ BOA, *TD 200*, s.741.

*tamga-i Kayserriyye*¹²⁷⁴ ile birlikte bir de 70 dükkanı bulunan başka bir Kayseriyye'nin daha bulunduğu bilinmektedir ki bunun geliri ise 13.586 akça tutarındadır. Ayrıca Hasankeyf'in şehir merkezinde 81 dükkanın bulunduğu ve bunlardan "sûk-i şehir" adıyla 12.210 akça gelir sağlandığı bilinmektedir¹²⁷⁵. Keza Siird Kazası'nda da tamga-i Kayseriyye geliri mevcut olmasına rağmen, geliri çoklu gelir kalemi içerisinde gösterildiğinden tespit edememekteyiz¹²⁷⁶. Bu döneme ait *bâc- bazar* gelir kalemine ise sadece Ana Sancağı¹²⁷⁷ ve Deyr-Rahbe Sancağı'nda rastlanılmıştır¹²⁷⁸.

1540-1550 döneminde Hasankeyf Sancağı'nın tamga-i Kayseriyye gelirinin 58.500 akça, "sûk-i şehir" geliri ise 12.000 akça¹²⁷⁹ olduğu bilinmektedir. 1540-1550'de Siird Sancağı'nda da Kayseriyye gelirlerine yer verilmesine rağmen bunun miktarını yine tespit edememekteyiz¹²⁸⁰. 1550-1568 devrinde Amid Sancağı'na ait Kayseriyye geliri bulunmakta olup bunun geliri ise 55.013 akçadır¹²⁸¹. Hasankeyf Sancağı'nın Kayseriyye geliri, cendere geliri ile beraber 72.500 akça olarak kaydedilenin¹²⁸² dışında, 70 dükkandan müteşekkil başka *Kayseriyye*'nin geliri 8.500 akça, 81 dükkandan oluşan "sûk-i şehir" geliri ise 16.000 akça olarak verilmiştir¹²⁸³.

¹²⁷⁴ BOA, TD 998, s.250.

¹²⁷⁵ BOA, TD 998, s.251.

¹²⁷⁶ BOA, TD 998, s.270.

¹²⁷⁷ BOA, TD 998, s.238.

¹²⁷⁸ BOA, TD 998, s.244.

¹²⁷⁹ BOA, TD 208, s.66.

¹²⁸⁰ BOA, TD 208, s.71.

¹²⁸¹ TKGM, TTD 155, s.55b.

¹²⁸² TKGM, TTD 97, s.129a.

¹²⁸³ TKGM, TTD 311, s.1b.

SONUÇ

Diyarbakir ve çevresinin 1515'te Safevi tesirinden kurtarılmasından sonra Bıyıklı Mehmed Paşa'nın, Diyarbakir Beylerbeyiliği'ne tayin edilmesiyle birlikte Diyarbakir Eyaleti'nin tesis edilme süreci başlamıştır. XVI. yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun tamamı ile Doğu Anadolu topraklarının önemli bir kısmı Diyarbakir Eyaleti sınırlarına dahil edilmiş ve bu hudutlara kısa bir süre sonra Musul, Rakka, Ana ve Hit sancakları da katılarak Eyalet'in coğrafi sınırları Basra Körfezi'ne kadar ulaşmıştır. Coğrafi alandaki bu genişlik, Diyarbakir Eyaleti'ne sosyal anlamda çeşitlilik kazandırdığı gibi tarım, ticaret ve sınıî alanlardan sağlanan gelirler, özelde Diyarbakir Eyaleti'nin ekonomisine genelde ise Osmanlı maliyesine ciddi anlamda katkı sağlamıştır.

Diyarbakir Eyaleti sınırları içerisinde yer alan sancak ve kazalar içerisinde, Paşa Sancağı olarak bilinen Amid Sancağı'nın ekonomik açıdan ayrı bir önemi bulunmaktaydı. Eyalet'in diğer idari birimlerine kıyasla nüfus, tarım, ticaret ve sınıî alanlarda oldukça öne çıkan bölge konumundaki Amid Sancağı'nda şehir kültürünün gelişmesi, şehir merkezinde çok sayıda esnaf ve tüccarın iktisadi faaliyet kollarında uzmanlaşmasını sağlamış ve şehirdeki mahalleler, alanında uzman olan pek çok esnaf grubunun mesleki faaliyetleri ile canlılık kazanmıştır. Amid Sancağı'nda müşahede edilen bu hususiyet, Eyalet'in diğer sancak ve kaza merkezlerinde de görülmesine rağmen, Amid Sancağı'nın idari anlamda taşıdığı önem dolayısıyla iktisadi anlamda da buranın bir adım öne çıkmasına katkıda bulunmuştur. Diyarbakir Eyaleti'nde merkezden çevreye yani sancak ve kaza merkezinden köylere doğru şehir kültürünün etkinliğini kaybederek, burada etkin olan sınıî ve ticaretin yerini tarım ve hayvancılığa bıraktığı görülmektedir. Diyarbakir Eyaleti'nde köy ekonomisinin de oldukça canlı olduğunu ifade edebiliriz. Nitekim 1518 tahririndeki verilere göre Diyarbakir Eyaleti'nde mevcut olan toplam köy sayısı 1.975 iken, 1550-1568 döneminde bu sayının 5.042'ye yükselmiş olması Eyalet'te tarımla uğraşan kesimin arttığını açıkça göstermektedir. Eyalet genelinde köy sayısının artış göstermesi, 16. yüzyılın ortalarına doğru nüfusun artmasından kaynaklı olmalıdır. Bu cümleden olarak 1550-1568 döneminde sahip oldukları köy sayıları açısından Mardin Kazası, Amid Sancağı ve Ruha Sancağı'nın öne çıkması dikkate değer bir durumdur. Diyarbakir Eyaleti genelinde, 1518 tahriri ile 1550-1568 dönemi arasında köy sayısındaki artışın %155 olması köy ekonomisinde görülen canlılığın da bir göstergesidir. Diyarbakir Eyaleti'nde 1515 yılından itibaren, savaş ortamının yerini imar ve iskân faaliyetlerine bırakması, Eyalet genelinde şehir ve köy nüfusunda ciddi anlamda artışın yaşanmasına sebep olmuştur. Öyle ki, 1518 tahririnde Diyarbakir Eyaleti'nin şehirli vergi mükellefi müslim hane toplamı 3.868 iken, bu miktar 1550-1568 tahririnde 13.668 haneye yükselmiştir. Yine aynı şekilde Ermeni, Süryani, Yahudi, Nasturi, Yakubi gibi dini grupların oluşturduğu şehirli gayri müslim hane miktarı toplamı ilk tahrir döneminde 3.457 hane iken, 1550-1568 döneminde 14.075 haneye ulaşmıştır. 1518 tahrir döneminde olduğu gibi 1550-1568 dönemlerinde de şehirli gayrimüslim hane miktarının en fazla olduğu sancak Amid Sancağı olmuştur. Diyarbakir Eyaleti sınırları dahilinde Yahudi nüfusun da önemli bir payı bulunmaktaydı. Son tahrir dönemi olan 1550-1568'de şehirli Yahudi hane miktarı bakımından Mardin Kazası ve Musul Sancağı'nın öne çıkması vurgulanması gereken bir diğer husustur. Diyarbakir Eyaleti'nin yaklaşık 50 yıllık süreç içerisinde müslim köylü hane miktarı ise 24.356 haneden 119.790

haneye yükselmiştir. 1550-1568 döneminde toplam nüfus miktarının en fazla olduğu idari birimlerin ise Amid Sancağı, Mardin Kazası ve Harput Sancağı olduğunu ifade edebiliriz.

Diyarbakir Eyaleti'nin yer yer dağlık ve engebeli arazi yapılarından müteşekkil olması, yörenin konar-göçer aşiretler açısından da büyük önem arz eden hayat sahası konumuna gelmesini sağlamıştır. Diyarbakir Eyaleti, konar-göçer aşiretlerin yaylak ve kışlak alanları arasında kaldığı için pek çok aşiretin bu bölgede kesif olarak bulunmasına sebep olmuştur. Bucyân, Pısbân, Berazi, Zılân, Dögerni, Bozulus gibi pek çok aşiret unsurunun köylerde meskûn olup tarım ve hayvancılıkla meşgul olması, Eyalet ekonomisine canlılık kazandıran önemli bir faktör olmuştur. Özellikle bu aşiretlerin sahip olduğu çok sayıda koyun sürüsü, başkent İstanbul'un et ihtiyacının karşılanmasında da büyük bir görev üstlenmiştir. Hatta öyle ki, Devlet-i Aliyye'nin, Diyarbakir'den getirilecek olan koyunların eşkıya kırımına uğramaması için ciddi önlemler aldığı marşiv kayıtlarından öğrenmekteyiz.

Diyarbakir Eyaleti, hububat üretimi konusunda önemli bir paya sahip bulunmaktaydı. Hububat tarımı, Anadolu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi Diyarbakir ve yöresinde de büyük önem arz etmekte olup, Amid Sancağı ve Mardin Kazası, Eyalet bazında gerçekleştirilen buğday ve arpa üretiminde öne çıkan yerlerdir. 1550-1568 dönemi Diyarbakir Eyaleti'nde 26 sancak ve kazanın 22'sinde buğday üretim miktarının arpa üretiminin iki katı olması, Eyalet'in ciddi bir buğday deposu olduğunu düşündürmektedir. Darı üretiminde ise ilk tahrir döneminde Amid, Ruha ve Harput sancakları öne çıkmasına rağmen, son tahrir döneminde ise Ana ve Hit Sancağı, Habur Sancağı, ön sıraya yükselen yerler olarak karşımıza çıkmaktadır. Son tahrir döneminde Amid ve Ruha sancaklarında darı üretiminin ciddi miktarda azalma göstermesi, darı bitkisinin yerine ekonomik değeri yüksek olan başka ürünlerin ekilmesi ile ilgili olmalıdır. Bakliyat ürünlerinden olan mercimek üretimi 1518 tahririnde Ruha ve Harput sancaklarında yüksek iken 1550-1568 döneminde Ana Sancağı, söz konusu üretimde söz sahibi olmayı başarmıştır.

Çeltik ziraati de Diyarbakir Eyaleti'nin tarım ekonomisinde büyük önem arz etmekteydi. Özellikle Amid, Siverek, Mardin, Ruha, Çermik, Ergani, Hasankeyf ve Nusaybin yöresi çeltik üretiminin kesif olduğu bölgeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Pamuk üretimi konusunda ise Amid, Harput, Ruha, Musul ve Siverek sancaklarının Diyarbakir Eyalet ekonomisine büyük katkısı bulunmaktaydı. 1550-1568 döneminde susam tarımında öne çıkan Siverek Sancağı, Eyalet genelindeki üretimin %49'unu teşkil ederken yine aynı dönemde Musul Sancağı, Eyalet genelindeki kendir ve keten üretiminin %66'sını gerçekleştirmekteydi. Meyve ve sebze üretimine de rastlanan Diyarbakir Eyaleti'nde, Harput Sancağı, 1550-1568 döneminde Eyalet'in meyve bahçesi hüviyetine sahiptir. Nitekim söz konusu sancak Diyarbakir Eyaleti'nde gerçekleştirilen meyve üretiminin %32'sini oluşturmaktaydı.

Hayvancılık faaliyetlerinin de Diyarbakir Eyaleti'nde oldukça kesif olduğu görülmektedir. Bu alanda özellikle arıcılık, koyunculuk, mevâşi ve kara sığır yetiştiriciliği Eyalet genelinde öne çıkan hayvancılık faaliyetlerini teşkil etmektedir. Bal üretiminde 1540-1550 döneminde Çemişgezek Sancağı, Eyalet bazında söz sahibi iken 1550-1568 döneminde Arapgir Sancağı, Çemişgezek Sancağı ile rekabet eder

duruma gelmiştir. Koyun yetiştiriciliğinde ise Amid, Ruha, Çemişgezek ve Mardin öne çıkan bölgeler olmuştur. Koyun üretimine kıyasla Eyalet genelinde sınırlı kalan büyükbaş hayvan üreticiliği ise Musul, Deyr-Rahbe, Rakka ve Ana sancaklarında yoğunluk kazanmıştır.

Diyarbakir Eyaleti, 16. yüzyıl boyunca önemli sınâi ve ticaret bölgesi olma misyonunu da üstlenmiştir. Tarımsal sınâi sektörünün önemli unsuru olan değirmenler, zirâi ekonominin doğal bir neticesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hasat edilen buğdayın un haline getirilmesinde büyük rol oynayan değirmenler, 1518 ve 1540-1550 dönemlerinde Çemişgezek Sancağı'nda sayıca fazla iken, 1550-1568 döneminde Amid Sancağı'ndaki değirmenlerin sayısı ciddi anlamda artış göstermiştir. Sınâi ekonominin önemli kollarından olan boyahaneler de Diyarbakir Eyaleti'nin iktisadi hayatına canlılık katan üniteler idi. Dokuma sanayi ile yakından ilgili olan boyahaneler; Amid, Mardin, Ruha, Harput, Çemişgezek, Siverek, Hasankeyf, Siird ve Musul bölgelerinin şehir ekonomisine ciddi anlamda canlılık kazandırmıştır. Boyahaneler, sadece şehir merkezlerinde faaliyet göstermemekte, nüfus yoğunluğu bakımından öne çıkan köylerde de bu türden ünitelere rastlanılmakta idi. Bu özelliğe sahip Amid Sancağı, Eyalet genelindeki tüm boyahane gelirlerinin %17'sini teşkil etmekteydi. Yine 16. yüzyıl'da Diyarbakir Eyaleti'nde aktif olan sınâi kolları içerisinde tabakhane, başhane, kırıhane, mumhane, meyhane, bozahane, kasabhane, tahunhane, darphane, sof dokuma atölyeleri, Eyalet gelirlerinde söz sahibi olmuş tesislerdir. Diyarbakir Eyaleti, yer altı kaynakları bakımından da Osmanlı ekonomisi açısından önemli bir yere sahipti. Eyalet bazında Bitlis Sancağı ve Kiğı Sancağı, demir; Çemişgezek Sancağı, tuz; Mardin Sancağı, kükürt, Musul Sancağı ise zift üretiminde öne çıkan bölgelerdir.

Batı'yı, Irak üzerinden Doğu'ya bağlayan önemli bir kavşak noktasında yer alan Diyarbakir, büyük ticaret kervanlarının da uğrak noktası idi. Anadolu ve Halep'e giden tüccarlar mutlaka Diyarbakir bölgesinden geçmek mecburiyetindeydi. Bu bölgenin bölgesel ve uluslar arası ticaret yolları üzerinde konumlanması, Eyalet içerisinde çok sayıda kervansarayın tesis edilmesine yol açmıştır. Bu ticari ve konaklama yapılarına dinlenmek gayesiyle uğrayan çok sayıda yerli ve yabancı tüccar, ticari emtialarını da burada sergileyebilme imkanı bulmuştur. 16. yüzyılın sonlarına kadar yerli ve yabancı pek çok tüccarın ticari faaliyetlerine tanıklık eden Diyarbakir Eyaleti; çarşı, pazar ve bedestenleri ile de bölgesel ve uluslar arası ticarete olumlu yönde hareketlilik kazandırmıştır.

16. yüzyıl boyunca Diyarbakir Eyaleti, gerçekleştirdiği tarımsal faaliyetler ve sahip olduğu sınâi, ticaret ve madencilik sektörleriyle Klasik dönem Osmanlı ekonomisi için can damarı olmuştur.

GENEL SONUÇ

XVI. yüzyılın ilk yarısında *Diyarbakır Eyaleti*'nin ekonomisi üzerinde yaptığımız bu çalışma ile ilgili olarak genel sonuca varacak olursak:

1. Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan ve büyük oranda verimli bölgede yer alan Diyarbakır Eyaleti, güneyde Basra'ya kadar uzanan bir mecra üzerinde bulunmaktadır. Sınırları birçok kez değiştiği bilinen Diyarbakır Eyaleti'nin XVI. yüzyıldaki hali günümüzün Diyarbakır, Mardin, Elazığ, Urfa, Batman, Siirt, Bingöl, Bitlis, Tunceli illeriyle Malatya'nın bir bölümünü kapsayarak güneyde Bağdat'ın kuzeybatısı'na kadar uzanmaktadır. Kuzey cenahı dağlık olan Eyalet'in güney bölümleri ise nispeten düz ova görünümünde olup, buralar tarımsal faaliyetler bakımından daha çok elverişlidir. Diyarbakır Eyaleti'ni iki koldan saran Fırat ve Dicle nehirleri ve bunların oluşturduğu kollar, sulamalı tarım yönünden avantajlı bir konum kazandırmaktadır.

2. XVI. yüzyılda Diyarbakır Eyaleti'ndeki iktisadî faaliyetler; tarım ve hayvancılık, ticaret ve sınıî olmak üzere başlıca üç alanda şekillenmiş olup, tespit edilen üretim faaliyetlerinden yola çıkarak tarımın Diyarbakır ekonomisine olan katkısının %70-75 civarında olduğunu ifade edebiliriz. Zira, para ekonomisinin pek gelişmediği bu dönemde vergilendirme esasının tarımsal üretim kaynaklı olması zorunluluğu, tarımın ekonomide ön plana çıkmasında etken rol oynamıştır. Öyle ki, Amid Sancağı başta olmak üzere, Mardin, Ruha, Harput sancakları hububat tarımında öne çıkan başlıca birimler olup, bu bölgeler, Eyalet'in hububat gereksinimini büyük oranda karşıladığı gibi zaman zaman bu ürünlere ihtiyaç duyan bölgeler için de buğday antreposu görevini üstlenmiştir. Muhtelif meyve üretimi bağlamında Harput ve Mardin sancakları öne çıkarken, karpuz ve kavun üretiminde Amid ve Ruha sancakları, üzüm ve bağcılık alanında ise Ergani Sancağı önemli merkez olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarımsal faaliyetlerin tamamlayıcı unsuru olan hayvancılık da Diyarbakır Eyaleti'nin ekonomisine canlılık katan bir diğer faaliyet kolu olmuştur. Bölgenin umumiyetle Türkmen kökenli aşiretler tarafından meskun olması, burada küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin daha yoğun olmasına kaynak teşkil etmiştir. Bu anlamda Amid, Mardin, Çemişgezek sancakları koyun ve keçi istihali yönünden öne çıkan bölgeler olmuştur. Ayrıca bal üretiminde ise Çemişgezek ve Arapgir sancakları başta olmak üzere Harput, Kiğı ve Amid sancakları da bu hususta dikkat çeken diğer yerler olarak görülmektedir.

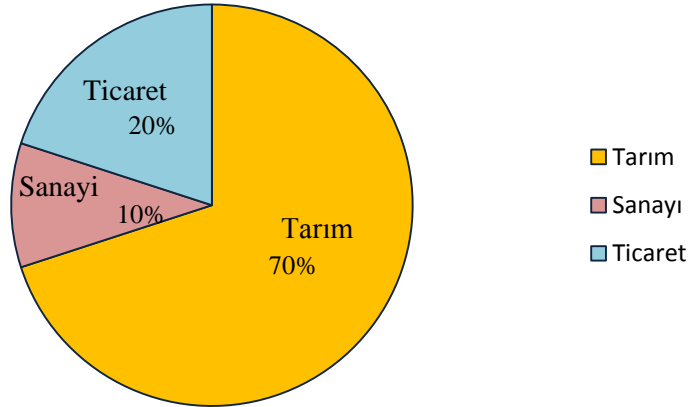
3. Uluslar arası ticaret kavşağının odak noktası olan Diyarbakır Eyaleti; Ortadoğu'nun ticari emtialarını Anadolu'nun Batısı'na ve Avrupa'ya transferinde önemli misyon üstlenen yerli ve yabancı tüccarların yoğun faaliyet içerisinde olduğu bölge olarak da dikkat çekmektedir. Bilhassa ipek ticareti açısından değerlendirdiğimizde Diyarbakır'ın (Amid), Tebriz-Halep arasındaki yol üzerinde kervanlar için önemli bir durak noktası olduğunu müşahade etmekteyiz. Diyarbakır'ın ticaret yolları üzerindeki bu etkisinin 17. yüzyılda da devam ettiği düşünülmektedir. Gümrük gelirleri bakımından dikkate değer bir niteliğe sahip Diyarbakır Eyaleti'ne ticari sektörün katkısı %20-25 mesabesindedir. Eyalet içerisinde özellikle Amid, Mardin, Ruha ve Musul şehir merkezlerinde mevcut olan bedesten ve hanlar; hem para

akışının olduğu, hem de toptan ve perakende alışverişin gerçekleştiği üniteler olarak uzun süre etkinliklerini sürdürmüşlerdir.

4. Diyarbekir Eyaleti'nde gerçekleşen sınıî faaliyetlerin, Eyalet ekonomisine olan katkısının ise %10-15 arasında olduğunu ifade edebiliriz. Şehir nüfusunun nispeten daha kesif olduğu yörelerde kurulan sınıî tesisler, aslında şehir endüstri sektörünün en doğal sonucudur. Diyarbekir Eyaleti'nde boya, deri, tekstil ve mum sanayi alanında Amid, Mardin, Ruha, Harput, Bitlis önemli merkezler olarak karşımıza çıkmaktadır. Eyalet sınırları içerisinde pamuktan ve yünden imal edilen çeşitli dokumalar, halı, kilim ve seccadeler rağbet gören ürünler olarak görülmektedir. Ayrıca Eyalet içerisindeki maden sınıînin de dönemin şartları içerisinde değerlendirildiğinde büyük önem arz ettiği görülmektedir. Neft kaynakları yönünden zengin olduğu bilinen Cezire bölgesini de içine alan Diyarbekir Eyaleti, demir, bakır, gümüş, kurşun, zift, kömür gibi madenler açısından da oldukça mümbit bir bölgedir.

Nitekim Diyarbekir Eyaleti'nin sahip olduğu tarım, ticaret ve sınıî alandaki bu hususiyetler, Avrupalı seyyahların da dikkatini celp etmiş olup, çeşitli bahanelerle yaptıkları seyahatler, bu bölgeye ait pek çok bilginin not edilmesiyle neticelenmiş ve bu da ilerleyen dönemlerde, pek çok Avrupa ülkesinin tüm dikkatlerinin özelde Diyarbekir Eyaleti'nin genelde ise Osmanlı İmparatorluğu'nun yer altı ve yer üstü zenginliklerine odaklanmasına sebebiyet vermiştir.

XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nin İktisâdi Gelir Dağılımları

KAYNAKLAR

1.Arşiv Kaynakları

1.1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA.TD 64
BOA.TD 998
BOA.TD 200
BOA.TD 213
BOA.TD 195
BOA.TD 308
BOA.TD 413
BOA.TD 406
BOA.MAD 351
BOA.TD 134
BOA.TD 208
03 Numaralı Mühimme Defteri
05 Numaralı Mühimme Defteri

1.2. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi

TKGM. TTD 117
TKGM. TTD 155
TKGM. TTD 151
TKGM. TTD 97
TKGM. TTD 188
TKGM. TTD 126
TKGM. TTD 127
TKGM. TTD 96
TKGM. TTD 106
TKGM. TTD 332
TKGM. TTD 311

2.Araştırma, İnceleme ve Kronik Eserler

- Acun, Fatma, “Klasik Dönem Eyalet Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması”, *Türkler*, C.IX, Ankara,2002, ss.899-908.
- _____, “Osmanlı Döneminde Anadolu Şehirlerinin Gelişmesinde Devletin Rolü: Karahisar Örneği”, *Bellekten*, C.LXV/S.242, ss.161-192.
- Ahmed Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri(967-1200)*, İstanbul, 1989.
- Akalın, Şebnem, “Kervansaray”, *TDVİA*, C.XXV, ss.299-302.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimaî Tarihi 2 (1453-1559)*, İstanbul 1995.
- Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.3, İstanbul, 1991.
- _____, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.5, İstanbul, 1992.

- _____, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.7, İstanbul, 1994.
- Aksın, Ahmet, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999.
- AnaBritannica, “Arpa”, C.III, İstanbul, 1993.
- _____, “Zeytin”, C.XXII, İstanbul, 1990.
- _____, “Darı”, C.IX, İstanbul, 1994.
- _____, “Pamuk”, C.XII, İstanbul, 1989.
- Arıkan, Zeki, “1518/924 Tarihli Çemişgezek Livası Kanunnamesi”, *Tarih Dergisi* S.34/1984, ss.101-122.
- Atalay, İbrahim, *Türkiye Coğrafyası*, İzmir, 1994.
- Aydın, Dünder, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri*, Ankara, 1998.
- Ayn Ali Efendi, *Kavân-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân*, İstanbul, 1280.
- Aynural, Salih, “Kapan”, *TDVİA*, C.XXIV, ss.338-339.
- Bakır, Abdulhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasında Dokuma Sanayi”, *Bellekten*, C. LXIV, S.241, ss.749-821.
- _____, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Ankara, 2000.
- _____, “Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi”, *Bellekten*, S.232/1998, ss.519-589.
- _____, “Türkmen Şehri Musul’un Geç Ortaçağ’daki Fizikî Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.XXV/I, Temmuz, 2010, ss.55-76.
- Barbarao, Josaphat, *Anadolu’ya ve İran’a Seyahat*, (çev.Tufan Gündüz), İstanbul, 2009.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Türkiye’de İmparatorluk Devirleri’nin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri”, *İÜİFM*, c.II, (1940-1941).
- _____, “Tımar”, *Türkiye’de Toprak Meselesi (Toplu Eserler I)*, İstanbul, 1980, ss.805-872.
- _____, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirâi Ekonominin Hukuki ve Mâli Esasları*, C.I, İstanbul, 1943.
- _____, “Tahrir Defterleri’nin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma”, *IV. Türk Tarih Kongresi*, 10-14 Kasım 1948, Ankara, 1952.
- _____, “Öşür”, *Türkiye’de Toprak Meselesi (Toplu Eserler I)*, İstanbul, 1980, ss.799-804.
- _____, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C.X, (1951-53), ss.1-25.
- _____, “Çiftlik”, *Türkiye’de Toprak Meselesi (Toplu Eserler I)*,

- İstanbul,1980, ss.789-797.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Esnaf Cemiyetleri”, *Ord.Prof. Ömer Lütfi Barkan’a Armağan, İÜİFM*, S.1-4, İstanbul, 1985, ss.39-46.
- _____, “H.933-934(M.1527-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, *Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler-Makaleler*, (Yay. Haz. Hüseyin Özdeğer), C.1, İstanbul, 2000, ss.620-702.
- Başar, Fahmeddin, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı(1717-1730)*, Ankara, 1997.
- Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, (Yay. Haz. Yusuf İhsan Genç), İstanbul, 2000.
- Batmaz, Ş. Eftal, “XV-XVI. Yüzyıl Sancak Kanunnameleri’ne Göre Osmanlı Devleti’nde Tahıl Üretimi”, *TAD*, Ankara,2004, S.36,ss.35-41
- Bayartan, Mehmet, “Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle”, *İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi*, S.13/2005, ss.93-107.
- Bayatlı, Nilüfer, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara, 1999.
- _____, “Hollandalı Doğu Gezgini Dr. Leonhart Raufolff’un Doğu Gezisi (Irak, Suriye, Lübnan ve Filistin’e Doğru)”, *TDA*, S.120/1999, ss.159-184.
- _____, “Hollandalı Doğu Gezgini Dr. Leonhart Raufolff’un Gezi Notlarında Bağdat Şehri ve Türkler”, *XIII. Türk Tarih Kongresi 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.III/I, Ankara 2002, ss. 205-210.
- Baykara, Tuncer, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası’na Giriş I*, Ankara,2000.
- Beldiceanu, Nicoarâ, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti’nde Tımar*, (çev.Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, 1985.
- Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C.2, Ankara,2003.
- Bizbirlik, Alpay, “16. Yüzyılın Ortalarında Kulb Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları*, S.XIII/1993, ss.137-162.
- _____, “16. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.XIV/1999, ss.109-133.
- Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), C.I, İstanbul,1989.
- Bruinessan, Martin Van, *Evlıya Çelebi Diyarbekir’de*, İstanbul,2003.
- Cezar, Mustafa, “Türk Tarihinde Kervansaray”, *VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.II, Ankara, 1981, ss.931-940.
- Chesneau, Jean, *D’aramon Seyahatnamesi*,(çev.İşıl Erverdi), İstanbul,2012.

- Cook, M.A., *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, Oxford Univ. Press, London, 1972.
- Çağatay, Neşet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reayâ’nın Mirî Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları, *IV. Türk Tarih Kongresi, 10-14 Kasım 1948*, Ankara, 2010, ss.426-433.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğunda Maden İşletme Hukuku”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.2, S.1, Ankara, 1943, ss.117-126.
- Çelik, Mehmet, “Süryaniler”, *TDVİA*, C.38, ss.175-178.
- Çevik, Adnan, “Ortaçağ İslam Coğrafyacılara Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı”, *Osmanlı Araştırmaları*, S.XXXIII, İstanbul, 2009, ss.35-64.
- _____, “İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi (Tur Abidin)’in Tarihi Coğrafyası”, *Makalelerle Mardin I (Tarih-Coğrafya)*, Haz. İbrahim Özçoşar, İstanbul, 2007, ss.105-130.
- Dadayan, Khaçadur, *XV. Yüzyıldan 1915’e Günümüz Türkiye’sinde Ermeniler’ in Ticari-Ekonomik Faaliyeti*, Yerevan, 2012.
- Darkot, Besim, “Diyarbakir”, *İA*, C.3, ss.601-605.
- Demirel, Ömer, *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilatı*, Sivas, 1998.
- Demirtaş, Faruk, “Bozulus Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.7, S.1/1949, ss.29-46.
- Dernschwam, Hans, *İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü*, (çev.Yaşar Önen), Ankara, 1987.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca- Türkçe Büyük Ansiklopedik Lügat*, Ankara 2012
- Doğru, Halime, *Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, İstanbul, 1992.
- Elibüyük, Mesut, “Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak, Mufassal Defterler”, *Coğrafya Araştırmaları*, C.I/ 1990, ss.11-32.
- _____-Yılmaz, Erkan, “Türkiye’nin Coğrafi Bölge ve Bölümlerine Göre Yükselti Basamakları ve Eğim Grupları”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, S.8/2010, ss.27-56.
- Emecen, Feridun, “Çeltik”, *TDVİA*, C.VIII, İstanbul, 1993, ss.265-266.
- _____, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989.
- Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehrindeki <<Mahalle>> nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, S.IV/1984, ss.69-78.
- _____, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.II, Ankara, 1981, ss. 1265-1274.
- _____, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler”, *Belleten*, S.203/1988, ss.501-533.
- _____, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Ankara, 2006.

- Ergin, Osman, “Çarşı”, *İA*, C.III, ss.360-362.
- _____, “Bedestân”, *İA*, C.II, İstanbul 1979, ss.440-442.
- Erim, Neşe, “1720-1790 Arasında Osmanlı-İran Ticareti”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler (21-25 Ağustos 1989)*, Ankara, 1990, ss.570-577.
- Erpolat, M. Salih, *XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1993.
- _____, “XVI. Yüzyılda Siverek Sancağı’nda İskan ve Nüfus”, *Tarihte Siverek Sempozyumu Bildirileri, 13-14 Ekim 2001*, ss.76-96.
- _____, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği’ndeki Yer İsimleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 1999.
- Ertürk, Volkan, *XVI. Yüzyılda Akşehir Sancağı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2007.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C.IV, İstanbul, 1896.
- _____, *Seyahatname*, 4. Kitap, C.I-2, Haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul, 2012
- _____, *Seyahatname*, C.III-IV, İstanbul, 1966.
- Eyice, Semavi, “Bedesten”, *TDVİA*, C.V, ss.302-311.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, (çev. Neyyir Berktaş), İstanbul, 2014.
- _____, “Textile Production in Rumeli and the Arab Provinces: Geographical Distribution and İnternal Trade(1550-1650)”, *Osmanlı Araştırmaları*, S.I/1980, ss.61-83.
- _____, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, (çev. Emine Sonnur Özcan), Ankara, 2006.
- _____, “Onyedinci Yüzyıl Ankarası’nda Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri”, *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan’a Armağan*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C.41, S.1-4, İstanbul, 1985, ss.237-259.
- _____, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, (çev. Gül Çağalı Güven, Özgür Türesoy), İstanbul, 2004.
- Genç, Mehmet, “Mukataa”, *TDVİA*, C.XXXI, ss.129-132.
- _____, “İltizam”, *TDVİA*, C.XXII, ss.154-158.
- Gökçe, Turan, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye(Denizli) Kazası*, Ankara, 2000.
- Göker, Muzaffer, “Türklerde Sanayi”, *Belleten*, S.7/8 (II. Baskı), Ankara, 1994, ss.433-444.
- Göyünç, Nejat, “XVI. Yüzyılda Güney-Doğu Anadolu’nun Ekonomik Durumu”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar (8-10 Haz. 1973)*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1975, ss.71-98.
- _____, “Kanuni Devri Başlarında Güneydoğu Anadolu, *Atatürk Konferansları V*, (1971-72’den Ayrı Basım), Ankara, 1975,

- ss.61-74.
- _____, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Belleten*, C.LXV/2002, ss.655-660.
- _____, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara,1991.
- _____, "Diyarbakır Beylerbeyiliği'nin İlk İdari Taksimatı", *Tarih Dergisi*, S.XXIII/1969, ss.23-34.
- _____, "Hane", *TDVİA*, C.XV, ss.552-553.
- _____, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Türk Kültürü*, S.370/1994, ss.77-86.
- _____, "Ocaklık Deyimi Hakkında", *XI. Türk Tarih Kongresi(5-9 Eylül 1990)Kongreye Sunulan Bildiriler*,C.III, Ankara,1994, ss.873-877.
- Güçer, Lütfi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964.
- _____, "XVI-XVIII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Politikası", *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İctimâiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, S.1/1987, ss.1-128.
- _____, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İÜİFM*, C.23, S.1-2, İstanbul, 1963, ss.97-143.
- Gümüşçü, Osman, *XVI Yüzyıl Larende(Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Ankara,2001.
- Günay, Ramazan, *259 Numaralı Hicri 1006-1008 (Miladi 1598-1600) Tarihli Mardin Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2002.
- Gündüz, Ahmet, *Osmanlı İdaresinde Musul(1523-1639)*, (Basılı Doktora Tezi), Elazığ,1998.
- _____, "Musul", *TDVİA*, C.XXXI, ss.363-367.
- Gündüz, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri(1540-1640)*, İstanbul, 2007.
- _____, "Bozulus Ne İdi?", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri*, Tarsus,2000, ss.125-135.
- Güney, Emrullah, "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı", *Coğrafya Araştırmaları* S.2/1990, ss.323-328.
- Güran, Tevfik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul 1998.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara,2007.
- _____, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*, S.227/1996, ss.139-146.
- _____, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar(1453-1650)*, C.I-C.II-III-IV-V, Ankara, 2009.
- Hinz, Walther, *İslâmda Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul,1990.

- Hoca Sadettiin Efendi, *Tacüt-Tevarih*,(Haz. İsmet Parmaksızoğlu), C.IV, Ankara 1999.
- Honigmann, E., “Rakka”, *İA*, IX, ss.607-610.
- Hüttheroth, Wolf, “Methods of Historical Geography-Examples From Southeastern Turkey, Syria and Irak”, *V.Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler, (21-25 Ağustos 1989)*, Ankara 1990, ss.487-496.
- İbn Batuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*,(Haz. Mümin Çevik), İstanbul.(Tarihsiz)
- İlhan, M. Mehdi, *Amid(Diyarbakır)*, Ankara, 2000.
- _____, “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları”, (1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar), *TAD/1994*, S.27, ss.45-113.
- İlisulu, Kamil, *Yağ Bitkileri ve Islahı*, İstanbul,1973.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ(1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer),İstanbul,2008.
- _____, *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1987
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi(1300-1600)*, C.I, İstanbul, 2000.
- _____, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul,1996, ss.1-14.
- _____, “Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul, 1996, ss.31-65.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu'nun İnkışafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle”, *Bellekten*, S.60,(II. Baskı), Ankara, 1995, ss.629-684.
- _____, *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul,2008.
- _____, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı*, 1979-1980, ss.1-66.
- _____, “Hüsrev Paşa”, *İA*, C.V/I, ss.606-609.
- _____, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*,(ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak), İstanbul, 2014, ss.15-34.
- _____, “Osmanlı İpek Ticareti, Madencilik ve Ziraatında Yük(Hıml)”, (Terc. Eşref Bengi Özbilen), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.75, ss.9-27.
- İnalcık, Halil-Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, C.2, İstanbul,2006.
- İpşirli, Mehmet, “Hükümet”, *TDVİA*, C.XVIII, ss.470-471.
- İzbrak, Reşat, “Türkiye'de Madencilik”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.3, S.2, Ankara, 1945, ss.213-226.

- İzgör, Ahmet Zeki, *Diyarbakır Salnameleri(1869-1905)*, C.I, İstanbul,1999.
- Jennings, Ronald, C.,“Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon And Erzurum”, *International Journal of Middle East Studies*, VII/1976, ss.21-57.
- Kankal, Ahmet, *Türkmenin Kaidesi Kastamonu(XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)*, Ankara,2002.
- Karaboğa, Durmuş Volkan, *Klasik Dönemde Osmanlı Devleti 'nde Tarım, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, SDÜ, Isparta, 2010.
- Karaca, Behset,“1518(H.924) Tarihli Tahrir Defterine Göre Kiğı Sancağı”, *Prof. Dr. Bayram Kodaman 'a Armağan*, Samsun,1993, ss.137-169.
- _____, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Isparta,2002.
- _____, “Osmanlı Devleti'nde Konar-Göçer Zümrelerin(Yörükler)Safevi Devletiyle İlişkileri”, *Arayışlar*, S.14/2005, ss.17-36.
- _____, “Safevi Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve II. Bayezid Dönemi Osmanlı-Safevi İlişkileri”, *Türkler*, C.IX, Ankara,2002, ss.409-420.
- _____, “Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesini Fethi ve Burada Uyguladığı İdari Sistem”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.8/2003, ss.57-72.
- Karaca, Nursel, *Seyahatnamelere Göre Diyarbakır 'ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme-I*, (Doktora Tezi),Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van,2010.
- Karadeniz, H. Basri, “XVI. Yüzyılın Başlarında Ergani Sancağı 'nda Yerleşme ve Nüfus”, *TDA*, S.93(1994), ss.45-77.
- Karpat, Kemal H.,*Osmanlı Modernleşmesi*, Ankara,2008.
- Katip Çelebi, *Cihan-nümâ*, İstanbul,1145.
- Kazıcı, Ziya, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, İstanbul,1987.
- _____, *Osmanlı 'da Vergi Sistemi*, İstanbul,2005.
- Kılıç, Orhan, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *OTAM*, S.10/1999, ss.119-137.
- _____, *730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livâları Tımar İcmâl Defteri (I.Ahmed Dönemi)*, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1989.
- _____, “Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilatı: Beylerbeylikler/ Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler(1362-1799)”, *Türkler*, C.9, Ankara,2002, ss.887-898.
- _____, “Klâsik Dönem Osmanlı İdari Sisteminde Hükümet Sancaklar: Hakkâri Örneği”, *XIV, Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002) Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.II/I, Ankara, 2005, ss.703-719.

- Kılıçbay, Mehmet Ali, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara,1982.
- Koç, Ümit, *XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Sanayi*, Ankara, 2006.
- _____, *Savaştan Sanata İpek (1450-1650)*, Elazığ,2009.
- _____, “XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Değirmenler”, *TDA*, S.149, ss.181-190.
- _____, “Ortaçağlardan XVI. Yüzyıl Sonlarına Tekstil Boyacılığında İdari Yapılanma ve Üretim Standartları”, *TDA*, S.177,(2008), ss.161-186
- Koç, Yunus, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağı'nın İskân ve Nüfus Yapısı*, Ankara,1989.
- Koçi Bey, Risale*, (nşr. Ali Kemal Aksüt), İstanbul,1939.
- Korkusuz, Şefik, *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, İstanbul,2003.
- Köhler, Wilhelm, *Evlıya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*, (çev. Haydar Işık), İstanbul,1989.
- Kuban, Doğan, “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, S.7/1968, ss.53-73.
- Kunt, Metin, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul, 1978.
- Kurt, Yılmaz, “1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defteri'ne Göre Adana'nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma”, *Belleten*, LIV/209, ss.179-209.
- _____, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde Sanayi ve Ticaret”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. V/1990, ss.191-200.
- Küçükdağ, Yusuf, “Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri”, *Osmanlı*, C.I., Ankara, 1999, ss.269-288.
- Küçükkalay, A. Mesut. “Osmanlı Toprak Sistemi(Miri Rejim)”, *Osmanlı*, C.III, Ankara, 1999, ss.53-57.
- Kürkçüoğlu, Cahit, “Şanlıurfa”, *TDVİA*, C.XVIII, ss.343-346.
- Kütükoğlu, Mübahat, *XV. ve XVI. Asırlarda İzmir Kazası'nın Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir,2000.
- Mardin, Ebül'ulâ, “Kadı”, *İA*, C.6, İstanbul 1977, ss.42-46.
- Martal, Abdullah, *Belgelerle Osmanlı Döneminde İzmir*, İzmir,2007.
- _____, “XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Su-Yolculuk”, *Belleten*, S.205/1988, ss.1585-1652.
- Masters, Bruce, “Halep”, *TDVİA*, C.XV, ss. 244-247.
- Merçil, Erdoğan, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, Ankara,2000.
- Miroğlu, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, Ankara, 1990.
- Moltke, H. von, *Türkiye Mektupları*, (çev. Hayrullah Örs), İstanbul, 1969.
- Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul

2015.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayic Ül-Vukuat*, (Sadeleştiren: Neşet Çağatay), C.I-II, Ankara, 1987.

Nazır, Bayram, *Dersaadet'te Ticaret*, İstanbul, 2011.

Oğuzoğlu, Yusuf, "Hasankeyf", *TDVİA*, C.XVI, ss.364-368.

Orhonlu, Cengiz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı" *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2, Ankara 1976, ss.269-288.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, (Der. Salih Özbaran), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir, 1984.

Öz, Mehmet, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, XVII/1997, ss.77-90.

_____, "XVI. Yüzyılda Anadolu'da Tarımda Verimlilik Problemi", *XIII. Türk Tarih Kongresi, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, 2002, ss.1643-1651.

_____, "XV-XVI. Yüzyıllar Anadolu'sunda Tarım ve Tarım Ürünleri", *Kebikeç*, S.23/2007, ss.111-128.

Özcan, Abdülkadir, "Asesbaşı", *TDVİA*, C.3, ss.464.

Özcan, Tahsin, "Pazar", *TDVİA*, C.XXXIV, ss.206-208.

Özdeğer, Hüseyin, *Onaltıncı Asırda Ayıntâb Livâsı*, C.I, İstanbul, 1988.

Özdemir, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986.

Özel, Oktay, "XV ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Hariç Raiyyet", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.43/1986, ss.159-171.

Özkaya, Yücel, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, İstanbul, 2008.

Öztürk, Mustafa, *Tarih Felsefesi*, Ankara, 2010.

_____, *16. Yüzyılda Kilis, Urfa, Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Elazığ, 2004.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi-1500-1914*, İstanbul, 2007.

Pamuk, Bilgehan, "İpek Yolu Ticareti ve Erzurum", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S.XXII/II, Aralık 2007, ss.125-143.

Parla, Canan, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları İzler", *I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri (20-22 Mayıs 2004)*, Diyarbakır, 2004, ss.247-283.

Polat, Ebru, *H.1310(M.1892) ve H.1317-1318(M.1898-1899-1900) Tarihli Bitlis Vilâyeti Sâlnamelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006.

Raymond, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (çev. Ali Berktaş), İstanbul, 1995.

Ruska, J., "İpek Böceği", *İA*, C.V/II, s.1010-1011.

- Sahillioğlu, Halil, "XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", *İÜİFD*, C.XXIII, S.I-II/1963, ss.145-218.
- _____, "Darphane", *TDVİA*, C.VIII, ss.501-505.
- _____, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul, 1989.
- Sakin, Orhan, *Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, İstanbul 2006.
- Selen, Hamit Sadi, "Türkiye'de Köy Yerleşmeleri ve Şehirleşme Hareketleri", *Türk Coğrafya Dergisi*, S.7-8/1945, ss.97-104.
- Sertoğlu, Mithat, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri", *VI.Türk Tarih Kongresi, 20-26 Ekim 1961*, Ankara 2011, ss.281-291.
- Solak, İbrahim, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Meyve ve Sebze Üretimi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.24/2008, ss.217-251.
- Solâk-Zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-Zâde Tarihi*, (Haz.Vahid Çabuk), C.II, Ankara,1989.
- Strange, G. Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İnan ve Orta Asya)*, (Haz. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar), İstanbul, 2015.
- Streck, M., "Kelek", *İA*, C.VI, ss.550-552.
- _____, "İmâdiye", *İA*, C.V/II, ss.978.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar(Türkmenler)*, İstanbul, 1992.
- _____, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara 1993.
- Şafak, Ali, *İslam Arazi Hukuku ve Tatbikatı*, İstanbul, 1977.
- Şahinalp, M., Sait, "Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluşuna Etki Eden Etmenler", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2006,4(1), ss.105-127.
- Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*,(Tıpkı Basım), C.3, Ankara, 1996.
- _____, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul,1317.
- Şimşirgil, Ahmet, "XV-XVI. Asırlarda Tokat Şehrindeİktisadi Hayat", *Tarih İncelemeleri Dergisi(TİD)*, S.X,(1995), ss.187-210.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul, 2009.
- Tan, A. Şemsettin, *Susam Tarımı*, İzmir,2012.
- Taştemir, Mehmet, *XVI. Yüzyılda Adıyaman(Behisni, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kahta) Sosyal ve İktisadi Tarihi*, Ankara,1999.
- _____, "Karadeniz Bölgesinde Kendir-Keten Üretimi ve Kullanım Alanları(XV. Yüzyıl Sonu XVII. Yüzyıl İlk Yarısı)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.8, İstanbul 2003, ss.1-24.
- _____, "Mardin", *TDVİA*, C.XXVIII, ss.43-48.
- Tavernier, Jean-Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, (çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul,2010.
- Tekin, Zeki, "Türklerde Dericilik", *TDVİA*, C.IX, ss.176-178.
- Tızlak, Fahrettin, "Teke Sancağı Türkmenleri'ne Osmanlıların Bakış Açısı", *XIV. Türk Tarih Kongresi, 9-13 Eylül 2002, Kongreye*

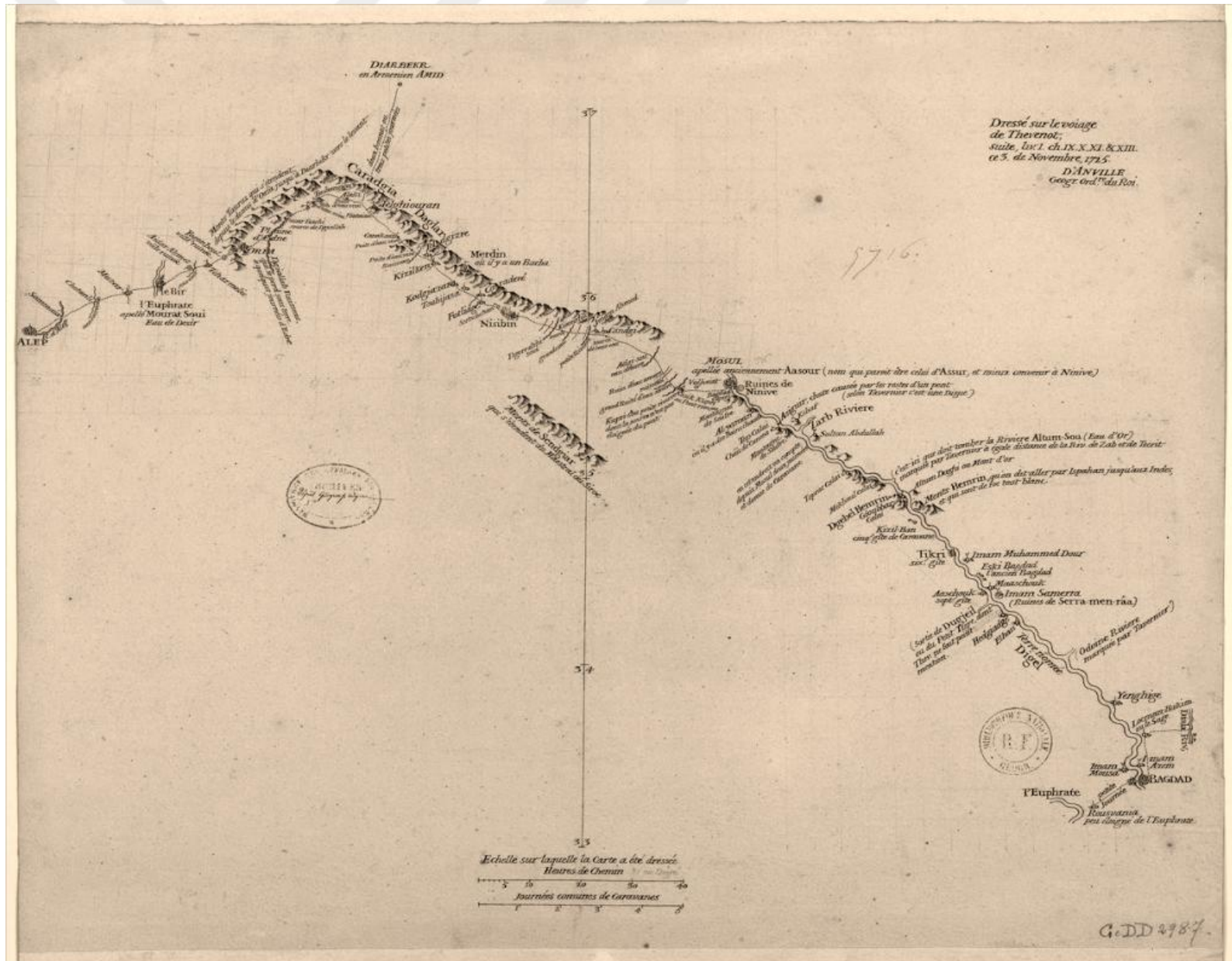
- Sunulan Bildiriler*, C.II/I, Ankara, 2005, ss.481-489.
- _____, “Osmanlı Devleti’nde Ham Bakır İşletme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır”, *Belleten*, S.226/1996, ss.643-659.
- _____, *Osmanlı Döneminde Keban- Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*, Ankara, 1997.
- Tournefort, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*,(çev.Ali Berktaş ve Teoman Tunçdoğan), İstanbul,2013.
- Tuncel, Metin, “Bitlis”, *TDVİA*, C.VI, ss.225-228.
- _____, “Nusaybin”, *TDVİA*, C.XXXIII/2007, ss.269-270.
- Tuncer, O. Cezmi, “Diyarbakır-Bitlis Kervan Yolu ve Üzerindeki Hanlar”, *Vakıflar Dergisi*, S.XXV/1995, ss.9-34.
- _____, “Diyarbakır Mardin ve Diyarbakır Urfa Kervan Yolu”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, S.VII/2001, ss.113-121.
- _____, “Diyarbakır-Harpur Kervan Yolu”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, S.V/1999, ss.151-161.
- Tunçbilek, Necdet, *Türkiye İskan Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1967.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara,1958.
- _____, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul,1997.
- _____, “Selçuk Kervansarayları”, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul,1993, ss.93-116.
- Turan, Refik-Kırpık, Güray, “Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, (Ed. Hakkı Acun), Ankara,2007, ss.19-45.
- Turan, Ahmet Nezih, *XVI. Yüzyılda Ruha(Urfa) Sancağı*, Ankara,2012.
- _____, “Şanlıurfa”, *TDVİA*, C.XXXVIII, ss.336-341.
- Türkay, Cevdet, Başbakanlık Arşiv Belgeleri’ne Göre Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler, İstanbul, 2001.
- Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harpur Sancağı(1518-1568)*, Ankara,1989.
- _____, “XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı İdari Yapısı”, *Osmanlı Araştırmaları*, S.XII/1992, ss.367-390.
- _____, “XVI. Yüzyılda Palu Hükümeti”, *XI. Türk Tarih Kongresi, 5-9 Eylül 1990*, C.III, Ankara 1994, s.1071-1096.
- _____, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaleti’ne Tabi Sancakların İdari Statüleri”, *X. Türk Tarih Kongresinden Ayrı Basım*, Ankara,1994, ss.2211-2220.
- _____, “XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu’da Tımar Tevcihleri (Mîr-i Aşiret ve Cebelü Tımarları), *I. Uluslar arası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (Ed. İbrahim Özcoşar-Hüseyin Güneş), İstanbul, 2006, ss.281-297.

- _____, “Harput”, *TDVİA*, C.16/1997, ss.232-235.
- _____, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara, 1999.
- _____, “Diyarbakır’de Osmanlı Hakimiyeti’nin ve Diyarbakır Beylerbeğliği’nin Kurulması”, *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlı’ya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Diyarbakır, 2004, ss.567-573.
- _____, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta, 2005.
- _____, *Osmanlı Devrinde Sinop*, Isparta, 2008.
- _____, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2011.
- _____, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul, 2012.
- _____, “XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyleri”, *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Isparta, 2008, ss.190-210.
- _____, “XVI. Yüzyılda Palu Hükümeti”, *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Isparta, 2008, ss.211-234.
- Weber, Max, Şehir (Modern Kentin Oluşumu), (Çev. Musa Ceylan), İstanbul, 2000.
- Wiedemann, E., “Mizân”, *İA*, C.VIII, ss.375-386.
- Yavuz, Aysıl, Tükel, “Osmanlı Döneminde Diyarbakır Hanları”, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, (Ed. İrfan Yıldız), Diyarbakır, 2011, ss.141-179.
- Yeniçeri, Celal, “Bâc”, *TDVİA*, C.IV, ss.411-413.
- Yediyıldız, Bahaeddin, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi(1455-1613)*, Ankara, 1985.
- Yıldız, Abdulvahap, *135/313 Nolu Şer’iyye Siciline Göre 1135/1722-1213/1798 Yıllarında Amid (Diyarbakır) Sancağı’nda Sosyal ve Ekonomik Durum*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1994
- Yılmaz, Serap, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda İpekli Dokuma Endüstrisine Genel Bir Bakış ve Fransa ile İpekli Kumaş Ticareti”, *X. Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.IV, Ankara, 1993, ss.1651-1670.
- Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara, 1995.
- Yınanç, M. Halil, “Diyarbakır”, *İA*, C.III., ss.601-626.
- Yınanç, Refet, “Osmanlı Tahrir Defterleri’ne Göre Güneydoğu Anadolu’nun Nüfus ve Etnik Yapısı”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Türk Nüfus ve Kültür Yapısı(Tebliğler)*, 26-27 Mayıs 1995/Ankara, ss.34-39.
- Yücel, Yaşar-Pulaha, Selâmi, *I. Selim Kanûnnâmesi 1512-1520 (Tirana ve Leningrad Nüshaları)*, Ankara, 1995.
- Zorlu, Cem, “İlk İslam Coğrafyacılarına Göre Diyarbakır”, *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Diyarbakır, 2004, ss.849-861.

3. İnternet Adresleri

<http://rivers.axipix.ru/en/view/7716674><http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b85929401/f1.item.r=diyarbak%C4%B1r><http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84904302/f1.item.r=ottoman.zoom>
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8529016h.r=ottoman%20bazaar?rk=128756;0>
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b85289933/f1.item.r=ottoman%20bazaar>
http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3617
http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=14&start=40
http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3638
http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=14&start=80
http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3718
http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3720
http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=2767http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=2810
http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5956
http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5819<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5962220c.r=ottoman?rk=515024;0>
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8592852w/f1.item.r=%C4%B0RAQ>

EK-II : Mezopotamya'nın Güney Cenahı – Jean Baptiste Anville/1725

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Kaynak: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b85929401/f1.item.r=diyarbak%C4%B1r>

EK-III: Diyarbekir Eyaleti Haritası (Pierre Lapie, 1828)

Kaynak: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84904302/f1.item.r=ottoman.zoom>

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Kaynak: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8529016h.r=ottoman%20bazaar?rk=128756;0>

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Kaynak: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b85289933/f1.item.r=ottoman%20bazaar>

EK-VI: Osmanlı Döneminde Diyarbakir (Amid) Sancağı'ndaki Hanlar

Kaynak: Nursel Karaca, *Seyahatnamelere Göre Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme - I*, (Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2010, s.435.

EK-VII: Osmanlı Dönemindeki Diyarbakır'ın Çarşısı ve Pazar Alanları

1.Kitapçılar Çarşısı	11.Semerciler Çarşısı
2.Kaledibi Çarşısı	12.Sipahi Pazarı
3.Yeni Çarşı	13.Bedesten
4.Yoğurt Pazarı	14.İplik Çarşısı
5.Kılıççılar Çarşısı	15.Semerciler Çarşısı
6.Palancılar Çarşısı	16.Sinek Pazarı
7.Meyveciler Çarşısı	17.Melek Ahmed Çarşısı
8.Kılıççılar Çarşısı	18.Uzun Çarşı
9. Hasan Paşa Çarşısı	19.Kitapçılar Çarşısı
10.Meydan	

Kaynak:Nursel Karaca,*Seyahatnamelere Göre Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme - I*, s.436.

EK-VIII: Mardin Kapı (Diyarbakir,1909)

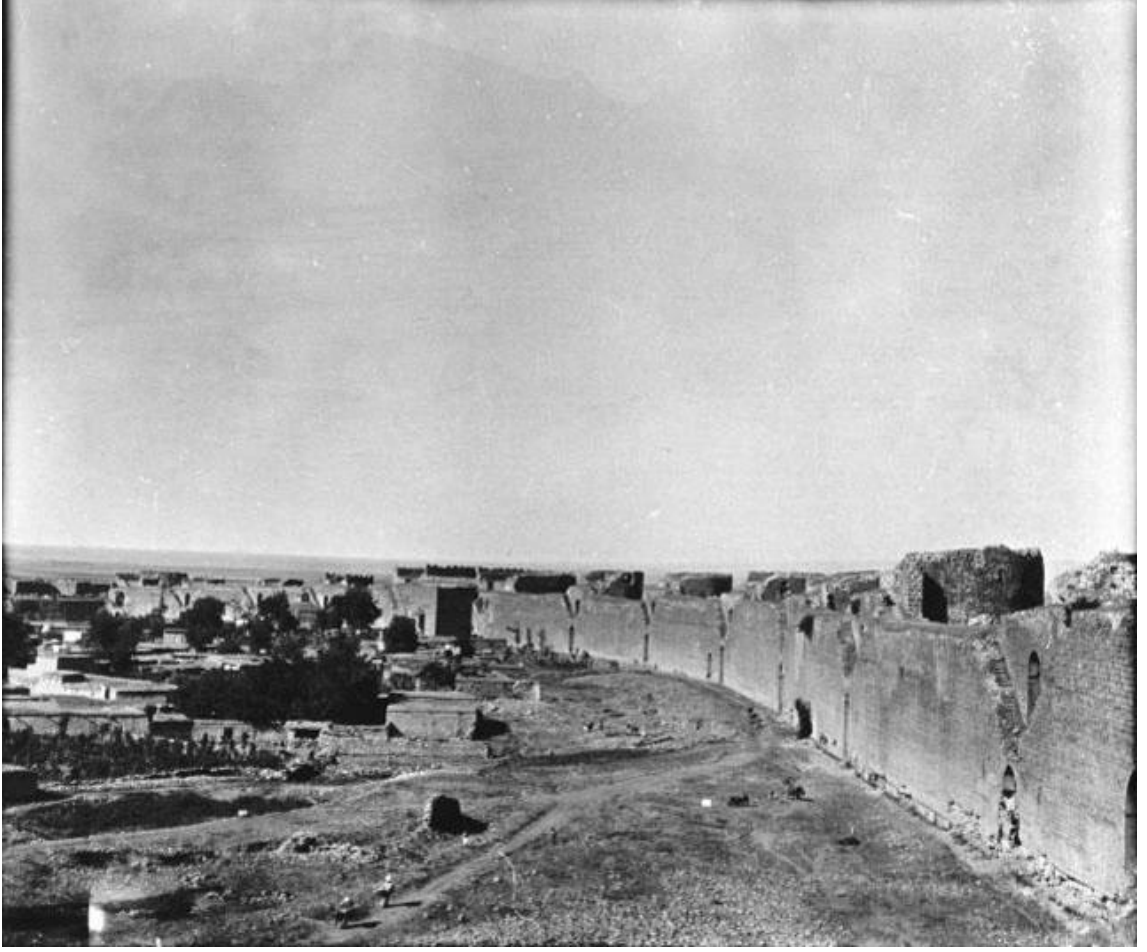
Kaynak: http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3617

EK-IX: Urfa Kapı(Diyarbakir,1909)

Kaynak:http://gertrudbell.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=14&start=40

EK-X: Diyarbekir Surları (1909)

Kaynak: http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3638

EK-XI: Diyarbekir Ulu Camii (1909)

Kaynak: http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=14&start=80

EK- XII: Fırat Nehri Üzerinde Taşımacılık

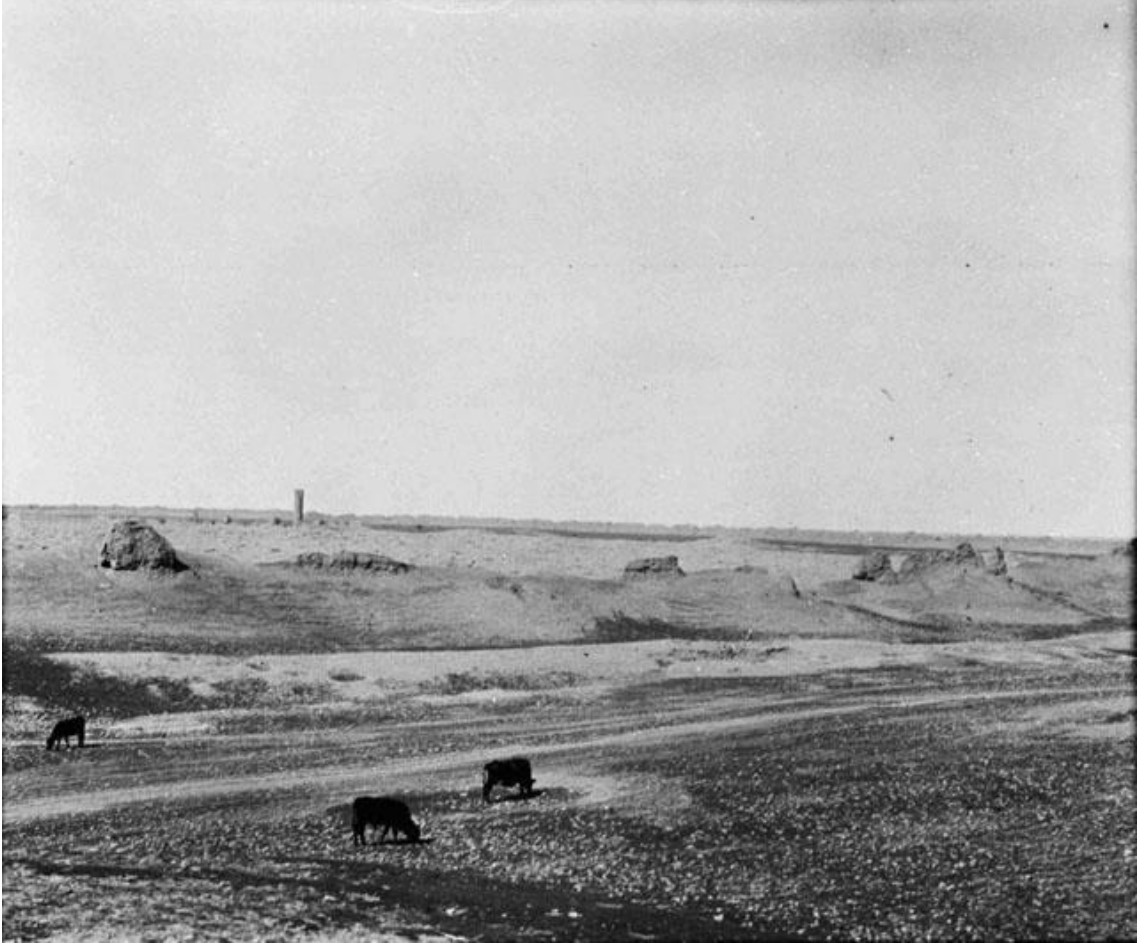

Kaynak: http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3718

EK-XIII: Fırat Nehri Üzerinde Taşımacılık

EK-XIV: Rakka

Kaynak:http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=2767

EK-XV: Ana Sancağı'nda Bir Ada Yakını

Kaynak: http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=2810

EK -XVI: Dicle Nehri (Amid)

Kaynak: http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5956

EK-XVII: Hasankeyf'te Dicle Nehri Üzerinde Kelek Taşımacılığı

Kaynak: http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5819

EK-XVIII Diyarbekir ve Mezopotamya (1740, Abu Bakr Braham)

Kaynak: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5962220c.r=ottoman?rk=515024;0>

216

صاحبخانه بنام ...

مردان ...
 محمد ...
 احمد ...
 ...

...

...

...

215

صاحبخانه بنام ...

...

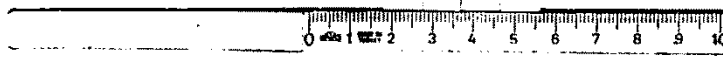
...

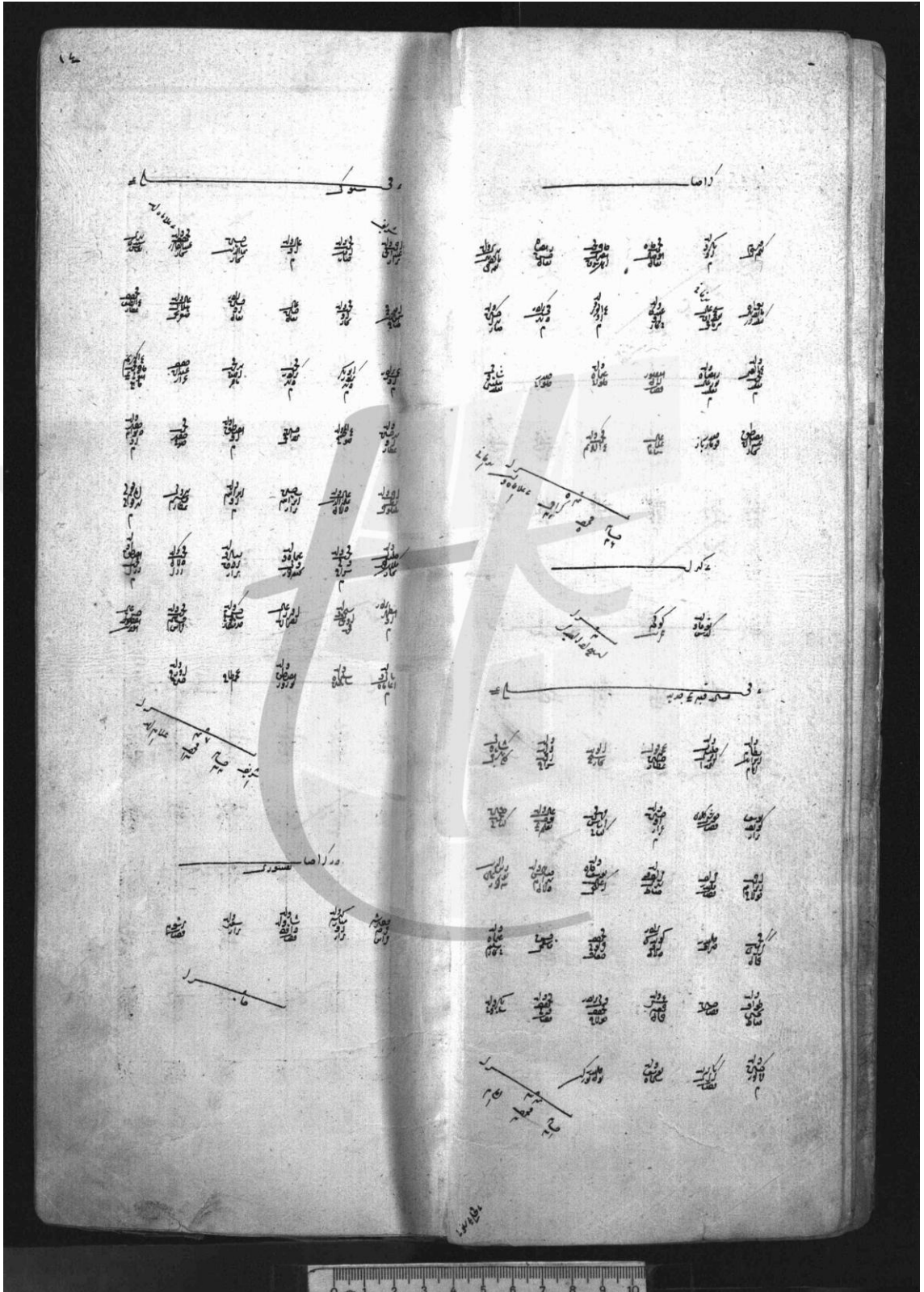
...

...

...

TT0064

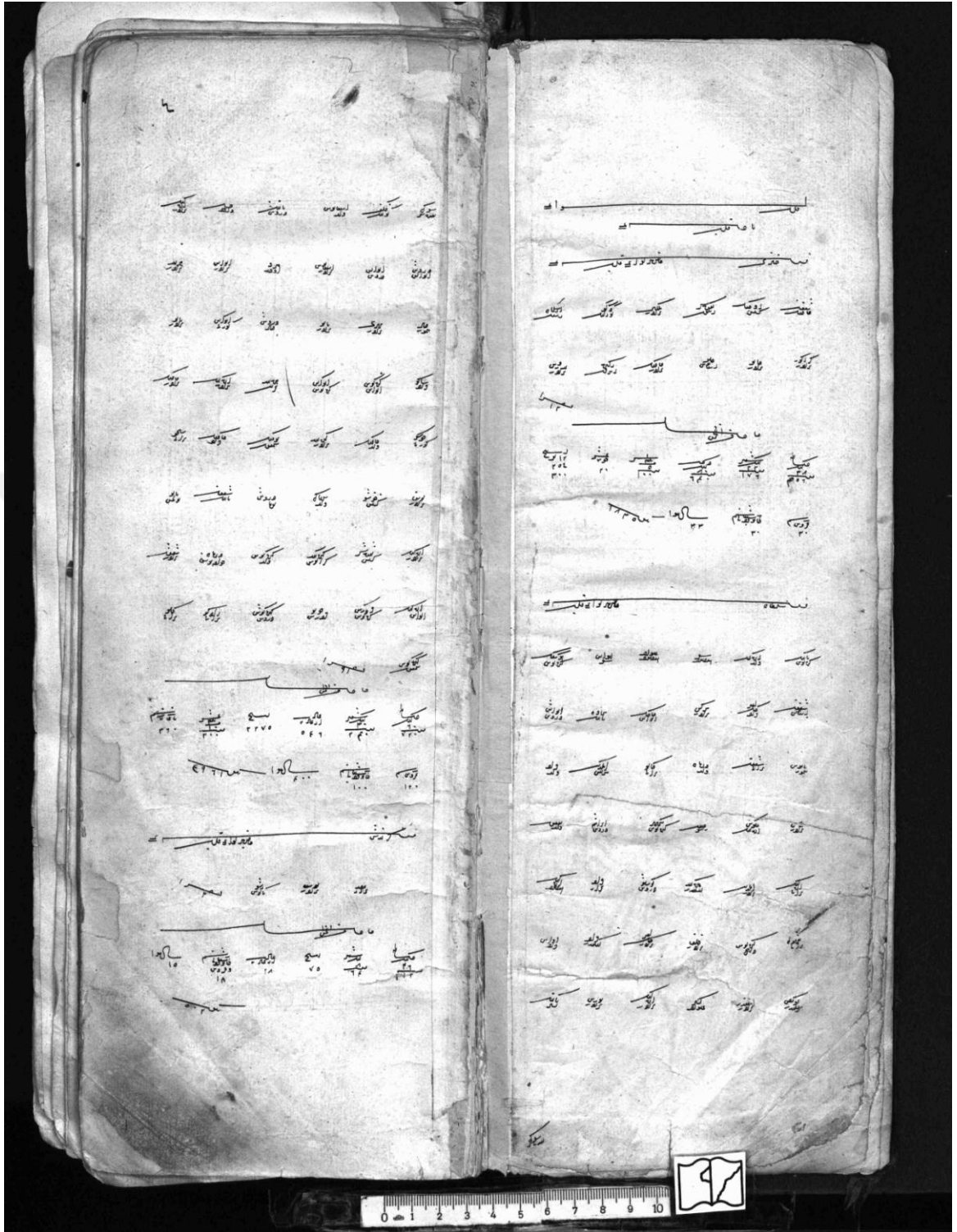

EK-XXIII: TKGM, TTD 151 Numaralı Defter'den Örnek

EK-XXIV: TKGM. TTD 97 Numaralı Defter'den Örnek

1707 TARİHLİ MEZOPOTAMYA HARİTASI (Van der Pieter)

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler :

Adı ve Soyadı : Durmuş Volkan KARABOĞA
Doğum Yeri ve Yılı : ISPARTA-1986
Medeni Hali : Bekar

Eğitim Durumu :

Lisans Öğrenimi : Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü-2008
Yüksek Lisans Öğrenimi : Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı-2010

Yabancı Dil ve Düzeyi : İngilizce - İyi

İş Deneyimi : Araş. Gör., Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp
Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı
(2010'dan itibaren)

Bilimsel Yayınlar ve Çalışmalar :

1. Uluslararası İndeksli Dergilerde Yayınlanan Makaleler:

D. Volkan KARABOĞA, “Klasik Dönemde Osmanlı Devleti’nde Tarıma Etki Eden Faktörler ve Bu Faktörlerin Ortaya Çıkardığı Sonuçlar”, *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS), Journal of Social Science*, Tarih Özel Sayısı, Volume 5, Issue 6, October 2012.

2. Ulusal İndeksli Dergide Yayınlanan Makaleler:

D. Volkan KARABOĞA, “XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde Hububat Ve Bakliyat Üretimi Ve Umumi Dağılımları”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 2011; Sayı.17, ss.9-26. 2011.

3. Ulusal Sempozyumda Sunulan Bildiri ve Basılı Kitapta Bölüm

D. Volkan KARABOĞA, “Klasik Dönemde Osmanlı Devleti’nde Tarım Araçları ve Teknikleri”,Diyarbakır Tarım, Doğa ve Çevre Sempozyumu, 01-03 Haziran 2010-Diyarbakır;*Diyarbakır’da Tarım ve Hayvancılık* Cilt:1, ss.420-425, Diyarbakır İl Gıda Tarım ve Hayvancılık Müdürlüğü Yayınları,2010.

4. Uluslar arası Kongrede Sunulan Bildiri ve E-Bildiriler Kitabında Bölüm

D. Volkan KARABOĞA, “Osmanlı Toplumunda Eğlence Kültürü ve Müzik”, I. Uluslar arası Müzik ve Dans Kongresi”, 06-08 Mayıs 2015-Diyarbakır; *I. Uluslar arası Müzik ve Dans Kongresi E- Bildiriler Kitabı*, (Ed. Dr. Tarkan Yazıcı – Doç. Dr. Kürşad Gülbeyaz) ss.449-456, Müzik Eğitimi Yayınları,2015.